ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal
1.518 Yüksək İmpakt Faktorlu

Cild: 15 Sayı: 4

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
With High Impact Factor 1.518

Volume: 15 Issue: 4

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of
the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/6-11

Ələsgər Məhərrəm oğlu Əliyev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Professor
alesker.meherrem@gmail.com
Emil Naib oğlu Tahirzadə
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
emiltahirzade@gmail.com

KLASSİK QAZMA BUCURQADLARININ ƏYLƏC SİSTEMLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *lentli-kündəli əyləc, hidrodinamiki əyləc, elektromaqnit əyləc, elektromaqnitli ferro-tozlu əyləclər*

Analysis of braking systems of classic drilling

Summary

The lowering and lifting of the drill strings during drilling is carried out using winches. One of the main elements of the winches is the braking system. The braking system of the drawworks is designed for: keeping the drill string suspended; power absorption during the descent of the string to the length of one candle with the highest permissible speed and complete braking at the end of the descent; smooth feed of the drill string as the well deepens while drilling. Braking devices used in drilling machines and mechanisms are divided into main and auxiliary ones according to their purpose.The main ones are designed to stop machines and mechanisms and are activated at the end of the movement with long interruptions in work, while auxiliary ones are for long-term braking in order to reduce the speed of movement. The brakes of classic drill bits consist of a main working belt-molded brake, as well as an auxiliary brake consisting of electromagnetic or hydrodynamic brakes.

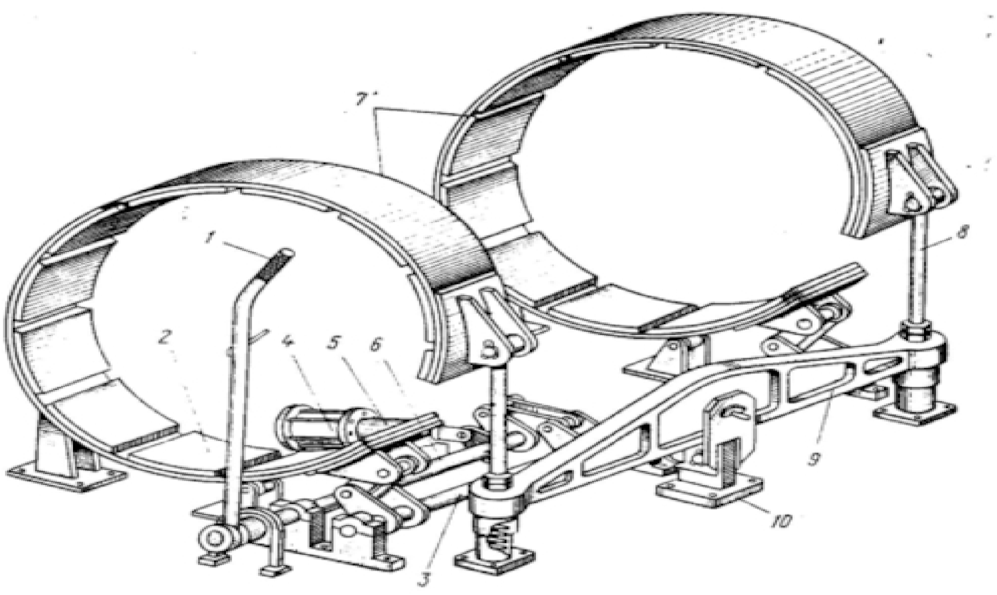
Key words: *belt-molded brake, hydrodynamic brake, electromagnetic brake, electromagnetic ferro-dust brakes*

Giriş

Qazma bucurqadının təyinatı qazma borularının qaldırılıb-endirilməsi, asılı halda saxlanılması, qazma davam etdikcə boruların bir-bir əlavə olunması, qoruyucu kəmərlərin endirilməsi, qazma zamanı qazma baltasının əllə və ya avtomatik verişinin tənzimlənməsi üçün qaldırma-endirmə işlərinin həyata keçirilməsi və digər köməkçi işlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Hal-hazırda qazma bucurqadlarının iki fərqli əsas konstruksiyası mövcuddur:

- Baş işçi iki lentli-kündəli əyləclə təchiz olunmuş klassik qazma bucurqadları;
- Elektrodinamiki əyləcli və pnevmatik intiqallı baş işçi diskli əyləcli qazma bucurqadları. Klassik icralı qazma bucurqadlarının əyləc sistemləri baş işçi lentli-kündəli əyləc, eləcə də elektromaqnitli, yaxud da hidrodinamiki əyləcdən ibarət köməkçi əyləctormo. (1) **Əsas işçi əyləclar: lentli-kündəli əyləclər.** Şəkil 1-də klassik icralı qazma bucurqadının lentli-kündəli əyləcinin prinsipial sxemi göstərilmişdir. Retinaksdan hazırlanmış 2 əyləc kündələri ilə təchiz edilmiş iki ədəd 7 əyləc lentləri bucurqadın barabanının əyləc qasnaqlarını əhatə edir. Lentlərin tərpənməz ucları 8 dartqıları vasitəsilə barabanın önündə bucurqadın çərçivəsinə bərkidilmiş 10 tirində quraşdırılmış 9 balansirinə bağlanır, digər hərəkətli ucları isə ling sistemləri vasitəsilə 3 əyləc valına birləşdirilib.

Şəkil 1. Lentli-kündəli əyləcin sxemi:
1 – əyləc lingi; 2 – əyləc kündələri; 3 – əyləc valı; 4 – pnevmatik silindr; 5 – ştok; 6 – dirsəkli val; 7 – əyləc lentləri; 8 – dartqı; 9 – balansir; 10 – dayaq

Qazmaçı tərəfindən yaradılan əyləmə qüvvəsinin artırılması üçün əyləc valına 4 pnevmatik silindri birləşdirilir. Əyləc linginin döndərilməsi zamanı "Kazantsev əyləc sistemi" maşinist kranın tənzimləmə vinti fırlanır və lingin dönmə bucağına uyğun olan təzyiqlə hava krandan pnevmatik silindrə daxil olur. Pnevmatik silindrin pistonu hərəkətə gələrək əyləc kündələrini bucurqadın əyləc qasnaqlarına sıxaraq 6 dirsəkli valına birləşdirilmiş 5 ştoku vasitəsilə onu döndərir. Bəzi bucurqadlarda (məsələn, ЛБУ-1200К) əyləmə qüvvəsi linglər sistemi və dişli sektor ötürməsi ilə artırılır. (1)

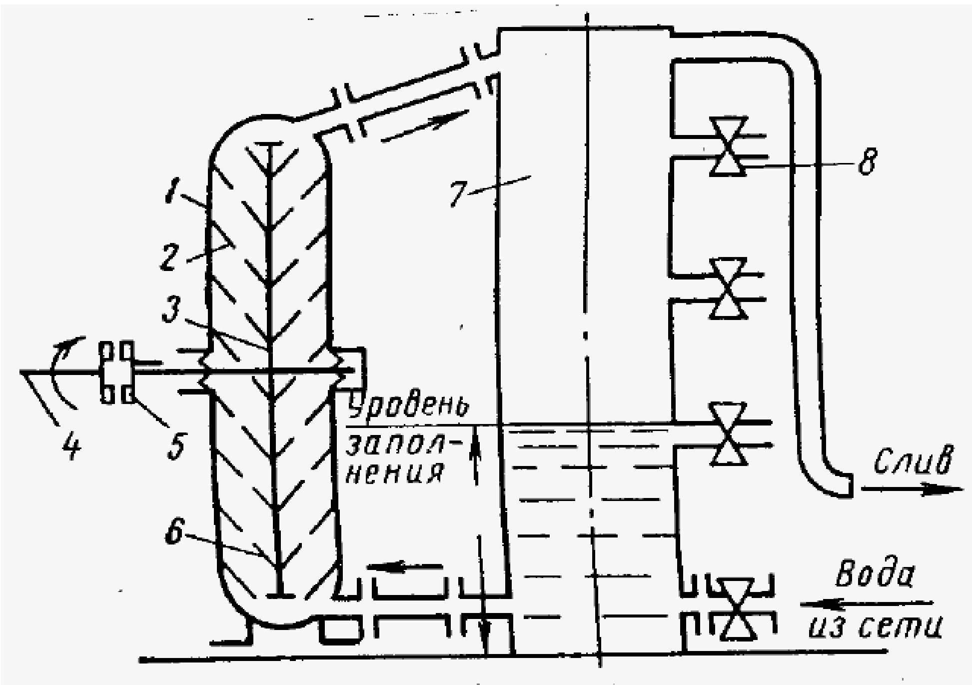
Əgər barabanı dayandırmaq və ya onun fırlanma sürətini azaltmaq lazım gələrsə qazmaçı 1 əyləc lingini qazma platformasına doğru hərəkətə gətirir. Bu zaman liglər sistemi ilə 3 əyləc valının boyuncuqlarına birləşdirilmiş lentlərin hərəkətli ucları dartılır və onların daxili səthlərinə bərkidilmiş kündələr barabanın qasnaqlarını əhatə edərək onu əyləyir.

Əyləmə prosesi kündələrin əyləc qasnağına sürtünməsi hesabına baş verdiyinə görə böyük istilik ayrılır, bu səbəbdən də kündələr və əyləc qasnaqları əyləmə zamanı yeyilməyə və 800 ^{0}C temperatura qədər qızmaya məruz qalır. Buna görə də bucurqadın bu detallarına yüksək texniki tələblər qoyulur. Əyləc qasnaqları yüksək legirlənmiş termiki emal edilmiş poladlardan hazırlanır. Qəza hallarından yayınmaq üçün əyləc qasnaqlarının işləməsini diqqətlə izləmək lazımdır: qasnaqların səthində eni 0,2...0,5 mm, uzunluğu isə 50 mm-dən artıq olan çatların yaranması zamanı onları mütləq şəkildə dəyişmək lazımdır. Qasnaqların səthindəki çatların qaynaq edilməsi yol verilməzdir. (3)

Köməkçi tənzimləyici əyləclər: hidrodinamiki əyləclər. Tənzimləyici əyləc qurğuları kimi daha çox hidrodinamiki və qapalı mayeli soyutma sisteminə malik elektromaqnitli əyləclərdən istifadə edilir. Onlar bucurqadın qaldırıcı valına yumrucuqlu ilişmə muftaları və ya həlqəvi-pnevmatik muftalar vasitəsilə biləşdirilir. Elektromaqnitli əyləclərin birləşdirilməsi üçün stasionar hərəkətli muftalardan istifadə edilə bilər.

Tənzimləyici əyləclərin təyinatı quyunun dərinliyinin və qazma borularının çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq qaldırma-endirmə əməliyyatları zamanı qazmaçının lentli-kündəli əyləcin linginə daha böyük qüvvə tətbiq etməsini tələb etdiyindən, onun əməyini yüngülləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tənzimləyici əyləclər qazma və qoruyucu boruların endirilməsi sürətini avtomatik olaraq tənzimləyir və məhdudlaşdırır. Bu zaman ayrılan enerjinin bir hissəsi istiliyə çevrilir.

Hidrodinamiki əyləc. Şəkil 2-də hidrodinamiki əyləcin hidro-kinematik sxemi göstərilmişdir.

Şəkil 2. Hidrodinamiki əyləcun hidro-kinematik sxemi:
1 – əyləcin statoru; 2 – statorun qabırğası; 4 – qaldırıcı val; 4 – yumrucuqlu və ya həlqəvi-pnevmatik mufta; 6 – rotorun qabırğası; 7 – soyuducu; 8 – kran

Boru kəmərinin endirilməsi zamanı əyləcin statorunda və rotorunda mayenin dövranı baş verir. Bucurqadın barabanında yaradılan qüvvənin bir hissəsi rotorun pərləri ilə əyləcin daxilində dövranın yaradılması üçün hidravlik əyləc tərəfindən udulur. Bu zaman işçi maye qismində istifadə edilən suyun temperaturu artır.

Ağır boru kəmərinin uzunmüddətli endirilməsi prosesi və ətraf mühitin yüksək temperaturunda soyuducu qurğu kifayət qədər istilik mübadiləsini təmin etməyə bilər, bu da soyutma sistemində suyun temperaturunun yol verilməz həddə qədər qızması ilə nəticələnir. Hidravlik əyləcdə suyun temperaturu 100 ^{0}C-ə çatdıqda isə yaranan buxar işçi mühitdən suyu sıxışdırıb çıxarar və bu da əyləcləmə momentini kəskin azaldır. Suyun qızmasının qarşısını almaq üçün əyləcdə ventil sistemindən soyuq su ilə qidalanan ikinci dövran sistemi də nəzərdə tutulur. Bu zaman soyuducudaki izafi maye axıdıcı borular vasitəsilə kənarlaşdırılacaq.

Hidrodinamiki əyləclər bir və iki sıralı olmaqla hazırlanır və aşağıdakı çatışmamazlıqlara malik olur:

1) Rotorun fırlanma tezliyinin azalması zamanı əyləmə momentinin kəskin aşağı düşməsi;
2) İşlək vəziyyətdə olduqda əyləmə momentinin tənzimlənməsinin mümkün olmaması.

Köməkçi tənzimləyici əyləclər: elektromaqnitli əyləclər. Köməkçi tənzimləyici elektromaqnitli əyləclərın yalnız stator və rotor arasındakı araboşluğundakı işçi mühitlərinə görə fərqlənən elektromaqnitli və elektromaqnit ferro-tozlu əyləclər kimi iki növü var. (2)

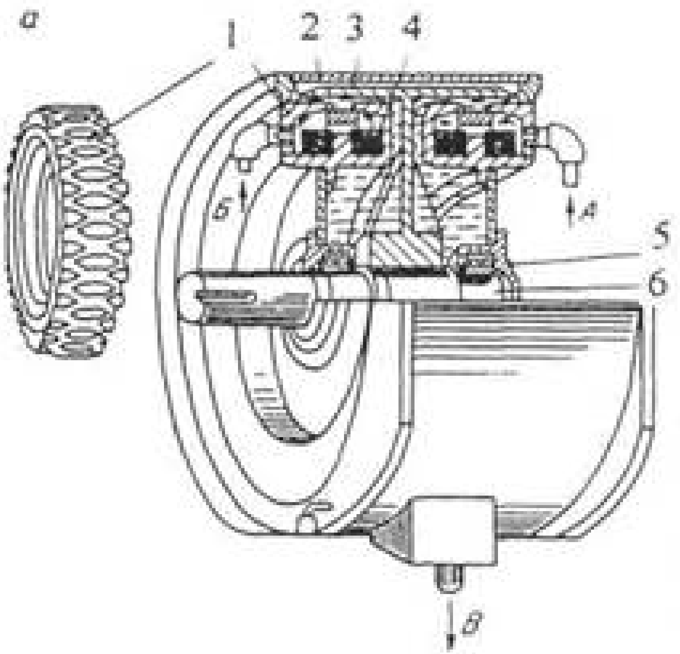
Elektromaqnitli əyləc dinamiki əyləmə rejimində işləyən elektrik maşınıdır. Elektromaqnitli əyləc qurğusu aşağıdakı hissələrdən ibarət olur:

- sabit cərəyan generatoru;
- idarəetmə məntəqəsi;
- əyləmə müqavimətləri;
- komandokontroller;
- idarəetmə düyməsi.

Şəkil 3-də həyəcanlanma sarğıları olan iki ədəd 1 statorlarında fırlanan yüngül 3 T-şəkilli rotordan ibarət elektromaqnitli əyləcin en kəsiyi göstərilmişdir.

Əyləmə momenti həyəcanlanma dolaqlarında sabit cərəyanın dəyişdirilməsi yolu ilə maqnit selinin sıxlığının idarəedilməsi vasitəsilə tənzimlənir. Fərqli idarəetmə sxemləri müxtəlif əyləmə rejimlərini, məsələn, böyük yaxud kiçik fırlanma tezliklərində maksimal burucu moment əldə etməyə imkan verir.

Ayrılan istilik statorun bütün boşluğunu dolduran və rotordan keçən su ilə kifayət qədər yaxşı şəkildə soyudulur. Statorun boşluğuna su A və Б boruları ilə gəlir və buradan B borusu vasitəsilə axıdılaraq kənarlaşdırılır.

Şəkil 3. Tənzimləyici elektromaqnitli əyləc:
1 – maqnitli stator; 2 – gövdə; 3 – rotor; 4 – həyəcanlanma dolağı; 5 – yastıq; 6 – val.

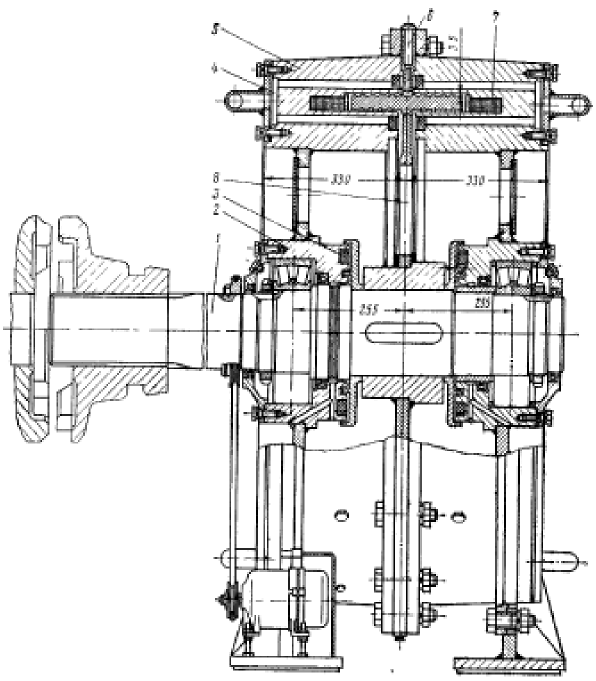
Bu əyləclər boş elevatorun qaldırılması zamanı bucurqadın valından ayrılması tələb olunmayan kiçik ətalət momentli rotora malik olur. Buna görə də elektrodinamiki əyləcin rotorunun bucurqadın valı ilə birləşdirilməsi üçün adətən stasionar hərəkətli dişli muftalardan istifadə edilir. (4)

Elektromaqnitli ferro-tozlu əyləclər elektromaqnitli əyləclərdən rotor və elektromaqnitin silindrik səthləri arasındakı boşluğun hissəciklərinin ölçüsü 40...200 mkm-ə qədər olan ferro-tozla doldurulması ilə fərqlənir.

Ferromaqnitli toz rotor və stator arasındakı boşluğun maqnit keçiriciliyini artırmağa imkan verir, bunun da nəticəsində demək olar ki, fırlanma tezliyindən asılı olamayan, yalnız stator makarasında həyəcanlanma cərəyanından asılı olan və səlis formada sıfırdan maksimuma qədər dəyişdirilə bilən böyük əyləmə qüvvəsi yaranır.

Şəkil 4-də ТЭП markalı tənzimləyici elektromaqnitli ferro-tozlu əyləc göstərilmişdir. (3)

Belə əyləcdə böyük əyləmə momenti hesabına bucurqadın barabanı tam dayanana qədər əylənə bilər. Bu isə ТЭП markalı tənzimləyici elektromaqnitli ferro-tozlu əyləcun böyük üstünlüyü sayılır. Elə bu üstünlüyünə görə də «ВЗБТ» QSC şirkəti ТЭП markalı əyləcləri bəzi qazma qurğularında qazma baltasının verişinin tənzimləməsinin icraedici mexanizmi qismində tətbiq etmişdir. Müqayisə üçün bildirək ki, elektromaqnitli əyləclərdə bucurqad barabanın tam dayandırılması mümkün deyil.

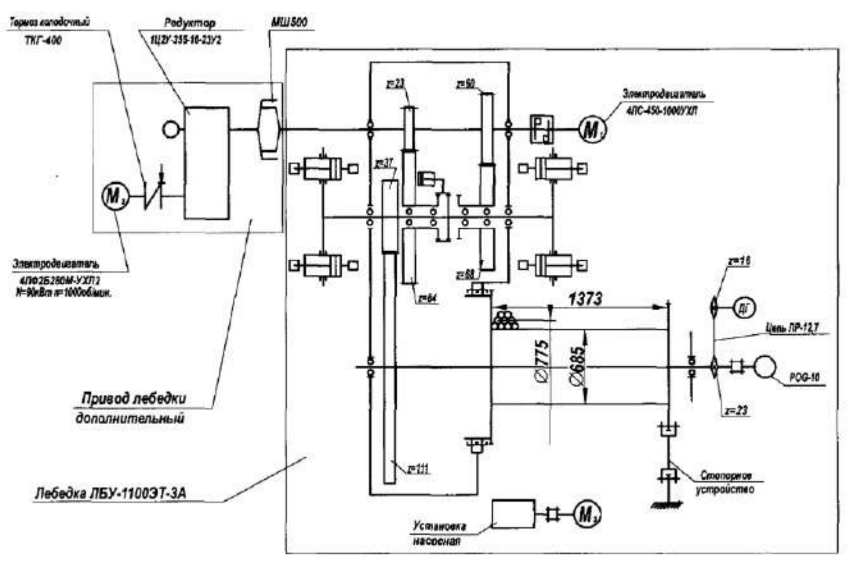
Şəkil 4. ТЭП markalı tənzimləyici elektromaqnitli ferro-tozlu əyləc
1 – val; 2 – yan qapaq; 3 – maqnitli kipləşdiricilər; 4 – soyutma kanalları; 5 – elektromaqnit; 6 – tıxac; 7 – həyəcanlanma dolağı; 8 – rotor.

Elektromaqnitli ferro-tozlu əyləclərin əsas çatışmamazlıqları aşağıdakılardır:

- tozun yeyilməsi, yanması və onun xüsusi maqnit kipgəcləri vasitəsilə kipləşdirilməsi zərurəti;
- bu əyləclərdə istiliyin kənarlaşdırılması səthi sahəsi istilik mübadiləsini tam olaraq aparmağa imkan verməyən borularla dövran edən su vasitəsilə həyata keçirilir, bu da sistemin qızmasına səbəb ola bilər.

Elektrodinamiki əyləcli qazma bucurqadları diskli və elektrodinamiki olmaqla iki işçi əyləcə, eləcə də xüsusi stoporlama mexanizminə malik dayanma əyləcinə malik olur. Bucurqadın fərdi intiqalının sabit cərəyan mühərriki elektrodinamiki əyləc rolunu oynayır. Belə bucurqadlarda köməkçi və tənzimləyici əyləclər nəzərdə tutulmur, çünki bu funksiyaları da elə elektrodinamiki əyləc icra edir.

Şəkil 5-də elektrodinamik əyləcli ЛБУ-1100ЭТ-3 markalı bir mühərrikli qazma bucurqadı göstərilmişdir.

Şəkil 5. Elektrodinamik əyləcli ЛБУ-1100ЭТ-3 markalı qazma bucurqadının kinematik sxemi.

Bu bucurqadda fırlanma hərəkəti sabit cərəyan mühərrikindən yumrucuqlu mufta vasitəsilə bucurqadın çərçivəsində yerləşən iki sürətli ötürmələr qutusuna verilir. Fırlanma hərəkəti aparan valın dişli çarxlarından ötürmələr qutusunun aralıq valında diyirlənmə yastıqlarının üzərində sərbəst fırlanan iki ədəd aparılan dişli çarxa ötürülür. Dişli çarxlardan hər hansı birinin aralıq valla sərt ilişməyə daxil olması sürətlər qutusunda yerləşən və ikitəsirli pnevmatik silindr intiqallı məsafədən idarə edilən ilişmə muftası ilə həyata keçirilir. Ardınca hərəkət aralıq valdan qaldırıcı vala ötürülür. Dişli mufta vasitəsilə sürətlər qutusunda ötürmə ədədinin və qaldırıcı valın fırlanma tezliyinin dəyişdirilməsi aparılır. İşçi əyləmə prosesi bucurqadın intiqalının mühərriki və iki təsirli iki ədəd pnevmatik silindrli pnevmomexaniki diskli əyləclə icra edilir. Qəza əyləmə prosesi bucurqadın işçi rejimində olduğu zaman sabit hava təzyiqi ilə yayları sıxılı vəziyyətdə olan birtərəfli təsirli pnevmatik silindrli pnevmomexaniki diskli əyləcun normal qapanması ilə həyata keçirilir. Uzun müddətli dayanmalar, təmir işlərinin aparılması zamanı qaldırıcı valın tərpənməz vəziyyətdə saxlanılması üçün kilidləyici qurğu vardır. Qazma baltasının verişini tənzimləmək üçün bucurqad ayrıca sabit cərəyan mühərrikli intiqala malik tənzimləyici ilə təchiz edilmişdir. Bu bucurqadın qazma baltasının verişinin avtomatik tənzimlənilməsi əsas mühərrik vasitəsi ilə də aparıla bilər.

Nəticə

Ədəbiyyat analizi ilə müəyyən olunmuşdur ki, lentli-kündəli əyləclər konstruksiyasının sadə, istifadəsinin asan olmasına rəğmən istismar zamanı yüksək etibarlığı təmin etmir və əyləmə prosesində böyük istiliyin ayrılması ilə müşayət edilir.

Hidrodinamiki əyləclərin aşağıdakı çatışmamazlıqlarını göstərmək olar: rotorun fırlanma tezliyinin azalması zamanı əyləmə momentinin kəskin aşağı düşməsi; işlək vəziyyətdə olduqda əyləmə momentini tənzimləmək olmur.

Elektromaqnitli ferro-tozlu əyləclərə xas olan əsas çatışmamazlıqlara: tozun yeyilməsi, yanması və onun xüsusi maqnit kipgəcləri vasitəsilə kipləşdirilməsi zərurətinin olması; istilik mübadiləsini tam olaraq həyata keçirməyə imkan verməyən dövran edən suyun qızması aid oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Janahmedov A.Kh. Valiyev N.A., Aliyev AM Dynamics and robustness of oil equipment. Baku: “APOSTROFF”, 2016. - 424 p.
2. Abubakirov V.F., Gnoevykh A.N., Burimov Y.G., Mezhdumov A.O. Drilling, anti-vibration and surface equipment. Reference guide in two volumes. M., IRC Gazprom, 2007.
3. Schmidt A.P. Electromagnetic brakes. Textbook. RSU of oil and gas named after I.M. Gubkina, 1997.
4. Efendiev T.Kh. Hydrodynamic vane brakes for drawworks. M., Nedra, 1980

Göndərilib: 13.04.2021 Qəbul edilib: 19.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/12-16

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
ehmedli.rafail@mail.ru
Elxan Musa oğlu Quliyev
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
kiçik elmi işçi
elxan.guliev.1952@mail.ru

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *XX əsrin əvvəlləri, siyasi-ideoloji cərəyanlar, bolşeviklər, N.Nərimanovun ictimai və ədəbi dünyagörüşü, siyasi – ideoligi, inqilabi fəaliyyət*

Main activities of Nariman Narimanov
Summary

The article examines the aggravation of the struggle between political and ideological trends in Azerbaijan at the beginning of the twentieth century, the separation of the liberal national bourgeoisie, representing the ideology of the Azerbaijan Democratic Republic from the radical Marxist-Bolsheviks in relation to private property and the state system, and the subsequent processes associated with the development of events. At the same time, the article highlights the social and literary worldview of N.Narimanov, analyzes his political and ideological, revolutionary activities, and draws a general picture of the period of real power of N.Narimanov.
Key words: *The beginning of the twentieth century, political and ideological trends, the Bolsheviks, the social and literary worldview of N. Narimanov, political and ideological, revolutionary activities*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikri mürəkkəb və keşməkeşli bir təkamül yolu keçmiş, ziddiyyətli siyasi-ideoloji və sosial proseslər milli ziyalıların dünyagörüşünü dəyişdirmiş, zaman keçdikcə xüsusi mülkiyyətə münasibət məsələsində ideoloji-fəlsəfi və siyasi cərəyanlar arasında mübarizə kəskinləşmiş, onlardan hər birinin Azərbaycan dövlət quruculuğu haqqında öz mövqeləri olmuşdu. Belə ki, xüsusi mülkiyyətə və dövlət quruluşuna münasibət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideologiyasını təmsil edən liberal milli burjuaziya təmayüllü demokratik mütəfəkkirlərin dünyagörüşünü sosial-siyasi və fəlsəfi baxışlarını radikal marksist-bolşevik təmayülündən ayırmış və zaman keçdikcə onlar arasındakı qarşıdurmanı kəskinləşdirmişdi. Ölkədə ideoloji-siyasi mübarizənin müəyyən mərhələsində Nəriman Nərimanov başda olmaqla bəzi liberal siyasi maarifçilərin marksizm cəbhəsinə keçməsi onları liberal milli cərəyanın nümayəndələrindən və digər milli ziyalılardan ayırmışdı.

Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, ideoloji və fəlsəfi fikir tarixində görkəmli ədib və dramaturq olan Nəriman Nərimanova (1870-1925) "XX əsrin hər tarixi mərhələsində münasibət fərqli olmuşdur" (1, 21).

Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyətinə, fəlsəfi dünyagörüşünə haqq qazandıranlar göstərirlər ki, "Nərimanov bütün həyatı və yaradıcılığı boyu vahid və ardıcıl bir əqidə nümayiş etdirmiş, bütün amalı öz xalqına, millətinə sədaqətlə qulluq etmək, xalqını maarifləndirmək, onun sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, fərdi və ictimai miqyasda sağlam mühit yaratmaq və bunun sayəsində milli intellektual potensialı buxovlardan xilas edərək onun özünü ifadəsi üçün şərait yaratmaqdan ibarət olmuşdur. İstər əbədi-bədii, istər maarifçilik və istərsə də ictimai-siyasi fəaliyyətində, iqtidarda olduğu dövr də daxil olmaqla, o, həmişə bu amala xidmət etmişdir" (8).

Nəriman Nərimanovun həyat və fəaliyyətini tədqiq edən tədqiqatçıların fikrincə, onun dünyagörüşü, əqidəsi yalnız kommunist ideologiyasının, xüsusilə bolşevizmin təsiri ilə formalaşmamış, o, Lenin məktəbinin yetirməsi olmamışdır. O, böyük bir millətçi və vətənpərvər olmuş, hansısa bir qrupun, partiyanın maraqlarından deyil, ilk növbədə milli maraqlardan çıxış etmiş, milli dövlətçilik idealını təmsil edən böyük bir türkçü olmuş, öz milli maraqlarını sosial-siyasi görüşləri ilə uzlaşdırmağa və ictimai-siyasi fəaliyyətini də məhz bu kontekstdə qurmağa çalışmışdır. Nərimanovun müəyyən bir vaxtda, tarixin müəyyən bir kəsiyində, müəyyən bir coğrafi-siyasi şəraitdə zamanın müəyyən bir gerçəkliyi olan sosial-demokratik hərəkatın və daha sonra kommunist ideologiyasının təsir sferasında və bu hərəkatın sosial-energetik potensialından bəhrələnərək öz şəxsi əqidəsini və milli ideallarını həyata keçirməyə çalışmışdı (8).

Tarixdən bəllidir ki, çar Rusiyası devrildikdən sonra siyasi-ideoloji təşkilatlar Rusiyanın idarə şəklinin necə təşkil olunması haqqında fikir ayrılıqları yaranmış, Rusiya bolşevik partiyası ilə həmfikir olan Azərbaycandakı bolşevik "Hümmət" və Rusiya sosial-demokrat menşevik partiyasının tərəfdarı olan menşevik "Hümmət"çilər "Vahid Rusiya", milli müqəddəratda fəal rol oynayan "Müsavat" partiyasının rəhbərləri isə öncə "Federetiv Rusiya" sonra Rusiyadan ayrı "Federativ Zaqafqaziya", daha sonra isə "Müstəqil Azərbaycan" ideyasını irəli sürmüş, bir müddət Rusiyadan ayrı "Federativ Zaqafqaziya", sonra isə "Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" yaratmağa nail olmuşdular.

1906-cı ilə qədər "Konstitusiyalı monarxiya", sonra "Demokratik Respublika", 1917-ci il fevral inqilabından sonra "Sovet hakimiyyəti" formasında "Proletariat diktaturası" tərəfdarı olan Nəriman Nərimanov məhz yuxarıda adı çəkilən bolşevik "Hümmət"çilərin başçısı olmuşdur. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Nərimanov bütün dünyanın yalnız sinfi mübarizə yolu ilə azadlığa çıxacağına inanmış və bu yolda çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, Nəriman Nərimanovun uşaqlıq və gənclik dövrünü nəzərə almasaq, onun ictimai-siyasi fəaliyyətini 3 dövrə bölmək olar:

1) Maarifçilik dövrü;
2) İnqilabi-siyasi fəaliyyət dövrü;
3) Formal hakimiyyət dövrü.

Nəriman Nərimanov ictimai və ədəbi fəaliyyət dövründə əsasən maarifçiliklə məşğul olmuş, 1890-cı ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra bir müddət müəllimlik etmiş, jurnalistliklə məşğul olmuş, 1894-cü ildə "Nadanlıq", 1895-ci ildə "Şamdan bəy", 1899-cu ildə "Nadir Şah", 1908-ci ildə "Bahadır və Sona" kimi ədəbi əsərlər yazmış, Azərbaycan türkcəsi və rus dilini öyrənənlər üçün dərsliklər tərtib etmiş, rus yazıçısı N.V.Qoqolun "Müfəttiş" komediyasını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmiş, Bakıda ilk xalq qiraətxana-kitabxanası təçkil etmişdi. O, fəaliyyətinin maarifçilik dövründə bədii əsərləri ilə yanaşı dövrün bir sıra qəzet və jurnallarında gerilik, cəhalət və fanatizmi kəskin tənqid etmiş, xalqın maariflənməsində əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Nəriman Nərimanovum fəaliyyətinin ikinci dövrü (1905-1920) onun siyasi-inqilabi fəaliyyət dövrüdür. 1905-ci ildə sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatının üzvü olan Nərimanov Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) proqramını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmiş, dövrünün bir sıra qəzet və jurnallarında üsyankar inqilabi məqalələrlə çıxış edərək çar istibdadını kəskim tənqid etmiş, xalqın azadlığı yolunda ardıcıl mübarizə aparmışdır.

Nərimanov 1908-ci ildə Odessadakı Novorosiysk İmperator Universitetinin tibb fakültəsini bitirib diplomunu aldıqdan sonra Bakıya gələrək şəhər xəstəxanasında işləməyə başlamış, lakin siyasi məsələlərlə məşğul olduğu üçün 1909-cu ilin sentyabrında Həştərxana sürgün edilmiş, 1913-cü ilə qədər Həştərxanda qalan Nərimanov yenidən Bakıya qayıdaraq burada ictimai-siyasi fəaliyyətlə və maarifçiliklə məşğul olmuş, fəhlələr arasında təbliğat aparmış, 1917-ci ildə bolşevik "Hümmət" təşkilatının sədri, Bakı şəhəri üzrə RSDF(b)P-nin üzvü, "Hümmət" qəzetinin redaktoru 1918-ci il aprelin 25-də bolşevik-daşnak Stepan Şaumyanın rəhbərliyi altında yaradılan Bakı Xalq Komissarları Sovetində Şəhər təsərrüfatı üzrə xalq komissarı olmuş, 1918-ci il Bakı mart qırğınını Şaumyanın rəhbərliyi ilə ermənilərin törətdiyi faciəni görəndən sonra ağır xəstəliklə əlaqədar olaraq Bakını tərk edərək 1918-ci ilin iyun ayında Həştərxana müalicəyə göndərilmiş, sağaldıqdan sonra Həştərxanda bir sıra partiya orqanlarında çalışmış, 1919-cu ildə Moskvaya çağırılaraq RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığında Şərq məsələləri üzrə Xalq Komissiyasının müavini vəzifəsinə təyin edilmişdi.

Biz Nəriman Nərimanovun fəaliyyətinin maarifçilik dövrünü yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, heç bir polimika açmadan onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun yaradıcılarına qarşı düşmən münasibət bəsləməsini, həmçinin Türküstanda da Sovet hakimiyyətinin qurulmasını istəməsi və oralarda da marksist ideologiyasının yayılmasına çalışmasını qəbul etmirik. Belə ki, o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri Nəsib bəy Yusifbəyliyə 16 iyul 1919-cu ildə Həştərxandan yazdığı müraciətində bildirirdi ki, nə qədər ki siz "millət" və "din" sözlərini tez-tez təkrar etməklə məşğul idiniz. Mən öz nöqteyi-nəzərimdən sizə geridə qalan adamlara baxan kimi baxıram... Mərd-mərdanə deyin: biz Rusiya inqilabının xarakterini anlamamışıq. Biz dağıdıcı imperialist müharibəsinin bütün nəticələrini nəzərə ala bilməmişik, bu meydandan çəkilirik, qoy Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti olsun. Bununla siz rus proletariatı qarşısında təqsirinizi yüngülləşdirmiş olarsınız (11, 215-219).

Nərimanov Türküstanla bağlı da yazırdı: "Biz Türküstana ciddi diqqət yetirməliyik, çünki Şərqdəki gələcək işimizdə Türküstan mərkəzi bir yol tutur. Biz heç də istila siyasəti ilə məşğul olmaq fikrində deyilik. Çünki biz Şərqə azadlığı silah ilə deyil, öz ideyalarımızı yaymaq yolu ilə aparırıq" (11, 231).

Nəriman Nərimanovun fəaliyyətinin formal hakimiyyəti dövrü (1920-1925) Bakının XI Qırmızı Ordu tərəfindən işğalı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta uğradıldığından sonrakı beş ili əhatə edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradıldıqdan və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan edildikdən sonra qiyabi olaraq Azərbaycan SSR Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin sədri və Xalq Komissarları Sədri (Baş naziri) vəzifəsinə təyin edilərək Bakıya göndərilən Nəriman Nərimanov 16 may 1920-ci ildə Bakıya gələrək gözləmədiyi bir vəziyyətlə qarşılaşmalı olmuşdu. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, "əslində mərkəzin (Moskva bolşevik hakimiyyəti nəzərdə tutulur – R.Ə.) bu təyinatı Nəriman Nərimanovun siyasi intiharının başlanğıcı olmuş, onun öncə qazandığı xalq sevgisini tarixə gömmüş oldu" (3, 14).

Mərkəz tərəfindən Nərimanov Azərbaycan hökuməti başçısı təyin olunsa da, Azərbaycanın ilk əvvəllər zahirən Komissarlar heyəti və İcra Komitəsi tərəfindən idarə olunması göstərilsə də, əslində ölkə Mərkəzin göndərdiyi və müdafiə etdiyi şəxslər, xüsusilə Rusiyaya tabe olan "Neftkom"un sədri rus Serebrovski, Azneft rəisinin müavini rus Barinov, Bakı fəhlə şurasının rəisi rus Kırılov, Bakı qəzası hərbi komissarı Anefski, Xüsusi Qafqaz ordusu komandanı rus Yeqorov, hərbi rəhbər Sıçkov, Azərbaycan Xalq Maarifinin şöbə müdiri rus Barçov, siyasi Maarif müdiri müavini Tartakov və ən başlıcası Nəriman Nərimanov hələ Azərbaycana gəlib çatmamış "Türkiyəyə kömək" pərdəsi altında Azərbaycana daxil olan XI Qırmızı Ordu qüvvələri 1 mayda Bakını, 1 ay müddətində də bütün Quzey Azərbaycanı istilaya məruz qoymuş, ölkəni yağmalamış, ölkədəki Türk komandanlarını ruslarla əvəz etmiş, nə qədər Osmanlı Türk zabiti varsa hamısını ya həbs etmiş, ya da ölkədən çıxarmış, milli ziyalıları, şəhər, qəsəbə və kəndlərdə olan mötəbər adamların kökünü birdəfəlik kəsmək üçün sorğusuz-sualsız qurşuna düzmüş, hər tərəfdə fəaliyyətə başlayan ÇK-lar gecə-gündüz qanlı işlərini davam etdirmişdi ki, bütün bunların da başında Azərbaycanın həqiqi diktatoru, cəlladbaşı, XI Qırmızı Ordunun siyasi şöbəsinin rəisi V.A.Pankratov dururdu. Pankratovun əmrinin fövqündə bir əmr yox idi. ÇK məmurunun özbaşınalığı o həddə çatmışdı ki, o hətta Azərbaycan Komissarlarının rəisi olan Nəriman Nərimanovun özünü belə həbs etmişdi. Bir sözlə Azərbaycanın xarici və daxili siyasəti, iqtisadi, hərbi sahələri, dəmir yolu, neft müəssisələri tamamilə Rusiyanın ixtiyarına keçmiş, xalq maarifi, səhiyyə və inzibati dairələri də başqa millətlərdən olan şəxslər tərəfindən idarə olunmağa başlanılmışdı. Belə bir vəziyyətdə Nəriman Nərimanov təkbaşına heç nə edə bilməzdi və zatən də edə bilməmişdi.

Azərbaycanda Türk milli mədəniyyəti əleyhinə görülən təşəbbüslər o qədər geniş vüsət almışdı ki, hökumət başçısı olmasına baxmayaraq Nərimanov konkret addımlar ata bilməmiş, bütün bunlara qarşı məqalələr yazaraq qəzetlərdə çap etdirmək məcburiyyətində qalmışdı. O, Bakıda rusca nəşr edilən "Bakinski raboçi" və türkcə nəşr edilən "Kommunist" qəzetində nəşr etdirdiyi bir məqaləsində yazmışdı: "Azərbaycan fəhlə və kəndlisi bəzi səbəblərdən siyasi haqqından, bütün mülkiyyətindən, iqtisadi faydasından keçə bilər. Fəqət öz dilindən kimsəyə fədakarlıq yapmaz" (14, 85).

Nəriman Nərimanovun Azərbaycanda olduğu müddətdə bütün istəklərinin tam yerinə yetirilməyəcəyini anlayan Stalin, Orconikidze, Kirov, Mikoyan, Moskvadan Bakıya göndərilən partiya və təsərrüfat rəhbərləri, xüsusən, Bakıdakı erməni rəhbər işçiləri onu Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq məqsədilə "Lenin və partiya" qarşısındakı xidmətləri nəzərə alınaraq "1922-ci ildə Moskvaya dəvət olunmasına və onu Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədrlərindən biri təyin olunmasına nail olmuşdular.

Nəriman Nərimanov 1923-cü ilin yanvarından ömrünün axırına qədər SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komiitəsinin dörd sədrindən biri olmuşdur. Moskvada işlədiyi dövrdə "Lenin və şərq", " "Lenin və müsəlman Şərqi", "Elmi kommunizmi başa düşmək yolları", "Milli məsələ" adlı əsərlərini yazaraq, "Leninizm"i müdafiə və təbliğ etmişdi. V.İ.Leninin ölümü ilə əlaqədar matəm günlərində N.Nərimanov "İzvestiya" qəzetində çap olunmuş "Lenin və müsəlman Şərqi" adlı məqaləsində yazırdı ki, qəlbi bütün müsəlman xalqları üçün şəfqətlə döyünən, onları əsarətdən azad edib müstəqil inkişaf yoluna çıxarmağın səmimi arzusunda olan "dünyanın ən böyük psixoloqu" Leninin vəfatı Şərq aləmində dərin bir kədər doğurmuşdur (9).

Nəriman Nərimanovun həyatının son illərində Azərbaycan xalqına qarşı aparılan qeyri-səmimi və hətta düşmənçilik siyasəti ilə bağlı Stalin, Orconikidze, Kirov, Mikoyan və Moskvadan Bakıya göndərilən partiya və təsərrüfat rəhbərləri, xüsusən Bakıdakı erməni rəhbər işçiləri ilə münasibəti gərginləşmiş və bu ziddiyyət getdikcə dərinləşmişdi. O, "Ucqarlarda bizim inqilabın tarixindən" adlı yazısından seçdiyi hissləri məktub formasında Stalinə, surətini Trotskiyə göndərmişdi (2).

Nərimanov ömrünün sonlarında aldadıldığını, onun fikri ilə hesablaşmadıqlarını anlamışdı. Onu daşnak Mikoyan millətçilikdə ittiham edir, bu işi Bakıda Orconikidze və Kirovun himayəsi altında Bakı partiya təşkilatının rəhbərləri olan Mirzoyan, Sarkis davam etdirir, yerli satqınlar Əliheydər Qarayev, M.D.Hüseynov və başqaları da onlara qoşulurdu. Nərimanov göstərirdi: "Mən tam bir il neft məhsullarından Azərbaycanın xeyrinə ayırmaq üçün Serebrovski yoldaş ilə mübarizə apardım. Məsələni siyasi büroya qədər

çatdırdım, o da Serebrovskiyə tapşırdı ki, bunu etsin. Nə üçün Respublika Mərkəzi Komitəsi bu qərarın yerinə yetirilməsini izləmir? Ona görə ki, Kirov, Mirzoyan və kompaniyaları bu işə son dərəcə etinasız idilər... Onlar üçün Azərbaycan kəndlisinin cəhalət bataqlığında boğulmasının nə fərqi var". O, soruşurdu: "Həqiqətən indiki Azərbaycanda məhz Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı? Mən təsdiq edirəm: bu partiya yoxdur və o vaxta qədər olmayacaq ki, Mirzoyanlar özlərini Azərbaycanı simasızlaşdırmaq kimi murdar siyasətlərindən əl çəkməyiblər... Bakı təşkilatına rəhbərlik edən ermənilər və rus şovinistləri cinayətkar siyasət yürüdürlər" (2).

Özünün ermənilər tərəfindən Azərbaycandan uzaqlaşdırıb Dağlıq Qarabağa muxtariyyət almaq istəmələrini şərh edərkən göstərir ki, mən Moskvaya işə gedəndən sonra Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təzyiqi nəticəsində "Muxtar Vilayət" elan edildi. Mənim vaxtımda buna nail ola bilmirdilər... Sonra Gəncənin dağlıq hissəsi və s. haqqında məsələlər gəlirdi. Azərbaycanda daşnaq siyasəti var və bu gücü ilə gedir. Mən zərrə qədər də şübhə etmirəm ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi (AKP MK), Serqo Orconikidze və Stalinin simasında biz türklərə inanmır və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırırlar. Qəribə burasıdır ki, bu adamlar düşünürlər ki, türklər o qədər qanmazdırlar ki, bunu başa düşmürlər (2).

Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Zaqafqaziya İttifaq Sovetinin sədri, SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi dörd sədrindən biri kimi yüksək vəzifələrdə çalışan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun yaradıcılarına düşmən münasibət bəsləyən, Türküstanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına çalışan, kommunistlərin "parlaq liderləri"nə ürəkdən inanan Nəriman Nərimanovun "ömrünün axırına qədər öz əqidəsindən dönməməsini" dəstəkləyən tədqiqatçıların (5; 10). gəldiyi ümumi nəticə bundan ibarətdir ki, Nəriman Nərimanov o illərin azərbaycanlısı üçün bolşevizmin təzahürü kimi deyil, milli təmayüllü siyasətçi kimi inam qazanmışdır. "Milli təmayüllü kommunist" məfhumunu məhz N.Nərimanovun anlayışında qəbul etmək lazımdır: yəni azərbaycanlılar başqa xalqların maraqlarına toxunmadan Azərbaycanda tam milli inkişaf və ölkələrini idarə etmək hüququna malik olmalıdırlar. N.Nərimanov buna riayət edilmədiyindən bolşevizmin süquta məruz qalacağı fikrini irəlicədən söyləmişdir (12, 446-447).

Nəriman Nərimanovun apardığı milli təmayüllü siyasət sonralar "Nərimanovçuluq" adlı cərəyana çevrilmişdir. Deməli, N.Nərimanovun milli təmayüllü dünyagörüşünün kökləri həyat və yaradıcılığı ilə, xalqının yaşayışını və problemlərini, Azərbaycana qarşı hazırlanan məkrli planları, dünyada və bölgədə gedən prosesləri dərindən dərk etməsi ilə bağlı olmuşdur... N.Nərimanov Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafına, din probleminə, Azərbaycan dilinə dövlət statusu, milli ziyalılara və təhsilə önəm verilməsinə Milli Dövlətçiliyin tərkib hissəsi kimi baxmış, ona xüsusi diqqət yetirmiş, Azərbaycan adət-ənənələrinin qoruyucusu, elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən başlıca şəxs olmuşdur. O, bu sahələrdə müvafiq sənədlər imzalamış və fəaliyyət göstərmişdir. N.Nərimanovun bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycan xalqının düşmənlərinin və bir sıra məhdud düşüncəli Azərbaycan bolşeviklərinin qəzəbinə tuş gəlmiş və onun əleyhinə geniş kompaniyaya başlamışdılar (7).

Nəriman Nərimanovu kommunist ideologiyasına münasibətdə və Rusiya bolşevikləri ilə əlaqələrdə milli maraqlara səthi yanaşmaqda, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularına qarşı düşmən münasibətdə olduğunu əsas götürərək onu tənqid etmiş (4). və göstərmişlər ki, bizcə, N.Nərimanovla bağlı irəli sürülən tənqidi fikirlər heç də əsassız deyildir. Belə ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin timsalında Azərbaycan xalqı bir millətin taleyində önəmli rol oynayan ideyaları (istiqlal, müstəqil parlament, müstəqil ordu, bayraq və s. əldə etdikdən sonra, onu Sovet Rusiyasının əli ilə yıxıb yerində "müstəqil" Sovet Azərbaycanı qurmağında, bu mənada Nərimanovun Sovet Rusiyasının başçıları ilə əslində tabeçilik anlaşması əsasında, onların qarşısında hansısa şərtlərlə çıxış etməsinin də heç bir anlamı yox idi. Burada qazanan yalnız bir tərəf var idi: Sovet Rusiyası və onun əlaltıları. Fikrimizcə, bu baxımdan Nərimanov Sovet Rusiyasından deyil, Sovet Rusiyası Azərbaycan Cümhuriyyətini işğalı planı çərçivəsində "Nərimonov faktoru"ndan maksimum faydalanmışdır. Bunu həmin dövrdə Moskvada yaşayan Nərimonovun Azərbaycanda baş verənlərlə bağlı Lenini daima məlumatlandırması, "Qafqazın işğalına baxış" məruzəsi və xüsusilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri Nəsib bəy Yusifbəyliyə yazdığı məktubundan aşıq şəkildə görmək mümkündür. Belə ki, Nərimanov özü etiraf edirdi ki, Moskvada olduğu dövrdə (1919-may 1920) Azərbaycanda hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçməsi üçün hazırlıq irəli sürümüş, Nərimanov da bu planın həyata keçirilməsi üçün mərkəzi hökumətə, xüsusilə Leninə xidmət etmişdi (13, 13).

O, həmçinin Nəsib bəy Yusifbəyliyə yazdığı məktubunda özünün bolşeviklərlə bir yerdə olmasını siyasi-ideoloji baxışlarındakı fərqlərlə izah etməyə çalışmış və göstərmişdi ki, "Siz pantürkizm və panislamizm ideyalarını yayarkən, mən bir kommunist kimi sizin qəti əleyhinizə çıxmışdım, lakin sizin Türkiyə qanadı altına girmək cəhdinizə, bir psixoloq kimi lütfkaranə baxırdım. Türkiyə "zəfərlə" gəlib rüsvayçılıqla getdi" [11, 216].

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, çox keçmədən Nərimonovu qanadının altına alan Sovet Rusiyası da Azərbaycana "zəfərlə" gəldi, ancaq şimal ölkəsi Türkiyədən fərqli olaraq ləyaqətlə getmədi. Sözün həqiqi mənasında bu ölkəni 70 il müstəmləkəsi kimi idarə etdi (6, 124).

Biz Nəriman Nərimonovla bağlı hər iki tərəfin fikir və mülahizələrinə hörmətlə yanaşaraq "Şərq dahisi" olma xülyasına düşən Nəriman Nərimonovu birmənalı olaraq böyük oyunların uğursuz qurbanı hesab edir, onun siyasi baxışlarını deyil, əsasən maarifçiliyini yüksək qiymətləndiririk

Ədəbiyyat

1. Alışanov Şirindil. Yaradıcı ömrün böyük bəhrəsi, professor Teymur Əhmədovun "Nəriman Nərimanov (həyatı, mühüm və ədəbi-bədii yaradıcılığı) adlı əsəri haqqında "Ədəbiyyat qəzeti" 7 aprel , 2018.
2. Azərbaycan EA-nın "Xəbərləri" (tarix, fəlsəfə, hüquq), № 4, Bakı, 1989.
3. Aydın Mədət oğlu Qasımlı. Böyük oyunların uğursuz qurbanı bolşevik Nəriman Nərimanov. "Türküstan" qəzeti, 22 dekabr, Bakı, 2016.
4. Balayev Aydın, Plennik idei ili politiçeskiy slepeç, "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 20 iyun, 1991.
5. Əhmədov Teymur, Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu, Bakı, Elm, 1991.
6. Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə), "Elm və təhsil", Bakı, 2014.
7. Həsənov Həsən. Nəriman Nərimanov: milli ruh və siyasi təfəkkürün vəhdəti. Nəriman Nərimanov – 140, AFSEA, 2 (30), Azərbaycan Universiteti, Bakı, 2010.
8. Xəlilov Səlahəddin Milli İstiqlal və sosial ədalət ideallarının uzlaşdırılması yolu, Nəriman Nərimanov – 140, AFSEA, fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər, elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2016.
9. 9.İzvestiya" qəzeti, Moskva, 25 yanvar, 1924.
10. Mir Cəlal. Görkəmli yazıçı, realist, "Ədəbi Azərbaycan", 1956, № 6;
11. Nərimanov Nəriman. Məqalələr və nitqlər. Bakı, 1971.
12. Nəriman Nərimanov. Oğlum Nəcəfə məktub, Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri , Bakı, AMEA, 2001.
13. Nərimanov Nəriman, V.İ.Lenin haqqında, Bakı, Azərnəşr, 1957.
14. Rəsulzadənin M.Ə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı, 1990.

Göndərilib: 16.04.2021 Qəbul edilib: 21.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/17-23

Kai Yang
School of Business, Nanjing University of Information Science & Technology
doctor, lecturer
yangkai@nuist.edu.cn
Mahammad Malikov
MBA from Nanjing University of Information Science and Technology
master
malikov.m@protonmail.com

EVALUATION OF DYNAMIC CHANGES OF CONSUMERS' ONLINE REVIEWS FROM THE ELABORATION LIKELIHOOD MODEL METHOD

Summary

One of the essential models that explain the concept of persuasion is the Elaboration Probability Model, which argues that there are two processes in the persuasion process, namely central and environmental persuasion. İt is thought that the article, including a detailed explanation of the model and information about the model, filled a gap in this regard.

– The research findings show that the model is mainly used in marketing and advertising studies.

– In terms of the level of affecting the probability of elaboration, the feature subject to the most significant number of studies is interesting.

– It was revealed that the factors involved in the elaboration process and whose effect has been handled the most in the number of studies are the power of assertion and the source credibility.

The review provides valuable information in terms of allowing the model's use and the variables in the model to be seen as a holistic example in Amazon.

Key words: *ELM method, Amazon, main factors, reviews*

Introduction

The model, which is also referred to as ELM in the literature, is based on the dual-process theory. In addition, it is based on the fact that a decision-making or persuasion process is affected by two different processes in parallel. It grades the decision-making process from high elaboration to low elaboration. Accordingly, decision-making reasons that can be discussed, discussed, and more objective are highly elaborate. In contrast, decision-making reasons based on relative feelings and perception are modeled at a low favorability level.

For example, when buying a car, the concepts such as fuel consumption, tax, how many people it can carry are objective, measurable, open to discussion, and easy to compare alternatives are considered more elaborate features. On the other hand, many features such as the color, design, and appearance of the car vary from person to person, based on perception and measurement. According to the double process theory, these low-detailed features have a complicated structure to change over time based on past experiences.

Using these two approaches above, it is also possible to think of decision and persuasion processes as two ways as central and peripheral ways. The central route follows when a person is closely related to any decision issue and has a curiosity about it. The person's perception is clear, and his thinking on the decision-making process works intensely. While it is certain that the person will make easier decisions about the subjects they sympathize with, it is satisfied with this and evaluates the highly detailed features in detail.

On the other hand, the peripheral path emerges on issues that more people do not directly care about, do not need much, and therefore do not concentrate on it. The person's decision process is mainly affected by some features and is not elaborated too much. It is also possible that the circumferential road turns into a primary path, with the peripheral road becoming a need or detailing the person's level of perception and, therefore, the decision processes.

Elaboration Likelihood Model Method. The main feature of the double-process theories developed after 1980 is that they divide the mental processes underlying social judgments and behavior into two according to their automatic or controlled realization. The basic assumption of dual-process theories is that the mind works bi-directionally, and therefore mental processes can be divided into two general classes.

These are processes that happen automatically or in a controlled manner. [1]While the automatic process involves fast, efficient, and uncontrolled processing, the controlled process is slow, more effortful, and rules-based. As an example of these two processes, talking on the phone while driving (automatic system) and stopping to give way to the ambulance coming from the side road (controlled system) can be given. The features of these two processes are included in Table 1.

Automatic Process	Key Features	Controlled Process
Arise unintentionally	Willfulness	Intentionally initiated
Requires few cognitive resources	Activity	Requires cognitive resource
Cannot be stopped, if desired	Controllability	Can be stopped at any time
Out of conscious awareness takes place	Awareness	Happens consciously

Table 1. Features of Automatic and Controlled Processes
Source: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/210872

Relationship between ELM and Management Information Systems. As of this article's writing, an article was published in the last issue of MISQ magazine that analyzed a user's mood and behavior on the web using ELM and CST (customer search theory). The article's central theme is that the ELM method is used to measure the person's depth of thinking, but the ELM alone cannot model how many different characteristics a user can describe. For example, within the study's scope, an online book sales store was created, and the users' decision process was examined by collecting the user behaviors (which book they chose, the click statistics on the screen, etc.). In this process, ELM was used to understand which concepts the users thought more deeply, but ELM was not sufficient to reveal which concepts the users included in the decision-making process. Answer to this question, using the search theory (CST), an analysis of the matching of the books presented with the users' requests (or the book search for the user) was made.

Ease of navigation is the presence of various site functions to quickly find what their customers are looking for on their websites. One of the primary things that should be kept in mind in the website's preparation is that customers will never want to shop from an amateurish website. When big companies such as Amazon.com are examined, it is striking that the product categories on the site are displayed while the ease of navigation is provided to the users. Therefore, the website must be easy to navigate and understand. For this reason, companies should not ignore the following warnings while setting up their websites[2]:

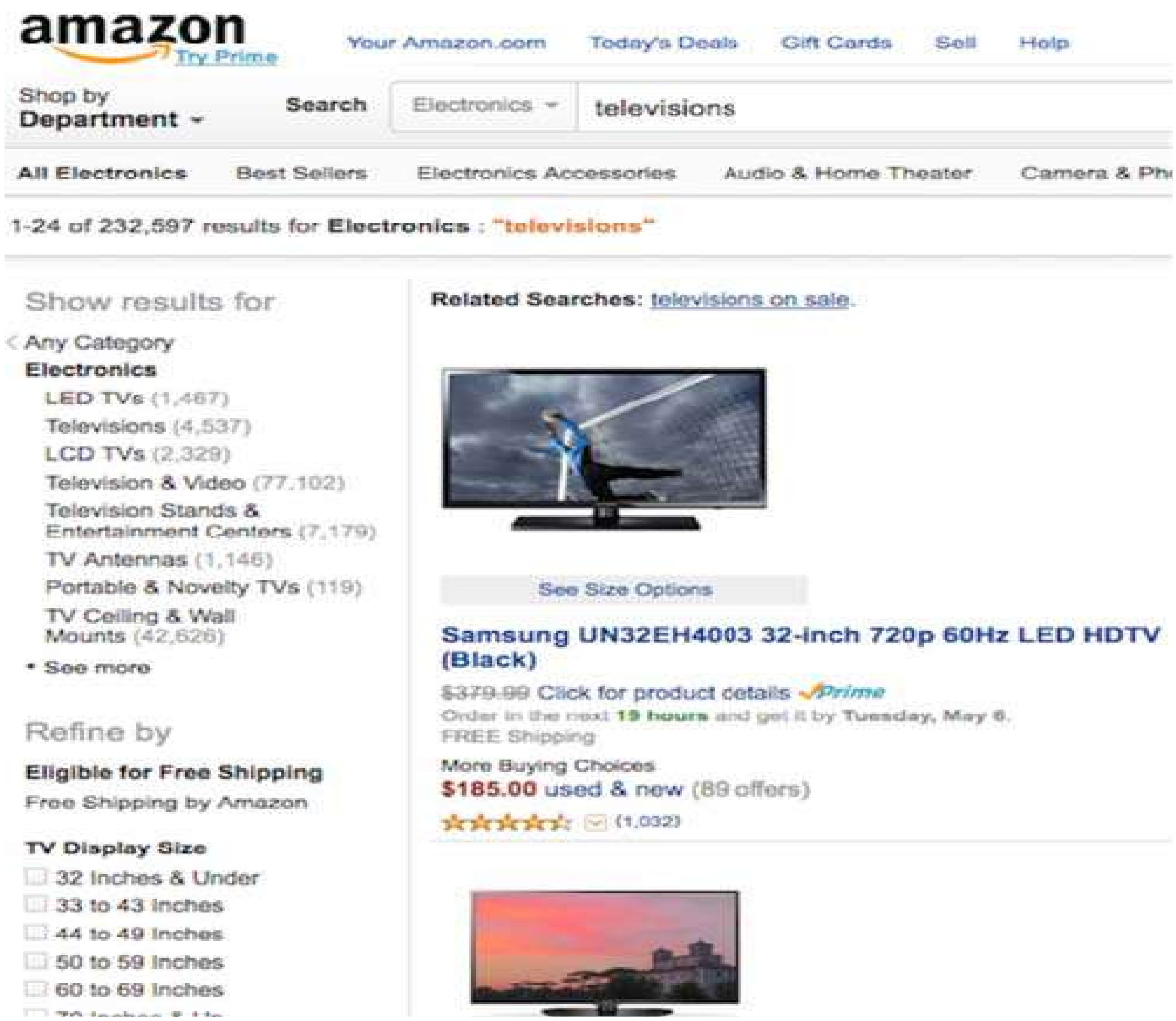
- Instead of including links and logos that will cause customers to wait on the home pages of the sites, direct access to the site should be provided;
- It should be ensured that all the link marks (links) on the website are prominently displayed.
- It should be ensured that the order form page is easily accessible from the site's home page and every other page.
- Contents page should be self-explanatory and easily understandable.
- It should make ordering more manageable, and for this purpose, the opportunity to be connected to the order form page from all over the site should be provided.

Processing on the central route handling on the retentive route. Consider two prospective clients, all of whom need a new television. Emily is a technology enthusiast and frequent Amazon user, while Kevin occasionally makes online payments and is primarily interested in finding a good television at a reasonable price. Amazon hopes to inspire all customers to buy a TV (any television) from its website.

While all users will have some level of everyday signal handling (particularly for pricing), Emily is much more likely to pay attention to the messages and design with her interest in technology. If she likes what she likes, she will be more likely to buy from Amazon than a less convincing rival will.

[1] Park D., Lee J., Han I. (2007). "The Effect of On-Line Consumer Reviews on Consumer Purchasing Intention: The Moderating Role of Involvement", International Journal of Electronic Commerce, 11(4), 125-148.

[2] Rice D.H., Kelting, K and Lutz, R. (2012). "Multiple Endorsers and Multiple Endorsements: The Influence of Message Repetition, Source Congruence and Involvement on Brand Attitudes", Journal of Consumer Psychology, 22(2), 249- 259.

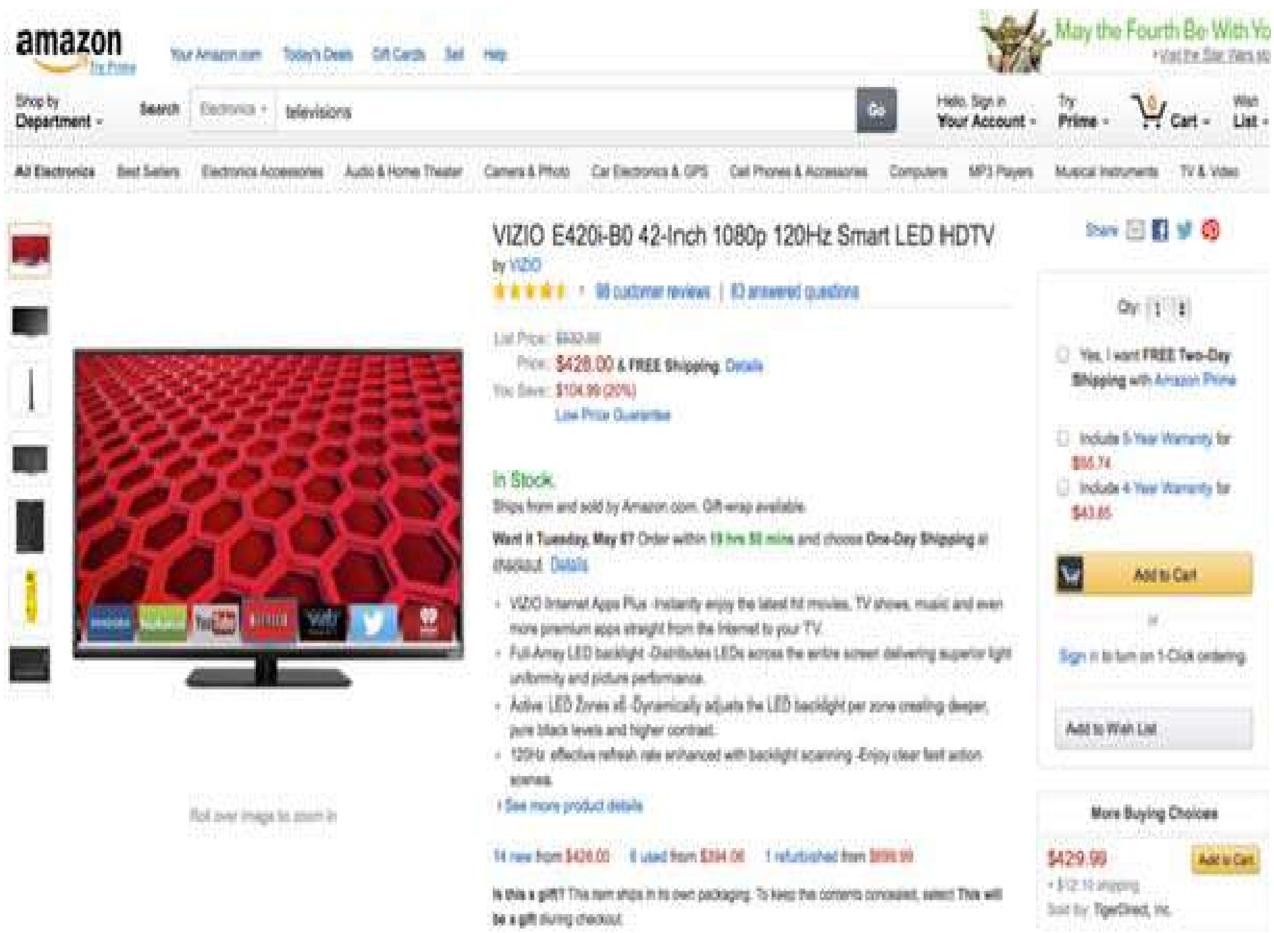

Picture 1. Amazon research results
Source: https://4bil.ua/blog/how-to-get-reviews-on-amazon/

Emily looks for high-end televisions, sorts them by ranking from high to low, and then examines the reviewers. She uses the "Buy now with 1-Click" option after deciding her decision because all of her data is already up to date in Amazon's system. Amazon's dependability and product over the years have gained her trust.

Amazon does not leave the occasional user hanging whenever compelling design. Many of its design features are intended to appeal to retentive processing.

First, consider how it employs graphic design. The focus of the product description, a good big picture of the business itself, is ideal for holding interest reading required to see that gem. It also allows viewing the brand from various angles. The myriad filtering choices allow prospective consumers to pick from a wide range of categories, which can act as a workaround to choosing a product they have no interest in thoroughly exploring (e.g., rating, price, age of product).

Picture 2. Amazon offers a thorough product name, emphasizes future costs, and keeps adding to cart clear and straightforward
Source: https://4bil.ua/blog/how-to-get-reviews-on-amazon/

Method ELM and determination of their tonality. The previously considered methods made it possible to find aspects and determine their sentiment separately as two independent problems. However, in reality, these tasks are interrelated, and statistical regularities within one model can improve both problems' quality. İ makes it urgent to develop methods that allow solving both problems simultaneously. A feature of this approach is predicting the relatedness of the aspect and the evaluative word even when there is no direct syntactic connection between them.

Experiments have shown that ELM has better accuracy than other models.

Additionally, the authors use a self-learning model approach, in which the model is trained on examples outside the training set predicted by itself. The papers reviewed focus on finding aspects. It allows us to extract expressions from the reviews' texts that contain an aspect and the users' opinion about it. For example, "firmware update without a hitch," "firmware update without a hitch."[3]

Extraction of such structures allows us to extract more detailed information about the product than other approaches. In the article, a set of reviews from the Amazon online store was proposed, in which aspects, evaluative statements, and connections between them, indicating the sentiment of the formed pair, were highlighted. For extraction, the authors propose to use a graphical probabilistic model, which shows the accuracy of extraction of links according to the $F1$ criterion equal to 65%. We should note the complexity of creating such a corpus and using machine learning methods to solve the problem, the relatively low consistency of the two assessors' results involved in marking up reviews.

[3] Zwier, S., Bolink, W. (2015). "'Betaserc (R) is Better'. The Third-Person Effect in Reactions to Direct-to-Consumer Advertising", Psychologie & Gezondheid, 39(4), 224-231.

Approbation of the model based on the transition system for extracting and analyzing user opinions about the consumer properties of goods. The ELM model proposed in the study for extracting and analyzing the sentiment of user opinions from the texts of reviews was used as the basis for the Quiddi Semantics software system (PS), which implements the following functions:[4]

1. Collecting and storing information from product pages on online store sites, including elements of product descriptions, images, customer reviews
2. Extraction of opinions from the texts, determination of their tone, and categorization
3. Post-processing of opinions, including the grouping of aspects by similarity and identification of duplicates to reduce the redundancy of the extracted information
4. Extraction of statements from the texts of reviews containing examples of the use of goods to solve problems arising from users
5. Saving the analysis results to a database for later using the substation

It consists of three subsystems. Since PS consists of subsystems represented by web services with a simple internal structure, it makes sense to represent PS in the notation of Amazon Web Services (AWS) architectural diagrams.

Distribution of tasks between processes is done through the message queue service, which provides fault-tolerant storage and delivery of tasks to processes. Information about products collected from the pages of stores and the analysis results are saved in a relational database. Subsystems for collecting information and analyzing reviews consist of parallel working processes that can increase the speed and reliability of the system as a whole. The information collection subsystem's task is to bypass web pages describing products from an online store, parsing their content, extracting the necessary information, and saving it to a database for further processing. The subsystem consists of a set of parallel crawlers, each of which receives a task to parse a product page from a standard message queue for parsing tasks, parses the HTML code, and extracts data specific to each store from it:[5]

- product name
- the price of the product
- product category and its position in the hierarchical catalog
- description of the product from the manufacturer or seller
- product characteristics in the form of "key-value," if any
- user reviews, including review text and product ratings from the buyer to add new tasks to the queue, use the management console.

Since online stores differ in the structure of web pages, to collect and extract information from a news source, it is necessary to implement appropriate parsing algorithms. The collected product data is placed in a database common to all sources, and a corresponding message is sent to the message queue for review analysis tasks. This service is implemented in the PHP2 programming language using the Laravel3 framework. Amazon Simple Queue Service is used as a message queue service4

Before using the neural network model, it is necessary to collect the text corpus of user reviews, mark it up, and train the model based on the substantial corpus. The model training subsystem implements this functionality. The text markup module provides functionality for storing, marking up, viewing, and uploading user feedback texts. In particular, a tool has been developed on its basis that allows several annotators to mark the corpus simultaneously from remote workstations. In it, users can select fragments of text, link them to each other into opinions, and set classes of opinions and their sentiments. Marked-up texts are saved in the database and are available for uploading in JSON (JavaScript Object Notation) format. In addition, this module implements the rules for checking the markup's correctness with the issuance of a report on the errors found.[6]

For example, Tomsk Soft LLC used the considered software in the development of aggregators of goods "Quiddi.ru" and “Top Rank Products”. Aggregators provide information about products from Amazon, including the main characteristics of the product, the dynamics of changes in its price, ratings, and user reviews. The aggregator is monetized through affiliation with Amazon. The affiliate receives a percentage of every purchase made in the store after going to it via a unique link. With this monetization model, the affiliate's main task is to provide some additional information about the products, which will encourage users

---

[4] Yang, S., Hung, W., Sung, K and Farn, C. (2014). “Investigating Initial Trust toward E-Tailers from the Elaboration Likelihood Model Perspective”, Psychology and Marketing, 23(5), 429-445.
[5] Solomon, M. R. (2017). Consumer Behavior Buying, Having, and Being. Prentice Hall, New Jersey.
[6] https://4bil.ua/blog/how-to-get-reviews-on-amazon/

to come to the store's website and buy the product through the link provided. This information is generated automatically based on the data extracted by the developed neural network model for extracting and analyzing the sentiment of user opinions from texts. The extracted and grouped opinions are used in the following information blocks: [7]

➢what the buyers say;

➢the most popular positive and negative opinions of the "Product" type, extracted from the reviews;

➢conformity of the product to the customer's expectations

➢assessment of the quality of the product itself, calculated as the share of positive opinions of the "Product" type;

➢delivery quality;

➢an assessment of the quality of packaging and the speed of delivery of the goods, calculated as the share of positive opinions of the "Delivery" type;

➢the quality of service;

➢an assessment of the quality of communication with the seller, calculated as the share of positive opinions of the "Seller" type;

➢product rating;

➢a critical assessment obtained based on assessments of the quality of goods, delivery, and service;

➢quotes from reviews;

➢the most informative offers for potential buyers, selected using a classifier based on machine learning.

Why are Consumers' Online Reviews so important? Amazon reviews affect your sales as well as proper listing SEO. They directly affect the following indicators: [8]

❖ visibility of the product on Amazon;

❖ click-through rate of your listing (CTR) in the search results;

❖ the conversion rate of your ads and listing as a whole.

Let us start with the visibility of your product in the SERPs. Type "toaster" on Amazon and you will most likely see the following picture: ad units and recommendations from Amazon brands are listed first, followed by the models with the most reviews.

Never assume that Amazon is a transparent and straightforward sales system. Not. It is a marketplace with well-defined algorithms focused on maximizing profits (primarily for yourself). Therefore, it is natural that products with many reviews will be higher. Many reviews are more such a product will be repurchased. Besides, the marketplace will again earn a percentage of the sale.

As for the listing click-through rate: look at the same screen. Which listing is the buyer most likely to go? Where are 95 reviews or where are there 5000+? Of course, on the second, and if in doubt, here is another piece of statistics.[9]

❖ 95% of buyers read reviews before making a purchase;

❖ 91% of online shoppers perceive reviews as a personal recommendation;

❖ Only 6.2% of Amazon visitors answered that they did not trust reviews on the marketplace at all.

We will talk about trust a little below, but as for click-through rate, you can remember your behavior on the same or another large online store. Even if you came for a specific product model, and next to it, there will be another, with a much larger number of positive reviews and similar characteristics – you will go to read what customers write about it.

Consumer psychology largely depends on the so-called. "Tribal mentality" and social evidence. Reviews are just such evidence - since someone has already bought this product, checked it, and was satisfied, and then most likely I will like it too.

As for the conversion rate, those Amazonians who are actively engaged in PPC advertising will confirm that the number of reviews increases. It is possible to effectively reduce the ACoS indicator in advertising (the average cost of selling a product from advertising, calculated as the ratio of advertising costs to sales revenue from advertising). The main reason is that listing conversion is increasing. Buyers from advertising go to the listing to see positive reviews and buy the product.

---

[7] White P.H., Harkins S.G. (2016). "Race of Source Effects in the Elaboration Likelihood Model", Journal of Personality and Social Psychology, 67 (5), 790-807.

[8] http://queue.acm.org/detail.cfm?id=1466447

[9] Sher P.J., Lee S. (2009). "Consumer Skepticism and Online Reviews: An Elaboration Likelihood Model Perspective", Social Behavior and Personality, 37(1), 137-143.

Conclusion

The Elaboration Likelihood Model (ELM) was developed by Petty and Cacioppo (1980) and suggests that there are two different pathways in the persuasion process. Accordingly, individuals who are likely to elaborate - whose motivation and ability to analyze the message are high - use the central way in processing message information and shape their attitudes by evaluating central cues. Individuals with a low level of elaboration, in other words, their motivation and ability to examine the message, choose the environmental pathway in processing message information and benefit from the elements of this path. In this way of persuasion, in which thinking activity does not take place much, more intuitive decision making is seen. Various factors such as the level of interest, the need for cognition, and the level of trust are determinants in the choice of the environmental or central route.

Although various criticisms were put forward in the period following the development of the model, it will be beneficial to discuss how the variables, which are considered within the scope of persuasion methods in the model, determine behavior under which conditions, to understand consumer behavior and to develop appropriate marketing strategies.

The use of the model in researches mainly in the fields of marketing and advertising shows that a significant accumulation of knowledge has been accumulated regarding the use of the model in marketing communication, and accordingly, findings that will help the development of effective marketing communication strategies that will allow the consumers to understand and persuade their reactions.

Litarature

1. Park D., Lee J., Han I. (2007). "The Effect of On-Line Consumer Reviews on Consumer Purchasing Intention: The Moderating Role of Involvement", International Journal of Electronic Commerce, 11(4), 125-148.
2. Rice D.H., Kelting, K and Lutz, R. (2012). "Multiple Endorsers and Multiple Endorsements: The Influence of Message Repetition, Source Congruence and Involvement on Brand Attitudes", Journal of Consumer Psychology, 22(2), 249- 259.
3. Sher P.J., Lee S. (2009). "Consumer Skepticism and Online Reviews: An Elaboration Likelihood Model Perspective", Social Behavior and Personality, 37(1), 137-143.
4. Solomon M.R. (2017). Consumer Behavior Buying, Having, and Being. Prentice Hall, New Jersey.
5. White P.H., Harkins S.G. (2016). "Race of Source Effects in the Elaboration Likelihood Model", Journal of Personality and Social Psychology, 67(5), 790-807.
6. Yang S., Hung W., Sung K and Farn, C. (2014). "Investigating Initial Trust toward E-Tailers from the Elaboration Likelihood Model Perspective", Psychology and Marketing, 23(5), 429-445.
7. Zwier S., Bolink W. (2015). "'Betaserc (R) is Better'. The Third-Person Effect in Reactions to Direct-to-Consumer Advertising", Psychologie & Gezondheid, 39(4), 224-231.
8. https://4bil.ua/blog/how-to-get-reviews-on-amazon/
9. http://queue.acm.org/detail.cfm?id=1466447
10. http://simulation.su/uploads/files/default/2018-dic-cand-hamov.pdf

Göndərilib: 27.03.2021 Qəbul edilib: 02.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/24-27

Fatma Rasim qızı Hacıyeva
Elmi-Tədqiqat Mamalıq Ginekologiya İnstitutu
tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
dr.fatima79@mail.ru

COVİD-19 İNFEKSİYASININ HAMİLƏLİK VƏ ZAHILIQ DÖVRÜNDƏ XÜSUSSİYƏTLƏRİ

***Açar sözlər**: COVİD-19, koronavirus, hamiləlik, zahılıq*

Characteristics of COVID-19 infection during pregnancy and childbirth

Summary

A new coronavirus infection that broke out in the Chinese city of Wuhan in 2019 went down in history as an international emergency. The article provides an overview of the Etios-pathogenesis, clinic, diagnosis and treatment of COVID-19 in pregnant women and during menopause based on available literature sources. I hope that this information will be a valuable and informative source for practitioners, as well as students and residents.
***Key words:** COVID-19, coronvirus, pregnancy, postpartum*

XXI əsrdə bəşəriyyət yeni infeksion xəstəliklərin əsirinə çevrilmişdir.Taun,vəba,su çiçəyi kimi tarixin arxivində qalmış qorxulu xəstəliklər bu gün yeni və təhlükəli virus infeksiyaları ilə əvəz olunmuşdur.Ətraf mühitin çirklənməsi,qlobal istiləşmə,əhali sayının və sıxlığının çoxalması bu infeksion xəstəliklərin yayılmasına münbit şərait yaradır.Yeni növ virus infeksiyalarının sürətlə çoxalmasını şərtləndirən faktorlardan biri də,əhalinin miqrasiya aktivliyinin artması ilə əlaqədardır.

BMT-nin proqnozlarına görə,2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin sayı 50 milyard nəfərə çatacaq.Bu o deməkdir ki,miqrasiya və urbanizasiya kimi sosial proseslərin miqyası da buna adekvat olaraq çoxalacaq [1].

Hal-hazırda dünyada COVİD-19 pandemiyası tüğyan edir və bəşəriyyət bu bəla ilə yaşamaq və mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalıb. COVİD-19 nədir? Bu-virus infeksiyası əsasən yuxarı tənəffüs yollarını zədəliyən,RNT-tərkibli,Betacoronavirus cinsinə,Coronaviridae ailəsinə mənsub olan viruslar tərəfindən törədilən xəstəlikdir.Onun “Corona” adlandırılması virusun quruluşu ilə əlaqədardır.Belə ki,virusun superkapsidindən iri tikanabənzər,tacı xatırladan çıxıntılar ayrılır,məhz bu əlamətə görə virusa “Corona”deyilir.Virionların ölçüləri 80-220 mm-ə bərabərdir.

Nukleokapsid genom saylı RNT-dən,çoxlu nukleoproteiddən təşkil olnmuş mütəhərrik spiraldan ibarətdir.Onun tərkibində üçqat peplomerli qlükoprotein,zərif örtüklü qlükoprotein və hemaqlütinin esterazadan ibarət superkapsid vardır.

2002-ci ilə qədər koronaviruslara yuxarı tənəffüs yollarında yüngül iltihab prosesi törədən infeksiya kimi baxılırdı.Həmin vaxtlarda atipik pnevmaniyanın törədiciləri hesab olunan –SARS-COV infeksiyası meydana çıxdı.Bu viruslar da Betacoronavirus cinsinə məxsusdur. Onların təbii yaşam ehtiyatları dəvələr və yarasalar sayılır.

2012-ci ildə dünyada koronavirusların yeni növü –MERS-COV infeksiyası aşkar edildi.Bu-Betacoronavirus cinsinə mənsub olan virusların da təbii mənbələri yarasalar və birgüvənli dəvələrdir.Bu viruslar yaxın “şərq respirator sindromunun” törədiciləri hesab olunurlar.Onların yayılması və letallıq göstəriciləri yüksək deyil (2012-ci ildən indiyə qədər MERS-COV infeksiyasına cəmi 2519 yoluxma və 866 ölüm faktı qeydə alınmışdır)[5]

ÜST 2020-ci il fevralın 11-də rəsmi şəkildə yeni növ koronavirusun-COVİD-19 (“Coronavirus disease 2019”) meydana çıxdığını elan etdi [1]

COVİD-19 infeksiyası da,bu virus ailəsinin digər nümayəndələri –SARS-COV,MERS-COV kimi II qrup patogenlik aktivliyinə malikdirlər.Bir qrup alimlər hesab edirlər ki,SARS-COV-2 koronavirusları yarasa və hələlik mənşəyi məlum olmayan virusların rekombinasiyasından əmələ gəlmişlər [6]

Hamiləlikdə həmcinin zahılıq dövründə Coronavirus-19 infeksiyasının əsas hədəfi alveol epitelisinin hücüyrələridir.Həmin hüceyrələrin sitoplazmasında virusların replikasiyası baş verir.Bundan sonra virionlar sitoplazmatik vakuollara daxil olur,daha sonra hüceyrə membranına miqrasiya edir və nəhayət hüceyrəni tərk edərək hüceyrəarası boşluğa düşürlər. [13]Virusun təsiri nəticəsində hüceyrə membranının keçiriliciyi artır və ağ ciyər toxuması və alveol mənfəzində albuminlərlə zəngin hüceyrəarası mayenin miqdarı çoxalmış olur. Ona görə də,surfaktand pozulur və nəticədə kəskin respirator distress sindromu (KRDS) yaranır. [11]Xəstənin immunosupressiv vəziyyəti respirator traktda patogen bakteriya və mikotik infeksiyanın aktivləşməsinə gətirib çıxarır [3]

Zahılıq dövründə COVİD-19 patogenizi hələ kifayət qədər öyrənilməyib. Ədəbiyyat mənbələrində bu infeksiyaya qarşı uzun müddətli və ya davamlı immunitetin yaranması barədə heç bir təsdiq olunmuş məlumta rast gəlmək mümkün deyil[9,10,11,14,].

Hal-hazırda koronavirus infeksiyasının yoluxma mənbəyi virus daşıyıcısı olan insan hesab olunur.Virusun yayılması aspirasion-hava-damcı yolu ilə baş verir.Digər yoluxma mənbəyi-məişət-kontakt yolla yoluxma su,ərzaq məhsulları və təmas olunmuş əşyalarla baş verir.

Bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə,hamiləlikdə və zahılıq döründə coronavirus infeksiyasına yoluxmuş əllə ağız,burun və gözün selikli qişasına infeksiyanın ötürürlməsi mümkündür [5]. Müxtəlif ədəbiyyat mənbələrində yoluxmanın eyni zamanda fekal-oral mexanizm əsasında ötürülməsi barədə də məlumatlara rast gəlmək mümkündür[2].

Əhalinin bütün yaş qruplarında coronavirus infeksiyasına qarşı həssaslıq yüksəkdir,həmcinin hamilə qadınlarda və zahılıq dövründə immun sistem aşağı düşdüyü üçün onlarda bu risk qrupuna bir başa daxildirlər. Bu baxımdan hamilə qadınlar,zahılıq dövründə olanlar, 60 yaşdan yuxarı olan, tənəffüs, ürək-damar, piylənmə problemi olan, şəkərli diabet,onkoloji xəstəlikləri olan şəxslər xüsusi risk qrupuna aid edilirlər. Həmin risk qrupuna aid olan kontigentlərdə xəstəliyin klinik gedişi daha ağır və letallıq göstəricisi digərləri ilə müqayisədə yüksək olur. Statistik məlumatlara görə,hamilələrdə və zahı qadınlarda Covid-19-un ortalama letallıq göstəricisi 1 %-ə bərabərdir.[7]

Covid-19-un inkubasiya dövrü hamilələrdə və zahılarda 2-14 sutka,orta hesabla 5-7 sutkaya bərabərdir[12,13,14].Müqayisə üçün demək olar ki,mövsümi qripin inkubasiya dövrü isə 2 sutkaya yaxındır.

Hamiləliklə və zahılıqla əlaqəli fizioloji dəyişikliklər ananın infeksiyalara qarşı həsaslığını artırır və intubasiya,mexaniki ventilasiyanı çətinləşdirir. Covid-19 yoluxmuş hamilə qadınlarda ən çox rast gəlinən ilkin simptomlar bunlardır;

-temperaturun yüksəlməsi (30% halda)
-quru və ya qismən bəlğəmli öskürək (10%)
-tənginəfəslik (15%)
-mialgiya və yorğunluq (12%)
-döş qəfəsində sıxıntı (5%)
-baş ağrıları (3%)
-qan hayqırma (1%)
-diareya (3%) [46]

Ölüm hallarına və risk faktorlarına diabeti, piylənmə problemi olan 40 yaşından yuxarı hamilə qadınlar daxildir. Üçüncü trimestirdə olan hamilə qadınlar xəstəliyi daha ağır kecirdir və reanimasiyaya ehtiyac yüksəlir.

Hamilə və zahı qadınlarda diaqnoz epidemioloji anamnez, kliniki və laborator analizlər əsasında təsdiq olunur. Epidimoloji anamnez toplanarkən COVİD-19 geniş yayılmış ərazilərdən gəlmiş hamilə və zahılıq dövründə olan qadınlara xüsusi diqqət göstərilməlidir. Laborator diaqnostikada aşağıdakı analizlər aparılmalıdır;

-qanın ümumi analizi-eritrositlər,leykositlər trombasitlər,leykasitar formula,hematokrit-qanın biokimyəvi analizi-sidik cövhəri,kreatinin,qara ciyər fermentləri,elektrolitlər,bilirubin,albumin,qlukoza. Bu anazliz vasitəsilə xüsusi bir informasiya əldə etmək mümkün olmasa da,həmin göstəricilər normadan hər hansı kənara çıxmaları,orqanın disfunksiyasını,yanaşı gedən xəstəliklərin ağırlaşmasını və s.göstərmiş olur.

-pulsoksimetriya-qanda oksigenin parsial təzyiqinin müəyyən edilməsi.Bu metod vasitəsilə pasiyentlərdə hipoksiyanı təyin etmək mümkündür.

Hamilə qadınlarda zahılıq dövründə anamnestik və labarator müayinələr əsasında SARS-COV-2 infeksiyası ehtimalı yaranarsa,xəstənin vəziyyətindən və prosesin ağırlıq dərəcəsindən asılı olmuyaraq xəstə stasionara yerləşdirilməlidir.

Bu infeksiya şübhə olmadıqda isə xəstəliyin ağırlıq dərəcəsi nəzərə alınmalı və diaqnoz dəqiqləşdirilməlidir.

Xüsusi labarator diaqnostika metodu zəncirvari polimerizasiya reaksiyası (ZPR)vasitəsilə aparılır.Bu müayinədə SARS-COV-2-nin RNT-si aşkar olunur.

Analiz üçün burundan,burun udlaq və ya ağız udlaqdan yaxma şəklində biomaterial götürülür və labaratoriyada tədqiq olunur.

Labarator müayinələr üçün götürülən istənilən biomaterial laboratoriya işçiləri üçün potensial yoxlama mənbəyi hesab olunur,ona görə də təhlükəsizlik qaydalarına ciddi şəkildə riayət olunmsı tələb olunur.Qeyd etmək lazımdır ki,bu məqsədlə xüsusi təlimatlar işlənib hazırlanmış və ciddi nəzarətə alınmışdır.

Hamiləlik dövründə corona virus infeksiyasının anadan dölə yoluxma riski hələki tam olaraq bilinmir. Hələki, koronavirusun dölün inkişafına mənfi təsir göstərməsi haqqında məlumat yoxdur. Bəzi elmi araşdırmalarda hamilələrdə yeni tip koronavirus infeksiyası COVİD-19-un vaxtından əvvəl doğuş, uşaq salma, döldə inkişaf

ləngiməsi və fetal distressə səbəb olduğu göstərilir. Eyni zamanda hamiləliyin ilk trimestrində virusun döldə meydana çıxacaq dəyişiklər haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur. Amniotik mayedə virus aşkarlanmamışdır.

Doğum taktikası tibbi göstərişlə protokola uyğun qaydada icra edilməli, infeksiya ilə bağlı Qeysəriyyə kəsiyinə hər hansı bir göstəriş yoxdur.

Cərrahi müdaxilə tibbi göstəriş olarsa, tətbiq edilə bilər. Eləcə də aparılan tədqiqatlarda normal fizioloji doğuş zamanı uşaqlıq yolu ifrazatı ilə yenidoğulmuşun yoluxması faktı göstərilməmişdir[13,14]. Xarici ədəbiyyatda indiyə qədər COVID-19-la yoluxan 32 hamilə haqqında məlumat vardır. 32 hamilənin 15-ində (47%) vaxtından əvvəl doğuş müşahidə olunmuşdur. COVID-19-la yoluxmuş 32 qadının 27-sinin hamiləliyi cərrahi yolla başa çatdırılmışdır.

Doğuş zamanı doğuşayardım komandası virus infeksiyasının yayılmasının qarşısının alınması üçün xüsusi forma və maskalar geyinə bilər. Doğuşdan sonra yenidoğulmuşun otağı ayrıla bilər ancaq bu müvəqqəti olacaqdır.

Virus ana südündə aşkarlanmayıb. Döşlə əmizdirməyə hər hası bir əks göstəriş yoxdur. Respirator gigiyeneya əməl etməklə ana südü ilə əmizdrmə aparılmalıdır.Uşağı əmizdirmədən öncə əllər müvafiq qaydada yuyulmalıdır. Ana südü sağılaraq verilirsə pompalar və aksesuarlar müvafiq qaydada sterilizə edilməlidir.

SARS-CoV-2 un döl üzərindəki təsirləri haqqında tədqiqatlar davam edir. Bəzi hamiləliklər vaxtından əvvəl doğuşla nəticələnsə də bu vəziyyətin SARS-CoV-2 la əlaqəsi tam sübut olunmamışdır. Hamiləlik və doğuş zamanı dölün anadan infeksiyaya yoluxmadığı müşahidə olunsa da bu mövzuda daha dərin tədqiqatlar aparılmaqdadır.[8,9,11,13]. Yeni doğulmuşların COVİD-19-a yoluxması haqqında məlumatın az olmasına baxmayaraq bir çox mənbələrdə anadan dölə cift vasitəsilə yoluxmanın mümkün olmadığı qeyd edilir. Çində aparılan tədqiqatlarda COVİD-19-la yoluxan hamilələrin amnion mayesində, göbək ciyəsindən əldə olunmuş qanda, yenidoğulmuşun əsnəyindən və ana südündən alınan nümunələrdə koronavirus təsbit edilməmişdir.[7,9,13,14].

SARS-CoV-2 diaqnozu qoyulmuş və ya simptomları müşahidə olunan zahılar aşağıdaki nüanslara diqqət etməlidirlər,

- Yeni doğulmuşa toxunmazdan əvvəl əllər yuyulmalıdır.
- Döşlə əmizdirmə zamanı maska taxmaq tövsiyə olunur.
- Yeni doğulmuşun əmizdirmə zamanı istifadə olunan əşyalarına (əmzik, pompa və hissələri və s.) toxunmazdan əvvəl əllər yuyulmalıdır.

Xəstəliyin həlaki, dəqiq müalicəsi yoxdur, ancaq COVID-19 müalicəsində remdesivir, lopinavir-ritonavir kimi dərmanların təsirli olub olmayacağı ilə bağlı tədqiqat işləri aparılmaqdadır. Sadəcə, COVID-19 müsbət çıxan hamilələrin müayinə və müalicəsi, lazım gələrsə doğumu 3 dərəcəli xəstəxanalarda aparılmalıdır. Xəstəxanada perinatoloq, neonatoloq, anestezioloq-reanimatoloq, infeksionist olmalıdır. Nəzarət, müayinə və müalicənin mənfi təzyiqli izolyasiyalı otaqlarda aparılması məsləhət görülür. Hamilə qadında COVID-19 müalicəsini oksigen verilməsi, dölün ürək döyüntülərinin və uşaqlıq əzələsinin kontraksiyalarının izlənməsi, lazım gələrsə, mexaniki ventilyasiya və doğuşun vaxtında sonlandırılması təşkil edir. Hamilələrdə maye ilə artıq yüklənmə məsləhət görülmür. Normal hamiləlikdə komyüter tomoqrafiyası əks göstərişdir, lakin COVİD-19 zamanı komyüter tomoqrafiyasının çəkilməsi qaçılmazdır[15].

SARS-CoV-2 virus infeksiyasi əsasən yoluxmuş insandan kontakt vasitəsilə keçir. Hamilə qadın özünü qorumaq üçün populyasiya ilə eyni olan aşağıdakı tədbirləri alabilər,

- ən az 20saniyə davam etməsi şərtilə əllərin tez-tez sabunla yuyulması,
- əgər əlləri sabunla yumaq imkanı yoxdursa ən az 60% spirt məhlulu ilə əllərin dezinfeksiya edilməsi,
- gözlərə,buruna və ağıza toxunmaqdan yayınmaq,
- mümkün qədər çox evdə qalmaq,
- əgər çölə çıxılırsa insanlar ilə araya minimum 2 metr məsafə qoymaq,
- xəstə insanlardan uzaq gəzmək.

Respublikamızda Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 16 yanvar tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında COVID-19 xəstəliyi əleyhinə 2021-2022-ci illər üçün Vaksinasiya Strategiyası"na uyğun olaraq yanvarın 18-dən etibarən peyvəndlənmə prosesinə strat verilib və proses uğurla davam etdirilir.

COVİD-19 vaksini,immun sisteminə bu infeksiyaya səbəb olan virusu necə tanıyacağını və onunla necə mübarizə aparmaq lazım olduğunu öyrədərək işləyir və bu sizi COVİD-19 ilə xəstələnməkdən qoruyur. Hamilələrin xəstəlikdən qorunması çox əhəmiyyətlidir, hamilələrlə ünsiyyətdə olan hər bir kəs peyvəndlənmə prosesinə mütləq şəkildə qoşulmalıdır, çünki bu hamilə qadınların yoluxma riskini mühüm şəkildə azaldır.

Ədəbiyyat

1.World Healt Orqanization.Clinical guidelines for the managment of patients with severe acute respiratory infections with suspected infection with the new corona virus(2019-n Cov).Temporary recommendations.25.01.2020(electronic resurse).URL:http\\www.euro.who.int.

2.Guf, Han B, fan Wang.Covid-19. Gastrointestinal manifestations and potenial fecal transmission. Gastroentrology. 2020.https;\\doi.orq\10.1053\gastro.2020.02.054

3.Cao B;Wang V;Wen D.etal.A Trial of Lopinavir- Ritonavir in Adults Hospitalized with Severe Covid-19.England journal Medicine.2020;DOI:10.1056\NEJ Moa 2001282.

4.Coronavirus (Covid-19)URL:https:\\coronavirus-monitor.ru(23.03.2020).

5. Galang R.R., Chang K., Strid P. Severe coronavirus infections in pregnancy: a systematic review. *Obstet Gynecol.* 2020;136(2):262–272. doi:[PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

6. Diriba K., Awulachew E., Getu E. The effect of coronavirus infection (SARS-CoV-2, MERS-CoV, and SARS-CoV) during pregnancy and the possibility of vertical maternal-fetal transmission: a systematic review and meta-analysis. *Eur J Med Res.* 2020;25(1):39. doi: 10.1186/s40001-020-00439-w.[PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

7. Allotey J., Stallings E., Bonet M. Clinical manifestations, risk factors, and maternal and perinatal outcomes of coronavirus disease 2019 in pregnancy: living systematic review and meta-analysis. *BMJ.* 2020;370 doi: 10.1136/bmj.m3320. [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

8. Gabriel Marín, Miguel A., Mar Reyne Vergeli, Sonia Caserío Carbonero, Sole Laia, Tamara Carrizosa Molina. Maternal, perinatal, and neonatal outcomes with COVID-19: a multicenter study of 242 pregnances and their 248 infant newborns during their first month of life. *The Pediatric Infectious Disease Journal.* 2020 doi: 10.1097/INF.. Still in print. [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

9. Cohen J., Vignaux O., Jacquemard F. Covid-19 in pregnant women: general data from a French national survey. *Eur J Obstet Gynecol Reprod Biol.* 2020;251(1):267–268. doi: 1016/j.ejogrb.2020.06.002.[PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

10. Huybrechts K.F., Bateman B.T., Zhu Y. Hydroxychloroquine early in pregnancy and risk of birth defects. *Am J Obstet Gynecol.* September 2020 doi: 10.1016/j.ajog.2020.09.007. [PMC free article][PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

11. Lacroix I., Bénévent J., Damase-Michel C. Chloroquine and hydroxychloroquine during pregnancy: what do we know? *Therapies.* 2020;75(4):384–385. doi: 10.1016/j.therap.2020.05.004. [PMC free article][PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

12. Hussain N., Chung E., Heyl J. A Meta-Analysis on the Effects of Hydroxychloroquine on COVID-19. *Cureus.* 2020;12(8) doi: 10.7759/cureus.10005. [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

13. Louchet M., Sibiude J., Peytavin G., Picone O., Tréluyer J.-M., Mandelbrot L. Placental transfer and safety in pregnancy of medications under investigation to treat coronavirus disease 2019. *Am J Obstetr Gynecol MFM.* 2020;2(3):100159. doi: 10.1016/j.ajogmf.2020.100159. [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

14. Schwaiberger D., Karcz M., Menk M., Papadakos P.J., Dantoni S.E. Respiratory failure and mechanical ventilation in the pregnant patient. *Crit Care Clin.* 2016;32(1):85–95. doi: 10.1016/j. ccc.2015. 08.001.[PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

15. Lapinsky S.E. Management of Acute Respiratory Failure in pregnancy. *Semin Respir Crit Care Med.* 2017;38(2):201–207. doi: 10.1055/s-0037-1600909. [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar].

Göndərilib: 19.04.2021 Qəbul edilib: 21.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/28-31

Aysel Rafiq qızı Əlizadə
Azərbaycan Tibb Universiteti
assistent
zsn.aysel@gmail.com
Şəhla Rafael qızı Yusubova
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb elmlər namizədi, dosent
kombc@mail.ru
Şəfəq Əlif qızı Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb elmlər namizədi, assistant
shaxada81@mail.ru
Jalə Həsən qızı Zeynalova
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb elmlər namizədi, assistant
doctor.zhala@gmail.com

YAŞLI ƏHALİ ARASINDA AĞIZ BOŞLUĞUNUN SELİKLİ QİŞASININ XƏSTƏLİKLƏRİNİN YAYILMASI

Açar sözlər: *ağız boşluğu, selikli qişa*

Prevalence of diseases of the oral mucosa among the elderly population
Summary

On the basis of the lead researches of disease of a mucous membrane of oral cavity (MMOC) as on breadth nozoforms, and frequency of detectability should recognize as the most widespread stomatologic pathologies. Therefore duly diagnosing of diseases MMOC and the differentiated approach to treatment their different nozoforms gets great value. Especially often are gingivitis, candidosis a stomatitis, residives aphtosis a stomatitis, and among women - a syndrome of burning in an oral cavity. On these 4 pathologies are necessary 78,2+2,9 % of all cases of diseases (237 of 303 cases). It is revealed age and sexual appointed diseases MMOC and their interconditionality with different nozoforms stomatologic diseases and orthopedic designs of an oral cavity. Therefore sanitation of an oral cavity and correction of orthopedic designs can promote preventive maintenance of diseases MMOC.
Key words: *oral cavity, mucous membrane*

Ağız boşluğu öndən dodaqlar və dişlər, yan tərəfdən yanaqların səthləri, arxadan dil-dodaq halqası, aşağıdan dil və dilaltı sahə ilə məhdudlaşmış boşluqdur. Ağız boşluğunun orqanizmin həyati vacib funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı, əsas xüsusiyyətlərindən biri də atraf mühitlə daima münasibətdə və əlaqədə olmasıdır və ona görə də, o, intensiv mikrob təcavüzüna,müntəzəm surətdə travmatik, temperatur, kimyəvi və digər amillərin təsirinə məruz qalır (4, 18) Sadalanan amillərin təsirinin nəticəsi ağız boşluğunun selikli qişasının (ABSQ) vəziyyətində xüsusilə güclü əks olunur. ABSQ-nın tamlığına ümumi somatik infeksion və digər xəstəliklər ağırlaşdırıcı təsir göstərir (6, 3, 15, 9), tütün və alkoqol məmulatlarından həddən artıq istifadə edildikdə də belə bir təsir özünü göstərir (8,17,13,11).

Təsadüf deyildir ki, indiyə qadar ABSQ xastaliklarini onlarla nozoformaları qeydə alınmışdır (2 , 20) və kütləviliymə və yayılma səviyyəsinə görə bu xəstəliklər stomoloji xəstəliklərdən geri qalmar (5. 7. 16). Hər yerdə aşkar edilməsina, aydin ifade olunan klinik-patogenetik təzahürlərinə, uzunsürən və çətin müalicə olunan xarakterinə baxmayaraq, ABSQ xəstəlikləri yalnız son illərdə özünə ciddi diqqət çəkməyə başlamışdır. Lakin onların yaşlı əhali arasında nozostrukturu, xəstələnmə səviyyəsi və yayılma xarakteri indiyə qədər kifayət dərəcədə öyrənilməmiş qalır (7, 2, 16, 9) və bu da hazırkı tədqiqatın mövzusu olmuşdur.

Material və metodlar. Yaşı 22-dən 71-ə qədər olan 437 pasiyentin ağız boşluğunun ənənəvi stomatoloji müayinəsi aparılmışdır. Pasiyentlər təsadüfi seçmə metodu ilə profilaktik stomatoloji müayinəyə görə müracət etdikcə seçilib ayrılmışdır. ABSQ xəstəliklərinin diaqnostikası selikli qişanın vəziyyəti, klinik və epidemioloji anamnezlərin toplanması əsasında həyata keçirilmişdir.Gizli iltihab sahələrini aşkara çıxarmaq üçün Şalotra-Pisarev sınağından istifadə edilmiş, stomatoloji xəstəliklərin və ortopedik konstruksiyaların olması qeydə alınmışdır. ABSQ xəstəliklərinin müxtəlif nozoformalarının diferensiasiyası ümumi qəbul

edilmiş atlaslarla müqayisə Styudent yolu ilə həyata keçirilmişdir (2, 18). Alınan nəticələrin statistik işlənməsi zamanı meyarından, Van-der-Varden meyarından, x2 meyarından və korrelyasiya əmsalından istifadə edilmişdir (1).

Nəticələr və müzakirə. 437 pasiyentin ağız boşluğunun kompleks stomatoloji müayinəsi nəticəsində 303 nəfərdə (69,3±2,2%) ABSQ-nin müxtəlif patologiyaları aşkar edilmişdir ki, bu da yaşlı əhali arasında ABSQ xəstəliklərinin geniş yayılmasını göstərir. ABSQ xəstəliklərinin 21 nozoforması aşkar edilmişdir, lakin onların əksəriyyəti tək-tək hallarla təmsil olunmuşdur (1%-dən az), yalnız 9 nozoformanın tezliyi kifayət qədər yüksək olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1

ABSQ xəstəliklərinin nosoztrukturu və onların tezliyi

ABSQ-nin nozoformaları	*Nozoformaların tezliyi*					
	Cəmi (n=437)		*Kişilər (n=196)*		*Qadınlar (n=241)*	
	Müt.	*%*	*Müt.*	*%*	*Müt.*	*%*
Gingivit	*96*	*22,0±2,0*	*48*	*24,5±3,1*	*48*	*19,9±2,6*
Deskvamativ	*16*	*3,6±0.9*	*7*	*3,6±1,3*	*9*	*3,7±1,2*
Xoşxassəli şişlər	*11*	*2,5±0,7*	*4*	*2,0±1,0*	*7*	*2,9±1,1*
Kandidozlu stomatit	*59*	13,5±1,6	*30*	*15,3±2,6*	*29*	*12,0±2,1*
Qırmızı yastı dəmrov	*9*	*2,1±0,7*	*4*	*2,0±1,0*	*5*	*2,1±0,9*
Ağız boşluğunda göynəmə sindromu	*30*	*6,9±1,2*	*5*	*2,6±1,1*	*25*	*10,7±2,0*
Residivverən aftoz stomatit	*52*	*119,+1,5*	*33*	*16,8±2,7*	*19*	*7,9±1,7*
İnfeksiya ocaqları (furunkul, karbunkul, fleqmona)	*16*	*3,7±0,9*	*10*	*5,1±1,6*	*6*	*2,5±1,0*
Xelit	*14*	*3,2±0,8*	*8*	*4,1±1,4*	*6*	*2,5±1,0*
Cəmi	*303*	*69,3±2,2*	*149*	*76,0±3,1*	*154*	*63,9±3,1*

ABSQ-nin təhlil olunan 9 nozoformasini aşkar olunma tezliyinə görə qrupa bölmək olar.Onlardan birincisini diş ətinin selikli qişasının ən çox rast gələn xəstəliyi-gingivit təşkil edir- 22,0±2,0%. İkinci qrupu təşkil edən kandidozlu stomatitin və residivverən aftoz stomatitin aşkar olunma dərəcəsi bir qədər aşağıdır (t=3,32; p<0,01) və müvafiq olaraq 13,5±1,6% və 11,9±1,5% təşkil edir (t=0,73; p>0,05). ABSQ xəstəliklərinin üçüncü qrupunun aşkar olunma dərəcəsi daha azdır (t=3,74; p<0,001), onu deskvamativ qlossit, xoşxassəli şişlər, qırmızı yastı dəmrov, infeksiya ocaqları (furunkul, karbunkul, fleqmona) və xeylit təşkil edir -- 2,1±0,7%-dən 3,720,9%-ə qədər (t=1,50; p>0,05).

Pasiyentlərdə xeyli diskomfort yaradan və onların psixi-emosional gərginliyini artıran ağız boşluğunda göynəmə sindromunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun aşkar olunma tezliyi kifayət qədər yüksək olub, 6,9±1,2% təşkil edir (t=2,13; p<0,05). Bu sindrom barədə məlumat azdır, çox ehtimal ki, o, ABSQ-də aşkar dəyişikliklər və bu cür simptomların baş verməsinin ehtimal olunan səbəbləri, məsələn, mikrotravmalar, allergiya, dişlərin zədələnməsi, diş protezləri, bəzi dərman preparatlarının qəbulu olmadığı hallarda göynəmə, ağrı və digər xoşagəlməz hissiyyatlarla xarakterizə olunan psixogen və ya idiopatik vəziyyətdir (12). İndiyə qədər bu sindromun aradan qaldırılmasına dair konkret tədbirlər təklif olunmamışdır (10), eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, bu sindrom ən çox qadınlar arasında, xüsusən də menopauza başlandıqdan sonra aşkar olunur (14,19). Həqiqətən də, bizim pasiyentlər arasında ağız boşluğunda göynəmə sindromu qadınlar arasında xeyli çox müşahidə olunur, nəinki kişilər arasında - müvafiq olaraq 10,7±2,0% və 2,6–1,1% (t=3,55;p<0,001). Şübhəsiz ki, bu sindrom xüsusi öyrənilmə tələb edir.

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, ABSQ xəstəlikləri kişilər arasında daha çox aşkar olunur,nəyinki qadınlar arasında – müvafiq olaraq 76,033,1% və 63,9±3,1% (t=2,76; p<0,01). Kişilərin və qadınların ayrı-ayrı nozoformalarla xəstələnməsinin cüt-cüt müqayisəsi zamanı fərqlər əksər hallarda statistik cəhətdən dürüst olmasa da, göstərici sıralarının müqayisəsi zamanı Van-der-Varden meyarının qiyməti (X=4,03; p<0,01) qadınlarla müqayisədə kişilərin xəstələnməsinin daha yüksək olduğunu göstərir. Pasiyentlərlə aparılan sorğuya görə, bu fərq onunla əlaqədardır ki,qadınlar ağız boşluğunun vəziyyətinə daha diqqətlə yanaşırlar və xəstəliklərin hələ başlanğıc mərhələlərində stomatoloji yardıma müraciət edirlər. Kişilər isə xəstəliklərinə uzun müddət diqqət yetirmirlər, çox vaxt hətta sərbəst müalicəyə əl atırlar və yalnız klinik mənzərə ətraflı inkişaf etdikdən və xəstəlik xronik hala keçdikdən sonra stomatoloji yardıma müraciət edirlər.

Alınan nəticələrin təhlili çox maraqlı bir faktı, yəni ABSQ xəstələnməsinin pasiyentlərin yaşından asılılığını aşkara çıxarmağa imkan vermişdir. Əyani olmaq üçün ABSQ-nin müxtəlif nozoformaları olan pasiyentləri yaşa görə qruplaşdırmış və cədvəl 2-də göstərmişik.

Həm kişilər, həm də qadınlar arasında yaş artdıqca ABSQ xəstələnməsinin səviyyəsi də çox güclü müsbət korrelyasiya asılılığı ilə müntəzəm surətdə artır (r= ±0,81±0,16). Məsələn, əgər kişilər arasında ABSQ xəstələnməsinin səviyyəsi 30-dan aşağı yaşda 62,9-8,3% təşkil edirsə, 50-59 yaşlarda o, artıq 83,8± 5,2%-ə çatır (x2 =6,50; p< 0,02), 60 və daha yuxarı yaş qruplarında bu səviyyə bir qədər azalır 82,4±6,6%-ə qədər (x2 =0,83; p> 0,05). Qadınlar arasında da belə bir mənzərə müşahidə olunur: göstərilən yaş intervalında ABSQ xəstələnməsinin səviyyəsi 55,827,7%-dən 80,8-5,5%-ə qədər artır (22=6,91; p<0,01) ya 60 ya daha yuxarı yaş qrupunda nəzərəçarpacaq dərəcədə azalır – 48,9±7,5%-ə qədər (x2 =10,92; p<0,01).

Aşkar olunan qanunauyğunluq çox ehtimal ki, aşağıdakı səbəblərlə əlaqədardır. Əvvələn,yaş artdıqca orqanizmin immunbioloji funksiyaları zəifləyir, nəticədə ABSQ-nin xəstələnmə riski onların əksəriyyətinin bakterioloji təbiəti nəzərə alınarsa, artır. İkincisi, yaş artdıqca kariyeslə və xüsusən də parodontitlə xəstələnmə kütləvi xarakter alır ki, onlar da öz növbəsində ABSQ xəstələnməsini törədə bilərlər. Üçüncüsü, diş-çənə sistemi qocaldıqca ardıcıl surətdə öz funksiyalarını itirir, diş sıralarında ciddi qüsurlar meydana çıxır və diş qapaqlarının, körpülərinin,çıxarılıb-taxılan və çıxarılmayan protezlərin payı artır ki, onlar da ağız boşluğunun selikli qişasını travmaya məruz qoya və onun xəstələnməsinə səbəb ola bilər. Belə ki, 44 pasiyentdə (14,5±2,0%)kariyes, 85 pasiyentdə parodontit (28,1±2,6%), ümumilikdə 226 pasiyentdə (74,6–2,5%) isə müxtəlif formalı ortopedik konstruksiyalar olmuşdur.

Cədvəl 2

ABSQ xəstəliklərinin yaşa uyğunluğu

Yaş Qrupları	*ABSQ xəstəliklərinin təziyi*					
	Cəmi (n=437)		*Kişilər (n=196)*		*Qadınlar (n=241)*	
	Müt.	*%*	*Müt.*	*%*	*Müt.*	*%*
30 yaşdan aşağı	*46*	*58,9±5,6*	*22*	*62,9±8,3*	*24*	*55,8±7,7*
30-39 yaş	*56*	*62,9±5,1*	*28*	*66,7±7,4*	*28*	*59,6±7,2*
40-49 yaş	*73*	*74,5±4,4*	*35*	*79,5±6,2*	*38*	*70,4±6,3*
50-59 yaş	*78*	*83,9±3,8*	*36*	*87,8±5,2*	*42*	*80,8±5,5*
60 yaş və yuxarı	*50*	*63,3±5,5*	*28*	*82,4±6,6*	*22*	*48,9±7,5*
Cəmi	*303*	*69,3±2,2*	*149*	*76,0±3,1*	*154*	*63,9±3,1*

Aparılan tədqiqatların qısa yekunu belə hesab etməyə əsas verir ki, ABSQ xəstəlikləri həm nozoformaların çoxluğuna, həm də aşkar olunma tezliyinə görə, ən geniş yayılmış stomatoloji patologiyalar hesab edilməlidir. Ona görə də, ABSQ xəstəliklərinə vaxtında diaqnoz qoyulması və onların müxtəlif formalarının müalicəsinə diferensiasiyalı yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Gingivit, kandidozlu stomatit, residivverən aftoz stomatit, qadınlar arasında isə ağız boşluğunda göynəmə sindromu xüsusilə tez-tez rast gəlir. Bütün xəstəlik hadisələrinin 78,2+2,9%-i (303 hadisədən 237-si) bu 4 patologiyanın payına düşür. ABSQ xəstəliklərinin yaşa və cinsə uyğunluğu və onların ağız boşluğunun stomatoloji xəstəliklərinin müxtəlif nozoformaları ilə ortopedik konstruksiyalarla bir-birindən qarşılıqlı asılılığı aşkar edilmişdir. Ona görə də, ağız boşluğunun sanasiyası və ortopedik konstruksiyaların korreksiyası ABSQ xəstəliklərinin profilaktikasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Glanz s. Medical and biological statistics. M., 1999, 459 p.
2. 2.Danilevsky N.F., Leontiev V.K., Nesin A.F., Rakhniy Zh.I. Diseases of the mucous membrane of the mouth. M., 2001, 271 p.
3. Mironenko N.V. Infectious-allergic manifestations of vascular pathology of the mucous membranes of the mouth in case of brucellosis // Improvement of dental care for the rural population, Stavropol, 2004, pp.62-64.
4. Novik I.0. Diseases of the oral mucosa. Kiev, 2004, 213 p.
5. Prityko A.G. Clinical dentistry. M, 2004, 624 p.
6. Tokmakova S.I., Butakova L.Yu., Efremushkin G.T. Microflora of mucous membranes of the oral cavity in general pathology // Dentistry, 2001, No4, p.24-27.

7. Tolstykh O.R., Demyantyev T.M. Nosology of diseases of the mucous membrane of the oral cavity. Saratov, 2005, 167 p.
8. Fedoseev G.B. Smoking and infections. St. Petersburg, 2003, 147 p.
9. Beck J. Diseases of buccal mucosa and cardiovascular disease: epidemiology and possible mechanisms // J.Am. Deny. Assoc., 2006, v.137, p.183.
10. Buchnanan I., Zakrewska J. Burning syndrome in the oral cavity / Demonstrative medicine, m., 2003, S7, p.2308-2313.
11. Davies D. Alcoholism from patients with diseases of buccal mucosa // Phychol. Med., 2006, V.38, No2, p. 119-126.
12. Fox H. Burning tongue glossodynia // N.Y. State J.Med.,
13. 1999, v.35, p.881 884.
14. Gelskey S. Cigarette smoking and diseases of buccal mucosa // Oral.Epidemiol., 2005, No33, p.16-24.
15. Grushka M. Clinical features of burning mouth syndrome // Oral Surg. Med.Pathol., 2006, V.66, p.30-36,
16. Kasser U., Gleissner C., Dehne F. et al. Risk of diseases of the buccal mucosa in patients with longstanding rheumatoid arthritis // Arthritis Reum., 2004, Dec, p.2248-2251.
17. Kolenbrander P. Oral microbial communitics: biofilms, interactions and genetic systems // Ann. Rev. Microbiol., 2006, V.54, p.413-437.
18. Lereboullet J. Alcoolisme et infections diseases // Rev.prat., 2006, No56, p.2103-2109.
19. Pindberg J. Atlas of discases of the oral mucosa munsqaard. Copenhagen, 1998, 442 p.
20. Wardrop R., Hailes J., Burger H., Reada P. Oral discomfort at the menopause // Oral Surg. Med.Pathol., 2007, v.67, p.535-540.
21. Wilsson O., Platt M., Fletcher P. et al. Prevalence and treatment oral mucosa diseases // Oral.Pathol. Med., 2006, V.35, p.57-62.

Göndərilib: 20.04.2021 Qəbul edilib: 21.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/32-69

Ярослав Валентинович Пилипчук
доктор исторических наук
Национальный педагогический университет им. М. П.Драгоманова
Киев, Украина

О ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВАЙНАХСКИХ НАРОДОВ В ДРЕВНЕЕ ВРЕМЯ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Ключевые слова*: вайнахи, дурдзуки, чеченцы, ингуши, чеченские владения, Грузия, Малая Кабарда, вольные общества.*

About military-political history of Vainakh people in Ancient Times and Middle Ages
Summary

This paper is dedicated to the reconstruction of ethnic and political history of the Nakhs in the Ancient Times, Middle Ages and Early Modern Times. Several Nakh tribes were known mainly to Georgians and Armenians. Nakhs were the main population of Georgia until the 4th century BC. The formation of the Iberian kingdom (Kartli) was closely connected with the interaction of the Kartvelian peoples with the nakhs of the South Caucasus, which appeared in Georgian sources under the name Durdzuks. The Nakhs were confronted with Scythians, Sarmatians, Alans n the North Caucasus. Therefore, Nakhs were better known in the South Caucasus. The most notable of the Durdzuk cluster was the tribe of the Tsanars. During the VIII-IX centuries Tsanars actively resisted the Arabs. The Tsanar chorebishop was one of the titles of the king of Kakheti and they actively participated in the Kakheti wars with the Abkhaz, Kartli, and Tao-Klardzhet kings. The final Kartvelization of the tsanars dates back to the XI century. Tushins, Pshavs, Khevsurs were kartvelized in the end of the XII century. Only the Batsbians retained the Nakh identity. Ethnonym Dzurzuk from the XIII century ceased to denote the Nakh population of the South Caucasus, which began to be designated by Kistins and Batsbians. Durdzuks from the XIII century these are the nakhs of the North Caucasus. The North Caucasian nakhs were ruled by the Alan kings in the XI-XIII centuries. Mongol invasion in XIII century weakened the power of the Alans over the North Caucasus. The territory of Chechnya united the Nakh state of Simsim in the middle of the XIV century, which at the end of the XIV century attacked by the Chagatays of Timur. Establish Georgian power over the highlanders in the middle of the fourteenth century. And in the 30s. XVII century Georgian kings Giorgi V and Teymuraz tried. Their real power was only over Georgian highlanders (Pshavs, Khevsurs, Tushins) and Batsbians. Kabardinians made a big campaign against the Nakhs in the middle of the XVI century. Temruk Idarov during the campaign of 1563 used the help of Nogays and Russians. Kabardinians entered the Sunzha region and drove the Ingush into the mountains. In the mountains was the possession of the Ingush Lars. The first of the Chechens to contact the Russians were the rulers of Aukh (Okoks of Russian sources). Some part of the Okoks in the XVII century evicted from Aukh on a plane to the area of Terek and Sunzha. The population of the Chechen possession obeyed the princes Turlovs from Gumbet. The people of Nokhch-Mokkh often opposed the Russians in the XVII century. There are some reasons to believe that they depended on the Kumyk rulers of the Andirean beilik. Avars and Kumyks also contributed to the penetration of Islam to the Chechens. Shibutians (Shatoys) and Chantiyans actively contacted Russians. Russian influence until the middle of the XVIII century it was rather nominal and was manifested in the presence of Cossacks and Streltsy on the Terek and Sunzha and in the exchange of embassies with Georgia. Not a single regional state such as the Safavid state or the Crimean Khanate has succeeded in establishing its power in the Central Caucasus. Chechens used vassality from the Russians as a counterweight to the influence of the Crimean Khanate and the Afshar state in the first half of the XVIII century, but this did not interfere with their situational alliances with the Kumyks and Crimean Tatars against the Russians. Chechens actively supported Islamic fanatics. Strengthening Russian power in the North Caucasus in the second half of the XVIII century led to the fact that the Ingush took Russian citizenship. There have been social changes in Chechnya. Societies drove out their princes. In this situation, the Chechens and other peoples of the Caucasus made an attempt to unite Sheikh Mansur. An attempt to unite Chechnya was also undertaken in the XIX century by Beibulat Taimiev.

Key words: *Vainakhs, Durdzuki, Chechens, Ingushes, Chechen domain, Georgia, Minor Kabarda, free societies*

Одним из интереснейших аспектов истории Северного Кавказа являеться история нахских народов. Проблемы политической и этнической истории нахов интересовали многих исследователей. Абхазскую историографию представляет Г.Гумба (47; 48; 49). История нахов интересовала и грузин, например Г. Анчабадзе, З.Анчабадзе, Р.Топчишвили, В.Гамрекели (7; 8; 111; 112; 42). Вопросами истории нахских народов занимались армянские историки А.Мкртумян и С.Еремян (83; 61). Отдельным аспектам истории нахов были посвящены работы русских ученных Н.Великой, В.Нарожного, Е.Крупнова, Н.Волковой, Е. Кушевой, М.Горелика, А.Гадло, С.Белокурова, В.Виноградова, Н.Смирнова, Д.Овсянникова, А.Берже (33; 72; 86; 37; 38; 73; 46; 39; 40; 25; 34; 97; 127; 27). Среди французов историей вайнахов интересовался А.Бенигсен (26). Вопросы истории взаимоотношений кабардинцев с вайнахами исследовала кабардинская исследовательница С.Шаова (117). Вопросы истории нахов интересовали осетинских исследователей М.Блиева и З.Блиеву (28; 29). Основной массив данных о истории Чечни дают чеченские исследователи У.Далгат, Б.Закриев, В.Акаев, Ш.Ахмадов, Я.Ахмадов, М.Багаев, У.Лаудаев, Т.Меджидова, С.Натаев, К. Махмудова, М.Осмаев, З.Тесаев, Р.Товсултанов, Л.Галимова, Э.Оздемирова, Х.Хизриев, А.Чирг, Р. Ясаков, Х.Бакаев, И.Хабаев (53; 63; 2; 12; 14; 15; 16; 17; 19; 20; 22; 74; 82; 87; 81; 89; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 110; 115; 116;120; 125; 24; 113). Среди дагестанских исследователей историю нахов изучали Т. Айтберов, З. Гелаева, Н. Сотавов, Г. – Р.Гусейнов [1; 43; 99; 50; 51; 52]. Ингушской историей занимаються ингушские исследователи А.-М.Дударов, П.Акиева, Х.Акиев, А.Генко, Б.Газиков, Т. Магомадова, И.Сампиев, А.Цуров, М.Цуров, Б.Цуров, Д.Чахкиев, С.Аккиева, М.Арсанукаева, Н. Кодзоев, Б.Харсиев (56; 57; 58; 59; 60; 3; 4; 2; 44; 41; 76; 77; 78; 96; 123; 119; 6; 10; 71; 114). Задачей данного исследования является реконструкция этнической и политической истории нахских народов от древности до Кавказской войны.

Одним из нахских племен были малхи. А.Генко, Ю.Дешериев, В.Абаев, К.Чокаев, И.Алироев утверждают о его нахском происхождении. Этнонимом мыщхыщ адыги называли нахов. Осетинское название ингушей махъал. В древнегреских источниках упомянуть народ махли. Лукиан Самосатский упоминал о малхийском царе Адирмахе, который женился на дочери боспорского правителя и двинулся в поход на скифов. Область Малхина упоминалась ассирийцами при походах на Урарту. Известны также махелоны (цаны-макероны), которые жили на территории Колхиды в области Мехлес. Абхазское наименование нахов Малхи. В источниках также упомянуты цанары, которые, по данным Вардана Аревелци, некоторое время проживали в Гардмане. Клавдий Птолемей локализировал цанаров между Иберией и Кавказской Албанией. На указанной территории их фиксировали и позднеантичные, грузинские, армянские, арабские, источники. По данным “Армянской географии” Цанария охватывала территорию Дарьяльского ущелья, а также территории на подступах к ним. Цанары держали под перевальные пути, проходившие по верховьям рек Ассы, Чанты и Шаро Аргун, по ущельям Хилдехарой, Майста, Маьлхиста, Панкиси и другие, связывавшие Южный и Северный Кавказ. Название цанар сохранилось в названии округа Эрцо. Термин цобени до сих пор используеться грузинами для характеристики нахоязычных бацбийцев. Бацбийцы же называют Цоватой Кахетию и считают ее своей прародиной. В “Обращении Грузии” территории Дарьяльского ущелья и верховьев Арагви Арагви назывались Хеви Цанаретиса. Среди древних этнонимов известны также двалы. В ассирийских источниках упомянута страна Туал. С нахами связана и страна Гугарк, которая находилась от правобережья Чороха и до Куры на востоке. В преданиях нахов известно о переселении их предков с юга. В “Армянской географии” упомянут народ нахчематьянов. В грузинских источниках использовались термины кавкасиани и дурдзуки. Я.Ахмадов считал, что этноним дурдзук восходит к армянскому дзор – ущелье. И.Сигаури возводит этноним к пранахским □ог: бацбийское зора в значении «храбрый, мужественный, отважный». В центральной части Южного Кавказа присутствовал нахский языковой субстрат. В исследованиях И.Харадзе, И.Робакидзе, В.Гамрекели, А.Шавхелишвили, Ф.Утургаидзе, В. Кузнецова, В.Кобычева, К.Чокаева, А.Сулейманова, Я.Вагапова, И.Алироева, А.Цагаевой проанализована нахская топонимия Центрального Кавказа. В VII-VI вв. до н.э. скифы вторгались на земли нахов через Дарьяльский, Мамисонский и Клухорский перевалы. Многие поселения прекратили свое существование. Это нашествие нашло отображение в хронике Леонти Мровели как вторжение хазар. Грузинский летописец модернизировал этническую номенклатуру. Жертвами скифов стали таргамосиане, которых можно отождествить с носителями кавказской речи и кобанской археологической культуре. Граница нахов с Колхидой проходил по Эгрисскому и Рачинскому

хребту, а с Иберией (Картли) в районе Цилканских ворот. Власть же Персидской империи Ахеменидов простиралась от Камбечиани и Хунани по Триалетскому хребту до восточных окраин Мосхийского хребта. Картлийцы так и не были включены в состав ахеменидских сатрапий. В конце IV– III в. до н.э. на нахские территории обрушился удар со стороны сарматов. Леонти Мровели также отметил это событие как вторжение хазар. По его информации таргамосианы не были в силах противостоять вторжению и за ними остались поселения только в Грузии. Местное население начинает ощущать влияние сарматов на свой погребальный обряд. В состав сиракско-меотского объединения вошли западные области малхов. В конце I-середине II в.н.э. состоялось вторжение алан в земли нахов. Во второй половине III в. н. э. Малхия окончательно терпит крах. В грузинской традиции вторжение македонцев в Грузию можно связать с войной царства Понт против аборигенов Кавказа. В центральную часть Южного Кавказа из Малой Азии в IV-III в. до н.э. мигрируют картвельские племена, тесня при этом нахов. Это ярко описано в грузинской исторической традиции как нашествие греков, которые дали грузинам первую династию. Династия в Иберии-Картли была своей, просто возведением ее к грекам грузинский летописец хотел повысить ее престиж. По словам И.Джавахишвили до грузин на Южном Кавказе жили носители абхазо-адыгских и нахо-дагестанских языков. Г.Меликишвили говорил о нахском населении региона до грузин. Г.Гумба утверждает о существовании царства Нахаматия в VI-III вв. и что именно оно сдержало персов, воевало со скифами и сарматами. Однако нужно критически подходить к исследованию абхазским исследователем вопросов истории Грузии. Во-первых о государстве Нахаматия нет упоминаний в синхронный древнегреческих источниках. Во-вторых в армянской исторической традиции нет никаких упоминаний о каком-то нахском государстве по соседству с ним. В-третих, Г.Гумба весьма вольно обходился с грузинскими источниками. В-четвертых, абхазский автор относит к нахам даже соанов, которых куда больше оснований есть относить к сванам. Более корректно называть некартвельское население Грузии кобанцами. У Леонти Мровели же была несколько мифологизированная картины истории Грузии и Кавказа в целом. Предки кавказцев возводились к легендарному Таргамосу, а предводителем нахов назывался Дурдзук. По сути же нахи делились на ряд общин. Мы считаем, что не существовало единое царство Нахаматия, иначе бы имена многих его царей были отображены в древнегреческой, а не грузинской исторической традиции, которая же для античности являеться довольно поздней. Именно отсутствие консолидации среди нахов дало возможность картвелам колонизировать Картли и Кахетию. В “Обращении Грузии” и “Житии Святой Нино” сказано, что грузины были переселенцами на территорию Картли. Основателем Иберии-Картли по данным автора “Обращения Грузии” был некто Азон. Леонти Мровели считает царем Иберии Парнаваза, который в союзе с другими таргамосианами (кавказцами) противостоит грекам (понтийцам). С IV в. до н.э. на территории Южного Кавказа существовало царство Иберия, которое в грузинской традиции называлось Картли. В грузинской традиции сравнительно часто упоминались дурдзуки. Леонти Мровели отмечал, что в IV в. до н.э. картлийский (иберийский) царь Парнаваз призвал к себе на помощь горцев и овсов (сарматов). Согласно ему Дурдзук был главным над сыновьями Кавказа. Парнаваз женился на деве из рода дзурдзуков. В III в. до н.э. к дурдзукам бежал царь Саурмаг, где жили братья его матери. С помощью горцев он вернулся в Иберийское царство и отвоевал свой трон. Отмечалось, что картлийский (иберийский) царь сделал дурдзуков правителями стран от Дидоэтии (Нагорный Дагестан) до Эгриси (Лазики). В правление царя Мирвана дурдзуки напали на Картли (Иберию). Они полонили Кахетию и Базалетию. Мирван собрал всех эриставов картлийских и в битве с дурдзуками был жесток. Дурдзуки были разбиты и Мирван сам вторгся в Дурдзукетию и Чарталетию. Исследователи же говорят о вторжении Антиоха III на территории нахов в 212–209 гг. до н.э. В грузинской традиции действия Антиоха приписаны царю Мирвану. Армения в 189 г. до н.э. отторгла у Иберии Париадру, Хорзену, Гугарену (Гугарк), которые ранее входили в состав Атропатены (9; 88; 66, с. 215-220, 223-229, 234-235, 257-259, 273-284, 291-295, 306-325, 364-377; 30; 94; 48, с. 11-87, 225-242, 333-345, 354-371, 379-443; 62; 7; 20, с. 20-30; 58; 57; 3; 44, с. 704-706; 49, с. 17-27; 60, с. 470; 113, с. 908).

В равниные земли зоны западной части Центрального Кавказа, собственно на Ставропольскую возвышеность и Кисловодскую котловину, проникают ираноязычные племена. На северо-западных территориях Центрального Кавказа проникают сарматы. Они вклиниваються между адыгскими народами и нахами. В центральных же регионах Южного Кавказа же доминируют картвельские народы, которые вклиниваються между предками абхазов и нахами. Местрий

Плутарх и Гай Плиний Старший же знали племя гегаров. Они населяли область Гагарена. В армянских источниках Гугарк четко отделен от Вирк (Картли). В верховьях Алазани и Иори находилось бдехшство Гугарк. Согласно Гаю Плинию Гогарена не была ни частью Иберии, ни частью Армении. Мовсес Хоренаци называл Гугарк могучим народом. Гугарк со времен Тиграна II признавал свою зависимость от армян. В 60-х гг. IV в. Шапур II установил контроль на Гогареной. По данным Леонти Мровели шах двинулся против кавкасиан и выставил против них 40 тыс. всадников. Нахи воевали против персов в союзе с армянами и кавказскими албанами. Нужно отметить, что в состав Кавказской Албании входили нахские племена. Страбон размещал гаргареев в предгорье Керавнских гор рядом с амазонками. В III в. н. э. правитель Армении Хосров призвал на помощь себе горцев. На Каабе Зардушт упомянут народ Сик-н. С.Еремян отожствляет с ней страну Махелонию. Другие исследователи сопоставляют с ней Цанарию. Персы при Шапуре одолели своих противников. Позже правитель Сюника и Гогарены Васак охранял северные границы Эраншахра и поддерживал с горцами дружественные отношения. В 70-х VI в. правитель Сюника и Гугарка Вахан вывел провинцию из состава Армении, включив ее в состав Персии. Святая Нино и епископ Иоанн христианизировали чартальцев, пховцев, цилканцев и гудамаркцев, которые были по происхождению нахами. В паралельном древнеармянском тексте также указано на христианизацию местных горцев. Христианизация населения сопровождалась и его картвелизацией. Дело царя Мириана продолжал его сын Бакар. Христианизацией нахов в IV–VII вв. занималась Цилканская хорепископия. Иберия (Картли) на севере и востоке граничила с нахами. Царь Вахтанг Горгасал в походе против алан использовал помощь персов и 50 тыс. воинов царей кавкасиан (нахов). Прокопий Кесарийский упоминал о проходе Тзур, который охраняют грузины. Джуаншер Джуаншериани упоминает об Овских воротах. В VII в. аланы выселяються с плоскости в горы. Грузины сооружают укрепления в горах Двалетии и Дурдзукетии. Упоминаеться Парчуан Дордзокетский. Также есть укрепления у с. Датых и Алкун. З. Анчабадзе же считал, что отход нахов в горы был вызван хазарской экспансией. В сочинении араба Ибн ал-Факиха сказано, что Хосров I Ануширван построил ряд укреплений в Дурдзукии, чтобы мешать вторжению кочевников с севера. Эти сведения есть и у ал-Балазури и Йакута ал-Хамави. В «Армянской географии» упомянуты кусты, дидоци, цанары, туши, нахчаматьяны, дурцк. Армянский Дурцк это синоним дзудзуков в грузинской традиции. В арабской исторической традиции этноним дурдзук использовали Ибн ал-Факих, Балазури, Йакут ал-Хамави. Я.Ахмадов считает, что этноним дурдзук был введен в употребление армянами. Грузины же, по мнению исследователя, упоминали этноним и наряду с ним употребляли этноним кавкасиани. Этноним дурдзук использовал и поздний грузинский летописец Вахушти Багратиони. Если ранние грузинские летописи называли дурдзуками всех нахов вообще, то в поздних хрониках и документах под ним скрываються западные нахи. Дурдзукия согласно поздним данным локализировалась в верховьях Армхи и в ущелье Оккарохи. В документах Вахтанга VI зузурки упомянуты наряду с глигвами, кистами, дидойцами и хевсурами. Наиболее поздним документом употребляющим этноним дурдзук была купчая грамота 1807 г. С.Еремян считал дурдзуками ингушей. Г. Меликишвили считал их родственниками бацбийцам и кистинам. Н.Волкова относила дурдзук к чеченским этнонимам. З.Анчабадзе считал, что дурдзуки жили в горных и предгорных районах Чечни и Ингушетии, касательно же этнонима нахчаматьчян, то он считал, что он обозначал всех нахов. М. Базоркин считал дурдзуками ингушей-джераховцев. Г.Меликишвили считает дурдзуков народом близким двалам, говорившем на языке бацбийско-кистинской группы. Я. Ахмадов считает, что в дурдзукский кастер входили пшавы, тушины, хевсуры, общества Джерах, Хеви, Мтиулети, Мецхал. Касательно этимологии этнонима, то он предпочитал выводить его от ущелия Дзор, а не от названия каменной могилы на осетинском языке как это делал А.Генко. По мнению чеченского ученного, в упоминании о нахчаматьянах есть первое смутное упоминание о предках чеченцев. Е.Крупнов считает нахчаматьянов предками всех нахов. Его мнение разделяют А.Гадло, Б.Виноградов, К.Чокаев, Ю.Дешериев. А.Генко считал нахчаматьянов предками одних только ингушей. Н.Волкова предполагала, что нахчаматьяны это чеченский этноним и считала его наиболее ранней формой нохчо. Т.Межидова считала нахчематьянов древними яксаматами и предками чеченцев. Г.Гумба считал нахчематьян древним этнонимом нахов. Х. Бакаев считал его наиболее ранним упоминанием чеченцев. Касательно хамекитов и исадиков Страбона, то В.Виноградов и К.Чокаев считают их нахами и соответствующими обществам Хамхи и Садой. Н. Волкова была настроена скептично относительно этого. Впрочем ее скепсис распространяеться и на двалов с дурдзуками, которые

достоверно являлись нахами. Плиний Секунд упоминал талов и валлов. Клавдий Птолемей упоминал уаллов. В грузинских летописях туалам и валлам соответствуют двалы. В сказаниях пшавов и хевсур есть указание на народ дэвов, который был вытеснен ними. Н.Волкова видела в них двалов. Горные ингуши называли дэва двалов. Малхистинцы называли двалов дува. Вахушти Багратиони говорил о языке двалов как о древнем отличном от языка осетин. Давид Гареджели в X в. или XII в. христианизировал двалов. Христианизация двалов сопровождалась картвелизацией этого народа. Тогда аланы еще не жили на территории Двалетии. Иранизация Двалетии произошла поздно – в XIV-XVI вв. (67, с. 331-347, 361-364, 398-403, 405-415, 421, 423-424, 472, 474, 478, 481; 83, с. 165-174; 61, с. 33-40; 100; 7; 8; 9; 55; 72, с. 30-38; 48, с. 243-268; 15; 20, с. 20-30; 23; 37, с. 123-125, 127, 133-139, 152-153; 111; 112; 42; 31; 84; 100; 94; 82, с. 159-167; 58; 57; 44, с. 711-712; 49, с. 22-23, 25, 27; 24, с. 241-255).

Еще Плиний Секунд отмечал санаров около Дарьяльского перевала. Янур (Занур) хазарско-еврейской переписки может считаться родоначальником цанаров. Также с их страной можно сопоставить топоним С-г-с-р-т. Т-д-л-у еврейско-хазарского переписки можно сопоставить с Терело, горским обществом в Аргунском ущелье. Народ Киял это Шаро или Киялал. С хазарским влиянием на нахов можно связать тейп Чунгарой. В середине VI в. в Цилканском хорепископстве среди нахов проповедовал сириец Йесе, который способствовал укреплению среди местного населения православия. Цилканы это район от Мцхеты до Аланских ворот (Дарьяльского перевала). Под влиянием хорепископства была Мтиулети, общества Цхвата и Чарталы, Хеви Цанарети. В "Обращении Грузии" сказано, что не перса, не армянина и не картлийца поставили правителем в Цанаретском ущелье. В "Армянской географии" сказано, что в области Цанарка ворота аланские и ворота Кцекен. Грузинские источники, такие как "Столетняя летопись", Бери Эгнаташвили, Вахушти Багратиони продолжают упоминать этноним кавкасиани, которое вероятно было использовано для обозначения нахских племен. Кроме района Мецхала-Джераха и части Тушетии прилегающей к Горной Чечне они были картвелизованы к XIII в. Вахушти Багратиони описывая пшавов и хевсуров указывал, что язык у них общий с грузинами. Интересно, что бацбийцы, которые известны еще как цова-тушины, нахоязычны. Нахским соответствием этнониму дурдзук был ваьппи. А.Шавхелишвили и И.Сигуари считали что этноним также мог носит форму пховцы. Этноним санары встречаеться кроме античной еще в арабской исторической традиции. Его упоминают Балазури, ал-Йакуби, автор "Худуд ал-Алам" и ал-Масуди. Г.Гумба предполагает, что цанары это древнее название нахов Южного Кавказа. Н.Волкова предполагала, ссылаясь на С.Еремяна, что цанары жили в верховьях Терека и Казбека. В "Армянской географии" страной Цанарка стали называться территории горцев лежащие по Дарьяльскому пути. Интересно, что осетины назвали цона мохевцев. Н.Волкова считала, что это наименование восходило к сона этническому наименованию сванов у кабардинцев. Впрочем она предполагала, что этническая принадлежность цанаров могла меняться на протяжении столетия. Аланы же называли цанаров целкан. В "Армянской географии" и "Обращении Грузии" в горах Иберии (Картли) упомянуты дидуры (дидойцы), туски (тушины), соды (цоры), пховцы, цилканцы, гудамаркцы, которых можна отождествить с нахо-дагестанскими племенами. Хеви Цанарети у грузин это земли на север от Куры и Йори по Дарьялскому пути. ''В Армянской географии'' упоминался этноним кусты (кисты). А.Шавхелишвили относил этот топоним к верховьям Чанты/Аргуна. Там находилось общество Кей/Кий/Кейста. В бассейне Терека существовало общество Мецхал-Кистети. В земли цанаров первым вторгся еще Хузайфа б. Усайд в середине VII в. (грузинские ученные ее датируют или 644–645 гг. или 654–655 гг.). Потом это повторил Хабиб б Маслама в 657–659 гг. В 662–663 гг. арабы совершили набег на аланов. В связи с походами арабов на аланов должны были состояться первые контакты мусульман с нахами. В 697-705 г. наместник Арминийи Мухаммед б. Марван взял под контроль над нахскими землями до Дарьяла. После него наместником был Маслама б. Абд ал-Малик. В 721-722 г. хазары совершили набег на Аланию, что также должно было затронуть нахов. В 723 г. новый наместник Арминийи брал с Картли джизью и харадж, а в январе 724 г. через земли нахов и алан около Дарьяла вышел в тыл хазарам. В 725 г. Джарраха сменил Маслама, но в 729 г. Джараха снова назначили наместником. В 729-730 гг. арабы через Дарьял вторглись в Хазарию, пройдя земли нахов и аланов. В 731 г. против арабов через Дарьял совершили поход хазары, пройдя по землям аланов и нахов. В 732-733 г. наместником Арминийи был Марван б. Мухаммед и в 734 г. он осуществил экспедию против Грузии, а в 735 г. он действует против аланов. Все действия против Картли и аланов должны были затронуть цанаров. Ал-Масуди упоминал о санарийцах (цанарах)

как о народе исповедующем христианство. Вардан Аревелци упоминал о халдеях, которые назвались тцанарк. Х. Бакаев упоминает об области Халди в Урарту. По сведениям ал-Балазури Марван в 737 г. атаковал аланские территории. Ибн ал-Асир говорил о вторжении в Аланию войск Джарраха в 721-722 гг. Потом в тех же 20-х гг. VIII в. на Аланию ходил походом Маслама. В 735 г. против цанаров походом ходил Марван Кру. Йазид б. Усайд восстановил власть над цанарами в 50-х гг. VIII в. В 70-х гг. VIII в. цанары авновь восстали и против них действовал наместник Арминийи ал-Хассан б. Кахтаб. В состав Цанаретии входили Мтиулети, Хеви, Пшави, Хевсурети, Тушети, Эрцо-Тианети. В 786-787 и 803–806 гг. цанары восставали против власти наместника Арминийи Хузайма б. Хазима. Благодаря восстаниям цанаров стало возможно образование Кахетинского царства, в которой правили грузинские династии Донаури и Аревманели. В состав его титула входило наименование хорепископом Цанарии. Нахи совместно с картвельскими народами вели борьбу против арабов. В “Летописи Картли” описываеться борьба коалиций, где цанары сражались в воцйске Кахетии. На одной стороне сражались эмир Тбилиси Али б. Шуайб и кахетинский царь Григол, на иной правитель Картли Ашот Куропалат и абхазский царь Феодосий. Против грузин же воевал наместник Арминийи Абдалла б. Ахмад б. Йазид ас-Сулами. В 829 г. вземли грузин вторгся наместник Арминийи Халид б. Йазид и завоевал Армению, Картли и Кахетию. В 830 г. арабского наместника разбил гардабанский князь Дачи (Ваче) Донаури. В 832 г. во время похода на цанаров погиб Халид. Новый наместник Арминийи Мухаммед б. Сулейман призвал на помощь картлийцев Баграта и выступил против Саака эмира Тбилиси и гардабанских кахетинцев. В 835 г. против цанаров воевал Мухаммед б. Сулейман. По данным ал-Йакуби, в 853-854 г. тюрок Буга ал-Кабир аш-Шараби воевал против цанаров и аланов живущих около Дарьяльского перевала. Буга в 853 г. разбил войска тбилисского эмира и разгромил Картли, однако по сведениям Товмы Арцруни при Чарталети был разбит гардабанским князем Самоэлом. О поражении арабов сказано и в ’’Летописи Картли’’. Цанары же после этого вступили в переговоры с правителями румов, хазаров и сакалиба. Тут правители сакалиба не Русь, а скорее всего более близкие “Черные Булгары”. В 861-881 гг. Цанаретией правил хорепископ Габриэл Донаури. При его жизни состоялось возвышение правителя ишхана Армении Ашота I Великого Багратуни. При его сыне Смбате армяне подчинили Картли, Гугарк и Цанаретию. В 881 г. в Цанаретии произошла смена династии и хорепископом стал Фадла из Аревманели. Он стал правителем Кахетии. Его сын Квирике I в союзе с абхазским царем Константином воевал против Эретии. Царь Константин строил храмы в нахской Двалетии. Однако против Константина выступили картлийцы царя Адарнесе и армяне Смбата и одолели его. В борьбе также принял и арабский правитель Атропатены Йусуф Абу-л-Касим, который вторгся в Армению, Кахетию и Картли, однако в 921 г. его войска были разбиты в Севанской битве армянами Ашота II Железного. В правление последнего мятежный князь Утика Мовсес искал поддержки у хорепископов цанаров (правителей Кахетии) Квирикэ I и Фадла II. Фадла II и Квирике II боролись с абхазским царем Гиорги II, которого призвали на помощь гардабанские азнауры. Сын Гиорги Леон стал мтаваром Картли. Квирике II передал Кахетию кроме Хеви Цанаретиса Гиорги и дал заложником своего сына Давида. Потом Квирике отвоевал земли, но Леон снова опустошил Кахетию. С приходом к власти в Абхазии Леона III Квирике II заключил мир с ним. Ал-Масуди продолжал называть Кахетию Санарией. Леон продолжил линию отца на конфликт с Кахетией и совершил поход в страну, но простудился и умер. Последующие абхазские цари Деметре и Феодосий были заняты борьбой внутри страны в которой поучаствовали и кахетинские цари. С Кахетией враждовал и царь Тао-Кларжети Давид. При абхазском царе Баграте III Багратиони его войска вторгались в Кахетию и Эретию. Хорепископ Давид поддерживал эретцев царицы Динар. После смерти Баграта Давид возвратился в Кахетию и возглавил Кахетинско-Эретское царство. В X в. цанаров еще фиксировали арабские источники. Также упоминаються они персидским анонимным географом в главе о Армении и Арране. Жители Санар названы ним неверными. В. Минорский считал, что цанары были нахами. Ему вторит Я.Ахмедов. В целом, можно принять утверждение об нахской принадлежности цанаров. Цанары принимали активное участие в политической жизни Кахетии и были в составе войск кахетинских царей. Арабские нашествия на Аланию и Грузию были ярким маркером перехода от нахской античности к нахскому средневековью, поскольку тогда нахские племена Южного Кавказа для отражения нападений арабов кооперируют свои усилия с грузинскими царствами и аланами и активно христианизируються (20, с. 20-30; 39, с. 168-169; 67, с. 441-447, 453-454, 464-485, 489, 493-496, 498-505, 507-526; 37, с. 125-127; 126, Параграф 36; 9; 88; 83, с. 169-172; 57; 75).

В XI в. арабские источники уже не отмечают цанаров. Население Кахетии обозначаеться как курджи (грузины). Впрочем нахи продолжали играть некоторую роль в истории Грузии. Леонти Мровели отмечал, что мтавар Кахетии Квирикэ III назначил своих наместников в Тианетии, Тушетии, Дурдзукетии, Глигви, Хундзахе, Дидоэтии. Против него восстал царь овсов (алан) Урдуре. Он прошел через Дурдзукети и Глигви в Тианетию и опустошил Кахетию. Квирикэ III разбил Урдуре. Победить алан он должен был в период между 1027 и 1032 гг. Он же способствовал христианизации нахов. Дурдзукетия была включена в одно из эриставств Грузии. В 1037 г. трон от Квирике III перешел к его племянику Гагику. В 1046 г. Гагик взял Тбилиси, а правитель Абхазии Баграт IV стравливал с кахетинским царем его эриставов. В 1065 г. при правлении следующего кахетинского царя Ахсартана I абхазско-картлийские силы взяли Ташир-Дзорагет, стодлицу Кахетии. Правда тбилисские раисы в то время передали ключи от Тблиси Ахсартану, который перенес свою ставку в Шеки. Кахетинцы в союзе с аланами и сарирцами в 1064-1065 гг. опустошили Арран. В 1067–1068 гг. в Кахетию-Эретию вторглись сельджуки. Ахсартан принял ислам. В 1074 г. Ахсартан совместно с абхазским царем Гиорги II разгромил сельджукского полководца Саранга в битве у Парцхиси. В 1076 г. сельджуки вновь опустошили Кахетию-Эретию и Картли. Кахетинско-эретский царь Квирике IV лавировал между Сельджуками, абхазскими Багратиони и гянджинскими эмирами. В 1104 г. Квирикэ вместе с союзными войсками сельджуков и гянджийцев был разбит абхазско-картлийскими Давидом IV в битве при Эрцухе. Дзурдзуки вероятно приняли участие во всех этих событиях как союзники кахетинцев. В XII–XIII вв. дурдзуки фиксируються от Дарьяльского пути и до дагестанских обществ. В грузинских источниках указывались общества Пхоэти и Дурдзукети. Хевсуретия тогда еще не фиксировалась. В "Истории и восхвалении венценосцев" сказано, что в 1212 г. Иванэ Мхраргздели выступил в поход на пховцев (пшавов) и дидойцев, чтобы подавить их восстание против грузинской власти. К атабагу Иванэ прибыли дурдзукетские цари с дарами. Они присоединились к его войску и огнем и мечем опустошили земли пховцев и дидойцев. В грузинской "Столетней летописи" есть упоминание, что во время грузино-хорезмийской войны 1225–1226 гг. царица Русудан позвала на помощь овсов (аланов), дурдзуков (нахов) и всех горцев (не конкретизируя каких именно). Союзное войско было разбита хорезмшахом Джелал ад-Дином. По мнению Я.Ахмадова хевсуры, тушины, пшавы, южнокавказские дурдзуки входили в одно объединение ваьппи. В поздней дагестанской хронике тушины были названы ваиппийцами. В более ранней дагестанской хронике ''Тарих Дагестан'' Мухаммеда Рафи указываеться, что тушины и нахи Чечни оказали помощь наследнику хундзахского престола Амирсултану. По предположению ряда историков эти события происходили в середине XIII в., хотя З. Тесаев их относит к XV-XVI в. У нас есть монеты, которые позволяют надежно датировать события именно XIII в. По мнению лингвистов грузинские диалекты Мтиулети, Хеви, Хевсурети, Тушети, Пшави имели нахский субстрат (120; 121; 65; 54; 20, с. 20-30; 67, с. 461, 526-534, 541-543, 566; 103; 105; 44, с. 728; 68, с. 152; 40, с. 77, 174; 113, с. 903; 118). Вахушти Багратиони говорил, что Дурдзукети состоит из Дурдзукии, Кистетии, Глигви. Кистети лежит к востоку от Хеви, где Овсетия (Алания). Из Кистетии и Дурдзукии переходят в Хевсуретию, Глигви, Джикию (Черкесию). С древнейших времен Дурдзукия подчинялась грузинским царям (54, с. 65-81; 31; 20, с. 20-30; 34, с. 31; 66, с. 92).

Аланы доминировали над землями Ингушетии и Чечни еще в VII–X вв., потому как их на равнине теснили хазары. У с. Цеча-Акх у р. Фортанги найдены погребения схожие с аланскими. Аланы продвигались в высокогорную зону в землях на запад от Аргуна. Их памятники обнаружены у слияния Шаро-Аргуна и Чанты-Аргуна, в Ассинском и Джераховском ущельях, в северной части Дарьяла, в верховьях Гизельдона, Ардона, Уруха. Когда же Хазарский каганат ослабел, то количество аланских погребений в горах сокращаеться. Аланы возвращаються на плоскость в X–XIII вв. Именно это дало возможность нахам расселиться в Чечне и Ингушетии. Нахскими являються погребения в каменных ящиках в Ингушетии (Шуан, Еголкас, Могогоали, Лежги, Фуртоуг, Памет, Мужичи, Верхний Датых) и Чечне (Кеихи, Ушкалой). В Чечне такие памятники составляли особенность всего Позднего Средневековья, а в Ингушетии появляются в X в., что свидетельствует о притоке нового населения. Вероятно, в Ингушетию мигрировали дурдзуки из Грузии. Также найдены нахские погребения в склепах (Цой-Педе, Цеча-Ахк, Шуан, Бишт, Магате, у храма Тхаба-Ерды). В XI–XIII вв. нахи находились под влиянием Грузии. Грузинское церковное влияние чувствовалось в Джераховском ущелье, в Глигви (бассейне верхней Ассы), в Кисти (обществах Аргунского ущелья). Уже во второй половине X в. Грузины

построили в Ингушетии храм Тхаба-Ерды. В XI–XII в. строяться храмы у Алби-ерды, сел Памет и Таргим. Обнаружены святилища у Итаз-Ерды, Гель-Ерды, Маги-Ерды. В ингушском языке много картвелизмов связаных с религией. В. Виноградов, исследуя археологические памятники нахов на Северном Кавказе, отмечал что в I тыс. н.э. слабую населеность региона у Дарьяла, а в районе Армхи отсутствовали нахи. Нахами вполне были населена Ассинская котловина, в то время как памятники в Джераховском ущелье редки. Положение изменилось в X–XII вв. с переселением нахов. В Джераховском ущелье население стало смешаным (алано-нахским), как и в районе Ассинской котловины. Освоение нахами долины Армхи происходило в X–XIV вв. К востоку от Аргуна чуствовалось влияние Сарира. Христианство приобрело у нахов синкретические формы. Традиционные верования оставались доминирующей религией. В дальнейшем от христианства остались руины храмов, почитались кресты, а богослужебные книги еще долго почитались как святыня. Вахушти Багратиони писал о дурдзуках и глигвах как о бывших христианах. Также нахи находились под влиянием кавказских аланов. З. Тесаев считал, что нарт-орстхойцы чеченских сказаний были аланской знатью. Против нее вел борьбу чеченский герой Турпал Нахчо, живший во второй половине XII-XIII вв. Он возглавил дурдзуков, которые силами нескольких сот всадников изгнали нартов за Терек. Чеченский исследователь считает, что чеченцы Нохк-Мокха вели антифеодальную борьбу против аланских алдаров и освободили территорию Нохч-Мокха от их присутствия. Сесутов ’’Сокровенного сказания монголов’’ он сопоставляет с чеченцами. Последнее спорно, поскольку за этим этнонимом скрываеться название страны Саксин в Поволжье. В 1222 г. земли нахов и алан были впервые атакованы монголами. Нахи понесли значительные потери во время монгольских вторжений в направлении Магаса (1239–1240 гг.) и Дедякова (Верхнего Джулата) в 1277 г. В Горную Ингушетию же бежали кыпчаки, не желавшие покоряться монголам. Вместе с аланами нахи предпринимали вылазки из гор против Золотой Орды в 50-х гг. XIII в. В архиве генерала Султан-Казы Гирея было сказано, что в 1365 г. во время правления Бердибека Ламрой Керасты убили Мамакая и напали на Татартуп, а также навредили канкалам и айротам. В этом сообщении есть ряд неточностей, например отнесение правление Бердибека к 1365 г. и смерть Мамакая от руки нахов, но по мнению З. Тесаева именно в эпоху “Великой Замятни” стало возможно проникновение нахов на плоскость. Он считает, что поход нахов был подготовлен и осуществлен благодаря грузинам. Кстати с нахских языков ламрой-керасты переводиться как горцы-христиане. К нахам Гиорги V Блистательный отправлял миссию католикоса Евфимия. Католикос Грузии Ефрем упоминал о народе нахче. Несколько ранее грузинский источник XIII в. знал о народе мелхи (Малхиста). Дагестанский хронист Мухаммед Рафи упоминает Варанды (общество Шубут). В 1363 г.в одном из европейских документов среди католического епископства Каспийских гор упомянут миссионерский центр Микаха. Его можно отождествить с Нохч-Мокхом. В чеченских преданиях есть упоминание о франках в Галанчоже. По сказаниям чеченцев фиренгов из Галанчожа и Ялхароя изгнал эпический чеченский герой Воккхал. Сама католическая миссия появилась в Чечне в начале XV в. До 1366 г. среди нахов действовала Аланская епархия православной церкви. Нахи воевали на стороне золотоордынцев во время вторжений Тимура. Низам ад-Дин Шами и Шараф ад-Дин Йазди упоминали о царстве Симсим, где правил Гаюр-хан и его сын Мухаммед. Вторжение в нахские земли состоялось после того как татары были разбиты чагатаями Тимура в битве при Тереке в 1395 г. Сын Гаюр-хана Мухаммед, который исповедовал ислам и имел свой удел, перешел на сторону завоевателей. По сведениям Абд ар-Раззака Самарканди Тимур объявил, что тот, кто согласиться сдаться, тот будет помилован, а кто будет сопротивляться уничтожен. Сам же Гаюр-хан отказался повиноваться. Население его страны состояло из христиан и язычников. Чагатайское войско переправилось через Сунжу. Первые столкновения с нахами происходили на равнине. Потом чагатаи вторглись в горы, где нахи продолжали оказывать сопротивление. Х.Хизриев указывает, что военные действия затронули Сунженский, Ачхой-Мартановский и Шатойский район Чечни, а также Назрановский район Ингушетии. Уничтожая церкви и капища в Нохч-Мокхе чагатаи спустились в долину Аксая на плоскость между Сулаком и Тереком. Ее населяли нохчмокхоевцы (мичиговцы) и ауховцы. Чагатаи взяли ауховский город Алмак. З.Тесаев считает, что Тимур не смог покорить Нашаху, Майсту, Лом-Акку и весь Галанчож. По нашему мнению, в чеченском историке говорит местный патриотизм. Силам Тимура не могла противостоять могучая Золотая Орда, под его ударами пали отважные кавказские аланы, храбрые черкесы также ощутили остроту чагатайских клинков. По предположению ингушских исследователей, некто Телар (Талевр) Гагиев из предков ингушей принял участие в сражении

против чагатайских войск во время событий 1395 г. Последствием походов Тимура стал упадок Золотой Орды и разгром Кавказской Алании. Также наблюдалось переселение черкесов на запад от исконных районов их расселения. Аланы, переселяясь в горы Двалетии, ассимилировали местное нахское население и дали начало осетинскому этносу и его субэтносу туальцам. В районе Армхи существовали нахские общества Мецхал и Джерах. Они входили в нахский кластер Южного Кавказа. Поздняя Дудзукетия сузилась до района верховье Армхи и крошечной Окхароки. Аккинцы же переселились из Галанчожского ущелья в район нахского общества Аух на Ярык-су-Акташ. Из района Галанчожа, который находился под контролем общество Нашах, шло переселение также в район Шатоя и Нохч-Мокх (Центральная и Восточная Чечня). В XIV-XV вв. в ущельях сформировались общества Цечой, Мержой, Галай (от левобережья верхней Ассы), Нашхой, Маьлхи, Майсты, Терлой, Чанти, Шатой (Шуьйта/Шубут), Чеберлой, Нохч-Мохк (Мичиг), Акки (Аух) до бассейна Аксай-Акташ, и ряд других. В своих владениях нахи строят башни. Горцы выпасали свои стада в Дагестане и Грузии в связи с чем завели связи с аварскими, кумыкскими, кахетинскими правителями. В XV в. нахские вожди Джамха Леег и Бек взаимодействовали с Бек-Султаном Борогановым. В мавзолее в Борга-Каш упомянут золотоордынец Бексултан сын Худайнада, который и есть Бек-Султан Бороганов. Вахушти Багратиони говорил, что кахетинцы считают дурдзуков, глигвов и кистинцев своими поддаными, а те не ведают об этом с того момента как отпали. Нужно сказать, что кахетинский царь Гиорги I утратил власть даже над пшавами, тушинами и хевсурами в конце XV в. В свете этого не особо вериться во власть Грузии над нахами после эпохи Гиорги V Блистательного. Кроме того, сама Грузия распалась на несколько частей. Кахетинский историк и царевич Теймураз I в 30-х гг. XVII в. отмечал, что прежде глигвы, дурдзуки и кистины разговаривали на грузинском языке и были христианами. Складываеться единое самоназвание для всех чеченцев нохчо с XIV в., которое зафиксировали грузины. Название же чеченцы в форме шашан, цацан, сасан, чачан было ираноязычным обозначением нахов с XIII–XV вв. В 1487 г. войска шейха Хайдара из династии Сефевидов обрушились не только на Дагестан, но и на Чечню с Ингушетией. Защитным вооружением ингушей были конические и сфероконические шлемы, мисюрки, стеганые шапки, а также бармицы, кольчатые панцыри, кольчуги, налокотники, боевые перчатки, щиты. Вооружены ингуши были луками со стрелами, однолезвийными мечами, саблями, кинжалами, копьями, дротиками, секирами, топорами, палицами, шестоперами, булавами. В конце XV – в начале XVI в. начало использоватся огнестрельное оружие. Чеченские воины были защищены кольчугами, латами, шлемами и щитами. Панцыри и кольчуги были привелегией знатных. Так Ших-Мурзе Окуцкому как знак особой милости был подарен панцырь ценой в пять рублей. Вооружены они были, главным образом, сложносоставными луками, копьями, саблями. Существовала конница. Войско, что ингушей, что ингушей было всеобщим ополчением народа во главе которого стояли военные предводители тхамады и баьчча. Войско делилось на сотни и тысячи. По мнению Г.- Р. Гусейнова в XIII в. состоялся распад нахской общности на бацбийскую и вайнахскую группу. В XVII–XVIII вв. уже распадаеться вайнахская общность на чеченцев и ингушей (85; 33, с. 21-24; 67, с. 543-585, 593-596, 600-616; 46, с. 77-90; 109, с. 38, 123, 183-184; 119, с. 67-84; 7; 116, с. 85-94; 115; 108, с. 67-74; 107, с. 51-64; 104; 102; 50, с. 115-117; 40, с. 46-48, 76-77, 157-174, 179-180, 184-185; 68, с. 152-153, 216, 239; 34, с. 32-39; 74; 40, с. 173-203; 118).

В 1588 г. Ших-мурза окуцкий (Ауховский) писал русским, что еще его отец Ушурма с того момента, как русские в 1567 г. основали поселения на Сунже, служил им. Владения Ших-Мурзы находились в Восточной Чечне. В 1586 г. Ших-мурза приезжал к казакам на Терек. В 1587 г. Ших-мурза обеспечивал безопасность посольства Родиона Биркина и Петра Пивова в Грузию. В 1588 г. от Ших-Мурзы окуцкого и Алкаса Кабардинского прибыло посольство в Москву. Посламиококов были Батай и Асламбек. В 1589 г. они просили о подданстве и считали вопрос решеным. В том же году люди Ших-Мурзы сопровождали второе посольство в Грузию. В то время он был дружен с правителем Гумбета Каракиши. В 1589 г. сотник стрелецкий Григорий Кутарионов и толмач Иванис Драгичев принимали Ших-Мурзу в Терках. Чеченцы принимали участие в борьбе кумыкского правителя Султан-Мута за обособление Эндирейского бейлика. Кроме того, тому помогали кабардинцы. В 1591 г. состоялся поход на шамхала Тарковского, где русским помогали Ших-мурза Окуцкий и кабардинские князья. В 1594 г. русские снова ходили войной на шамхала призвав на помощь некоторых горских князей. Шамхал же призвал к себе на помощь дагестанцев, нохчмокхоевцев и кабардинцев. В 1596 г. источники уже не упоминали Ших-мурзы. Окоцкое владение было разорено и ококи бежали в Терский город, где основали

слободу. В 1596 г. кабардинцы Шолох и Айтек воевали Сонскую землю. При этом боевые действия вероятно затронули Ларсовы кабаки и Чербышев кабак. В то время кахетинский царь Александр ходил войной против чеченских и дагестанских обществ. Однако горские правители вошли в союз с кумыками и многих грузин убили. В 1601 г. жители восточной и центральной Чечни были на стороне русских, а жители юго-востока Чечни же были вовлечены в действия шамхала. В 1604 г. кабардинский князь Айтек овладел дорогой к Сонским землям, которую когда-то контролировал Салтан-мурза. Галгайцы признали верховенство Айтека. В 1604 г. русское войско во главе с Бутурлиным, в котором был окочанин Батай и кабардинец Сунчалей, пришло в земли кумыков. Последние призвали на помощь мичкизов (жителей Нохч-Мокха) в числе 13 тыс. Вместе с кумыками Султан-Мута они разбили русское войско в битве на Караманском поле. В 1610–1611 гг. эндирейский бей был вытеснен в горные чеченские аулы. Там к нему присоединился Батай Шихмурзин, бежавший из Терского города еще в 1609 г. В 1614 г. мичкизы шертовали новому русскому царю Михаилу Федоровичу Романову. Среди них были ауховские (окоцкие) Албирь и Батай. В 1614 г. войска кызылбашай приходили к калканским кабакам, что свидетельствует о проникновении кызылбашей на Северный Кавказ. При этом они действовали не только в Ингушетии, но и в Осетии с Кабардой. Ококи ездили в 1614 г.в Грузию, Кабарду, Мерези (Мержой), Ококи (Аух), Шибуты (Шатой). В 1615 г. Султан-Мут с помощью чеченцев и аварцев начал большую войну против своих противников. Дагестанские правители с помощью четырех сотен стрельцов победили Султан-Мута, правителя Гумбета и мичкизов. В 1616 г.к Сунженскому перевозу подошли кызылбаши и их горские союзники, однако вскоре повернули назад. В том же году кабардинский князев Сунчалей Янглычев погромил земли ингушей – галгаевцев и джераховцев. В 1616 г. ококи ездили к кумыкам, в Дербент, в Мержой, Шатой, в Мичкизы (Нохч-Мокх), Грузию и к ногайцам. В 1618 г. русские ходили походом на ингушей-джераховцев. Тогда же ингушей и чеченцев ходили войной аварский хан (нуцал) и правитель Гумбета. В 1619 г. чеченские горные общества Мержой, Шатой, Чанти, Мулкой вместе с кумыками и ингушами объединились против Большой Ногайской Орды, которая хотела занять притеречные степи. В 1621 г. в челобитной терских окочан есть упоминание о службе в калканской, то есть галгаевской ингушской земле. Кроме Ингушетии они бывали в Кумыкии, Кабарде, Аухе, Нохч-Мокхе, Шатой, Мулкой, Ингилик, Чанти, Дидоэтии и в земле аварского хана (нуцала). В 1621 г. из окоцкой земли в Терский город выехал Кегострой Бийтемиров. В 1634 г. окочане были в Кабарде, у ногайцев, кумыков, аварцев, а также ездили в Нохч-Мокх и Мержой. В 1645 г. правителем Окоцкой земли был сын Батая Албирюй. В документе от 1600 г. в Мичкизой земле был упомянут Кудашев кабак. В документе от 1643 г. в Шибутской земле была названа Дикеева деревня. В документе от 1647 г. в Шибутской земле упоминаються кабаки Баранцев, Тумцоев, Шандоров, Уйшев. В 1627 г. клятву верности русским дали от шибутян Лаварсанко Языев и Затышко Лаварсанов. В документе от 1647 г. упомянуты старейшины шибутских поселений Алги, Анака и Ильдея. В 40-х гг. XVII в. кабардинцы брали ясак с Шибутов (Шатоя). В документе от 1588 г. упомянуто Индили (Ингилике). Мимо этого поселения шли русские послы в 1587 г. В 1637-1640 и 1641-1643 гг. русские посольства в Грузию двигались через территорию Чечни. Кахетинский царь Теймураз I некоторое время имел на своей стороне тушин, горных чеченцев и ингушей и даже говорил, что подчинил их. В 1648 г. мичкизы (нохчмокхоевцы) присягнули русским. Е. Кушева считает, что в 30-х гг. XVII в. кахетинский царь Теймураз I осуществил поход на Тушетию, Пшавию, Хевсуретию и Ингушетию (на земли галгаевцев) и подчинил их. На ингушей некоторое время влияли православные грузины (69, с. 244-264; 110, с. 102; 78, с. 7; 76; 77; 68, с. 295, 346-349; 64, с. 34-35; 36, с. 12-18; 25; 95; 73, с. 61-62, 66, 70-71, 73-74, 78, 81-86; 59, с. 1380.

В 1653 г. шибутцкий правитель Айдемир говорил о аманате у русских. Однако сильным в то время было влияние Сефевидов. В 1657 г. кахетинский царь Теймураз I просил помощи против кызылбашей. О том же просили шибутцы и тушины. Они в 1658 г. присягнули русским. В 1657-1658 гг. в Москве побывали шибутцы Алхан, Сусло и Алган (сын Дикея). В 1658 г. в Шибутскую землю был послан стрелецкий голова Михайло Молчанов. В 1659 г. кахетинцы вместе с чеченцами-шибутцами выступили против кызылбашей в Грузии. Алихан Турлов был другом грузинского царевича Николоза Давидовича (Ираклия), которого русские хотели сделать правителем Картли и Кахетии. Однако в 1688 г. он разочаровался в русских, принял ислам и по воле кызылбашей стал царем Картли под именем Назар-Али-хана. В документе от 1661 г. тушины Арабулин и Асторул доносили русским, что они (тушины) владеют Шибутами (Шатоем) и что

там распространено христианство. Однако ними же отмечено и распространение ислама в этой земле. Касательно зависимости Шатоя от Тушетии, то вероятно послы выдавали желаемое за действительное. Вероятно, можно говорить о некотором культурном и экономическом влиянии. В 1671 г. ногайский мурза Ямгурчи пришел под Астрахань с горскими чеченцами и крымцами. В 1675 г. крымский хан Селим-Гирей I направил послание к кумыкам и всем горским князям в котором призывал их выступить походом на Москву. В 1677-1681 гг. в составе войска кабардинского князя Казбулата Муцаловича на Украине воевало несколько сот служилых окочан. В 1680–1681 гг. у ингушей и осетин нашел приют царевич Арчил, но пути сообщения с русскими блокировал кумыкский шамхал Будай и на его стороне были князья Турловы. Однако русские таки смогли силами 2 тыс. ратных людей обеспечить дорогу Арчила в Россию (69, с. 266-272; 95; 73, с. 73).

В грузинских документах XVII–XVIII в. упоминался этноним кисты. Н. Волкова писала, что в узком смысле кистинами обозначали часть инушей, которые жили по Армхи и Кистинке, а также часть чеченцев по Чанты-Аргуну. Л. Харадзе и А. Робакидзе писали, что кистинами грузины-горцы называли всех нахов. В послании царю Михаилу Романову кахетинский царь Теймураз I писал, что около Каракланова (Дарьяла) и черкесских мурз пребывают кисти с овсами (осетинами), которые прежде были христианами. Их более 60 тыс. дворов и они по вере ни христиане, ни турки (мусульмане), то есть язычники. Кахетинский царь высказывал уверенность, что в будущем он их крестит. В другом письме он указывал, что из Грузию в Россию есть дорога через землю кистинов, но она небезопасна и проходит через Тушетию. На пути лежат снега, которые исчезают только летом. В том же статейном списке 1637–1640 гг. сказано о встрече с царем в Кистех, то есть в стране кистинов. Эта страна по мнению Н. Волковой находилась в Шатильском ущелье. Этноним первоначально зафиксирован как кусты в ''Армянской географии''. Однако вплоть до XIII в. он крайне редко встречается. В грузинской традиции он упоминается впервые в грузинской хронике XIII в. в форме кишты. Кистины упоминаються в грамотах Теймураза I (XVII в.). В XVIII в. о кистинах упоминает Вахушти Багратиони. Они упоминаються на реке Армхи. Папуна Обрелиани под 1754 г. сообщал, что цари Теймураз II и Ираклий (Эрекле) II призвали проти аварцев на помощь киштов (а также черкезов, глигвов, осетин). В 1786 г. царь Ираклий II дал жалованную грамоту на имя кистина Бальдука Чичисшвили. В 1788 г. он же дал грамоту Шолугу и Алхузу Чичисшвили. С XVIII в. в форме кишти и киштинцы он появился в русских документах. Кистинами называли нахов общества Малхиста и Майсты на Чанты-Аргуне. Это дальние кистинцы русских источников. Ближние кистинцы населяли долину реки Армхи. Ближние были ингушами. М. Ошаев указывает, что этноним кистины был известен и чеченцам. И.Хабаев считает кистинов субэтносом чеченцев, происходившим из общества Кейн-Мокх, и поселившимся в Панкисском ущелье. Этнонимами кист и кистеби грузины называли граничащих с Картли и Кахетией нахов (79; 37, с. 139-143; 9; 38, с. 172-175; 73, с. 72, 79; 31; 60, с. 471; 113, с. 903-910).

А. Берже делил нахов на назрановцев, кара-булаков, галашевцев, джерахов, кистов, галгаевцев, цоринцев, аккинцев. Н. Волкова отмечала, что в ингушскую группу входили галгаевцы (хамхинцы), дзераховцы (мецхальцы), галашевцев, цоринцы, назрановцы. Самоназванием этой группы были гаIлгIай. В источниках до XVIII в. упоминались этнонимы калкан и глигви. ГаIлгIай впервые упомянут в документе второй половины XVIII в. касательно ингушей верховьев реки Ассы. Этноним галгай в русских источниках XVI-XVII вв. звучал как калкан, калкай. Они жили в Галгайском ущелье в Горной Ингушетии по реке Армхи. Калканцы впервые упомянуты при описании посольства в Грузию в 1589-1590 гг. Возвращаясь из Грузии, назад через Сонскую землю, русские послы Семен Звенигородский и Тарх Антонов были атакованы горцами, то есть ингушские общества были практически неподвластны Грузии с которой у Русского государства были дружественные отношения. В 1604-1605 гг. калканцы напали на посольство Андрея Иванова и Михаила Татищева. В 1614 г. в русских документах упоминалось, что персидский (сефевидский) шах Аббас пошел войной на калканские кабаки (поселения). В отписке терского воеводы от 1629 г. указано, что русские покупали свинец в Мылкыцех и Колканех. Калканцы жили в одном дне пути от Ларсового кабака в направлении Сонской земли. Ларс был владением Салтан-мирзы. В двух днях пути от Сонских гор и в дне пути от Ларса находился Черебашев кабак. Среди ингушей была семья Черебижевых. В русских документах XVII в. известны поселившиеся в Терском городе Чербаш Давруков и Черебаш Албеков. По ингушскому преданию указано, что грузинский царь же подарил ингушскому вождю Чербышу землю от

Казбека до Гумлета за то, что тот разбил кабардинцев шедших походом на Кахетию. В ином предании зафиксирован Чербыш, который был предком гвилетцев. Он был сыном Котга Кривого. Получив землю от грузин, Чербыш старших поселил на Хайхи, а младших поселил в своем Аулурте. В посольстве Федора Волконского и Артемия Хватова в 1637–1640 гг., а также при описании путешествия князя Мышецкого и дьяка Ключарева в Кахетию в 1640–1643 гг. упоминаются каракалканцы. Этот этноним не связан с ингушами. Каракалканцы упоминаються и в грамотах Теймураза I от 1635 и 1637 гг. В описании поездки старца Арсения Суханова упоминаеться, что шах Аббас I отнял у Теймураза I Каракланы. Фатх-Али Каджар в своем фирмане от 1804 г. упоминал о Каракалхана. Н. Волкова считает соответствием Каракалканам топоним Сонские земли упомянутые в русских документах XVII в. В письме Теймураза I от 1639 г. написанном на греческом языке упоминались глегуды, которые подчинились ему. Глигвы упоминаються в "Географии Грузии" Вахушти Багратиони, а также в документах картлийского царя Вахтанга VI. Упоминаються они и в жаловальных грамотах Ираклия II.В русском атласе 1745 г. упомянут народ глихви. В европейской традиции о глигвах знали И.А.Гюльденштедт и Г.Ю.Клапрот. Этноним ингуш появился не ранее начала XVIII в. Первоначально ингушами звались жители поселения Ангушт в Тарской долине. Ингуши упоминаються в грузинских документах первой половины XVIII в. Европейцы И.А.Гюльденштедт, И. Штедер и П.Паллас также знали ингушей. Локальными групами народа были джераховцы, галашевцы, назрановцы, мецхальцы, хамхинцы. В русских источниках XVI-XVII вв. встречабются джераховцы упомянуты как ероханские люди. И.А.Гюльденштедт называет Цори и Галашки. Назрановцы получили свое наименование с выселением на плоскость к Назрани в 1810 г. Аварцы называли ингушей галгайал, андийнцы – галгайол и насриал, осетины называли ингушей моехъоелон, кабардинцы – мыщхъыш. Горная Ингушетия состоит из Джераховского ущелья и ГIалгIайчьо. Джераховцы были в 1618 г. атакованы русскими. К назрановским поселениям относились Назрань, Наьсыр-корт, Гамурзиево, Альтиево, Плиево, Экажево, Яндырка, Сурхохи, Бурсуки. В представлении чеченцев ингуши это отдельный народ - ГIалгIай. Они считают, что ингуши некогда отделились от нохчо. Ингушей принято считать отдельным тейпом. Еще одна группа ингушей называеться фаьппий. О ней известно только среди ингушей. Среди чеченцев упоминания о ней не встречается. ГIалгIай считались жителями гор, а фаьппий – несколько ниже их в Джераховском ущелье. Галгаи занимали земли верховьев реки Ассы, ее верхних притоков и некоторые горные территории по Джераховскому ущелью. Село Хули уже было фаьппийским. По мнению фаьппийцев их земли простирались от Мецхалойшахар до Хамхой. В Мецхалой входили села Харпи, Бейни, Гоуст, Фалхи, Мецхал, Эрзи, ОльгетIе, Лежги, Обин, Салги, Лейлах, Шуани. Жителей Шуани же называли хевсурами. За селом Хули начиналась страна галгаев, местность кхо кхьале (три селения) – Эгикал, Хамхи, Таргим. Жители ниже этой местности называли жителей этого общества кхокхаьлой, что значило настоящие ингуши. Страна еще называлась ГIалгIайче. Также использовалось наименование хамхой. Страна галгаев включала два общества – Хамхи и Цори. ГIалгIай и фаьппий представлялись некоторым как два разных тейпа. Гаглагаевец никогда не говорил что он фаьппиец, в то время как фаьппи мог назвать себя ГIалгIа. ГIалгIай воспринимался как более высокий тейп. Народ Хамхой назывался первыми среди ингушей. Жители села Джерах считали ГIалгIай и фаьппий говорящими на одном языке, но отмечали что галгаевцы более сильны. Вахушти Багратиони говорил, что ингуши давали дань кабардинцам и исполняли в их пользу повинности. Для обозначения жителей Х. Ошаева предполагает, что Мецхал можно сопоставить с Метцкими гребенями. А.Генко и Е.Кушева сопоставляет Мецхал с Малхистой. Метцские гребени упомянуты в наказе князю Звенигородскому, которому было приказано йти на Метцкие гребени, на Шихово племя, на Бурнашову и Амалееву землю да на Батцкие гребени. Правителем этих земель назван Александр, что указывает на его христианское вероисповедание. Батцкие гребени можно сопоставить с бацбийцами. Амалеева земля это с. Омало в Тушетии. Шихово племя это хевсуры. Как известно чеченцами хевсуры назывались ваьппи, как и пириктинские тушины, называя всех тушин бацбийцами, выдделяли среди тушин нахоязычную группу под названием ваиппий. Н.Волкова связывает с ингушами нахскую группу бацбийцев, которая проживает в Тушетии. Грузинам бацбийцы известны как цова-тушины. Самоназвание бацбийцев же бацав. Ю.Дешериев считает, что бацав восходит к нахскому названию травы – бац. Чеченцы и ингуши называют бацбийцев боацой. Дидойцы называли бацбийцев цув-ак и чагма-ак. Под именем тушин бацбийцы описаны И.А.Гюльденштедтом. Бацбийцы этногенетически связаны с группой фаьппий. По представле-

нию чеченцев бIацой были вайнахским тейпом, но отошли от нахов. Многие чеченцы не считали бIацой родственным тейпом, поскольку те не исповедовали ислама. Джераховцы называли бацбийцев фаьппий. Также для обозначения байбийцев у них использовался экзоэтноним цIойбIацой. ЧIгIма-тушины назывались туш-бIацой. По мнению же галгаевцев фаьппий живущее за хребтом в Грузии родствены хевсурам. Они считали бацбийцев грузинами-христианами. Орстхойцы тейпа ЦIечой также считали их грузинами. Разница между ними и другими нахами более ощутима чем между ингушами и чеченцами. Меншая часть чеченцев сближает бацбицев с нохчи. Среди чантийцев встречалось мнение, что бацбийцы состоят из двух частей - картвелоязычной и нахоязычной [72, с. 39-41, 46-48; 23; 66, с. 124-134; 73, с. 84-86; 37, с. 151-161, 167-170, 173; 77; 38, с. 84-89; 44, с. 694-700, 706, 730-732; 4, с. 10-14, 16-17; 68, с. 295; 25; 74; 66, с. 127-134; 95; 73, с. 65-69, 82-84; 31; 60, с. 472-474].

Нужно отметить, что в XVI в. в районе Ларса проживало нахоязычное население. Ларсом владел Султан-Мурза в 1589 г. Он встретил посольство бояр С.Звенигородского и Т.Антонова, как и посольство Р.Биркина и П.Пивова в 1587 г. Султан-Мурза просил жалованья для себя и хотел приобрести выгодный статус русского вассала. По мнению А.Цурова, М.Цурова, Б.Цурова он был не братом, а родственником Ших-мурзы окоцкого. К этому же выводу пришли Е. Кушева и И. Сампиев. Последний также утверждает на основании фольклорных источников, что Дудар не ингуш, а чеченец из Кейн-мокх, впоследствие Дударовы стали осетинами. Также он утверждает, что аккинцы никогда не жили ни в Дарьяльском, ни в Армихинском ущельях. Т.Магомадова также придерживаеться о ингушском, а не аккинском происхождении Султан-мурзы. С ней солидаризуеться П.Акиева считающая Султан-мурзу ингушским князем Ларса. Она также уверена в ингушском происхождении Дударовых. По данным русского посольства 1637-1640 г. Ларсом владел Бек Ардаш, отец Чура родоначальника Цуровых. Чур же был служилым окочанином узденем кабардинского князя Муцала Сунчалеева. Сын Чура Багаматко упоминаеться в 1676 г. среди служилых окочан. Осетины сменили в этом районе ингушей в 20-х гг. XVIII в., подвинув этническую границу нахов на восток. Осетины, занявшие Ларс, еще некоторое время платили ингушам подать за право пользоваться землей. В этом районе осетины построили свои поселения Чми и Балту. Согласно преданиям ингуши населяли раньше и район Куртатинского и Даргавского ущелий. Под давлением кабардинцев и осетин они ушли в район Санибанского ущелья, а потом через Чми на правый берег Терека. Переселенцы из села Кербите в Джераховском ущелье появились и в аккинском обществе. Орстхоевцы-хаккоевцы ушли из района реки Ассы на Аргун на место Шатоя. Из местности ЦIехеакх далеко на восток ушли к Шаро-Аргуну ушли те нахи, которые основали Пхаьмат. В район нижнего течения реки Армхи переселились осетинские фамилии Цуровых и Льяновых. Селение Калмыкау принадлежало осетинской семье Калманта. В этом районе были владения осетинского алдара Цаука Мирзы Калмыкова. Среди ингушей не позже 90-х гг. XVIII в. поселились представители семьи Слоновых (Дударовых). Дударовы собственно были родом осетинского происхождения среди ингушей. Лишь в начале XIX в. ингуши ассимилировали осетин поселившихся в Джераховском ущелье. Этому способствовала миграция ингушей из гор. В грузинском письме 1733 г. старшин Хевской провинции царю Вахтангу VI указываеться ингушские фамилии Яндиевых и Алдагановых, которые жили в так называемой Кистецкой провинции. В земли западных нахов входили Кистети, Джариехи, Глигви, Дурдзукети, которые находились на восток от Дарьяльского перевала. Джариехи находилась в районе низовьев реки Армхи, Кистети - в среднем течении этой реки, Глигви - в районе страны галгаев в верховьях реки Ассы. Кистины жили в среднем и верхнем течении Армхи. Кистины в 1816 г. граничили с джерахами. Ингуши до начала XVIII в. жили на реке Кистинке. Также упоминалось об ингуше Чербыше живщем по реке Окхарохи. В 20-х г. XVIII в. по Окхарохи уже никто не жил. Хавса Черкашенин (на самом деле ингуш) сопровождал в путешествии этими землями русских послов Ф. Волконского и А.Хватова во время путешествия 1637-1640 гг. Хавса был владетелем кабаков (поселений) зависимых от кабардинцев Мударовых. Дзудзукетия находилась в районе рек Джуте и Окхарохи, а также возможно восточных Архот. В 1637-1640 гг. ингуши покинули Архотское ущелье. Район Архот и Джут заселили хевсуры во второй половине XVIII в. в период царствия Ираклия II. В ингушских преданиях было сказано, что кистины, владевшие Архотами, позволили укрыться в этой земле пшавам, которые бежали от своих кровников. Очиаури произошли от тушин Габидаури ушедших из села Ахиели в Архоты. Известно также о хевсуре Туркмане бежавшем сюда из Жинвани. В Архотах жили хевсуры Джабушанури, а также бацбийцы Цискаришвили. Хевсурские предания говорят, что ингуши

жили в Архотах во время правления царицы Тамар. Ингуши-архотцы же ушли в Тушетию и Ингушетию. В Ингушетии они образовали общество Мецхал. Горная Тушетия образовывала четыре общества: Цовское, Гомецарское, Чагминское, Пирикительское. Цовское общество еще называлось Вадуа, а Пирикельтское – Дамахкрай. Эти общества были нахскими. Вадуа это бацбийское общество. Подобные миграции нахов в Тушетию происходили и позднее – в XVIII-XIX вв. Самые восточные ингушские земли находились в верховьях Ассы. По данным Г. Ю. Клапрота галгаев было семь племен: Тергимха, Аги (Эгикал), Хамхой, Кортой, Цимкаибох (Оздой), Евлой, Вапи (Фаьппи). Ингуши-галашевцы отмечены на карте 1768 г. на месте впадения Ассы в Сунжу. Они жили по обоим берегам Ассы и там находилось десять галашевских селений. Однако в их число включено два галкаевских и одно карабулакское селения. Галашевцев было 775. По данным И.А.Гюльденштедта в Тарской долине по реке Камбилеевке находилось поселение Онгушт. Вахушти Багратиони локализовывал Ангусти по реке Борганисцкали (Сунже). Жители поселения походили на черкесов и были мусульманами. Основателями Ангушта по преданиям ингушей была семья Зауровых. В Тарской долине жили галгаевцы и фаьппи. Ангушт входило в область известную как Большие Ингуши. Эта территория находилась в 80 верстах от Моздока. В Малых и Больших Ингушах побывал миссионер А.Лебедев, которого совершить поездку подвигли жалобы ингушей на притеснения со стороны кабардинцев. Вследствие этих притеснений жители Малых Ингушей мигрировали в Большие Ингуши. В 60-х гг. XVIII в. ингуши продвинулись в район Малых Ингушей в урочище Шаулоха через горное дефиле отделявшее реку Камбилеевку от равнины. Малые ингуши сбросили с себя кабардинское ярмо согласно И. Штедеру. Ингуши также мигрировали и на Сунжу. Это стало возможным только с уходом кабардинцев из этого региона. На Сунже был основан Акхинюрт, который населили ингуши и орстхойцы. В 70-80-х гг. XVIII в. семь ингушских старшин подписали с русскими договор о подданстве, в связи с чем ингушам было позволено переселяться на плоскость (37, с. 142-162; 123; 96; 77; 44, с. 730-732; 5, с. 77-96; 68, с. 295, 347; 36, с. 16; 25; 66, с. 92, 167-179; 31; 59, с. 138).

Отдельно от ингушских и чеченских этнонимов Н.Волкова выделяла аккинские и карабулакские этнонимы, но в целом определяла их как вайнахские. Этноним карабулаков орстхой (арштхой) среди чеченцев и ингушей имел несколько значений. Первое обозначало реальный народ, а второе – легендарных нарт-орстхойцев. Знание орстхойцев как реального народа характерно для населения к западу от Аргуна. В Восточной Чечне распространено мнение, что орстхой это народ отдельный от нохчий и занимавший эти земли до прихода переселенцев из Нашаха. Жители Хоя считали себя потомками орстхойцев. По преданию орстхойцы жили у с. Харачой и были огромными богатырями, не исповедовшими ислам. Пришедший из Нашаха Бокуш женился на дочери орстхойца. В селе Джангулда было мнение, что орстхойцы это особый чеченский тейп. Умар Багалов рассказывал, что шаройцы изгнали из Химой живших там орстхойцев. Чеченцы, жившие по Чанты-Аргуну, относили орстхойцев к нохчий, чеченцы же по реке Мартан считали орстхойцев ингушами. Ингуши-назрановцы говорили, что орстхойцы это жители Сагопша. К орстхойцам ингуши относили фамилии Мужихоевых, Мержоевых, Боковых, Цечоевых. Ингуши считали, что орстхой это самостоятельный народ, но их язык близок к чеченскому. По представлению жителей с. Ольгеты карабулаки это народ близкий к аккинцам и малхистам. Среди западных нахов острхойцы ввоспринимались как военная каста. Их башни на р. Фортанге считались совершенными. Обязаностью орстхойцев поселившихся по рекам Яман-су и Акташу было выставлять воинов. Самоназванием карабулаков было орстхой. Соседи, за исключением ингушей и чеченцев, же называли их карабулаками. Среди части чеченцев карабулаки известны как балой. В XIX в. аккинцы и карабулаки жили в верховьях рек Гехи и Фортанга. Карабулаки занимали некоторые районы по среднему течению реки Ассы, а аккинцы обитали по Ямансу, Ярыксу, Акташу, Аксаю. Самоназванием карабулаков было орстхой. В русских документах они появились в 60-х гг. XVIII в. в связи с выселением части карабулаков на плоскость. Карабулаки включали в себя четыре тейпа: ЦІечой, Мержой, Орстхой, Аьккхой. В русских документах XVII в. встречаеться название общества Мерези. Е.Кушева сопоставляет его с обществом Мереджой и оно по ее мнению являеться чеченским. Г.Ю.Клапрот сообщал, что у орстхойцев не имели князей и управлялись старейшинами. Однако ранее ними управляли кумыкские князья. И.А.Гюльденштедт называл их сюзереном эндиреевского бея. Северные границы карабулакцев находились у ручья Балсу, который находился у впадения Ассы в Сунжу. На западе орстхойцы обитали за рекой Ассой у Галашек. Количество карабулаков снижалось из-

за войн и подданства чеченцам, которые постепенно их ассимилировали. Орстхойцев было 3,1 тыс. и 21 селение. Карабулаки с конца XVIII в. выдвигались на равнину и предгорья. Касательно аккинцев, то они широко известны в русских документах как ококи, окочане, Акоцкая земля. В первый раз аккинцы упоминались в статейном списке 1587-1588 гг. посольства в Грузию. Ших-Мурза окуцкий жил в двух днях пути от устья Сунжи. Он водил русское посольство за Железные Врата, которые скорее всего были горным проходом Ханкала. Дорога по Аргуну была не менее важной чем Дарьяльский путь. Уже в XVII в. термин ококи обозначал не только аккинцев, но и отдельные группы чеченцев, в частности мичкизов. В 1616 г. терские окочане отправили челобитную царю. В списках терских окочан 1640 г. отмечались и другие горцы. В европейской традиции голандец Николас Витсен знал о Акотзин (ококах). И.А.Гюльденштедт знал о дистрикте Аки в районе реки Гехи. Вайнахи выделяют из своей среди аьккхий. По мнению многих чеченцев аккинцы это нохчий. С чеченцами сближают горных аккинцев ингуши. Они считают аккинскими не только Ялхорой, но и Майсту и Малхисту. Территориальная близость аккинцев с орстхойцами породила путаницу касательно части горных районов по Гехи и Фортанги. По мнению галгаевцев называли аккинцами цечоевцев. Сами цечоевцы относили к аккинцам тейпы Цечиакх, Мержой и Ялхорой. По мнению карабулаков (орстхой) некоторые аккинцы относят себя к орстхой. Встречалось мнение, что аккинцы как нохчий и гIалгIай, отдельный тейп. Иногда, чеченцы не относя аккинцев к нохчи, считают аккинцев жителями гор. Плоскостные аккинцы называли себя аьккхий или арара (равниные) аьккхий, отличая себя от горных аккинцев (ламаьккхий). С точки зрения ичкеринца аккинцы это нохчи, но пришедшие не из Нашаха и язык их отличаеться от чеченского. По народным представлениям аккинцы сближаються с карабулаками и чеченцами. Представители других соседних с чеченцами народов по большему счету не различали аккинцев, бацбийцев и карабулаков. Исключение составляли лишь граничившие с аккинцами группы кумыков, грузин, аварцев и даргинцев, которым знакомы плоскостные аккинцы и бацбийцы (37, с. 162-164, 170-173; 35; 25).

Нахи появлялись в русских документальных и кавказских фольклорных источниках как объект экспансии со стороны кабардинских князей в XVI в. Завоевание турками ряда черкесских владений на черноморском побережье обусловило отток черкесского населения на восток. Расселение черкесов на восток привело их к Тереку и Сунже. В 1563 г. кабардинцы вместе с русскими и ногайцами воевали против Пшеапшуко Кайтукина и Сонской земли. Соны по мнению Б. Газикова это ингуши. На Сонскую землю ходили походами мирзы Айтек и Ивак. Походы на эту территорию продолжались до 1604 г., а ее правителей было названо эриставами. В результате похода 1563 г. были разорены 164 поселения. Память об этой резне сохранилась в ингушском предании-песне “Махкинан”. Период до появления толпы кабардинцев и орды ногайцев был назван счастливым временем, а приход завоевателей описан как большое несчастье. В ясырь к ногайцам попали женщины и дети. Те, кто мог спасался бегством в горы. Среди беженцев был упомянуты Чербыж (Чербыш) Аулуртский. После прошествия тридцати лет на ингушей напал Асахмет (под именем этого фольклорного персонажа тут упоминается Темрюк Идаров), который ранее с ногайцами ходил на ингушей. Кабардинцы хотели напасть на Грузию. У границы Грузии ингуши одолели кабардинцев, убив их вождя. Союзником же ингушей в песне ’’Махкинан’’ упомянут кахетинский царь Леван. Переводчиком между грузинами и ингушами был хевсурский князь Яни. Леван пожаловал Чербышу землю на границе Грузии. Союзником Темрюка Идарова в этом нападении были люди большеногайского бия Исмаила. Песня перекликается с преданием ’’Призыв матери Дудара’’, где говорилось о гибели Дудара от рук кабардинцев. Вместе с Дударом погиб и его род Дударовых-Мохлоев. Дудар в то время возглавлял роды и общества ингушей в Дарьяльском ущелье. Нужно сказать, что ингуши были зависимы от кабардинцев и давали им дань. Знаменитыми ингушскими бяччи (вождями) были Салам Ахильгов из с. Гоуст, Талевр Гагиев из Верхнего Алкуна, Эжи Ахк, Довта и Хучбар Евлоевы из Евли и Ахки-юрт, Албахча Леймоев из Верхнего Лейми, Ярыч Морчхоев из Морч, Нати Харсиев из Нелх, Эзди Цикмиев из Вовнушки. Представителей знатных родов и их дружинников хоронили в мавзолеях. Многие полегли в борьбе за равниные земли в районе Ярыж, Итар, Тенк, Албохча, Танги, Салам. Особо стоит выделить Хучбара сына Довты, который защищал Ахки-юрт против кабардинцев. В русском документе повествующем о событиях 1563 г. упомянуты мцынские кабаки и Татцкая земля. Фактически кабардинцы заняли ингушские земли на плоскости. В 1563–1564 гг. в войне против Темрюка приняли ингуши, которые действовали совместно с осетинами. Давление кабардинцев и малых ногайцев вынудило ингушей к концу XVI

– началу XVII в. оставить левые притоки Терека. Ингуши жили также в районах Дарьяльского и Джераховского ущелий. В район Татцкой земли русские ходили походами в 1566 и 1591 гг. Ингуш Чербыш спасся бегством в Джейраховское ущелье. Камбулат Идарович и Созоруко Тапсаруков в 1588 г. просили у русских помощи против крымцев и иных врагов своих. Такими врагами были Ушаром и Ших окоцкие (аккинцы). Также в составе антикабардинской коалиции был правитель Ларса Султан-мурза. Враждовали между собой эндиреевские и брагунские бии и чеченцы в этой борьбе поддерживали первых. Когда же из состава Эндирея выделелился Аксайский бейлик, то и он оказывал влияние на чеченцев. У нахов в то время заметно деление на тейпы и тухкумы. В XVII в. кабардинцы Сунчалеевы из рода Идаровых освоили земли в Сунженском бассейне. Они вместе с чеченцами-аккинцами и гребенскими и терскими казаками в 1651-1653 гг. отбивали вторжения кумыков “О князе Ачамза”. Часть ингушей и чеченцев стали подвластны кабардинцам. Вайнахи воевали против кабардинцев Албаста и Эльжаруко. Однако набеги кабардинцев не исключали случаев дружбы между нахами и кабардинцами. Ингушский предводитель Леег воспитывался среди кабардинцев. Кабардинец Инаркаев же воспитывался среди ингушей. В 1759 г. Кайтука Кайсынов из Бекмурзиных совершил набег на ингушей. Он напал на них у Татартупа. Мисост Мамадов Кургокин, Кази Кайсымов Бекмурзин, Джанхот Татарханов напали на Алиюрт и угнали большое стадо скота у ингушей. Разорения причиняемые ингушам от кабардинцев вынудили последних в 1770 г. войти в русское подданство. Еще в 1757 г. ингуши просили у русских помощи от кабардинцев и кумыков. Ингушские старшины в 1773 г. заявляли И. де Медему, что они платили дань кабардинцам по овце и косе с каждого двора. Они обратились с напоминанием, что они приняли христианство. В предании “О Пуге Этиеве” указано на победу нахов над кабардинцами. В кабардинских песнях XVIII в. говорилось о набегах из Чечни. Эта страна воспринималась как враждебная. В 1720 г. кабардинцы в одном из ответных набегов грабили чеченцев. В ингушском предании “Как орстхойцы землю отвоевали” отмечаеться наступление ингушей на кабардинцев бассейна Сунжи. В 1753 г. вайнахи начали давить на кабардинцев Сунженского бассейна. Этот эпизод нашел отображение в преданиях “Нясар и Козан”, “Как орстхойцы страну отвоевали», “О князе Мусосте и Сурхо”, “О князе Кахарме Кабардинском”. Кабардинцы начали уходить из бассейна Сунжи только в 50-70-х гг. XVIII в, но им еще некоторое время удавалось побеждать ингушей. Однако галгаевцы-ингуши и карабулаки-орстхойцы постепенно начали теснить кабардинцев. Ингуши в середине XVI в. под давлением кабардинцев были вынуждены сместиться на и северо-свосток и восток из предгорий и гор Центрального Кавказа. Ингуши бежали в долину реки Армхи и Цовскую Тушетию. Они стали близки с бацбийцами Цовской Тушетии. В одном из осетинским преданий зафиксировано, что ингуши ранее проживавшие в Куртатинском и Даргавском ущельях под давлением кабардинцев и осетин ушли в Санибанское ущелье и район Чми по Тереку. Западные группы ингушей переселялись к Дарьялу и далее на восток. (117, с. 70-81, 101-125; 41; 3; 37, с. 162-164; 86; 98; 64, с. 17, 30-36, 48-50, 151; 73, с. 60-74, 81; 70; 95; 116; 77; 11; 28, с. 163-189; 80; 3; 25; 66, с. 168-169, 178-179).

Отдельно стоит сказать об других этнонимах касательно чеченцев, которые появляются в русских документах. На кабардинском языке мыщхыщ это этноним обозначающий ингушей, однако чеченцев даргинцы называют мичихичлан, а кумыки – мычыгъышлы. Эти этнонимы были связаны с рекой Мичик. Местная группа чеченцев была соседями кумыков. Мичкизы (нохчмокхоевцы) упоминались и русских послами Родионом Биркиным, Петром Пивовым, Степаном Полухановым во время путешествия в Грузию (миссия 1587-1588 гг.). В статейном списке посольства Г.Микулина в Англию упомянуты мичкизы. В 1603 г. терские воеводы послали в Грузию к царю Александру человека с грамотами и при описании сего путешествия упомянута Минкизская земля. В 1615 г. горский князь Турлов на стороне мичкизов сражался против русских и кумыкского шамхала. Мичкизами обозначали как чеченцев в целом, так и восточных чеченцев (нохчмокхоевцев) в Ичкерии. В русских источниках этноним чеченец появляеться в начале XVIII в. В европейской традиции этноним чеченцы одним из первых начал применять И.Гербер. Вахтанг VI упоминал о чеченцах в документах от 1720 и 1730 гг. В грамоте Ираклия (Эрекле) I упоминается страна Чечня. В грузинской хронике XIII в. упоминаеться этноним мелки. Его А.Шахвелишвили отождествляет с Малхиста, обществом граничившим с хевсурами. В русской документации также применялись этнонимы шубуты (шибуты), мулки (мулкыцы), Отчанская земля (Чанти), тшанские люди, индили (Инделийская земля). В статейном списке посольства в Грузию в 1587-1588 г. упомянута горская землица Шибуты (Шатой). В 1657

г. в Москву приезжали послы тушин, пшавов и Шибутцкой земли с известием о вступлении их в русское подданство. В 1658 г. послы горских черкас Шибудского улуса Алихан, Алган, Сусл привезли к Алексею Михайловичу грамоту связанную с подданством их земли. Послы обещали содействие в приведении под царскую руку многих горских земель и просили корма у царя. В документе 60-х гг. XVII в. от тушин содержался их рассказ о Шибутцкой земле. В 1661 г. грузинский царевич Николоз Давидович (Ираклий) просил его отпустить в Тушетию и дать провожающих до Шибути. В распросах грузинского митрополита Епифания в Посольском приказе также упоминалось это владение. Выше слияния Чанты и Аргуна находилась Шибутцкая земля. Посольство в Грузию в 1640-1643 гг. оставило данные, что казак и грузин шли на Шибутцкую землицу. В 1641 г. терский воевода указывает путь гонцам в Грузию через Шибутцкую землю и отмечает, что это земли независимые и управляються своими старрейшинами. Этот термин в то время обозначал конкретно общество Шатой, которое поддерживало активные связи с Тушетией. В этом обществе были как христиане, так и мусульмане. Шубут на западе граничил с Пешхой, на востоке река Шаро-Аргун отделяла его от обществ Саьрбалой и Нижалой, на юге граничил с Дзумсой, Гучум-кхел, Чиннаха, Нихала, Мулкой. Мулькские земли можно отождествить с обществами Мулкой. Мулкой находился в верховьях реки Чанты-Аргун. Отчанская земля сопоставляться Е. Кушевой с обществом Чанти. Чанти находилось выше по Чанты-Аргуну чем Шатой. Х. Ошаев сопоставил Индили с поселением Ингилик. Кроме названий земель в русских документах содержались и название чеченских кабаков (поселений) – Тумцоев, Шандоров, Уйшев, Баранцев, Пешин, Тарлав кабаки. Пешин кабак это с. Пеша, Тарлав кабак это чеченский тейп Терело. В русских документах XVIII в. были понятия Дальняя и Ближняя Чечня. Ближняя это надтеречены районы, а Дальняя – горские районы. Николас Витсен упоминал, что в зависимости от кумыкского шамхала находяться Мичкис, Акотзин, Шубут, Себутлу, Гуна. Мичкис это кумыкское название чеченцев, Акотзин название аккинцев, Себутлы – Чеберлой, Гуна – тейп Гуной. Упоминалась группа чеченцев под названием качкалыковцы. Они обитали на плоскости в землях кумыков и были переселенцами из Ичкерии. И.А.Гюльденштедт упоминал об Шубут, Чанти, Майсты, Шалха, Качкалык. В “Описании Дагестана” А.Ахвердова упомянута земля Ичари Москиз. Также упоминалось владение Чечень, которое не пропустило царевича Николоза Давидовича (Ираклия) во время визита 1665 г. из Грузии в Россию. Об аргунских чеченцах упоминалось в документе 1665 г. В нем упомянуты кабаки горских кистичан которые находились между Туш и городом Чечень по Аргуну. Термин Ичари был кумыкским наименованием области Ичкерия. Ичкерия в источниках XVI-XVIII в. не встречаеться. Е.Кушева видит причину в том, что эта земля находилась под властью аварцев и называлась Уварской землей. Аварскому хану в 1828 г. платили дань Чеберлой, Атаги, Алды, Мулкой, Шубут, Тумсой, Уш-н-и, Нашах. Однако, несмотря на зависимость от аварцев, эти поселения упоминались в источниках на протяжении нескольких веков. Н. Волкова видела причину неупоминания Ичкерии в том, что русские в XVIII в. называли ее земли Дальней Чечней. Чеченцы же не знали термина Ичкерия и вместо него использовали термин Ночхмокх, то есть земля нохчи. Главным поселением нохчи был Беной. Чеченцы известны соседям под разными наименованиями. Осетины называли их цацан, кабардинцы–шашан, аварцы и чамалалы – чечанал, ботлихцы – чачанал, годоберинцы – чачан, каратинцы–чачанади, багулалы – чачанадилу, тиндинцы – чачанаду хеква, дидойцы – чачанази. Аварцы еще использовали этноним буртиал, а андийцы – бутрул (37, с. 143-151, 173; 73, с. 60-73, 83; 45; 95; 69, с. 122-124; 110, с. 102; 68, с. 295; 25; 74; 73, с. 71-74).

Проблема сложения западных границ Чечни тесно связана с кабардинской экспансией. В междуречье Терека и Сунжи развернулась борьба между кабардинскими и кумыкскими правителями. В 1567 г. русские на Терской косе основывают город. Курганые погребения кабардинцев были разбросаны в районах Кескем, Кантышево, Назрань, Плиево, Карабулак, Ачхой-Мартан, Нестеровская. Малокабардинские поселения появляються около Дарьяльского прохода. На верхней Сунже находилось двенадцать кабардинских поселений. Кабардинские князья отношения с нахами воспринимали как данничеставо последних, а горцы воспринимали это как соглашение. Дружины князей играли роль охраны в отношениях с соседями. Горцы в случае неудовольствия меняли князей. В документе 1757 г. границы Чечни с Кабардой проходили по правобережью реки Курп. В документе 1764 г. было сказано, что кабардинские поселения по этой реке оканчиваються. В начале XIX в. область расселения чеченцев занимала земли между Сунжей и Тереком, равнину между бассейном реки Гумс и рекой Фортангой, горные области

верховьев реки Гехи, Мартана, Аргуна, Хулхулау и Аксая. Но ранее эта территория не была такой широкой в XVI–XVII вв. Городом Чечень названым в источниках очевидно было названо село Чечен недалеко от впадения Сунжи в Терек. Там сидели правители Камбулат, Мир Гарзе и Айдемир. Их владения составляли села Хаджи-Али-ул, Астанкул, Жатага, Шихкерей, Сурь Хашват-аул, Бешем-баха-аул, Алда. Их можно сопоставить с Хаджиаулом, Атагой, Чах-кери, Сури-Корт. Село Большой Чечен находилось в 40 верстах от соединения Аргуна с Сунжей и ниже по Аргуну – Гаджи-Аул. Документы отмечают переселения чеченцев не только на север, но и на юг. Грузинский исследователь Т.Очиаури считал древними обитателями Шатильского и Мигмахевского ущелий кистинами. Пирикитская Хевсуретия была тесно связана с нахами. Авторы XIX в. указывали на влияние на язык хевсуров со стороны кистин. В 1637 г. русское посольство через Джуту, Ардоты, Шатили, а также Ардотское ущелье, перевалы Ацунта и Панкиси попало в Туушетию, откуда последовало в Алаверды в Кахетии. Переселенцы из Шатили попадали в Пиркитскую, а также Пиракетскую Хевсуретию. Кистинской была фамилия Таугагвари. Хевсурский род Ликокели также был из кистин. Вахушти Багратиони отмечал, что тушины Парсманского ущелья смешаны с кистинами. Г.Ю.Клапрот высказался, что тушины это мисджегские (чеченские) племена, которые смешались с грузинами. Сами тушины, говоря о Пиркитской Тушетии, указывали, что смешаны с кистинами. Многие переселенцы уходили из Чечни в Тушетию из-за кровной мести. Такими были семьи Азикури, Хосикуридзе, Каадзе, Сулакаури, Алханаидзе, Ичоидзе, Муртазашвили. Поселения качкалыковцев образовались в XVIII в. В "Описании Чечни и Дагестана" Еропкина упомянуты качкалыковские поселения Сику, Ноемберды, Апонгу (Ойсунгур), Кошкельды, Али-аул (Аллерой), Новрус-аул. Дистрикт Качкалык находился между Сунжей и Аксаем. И.А.Гюльденштедт отмечал, что всего было 21 качкалыковских селений. По Г.Ю. Клапроту качкалыковские селения принадлежали аксаевским князям. Качкалыковцы поселились на равнине в первой половине XVIII в. Движение же мичкизов и ичкеринцев за Качкалыковский хребет состоялось в середине XVIII в. Аласхан живший на Мичике принес присягу Екатерине II и выселился на Кумыкскую равнину основав Аласхан-юрт. В 1757 г. чеченец Булат Бемурзин из Чечней переселился в качкалыковскую деревню. В 80-х гг. XVIII в. Витой и Тугум переселились из качкалыковского поселения Ноемберды в Брагунскую деревню из-за кровной мести. Орстхойский тейп Гандалой и ичкеринские тейпы Цонтарой и Анткалой поселились в верховьях Гудермеса. Ичкеринцы двигались из гор в предгорья по течению Аксая. В 40-х гг. XVIII в. они начали поселяться в надтеречных районах. В 50-х гг. XVIII в. чеченцы изгнали кабардинца Девлетгирея Черкасского из Герменчука и Шали. Поселения кабардинцев изгнаных чеченцами возникали и в 60-70-х гг. XVIII в. Кабардинцы охранялись казаками в станицах, а на них осуществляли нападения аксайские правители (69, с. 165-167; 95; 31).

Н.Волкова отмечала, что в представлении самих чеченцев Чечня делилась на Нохчимокх, горную часть (Ламмокх), плоскость или внутренюю Чечню (Чьо), Притеречье (Тирк-Йисте). Чеченское население делилось на горцев (ламрой) и на равниных жителей (охьаранах). С точки хрения чеченца к нохчо относяться жители верховьев рек Аксай, Чеберлоя, бассейна рек Чанты и Шаро-Аргуна, Мартан, Гехи. Гехи являлась западной границей распространения чеченцев. Внутренние чеченцы назывались чьохьаранах. К ним часто относились надтеречных чеченцев и жителей Ичкерии. Все чеченцы объединены единым самоназванием нохчо и единством происхождения из Нашаха. Ичкерийцы называються чеченцами Нохчмокх. В территорию общества входили верховьях рек Аксай, Ямансу, Ярыксу, Хулхулау. Граница между Ичкерией и Чеберлоем проходила у села Харачой. В Ичкерию входили тейпы Белгатой, Билтой, Гордалой, Аллерой, Беной, Цонтарой, Эрсарой, Гуной, Курчалой, Зандак и другие. Границы Чеберлоя проходили по Кезенойской котловине, правобережью Шаро-Аргуна, селу Улускерту, иногда в него включались и территории по Шаро-Аргуну. К Чеберлою относились общества Кезеной, Басо, Хиндой, Харкарой, Тундахой, Ригахой, Хой, Нихарой, Макажой. Соседнее Чеберлою население объединялось в общество Шарой, в которое входили Когатой, Кесалой, Хуландой, Хачарой, Хакмадой, Шарой, Цеси и другие. В состав Ламмокха кроме выше названых обществ входили тейпы населяющие ущелье Чанты-Аргуна. Это тейпы Шатой, ЧІнахой, ЧІанти. Выше ЧІанти по Аргуну на реке Майстыхи было общество Майсты, которое по утверждению жителей Итум-Кале грузины называли кисти. В Майсты входили села ТІуга, Пхьога, ЦІекхьала. На левом притоке Чанты-Аргуна на реке Мишихи находилось общество Малхиста. По мнению чеченцев живущих в Ичкерии и Чеберлое, а также по рекам Аргун, Мартан, Гехи, жители Майсты и Малхиста это

нохчи. Жители ЧIанти называли майстинцев самыми коренными нохчи. Однако по мнению чиннахойца жители Майсты это народ близкий по культуре грузинам и ранее исповедовавший христианство. Жители Урус-Мартана считали жителей Малхисты нохчо, тогда как майстынцев называли ламкерста (горными христианами). В ряде сел Чечни приходилось слышать, что малхисты были христианами. В селе Рошничу местные жители говорили, что мелхи не нохчи и потомки народа шедалой (хевсуров). Орстхойцы считали малхистов особым тейпом, которые не орстхой, не нохчо и не галгай. По мнению Я. Ахмадова, известны чеченские высокогорные вольные общества типа Малхиста (местное население мигрировало в сторону Грузии на Тушетию), Майста (торговали с гребенскими и терскими казаками), Кейн-Мокх/Киста (ориентировано на Тушетию, Хевсуретию, Пшавию), Хилдехьара, Терла/Терлой, Дишни-Мокх (Чантинская землица), Хьачарой, Чаьнта/ Чаьнтий (местные чеченцы в 1665 г. напали на кортеж грузинского царя), Дзумсой, Чухой, Мулкой, Чиннахой, Дай, Нохч-Кела, Саьрбала (Лашкарой), Нижалой, Чеберлой, Сандаха, Кесалой, Хуландой, Щикарой, Шарой, Цесой, Хакмадой, Химой, Кири, Бути, Чайра, Кенхи (ориентировано на андийцев и аварцев). По крайней мере с XVI в. в общество Кенхи проникает ислам из страны аварцев. Касательно же среднегорной части, то известны общества Цечой, Мереджа (граничило с ингушами), Аькха/Акка, Галай, Ялхарой, Нахша, Пешхой, Шатой, Лашкарой, Нижалой. В низкогорной части известны общества Галаш/Галашки, Орстхой, Нохч-Мокх. Именно нижнегорные районы были наиболее населены и количество населения обществ в этих районах доходила до нескольких тысяч в каждом. Западные границы чеченцев сложились довольно поздно – в середине XVIII в., хотя выселяться на плоскость нахи начали значительно ранее (в начале XVIII в.). Династия правителей Чечен-Мокх выводила свое происхождение от князей Турловых пришедших из Гумбета в Аварии. К аккинцам примыкала группа Кий (Кей). Южнее Аькхий находилось оообщество Мялхи, выше последних к юго-востоку жило небольшое общество Майстой. В бассейне рек Хулхулау и верховьях Аксая и сформировались нохчи. В середине XVI в. состоялась первая встреча русских с нахами (19, с. 113-143, 146-167, 170-191, 194-202; 95; 37, с. 164-167).

Чечня в XVI-XVIII в. представляла из себя мозаику крохотных, малых и сравнительно больших обществ горцев. Она была еще более раздроблена чем Ингушетия. Высокогорное общество Малхиста находилось в горной котловине Малхистинского ущелья на левом береге Шаро-Аргуна в его верхнем течении. Оно граничило через хребет Веги-Лам с нахским обществом Цори, на юге с Хевсуретией (общество Шатили), на севере через хребет Басты-лам с обществом Кейн-Мокх, на северо-западе с Терла, на востоке на южной стороне Аргуна находилось общество Майсты. В Малхисте было 20 поселений. Это были башенные поселенния, наибольшиз из которых насчитывали несколько десятков дворов, а рядовые поселения – 5-10 дворов. Общество было автаркичным и управлялось старейшинами, собиравшими в случае войны общее ополчение. Малхистинцы могли беспошлино торговать в Грузии. Высокогорное общество Майсты находилось в ущелье на реке Майстон-эрк. На западе и северо-западе оно граничило через хребты с Малхистой, на севере через русло Аргуна с Кейн-Мокх, на востоке с обществом Хилдехарой, а на юге с хевсурами и тушинами. Общество состояло из 4 поселений и насчитывало 152 человека. Майстинцы отмечены в русских документах 1603 г., где упоминается крестьянин Хармурза Абдалин, который присоединился к грузинскому посольству к русским. Как Меести о нем упоминал И.А.Гюльденштедт. Кейн-мокх или же Киста в районе Кейн-эрк (Геши-чу) на западе граничило с Малхистой, на северо-западе с Цори, на севее и северо-востоке с среднегорными обществами Галая и Аькхи, на востоке с Терлоем, на юге с Майсты. Глаными поселениями были Верхний и Нижний Кей. Грузины назывли Кейн-мокх Кистети, а русские – Кишты. Кистинцы мигрировали в Пшавию и Тушетию. В этом обществе традиционные верования сочетались с элементами христианства. Грузинские цари Леван и Теймураз I прилагали усилия по его христианизации. Ислам утвердился в этом обществе не ранее конца XVIII в. Общество Хилдехьара находилось по правому притоку Чанты-Аргуна Цийлахойн-эрк. На западе оно граничило с Майста, на востоке с Хьчара, на севере - с Дишни-мокх и Терлоем, на юге с Тушетией. Это было демократическое общество, которое существовало замкнуто. В нем доминировали традиционные верования. Общество Терлой было федерацией трех-четырех ущельных союзов и находилась она на левобережных притоках Чанты-Аргуна – Никархойн-эрк, Бархайн-эрк, Бавлойн-эрк. На западе она граничила с Кейн-Мокхом, на севере с Нашха, на востоке с Дишни-мокх, на юге по руслу Чанты-Аргуна с Майста и Хилдехьароем. Общество было демократическим, но в нем пытались взять власть и аристократы Бийриг Биччу и Элди Талата,

известные из преданий. Терлой известен как Тарлав кабак по данным русского документа 1601 г. Дишни-мокх находился ниже Терлоя по течению Чанты-Аргуна. На западе Дишни граничил с Терлоем, на востоке Чаьнти, на севере с Чоьхоевским обществом, на юге по руслу Аргуна с Хачароем. Данное общество входило в Чантинский союз. Хачарой находился по правой притоке Чанты-Аргуна – Хьарарой-ахк. На западе через хребет Данедук оно граничило с Хилдехароем, на севере – с Дишни-мокх, на севере по водозрадельному хребту с Чаьнти, на юге горы Бокового хребта и хребта Кобулам отделяли общество от Тушетии. Был тесным союз с Чанти, и ориентировался на север и северо-восток Горной Чечни. Общество Чанта на западе граничило с Хачароем, на северо-востоке с Дзумсоем, на юге и юго-востоке с Шикароем и Цеси. Общество было вытянуто по Доьрахойн-эрк (правому притоку Аргуна). Общество имело много селений среди которым главным был многобашенный Итон-кхелл. Управлялось общество старейшинами. Чанти упоминают в русских документах начиная с 1619 г. в связи с русскими и грузинскими посольствами. Дзумсой на западе граничил с Чиннаха, на юго-западе с Чанти, на востоке с Дай, на юго-востоке с Цеси. Аулы находились в бассейне Дзумсойн-эрк – правого притока Чанти-Аргуна. Общество Чухой на западе граничило с Мулкой, на востоке с Чиннах, на юге с Дишни и Чанти, на севере с Борзоем. Мулкой находился в бассейне рек Мулкой-эрк и Гухойн-эрк. На западе граничил с Пешхой, на востоке и юго-востоке с Чухой, на юге с Терлой, на севере через хребет Гумуртаир-корт с обществом Харсеной. В 1619 г. упомянуты Мулкские земли (69, с. 90-103; 95; 101).

Чеберлой был федерацией общин на горном плато образованом горными массивами Скалистого хребта и западными отрогами Андийского хребта. Чеберлой на западе граничил с Нохч-Кела, на северо-западе с Нижала, на севере с обществами Нохч-Мокха, на востоке и юго-востоке с обществами андо-цезских народов Дагестана, на юге через водораздельный хребет Хиндой-лам с обществами Кири и Кенхи. Из состава Чеберлоя во время конфликтов бывало выходили Садой и Макажой. В середине – второй половине XVII в. между чеберлоевской аристократической семьей Алдамовичей и династией Турловых из Гумбета был заключен союз подразумевавший взаимное оказание военной помощи. В еще одном арабографичном документе XVII в. сказано, что равноправные члены общества Чеберлой и кумыкские бии заключили договор. В XVII в. Чеберлой преодолев власть арикторатов становиться крестьянской республикой. В русском документе 1758 г. сказано о чанках, которые правят каждым селом. Замкнутым был регион верховьев Шаро-Аргун в частности общество Сандаха. С севера регион Кобулам отделях Сандаха от Хачароя. Только на востоке ущелье Шаро-Аргуна давало сообщение с обшеством Кесалой. В другом направлении по узкой тропе Сандаха сообщалась с Тушетией через горы и ледник. Кесалой был небольшим обществом селением и граничил с Сандахой на западе, Щикара на востоке, Хуланда на юге. Хуланда находили на притоке Шаро-Аргуна реке Хуландой-ахк. Щикара находилась ниже впадения Хуландой-ахк в Шаро-Аргун. На западе это общество граничило с Кесалоем, на востоке с Шароем, на севере через перевал Джеинджаре выходила к Чанта и Дзумсою. Шарой был одним из крупнейших обществ в высокогорной части Чечни. На западе оно граничила с Щикара, на востоке с Хима, на юге с землями аула Хашелдой и Хакмада, на севере с Дзумсой. Шаройцы одни из первых в Горной Чечне в XVII в. приняли ислам. Впервые Шарой в документах упоминался в XVIII в. Общество Цесой на западе граничил с Чанта и Дзумсой, на севере с Дай, на востоке по течению Шаро-Аргуна с Химоем и Кири. Название общества происходило от Цесин-эрк. Цесинцы собирались на общие собрания с жителями обществ Шароя, Дзумсоя и Дай. Хакмадой граничил на северо-западе по течению Шаро-Аргуна с Шароем, на западе с Хуландой, на севере и северовостоке с Химоем. Общество было типичным объединением горских хуторов. Химой через русло Шаро-Аргуна граничил с Цеси, на северо-востоке с Чайра и Кири, на юге с Хакмадоем. Химой был ущельным культовым языческим центром. Кири на западе граничил с Химоем, на востоке с Бути, на севере с Нохч-Кела, на юге с Кенхи. Общество входило в Шаройскую федерацию. Бути на западе граничил с Кири, на востоке через Снежный хребет граничил с Дагестаном, на севере через хребет Хиндой-лам граничил с обществом Буни, на юге с обществом Кенхи. Общество Чайра, которое находилось на ручье Келакхойн-ин, на западе граничил с Хакмадоем и Химоем, на востоке и юге с дагестанскими обществами, на севере с Кенхи. Кенхи было обширным чеченским обществом на западе и юго-западе граничащим с Химоем и Чайра, на востоке и юге с андо-цезскими обществами Годобери и Чамалал, а на севере с Бути и Кири. Кенхинское общество в XVI в. вошло в союз общин Чамалал.

Общества возглавляли сельские старшины. В 1789 г. посланцы аварского хана разведовали в Кенхи полезные ископаемые (69, с. 103-112; 101).

Среднегорная зона Чечни занимала просторы от Цечоя до Нижала, от Галашек до Ичкерии. Общества Цечой и Мержой первоначально были отдельными обществами, но к началу XVII в. образовали союз Мереджинская земля. На западе он граничил с обществом Ангушт образованым в XVIII в., на северо-западе граничил с обществом Галашки (сложилось во второй половине XVIII в.), на юге по хребту Цорей-лам граничил с обществом Цори, на юго-востоке с обществами Галай, Ялхара, Аьккха. Мержой упоминался в 1614 и 1616 гг. служилыми окочанами указаны поездки в Мерези. Мерезинские люди упомянуты в отписке терского воеводы в Москву. Мереджи упоминаються И.Гюльденштдетом. О Мерджое пишет и Вахушти Багратиони. Мержой играл значительную роль в истории Чечни, а с образованием обществ орстхой и галашки и в истории Ингушетии. О этнониме аккинцы было сказано выше. Общество Аьккхий было одним из среднегорных обществ. Оно граничило на западе с Мержоем, на севере с Ялхароем, на востоке с Галаем, на юге с Кей-Мокх. Не позднее XVI в. часть аккинцев влилась в состав Ауховского общества дав ему название Арара Аьккхи. Равниные чеченцы называли горных аккинцев керестан аккий, то есть христианами-аккинцами. Ислам был принят ими не ранее XVIII в. Горные аккинцы управлялись старейшинами, а также военными предводителями. В 1762 г. Инициаторами выселения на плоскость были названы Казбулат и Зургох) 69, с. 112-118; 68, с. 295; 25; 95; 101)

Общество Галай на западе граничило с аккинцами и Ялхароем, на юге с Кей-Мохк и Терлой, на севере востоке с Нашха. Центром Галая было село Акбас. Галайцы не приняли участие в формирование орстхойцев. Через земли Мержоя и Цечоя они двигались по левому берегу реки Ассы. Горный Галай по сути слился с аккинцами в конце XVIII в. Ялхарой с запада граничил с Мержоем, с востока с Нашахом, на юге и юго-западе с Горным Галаем и аккинцами. И.А.Гюльденштедт знал о нем. Также ялхаройцы упомянуты в числе карабулакцев в 1762 г. Ранее они входили в состав Мержоя. Нашха или Нашаха было одним из самых древних обществ Чечни. На западе оно граничило с Ялхароем, на юго-западе с Галаем, на востоке Песшхоем и на юге с Терлоем. По мнению К.Чокаева название происходило от этнотопонима нахчой. Нашах был густонаселенным и служил этнокультурным центром всей Чечни. Предания чеченцев содержат данные о исходе из Нашахи в XV-XVI вв. В ауле Моцарха был котел с выбитыми на нем названиями чеченских тейпов. В XVII в. в регионе появилось исламизированое население, а принятие ислама произошло не позже XVIII в. Дистрикт Нашах упоминается И.А.Гюльденштедтом. Общество Пешхой находился в горной котловине в самой верхней части реки Мартан. На западе общество граничило с Нашаха, на востоке граничили с Мулкоем, на юге с Терлоем. В 1601 г. в русском документе упомянут Пешинский кабак. На территории общества были культовые места язычников с атрибутикой христианского культа (крестами). Ислам проник в Пешхой не позже XVIII в. Миграция пешхойцев на север шла по рекам Гехи и Мартан. Об обществе Шубут (Шатой) было сказано выше. Общество Саьрбалой (Лаьшкарой) было небольшим и тяготело к шатойскому союзу. На западе оно граничило с Хьал-Кела, на востоке с Чеберлоем, на юге с Нохч-Кела. Дай на северо-западе граничил с обществом Саной, с севера с Нижалоем, с востока с Нохч-Кела, с юга и юго-запада с Цеси. Дай как бы соединял Шарой с нижними аулами Шибутской земли. Нохч-Кела находился в бассейне Келой-ахк и на западе он граничил с обществом Дай, на востоке с Чебарлоем, на юге с Кири, на севере с Саьрбала и Нижала. Нижала находился в бассейне реки Нижалой-ахк. На западе общество граничило с обществом Дай, на юго-востоке с Чебарлоем, на юге с Нохч-кела, на севере с Сърбала. Ислам там был принят не позже второй половины XVII в. Жители управляли собственными старейшинами. В среднегорной части Чечни росло население (69, с. 118-122, 124-127; 68, с. 295; 95; 101; 31).

В нижнегорной части Чечни находилось много обществ. Я.Ахмадов относит Галашки к чеченским обществам, в то время как у Н.Волковой оно ингушское. Общество сложилось по берегам Ассы не позже 60-х гг. XVIII в. за счет переселенцев из Горного Галая. На западе галашевцы граничили с Ангуштинским обществом, на востоке граничили с орстхойцами, на юге же оно граничило с обществом Мержой. Расселение галашевцев совпало с уходом из региона кабардинцев. Общество Орстхой (Верхние Карабулаки) было сформировано не позже конца XVII в. Первоначально орстхойцы жили на реке Футон. Основали общество нахи входившие в более ранний балойский союз. Об ортсхойцах было сказано чуть выше. Но следует отметить, что в 1709-1710 гг. против них был совершен набег чеченцами-мусульманами. В 1732 г. под Чечен-

аулом собралось ополчение Хаджи, который собирался идти войной на неверных. В 1762 г. равниные орстхойцы приняли решение стать мусульманами, а их горские соплеменники разорили христианский храм в Чечне. Несмотря на это на орстхойцев безжалостно нападали чеченцы-мусульмане в 70-х гг. XVIII в. С 80-х гг. XVIII в. орстхойцы осваивали берега Сунжи. Одним из наиболее известных обществ был Нахч-Мокх. В источниках он известен как Мичкизкая земля или Ичкерия. На западе и юго-западе через водораздельный хребет Пастбищного хребта это общество граничило с Саьрбалоем, Нижалоем, Чебарлоем, на северо-западе через Лесные горы граничило с Шали, Герменчиком, Гелдагеном, Майтрупом и Бачи-Юртом. На севером границей служили река Мичиг и Качкалыковский хребет через которые Нохч-Мокх граничил с кумыкскими бейликами, обществом Аух и землями Салатавии. Нохч-Мокх в XVIII в. делился на Мичкиз и Ичкерию. Топоним Ичкерия (Внутреняя земля) возник во время монгольских завоеваний. Нохч-Мокх составлял самую населенную область Чечни. Общество Харачой на реке Хулхулау было древним нохчмокхоевским объединением. Оно граничило на западе с Чермой, на севере с Дишни, на востоке с Белгата и Бена, на юге с Чеберлоем и андо-цезским обществом Анди. Основал общество некто Бики, который пришел из Нашаха. Он вступил в конфликт с андийцами. Также на Хулхулау находилось общество Чермой. На западе оно граничило с Нижалоем и Нохч-Келоем, на юго-западе с обществами федерации Чеберлой, на северо-востоке с Эгашбета и Эрсана. Выселение чермоевцев на плоскость произошло не позже первой половины XVIII в. Общество Элистанжи находилось в междуречье Басса и Хулхулау. На западе водораздельных хребет отделял это общество от Саьрбала и Нижалоя, на севере общество граничило с Эгишбатоем, на востоке с Дишни-Ведено. Выходцем из Элистанжи был Шейх-Мансур (Ушурма). Белгатой на севере и северо-западе граничил с Цонтароем, на востоке с Беноем, на юге владения общества доходили до Андийского хребта. Первая мечеть в обществе была возведена или в конце XVII в. или в начале XVIII в. В 1770 г. была сооружена каменная мечеть. Общество Дишни-Ведено на западе граничило с Элистанжи, с севера с Эгишбатоем и Эрсеноем, с востока с Белгатоем, с юга с Харачоем. Дишни наряду с основателем Элистанжи Эльсаном был одним из первых выходцев из Нашаха. Принятие ислама произошло во время деятельности шейха Берсана, а выселение на плоскость произошло в конце XVIII в. Эрсеной находившийся на притоках реки Гумс на западе и северо-западе граничил с Эгишбатоем, на севере и северо-западе с Курчалоем, Центароем, Белгатоем, на юге и юго-западе с Дишни-Ведено и Тезен-Кхаьла. В XVI в. здесь доминировало язычество. Выход на плоскость эрсеноевцы начали не позже первой трети XVIII в. Эгишбатой граничил на западе с Элистанжи, на севере с Гуни, на востоке с Гумсу, на юге с Эрсеноем. Жители общества считали себя фиренгами (европейцами) и считались аристократией. Вероятно они были потомками обращеных в католичество нахов. Цонтарой был одним из ведущих обществ Нохч-Мокха. С запада он граничил с Эрсеноем, с северо-запада с Курчалоем, с севера с Энгеноем и Гордали, с востока с Беноем, с юга с Белгатоем. Основателем общества был выходец из Нашахи Сунтар. Из этого общества происходил чеченский военачальник Тинавин-Виса, который созвал сборы всей страны и был назначен главнокомандующим. Ислам утвердился в обществе не ранее начала XVII в. Выселение на плоскость шло не только на чеченскую равнину и Притеречье, но и на качкалыковские земли, а также в Аух и на земли кумыков. Курчалой на западе граничил с Эгишбатоем, на севере с Гуна и Ширди-мокх, на востоке с Цонтара, на юге с Эрсеноем. Основали общество выходцы из Нашахи Кушул и Курчал-хан. В Нижнем Курчалое была могила Берса-шейха. Отцом Берсы был Тимарбулат, а дедом Темболт. Гордалой на западе граничил с Ширди-мокх и Курчалоем, на севере с Шуона, на востоке с Энгеноем, на юге с Цонтароем. Ширди-Мокх был одноаульным обществом, которое на западе и северо-западе граничило с Гуни, с севера с Эна-Кхали, с северо-востока и востока с Гордалоем, с юга с Курчалоем. Основал общества выходец из Нашаха Ширда. Гуна было одним из крупнейших нохчамакхоевских обществ. На западе оно граничило с Элистанжи, на северо-западе с Эни-Кхаьла, на востоке с Ширди-мокх, на юге с Эгишбатоем и Курчалоем. Гунойцы в XVIII в. широко расселились в аулах Большой Чечни. Общество Эна-Кхаьла было небольшим. С запада оно граничило с Гуни, с севера с Ялхой-мокх, с востока Шоьна, на юге с Ширди-мокх и Айт-Кхаьлла. Общество создал в XIII в. выходец из Нашаха Эно. Айт-Кхаьлла граничило с запада и северо-запада с Гуной и Эна-Кхаьлой, с севера с Ялхой-Мокхом, с востока с Шоьной, с юга с Ширди-Мокх. Основателем общества был Эйты из Нашаха. Общество представляла собой крестьянскую республику-джамаат. Шоьна или Шоуной на западе и северо-западе граничил с Эна-Кхаьллой и Ялхой-Мокхом, на северо-востоке с Аллероем, на востоке с

Сесаной, на юге с Гердала. Аллерой был одним из крупных нохчамакхоевских обществ и на западе граничил с Ялхой-мокхом, на севере с Ишхой-мокхом, на востоке с Билтой, на юге с Шоной и Сесаной. Близ аула Аллерой находилась христианская часовня. Самоуправление осуществлялось советом старейшин. Ялхой-Мокх было значительным нохчамакхоевским обществом. На западе оно граничилом с Гуной, с Аллероем на востоке, с Эни-Кхаьлла и Шоной на юге. Ишхой-Мокх входил в состав федерации Нохч-Мокх. На севере общество граничило с качкалыковским обществом Герзель-Аул, на востоке с Ауховским обществом, на юге с Аллероем. Ишхой-Мокх рано принял ислам через кумыкских проповедников, которые приходили из Аксая и Эндирея (69, с. 127-146; 101).

Между Аксаем, Ишхоем, пограничными аулами Ауха, бассейном Ярыксу и Андийским хребтом находилисбь общества Беной, Зандак, Гендаргеной, Энгеной, Сесана, Билтой. Беной был самым крупным обществом Нохч-Мокха. На западе оно граничило с Харачоем, Белгатоем, Цонтароем, на севере с Энгеноем и Гендаргеноем, на востоке с Зандака. Беной принял ислам еще при жизни шейха Берсана в XVI в. Беноевцы активно участвовали в укреплении ислама в Нохч-Мокхе. Общество перешло от сходов крестьян к мечетным сборам-джамаатам. Зандака мало уступал размерами Беною. Он на западе граничил с Беноем и Гендаргеноем, на северо-западе и севере с Билтой, на северо-востоке и востоке с Аухом, на юге от дагестанского общества Гумбет его отделяли отроги Андийского хребта. Зандака через дружественный Аух торговал с кумыками. Гендаргеной с запада граничил с Энгеноем с запада, с Билтоем с севера и востока, с Беноем с юга. Основали общество два брата Гендар и Гуно. Выселение на плоскость в XVIII в. шло в союзе с беноевцами. Энгеной был небольшим нохчмокхоевским обществом. С запада оно граничило с Гордалоем, на севере с Сесана, на востоке с Билтой и Гендаргеноем, на юге с Беноем. Общество Сесана на западе граничило с Гордалоем и Шоной, с Аллероем на севере, с Билтой на востоке и юго-востоке, с Энгеноем на юге. Исламизация происходило в то же время, что и во всем регионе Нохч-мокха. Билта была значительным по площади обществом. Оно на западе граничило с Энгана, Сесана и Аллероем, на севере с Ишхоем, на востоке с Аухом и Зандака. Билтинцы были в родственных связях с Белгатоем и Ишхоем. Нохч-Мокх вообще был известен русским как Мичкизская земля. В источниках он упоминался с 1587 г. В числе новоприбылых земель он упоминался в 1594 и 1614 гг. Мичкизы были жителями Терского городка в 1614-1615 гг. В 1647 г. русские доносили, что мичкизы управляються старейшинами и их тридцать шесть кабаков. Население Нохч-Мокха составляло 40-50 тыс., что позволяло выставить 3 тыс. войска включительно с 300 всадниками. Особенностью региона было отсутствие в нем фортификационных сооружений и каменных жилищ. Этим осточная Чечня отличалась от центральной и западной части Горной Чечни. Я.Ахмадов считает, что указание на зависимость чеченцев Нохч-Мокха от тарковского шамхала, кумыкских беев и аварского хана не находят подтверждения в документах. В первую очередь он ссылается на русские документы. Касательно податных списков, которые существовали в канцеелярии аварских ханов в XIX в. и где названы Хекмадой, Шекарой, Терлой, Хаккой, Шубут (Шатой), Мулкый, то чеченский историк считает их недорозумением. Также исследователь критично настроен касательно данных “Повествования об Али-беке Андийском и его победе над князем Турулавом б. Али-ханом Бакаульским”, где сказано, что Турлов вступил в борьбу с Турловым из-за хараджа собираемых с южных и западных гор, начиная от Салатавии и заканчивая Шубутом. Я. Ахмадов считает, что мичкизы как союзники Султана-Мута и гумбетовских князей Турловых выступали в первой четверти XVII в. Мичкизы участвуют в военных мероприятиях горских князей, а в 1648 г. были готовы дать шерть русским на Коране. Турловы находились в союзе с чеберловскими Алдамовичами и договорились с ними о взаимной военной помощи. Кумыкский правитель Чупан-шамхал направлял письмо к кади и жителям Чеберлоя с просьбой о помощи. В 1647 г. шибутяне (шатойцы) шертовали русским на Коране, а в 1657 г. послали царю письмо арабицей. В 1615 г. шамхал и русские стрельцы разбили людей Султан-Мута, князей Турловых и мичкизов. В 1648 г. мичкизы присягают на Коране, но не упоминают о зависимости от кого либо. В “Перечне доходов шамхалов” отмечалось, что Мичихич был владением Тарковского шамхала. Отмечалось, что Султан-Мут владел землями между Сулаком и Тереком с нижней частью Мичихича и Салатавского округа до горы Керхи, что на границе Гумбета. Дагестанский исследователь Г.-Р.Гусейнов отмечает, что временем расселения ингушей на запад, а чеченцев на восток, было именно время жизни Султана-Мута. По данным Н.Витсена, Мичкис, Актозин, Шубут, Себутлу, Гуну покорялись кумыкским князьям. Им соответствуют собственно чеченцы-нохчмокхоевцы,

аккинцы, шатойцы, общества Чеберлой и Гуной. Нужно сказать, что также у И.Г.Гербера указано на зависимость чеченцев от кумыков. И если сведения кумыкского и аварских источников можно списать на притязания тарковского шамхала и аварского хана (нуцала) на право владеть чеченскими землями, то европейцы абсолютно нейтральны. Е.Кушева пришла к мнению о зависимости правителей чеченских обществ от кумыков. Нужно сказать, что даже в чеченском сказании чеченский герой Тинавин-Виса сын Молкха платил дань Султан-Муту. Сын Султана-Мута Казаналп в 50-х гг. XVII в. говорил о бытчизах (мичкизах) как о людях, что слушаються его. Нам представляеться, что чеченцы могли формально признавать над собой власть кумыков, дабы пользоваться их помощью в борьбе против русских и кабардинцев. Нам представляеться, что в переговорах с русскими мичкизы (нохчмокховцы) специально могли умолчать о подданстве кумыкам, чтобине платить дань двум господам. Кроме того, зависимость от русских как более сильных была предпочтительна. Из Дагестана ислам проникал в Чечню. Одним из первых проповедников ислама в Чечне на границе XV-XVI вв. был Термаол. В XVI в. проповедует среди обществ Чечни Берса-шейх. Ауховское общество приняло ислам уже в XVI в. К началу XVIII в. чеченцы плоскостной Чечни были мусульманами. В 1707-1708 гг. Шибнид Султан-Мурад (Мурат Кучукович) поднимает мусульман на борьбу с русскими и калмыками. В 1732 г. проповедник Хаджи собирает войска для силового пути обращения неверных горцев в ислам. В 1758 г. во время экспедиции И.Фрауендорфа жители Чеченского владения призвали на помощь единоверцев из Дагестана, а также из Чебарлоя, Шубута, Нохч-Мокха, Герменчик-Шали, Качкалыка, Гехи, Ауха. В 1761 г. ингуши жаловались в Кизляр, что чеченцы принуждают их омусульманиться. В 1785 г. Шейх-Мансур мотивировал сбор войска необходимостью обратить ингушей, а в 1786 г. угрожал орстхойцам. Однако орстхойцы в 1762 г. уже были мусульманами и их обратил эндиреевский бей Муртазали-Хаджи. Исламизация Нохч-Мокха способствовала национальной консолидации Чечни. С середины XVII в. нохчмокхоевцы осваивали Сунжу, Аргун, речные долины Аксая, Яман-су, Ярык-су, Акташа, включая кумыкскую плоскость. С XVIII в. нохчомокхоевцы осваивают нижнее течение реки Мичиг (69, с. 147-154, 213-219; 50; 51; 52, с. 240-245; 128; 35; 19, с. 231-237; 73, с. 83-84; 68, с. 295; 2; 25; 74; 95; 73, с. 83-84; 101).

В районе выхода на плоскость было несколько обществ горцев. Большие или Нижние Карабулаки появились не позже первого десятилетия XVIII в. В 1732 г. орстхойцев атаковали мусульмане-чеченцы. В 1762 г. их на переговорах представлял кумыкский бей Муртазали-Хаджи. У орстхойцев было несколько знатных фамилий. Всего больших карабулаков было триста дворов, а найзнатнейшим родом были Боко. Границы общества проходили по реке Шалажи до вершин Сунжи и Акхиюрта. Северная граница шла по правому берегу Сунжи, южная проходила по подошве гор. В 70-х гг. XVIII в. один из дагестанских религиозных авторитетов призывал горских князей не нападать на карабулаков, так как они стали настоящими мусульманами. Общество Гехи были одним из крупнейших и значительных обществ Чечни. Оно было основано на плоскости в XVII в. выходцами из Галанчожского и Аргунского ущелий. На западе общество граничило с орстхойцами, на востоке с Чеченским владением и Алдинским обществом, с среднегорскими обществами в верховьях Гехи и Мартана на юге, на севере гехинцы осваивали междуречье Сунжи и Терека. Чеченские предания говорят об Чечен-ауле, Атагах и Гехи. Гехи было главным поселением обббщества Гехи. Существовало Чеченское владение, которое еще известно как общество Чечен-Мокх. Не позже середины XVII в. оно возникло на Чеченской равнине. На западе оно граничило с Гехи, на севере безлюдное Сунженско-Терекское междуречье считалось владением чеченских князей, на левом береге реки Сунжа находились владения Алдинского общества. На северо-востоке находилось Брагунское владение кумыков. В сказаниях чеченцев указано, что Турловы основали заимку в районе Чечен-аула. По сказанию приведеному А.-К. Бакихановым эндирейские беи передали земли Чечен-аула как компенсацию за убийства одного из Турловых. Первые документальные сведения о союзнических отношениях Турловых с мичкизами (нохчмокхоевцами) относяться к 1648 г., когда гребенские казаки потребовали сноса поселения Турловых. Воевода Венедикт Оболенский приказал владения уварских людей (династия Турловых происходила из аварского владения Гумбет) разорить вследствие чего Турловы переселились на правый берег Сунжи. Турловы были связаны с правящим домом Аварского ханства. Грузинский царевич Николоз Давидович (Ираклий) называл владение на Аргуне Уварским меньшим владением. Грузинский епископ Епифаний обозначал Алихана как кумыцкого мурзу (что не соответствало действительности). С 1675 г. Турловых обозначали как чеченских мурз. На Чеченской плоскости находилось 8-10 тыс. дворов. В 1748 г. Чеченское

общество было разделено на трое. В результате кризиса конца XVIII в. титулированная знать теряет власть и уходит к русским на правый берег Терека. Со второй половины XVIII в. чеченцы активно заселяют левый берег Сунжи. Общество Герменчик-Шали находилось между реками Аргун и Хулхулау. Общество возникло с 40-х гг. XVIII в. и его главными центрами были Герменчик и Шали. В 1747 г. общество признало своим князем кабардинца Девлетгирея Черкасского. Однако уже в 1754 г. из-за восстания подданых он оставил Герменчик. После него обществом правили старейшины. Мичиговское общество сложилось во второй половине XVIII в. В 1762 г. ним управлял некто Аслахан. Население этого общества в районе реки Мичиг и Чеченской плоскости называли мичкизами, как и население Нохч-Мокха. Одним из ранних плоскостных чеченских обществ было качкалыковское, которое находилось на Качкалыковской плоскости. В 1799 г. аксайские князья утратили контроль над качкалыковцами. Еще в 1782 г. русский документ зафиксировал жалобу мичкизов на то, что аксайские князья умеют только собирать подати, а как грамотно управлять не знают. Одним из влиятельных обществ было Ауховское. С аккинцами можно связать ококов. Е.Кушева считает, что среди ококов сложились феодальные отношения. На их земли претендовали пши Малой Кабарды и кумыкский шамхал. Ококи поселились на плоскости между Аксаем и Акташем в районе рек Ямансу и Ярыксу. На западе и юго-западе они граничили с обществами Нохч-Мокха, на востоке с Эндирейским кумыкским бейликом, на севере с владениями аксайских беев. На юге и частично на юго-востоке ококи граничили в Ауховских горах с андо-цезским обществом Анди. Хутора окочан были рассыпаны по Тереско-Сулакскому междуречью вплоть до Каспийского моря. В период XVI в. ококи уже имели в предгорно-плоскостной зоне свое владение. По сказанием ауховцев они жили в о регионе со времен вторжения Тимура. Жители региона были частью нохчмокхоевского кластера. Среди его представителей были представители дишни, курчалой, гордалой, гендаргеной, беной, гуной, зандакой, билтой, эгишбатой. В 1586 г. в русских документах упоминался Ших-мирза Ушаромов. Еще отец Ших-Мурзы Ушурма служил русским. В 1588 г. в Москву прибыло посольство от Батая (племянника Ших-мирзы). В том году Ших-Мурза мог выставить 500 воинов. Он использовал усобицу в Кумыкском шамхальстве. Правитель ококов поддерживал дружеские отношения с аварским ханом и князями Гумбетовского владения. Также были союзными отношения с кахетинским царем. В 1596 г. Ших-Мирза окуцкий выразил желание принять русское подданство. В 1595 г. брат Султан-Мута кумыкский Ахмед-хан нанес поражение Ших-мурзе и часть ококов бежала в Терский город на Терек и Сунжу в 1595-1596 гг. В 1605 г. Батай Окуцкий был в Москве. В 1609 г. он тайно покинул Терский город. В 1614 г. русский царь Михаил Федорович отдал ококов под власть кабардинского пши Сунчалея Янглычева. При сыновьях Сунчалея Шолохе и Муцале окочане укрепляют свое положение. Аталыком кабардинского пши Казбулата Муцаловича был окочанин Ибак Эльмурзин. Впрочем и при предыдущем поколении были окоцкие аталыки. В 1614 г. окочане писали челобитную Михаилу Федоровичу Романову в которой говорили, что они из Акоз и Мичкиз, а всего их 160 и они бывают по поручениям в Дагестане (у кумыков), и встречают посольства Аббаса I из династии Сефевидов. В 1614 г. ококи Ахмат и Ачелей в сентябре были на приеме у царя. В 1616 г. ококи подали очередную челобитную. Они в прошении в Терскую приказную изба жаловались на притеснения со стороны князя Сунчалея Янглычева. Также подчеркивалась верная служба царю. В 1651-1653 гг. ококи вместе с русскими противостояли экспансии Сефевидов, которые желали себе покорить Северо-Восточный и Центральный Кавказ в союзе с кумыками. В 1651 г. кызылбаши направили 500 сарбазов из Шемахи и 300 сарбазов из Дербента на Сунженский острог. На помощь им выступили кумыки шамхала Сурхая и ногайцы мирзы Шатемира и Чебана, а также мичкизы (нохчмокхойцы) и шубутяне (шатойцы). Против них выступил кабардинский князь Муцал Сунчалеев во главе кабардинцев вместе с казаками, кумыками-брагунцами и ококами. В 1652 г. на Сунжу пришли кумыки Сурхая и Казан-Алпа. В 1653 г. на Сунженский острог выступило 20 тыс. войско из кумыков, горцев Чечни, ногайцев и кызылбашей, которое осадило его. На помощь осажденным были отправлены казаки и ококи Чепай-мурзы и Тонжехана-мурзы. От дальнейших проблем русских спасло вторжение Великих Моголов на восток Сефевидского государства. Они осадили Кандагар и кызылбашам пригшлось снимать войска с Кавказа. В 1735 г. окоцкая слобода в Терском городке управлялась собственными князями (69, с. 167-183, 265-266; 73, с. 81-82, 86-87; 110, с. 102; 78, с. 7-12; 15; 29; 68, с. 295, 346-347; 25; 74; 95; 101; 21).

Некоторые влияние на Центральном Кавказе имели князья Турловы. Они происходили из владения Гумбет в нагорной части Аварского ханства. Первой их столицей было село Мехельта, хотя и село Аргвани имело значение. Князья Турловы были боковой ветвью аварского правящего дома и происходили от хана (нуцала) Андуника. К концу XVI в. – началу XVII в. они были правителями вольного аварского общества Гумбет. Основателем владения был Каракиши. В 40-х гг. XVII в. они утвердились в районе среднего течения Аргуна. По фамильному преданию Турловых Алибек Турлов первым заселил поляну Чечен-тала. А. – К.Бакиханов говорил, что ранее этой землей правили эндиреевские беи. Они пожаловали Турловым эту землю как компенсацию за гибели представителя династии от кумыков. Турловы утвердились в Чечне по приглашению местного населения. В русских документах они впервые упомянуты как уварские (аварские) люди, которые поселились в 1651 г. в месте, где раньше селились брагунцы. Царский воевода Венедикт Оболенский хотел изгнать Турловых и вернуть земли брагунцам. В 1658 г. три брата Турловых вели переговоры с русскими и послали в Терский городок аманатов. Чеченское владение было связано своим основанием с Турловыми. Турло Алха значиться его основателем. В 1665 г. царевич Николоз Давидович (Ираклий) говорил о владении Турловых, как о малом аварском владении, имея в виду их этническое происхождении. В 1665 г. грузин Епифаний упоминал правителя Чеченского владения Алкана (Али-хана). К 1675 г. Али-хан был старшим и единственным правителем. Один из его сыновей Турулав был отправлен в родовое владение Гумбет, где погиб в борьбе с андийским правителем Али-бегом. Во второй половине XVII в. Турловы поддерживали дружественные отношения с чеберлоевскими Алдамовичами. Под 1707-1708 гг. упоминаеться чеченский правитель Амирамза (Амир-Хамза), который оказал поддержку шибанскому царевичу Султан-Мураду (Мураду Кучукову) в его борьбе против русских. Центром событий становиться Чечен-аул. Чеченцы совместно с ногайцами и кумыками организируют поход на враждебных им калмыков. В феврале 1708 г. правители Чеченского владения с войском в 700 воинов вместе осадили Терскую крепость. Они это осуществили совместно с мичкизами и людьми Султан-Мурада (Мурада Кучукова). Однако они были разбиты под крепостью русскими. Сын Турулава в 1720 г. правил в Буюк-Кенте (ауле Алды). И. Г. Гербер сообщал, что там в 1728 г. правил Касбулат. Он указывал на чеченцев как на народ живший у нижних гор на Тереке и управляющийся своими старейшинами. По его данным, в 1718 г. на чеченцев около Эндирея та Тереке напали донские казаки. Упоминалось, что до 1722 г. чеченцы были в подданстве кумыкского шамхала, а после 1722 г. – в подданстве у русских. Д.Еропкин в 1732 г. говорил о трех правителях – Камбулате, Амир-Гарзе (Амир-Хамзе), Айдемире. По свелениям И.Гюльденштедта старший князь Казбулат в 1732 г. был убит восставшими поддаными. В этом году около Чечен-аула собралось от 8 до 14 тыс. горцев как из плоскостных чеченцев, так и из горцев. С ними также были кумыки и ауховцы. Возглавлял войско религиозный авторитет по имени Хаджи. Русские отправили из крепости Святого Креста против них отряд. Его сопровождал князь Казбулат. Он был убит мусульманами. В 1733 г. князь Айдемир собрал войско на помощь крымцам Фетх-Гирея и разбил войска генерал Гессен-Гомбурга. В 1735 г. Айдемир уже собрал войско против крымцев хана Каплан-Гирея и уже сразился с ним в урочище Хан-Кала. В 1746 г. чеченский правитель Чупан Турлов объявил о смерти князя Айдемира Бардыханова. После него начали править Чупан Турлов, а также Алибек и Алисутан Казбулатовы. В Чеченском владении были владения княжеских семей Турловых, Айдемировых и Казбулатовых. Арсланбек принадлежал к числу Айдемировых, а Али-Султан был из Казбулатовых. Из Турловых были Кулай, Шахгирей, Магомет. В 1747 г. Чеченское владение было поделено на три части, за счет разделения Казбулатовых и Айдемировых. В 1762 г. Али-Султан Казбулатов сообщал, что Алды принадлежат ему. До этого в 50-х гг. XVIII в. там упоминались Турловы. Казбулатовы и Айдемировы боролись за влияние между собой в 40-50-х гг. XVIII в. Борьба закончилась не в пользу Казбулатовых. Расланбек Айдемиров правил княжеством с 1757 по 1784 гг. В 60-х гг. XVIII в. вновь обострились отношения с Казбулатовыми и они были урегулированы только в 70-х гг. того же века. Во время движения Шейх-Мансура в 1785-1790 гг. Турловы утратили политическую власть над Чечней. Ополчение Чеченского владения составляло 2 тыс. воинов. Правители чеченского владения пользовались тюркскими титулами бек и бей, в арабских документах употребляли эмир и султан. Интересно, что основатель династии Турловых носил тюркское имя Каракиши. Он был сыном Турурвава Безумца и в 1570 г. был убит тушинами и бацбийцами. Турурав I правил в 1618–1645 гг. Чечней правил Загаштук в 1645–1674 гг. Его преемниками были Алихан (1674–1675), Бартихан (1679–80-90-е гг. XVII в.), Турурав II (80–90-е

гг. XVII в.). Амир-Хамза, правивший в 1708-1720 гг., поддерживал Шибанида Султан-Мурада (Мурата Кучуковича) в 1708 г. Казбулат правил в 1720–1732 гг. Правление Айдемира датируется 1732-1746 гг. Алибек начал править в 1746 г. и удерживал власть до 1757 г. Арсланбек (Расланбек) правил с перерывами с 1758 до 1784 гг. Его женой была кабардинка Крымхана. Ахмад-хан Турлов правил Гумбетом и Чечней в 1769–1772 гг. и поддержал в 1770 г. турков. После него правил в 1772–1775 гг. Алисултан. В начале 80-х гг. XVIII в. Гумбетом и Чечней правил Кучук (81, с. 221-223; 19, с. 219-228, 237; 95; 69, с. 184-191, 264-272; 99; 45; 90; 89, с. 35-37; 14; 15; 51; 29; 68, с. 295; 36, с. 61-64; 1, с. 11-54, 69-79; 95).

XVIII в. начался в Чечне очень бурно. На Тереке в 1704–1705 гг. подняли восстание казаки. Они выступали против царя Петра I.В связи с этим, терский воевода Д.Молостов, который бежал из Терского города, вступил в союз с горцами и натравливал на казаков кумыков и правителей чеченских горных обществ. В 1704 г. чеченские правители планировали заключить с крымским ханом Каплан-Гиреем союз с целью уничтожить русские укрепления на Тереке. В 1708 г. чеченцы поддержали движение Султан-Мурада (Мурата Кучукова) из династии Шибанидов. Он как хан Башкирии наладил связи с донцами, крымцами и горцами. Союзные войска под руководством Султан-Мурада осадили Терскую крепость, но были разбиты. Во время русско-турецкой войны 1710–1713 гг. крымцы и турки отправляли эмисаров в Чечню и Дагестан. В 1718 г. атаман донцев Краснощеков совершил набег в Чечню. Чеченцы и союзные им дагестанцы начали открытую войну против кабардинцев и русских укреплений на Дону. Этому способствовало еще и то, что крымцы совершали глубокие вторжения в Россию пользуясь занятостью русских войной с шведами. В 1717 г. состоялся “Кубанский погром”, знаменитый поход войска кубанского султана Бахты-Гирея вглубь России, который достиг Пензы и реки Инсары. Престиж русской власти в регионе падал. В 1720 г. крымский хан Саадет-Гирей IV в 1720 г. совершил большой поход в Кабарду, что имело отклик и в других регионах Кавказа. К 1721 г. была реальной угроза объединения горских правителей вокруг крымского хана и только окончание русско-шведской войны в 1721 г. изменило ситуацию. Еще в 1720 г. кумыки угрожали русским, что передадуться туркам. Высвободивши-еся силы Петр I, провозгласивший себя императором, направил на Кавказ. Летом 1722 г. русские уже были на Северном Кавказе. Под Эндиреем они сразились с кумыками и чеченцами. 1722 г. был во многом знаковым в истории Кавказа. Сефевидское государство переживало глубокий кризис, поскольку пуштуны осадили Исфахан. Грузинские и дагестанские правители фактически стали независимыми. Вакуум власти поспешили занять турки и русские. Первые заняли Грузию, а вторые пришли в Дагестан, Азербайджан, Гилян и Мазандеран. Для контроля над Северным Кавказом в 1722 г. на Сулаке была заложена Крепость Святой Крест. Редуты на Тереке и Сулаке с 1722 г. находились под защитой калмыков. В 1724 г. турки с русскими по Стамбульскому миру договорились о разграничении сфер влияния на Кавказе. В 1726 г. в Святой Крест приехали два узденя от трех правителей Чеченского владения. Которые заявили, что хотят быть в русском подданстве. В 1733 г. в контакты с русскими вступили представители дурдзуков, галгаевцев и кистин, а также грузинские горцы хевсуры и тушины. В 1733 г. в Чечню пришло войско крымцев под командованием Фетх-Гирея и правитель Чеченского владения Айдемир поддержал его. Против них двинулся отряд Гессен-Гомбурга из Святого Креста, который сопровождали соперники Айдемира Алибек и Алисултан Казбулатовы. Крымцы с чеченцами в битве на реке Белой у Гудермеса разбили русский отряд. Еще ранее, в 1732 г. под Чечен-аулом собралось войско мусульманских фанатиков, готовых идти войной на горцев еще не принявших ислам. Их силы насчитывали от 8 до 14 тыс. воинов. Против них выступил корпус генерала Дугласа, но услышав ложные сведения о том, что горцы разошлись, он отправил в Чеченское владение лишь отряд Коха из 300 солдат и 200 казаков. Этот небольшой отряд попал в засаду и был уничтожен. В 1735 г. престиж русских в регионе и вовсе упал. Боясь того, что Надир-шах востановивший единство Персии, пойдет войной на Кабарду, правительство императрицы Анны Иоанновны уступило Афшарам земли приобретеные при Петре. Да и сама Кабарда успешно в 1729 и 1731 гг. сражалась против крымцев. В связи с этим, когда крымцы Каплан-Гирея пришли в Чечню, то чеченцы не пропустили их через свою страну и князь Айдемир сразился с ними у Хан-Калы, нанеся большие потери. Крымцы все таки вторглись в Афшарское государство при помощи кайтагского уцмия, однако новая русско-турецкая война 1736-1739 гг. сделало приложение сил крымцев на востоке неактуальным. Им пришлось самим испытывать вторжения русских. Чеченский князь Айдемир принял русское подданство. Окочане стали проживать в Кизляре,

который стал новым центром русских на Северном Кавказе. Для Дагестана и Чечни была куда актуальной афшарская угроза. В 1734 г. афшары вторглись в Гази-Кумухское шамхальство. В 1736 г. Надир-шах предпринял новый победоносный поход в Дагестан. Снова были опустошены земли Гази-Кумуха. В 1741 г. войска Надир-шаха вошли в Дагестан в 1741 г. и хотя были разбиты в 1742 г., но оставили регион только в 1743 г. Еще один неудачный поход был осуществлен в 1745 г. Князь Айдемир в 1741 г. заявлял, что готов сражаться против Афшаров и говорил что готов привести аварского хана, кайтагского уцмия и андийцев в русское подданство (69, с. 290-306, 403-406; 99; 97, с. 67-68, 79; 29; 68, с. 418-426; 64, с. 37-38; 36, с. 59-65; 114, с. 40).

1747 г. стал во многом переломным для Северного Кавказа. Тогда был убит Надир-шах, что в целом привело к распаду Афшарского государства на множество ханств. Правители Грузии и Дагестана стали фактически независимыми и начали после этого осуществлять набеги на земли азербайджанских ханств. Угроза с юга для Дагестана и Чечни перестала существовать. В 1747 г. императрица Елизавета Петровна издала распоряжение о принятие в русское подданство ингушей. В 1749-1751 гг. по результатам осетинского посольства в Санкт-Петербург было принято решение о принятии в подданство осетин. В 1747–1748 гг. чеченское общество Герменчик-Шали признает подданство России. Оно согласилось быть управляемым кабардинским князем Девлетгиреем Черкасским. В 1748 г. он склонил в русское подданство население Алды. Сыну Айдемира Расланбеку из Чеченского владения было дано жалование от императрицы. В 1756 г. игумен Григорий из Осетинской духовной миссии получил предложение от общества Ангушт приехать для того, чтобы крестить ингушей. В 1756-1757 гг. ряд ингушских старейшин принесли присяги на верность русским. Однако в 1755-1756 гг. жители Герменчика-Шали бунтовали против Девлетгирея. Уздени Шабай и Бекей призывали местных чеченцев к неповиновению князю. В 1757 г. чеченцы заявили брагунскому князю во время его приезда в Чечен-аул, что брагунцы, казаки и прочие живущие в Кизляре, как и правители Чеченского влладения противны народу. В 1757 г. чеченцы осуществля нападения на казачьи городки. В 1758 г. русские направили в Чечню корпус И. Фрауендорфа в более чем 5 тыс. воинов. Основную массу его войска составляли калмыки, также присутствовали в нем и кабардинцы с кумыками. Кроме того, в нем было более 2 тыс. русских. Жители плоскостной Чечни выставили до 2 тыс. воинов и позвали на помощь шубутцев (шатоевцев), мичкисов (жителей Нохч-Мокха) и андийцев. В апреле 1758 г. Фрауендорф встал у Хан-Калы, где чеченцы сделали засеки. С ним вели переговоры братья Айдемира Мамаш и Бардыхан, а также их уздени. Сами чеченцы с союзниками имели больше 3 тыс. воинов. В переговорах прошли апрель и май, пока русские не отступили к Тереку. В 1758 г. в Кизляр приехала делегация ингушских старейшин. В 1760 г. горцы напали на Девлетгирея Черкасского и тот был вынужден бежать в Кизляр. В 1762 г. чеченские правители передали через кумыков поздравление императору Петру III с воцарением. Сенат в том году вынес решение о невозможности завладения землями горцев. В 1761 г. к предгорным ингушам был направлен ротмистр Киреев с воинской командой, чтобы защитить их от соседей. Признание низкогорными ингушами русского подданства вызвало неудовольствие со стороны кабардинцев и чеченцев. В 1765 г. в Моздок прибыл ингушский старейшина Би Гуреев. В 60-х гг. XVIII в. завязались дружественные отношения русских с орстхойцами. К ним в 1762 г. приехал ротмистр Мансуров. Он вручил чеченским правителям письма о вступлении тех в русское подданство. Для охраны их аулов был отправлен отряд Я. Наджина. В 50-х гг. XVIII в. были стычки между Девлетгиреем Черкасским, брагунской княжной Кичибике и Расланбеком Айдемировым. В 1764 г. между Девлетгиреем и Расланбеком был открытый конфликт. В 1765–1766 гг. благодаря нажиму русских дипломатов ссоры были прекращены (69, с. 306-321, 406-409; 90; 29; 36, с. 65-66; 59, с. 139).

Новым этапом в русско-чеченских отношениях стали события русско-турецкой войны 1768–1774 гг. На Северном Кавказе действовал корпус И. де Медема. В 1768 г. от крымского хана Кырым-Гирея были направлены воззвания к горским обществам Чечни. Алисултан Казбулатов, один из правителей Чеченского владения, делал набеги на русские владения. В марте 1768 г. он был вынужден присягнуть императрице Екатерине II, однако с началом войны возобновил свои нападения. В 1770 г. генерал И. де Медем, закончив боевые действия на Кубани, пришел на Терек дабы наказать Алисутана. Сопровождал русских Расланбек Айдемиров. Жители Чеченского общества в своем донесении в Кизляр говорили, что ничего плохого русским не делали. Плоскостная Чечня фактически не поддержала Алисултана и тот был вынужден снова приносить присягу на верность. В 1770 г. русская императрица приказала построить казачью линию от

Моздока до Червленной, что фактически послужило начало истории Кавказской линии. Русские начали активно колонизировать Северный Кавказ. В 1770 г. в Кизляр прибыло крупное посольство от ингушей. От Ангушта прибыло 24 старейшины, которые заявили намерение вступить в вечное подданство императрице. Особо выделялись Жанай Завров и Карт Зауров. Капитан М. Гастотти в 1771 г. получил помощь 1 тыс. ингушей против осетина-тагаурца Ахмета Дударова, который блокировал Военно-Грузинскую дорогу по Дарьялу. Летом 1774 г. войска крымцев вторглись на Северный Кавказ. Это были люди, которые признавали крымским ханом Девлет-Гирея IV. Они в числе 4 тыс. подошли к Науру. Им на помощь двинулось 3 тыс. кумыкских и чеченских всадников. Крымцы были разбиты под стенами Наурской станицы, а кумыкско-чеченский отряд попал в засаду и был разбит. В том же году при новом набеге чеченцы опустошили Наурскую станицу. В 1774 г. генерал И.Якоби жестко подавил восстание чеченцев. В 1775 г. чеченцы выступили против своих князей и генерал И. де Медем был направлен на подавление восстания. Он сжег три аула на Качкалыковском хребте. После этого чеченцы притихли и князь Расланбек Айдемиров был принят в русское подданство. В 1775 г. в Кизляре было два аманата от Чеченского владения и один от орстхойцев. В 1778 г. в мире с русскими были Алды и Гехи. В 1779 г. гехинцы поселились у Наура. Однако мир был обманчив. В 1775 г. чеченцы вместе с черкесами в числе 15 тыс. напали на Марьинскую крепость. 26 сентября 1779 г. войска генерала И. Якоби разбили горцев. В 1781 г. ряд чеченских обществ заявили о желании быть в вечном подданстве у русских. Алихан Нурмаматов и Расланбек Айдемиров поселились со своими людьми в русских владениях при Тереке и Сунже. 21 января 1781 г. ингуши провозгласили вхождение в состав Российской империи. В 1782 г. от всех чеченских поселений командующий Кавказским корпусом П. Потемкин получил аманатов. Против непокорных жителей Ангушта и Атаги были предприняты карательные экспедиции. В 1782 г. русским снова присягнули люди общества Герменчик-Шали. В 1783 г. в чеченских поселениях был зачитан манифест о присоединении Крыма. Этим актом русские информировали горцев, что им больше невозможно надеяться на помощь крымцев. Однако в том же году начальник Кавказского корпуса П.Потемкин подавлял восстание чеченцев. Он наказал восставших атагинцев. В 1784 г. прибыли новые аманаты. В 70-80-х гг. XVIII в.в Предкавказье началась русская колонизация. На кавказских землях поселялись крепостные крестьяне и отставные солдаты. В 1784 г. на месте ингушского аула Заур была сооружена крепость Владикавказ. Сооружались новые укрепления на Кавказской линии. В 1786 г. Екатериной II было принято ''Положение о горских народах'' по которому горцам придавалась роль военно-служивого сословия по казачьему образцу. В 1806 г. ингуши отражали нападение кабардинцев на Владикавказ. Создается ингушская милиция. Нужно отметить, что если говорить о ингушах и чеченцах, то они много раз принимали присягу русским, однако скорее были вассалами, чем подданными. Их и в XIX в. считали полупокорными (69, с. 321-333, 409-412; 125; 97, с. 135-162; 29; 36, с. 104-112; 71, с. 16-27; 114, с. 40, 42; 6, с. 132; 59, с. 140).

Русско-чеченские противоречия все более назревали. Навстречу русской колонизации шла встречная миграция чеченцев. В 80-х гг. XVIII в. районе Надтеречной равнины появляються поселения чеченцев. Колонизация осуществлялась как крестьянами, так и князьями. В Чечне в 70–80-х гг. XVIII в. назревал кризис. Чеченские общества свергали своих князей. В 1782 г. генерал П. Текели говорил, что Казбулат Топлинский и Алибек Батырханов хотят переселиться, чтобы укрыться от восставших. П. Бутков отмечал, что например с Росланбеком Айдемировым выселилось 400 дворов. Появилось много безземельных людей, которые готовы были занять земли на плоскости. Приобрели власть уздени, которые часто не желали покоряться князям. На имя коменданта Кизляра И. Вешнякова в 1784 г. поступила жалоба чеченской княжны Крымханы Росланбековой жаловалась, что крестьяне дают подать не ей, а брагунскому князю. Еще в 1771 г. сам Росланбек жаловался в Кизляр на то, что ему не повинуються люди. Уже в 70-х гг. XVIII в. русские предпочитали брать аманатов не у князей, а узденей. У узденей были лаи (холопы, рабы). Также властью пользовалась такая категория владельцев как чанки, которые были ближе к старейшинам. Большим почетом в чеченском обществе пользовалось исламское духовенство в виде мулл, алимов, кади и шейхов, которое благодаря исламизации сменило старое языческое жречество. В чеченском обществе начала складываться и прослойка совдергашей (купцов), которые богатели от торговли. Большим почетом пользовались военные предводители, а также воины. В судах судили по адату и шариату. Народный демократический уклад приходил на смену княжескому. Движение против горской знати и союзных с ней русских поднял под лозунгами

ислама имам Шейх-Мансур (чеченец Ушурма из общества Элистанжи). При нем были чеченские, кумыкские, дагестанские кади и проповедники. Сподвижником имама были чеченцы Умар-хаджи из Шали, Нагай-мирза-хаджи, Бисултан-хаджи, Хамби-хаджи. Кроме внутренних союзников, он искал и внешних. В 1787 г. Шейх-Мансур отправил к османскому султан Умара-хаджи. Он направлял воззвания в Крым. Начало движения Шейх-Мансура в 1785 г. обозначило конец долгого чеченского средневековья. Именно повстанческая деятельность Шейх-Мансура, Гази-Магомеда, Шамиля было явлениями Нового Времени для Кавказа и способствовало большей консолидации чеченцев и дагестанцев (69, с. 196-198, 228-234, 359-366; 14; 15; 43; 29).

Движение Шейх-Мансура началось в марте 1785 г. Его возглавил чеченец по имени Ушурма, который в историографии известен как имам Шейх-Мансур. Он выступил со своими тезисами в деревне Алды. Он призывал к возвращению к чистому и аскетическому исламу, к борьбе против адатов и судам по шариату, а также к священной войне против неверных. Его призывы были отзвуками деятельности аравийских ваххабитов. Он добился успехов на равнине и намеревался начать поход в горы, где ряд обществ были полуязычниками и полухристианами. Еще одним призывом Шейха-Мансура было прекращение кровной мести, этого бича горских обществ. Его поддержали кади Чечни и Дагестана. Впрочем были у него и противники. Это был Абу-Бакр б. Муавийа ал-Аймаки из Аварского ханства, которые не признавал его имамом. Между ними не было идейных расхождений, просто он не признавал лидерства Ушурмы. Нужно признать, что Шейх-Мансур был единственным имамом из Чечни. Последующие духовные лидеры восстаний были из Дагестана. Нужно сказать, что уже весной 1785 г. Матцен и Соловьев доносили Пеутлингу о намерении чеченцев напасть на русские поселения по Тереку и на Владикавказ. В боевую готовность были приведены полки на Кавказской Линии. П.Потемкин писал, что если Шейх-Мансур объединит под своим знаменем кумыков, аксайцев, чеченцев, кабардинцев, лезгин, то соберет войско в 25 тыс. воинов. Впоследствие движение имама охватит Кумыкию, Чечню, Кабарду, Черкессию. Г.Потемкин писал о появлении лжепророка и писал что его выступление заслуживает на внимание. П.Потемкин отправил к горцам прокламацию, которая однако не возымела действия. На Алды был направлен отряд Пиери в 3 тыс. воинов, однако он был разгромлен и лишь малая его часть смогла уйти через Сунжу. К концу 1785 г. под командованием Шейх-Мансура уже находилось 10 тыс. войска. Уже в июне 1785 г. эмисары имама объявились в Большой Кабарде. Среди ногайцев также началась агитация. В июле 1785 г. ингуши с. Цори разбили исламских фанатиков, однако главные силы имама был направлены против Кизляра. 5 тыс. воинов взяли Каргинский редут и осадили Григориполис. В Кабарде поднялось восстание под руководством князя Дола Мударова. Да и в землях осетин и ингушей начались колебания. Осенью 1785 г. отряд полковника Нагеля сражался с Шейх-Мансуром у Татартупа. Летом 1786 г. к имаму был направлен турецкий агент, а зимой 1786–1787 гг. активность турок на Кавказе возросла. Во второй половине Шейх-Мансур перенес действия против русских за Кубань. Осенью 1787 г. началась новая русско-турецкая война. Тогда же русский отряд разбил повстанцев на Зеленчуке. В 1788 г. Шейх-Мансур отправлял к кабардинцам и чеченцам призвания восстать. В том же году отряд П. Текели предпринял первую осаду Анапу, где тогда находился имам. В 1789 г. Шейх-Мансур установил связь с казахами, которые тогда восстали во главе с батыром Срымом Датулы против русских. В 1790 г. горцы имама и турки Батал-паши сразились с русскими на реке Токтамыш. Победа русских деморализовала черкесов и ногайцев, которые принесли присягу русским, а Шейх-Мансур на время проник назад в Чечню. Потом он снова вернулся в Анапу, где в 1791 г. был разбит и захвачен в плен генералом И. Гудовичем. Пленного имама бросили в тюрьму в Шлиссельбургской крепости. Нужно сказать, что русский генералитет был настроен против чеченцев жестко. Еще П. Потемкин предложил их истреблять и отнимать у них равнину, чтобы пересечь их набеги. Позже еще более жесткую позицию займет А. Ермолов. Однако императрица Екатерина II была настроена не так воинственно, а следующий император Павел I вовсе запретил походы против горцев. В 1799 г. К.Кнорринг провел заседание чеченских старейшин с целью нормализации отношений. Такая линия поведения объяснялось занятостью войнами с турками, поляками, шведами и революционной Францией. С приходом к власти на Кавказе П. Цицианова отношения обострились, как и потом при А.Ермолове. Однако было не до Чечни поскольку началась война с Каджарским государством. В 1807 г. в Чечню было осуществлена карательная экспедиция С.Булгакова. Он сумел подчинить только Гехи и Атаги. Когда же наместниками были А.Тормасов и Н.Ртищев они старались поддерживать добрые отношения с горцами, но ситуацию испортила экспедиция Эристова в Чечню. В 1810 г. под

влиянием чеченцев ингуши приняли ислам. Но однако еще на протяжении нескольких десятилетий отдельные ингушские фамилии принимали православие. Движения Гази-Магомеда и Шамиля способствовали закреплению у ингушей ислама. Нужно сказать, что далеко не все чеченцы были настроены антироссийски. Так Бейбулат Таймиев добивался для Чечни особого статуса в составе Российской империи в XIX в. Он хотел добиться автономии подобной Абхазскому княжеству. Он поддерживал связи с лезгинами и черкесами, тесно общался с газикумухским правителем. Он побывал в Каджарском государстве и у турецкого паши Анапы. В 20-х гг. XIX в. под лозунгами мюридизма он планировал объединение Чечни. В 1825–1826 гг. А.Ермолов нанес чеченцам жестокие поражения. В 1828 г. Бейбулат Таймиев разорвал отношения с антироссийски настроеным духовенством Дагестана. Он имел неплохие отношения с наместником Кавказа И.Паскевичем, однако против него интриговал В.Энгельгардт со своим окружением. В 1829–1830 гг. Бейбулат Таймиев посетил во главе с многочисленной делегацией кавказского наместника в Тифлисе. Его деятельность была прервана аксайским князем Салат-Гиреем, который осуществил кровную месть за своего отца Мехти-Гирея (69, с. 412-427, 431-482; 12; 26; 7; 125; 120; 127, р. 113-120; 106; 91; 16; 63; 44, с. 747-748; 68, с. 453-459; 13; 10, с. 189-190; 92; 93; 91).

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Несколько нахских племен были известны главным образом грузинам и армянам. Нахи были основным населением Грузии вплоть до IV в. до н.э. Образование Иберийского царства (Картли) было тесно связано с взаимодействием картвельских народов с нахами Южного Кавказа, которые выступали в грузинских источниках под наименованием дурдзуки. На Северном Кавказе нахов теснили скифы, сарматы, аланы. Поэтому нахи были более известны на Южном Кавказе. Самым заметным из дурдзукского кластера было племя цанаров. На протяжении VIII-IX вв. цанары оказывали активное сопротивление арабам. Цанарский хорепископ был одним из титулов царя Кахетии и они активно участвовали в войнах кахетин с абхазским, картлийским и тао-кларджетскими царями. Окончательная картвелизация цанаров относилась к XI в. К концу XII в. были картвелизированы тушины, пшавы, хевсуры. Нахскую идентичность сохранили только бацбийцы. Этноним дзурдзук с XIII в. перестал обозначать нахское население Южного Кавказа, которые начало обозначаться кистинами и бацбийцами. Дурдзуки с XIII в. это нахи Северного Кавказа. Северокавказские нахи находились под властью аланских царей в XI-XIII вв. Монгольское вторжение XIII в. ослабило власть аланов над Северным Кавказом. В эпоху Великой Замятни в середине XIV в. на территории Чечни складываеться нахское государство Симсим, которое в конце XIV в. атаковали чагатаи Тимура. Установить грузинскую власть над горцами в середине XIV в. и в 30-х гг. XVII в. пытались грузинские цари Гиорги V и Теймураз I. Реальной была их власть только над грузинскими горцами (пшавами, хевсурами, тушинами) и бацбийцами. Кабардинцы совершили большой поход против нахов в середине XVI в. Темрюк во время кампании 1563 г. пользовался помощью ногайцев и русских. Кабардинцы проникли в район Сунжи и вытеснили ингушей в горы. В горах находилось владение ингушей Ларс. Первыми из чеченцев в контакт с русскими вступили правители Ауха (окочане русских источников). Некоторая часть океков в XVII в. выселились из Ауха на плоскость в район Терека и Сунжи. Население Чеченского владения покорялось князям Турловым из Гумбета. В XVII в. населения Нохч-Мокха часто выступало против русских. Есть некотрые основания считать, что они зависели от кумыкских правителей Эндирейского бейлика. Аварцы и кумыки способствовали и проникновению ислама к чеченцам. С русскими активно контактировали шибутцы (шатойцы) и чантийцы. Влияние русских до середины XVIII в. было скорее номинальным и проявлялось в присутствии на Тереке и Сунже казаков и стрельцов и в обмене посольствами с Грузией. Ни одному региональному государству типа государства Сефевидов или Крымскому ханству не удалось установить свою власть на Центральном Кавказе. В первой половине XVIII в. чеченцы использовали вассалитет от русских как противовес влиянию Крымского ханства и Афшарского государства, однако это не мешало их ситуативным союзам с кумыками и крымцами против русских. Чеченцы активно поддерживали исламских фанатиков. Укрепление власти русских на Северном Кавказе во второй половине XVIII в. привело к тому, что ингуши приняли русское подданство. В Чечне происходили социальные изменения. Общества изгоняли своих князей. В этой обстановке чеченцев и другие народы Кавказа сделал попытку объединить Шейх-Мансур. Попытка объединения Чечни предпринималась и в XIX в. Бейбулатом Таймиевым.

Литература

1. Aitberov T.M. Avar-Chechen rulers of the Turlov dynasty, their legal monuments of the 17th century. (Gumbetites in the medieval and modern history of the North-Eastern Caucasus). Makhachkala: Dagestan State University, 2006.94 p.
2. Akayev V. Bersa-sheikh - the first preacher of Islam among the Chechens. http://j-vaynah.ru/vahit-akaev-bersa-shejh-pervyj-propovednik-islama-sredi-chechentsev/
3. Akiev Kh. Ethnic map of the North Caucasus in the middle of the XVI century. (on the issue of settlements of Nakh tribes in the Darial Gorge) https://ghalghay.com/2010/03/15/%D1%8D%D1% 82% D0% BD% D0% B8% D1% 87% D0% B5% D1% 81% D0% BA% D0% B0% D1% 8F-% D0% BA% D0% B0% D1% 80% D1% 82% D0% B0-% D1% 81% D0% B5% D0% B2% D0% B5% D1% 80% D0% BD% D0% BE% D0% B3% D0% BE-% D0% B% D0% B0% D0% B2% D0% BA% D0% B0% D0% B7% D0 % B0-% D0% B2 /
4. Akieva P.Kh. Ethnopolitical organization of the Ingush territorial societies in the period from the late Middle Ages to the end of the 18th century. // "White spots" of Russian and world history. No. 3. Noginsk: Analytics Rodis, 2015. P. 9-24 http://publishing-vak.ru/file/archive-history-2017-3/1-akieva.pdf
5. Akieva P.Kh. On the political role of the ruler Lars Saltan-Murza in establishing relations with the Moscow state in the 16th century. // 245 years of Ingushetia's entry into Russia: time, co-existence, people: Materials of the All-Russian scientific conference. March 17, 2015 Nazran: LLC "Pilgrim", 2015. P. 77-100
6.Akkieva S.I. Russian policy in the Caucasus at the end of the 18th - 19th centuries. // 245 years of Ingushetia joining Russia: time, co-existence, people: Materials of the All-Russian scientific conference. March 17, 2015 Nazran: LLC "Pilgrim", 2015. P. 132-137
7.Anchabadze G.Z. Vainakhi. Historical sketch. Tbilisi, 2001, 97 p. Http://zhaina.com/2007/08/23/ vajnahi. html
8. Anchabadze Z.V. Essays on the history of the peoples of the North Caucasus in the Middle Ages. Part 1. (VI-VIII centuries). Tbilisi, 1982.346 pp. Http://apsnyteka.org/1167-anchabadze_z_ocherki_ istorii_narodov_severnogo_kavkaza_ v_ srednie_veka.html # 6
9.Armenian geography of the 7th century according to R.Kh. (attributed to Moses Khorensky) / The text was published by P.K. Patkanov with the addition of maps and explanatory notes. SPb .: Printing house of the Imperial Academy of Sciences, 1877.http: //vehi.net/istoriya/armenia/geographiya/04.html
10. Arsanukaeva M.S. Christianization of the peoples of the North Caucasus: methods and consequences (last quarter of the 18th - early 20th centuries) // 245 years of Ingushetia's entry into Russia: time, co-existence, people: Materials of the All-Russian scientific conference. March 17, 2015 Nazran: LLC " Pilgrim ", 2015. S. 187-196
11.Ahki Yurt. https://www.youtube.com/watch?v=aLhgtz9X044
12.Akhmadov Sh.B. People's liberation movement of the highlanders of the North Caucasus under the leadership of Mansur in 1785-1791. Dissertation for a Doctor of Historical Sciences. Specialty 07.00.02 - History of the USSR. Rostov-on-Don: Rostov Order of the Red Banner of Labor State University, 1992. ixzz64Vetsegb
13.Akhmadov Sh.B. Chechnya and Ingushetia in the 18th - early 19th centuries. Essays on the socio-economic development and socio-political structure of Chechnya and Ingushetia in the 18th - early 19th centuries. Elista: APP "Dzhangar", 2002.528 p. https://www.twirpx.com/file/340453/
14.Akhmadov Sh.B. On the estate-possessing category of Chechen society in the 18th century. // Modern problems of science and education. No. 2. M .: Academy of Natural Sciences, 2015. https://www.science-education.ru/ru/article/view? Id = 22798
15. Akhmadov Ya. Z. Historical and geographical factors of the formation of a single Chechen people and Chechnya in the XVI-XVIII centuries. https://www.grozny-inform.ru/news/culture/57764/
16. Akhmadov Ya.Z. On the issue of the Vainakh ethnomassif in the Caucasus, I-XIII centuries. http: // xn ---- 8sbnlabhce1 bwkeefm9e.xn - p1ai /% D0% 9A-% D0% B2% D0% BE% D0% BF% D1% 80% D0% BE% D1% 81% D1% 83 -% D0% BE-% D0% BD% D0% B0% D1% 85% D1% 81% D0% BA% D0% BE% D0% BC-% D1% 8D% D1% 82% D0% BD% D0% BE% D0% BC% D0% B0% D1% 81% D1% 81% D0% B8% D0% B2% D0% B5-% D0% BD% D0% B0-% D0% 9A% D0% B0% D0% B2% D0% BA% D0% B0% D0% B7% D0% B5-1-13-% D0% B2% D0% B2-1.html
17. Akhmadov Ya.Z. To the study of Islamic ideology in Chechnya at the end of the 18th century. (appeals of Imam Mansur) http://textarchive.ru/c-1019636-pall.html

18. Akhmadov Ya.Z. The peoples of the North Caucasus in the foreign policy of Russia, Iran and the Ottoman Empire (XVI-first quarter of the XVIII century) Dissertation for a Doctor of Historical Sciences. Specialty 07.00.02 - History of the USSR. Rostov-on-Don: Rostov Order of the Red Banner of Labor State University, 1989.http: //cheloveknauka.com/narody-severnogo-kavkaza-vo-vneshney-politike-rossii-irana-i-osmanskoy-imperii-xvi-pervaya- chetvert-xviii-v # ixzz64Vh5ISZl
19. Akhmadov Ya.Z. Essays on the historical geography and ethnopolitical history of Chechnya in the 16th-18th centuries. Moscow: Charitable Foundation for the Support of Chechen Literature, 2009.422 p. http: // xn ---- 8sbnlab hce1bwkeefm9e.xn - p1ai / files / Ahmadov_ocherk_ist-geo.pdf
20. Akhmadov Ya.Z. Nakh ethnomassif of Transcaucasia: dzurdzuki / dzurduks, vappi // Bulletin of the Chechen Academy of Sciences. No. 2 (31). Grozny: Chechen Academy of Sciences, 2016.S. 20-30 https: //ran55.livejournal. com / 5892.html
21 Babulin I.B. Russian-Iranian conflict 1651-1653 // Reitar. No. 31. Moscow: Russian Knights Foundation, 2006.
22 Bagaev M.Kh. The culture of mountainous Chechnya and Dagestan in antiquity and the Middle Ages. VI century. BC. - XII AD // Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Specialty 07.00.06. - Archeology. Moscow: Institute of Archeology RAS, 2008.860 p. http://www.dissercat.com/content/kultura-gornoi-chechni-i-dagestana-v-drevnosti-i-srednevekove-vi-v-do-ne-xii-v-ne
23.Bazorkin M.M. The history of the origin of the Ingush. Nalchik: ITs "El-Fa", 2002.290 p. https: // issuu. com / 711744 / docs / bazorkin / 16
24 Bakaev Kh.Z. On the antiquity of the ethnonym Nakhche // Ethnogenesis and ethnic history of the peoples of the Caucasus. Collection of materials of the I International Nakh Scientific Congress (Grozny. September 11-12, 2018). Grozny: JSC "Publishing and Printing Complex" Grozny Rabochy ", 2018. pp. 241-256
25 Belokurov S.A. Relations between Russia and the Caucasus. Issue 1.1578-1613 Moscow: University Printing House, 1889
715 s. http://apsnyteka.org/1449-belokurov_s_snoshenja_rossii_s_kavkazom.html
https://runivers.ru/lib/book7801/450958/
26 Benigsen A. Popular movement in the Caucasus in the 18th century. (The holy war of Sheikh Mansur (1785-1791). Little-known period and rivalry in Russian-Turkish relations http://apsnyteka.org/1526-BENNIGSEN_A_NARODNOE_DVIZHENIE_NA_KAVKAZE_V_XVIII_V.HTML
27 Berger A.P. Chechnya and Chechens. Grozny: "BOOK", 1991. 60s. https://www.twirpx.com/file/340485/
28 Bliev M.M. Russian-Ossetian relations (40s of the XVIII - 30s of the XIX century). Ordzhonikidze, 1970.377 p. https://b-ok.cc/book/2981736/68758f
29 Blieva Z.M. Russian-Chechen relations in the 17th-18th centuries. https: //owkorr79.livejournal. com / 36127. html https://owkorr79.livejournal.com/36427.html
30. Vardan the Great. General history. Moscow: Printing House of the Lazarev Institute of Oriental Languages, 1861. XXIII, 212 p. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext1.htm
31.Vakhushti Bagrationi. Geography of Georgia. Tiflis: K.P. Kozlovsky, 1904.53, 241 p. http: // dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6451/3/%d0%93%d0%95%d0%9e%d0%93%d0%a0%d0%90 %d0%a4%d0 % 86% d0% af.pdf
32. Akhushti Bagrationi. History of the Georgian kingdom. Tbilisi: Metsniereba, 1976.http: //www.vostlit. info / Texts / rus6 / Wachushti / text1.phtml? id = 245 http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Wachushti/text2.phtml?id=245
http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Wachushti/text3.phtml?id=245
http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Wachushti/text4.phtml?id=245
http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Wachushti/text5.phtml?id=245
33. Velikaya N.N. On the Christianization of Chechnya in the Middle Ages // Orthodoxy in the history and culture of the North Caucasus. Issue 1. Stavropol: Publishing house STDPS, 2014.S. 21-25
34 Vinogradov V.B. Vainakho-Alan Relations in Mountain Ingushetia // Ethnographic Review. No. 2. M .: Nauka, 1979. P. 30-39 http://journal.iea.ras.ru/archive/1970s/1979/ no2 / 1979_2_030_ Vinogradov.pdf
35 Witsen Nicholas. Northern and eastern Tataria. Amsterdam: Pegasus, 2010.Vol. 1. 624 p. T. 2.608 p. T. 3.584 p. http://kadykchanskiy.livejournal.com/216297.html
36. Mutual relations of the peoples of Checheno-Ingushetia with Russia and the peoples of the Caucasus in the 16th and early 20th centuries. Grozny: Chechen-Ingush Order Badge of Honor Institute of History, Sociology and Philology, 1991.193 p. http://orsthoy.ru/images/knigi/%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1 % 8F0003.pdf

37 Volkova N.G. Ethnonyms and tribal names of the North Caucasus. Moscow: Nauka, 1973.208 p.
38 Volkova N.G. Batsbians of Georgia // Ethnographic Review. No. 2. M .: Nauka, 1977. P. 84-89 http: // journal.iea.ras.ru/archive/1970s/1977/no2/1977_2_084_Volkova.pdf
39. A. V. Gadlo Ethnic history of the North Caucasus in the IV-X centuries. Leningrad: Publishing house of the Leningrad University, 1979.216 p. http://www.hagahan-lib.ru/library/etnicheskaya-istoriya-severnogo-kavkaza 12. html
40. A. V. Gadlo Ethnic history of the North Caucasus in X-XIII centuries. St. Petersburg: Publishing house of St. Petersburg University, 1994.238 p. http://history-library.com/books/arhiologiya/gadlo-av/1994 /files/etniches kayais toriyasevernogokavkaza1994.pdf
41. Gazikov B., Kabardian conquests in Ingushetia in the second half of the 16th century https://ghalghay.com/ 2010/02/22 /% D0% BA% D0% B0% D0% B1% D0% B0% D1% 80 % D0% B4% D0% B8% D0% BD% D1% 81% D0% BA% D0% B8% D0% B5-% D0% B7% D0% B0% D0% B2% D0% BE% D0% B5% D0% B2% D0% B0% D0% BD% D0% B8% D1% 8F-% D0% B2-% D0% B8% D0% BD% D0% B3% D1% 83% D1% 88% D0% B5% D1% 82% D0% B8% D0% B8 /
42. V. N. Gamrekeli Dvali and Dvaletia in the 1st-15th centuries Tbilisi: Academy of Sciences of the Georgian SSR, 1961.http: //saunje.ge/index. php? id = 1744 & lang = ru
43. Gelaeva Z.A. Socio-economic and political development of the Nadterechny Chechnya in the 18th-19th centuries. // Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. 07.00.02 - Domestic history. Makhachkala: Institute of History, Archeology and Ethnography of the Dagestan Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, 2004.175 p. https://www.dissercat.com/content/sotsialno-ekonomicheskoe-i-politicheskoe-razvitie-nadterechnoi-chechni-v-xviii-xix-vv
44. Genko A.N. From the cultural past of the Ingush // Notes of the College of Orientalists. T. IV. L .: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR, 1930.S. 681-761. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/zkv_5_1930_37_genko.pdf
45. Gerber Johann Gustav. Notes on the peoples and lands located on the western coast of the Caspian Sea, between Astrakhan and the Kura River and on their condition in 1728 // History, geography and ethnography of Dagestan in the 18th-19th centuries. Archival materials. Moscow: Vostochnaya Literatura, 1958.http: // www.vostlit.info/Texts/ Dokumenty / Kavkaz / XVIII / 1720-1740 / Gerber_Johann_Gustav / text2.htm
46. M. V. Gorelik Mongols and subordinate peoples in the Golden Horde (ethnosocial self-identification and its external expression) // Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the International Scientific Conference "Political and Socio-Economic History of the Golden Horde" dedicated to the memory of M. A. Usmanov. Kazan, March 29-30, 2011 Kazan: OOO Foliant, Institute of History named after Sh. Mardzhani AN RT, 2011.S. 77 - 90.
47. Gumba G. D. Resettlement of Vainakh tribes in Ashkharatsuyts (Armenian geography of the 7th century) // Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Specialty 07.00. 09 - Historiography and source studies. Yerevan: Yerevan State University, 1988. https://www.twirpx.com/ file / 2079640 /
48. Gumba G. D. Nakhi: questions of ethnocultural history (1st millennium BC). Sukhum: Abgosizdat, 2016.544 p. http://apsnyteka.org/2841-gumba_g_nakhi_2016.html
49. Gumba G. D. Problems of ethnogenesis and ethnocultural history of the Nakh peoples // Ethnogenesis and ethnic history of the peoples of the Caucasus. Collection of materials of the I International Nakh Scientific Congress (Grozny. September 11-12, 2018). Grozny: JSC "Publishing and Printing Complex" Grozny Rabochy ", 2018. pp. 19-28
50. Huseynov G.-R.A.-K., 2007 On the ancient and medieval history of the Nakh peoples according to ethnographic and ethnolinguistic data // Materials of the International Scientific Conference "Archeology, Ethnography and Folkloristics of the Caucasus". Makhachkala: Epoch, 2007.S. 115-117. http: // kumukia. ru / aut hor? q = 988
51. Huseynov G.-R. A-K. About the southern limits of the Kumyk state of the Sultan-Mut era // Materials of the scientific conference dedicated to the 460th anniversary of Sultan-Mut - the son of Chopan Shamkhal Tarkovsky, the founder of the Endirean domain. Makhachkala, 2008.http: //kumukia.ru/article-9333
52. Huseynov G.-R. A-K. About the western limits of the Kumyk state in the late Middle Ages. Chechnya and Dagestan (second half of the 16th - end of the 17th century) // Medieval Turkic-Tatar states. Issue 2. Kazan: Ikhlas, 2010 S. 240-245. http://kumukia.ru/author?q=1574
53 Dalgat U.B. The heroic epic of the Chechens and Ingush https://kavkaznasledie.ru/?p=2637
54.Dzhanashvili M.G. Proceedings of the Guzin chronicles and historians about the North Caucasus and Russia. Description of Ossetia, Durdzukia, Didoetia, Tushetia, Alania and Djiketiya // Collection of

materials for localities and tribes of the Caucasus. Issue 22. Tiflis: Printing house of the chief civilian unit in the Caucasus K. Kozlovsky and A. Fedorov, 1897. S. 1-196

55. Juansher Juansheriani. Life of Vakhtang Gorgasal / Translated from the ancient Georgian G. Tsulaya. Tbilisi: Metsniereba, Type. AN GSSR, 1986.150 p., (3) p. http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/ coll / 0001/000036 /
56.Dudarov A.-M., Temryuk's campaign to Ingushetia in 1562 and the reflection of the struggle against the invaders in the heroic epic of the Ingush. http://ingusheti.ge/?m=48&them=48&news=29
57.Dudarov A.-M. Some questions of the settlement of the ancient Ingush https://lab-adat.ru/?p=88&page=3
58.Dudarov A.-M. Some questions of the settlement of the ancient Ingush and the existence of their own statehood https://ingush-alan.livejournal.com/23279.html
59 Dudarov A-M.M. On Ingush societies and foremen in the treaty of 1770 // 245 years of Ingushetia's entry into Russia: time, co-existence, people: Materials of the All-Russian scientific conference. March 17, 2015 Nazran: LLC "Pilgrim", 2015. P. 138 -146
60.Dudarov A.-M. M. On the issue of using the ethnonyms of the Nakh peoples in science // Ethnogenesis and ethnic history of the peoples of the Caucasus. Collection of materials of the I International Nakh Scientific Congress (Grozny. September 11-12, 2018). Grozny: JSC "Publishing and Printing Complex" Grozny Rabochy ", 2018. P. 469-477
61. Eremyan S.T. Sunia and the defense of the Caucasian passages by the Sassanids // Izvestia. USSR Academy of Sciences. Armenian branch. No. 7 (12). Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1941, pp. 33-40 http://baas.asj-oa.am/75/1/1941-7(33).pdf
62. Life of the Holy Equal-to-the-Apostles Nina, the seer of Iberia. https://pravoslavie.ru/59035. html
63. Zakriev B.B. Chechnya in Russian politics in the last third of the 18th and early 19th centuries. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Specialty 07.00.02 - Russian history. Grozny: Chechen State University, 2005.271 p. https://www.dissercat.com/ content / chechnya-v-politike-rossii-v-poslednei-treti-xviii-nachala-xix-v
64. Idrisov Yu.M. Essay on the history of the northern Kumyks: monograph, Makhachkala: Lotos, 2014.232 p.
65. History and praise of the crowned heads / Translated and edited by Kekelidze K.S. Tbilisi: Academy of Sciences of the Georgian SSR, 1954.112 p. http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev /frametext1.htm
66. History of Ingushetia. Rostov-on-Don: Southern Publishing House, 2012.536 p.
67. History of the Nakhs of Asia Minor, the Caucasus and Chechnya / Ya.Z. Akhmadov, G.D. Gumba, D.S. Kurumov, E.Kh. Khasmagomadov; otv. editor Ya.Z. Akhmadov. Moscow: Litera, 2019.686 p.
68. The history of the peoples of the North Caucasus from ancient times to the end of the XVIII century. Moscow: Nauka, 1988.544 p. http://www.elbrusoid.org/library/sosedi/400993/
69. The history of Chechnya from ancient times to the present day: In 4 volumes. Vol. II: History of Chechnya. XVI-XVIII centuries / Resp. editor Ya.Z. Akhmadov. Grozny: JSC "Publishing and Printing Complex" Grozny Rabochy ", 2016.
70. Kabardian-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. Vol. 1. Moscow: AN SSSR, 1957. XVI, 479 p. http: // www. vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/index.htm
71. Kodzoev N.D. On the question of the date of Ingushetia joining Russia. // 245 years of Ingushetia joining Russia: time, co-existence, people: Materials of the All-Russian scientific conference. March 17, 2015 Nazran: LLC "Pilgrim", 2015. P. 16-39
72. Krupnov E.I. Medieval Ingushetia. Magas: Serdalo, 2008.256 p. https: //www.twirpx. com / file / 2316346 /
73. Kusheva E.N. The peoples of the North Caucasus and their ties with Russia (second half of the 16th - 30s of the 18th century) Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1963. 372 p. http://apsnyteka.org/file/ kusheva_e_ narody_severnogo_kavkaza_i_ikh_svjazi_s_rossiei.pdf
74. Laudaev U. Chechen tribe http://oldcancer.narod.ru/caucasus/Laudaev.htm
75. Chronicle of Kartli / Translation from Old Georgian, introduced. and note by. G.V. Tsulaya. Tbilisi: Metsniereba, 1982.112 p.
76. Magomadova T.S. Batay-Murza Shikhmurzin in Russian-Chechen ties at the end of the 16th - first half. XVII centuries. http://www.checheninfo.ru/162458-batay-murza-shihmurzin-v-russko-chechenskih-svyazyah-konca-xvi-pervoy-pol-xvii-vv.html

77. Magomadova T.S. Ingush in Russian documents of the late 16th-16th centuries. // Archival bulletin. No. 6. Magas: Sovereign Archive of the Republic of Ingushetia, 2009.http: //ingarchive.ru/arhivnyi-vestnik-6/publikacii-arhivnyi-vestnik-6-novost12.html
78. Magomadova T.S. Chelobitnye Terek Okochan 1614, 1616 // Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanitarian Research. No. 3. Elista: Kalmyk Institute of Humanitarian Research, 2012. http://www.kigiran.com/sites/default/files/vestnik_3_2012.pdf
79. Materials on the history of Georgian-Russian relations 1615-1640. (embassies: Verevkina, Khariton, Theodosius, Nikifor, Gegenev and Volkonsky). Tbilisi: Tbilisi Publishing House. state University, 1973. XXXIV, 483 pp. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVII/1600-1620/Gruz_russ_vzaim / index. htm
80. Mahkinan. http://www.ingushetia.ru/about/kultura/folklor.php
81. Makhmudova K.Z. Strategy and tactics of Russia, Iran and Turkey in the North-Eastern Caucasus on the eve and during the Russian-Turkish war (1735-1739) // Theory and practice of social development. No. 1. Krasnodar: Limited Liability Company "Publishing House" HORS ", 2013. 221-223 http://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-i-taktika-rossii-irana-i-turtsii-na-severo -vostochnom-kavkaze-nakanune-iv-gody-rossiysko-turetskoy-voyny-1735-1739-gg
82. Mezhidova T.U. The role of the Nakhchmatians in the history of the Nakhs (Nokhchiy // Nakhchiy) // Scientific Almanac. No. 12-2 (50). Tambov: LLC "Consulting company Ucom", 2018.S. 159-167. http://ucom.ru/doc/na.2018.12.02. 159.pdf
83. Mkrtumyan A.G. Ethnic composition of the population of the Central Caucasus in the 9th-11th centuries // Historical and Philological Journal. Academy of Sciences of the Armenian SSR. No. 4. Yerevan: AN ArmSSR, 1976.S. 165-174. http://hpj.asj-oa.am/2669/1/1976-4(165).pdf
84. Moses Khorensky. History of Armenia. M., Printing house A.G. Gatsuk, 1893.363 p. https://runivers.ru/lib/ book4414 / 53253 /
85 Muzhukhoev M.B. Penetration of Christianity to the Vainakhs. https: //iberiana.wordpress. com / caucasus / mujukhoev /
86. V.E. Narozhny. The population of high-mountainous Ingushetia in the XIII-XV centuries. // Abstract of the dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Specialty 07.00.02 - Russian history. Stavropol: Stavorol State University, 2012.http: //cheloveknauka.com/ naselenie-vysokogornoy-ingushetii-v-xiii-xv-vekah87.
87. Nataev S.A. The problem of the ethno-territorial structure of Chechnya in the 18th-19th centuries in historical literature // Humanitarian, socio-economic and social sciences. Krasnodar: Science and Education Limited Liability Company, 2015. https://cyberleninka.ru/article/n/problema-etnoterritorialnoy-struktury-chechni-v-xviii-xix-vv-v-istoricheskoy-literature
88. Appeal of Georgia / Translated by E.S. Takaishvili. Tbilisi: Metsniereba, 1989.http: //www.vostlit.info/Texts/ rus5 / Obrasenie / frametext.htm
89. Osmaev M.K. On the question of the history of the Chechen principality (XVII-XVIII centuries) // Bulletin of the Vyatka State University. Vyatka: Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Vyatka State University", 2017. pp. 34-39. https: // cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-istorii-chechenskogo-knyazhestva-xvii-xviii-vv
90. A letter from the princes of the Chechen possession Arslanbek, Bartykhan and Muhammad Aydemirov to the Kizlyar commandant I.L. von Frauendorff http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/ Kavkaz / XVIII / 1720-1740 / Turk_pism_Dagestan / 21-40 / 27.htm
91. Potto A.V. Caucasian War, T. 1. From ancient times to Ermolov. SPb., 1889. (16), II, 698, II, (2) p. http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/11.html
http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/13.html
92. Potto V.A. Caucasian War: In 5 volumes: Volume 2: Ermolov time. Stavropol: Caucasian Territory, 1994.688 p. https://www.twirpx.com/file/1326622/
93. Potto V.A. Caucasian War. Volume 5. Time of Paskevich, or the Chechen Riot. Stavropol: Caucasian Territory, 1994.400 p. https://www.twirpx.com/file/1326631/
94. Claudius Ptolemy. Geography Guide. Compiled by M. S. Bodnarsky Moscow, State Publishing House of Geographical Literature, 1953. https://web.archive.org/web/ 2007 0919214438 / http: // www. pereplet.ru/gorm/almagest/geogr.htm
95. Russian-Chechen relations: the second half of the 16th - 17th centuries. M .: Vostochnaya literatura, 1997.416 p. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Chech_otn/index.htm

96.Sampiev I. Akkintsy in Daryal and Armkhin gorge: deconstruction of historical myth http://dzurdzuki.com/2019/08/09/akkintsy-v-daryale-i-armhinskom-ushhele-dekonstruktsiya-istoricheskogo-mifa/
97.Smirnov N.A. Russia's policy in the Caucasus in the XVI-XVIII centuries. M .: Publishing house of socio-economic literature, 1958.244 p.
98. So va (I am). https://www.youtube.com/watch?v=YvGbeX--k6o
99.Sotavov N.A. The North Caucasus in Russian-Iranian and Russian-Turkish relations in the 18th century M .: Eastern Literature, 1991.221 p. https://www.twirpx.com/file/1276760/
100.Strabon. Geography in 17 books. Moscow: Nauka, 1964.957 p. http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a= 12601100 00 https://www.twirpx.com/file/1346543/
101. Suleimanov A.S. Toponymy of Chechnya http://web.archive.org/web/20141107135939 /http://www.zhaina. com / motherland / 163-toponimija-chechni.html
102. Tesaev Z. Statehood of the Nokhchi people. https://www.academia.edu/5852223/%D0%93%D0%9E%D0% A1% D0% A3% D0% 94% D0% 90% D0% A0% D0% A1% D0% A2% D0% 92% D0% 95% D0% 9D% D0% 9D% D0% 9E% D0% A1% D0% A2% D0% AC_% D0% 9D% D0% 90% D0% A0% D0% 9E% D0% 94% D0% 90_% D0% 9D% D0% 9E% D0% A5% D0% A7% D0% 98% D0% 99
103. Tesaev Z.A. Identification of the personalities of the late medieval chronicle heroes Abu Muslim and Surakatov and their role in the history of Chechnya and Dagestan https://kavkaznasledie.ru/?p=2944
104. Tesaev Z.A. Internecine strife in the Golden Horde as a factor in the acquisition of sovereignty by the Simsim principality https://kavkaznasledie.ru/?p=2946
105. Tesaev Z. Religious struggle on the territory of Chechnya and Dagestan in the Late Middle Ages (XV-XVI centuries) https://www.academia.edu/33662662/%D0%A2%D0%95%D0%A1%D0%90 % D0% 95% D0% 92_% D0% 97 ._% D0% A0% D0% 95% D0% 9B% D0% 98% D0% 93% D0% 98% D0% 9E% D0% 97% D0% 9D % D0% 90% D0% AF_% D0% 91% D0% 9E% D0% A0% D0% AC% D0% 91% D0% 90_% D0% 9D% D0% 90_% D0% A2% D0% 95% D0 % A0% D0% A0% D0% 98% D0% A2% D0% 9E% D0% A0% D0% 98% D0% 98_% D0% A7% D0% 95% D0% A7% D0% 9D% D0% 98_ % D0% 98_% D0% 94% D0% 90% D0% 93% D0% 95% D0% A1% D0% A2% D0% 90% D0% 9D% D0% 90_% D0% 92_% D0% 9F% D0 % 9E% D0% 97% D0% 94% D0% 9D% D0% 95% D0% 9C_% D0% A1% D0% A0% D0% 95% D0% 94% D0% 9D% D0% 95% D0% 92 % D0% 95% D0% 9A% D0% 9E% D0% 92% D0% AC% D0% 95_XV-XVI_% D0% B2% D0% B2._
106. Tesaev Z.A. Teymiev Baybulat and new aspects of Russian-Chechen relations https://kavkaznasledie.ru/?p=3696
107. Tesaev Z.A. Turpal Nokhcho. Antifeudal struggle of the Chechens during the fragmentation of the Alan state (2nd half of the XII - XIII centuries) // Reflexion. No. 6. Nazran: Zherebilo Tatyana Vasilievna, 2017.S. 51 -64
108. Tesaev Z.A. Catholic mission in Galanchozh at the beginning of the 15th century. // Reflection. # 1. Nazran: Zherebilo Tatyana Vasilievna, 2019.S. 67-74
109. Tizengauzen V.G. Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Vol. 2: Extracts from Persian works collected by V.G. Tizengauzen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin. Moscow - Leningrad, USSR Academy of Sciences, 1941.308 p.
110. Tovsultanov R.A., Galimova L.N., Ozdamirova E.M. Russian-Chechen relations in the 16th-17th centuries // Samara Scientific Bulletin. T. 6.No. 1 (18). Samara: Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Samara State Social and Pedagogical University", 2017. pp. 100-104. https://cyberleninka.ru/article/n/rossiysko-chechenskie-vzaimootnosheniya-v-xvi-xvii-vekah
111. Topchishvili R. Again about the ethnicity of the Dvalians https://iberiana.wordpress.com/r-topchis hvili-1 / r-topchishvili-5 /
112. Topchishvili R. Dvaleti and Dvali: the lost historical and ethnographic region of Georgia and the disappeared ethnographic group of Georgians https://iberiana2.wordpress.com/georgia/topchishvili/
113. I. D. Khabaev Kistinians: origin, etymology and settlement // Ethnogenesis and ethnic history of the peoples of the Caucasus. Collection of materials of the I International Nakh Scientific Congress (Grozny. September 11-12, 2018). Grozny: JSC "Publishing and Printing Complex" Grozny Rabochy ", 2018. P. 902-911
114.Kharsiev B.M-G. 245 years of Ingushetia's entry into the state space of the Russian Empire // 245 years of Ingushetia's entry into Russia: time, co-existence, people: Materials of the All-Russian scientific conference. March 17, 2015 Nazran: LLC "Pilgrim", 2015. P. 39- 48

115. Khizriev Kh.A. The struggle of the peoples of the North Caucasus against the expansion of Timur // Abstract of the dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Specialty 07.00.02 - History of the USSR. Leningrad: Leningrad Order of the Red Banner of Labor State University. A.A. Zhdanova, 1982.https: //docplayer.ru/36629719-Borba-narodov-severnogo-kavkaza-s-ekspansiey-timura.html
116. Khizriev Kh.A. Caucasians against Timur (The struggle of the peoples of the North Caucasus against the expansion of Timur). Grozny: Kniga, 1992.171 p.
117.Shaova S.D. The history of the Kabardians of the Sunzha River basin in the 16th - mid-18th centuries. and their relationship with the Vainakhs // Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Specialty 07. 00. 02 - Domestic history. Armavir: Armavir State Pedagogical University, 2002.172 p.
118 Shikhsaidov A.R. Dagestan historical chronicle "Ta'rikh Dagestan" by Muhammad Rafi '// Written monuments of the East. 1972. M .: Nauka, 1977.http: //www.vostlit.info/Texts/ Dokumenty / Kavkaz / XIV / 1300-1320 / Muchammadrafi / frametext.htm
119. Chakhkiev D.Yu. Ring armor of late medieval Vainakh warriors // New archaeological and ethnographic materials on the history of Checheno-Ingushetia. Grozny, 1988.S. 67-84. https: // www. kitabhona.org.ua/libwar_armor/cahkiev.html
120. Chirg A.Yu. Sheikh Mansur in the Northwest Caucasus (1787-1791) http://s-history.adygnet.ru/ public / dial7-5.pdf
121. Tsulaya G.V. Chronograph XIV century. about the peoples of the Caucasus // Caucasian ethnographic collection. T. VII. Moscow: Nauka, 1980.http: //www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v /frametext3.htm
122. G. V. Tsulaya Jelal ad-Din in the assessment of the Georgian chronicle tradition // Chronicles and Chronicles. Moscow: Nauka, 1981.http: //www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm
123. Tsurov A.S., Tsurov M.D., Tsurov B. B. Dzheyrakhov Society of Ingushetia in the history of the Caucasus XVI-XVII centuries: Zh1airahoy Chura in the Russian-Caucasian chronicles http://dzurdzuki.com/2019/09/20 / dzhejrahskoe-obshhestvo-ingushetii-v-istorii-kavkaza-xvi-xvii-vv-zh1ajrahoj-chura-v-russko-kavkazskih-hronikah /
124 Yakovlev N.F. Ingush. Moscow: State Publishing House Moscow, 1925.136 p. https: //www.twirpx. com / file / 793683 /
125. Yasakov R. Shaikh Mansur: strokes for a portrait. http://j-vaynah.ru/ruslan-yasakov-shajh-mansur-shtrihi-k-portretu/
126. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. - London: Luzac & co., 1937. (VII) XX p., 1 L., 524 p. http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm
127. Ovsjannikov D.V. To the Issue of the Support by Islamic Divines of Caucasus Movement for the Gazavat Under Leadership of Sheikh Mansur // Bye years. Issue 51.Vol. 1. Washington: International Network Center for Fundamental and Applied Research, 2019.S. 113-120 http://ejournal52.com/ journals_n / 155135 1845.pdf
128. Witsen N. Noord en Oost Tartaryen: behelzende eene beschryvinghe van verscheidene Tartersche en nabuurige gewesten, in de Noorder en Oostelykste deelen van Aziën en Europa ..., Tweede druk, nieuwe uitgaaf. 2 deel. illus., pl. port., maps, plans, facsim, Amsterdam, 1785.http: //babel.hathitrust.org/cgi/ pt? id = nyp.33433000056766; page = root; seq = 15; view = thumb; size = 100; orient = 0; num = 499

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 21.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/70-74

Vəfa Mirəhməd qızı Seyidova
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
vafaseidova@mail.ru

FRANSIZ DİLİNDƏ ONOMASTİK TƏDQİQATLARIN DİAXRONİK ASPEKTDƏ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *onomastika, xüsusi ad, transformasiya, onomalogiya, apelyativ*

Onomastic units in the French language
Summary

The article comments on the theoretical views of various linguists on the formation of onomastic units, their socio-historical development and etymology, the contradictory and general nature of these ideas.

The article also discusses the fact that special names have an important origin and any meaning, the possibility that a common name becomes a special name, and vice versa. The article speaks at the same time about the distinctive features of proper names. The research has been carried out on the bases of the materials of the French and Azerbaijani languages.
Key words: *onomastics, proper name, transformation, onomology, appellative*

Dildəki hər bir xüsusi ad - onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir**.** Dilçiliyin üfüqlərini genişləndirmək, onun inkişafını hərtərəfli təmin etmək üçün onomastik tədqiqatın əhəmiyyəti müasir dövrdə olduqca böyükdür.

Xüsusi adların mənasının və mənşəyinin elmi cəhətdən araşdırılması onların öz əksini tapdığı qədim sənədlərin tədqiqi və zaman keçdikcə onun formalarının tarixi və linqvistik baxımdan transformasiyasının təhlil edilməsindən ibarətdir.

Onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur. Məsələn, fransız dilinin onomastikası, Azərbaycan dilinin onomastikası, ingilis dilinin onomastikası, rus dilinin onomastikası və s. Onomastika dildə dar və geniş mənalarda işlənilə bilir. Geniş mənada işlənən onomastikaya qitələrin, ölkələrin və s. onomastikasını aid etmək olar. Məsələn: Asiyanın onomastikası, Avropanın onomastikası, Antarktikanın onomastikası, Sibirin onomastikası, Alzasın onomastikası və s. Geniş mənada nəzərdə tutulan onomastika sahəsi *makroonomastika* adlanır. Bundan başqa, onomastika dar mənada da işlənə bilər: rayonlarda, qəsəbələrdə, kəndlərdə və s. işlənən xüsusi adlar, hər hansı bir yazıçının əsərlərində və ya romanında (məs. Onore dö Balzakın "Qorio ata" romanında) xüsusi adlar. Belə kiçik həcmli sahələrdə onomastik vahidlərin tədqiqi ilə məşğul olan elm sahəsi isə *mikroonomastika* adlanır.

Onomastikaya aid olan hər bir vahid dilin lüğət tərkibinə daxildir. Bu vahidlər də digər vahidlər kimi mənsub olduğu dilin ümumi qanunauyğunluqlarına tabe olur. Onomastik vahidlər özünəməxsus spesifikaya malikdir. Onların hər biri bir sosial işarə deməkdir. Bu cəhətlərinə görə də dilçilikdə bəzi mühüm problemlərin həll olunmasında onlar xüsusi rola malikdir. (19, 91 s.)

Onomastika sahəsini öyrənən elm onomologiya – yun. *onoma* – ad, *logos* – təlim sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, *ad haqqında elm* deməkdir. Xüsusi adların mənşəyi və mənası tarix boyunca yaddaşlarda əbədiləşmiş və onların kökü Qərbdə Bibliya mətnlərinədək gedib çıxır. Lakin maddi sübutlara əsaslanan elmi bir intizam olaraq – yazılar, yazılı sənədlər – onomastika və onun əsas qolları olan antroponimiya (insan adları) və toponimiyanın (yer adları) mənşəyi yalnız XIX əsrin ortalarına təsadüf edir; elə bu vaxtdan etibarən onomastikanın metod və qaydaları formalaşmağa başlamış, aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan nəticələrin bəziləri sübut olunmuş, digərləri hipotetik və ya mübahisəli olaraq qalır.

Müasir onomastika praqmatik onomastikadır; o müvafiq xüsusi adı konvensiya əsasında ona uyğun qəbul edilmiş "adın astanası" kimi dərk edir, bu zaman adın istinad təyinatı birinci yerdə, mənası isə ikinci planda gəlir. Beləliklə, ad bir kateqoriya kimi deyil, bir funksiya olaraq ortaya çıxır və bu onomastikanı sosial-linqvistik təsvirlərə doğru yönəldir.

«Tant de raisonneurs ayant fait le roman de l'âme, un sage est venu, qui en a fait modestement l'histoire ... »
Voltaire, *Lettres philosophiques*.
Çox müdriklər qəlbin romanını yazdılar, yalnız tək bir müdrik ondan sadə tarix yaratdı...
Voltaire, *Fəlsəfi məktublar.*

Boze «Grammaire générale» (Ümumi qrammatika) (1767) kitabının II cildinin birinci fəslini adlara həsr etmişdir (1, s.235-258). Bu iyirmi dörd səhifə boyunca, o, hər şeydən əvvəl apelyativ isimləri xüsusi isimlərdən - "bu şəkildə başa düşülən, ümumi qrammatika məqsədlərinə uyğun olan adların tək bölünməsi"- ayırmağa çalışır. Boze burada fərqi iki meyara əsaslanır: fikri başa düşmək və məna dərəcəsi. Bundan başqa, «xüsusi adlar mümkün qədər məhdud çərçivədədirlər; çünki onlar varlıqları fərdi təbiətlərinə görə ifadə edirlər, dolayısıyla, bu adları anlamaq, çox mürəkkəb bir prosesdir və beləcə, xüsusi adların anlayışını artıracaq, qismən də olsa, başqa bir fikir əlavə etmək mümkün deyil». Beləliklə, Boze apardığı təhlillər zamanı belə bir paradoksla rastlaşır: "*Həqiqətən varlıqlar yalnız fərdi və tək halda mövcud olduğu kimi, adlar da onları yalnız təbiətlərinə görə təyin edərək müəyyən bir şəkildə ifadə edir: belə düşünülə bilər ki, hər bir varlığı fərdi təbiəti ilə təyin etmək üçün dillərdə yalnız xüsusi adlar olmalıdır; lakin, əksinə, biz dildə xüsusi adlardan daha çox apelyativ adların olduğunu görürük*". Hər bir şəxsə uyğun bir ad qoymaq lazım olsaydı, paradoks o zaman aradan qalxardı və bu adları yadda saxlamaq da mümkün olmazdı; bu, həmçinin, ayrıca xüsusi adın yalnız onunla əlaqədar olan maraqlara uyğun olaraq istifadə edilməsini tələb edir: fərdlər arasındakı əhəmiyyətli fərq olmadıqda, onlara xüsusi ad verilmir: "*Deməli, hər bir qum dənəsi, sadəcə, qum dənəsidir", hər bir ulduz da hamı tərəfindən yalnız bir ulduz (göy cismi) kimi qəbul edilir, əlbəttə ki, ona bir ad verəcək astronomdan başqa*". Beləliklə, Boze az da olsa etimologiyaya istinad edir və "dilimizdə apelyativ mənasını təyin edə bilməyəcəyimiz hər hansı bir xüsusi adın olmamasını" aşkar edir, lakin bu, xüsusi adın appelyativə nisbətdə təbii prioritetinin olmasını və birincinin təbiətinin ikinci ilə əlaqəli təyin edilməsini göstərməyə xidmət edir: "*Xüsusi adlar analitik sırada prioritet təşkil edir, çünki fərdlər haqqında biliklər eksperimental qaydada birinci gəldiklərinə görə sintetik sırada sonuncu olurlar, çünki ən ümumi və ən sadə fikirlər, mütləq üstünlük təşkil edir*." Gördüyümüz kimi, Bozenin yunan, latın və fransız adları ilə əlaqədar onomastik ideyaları məntiqi tərifə yönəldilmişdir. Bu, xüsusi adın "ən azı bu varlığın mövcud olduğu sahədə, yalnız xüsusi bir varlıqdan danışılan ad" olaraq təyin edən tərifini ənənəvi qrammatikadan götürən Dumarsenin (7, s.1930 fikri ilə üst-üstə düşür; lakin onun şəxsi nəzəriyyəsi daha üstündür: müəyyən bir şəxsə tətbiq edilmədiyi müddətdə apelyativlər mücərrəd adlardır; bir şəxsə tətbiq edildikdə isə, bu mücərrəd adlar xüsusi adlara çevrilir. (14, 534 s.)

Brossun fikrincə isə, əksinə, linqvistik düşüncə diqqət mərkəzində olanları dəyişdirir: xüsusi ad artıq öz təbiəti bucağından deyil, tarixi baxımdan təhlil edilir; burada onun özünəməxsusluğu deyil, apelyasiya səviyyəsinə endirilmə dərəcəsi üstün tutulur: "*Şəxsi adlar əhəmiyyətli bir mənşəyə malikdir və dildə hər hansı bir mənanı ifadə edirlər. Onlar dildəki digər sözlərlə eyni prinsiplər əsasında formalaşır*". Buradan isə belə bir nəticəyə gəlirik ki, formalaşma fikri təbii fikir üzərində qalib gəlir. Əlbəttə ki, bu, düzgün bir şəkildə onomastik yanaşmadır: Xüsusi isim diaxroniyanın köməkliyi ilə əvvəlki olduğu apelyativ formaya (əvvəlki adına) qaytarılır. Bu baxımdan onomastiklər üçün xüsusi ad məfhumu yoxdur: forma, məna və istinad arasında ilkin uyğunluq tapıldığı andan etibarən şəffaf motivasiyaya qayıdılır. (5, 559 s.)

Eric Buyssens yuxarıda adları çəkilən alimlərin fikrinə şərik olaraq göstərir ki, xüsusi ad, nəhayət, ümumi addan o qədər də çox fərqlənmir: "*Tez-tez tək bir insanın Jan və ya tək bir qadının Alis adlandırılması xüsusi ad nəzəriyyəçilərini çaş-baş salır; buna görə də, onlar xüsusi adların bu xüsusiyyətinin əhəmiyyətini minimuma endirməyə çalışırlar. Əksinə, qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi ad bir çox insan üçün ümumi ola bilər*". (3, 25 s.)

Bir sözlə, doğrudan da onomastiklər tərəfindən xüsusi ada həqiqi bir yanaşma mövcuddur, bu, tendensiyaların inventarizasiyasından həqiqi tərifin yoxlanılmasına qədər gedən bir yanaşmadır. Bu yanaşmalar hansı uğurlu nəticələri verib? Bu problemin başqa bir tərəfidir. Ancaq bu tərəf isə onomastikistlərin səyləri xaricində baş verir...

Onlar hər bir halda, nizam-intizama daha çox maraq göstərirlər, buna baxmayaraq, xüsusi adın müəyyənləşdirilməsinin hüdudlarını da başa düşürlər. Beləliklə, təcrübələri onları tez-tez, bunu bir şəkildə inkar edərək, problemi həll etməyə yönəldir.

Bundan başqa, məntiqçilərin və son illərdə dilçilərin xüsusi adın nəzəri cəhətdən öyrənilməsində daha da irəliləməyimizə imkan yaratdıqlarına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, təklif olunan təriflər hələ də məsələnin həlli demək deyildir və onlar son tərifdən daha çox mükəmməl nəzəri yanaşmaları təmsil edir. (9, s.5-20). Bəzən adlarda tərifdə təqdim olunan meyarların nəzərə alınmamasına rast gəlinir, buna baxmayaraq, onlar xüsusi adlar kimi işlədilir. Sintaksis bu problemi həll edə bilmir: xüsusi ad ümumi adla eyni determinativlərlə birləşə bilir. Burada G.Kleiberin xüsusi adın qeyri-müəyyən isimlə güman edilən uyğunsuzluğu ilə bağlı arqumentini xatırlayaq: Deyək ki, bir oxucu qəzetdəki *Tous les Pierre aiment le Sylvaner - Bütün Pyerlər Sylvaneri sevir* ifadəsini oxuyur. Bu ümumi iddiaya hansısa bir Pyer, ya da yeganə yaxından tanıdığı Pyer deyərək zidd ola bilərik, amma *Pierre n'aime pas le Sylvaner !* - Pyer Sylvaneri sevmir! Cümləsinə nəzər salsaq, Pyerin iki işlənmə tərzi arasındakı semantik əlaqə, *Tous les chiens aiment la*

pâtée - Bütün itlər horranı sevir ifadəsindəki itlə, *Mais mon chien n'aime pas la pâtée !* - Amma mənim köpəyim horra yeməyi sevmir! ifadəsindəki itin işlənmə tərzi ilə eynidir. Ayrıca, determinativli xüsusi isim ilə determinativsiz xüsusi isim arasındakı bu semantik əlaqəni nəzərə alaraq, Pyer ismini bəzən xüsusi isim *(Pierre n'aime pas le Sylvaner -Pyer Sylvaneri sevmir*), bəzən də ümumi isim kimi qəbul etmək arzuolunan deyil (*Tous les Pierre aiment le Sylvaner - Bütün Pyerlər Sylvaneri sevir*) ..." (10, s. 538)

Bu səbəbdən, onomastik vahidlər haqqında irəli sürülən bütün nöqteyi-nəzərlərdən belə çıxır ki, özünəməxsusluğu ilə yanaşı, xüsusi adın həm də anlaşılması, əlbəttə, maraqlı problemlərdir, amma praktik baxımdan xüsusi adı təyin edən zaman ikinci dərəcəli problem hesab olunur. Bu, praqmatik bir şəkildə belə müəyyənləşdirilir: yerinə yetirdiyi funksiyasına görə: "*xüsusi adı bir kateqoriya olmaqdan daha çox funksiya hesab etmək lazımdır*". Xüsusi adı nəzəri baxımdan təyin etməyə çalışırıqsa, niyə də olmasın? Lakin onomastikanın özü tərəfindən linqvistik və məntiqi olaraq yaxşı müəyyənləşdirilməmiş bu xüsusi adlarla əlaqə onomastikaçıya bu adların canlı olaraq, müəyyən bir linqvistik icmanın tərkibində fərqli ifadə sistemləri halında təşkil olunduqlarını görməyi öyrətdi. Onları izah etməyə çalışan tarixi-filoloji məqsədlə yanaşı, bu, onların (onları müəyyənləşdirmək mümkün olmazsa) sosial-linqvistik əlamətlərini təsvir etməyə imkan verir (13, s. 33-54)

Əgər onomastika sahəsinə aid hər hansı bir problemi həll etmək üçün onomastika jurnallarını araşdırsaq, asanlıqla razılaşacağıq ki, xüsusi adlarla bağlı nəzəri məqalələr bu jurnallarda nəinki çox rast gəlinmir, demək olar ki, tamamilə yoxdur. Hər hansı bir biblioqrafiya təqdim etmək üçün bu jurnallara müraciət etmədən, xüsusi isimlərlə bağlı effektiv tədqiqat aparmış iki elmi işə istinad edək: W.Mańczak. *Le Nom propre et le nom commun* - «Ümumi və xüsusi isim» (14, n^0 3, s. 205-218)., H.Polge. *Le Nom propre, concept réfractaire à l'innovation lexicale* – "Xüsusi ad leksik yeniliyə qarşı davamlı bir konsepsiyadır" (15, n^0 1, s. 49-52).

W.Mańczak, onomastika sahəsindəki təcrübəsinə əsaslanaraq, ehtimal edir ki, "*xüsusi isimlər və apelyativlər arasında açıq bir sərhəd qoyacaq bir tərif axtarmaqdan imtina etmək" və "bütün faktlarla deyil, böyük əksəriyyət üçün tətbiq olunan qaneedici olmayan bir təriflə kifayətlənmək daha yaxşı və real olardı* ".

Əlbəttə ki, bu "təxmini tərifin" həqiqi tərifdən və pis verilmiş bir tərifdən daha çox bir yanaşma olması və tam tərifə uyğun gəlməyərək iki ciddi qüsura malik olması təəssüf doğurur. *Neque omni, neque soli* – heç nə öz-özünə baş vermir... W.Mańczak, daha yaxşı bir nəticə əldə etmək üçün - praqmatizmə müraciət edir və doğru qanunlar olmasa da, heç olmasa, diaxronik və sinxronik meylləri ortaya qoyur. O sinxroniyada belə bir qanunu müəyyənləşdirir: "Xüsusi isim və apelyativlərin fleksiyası (dəyişmə, əyilmə) və sintaksisi arasında fərq olsa da, xüsusi adlar, ümumiyyətlə, daha az fərqlənən fleksiyaya və sintaksisə malikdir". Diaxroniyaya gəldikdə isə, müəllif bir deyil, bir-neçə qanunauyğunluq aşkar edir: 1. "*Şəxs adlarının və apelyativlərin fleksiya və sintaksisinin inkişafi arasında fərq olsa da, daha az istifadə olunan şəxs adlarının fleksiya və sintaksisinin təkamülü, ümumiyyətlə, daha sürətlidir*"; o, Polşa apelyativi kot "pişik" sözünü və ondan törəyən Kot soyadını, yeni törəmələr təqdim etməklə birincisindən beş halda fərqlənən nümunələrlə verir; 2. "Şəxsi adlar vokativlərdə (səsləndirmə) apelyativlərdən daha çox istifadə olunduğundan, şəxsi adlar analoq dəyişikliklər üçün apelyativlərdən daha çox başlanğıc nöqtəsi olur"; Fransız Louis, ispan Carlos kimi adlar əksər apelyasiya qruplarında olduğu kimi akküzativlərdən (təsirlik haldan) deyil, səsli sözlərdən əmələ gəlmişdir; 3. "*Ubi ?, Quo?, Unde?* – Harada?, Nə vaxt?, Haradan? suallarına cavablarda coğrafi adlarla apelyativlər arasında fərq olsa da, coğrafi adların fleksiyası və sintaksisi, ümumiyyətlə, daha yavaş təkamül edir: beləliklə, latın dilində yerlik hal olan ablativ, toponimlərdə (Parisiis>Paris, Cadurcis>Cahors) izlər buraxmış və sonrakı dövrlərdə itmişdir; 4."Yerlik halda olmayan ifadələrdə, coğrafi adlarla apelyativlərin təkamülü arasında fərq olsa da, fleksiya və sintaksisin inkişafı ümumi qayda olaraq, daha sürətlə baş verir": apelyativ *grodzisko* "oppidum – şəhər" sözünə uyğun nominativ-akküzativ hala (Polşada yerlik halda olmayan) bir yenilik gətirən Polşa toponimi Grodzisk mövcuddur; 5. Coğrafi adların və ümumi isimlərin təkamülü arasında fərq olsa da, apelyativlərdən daha çox coğrafi adlar analoji dəyişikliklər üçün başlanğıc nöqtəsi olur" (8, s. 212-217): Alman dilində yerlik halda olan Göttingen, yönlük hal formasının ümumiləşdirilməsidir.

Beləliklə, W.Mańczak tərif vermək əvəzinə adların kateqoriyasını müəyyənləşdirməyə çalışır: xüsusi və ümumi isimlər arasındakı sərhəd, öz faktiki təcrübələrinə əsaslanaraq, ona təbii sürətdə formalaşmış kimi görünmür; buna görə də o, dərəcələrə əsaslanmağa çalışır.

Xüsusi adlar haqqında səbrlə müəyyənləşdirilmiş meyllərdən ibarət olan belə yanaşmalarla üzləşdiyimizdə, adların təyinatını tapmağa çalışan H.Polje yanaşmasına müraciət etmək olar: "*Homojen bir bütövlük daxilində komponentləri parçalana bilən fərqli bir element əmələ gəlir və bu parçalanma, ipso facto (elə bu səbəbdən), komponentlərin heterogenizasiyasına gətirib çıxarır*" (11, s.631-637). Müəllifin yüksək dəyərləndirdiyi və onomastika sahəsindəki təcrübəsindən götürərək kiçik simvollar əlavə etdiyi bir tərifə nəzər salaq: a) sinxroniyada polionomiyanın nadir olması; b) müəyyən bir spasioloji və xronoloji çərçivədə mükəmməl sinonimliyin çatışmazlığı; c) bu iki fikir "xüsusi adın sadalanan və ya bənzər bir

sistemin tərkib hissəsinə daxil edilməsini mümkün edir və ən azından bir sıra toponimlərin, oronimlərin, hidronimlərin və s.-nin kristallaşma kimi tanınan sabitliyini nəzərə almağı labüd edir".

Bəlkə də, təcrübəyə əsaslanaraq bəzi tərif cəhdləri ilə birlikdə - bəzən tendensiyaların inventarlaşdırılmasına (V.Mançak), bəzən adın ümumi bir ada təmiz və sadə bir şəkildə endirilməsinə gətirib çıxaran yanaşmalar da bizi məyus edə bilər (G.Villet). Birinci yol, nəzərdə tutulan obyektin həqiqi tərifi deyil; ikincisi isə, bu obyektin müəyyən bir obyekt kimi mövcudluğunu inkar edir. Nəticədə, onomastikanı malik olduğu konkret təcrübəsi əsasında verdiyi praktik müdrikliyə görə təriflıməliyikmi? Ya əksinə, onu obyektə həqiqi bir adın necə veriləcəyini bilmədiyi üçün günahlandırmalıyıq? "Qırğını qarğaya dəyişmək" (ötəri mənfəət üçün üstünlüyünü əldən vermək) doğru olacaqmı? Qarğanı qırğıdan üstün tutduğu üçün tənqid olunacaqmı? Şübhəsiz ki, bu baxış bucağı məsələsidir ... Və qarğa / qırğı cütlüyünə verilən istinaddan asılı olaraq: nəzəri tərif / konkret izah? ya konkret izah / nəzəri tərif? ...

Xüsusi adın istinad funksiyası da problemi həll etmir. Baxmayaraq ki, xüsusi ad məna deyil, yalnız bir istinad mənbəyi ola bilər. Ancaq bu xarakter xüsusi adın yeganə gerçəyi deyil. Onsuz da Port-Royalın qrammatikləri eyni mexanizmi xüsusi adda və neytral işarə əvəzliyində görürdülər: hər ikisi deiktik rolunu oynayır və hər biri "*qarışıq düşüncə*" mənasını verir p. (11, s.162-163). Üstəlik, Jeyms Harris bir əsr sonra, xüsusi isimləri fərdi müraciət zamanı "*müəyyənedicilə*r"lə (əvəzlik və artikllər) müqayisədə dilin təsəvvür etdiyi "*ən zəif yaradıcı*" vasitə hesab edirdi, bu da o demək idi ki, istinad mənbəyi xüsusi isimi təyin edə bilməzdi. Əlbəttə, biz bilirik ki, bu yanaşmanı daha da təkmilləşdirmək və xüsusi isimə diektik və təsəvvür edilən sahə arasındakı keçid vəziyyəti tərifini verərək Xarrisin təklifini dəyərləndirmək mümkündür: "*Bizə elə gəlir ki, xüsusi ad digər iki dil arasında ara yeri tutan başqa bir dil sahəsindən ibarətdir: əslində xüsusi ad isimdir, lakin onun morfo-sintaktik, semantik və praqmatik funksiyası onu deyiktiklərə, məsələn, şəxs əvəzliklərinə yaxınlaşdırır. Düşünmək olar ki, elə dil xüsusiyyətlərini ümumiləşdirməyə və izah etməyə imkan verən də bu ara yerdir: hər bir fərdi şəxsiyyətinə və məkan-zaman davamlılığına görə təyin edən xüsusi ad, bir işarəni tək bir vahidin uyğun işarəsi edərək, təmsil etdiyi sahəni deiktik sahənin funksiyasına yaxın modallıqla istifadə edir*". Bununla birlikdə, əgər Port-Royal və Harris tərəfindən əvvəllər nəzərdə tutulan maraqlı bir yanaşma olsa da, xüsusi ada uyğun həqiqi bir tərif yoxdur, çünki kateqorik xüsusiyyətlər göstərilmir və ikisi üçün də ümumi olan bir elementə - deiktikə əsaslanılır.

Şübhəsiz, elə buna görə də - məntiqçilərin və dilçilərin səylərini qınamadan belə bir fikrə gəlmək olur – bu sahədə çoxlu yanaşmalar praqmatik olaraq qalır. Beləliklə, Benvenistə görə: "*Adətən xüsusi ad altında başa düşülən şey, davamlı və bənzərsiz tərzdə bir fərdi təyin edə bilmək qabiliyyətinə malik olan şərti sosial identifikasiya işarəsidir*" (2, s. 200). Tədqiqatlar zamanı E.Buyssensin pragmatizminə qarşı çıxan belə bir praqmatizmlə də qarşılaşırıq: "Əksinə, qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi adın bir çox insan üçün ümumi ola biləcəyi də vurğulanmalıdır". Dükro və Todorovun da bu haqda fikirləri praqmatik olaraq qalır: "*Bu zaman müəyyən bir icma üçün xüsusi adın mənasını, bu adın daşıyıcısı ilə əlaqəli bir məlumat toplusunu, cəmiyyətin hər hansı bir üzvünün ən azı bir neçəsinə sahib olduğu düşünülən bir məlumat toplusu kimi hesab edə bilərik*" (6, s. 321). Bu nə deməkdir?- Xüsusi adın etimologiyanın təmin etdiyi orijinal mənasından kənar müəyyən bir məna kəsb etməsi və konvensiyaya söykənməsidirmi? Konvensiya müəyyən bir sosial qrupla məhdudlaşır: "Xüsusi adı xarakterizə edən şey, onun istifadəsinin sosial bir fakt və təqdimatla tənzimlənməsidir. Budur, biz, şübhəsiz ki, dil və ya məntiqi tərifdən uzaqlaşırıq, lakin, müəyyən bir reallığa yaxınlaşırıq ..."

Bu onomastiklərin davamlı qarşılaşdığı bir reallıqdır. Şübhəsiz bu yaxınlıq onu xüsusi adları müəyyən etməkdən daha çox izah etməyə vadar edir. Nəticədə, ona elə gəlir ki, bu adların mürəkkəbliyi təbiətindən daha çox tarixlərindədir. Bu təbiətin maraqlı olmamasından irəli gəlmir ... Ancaq onomastik tədqiqatlar tədricən onu ümumi adın təbiətinə endirir, çünki, əslində, xüsusi ad diaxronik olaraq mənası artıq başa düşülməyən bir ümumi addır: bu mənanı başa düşmək onu diaxronik olaraq həmişə olduğu kimi, törədiyi ümumi adın hesabına köçürməkdir: və bu mənanı anlamaq - məsələn, etiologiya da daxil olmaqla, digər məsələlərlə yanaşı - onomastiklərin payına düşür.

Nəhayət, bu işdə məsuliyyəti Volteri parodiya edərək onomastik senzuranın üzərinə qoymaq olarmı? Və « *Çox müdriklər xüsusi adın romanını yazdılar, yalnız tək bir müdrik ondan sadə tarix yaratdı*» mülahizəsini irəli sürmək olarmı ?

Onomastikanı müxtəlif yollarla dərk edilə bilməsi üçün müəyyən etmək və xüsusən də, Nouvelle Revue d'Onomastique tərəfindən tətbiq olunan standart formada araşdırmaq - bu iki müzakirə mövzusu bizə nominasiya sistemləri və onomastikanın gələcəyi ilə bağlı araşdırmaların xülasəsini verməyə imkan yaradır.

Onomastika haqqında bu qəbildən olan bütün belə sualların cavabını bu sahədə dərindən tədqiqatlar aparmaqla tapmağa çalışmaq lazımdır. Bu sahədə onomastikaya aid elmi mənbələr, o cümlədən 1960-cı ildə Albert Doza düşüncəsinin varisləri tərəfindən yaradılan Fransa Onomastika Cəmiyyətinin ildə iki dəfə nəşr edilən jurnalı (*Revue internationale d`onomastique*) tədqiqat mənbəyi kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Beauzée M. Grammaire générale ou exposition raisonnée des élements nécessaires du language. Par M. Beauzée de la Société royale des sciences et arts de Metz, des Sociétés littéraires d'Arras et d'Auxerre, professur de grammaire à l'école royale militaire. Tom I, l'imprimerie J.Barbou, rue et vis à visla grille des Mathurins, -Paris, -1767, -p. 235-258.
2. E.Benveniste. Problèmes de linguistique générale, -Paris, Gallimard, -1976, II, -p. 200.
3. Buyssens E. Les noms singulier, Cahiers Ferdinand de Saussure, n° 28, Librairie Droz, -Paris, -1973, -p. 25.
4. Camproux C., Baylon C. et Fabre P. *Les Noms de lieux et de personnes*, -Paris, Nathan, -1982, -p. 16.
5. De Brosses. Traité de la formation méchanique des langues et des principes physiques de l'étymologie, -Paris, chez Saillant, Vincent et Desaint, -1765, -559 p.
6. Ducrot O. et Todorov T. *Dictionnaire encyclopédique des Sciences du langage*, -Paris, Seuil, -1972, -p. 321.
7. Dumarsais. *Œuvres complètes*, Tom IV, París, chez Furne, libraire-éditeur, Quai des Augustins, -1758, -p. 193 (900 p.)
8. W. Mańczak. *Le Nom propre et le nom commu.* Revue internationale d'onomastique, n° 3, -Paris, -1968, -p. 207-217.
9. Molino J.Le Nom propre dans la langue, Langages, n° 66, -Paris, -1982, -p. 5-20.
10. Kleiber G. *Problèmes de référence : descriptions définies et noms propres*, Klincksieck, -Paris, -1981, -538 p.
11. Pariente J.C. *L'Analyse du langage à Port-Royal*, Paris, Les Editions de Minuit, «Le sens commun», -1985, -p.162-163.
12. Polge H. Archéologie et toponymie : pour une prospection archéologique systématique du Gers. Bull. de la Soc. archéol., histor., litt. et scient. du Gers LIX, -Paris, -1958, -p. 631-637.
13. Revue internationale d'onomastique, n° 3, -Paris, -1968, -p. 33-54.
14. Revue internationale d'onomastique, n° 3, -Paris, -1968, -p. 205-218.
15. Revue internationale d'onomastique, n° 1, -Paris, -1975, -p. 49-52.
16. Sahlin G, César Chesneau. *Dumarsais et son rôle dans l'évolution de la Grammaire générale*, Les presses univesitares de France, -Paris, 49, Boulevard Saint-Michel, -1928,- 534 p.
17. New Comprehensive French-Russian Phraseological Dictionary. Moscow, Russian language, Media, -2005, -1624 p.
18. http:// journals.openedition.org/praxematique/1383.
19. https://turuz.com/book/title/Azerbaycan_Onomastikasi_Baki_1990_Kiril_91s

Göndərilib: 16.04.2021 Qəbul edilib: 21.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/75-85

İradə Hətəm qızı Mirzəzadə
AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu
texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
irada811@gmail.com
Gülçin Gülhüseyn qızı Abdullayeva
AMEA İdarəetmə Sistemləri İnstitutu
fizika-riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ag_gulchin@rambler.ru
Həsənağa Rauf oğlu Nağızadə
AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu
dissertant
hasan.nagizada@yahoo.com

TİBBİ İNFORMASİYA SİSTEMLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN RİYAZİ APARAT

Açar sözlər: *bioloji sistem, biokibernetik məsələlər, differensial və inteqral tənliklər, riyazi model, Bayes metodu, süni neyron şəbəkələr*

Mathematical machine usage in medical information systems

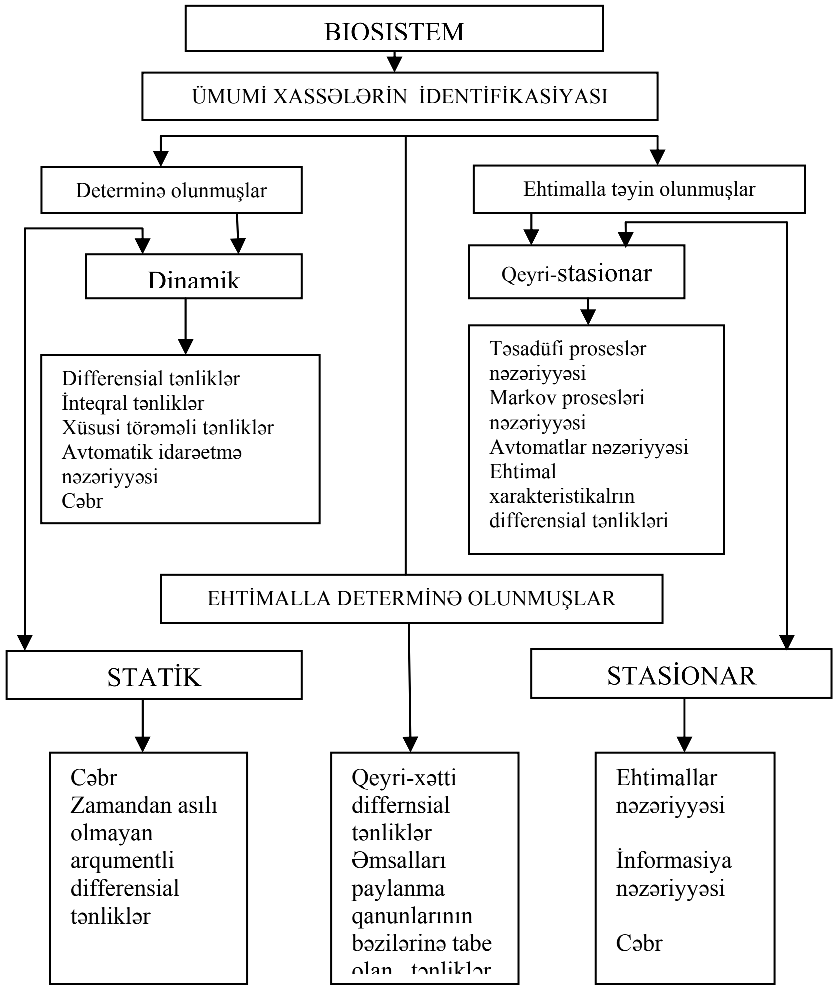
Summary

Biosystem of the human body is viewed as a whole. First of all adequate mathematical machine selection and class of biosystems needs to be assigned for creation of mathematical model of biological system. Biosystem has two types of appoach. One of them is supposed to be a simple approach, the other is likely to be very complex – indexed approach. Different biosystems with determination properties are usually described by differential and integral equations, linear and nonlinear algebra. In some cases, algebraic polynoms with timed argument are used for presenting determined biosystem dynamics. Adequate mathematical modeling machine, probability theory, Markov and random processes theory and the laws are applied for the description of likely characterized biosystems.

Key words: *biosystem, biocybernetic issues, differential and integral equations, mathematical model, Markov chains, Bayes method, artifical neural networks*

Giriş

Hələ 1964-cü ildə Norbert Viner biotexniki sistemlərin yaradılmasının vacibliyi haqqında yazmışdır (1). Bioloji sistemin riyazi modelinin yaradılması üçün ilk öncə adekvat riyazi aparat seçilməli, ən əsası biosistemin sinfi təyin edilməlidir. Biosistemin ümumi xassələrinin identifikasiyası tədqiq olunan göstəricilərə görə biosistemin işləməsinin təsvirini istiqamətləndirir. Determinə olunma xassələrinə malik olan müxtəlif biosistemlər adətən differensial və inteqral tənliklərin, xətti və qeyri-xətti cəbrin köməyilə təsvir edilir. Determinə olunmuş sistemlərin araşdırılması üçün cəbri metodlardan istifadə edilir. Determinə olunmuş biosistemlərin dinamikası adekvat olaraq qeyri-asılı dəyişən kimi zaman olan differensial və inteqral tənliklərlə göstərilir. Bəzi hallarda determinə olunmuş biosistemlərin təsviri üçün arqument şəklində zaman daxil olunmuş cəbri polinomlar istifadə edilir. Ehtimal xarakterli biosistemlərin işləməsinin təsviri üçün adekvat riyazi modelləşdirmə aparatı, ehtimal nəzəriyyəsi, markov və təsadüfi proseslər nəzəriyyəsi, ehtimal paylanma və qanunlarının təsviri üçün cəbri və differensial tənliklər tətbiq edilir. Ehtimal xarakterli biosistemlərin stasionar rejimi paylanma qanunlarını müəyyən edən cəbri ifadələrin, avto və qarşılıqlı korrelyasiya funksiyalarının, markov prosesləri və kütləvi xidmət nəzəriyyəsinin köməyilə araşdırılır. Qeyri-stasionar ehtimal xarakterli biosistemlərin araşdırılması təsadüfi proseslər nəzəriyyəsi, avtokorrelyasiya funksiyaları, markov prosesləri nəzəriyyəsi və avtomatlar nəzəriyyəsinin köməyilə aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, çox mürəkkəb ehtimal və ehtimal-determinə olunmuş biosistemlər üçün entropiya qiymətləndirilməsindən istifadə etmək olar. Beləliklə demək olar ki, eksperimental verilənlərin analizi biosistemlərin xassələrini aşkar etməli, bundan asılı olaraq biosistemin riyazi modelinin sintezi üçün adekvat riyazi aparat seçilməlidir. Biosistemin araşdırılmasının riyazi aparatının identifikasiyası elə biosistemin özünün vasitəsilə həll olunur. Şək.1-də tədqiq olunan biosistemin parametrlərinin riyazi emalından öncə istifadə olunacaq riyazi aparatların sxemi verilmişdir.

Şək.3.1. Riyazi aparatın struktur sxemi

Biotibbi siqnalların və verilənlərin böyük sayda emal metodları mövcuddur:

- verilənlərin təsnifatı;
- verilənlərin mənbəyi və xarateristikaları;
- eksperimentdə verilənlərin ümumi xarakteristikası və modelləri;
- zaman sıraları və markov zəncirləri nəzəriyyəsi;
- verilənlərin həndəsi modeli;
- obrazların identifikasiya və tanınması;
- verilənlərin statistik analiz metodları;
- qeyri-parametrik analiz metodları;
- çoxölçülü müşahidələrin təsnifatı;
- çoxölçülü verilənlərin qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqat metodları,
- təsvir fəzasının kiçiltmə metodları;
- informasiya verilənlərinin analizi zamanı alternativlərin seçimi;
- biotibbi təsvirlərin anaizinin əsası və s.

Biosistemin analizi üçün ilk növbədə bu və ya digər riyazi aparatın seçilməsi əsaslandırılmalıdır (2). Bioloji sistemin optimal xarakteristikasının həll problemi verilənləri adekvat təsvir edən riyazi aparatın seçilməsilə yerinə yetirilir. Bu məsələnin həlli ilkin informasiyanın xüsusiyyətinə əsaslanan biokibernetik məsələlərin təsnifatının aparılmasını nəzərdə tutur. Biokibernetik məsələlərin təsnifatının əsasını sistemin mürəkkəbliyi və səviyyəsinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi təşkil edir. Mürəkkəbliyə görə identifikasiya sistemin maksimum mürəkkəbliyinin ədədi qiyməti ilə təyin edilir:

$$H_{max} = \log m, \qquad (1.1)$$

harada m – sistem tərəfindən qəbul edilən mümkün vəziyyətlərin miqdarıdır.

Bu zaman sistemin:

- vəziyyəti 8-ə qədər olduqda $0 < H_{max} \leq 3$ sadə,
- vəziyyəti 128-ə qədər olduqda $3 < H_{max} \leq 6$ mürəkkəb,
- 128-dən çox olduqda $H_{max} > 6$ çox mürəkkəb kimi qiymətləndirilir.

H_{max} kəmiyyəti sistemin təşkilinin hesablanmasında maksimal qeyri-müəyyənlikdir. Əgər sistemin hər bir vəziyyətinin p_i ehtimalını hesablamaq mümkündürsə onda sistemin işləməsinin qeyri-müəyyənliyi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$H = -\sum_{i=1}^{m} p_i \log p_i . \qquad (1.2)$$

Daha sonra nisbi təşkil olunma hesablanır:

$$R = 1 - \frac{H}{H_{max}} . \qquad (1.3)$$

Nisbi təşkil olunmaya əsasən bütün sistemlər 3 qrupa bölünür:

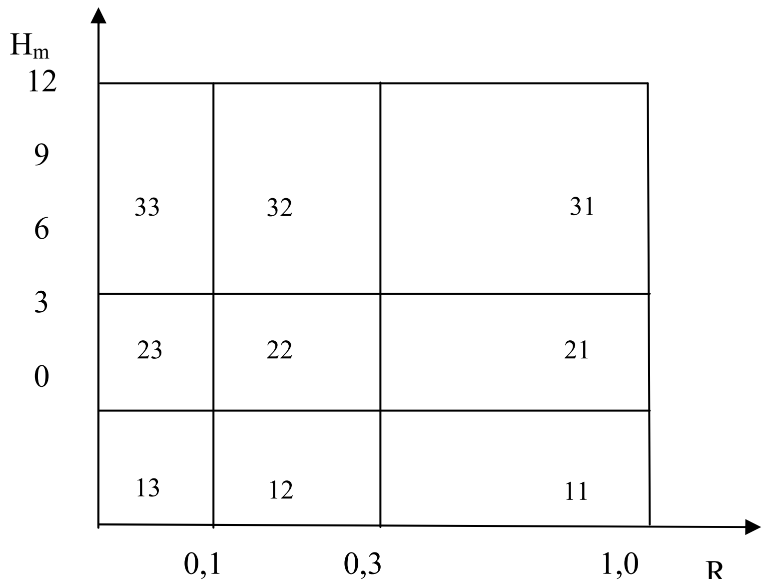
➢Əgər $0 < R \leq 0.1$, onda biosistem ehtimal xarakterli olub az sərtliyə malik olur, öz vəziyyətlərinin paylanma qanunu dəyişə bilmək qabiliyyətinə malik olur.

➢Əgər $0.3 < R \leq 1$, onda bioloji sistem baxılan göstəriciyə görə determinə olunandır. Bu sistemlərə daxili orqanların idarəetmə biosistemləri, daxili mühitin parametrlərinin sabitliyini təmin edənlər aiddir.

➢Bu iki tip bioloji sistemlər, yəni həm determinizm, həm də ehtimal xarakterli olanlar arasında hər iki xüsusiyyəti birləşdirən böyük biosistem qrupu vardır. Onlarda nisbi təşkil olunmanın qiyməti $0.1 < R \leq 0.3$. Bu sistemlər ehtimal-determinə olunmuş və ya kvazideterminə olunmuş adlanır. Bu cür sistemlərə daxili mühitin göstəricilərinin idarə edilmə sistemləri aiddir.

Hər üç sistem arasında biosistemlərlə əlaqədar olaraq kəskin sərhəd yoxdur, çünki nisbi təşkil olunma səviyyəsinin qiyməti biosistemin daxili vəziyyətindən və ona təsir edən xarici siqnallardan asılı olaraq dəyişə bilər.

Sistemin mürəkkəbliyi və nisbi təşkil olunması öz aralarında xətti asılılıqda deyildir. Onlar biosistemin müxtəlif cəhətlərini xarakterizə edirlər (***H_{max}*** – vəziyyətlərin sayı, ***R*** – bu vəziyyətlərin sistem tərəfindən qəbul edilməsinin təşkili). Bunlar əsasında aşağıdakı təsnifat diaqramını qurmaq olar (şək.2).

Diaqramda aşağıdakı biosistemlər göstərilmişdir:

➢11 – sadə determinə olunmuş;
➢12 – sadə ehtimal-determinə olunmuş;
➢13 – sadə ehtimal;
➢21 – mürəkkəb determinə olunmuş;
➢22 – mürəkkəb ehtimal-determinə olunmuş;
➢23 – mürəkkəb ehtimal;

- 31 – çox mürəkkəb determinə olunmuş;
- 32- çox mürəkkəb ehtimal-determinə olunmuş;
- 33- çox mürəkkəb ehtimal.

Qeyd etmək lazımdır ki, determinə olunmuş sistemlər statik və dinamik, ehtimal xarakterli isə stasionar və qeyri-stasionarlara bölünür (3).

Metodlar. Prosesin bəzi hallarda sadə, bəzi hallarda isə çox mürəkkəb olduğunu nəzərə alaraq bu riyazi aparat və metodlardan istifadə etmək olar.

Bayes metodu. Biosistemin ehtimal xarakterli olması zamanı qərar qəbul etmək üçün istifadə olunan metodlardan biri Bayes metodudur. Bayes metodunun seçilməsi onun riyazi əsaslandırılması diaqnostika məsələlərinin və biliklərin testləşdirilməsi ilə bağlıdır. Qərar qəbul edilməsinin subyektiv Bayes metodu hər hansı bir hadisənin insan tərəfindən verilmiş qiymətə əsasən ehtimalıdır, bu, əlavə məlumat aldıqda dəyişə bilər. Bayes metodunun riyazi əsasını Bayes teoremi təşkil edir.

Teorem. Fərz edək ki, $H_1, H_2, ..., H_n$ – cüt-cüt bir-birinə uyğun gəlməyən hadisələr çoxluğudur, bu hadisələrdən biri mütləq baş verir, və S $P(S)>0$ ehtimallı hadisədir. Onda S-in baş verməsinin H_i ehtimalı aşağıdakı düsturla tapılır:

$$P(H_i/S) = \frac{P(S/H_i)P(H_i)}{\sum_{j=1}^{n} P(S/H_j)P(H_j)} \qquad (1.4)$$

Aşağıdakı terminologiya qəbul edilmişdir: hadisələr H_i hipotez adlanır, $P(H_i)$ – hipotezlərin aprior ehtimalı, $P(H_i/S)$ – hipotezlərin aposterior ehtimalı, S hadisəsi - əlamət (simptom), $P(S/H_i)$ – S simptomunun H_j hipotezlərinin təsdiqi ehtimalı.

Fərz edək ki, H – hipotez, S isə simptomdur. H və $\sim H$ hadisələrinə baxaq. Onlar uyğun gəlmir və tamdırlar. S simptomun varlığı, $\sim S$ simptomun inkarı deməkdir. Onda Bayes teoreminə görə

$$P(S/H) = \frac{P(S/H)P(H)}{P(S/H)P(H) + P(S/\sim H)P(\sim \mathrm{H})}, \qquad (1.5)$$

$$P(H/\sim S) = \frac{P(\sim S/H)P(H)}{P(\sim S/H)P(H) + P(\sim S/\sim H)P(\sim H)} \qquad (1.6)$$

Aşağıdakı işarələri qəbul edək

$$P^+ = P(S/H), \quad P^- = P(S/\sim H),$$
$$P(\sim H) = 1 - P(H), \qquad (1.7)$$

Onları nəzərə alsaq

$$P(\sim S/H) = 1 - P(S/H), P(\sim S/\sim H) = 1 - P(S/\sim H) \qquad (1.8)$$

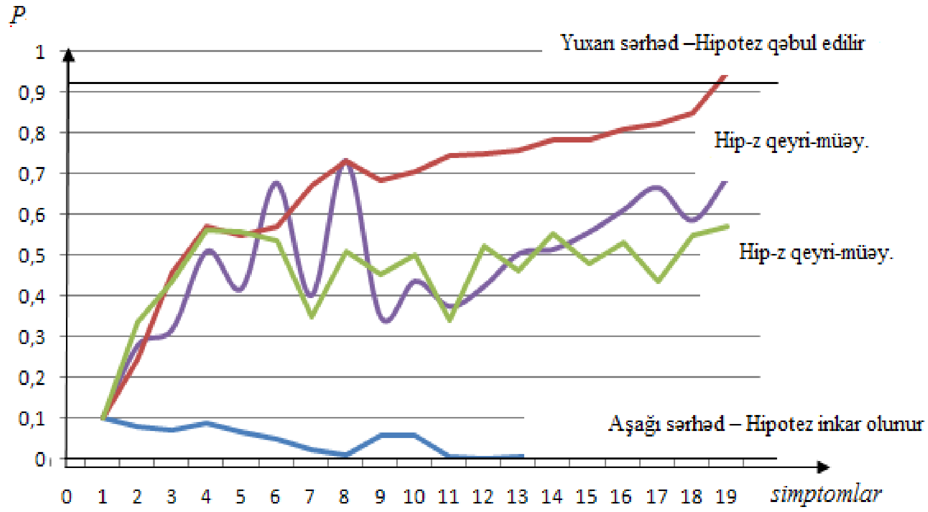
olduqda

$$P(H/\mathrm{S}) = \frac{P^+P(H)}{P^+P(H) + P^-(1 - P(H))}, \qquad (1.9)$$

$$P(H/\sim S) = \frac{(1 - P^+)P(H)}{1 - P^+P(H) - P^-(1 - P(H))} \qquad (1.10)$$

Əgər hər bir simptom üçün “Hə - Yox” cavabları mümkündürsə, onda 2^k qədər cavablar ardıcıllığı vardır, bunlar müxtəlif hesablama trayektoriyaları verirlər. Əgər cavablandırdıqda ehtimal artırsa (azalırsa) onda verilən hipotezin maksimal (minimal) $P_{max}(H)$ ($P_{min}(H)$ ehtimalına gətirib çıxaran trayektoriya əldə olunancaqdır. Maksimal və minimal ehtimal əsasında hər bir hipotez üçün yuxarı və aşağı sərhəd qiymətləri qoymaq olar. Məsələn, yuxarı ($M_1(H)$) sərhəd kimi 0,8-ə vurulmuş maksimal ehtimal qiyməti və aşağı sərhəd kimi ($M_2(H)$) 0,2-yə vurulmuş maksimal ehtimal götürülə bilər.

Əgər hesablama trayektoriyasının qiyməti yuxarı sərhədi aşırsa, hipotez qəbul edilmiş, əgər hipotezin ehtimal qiyməti aşağı sərhəddin qiymətindən azdırsa rədd edilmiş hesab edilir. Beləliklə, bütün hesablama trayektoriyaları üç sinif trayektoriyalara bölünür: hipotezin qəbul edilməsi, rədd edilməsi və qeyri-müəyyənliyi (4). Şək.3. -də qərar qəbul etmənin trayektoriyaları göstərilmişdir.

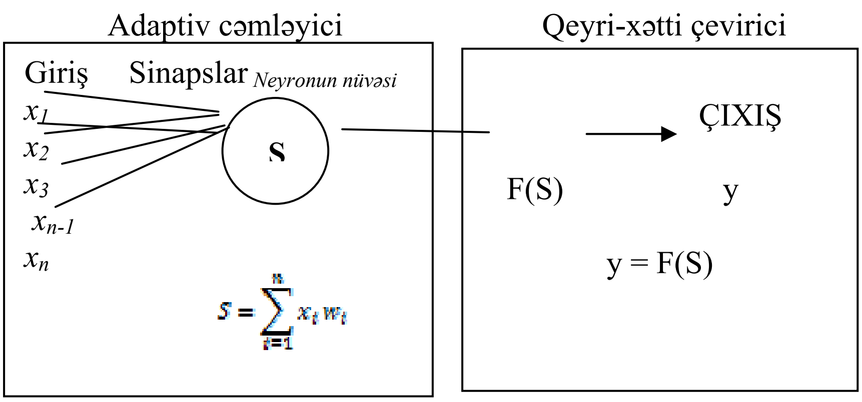

Şək.3. Bayes üsulunda qərar qəbul etmənin mümkün trayektoriyaları

Neyron şəbəkə. Süni neyron şəbəkələr canlı orqanizmlərin sinir sisteminin işləməsi haqqında biliklər əsasında yaranmışdır. Istənilən neyron şəbəkə biliklərin təsviri üçün sərbəst sistem şəklində istifadə olunur, bu bir qayda olaraq idarəetmə sisteminin bir komponenti və ya qərar qəbul edilməsinin bir modulu kimi iştirak edir. Şəbəkənin yerinə yetitrdiyi funksiyaları bir neçə əsas qruplara bölmək olar:

- approksimasiya və interpolyasiya;
- obrazların tanınması və təsnifatı;
- verilənlərin sıxılması;
- proqnozlaşdırma;
- identifikasiya;
- idarəetmə;
- assosiasiylar (5).

Bunların hər birində neyron şəbəkə bir neçə dəyişənin funksiyasının approksimatoru kimi rol oynayır və $y=f(x)$ funksiyasını realizə edir, harada x – giriş vektoru, y – bir neçə dəyişənin vektor funksiyasının realizasiyasıdır. Süni neyronu şək.3.4-də kimi təsvir etmək olar.

Şək. 4. Süni neyron

Neyron şəbəkələrin böyük potensiala malik olan əsas funksiyası bütün neyronlar tərəfindən informasiyanın paralel emalıdır. Bu xüsusiyyətə əsasən böyük saylı neyronlararası əlaqələrin nəticəsində informasiyanın emalı prosesi sürətlənir.

Neyron şəbəkənin digər əsas xüsusiyyəti öyrənmə və alınmış biliklərin ümumiləşdirilməsidir (6). Şəbəkə süni intellekt cəhətlərinə malikdir. Süni neyron şəbəkələr çoxlu əlaqəli böyük miqdarda paralel işləyən sadə prosessorlardan ibarət hesablama sistemidir. Onlar təcrübə, ümumiləşdirilmə, izafi məlumatdan mühüm verilənlərin çıxarılması kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Öyrədilmə zamanı qoyulan məsələnin effektiv həlli üçün şəbəkənin arxitekturasının (neyronlar arasında əlaqələrin strukturu) və neyronların çəkilərinin seçilməsi

yerinə yetirlir. Hər hansı bir alqoritmə əsasən öyrədilməyə görə şəbəkə giriş siqnallarına qarşı daha yaxşı reaksiya verir (7).

Bu gün müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən müxtəlif konfiqurasiyalı çoxlu miqdarda neyron şəbəkələr mövcuddur. Məsələn, çoxlaylı tam əlaqəli neyron şəbəkə obrazların qanunauyğunluqlarının və təsnifatının axtarılması üçün geniş istifadə olunur. Ən geniş yayılmış neyron şəbəkə arxitekturaları çoxlaylı perseptron, ümumi reqressiyalı neyron şəbəkə, Koxonen neyron şəbəkəsi və s.-dir.

Artıq bu gün süni neyron şəbəkələri bir sıra sahələrdə istifadə olunur. Onların istifadəsi məsələnin təbiətindən irəli gəlir. Giriş verilənlərinin və onlar arasında əlaqələrin çoxluğu şəraitində düzgün qərar qəbuletmə baxımından diaqnostika prosesində, o cümlədən tibbi diaqnostikada süni neyron şəbəkələri son zamanlar geniş istifadə olunur (8).

Tibbi praktikada həkim-diaqnostlar predmet sahəsini təsvir edən xarakteristikalar yığımı əsasında qərar qəbul edirlər. Bu xarakteristikalar formalizə olunmuş parametrlər kimi neyron şəbəkənin giriş qiymətləri şəklində istifadə oluna bilər. Neyron şəbəkənin çıxış qiyməti bu halda müəyyən xəstəliyin olması haqqında diaqnozun qoyuluşu kimi istifadə olunur. Adətən həkim problemi xarakterizə edən bir neçə on, yüz parametrlərlə əməliyyat aparır. Onlar ilkin parametrlər kimi təcrübə və bilik əsasında emal olunaraq diaqnoz qoyulur. Giriş və çıxış parametrləri müəyyən edildikdən sonra öyrətmə seçimini hazırlamaq lazım gəlir. Öyrətmə seçimi neyron şəbəkənin proqramçısı ilə həkim-diaqnostun müştərək işinin nəticəsi olur. Son məsələ perseptronu layihələndirərək öyrətmə vasitəsilə ona bilik və təcrübənin ötürülməsindən ibarətdir. Nəticədə perseptron öyrətmə seçiminin istənilən vektorunu nəticə vektoruna çevirməyi bacarmalıdır. Yeni giriş vektoru ilə xarakterizə olunan yeni vəziyyət yarandıqda perseptron onun üçün düzgün diaqnozdan ibarət olan yeni nəticə vektorunu artıq həkimin köməyi olmadan hesablamalıdır (9).

Süni neyron şəbəkələrinin tibbi diaqnostikada bəzi tətbiq sahələrini misal göstərmək olar: flüorestent spektrlərin analizinin köməyilə aterosklerotik piləklərin aşkar olunması; periferik damarların xəstəliklərinin diaqnostikası, miokard infarktının diaqnostikası, akustik siqnalların analizinin köməyilə ürəyin qapaqcıqlarının küylərinin diaqnostikası; psixi simptomların tanınması və s.

Neyroşəbəkə yanaşması çox vaxt statistik metodlarla müqayisə olunur. Lakin praktikada rast gələn verilənlər qeyri-xətti olduqları üçün neyron şəbəkələrdən istifadə olunur. Onlar bu cür verilənlərin emalı zamanı statistik metodlara nisbətən üstünlüklərə malikdirlər. Neyron şəbəkə giriş verilənlərinin ölçü fəzasını azalda bilir, bu zaman ən mühümləri seçilə bilər. Buna baxmayaraq statistika və neyron şəbəkə texnologiyaları bir-birini tamamlamalıdırlar.

Neyron şəbəkədə məsələnin həll üsulu haqqında biliklər öyrətmə prosesində toplanaraq neyronlar arasında sinaptik çəkilərdə yadda saxlanır (10). Sinaps neyron şəbəkədə siqnalların ötürüləməsini təmin edir. Diaqnostika məsələlərində cəld işləyən sistemlər yaratmaq lazım gəlir. Süni neyron sistemlərin bu cür tanıma rejimində çox cəld işlədiklərindən belə sistemlərin yaradılmasında onların nəzəri və praktiki əsası vardır. Neyrona giriş siqnlları daxil olur, onlar digər neyronların çıxış siqnallarıdır. Hər bir giriş siqnalı əlaqənin uyğun çəki əmsalına vurulur. Əlaqələrin çəkisi ilə giriş siqnalları cəmləmə blokuna daxil olur. Neyronun çıxış siqnalı aktivləşmə funksiyasının köməyilə müəyyən edilir. Aktivləşmə funksiyalarından məntiqi, artan xətti, eksponensial, siqmoidal geniş yayılmışdır. Verilənlərin şəbəkədə konkret çevrilməsi onun arxitekturası, neyronlararası əlaqənin topologiyası, şəbəkənin öyrədilmə üsulları, neyronlar arasında rəqabətin olub-olmaması, neyronlar arasında informasiyanın ötürülməsi ilə əlaqədardır.

Son zamanlar süni neyron şəbəkələrini ekspert sistemləri ilə birləşdirmək üçün cəhdlər göstərilir. Bu cür sistemlərdə süni neyron şəbəkə nisbətən sadə hallara reaksiya verir, qalan hallar isə ekspertlərin ixtiyarına verilir. Nəticədə mürəkkəb vəziyyətlər daha yüksək səviyyədə öz həllini tapır. Məsələn, tibbi diaqnostikada neyron şəbəkənin ekspert sistemi ilə birlikdə istifadə olunmasına aid misal «NeyroProyekt” şirkətinin südəmər körpələrdə eşitmənin obyektiv diaqnostikasıdır. Diaqnostikanın metodikasına görə səs həyəcanlandırıcısı beynin reaksiyasını qeydə alır. Bu elektroentsefaloqramlarda özünü göstərir. Təcrübəli ekspert uşağın eşitməsini yoxlamaq üçün 2000 test aparmalıdır, neyron şəbəkə isə həmin dürüstlüklə mütəxəssisin iştirakı olmadan bir neçə dəqiqə ərzində 200 müşahidə əsasında eşitmə səviyyəsini müəyyən edir (11).

Tibbi diaqnostikada neyron şəbəkələrinin tətbiqinin müxtəlifliyi predmet sahəsinin spesifikliyi ilə bərabər çəki funksiyalarının spesifikliyi, neyron şəbəkənin öyrədilməsinin modifikasiyası ilə əlaqədardır (12). Neyron şəbəkənin öyrədilməsi xüsusi konstruktiv alqoritmin köməyilə yerinə yetirilir.

Zaman sıraları metodu. Yeni kompüter texnologiyalarının əhalinin sağlamlığının mühafizəsi sahəsində müasir proqram və verilənlərin analizi metodlarının istifadəsi, xüsusilə sağlamlığa ətraf mühitin zərərli amillərinin təsiri şübhə doğurmur. Hal-hazırda ətraf mühit və sağlamlıq haqqında verilənlərin emalı üçün statistik metodlardan biri kifayət qədər incə məqamları araşdıran zaman ardıcıllığının analizidir. Bu metod

əsasən ətraf mühitin çirklənməsi ilə əhalinin sağlamlığı arasında əlaqənin analizi üçün çox münasibdir. Zaman sırası təsadüfi kəmiyyət və ya prosesin müşahidələrinin zaman boyunca nizamlanmasıdır. Bu ədədlər sırası müəyyən zaman anında müşahidə olunan təsadüfi kəmiyyətin qiymətini verir. Bir qayda olaraq zaman anları bir-birlərindən bərabər ayrılaraq saat, gün, ay, il kimi qiymətlərdən ibarət ola bilər. Sıranın elementlərinin nizamlanması müşahidələr məcmuyunun əsas xassəsi kimi onu təsadüfi sadə qiymətlər yığımından fərqləndirir və əlavə qiymətli nəticələr əldə etməyə imkan verir (13, 14).

Zaman sırası iki tip verilənlərdən ibarətdir: kəsilməz verilənlər, ixtiyari zaman anında müşahidə olunan kəmiyyətin qiymətini almağa imkan verir; diskret verilənlər müəyyən zaman anlarında müşahidə olunan kəmiyyətin qiymətini almağa imkan verir.

Adətən zaman sıraları fərdi deyil, zaman boyunca bərabər paylanmış sonlu nöqtələr çoxluğu kimi olur. Məsələn, gündəlik müraciətlərin sayı, konsentrasiyaların orta qiymətləri və s. Zaman sırası hər hansı bir dəyişənin, həmçinin bir neçə dəyişənlərin zaman ərzində qiymətləridir (məs. zəhərlərin konsentrasiyası, havanın temperaturu, qıc olmaların sayı, taxikardiya və s.). Bu cür zaman sıraları çoxölçülüdür.

Çoxölçülü zaman sıralarını öyrənməklə ayrı-ayrı dəyişənlərlə bərabər onların bir-birinə təsirini araşdırmaq olar.

Sadə halda qeyri-asılı X_i kəmiyyəti ətraf mühitin zərərli amillərini ifadə edirsə, Y – təsir nəticəsidir. Onda bunlar arasında reqressiya əlaqəsi yaratmaq olar. Bunu zaman ardıcıllığı olduqda da yerinə yetirmək olar. Çoxölçülü zaman sıraları üçün ümumi reqressiya tənliyi aşağıdakı kimidir:

$$E(Y) = a_0 + \sum(a_i f_i(X_i)) + \varepsilon, \qquad (1.11)$$

harada Y – təsirin miqdari nəticəsi;
X_i – mühitin amilləri;
i – mühitin amilinin (cari nömrə) indeksidir, i=1,2,..., n;
n – amillərin sayıdır;
E, f_i – sıranın əlaqə və çevrilmə funksiyalarıdır;
$a_0, \ldots, a_i$ – meyl əmsallarıdır (ilkin qiymətlər);
ε – qalıq (metodun xətası).
Məsələ tənlikdə a_i əmsallarının müəyyən edilməsidir.

E funksiyası asılı dəyişənin paylanma növü ilə müəyyən olunur. f_i funksiyası meyllərin təsirinin aradan qaldırılması üçün filtrlərdir. Filtrin məqsədi x–in dəyişməsi zamanı y-in dəyişməsinin daha aydın göstərilməsini təmin etməkdir. Filtrasiya üçün bir neçə metodlar tətbiq olunur. Orta qiymət, sadə sürüşən orta qiymət və s. Zaman sıralarının analizinin aparılması zamanı filtrasiya prosedurası reqressiya modelinin qurulmasından qabaq tətbiq olunur. Filtrasiya həm y, həm də x sırası üçün aparıla bilər. Əsas məsələ filtrasiya apardıqda lazımi statistik informasiyanın nəzərdən qaçırılmamasıdır. Bunun üçün sıraların müxtəlif hamarlama prosedurası yerinə yetirələrək müqayisə nəticəsində korrelyasiya analizinin köməyilə ən yaxşı variantlar seçilir. Daha sonra reqressiya modeli qurulur. Modelin keyfiyyəti qalıqların analizi əsasında qiymətləndirilir. Bunun üçün qalıqların qrafikinin normal paylanma qrafikinə uyğunluğu yoxlanılır.

Zaman sıralarının spesifikliyinə görə onların analizi üçün müəyyən metodika tətbiq olunur. Hər bir yeni məsələ həlli üçün zaman sıralarının analizi metodu çərçivəsində onun həll edilməsi metodikasının adaptasiyası aparılır.

Zaman sıraları metodu ətraf mühitin çirklənməsi ilə sağlamlıq arasında asılılığın yoxlanılması, epidemioloji tədqiqatlarda, koqort tədqiqatlarda, yəni müəyyən bərabər zaman anlarından bir müşahidələrin aparılması və s. tədqiqatlar həm fərdi, həm də qrup səviyyəsində aparıla bilər. Ümumiləşdirərək demək olar ki, zaman sıraları metodu müşahidələr və nəticələrin fiksə edilməsi bərabər zaman anlarında bir aparılan istənilən tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Reqressiyanın öyrənilməsi zamanı

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + \cdots + b_qx_q + \varepsilon \qquad (1.12)$$

modelindən istifadə olunur. Bu zaman Y dəyişəni kəsilməz olub x_i qeyri-asılı dəyişənləri və b_i əmsalları çərçivəsində Y-n qiymətlərini təyin etməyə imkan verir. Bəzən Y kəsilməz deyil, iki qiymət ala bilən funksiya da ola bilər. Vahid hər hansı hadisənin olması, sıfır isə hadisənin realizə olunmamasını göstərir. Riyazi olaraq

$$p = \begin{cases} P(Y = 1) \\ P(\text{"Hadisə baş verib"}) \end{cases}$$

Bu halda p kəmiyyəti qiymətləndirilməlidir və Y-ə təsir edən amillər müəyyən edilir. Model bir qeyri-asılı dəyişən üçün

$$p = a + b_1 x_1 \qquad (1.13)$$

kimi müəyyən olunur. Bu modelin yararsızlığı p-nin (0,1) intervalında sol tərəfin istənilən qiymət ala bilməsidir. Aşağıdakı şəkildə də model istifadə oluna bilər:

$$p = e^{a+b1x1} \qquad (1.14)$$

Lakin bu modelin sağ tərəfi həmişə müsbət qiymətlər verəcəkdir. Bu məhdudiyyətin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı model tətbiq olunur

$$p = \frac{e^{a+b_1x_1}}{(1+e^{a+b_1x_1}}. \qquad (1.15)$$

Bərabərliyin sağ tərəfində olan ifadə məntiqi funksiya adlanır. Riyazi çevrilmələr nəticəsində aşağıdakı ifadə alınır:

$$\ln\left[\frac{p}{1-p}\right] = a + b_1 x_1. \qquad (1.16)$$

p/(1-p) kəmiyyətinə "müvəffəqiyyət şansı" deyirlər. Bu səbəbə görə p-nin modelləşdirilməsi xətti reqressiya modelinə ekvivalentdir. Asılı və qeyri-asılı dəyişənlər arasında əlaqənin analizi statistik modelin köməyilə aparıldıqda məntiqi reqressiya adlanır.

Analiz. Alınan məlumatların planlaşdırılması və adekvat analizi aparılan araşdırmaların əsas hissəsini təşkil edir, statistik metodlar isə bunun üçün tətbiq olunan riyazi aparatdır (15). Biostatistika kliniki eksperimentlərin aparılması üçün statistik testlər, proseduralar çoxluğudur.

Tibbi eksperimentin statistik analizini aparmaq üçün aşağıdakılar lazımdır:

1. Aparılan eksperimentin əsas məqsədi üçün hipotezi irəli sürmək;
2. Eksperimental müşahidənin aparılma strategiyasını seçmək;
3. Asılı dəyişənləri müəyyən etmək;
4. Qeyri-asılı dəyişənlərin sayını müəyyən etmək;
5. Asılı və qeyri-asılı dəyişənlərin mahiyyətini (kəsilməz, sıra ilə, nominal) müəyyən etmək;
6. Statistik sxemlər əsasında statistik əhəmiyyət kriterisinin müəyyin edilməsi və təxmini qiymətləndirilməsi üçün statistik proseduranın seçilməsi;
7. H_0 sıfrıncı hipotezin və H_A alternativ hipotezi formalaşdırmaq (H_A tədqiq olunanlar arasında əlaqələrin olmamasını göstərir, H_0 tədqiq olunanlar arasında əlaqənin olmasını göstərir)
8. Öncədən qiymətləndirmə - burada aparılan tədqiqatlar nəticəsində alınmış verilənlərin ümumiləşdirilməsi üçün hansı ölçmələrin aparılması müəyyən edilir.
9. Nəticə və ya statistik əhəmiyyətliliyin yoxlanılması. Statistik əhəmiyyətlilik üçün testin tətbiqi. Əgər testin əhəmiyyəti ($p \leq 0.05$), onda H_0 rədd edilir, H_A tətbiq olunur. Müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif testlər tətbiqi edilir (Styudent, Fişer və s.) (16).

3-cü bənddən başlayaraq 9-cu bəndə qədər olan mərhələlərin yerinə yetirilməsi statistik sxemin yaradılması deməkdir.

Yeni emal metodları ilə təmin olunmuş müasir riyazi və statistik paketlərin yaradılması bu metodların tibbdə istifadə dairəsini genişləndirdi. Bu zaman əsas istiqamət olan diaqnostika və müalicənin qiymətləndirilməsi üçün yeni metodlarla yanaşı göstəricilərin informativliyinin qiymətləndirilməsinə yeni baxış imkanı əldə edildi. Müasir tədqiqatlarda öyrənilən əlamətlər siyahısına praktiki olaraq istifadəçinin imkanı dairəsində bütün klinik və laborator göstəriciləri daxildir. Məsələn, (Buccheri, Ferrigno, 1994) işlərində ağ ciyər xərçənginin 200 klinik və laborator göstəricilərinin proqnostik əhəmiyyətini qiymətləndirmək lazım gəlmişdir. Bu cür informasiya həcmi üçün əsasən çox parametrli verilənlərin emal metodları istifadə olunur.

Göstəricilərin zaman ərzində dəyişməsinin aşkar edilməsi üçün avtokorrelyasiya funksiyasından, parametrik, qeyri-parametrik statistik meyarlardan istifadə edilə bilər. Avtokorrelyasiya funksiyası zaman sırasında göstəricinin qiymətlərinin zaman intervalından asılı olaraq arasındakı əlaqəni xarakterizə edir. Cüt avtokorrelyasiya əmsalları aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$K_{y(t)} = \frac{\sum_{i=1}^{n}\left[y_i(t)y_i(t+\tau)\right] - n\overline{y}(t)\overline{y}(t+\tau)}{\sqrt{\left[\sum_{i=1}^{n} y_i^2(t) - n\overline{y^2}(t)\right]\left[\sum_{i=1}^{n} y_i^2(t+\tau) - n\overline{y}^2(t+\tau)\right]}}, \quad (1.17)$$

harada $y_i(t)$ – t zamanında göstəricinin qiyməti;
$Y_i(t+\tau)$ - $(t+\tau)$ zamanında göstəricinin qiyməti, yəni zamanın τ qədər sürüşməsi olduqda;
$Y(t)$ və $y(t+\tau)$ – t və $t+\tau$ zamanlarında göstəricinin orta qiyməti;
n- göstəricinin cüt qiymətlərinin sayı.

Avtokorrelyasiya əmsallarının qiymətləri göstəricinin cüt qiymətlərinin sayı çoxaldıqca daha da artır, yəni müşahidənin davam etməsi uzandıqca artır. Göstəricinin qiymətləri arasında əlaqə və əlaqənin əhəmiyyəti avtokorrelyasiya əmsalının qiyməti və işarəsinə görə təyin edilir. Əmsalın müsbət qiyməti əlaqənin düz, mənfi qiyməti isə əks olduğunu göstərir. Əmsalın qiyməti:
- <0,3- əlaqə zəif;
- 0,3-0,7 - əlaqə normal;
- >0,7 - əlaqənin güclü olduğunu bildirir.

Cüt avtokorreyasiya əmsalları ilə yanaşı parsial (xüsusi) avtokorrelyasiya əmsalından istifadə etmək olar. Bu əmsal zaman intervalları ilə ayrılmış qiymətlər arasında əlaqənin qiymətlərini daha dəqiq göstərir. Onda bu funksiya cüt avtokorrelyasiya əmsalları ilə ayrı-ayrı zaman sıralarında diaqnostikanı tamamlayır.

Göstəricilər arasında zaman intervalları boyunca dəyişikliklərin olmasını qiymətləndirmək üçün parametrik və qeyri-paramerik statistik meyarlardan istifadə edilir. Lakin parametrik meyarlardan istifadə edilməsinə gəldikdə göstəricinin paylanmasının dəqiqləşdirilməsi və göstəricilərin qiymətlərinin zaman ərzində neçə dəfə ölçülməsi qabaqcadan naməlum olduğu üçün qeyri-parametrik üsullardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Həmçinin monitorinq zamanı hər hansı göstəricinin dəyişməsi qənaətbəxş olduqda lüzumsuz yoxlamalara ehtiyac olmur. Bu səbəbdən göstəricilərin neçə dəfə yoxlanmasını qabaqcadan proqnoz etmək olmur. Göstəricinin dəyişməsinin dürüstlüyünün yoxlanması üçün qeyri-parametrik metod olan Manna-Uitni, Vilkokson, Fridman, Kraskal-Uollisin meyarlarından istifadə edilməsi məqsədə uyğundur (17). İlk növbədə 0-cı hipotez irəli sürülür. Daha sonra göstəricilərin müqayisə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün meyarların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onlardan hər hansı biri tətbiq edilir:

1.**Manna-Uitni U-meyarı** asılı olmayan göstəricilər arasında fərqin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Adətən kiçik seçmələr üçün tətbiq edilir. Bu meyarın tətbiq olunması üçün hər hansı bir əlamətə görə müqayisə olunan seçmələr yeganə ranqlanmış sırada əlamətin artma istiqamətində təsvir olunur. Ən kiçik qiymət kiçik ranqlı olur. Ümumi ranqların sayı:

$$N = n_1 + n_2,$$

harada n_1 - birinci seçmənin sayı, n_2 - ikinci seçmənin sayıdır.

Ranqlanmış sıra iki hissəyə bölünərək birinci seçmənin ranqları cəmi hesablanır, analoji olaraq ikinci sırada da hesablama aparılır. İki ranq cəmindən ən böyüyü (T_x) müəyyən olunur. O, n_x seçməsinə uyğun gəlir. Manna-Uitni meyarı aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$U = n_1 \cdot n_2 + \frac{n_x \cdot (n_x + 1)}{2} - T_x. \quad (1.18)$$

n_1 və n_2 üçün meyarın kritik qiyməti tapılır. Əgər U alınmış qiymət cədvəldəki qiymətdən kiçik və ya bərabərdirsə baxılan seçmələrdə öyrənilən əlamətin səviyyəsi arasında əhəmiyyətli fərq olduğu aşkar olunur. Əgər U qiyməti cədvəl qiymətindən böyükdürsə 0-cı hipotez qəbul edilir. Fərqlərin dürüstlüyü U-nun qiyməti az olduqca artır.

2.**Vilkoksonun T-meyarı** müalicədən əvvəl və sonra alınmış əlaqəli göstəricilər arasında fərqlərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Bu meyar ranqlara əsaslanır. Hər hansı bir əlamətin cüt fərqi kimi ranqlara bölünür. Müsbət və mənfi fərqlər (işarədən asılı olmadan) artan istiqamətdə bir sıraya düzülür. Mütləq qiymətcə ən kiçiyi birinci ranqlı olur. Ayrıca müsbət və mənfi fərqlərin cəmi hesablanır, işarə nəzərə alınmadan cəmlərdən ən kiçiyi (T) verilən meyarın statistikası üçün istifadə olunur. Əgər hesablanmış qiymət kritik qiyməti aşarsa 0-cı hipotez qəbul edilir.

3.**Fridman meyarı** eyni bir seçmədə zaman ərzində təkrar ölçülmüş göstəricilər arasında yaranmış fərqin dürüst aşkar edilməsində istifadə olunur. Bu meyar vəziyyətdən asılı olaraq göstəricinin dəyişməsini müəyyən etməyə imkan verir. Vilkokson meyarının ümumiləşdirilməsi kimi o, ikidən artıq ölçmələrin aparılmasında tətbiq olunur. Burada hər bir xəstə müalicə zamanı və ya müalicədən sonra müyyən zaman

anlarında müşahidə olunur və müşahidənin nəticəsi sıralanır. Ranqların cəmi müəyyən edilir. Əgər tapılmış qiymət kritik qiyməti aşırsa 0-cı hipotez rədd edilir. x_{ij}-un k və n müşahidələri verilmişdir, harada $1 \le i \le n,\ 1 \le j \le k$. x_{ij} elementinin ranqı r_{ij} kimi işarə olunur ($r_{ij} = 1.2,3,...,k$). Meyar aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$S = \frac{12n}{k(k+1)} \sum_{j=1}^{k} \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} r_{ij} - \frac{k+1}{2} \right). \quad (1.19)$$

Əgər $S < S_\alpha(n,k)$ onda 0-cı hipotez qəbul edilir (S_α cədvəl qiyməti).

4. **Kraskal-Uollisin *H*-meyarı** hər hansı bir əlamətin eyni zamanda üç, dörd və daha çox seçmələrdə fərqinin aşkar edilməsi üçün istifadə olunur. Bu meyar Manna-Uitninin *U*-meyarının ümumiləşdirilməsidir və ikidən artıq seçmələr arasında fərqin aşkar edilməsi üçün tətbiq edilir. O, əlamətin seçmələrdə dəyişmə dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu meyara görə seçmələr nə qədər az qarşılıqlı kəsişərlərsə onda əhəmiyyətlilik səviyyəsi artmış olacaqdır. Bütün seçmələr şərti olaraq kəmiyyətin rast gəlməsinə görə bir seçmədə birləşirlər və bunlara ranqlar mənimsədilir. Sonra alınmış ranqlar ilkin verilənlərlə tutuşdurulur və hər bir seçmə üçün ayrıca ranqlar cəmi hesablanır. Əgər ranqlar cəmi bir-birindən fərqlənmirlərsə onda seçmələr arasında fərqlər o qədər əhəmiyyətli deyil.

Məsələn k sayda seçmələr verilmişdir:

$$x_1^{n1} = \{x_{11}, \ldots, x_{1n_1}\}, \ldots, x_k^{n_k} = \{x_{k1}, \ldots, x_{kn_k}\}.$$

Ümumiləşdirilmiş seçmə $x = x_1^{n1} \cup x_2^{n2} \cup \ldots \cup x_k^{n_k}$ kimi olacaqdır. Bütün

$$N = \sum_{i=1}^{k} n_i$$

elementlər artan istiqmətdə sıralanır və R_{ij} i-ci seçmənin j-cu elementinin ranqıdır. Onda iki seçmə arasında fərqin müəyyən edilməsi üçün Kraskal-Uollis meyarı aşağıdakı kimi müəyyən olunacaqdır:

$$H = \frac{12}{N(N+1)} \cdot \sum_i \frac{T_j^2}{n_j} - 3(N+1) \quad (1.20)$$

Harada N – seçmənin ümumi sayıdır, T_j – hər qrupda ranqların cəmi, n_j – j-cı qrupda müşahidə olunanaların sayı.

Əgər $H \geqslant H_\alpha$ olarsa 0-cı hipotez rədd edilir (H_α cədvəl qiymətidir).

Nəticə

İnformasiyanın gücü intellektual imkanları qabaqlayır. İnformasiya ehtiyatlarının idarə olunması və yeni mürəkkəb məsələlərin həllinin təmin edilməsi üçün bu gün yeni axtarış sistemlərinin mükəmməlləşməsi, informasiyanın yadda saxlanması və axtarışının yeni prinsiplərinə keçid, informasiya sistemlərinin yaradılması istiqamətində addımların atılması tələb olunur. İstənilən halda informasiya sistemlərinin əsas məsələsi konkret predmet sahəsi çərçivəsində konkret informasiya tələbatının ödənilməsidir.

Bu elmi məqalədə problemə yanaşma konsepsiyası yer almışdır. Insan orqanizminə bir tam biosistem kimi baxılır və onun ümumi xassələrin identifikasiyası üçün riyazi aparat araşdırılır və seçilir. Biosistemə iki növ yanaşma təklif edilir. Onlardan biri sadə ehtimal yanaşma, digəri isə çox mürəkkəb ehtimal-determinə yanaşmadır. Sadə ehtimal yanaşmada riyazi aparat olaraq Bayesin nəzəriyyəsi və düsturları tətbiq edilərək diaqnostika aparılır. Ikinci halda vəziyyət çətinləşəndə, yəni nəticə almaq mümkün olmayanda və ya qeyri-müəyyən cavablar alındıqda neyron şəbəkələrə müraciət etmiş və həllin hadisəyə adekvatlığını sübut edə bilmişik (18).

Digər tərəfdən zaman sıralarının analizinə də yer ayrılmışdır. Zaman sıralarının spesifikliyinə görə onların analizi üçün müəyyən metodika tətbiq olunur. Hər bir yeni məsələ həlli üçün zaman sıralarının analizi metodu çərçivəsində onun həll edilməsi metodikasının adaptasiyası aparılır.

Biostatistika dedikdə biz kliniki eksperimentlərin aparılması üçün statistik testlər, prosedurlar çoxluğu başa düşürük. Eksperimentin aparılmasının riyazi üsulları, biostatistika üsullarından Manna-Uitni U-meyarı, Vilkoksonun T-meyarı, Fridman meyarı, Kruskal-Uollisin *H*-meyarı verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Viner N. Cybernetics or control and communication in the animal and the machine. Second edition. M, "Sov. radio ", 1968
2. Biostatistics. Information project in the field of healthcare in the countries of the Caucasus. Ottawa, 2003
3. Trofimova T.G., Chernov V.I. Classification of biocybernetic systems and the methodology of their theoretical research. // Collection of reports of the conference "Evidence-based medicine (clinical observation, statistical generalization, process models), Voronezh, January, 2000
4. Petrushin V. A. Expert training systems. Kiev: Naukovo Dumka, 1992, 196 p.
5. Osovsky S. Neural networks for information processing. Translated from Polish by I.D. Rudinsky M: Finance and Statistics, 2004, 344 p.
6. Muller K., Mika S. An Introduction to Kernel-Based Learning Algorithms, IEEE Neural Networks, 2001, No. 12 (2), P.181–201
7. Eremin D.M., Garceev I.B. Artificial neural networks in intelligent control systems. M .: MIREA, 2004, 75 p.
8. Egorov A.A. Mikshina V.S. Application of probabilistic neural networks for solving classification problems in surgery / Scientific and practical conference. NEUROINFORMATICS, Moscow, 2011, pp. 152-163
9. Aravin O.I. Diagnostics in medicine and biomechanics based on the apparatus of neural networks // Biomechanics in Russia, 2012
10. Wasserman F. Neurocomputer technology: theory and practice. Per. from English, 2004
11. Kalchenko D. Neural networks: on the threshold of the future // ComputerPress 1'2005
12. Sheozhev A.M. Development of neural network algorithms for the automation of biomedical research. Dissertation of the scientific degree of candidate of technical sciences, specialty 05.13.18, 2004
13. Guryeva V.M., Kotov Yu.B. Analysis of short segments of time series in medical problems // IPM im. MV Keldysh RAS, Moscow, 2005. This work was supported by the Russian Foundation for Basic Research (project No. 04-01-00434)
14. Yunkerov V.I., Grigoriev S.G. Mathematical and statistical processing of medical research data. Saint Petersburg, 2002
15. Merkov A.B. About Statistical Learning Theory [HTML] (http://www.recognition.mccme.ru/pub/RecognitionLab.html / slt.html), - 2006
16. Stanton Glantz. Biomedical statistics. Translation from English. Yu.A. Danilov. Moscow, 1999
17. Eliseeva I.I., Yuzbashev M.M. General theory of statistics: Textbook / Ed. I. I. Eliseeva. 4th ed., Rev. and add. Moscow: Finance and Statistics, 1999, 480 p.
18. G.G.Abdullayeva, N.H.Gurbanova, I.H.Mirzezade, R.H.Naghiyev. Information Technology: Diagnostics and Monitoring in Toxicology. Baku, 2016.

Göndərilib: 13.04.2021 Qəbul edilib: 19.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/86-88

Sevinc Nadir qızı Kerimova
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
Sevakarimova@mail.ru

HAMİLƏLİK VƏ MƏXMƏRƏK

Açar sözlər: *hamiləlik, məxmərək, döl, infeksiya*

Pregnancy and velvet
Summary
The main prevention of rubella infection during pregnancy is to be vaccinated against this disease in preparation for pregnancy. Before you decide to get vaccinated against rubella, you need to have a special laboratory test to detect antibodies to the rubella virus in your blood to check if you are immune to this infection. The fact is that in some cases it is impossible to determine whether you are sick with rubella. Because in many cases, the disease can be latent or with a very limited number of symptoms, in which case, naturally, the body develops specific antibodies against the virus. Doctors believe that in this case, the body's immune response will be strengthened. It is recommended that the velvet vaccine be given at least 3 months before the planned date of pregnancy.
Key words: *pregnancy, rubella, fetus, infection*

Hamiləlikdə məxmərək – hava-damcı yolu ilə ötürülən və dölün ağır inkişaf qüsurlarına səbəb olan virus infeksiyasıdır. Xəstəlik limfa düyünlərinin böyüməsi, hipertermiya, öskürək, konyunktivitlə müşayiət olunur. Hamiləlik zamanı məxmərəklə yoluxmadan 2-3 gün sonra papulyoz səpkilər yaranır, patoloji elementlər əvvəlcə üzdə əmələ gəlir, sonra isə bədən, əl və ayaqlara yayılır. Məxmərəyin diaqnostikasında immunoloji marker sayılan IgM təyin edən seroloji testlərdən istifadə olunur[1,2,4]. Xəstəliyin spesifik müalicəsi mövcud deyil, dölün ağır inkişaf qüsurları zamanı məxmərək hamiləliyin pozulmasına göstəriş hesab edilir.

Hamiləlik dövründə məxmərək – virus mənşəli xəstəlik olub, yüksək kontagiozluğa malikdir. Bu xəstəlik həmçinin «alman qızılcası» və «rubella» kimi köhnə adlarla məşhurdur[3,5]. Qadın üçün bu patologiya heç bir risk daşımır, lakin embrionunun zədələnmə ehtimalının yüksək olması ilə əlaqədar məxmərək təhlükəli xəstəlik hesab olunur. Hamiləlik zamanı məxmərək az hallarda müşahidə olunur.

Hamiləlik zamanı məxmərəyin təhlükəliyi həm də ondan ibarətdir ki, patologiya nəinki kəskin, eləcə də xroniki formada gedərək heç bir klinik əlamətlə müşahidə olunmaya bilər. Belə vəziyyətdə döl üçün mövcud olan riskləri vaxtında aşkar etmək və uşağın anadangəlmə patologiyalarının olub-olmadığını nəzərə almaqla hamiləliyin aparılma taktikasını seçmək mümkün olmur. Hamiləlik dövründə məxmərək embriogenezin müddətindən asılı olaraq müxtəlif dərəcəli təhlükələr kəsb edir. I trimestrdə virusa yoluxma (xüsusən ilk həftələrdə) 80% hallarda inkişaf qüsurları ilə nəticələnir. II trimestrdə qeyri-qənaətbəxş sonluq riski 75% uşaqlarda izlənilir, 28-ci həftədən sonra bu göstərici 50%-ə qədər azalır. Hamilelik zamani yoluxma bas verrdikde virus plasenta (cift) vasitəsi ilə dölə keçərək, hamiləliyin pozulmasına,betndaxili inkisafdanqalmaya, doğulacaq uşaqda müxtəlif inkişaf qüsurlarının əmələ gəlməsinə (karlıq, ürək qüsurları, mərkəzi sinir sisteminin zədələnməsi və s.) səbəb ola bilər. Bu bir az da hamileliyin muddetine baglidir. Bele ki, hamileliyin ilk 2 ayinda yoluxma olduqda 50-60% anomaliya yaranma ehtimali vardir. 3-4 ayinda bir qeder azalaraq 15% dusur.17 hefteden sonra ise bu ehtimal 1 % olur. Diaqnostikasi klinik elametlerle yanasi qanda Ig M antitellerin askarlanmasina esaslanir ki bu antiteller yoluxmadan 1 hefte sonra yaranir ve 3 aya kimi qanda dovr edirler. Bir qeder sonra ise diger antitel novleri Ig A,Ig E, Ig D yaranir.Eger qanda Ig M ve ya 4 defe artmis Ig G titri mueyyen olunursa bu zaman keskin infeksiya haqda fikir soylemek olar. Yoluxmadan sonra omurluk immunitet formalasdigi ucun hamilelik dovrunde askarlanan az miqdarda Ig G qorxulu deyil ve kecirilmis xesteliye qarsi olan immunitetden xeber verir.

Hamiləlik dövründə məxmərək embrional və limfoid toxumalara tropluğu ilə seçilən toqaviruslar cinsindən olan viruslar tərəfindən törədilir. Yoluxma başlıca olaraq, infeksiya mənbəyi ilə sıx təmas zamanı hava-damcı yolu ilə baş verir. Virusların yayılması hələ inkubasion dövrdə başlayır, bu zaman xəstəliyin aşkar əlamətləri müşahidə olunmadığından infeksiyalaşmış insanlarla əlaqəni istisna etmək mümkün olmur. Kontagiozluq 7 gün ərzində – səpkilər əmələ gələnə qədər və patoloji elementlərin yaranmasından sonra 1-2 həftə müddətində saxlanılır. Həmçinin hamiləlik dövründə məxmərəyə məişət yolu ilə – infeksiyalaşmış

insanın bioloji mayelərinin izi qalan ümumi əşyaların istifadəsi zamanı yoluxma mümkündür. Sübut olunmuşdur ki, törədici nəinki burun-udlaq seliyində, eləcə də qan, sidik, nəcisdə mövcuddur[5,6,8].

Hamiləlik dövründə məxmərək damar məcrası ilə dölə ötürülür. Əvvəlcə törədici ananın limfatik düyünlərinə daxil olur, tənəffüs orqanlarının toxumalarını zədələyir, sonra isə hematogen yolla ciftə və dölün orqanizminə yayılır. Hamiləlik zamanı məxmərəyin teratogen təsirinin ardıcıllığı tam öyrənilməmişdir[9], lakin isbat edilmişdir ki, törədici xromosom dəyişikliklərinə, embrional hüceyrələrin mitotik aktivliyinin pozulmasına səbəb olur. Bu diaqnozla zamanı tez-tez rast gəlinən hidrosefaliya, əqli və fiziki inkişafın ləngiməsi virusun təsirindən yaranan toxumaların inhibisiya və apoptozu, qanın sirkulyator pozğunluqları ilə əlaqədardır[4,7].

Digər vaxtlarda olduğu kimi hamiləlik dövründə də məxmərək 11-24 gün davam edən inkubasion dövrdən başlanır. Sonra xəstəliyin xarakterik əlaməti-ənsə, boyun və qulaqətrafı limfa düyünlərinin böyüməsi və ağrılı olması meydana çıxır. Qadınların təxminən 1/3 hissəsi törədicinin sinovial mayeyə keçməsi nəticəsində baş verən oynaq ağrılarından əziyyət çəkir[2,4,7].

Hamiləlik dövründə məxmərək çox zaman konyuktivit əlamətləri: gözlərdə kəskin ağrılar, işıqdan qorxma, gözlərin yaşarması ilə müşayiət olunur. Orqanizmin güclü intoksikasiyası ilə əlaqədar bədən hərarətinin 38-39˚C-yə kimi yüksəlməsi, halsızlıq, yorğunluq, baş ağrıları izlənilir[10]. Virus plasentar baryerdən keçərək, döl orqanizminə daxil olur və bətndaxili inkişafın ağır pozğunluqları ilə nəticələnir. Bu qüsurlar ultrasəs skanlama prosesində aşkarlana bilir[7].

Hamiləlik dövründə məxmərək çoxsaylı embriopatiyalarla müşayiət olunur. Döl tərəfindən ilk növbədə xarakterik Qreqq triadası qeyd olunur. Bu sindrom karlıq, korluq və ürəyin zədələnməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı, hamiləlik zamanı məxmərək dölün əqli və fiziki inkişaf pozğunluqlarına, anadangəlmə distrofiyalara, uşaq serebral iflicinə, idiopatik trombositopenik purpuraya gətirib çıxarır. Hamiləliyin gec dövrlərində qadının məxmərəyə yoluxması zamanı döldə vaskulit, daimi residivlərlə müşahidə olunan pnevmoniyaya meyllik, xroniki ekzantema izlənilir. Orta hesabla 1/3 hallarda hamiləlik dövründə məxmərək uşağın ölümü ilə nəticələnir[4,9].

Hətta hamiləlik zamanı məxmərək II-III trimestrdə yoluxma üçün xarakterik sayılan dölün ağır anadangəlmə qüsurlarına səbəb olmasa da, onun uzaq ağırlaşmaları ola bilər. Əksər hallarda xəstəliyin uzaq təzahürləri uşağın cinsi yetişkənlik dövründə meydana çıxaraq, panensefalit, böyümə hormonun çatışmaqlığı ilə özünü büruzə verir.

Hamiləlik dövründə məxmərəyin diaqnostikası.

Hamiləlik dövründə məxmərək qadının qanında törədiciyə qarşı anticisimlərin olmasını müəyyən edən xüsusi seroloji analizlər vasitəsilə aşkarlanır. Əlamətlərin yaranması və ya gələcək ananın təsadüfən infeksiya ocağında olması zamanı vaxtında müayinə aparılması və dölün sağlamlığı üçün risklərin qiymətləndirilməsi məqsədilə təcili surətdə mama-ginekoloq və infeksionistə müraciət etmək lazımdır. Hamiləlik dövründə məxmərək adətən IgM səviyyəsini göstərən immunoferment üsulla (İFA) təyin edilir. Törədiciyə qarşı anticisimlər virusa yoluxmadan 7 gün sonra qanda sirkulyasiya etməyə başlayır və orqanizmdə 1-2 ay ərzində qalır[1,6].

Hamiləlik zamanı məxmərəyin üşaq üçün yüksək risk daşıdığını nəzərə alaraq xəstəyə PZR (polimeraz zəncir reaksiyası üsulu) təyin olunur. Tədqiq olunan bioloji substansiyada IgM-in yüksək titrlərinin aşkarlanması yoluxmaya və xəstəliyin kəskin gedişinə dəlalət edir. Belə hallarda ehtimal olunan yoluxma dövrü müəyyən olunmalı, dölün vəziyyəti qiymətləndirilməli (əsasən kordosentezdən istifadə olunur) və hamiləliyin davam etdirilməsinin mümkünlüyü təyin edilməlidir[2,4].

Hamiləlik dövründə məxmərəyin müalicəsi.

Qadının hestasiyanın 12-ci həftəsinə kimi məxmərəyə yoluxması döldə ağır inkişaf qüsurlarının formalaşmasına səbəb oloduğundan hamiləliyin süni yolla pozulmasına mütləq göstəriş hesab olunur. Embriogenezin 13-28-ci həftəsində infeksiyalaşma zamanı konsilium keçirilərək, hamiləliyin davam etdirilməsinin mümkünlüyü müəyyənləşdirilir. Hamiləlik zamanı məxmərəyin uşağın sağlamlığına təsir etmədiyi aşkarlandıqda və ya hamiləlik digər səbəblərdən pozulmadıqda xəstəyə 20-30 ml dozada immunoqlobulin əzələ daxilinə yeridilir[2].

Hamiləlik dövründə məxmərəyin proqnoz və profilaktikası.

Hamiləlik dövründə məxmərək aşkar olunduqda proqnoz qeyri-qənaətbəxş sayılır. I trimestrdə yoluxmaların 80%-i həyatla uzlaşmayan ağır qüsurların inkişafı ilə nəticələnir. Hamiləliyin davam etdirilməsi zamanı 20% hallarda ölü doğumlar baş verir. Bundan əlavə eyni sayda uşaqlar xəstəliyin anadangəlmə forması ilə doğularaq, həyatın ilk ayında ölürlər. 30% qadınlarda hamiləlik zamanı məxmərək özbaşına düşüklərlə sonlanır. Davam etdirilən hamiləliklərin 20%-də dölün ölümü qeyd olunur. Məhz bu

səbəblərdən hestasiyanın ilkin dövrlərində məxmərək hamiləliyin dayandırılmasına mütləq göstəriş hesab olunur.

Hamiləlik zamanı məxmərəyin spesifik profilaktikası qadının seroloji statusunun müayinəsindən və planlaşdırılan mayalanmadan 2-3 ay əvvəl fərdi göstərişlər üzrə vaksinasiyanın aparılmasından ibarətdir. Bu yanaşma qanda məxmərək əleyhinə anticisimlərin qanda titrinin15 BV/ml-dən az olması hallarında tətbiq olunur. Hamiləlik zamanı məxmərəyə tutulma ehtimalını azaltmaq üçün hestasiyanın 16-cı həftəsinə qədər qadının infeksiya ocağında olması hallarında törədiciyə qarşı anticisimlərdən ibarət immunoqlobulinlərin yeridilməlidir. Mayalanmadan sonra məxmərək əleyhinə vaksinasiya əks-göstəriş sayılır, lakin onun təsadüfi aparılması hamiləliyin süni yolla pozulması üçün səbəb sayılmır. Hamiləlik zamanı məxmərəyin qeyri-spesifik profilkatikası ehtimal olunan infeksiya daşıyıcıları ilə təmasın istisna edilməsi və immunitetin möhkəmləndirilməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Duran B, Toktamış A, Erden Ö, ve ark. Doğum öncesi bakımda tartışmalı bir konu: TORCH taraması. CÜ Tıp Fakültesi Dergisi 2002;24:185-190.
2. Çakıcı C, Aka N, Yorulmaz S, ve ark. Gebelerde rutin olarak toksoplazma, rubella ve sitomegalovirus taraması yapılmalı mıdır? Turkiye Klinikleri J Gynecol Obst 2013;5:20-22.
3. Tekin A, Deveci Ö, Yula E. The seroprevalence of antibodies against Toxoplas-ma gondii and Rubella virus among childbearing age women in Mardin province. J Clin Exp Invest 2010.
4.American Academy of Pediatrics. Rubella. In: Kimberlin DW, Brady MT, Ja- ckson MA, Long SS (eds). Red Book: 2018-2021 Report of the Committee on Infectious Diseases. 31st ed. Itasca, IL: American Academy of Pediatri- cs, 2018:705-11.
5. Cherry JD, Adachi K. Rubella virus. In: Cherry JD, Demmler-Harrison GJ, Feigin RD, Kaplan SL, Steinbach WJ, Hotez PJ (eds). Feigin and Cherry’s Textbook of Pediatric Infectious Diseases. 7th ed. Philadelphia: Saunders Elsevier, 2014:2195-225.
WHO. Rubella vaccines: WHO position paper. Wkly Epidemiol Rec 2011.
6. Best JM. Rubella. Semin Fetal Neonatal Med 2007;12:182-92.
7. Webster WS. Teratogen update: congenital rubella. Teratology 1998;58:13-23.
8. Abdel-Fattah SA, Bhat A, Illanes S, Bartha JL, Carrington D. TORCH test for fetal medicine indications: only CMV is necessary in the United Kingdom. Prenat Diagn. 2005;25(11):1028-31.
9. Harker KS, Ueno N, Lodoen MB. Toxoplasma gondii dissemination: a parasite’s journey through the infected host. Parasite Immunol. 2015;37(3):141-9. https://doi.org/10.1111/pim.12163
10.Yıldırım D, Bu□yu□kboyacı N, Bo□lu□kbas□ı S, ve ark. Toxoplasmoz s□u□pheli hastalarda Toxoplasma gondii seropozitiflig□inin kemilu□minesan mikropartiku□l immunolojik test (CMIA) yo□ntemi ile aras□tırılması. Cumhuriyet Med J. 2013;35:468-74. https://doi.org/10.7197/1305-0028.2260
11.Obut M, Dogan Y, Bademkıran MH, ve ark.rubella ve sitomegalovirus seroprevalansı. Dicle Med J. 2019;46(2):189-94.

Göndərilib: 12.04.2021 Qəbul edilib: 19.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/89-94

Gültəkin Ağacan qızı Əliyeva
Bakı Slavyan Unversiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosenti
gultekin392@mail.ru

BƏXTİYAR VAHABZADƏ SƏRBƏST ŞEİRİNİN MƏNA VƏ ÜSLUB İMKANLARI

Açar sözlər: *B.Vahabzadə, sərbəst şeir, struktur, məna, üslub, təzad*

Meaning and stylistic means of Bakhtiyar Vahabzade's free rhymed poetry
Summary

The article analyzes the free rhymed poetry of Bakhtiyar Vahabzade, a prominent representative of XXth century Azerbaijani poetry, in terms of meaning and stylistic nuances. It is noted that free rhymed poetry once again entered the stage of self-affirmation in the 50s, which began to decline in the literary environment in the late 30s,. At that time, B.Vahabzadeh began to express himself both in syllables and free rhyme. Starting from the first examples of creativity, the poet increased the journalistic tone in the way of purification and formation of the national consciousness, inspiring new artistic and aesthetic qualities. One of the main qualities of the poet's poetry is that philosophical shades are expressed in the context of Man and time. At the same time, contrast and contrastivity have enriched the originality and stylistic possibilities of his free rhymed poems. Associative perception and poetic capacity of thought are among the factors ensuring the originality of B.Vahabzadeh's free rhymed poetry. These stylistic enrichments also play an important role in shaping the development of Azerbaijani free rhymed poetry. The stylistic richness of the poet's free rhymed poetry creates wide opportunities for the description and philosophical understanding of life and world events.
Key words: *B.Vahabzade, free rhymed poetry, structure, meaning, style, contrast*

Bəxtiyar Vahabzadə ötən əsrin 40-cı illərində yaradıcılığa başlayanda sərbəst şeir özünün böhranlı günlərini yaşayırdı. 30-cu illər repressiyası, İkinci dünya müharibəsinin baş verməsi ədəbiyyatın inkişafına da müəyyən təsir göstərmiş, onun mövzusunu dəyişməklə yanaşı, poetikasının forma müxtəlifliyinin məhdudlaşmasına da təsir göstərmişdir. 30-cu illərin sonlarından geri çəkilməyə başlayan sərbəst şeir bir də 50-ci illərdə özünü təsdiq etmək mərhələsinə keçmişdir. Bu zaman sərbəst şeir formasında yazanlar içərisində gənclər də yer tuturdu. Ədəbi gənclik arasında sərbəst şeirə meyl bu formanın gələcək inkişaf yolunu da müəyyənləşdirdi. B.Vahabzadə, N.Xəzri, Ə.Kürçaylı, Ə.Kərimin poeziyaya gəlişi ilə bu formada dövrün ictimai-estetik tələbləri bədii şəkildə öz əksini tapdı. B.Vahabzadə isə həm hecada, həm də sərbəst formada özünü ifadə etməyə başladı. İlk yaradıcılıq nümunələrindən başlayaraq şair milli şüurun saflaşması, formalaşması yolunda publisistik tonu bir qədər də artırmış, yeni bədii-estetik keyfiyyətlər aşılamışdır. Yaradıcılığının ilk mərhələsində tənqidçi Mehdi Hüseyn "Narahat şair" adlı ön məqaləsində yazırdı: "...o həmişə qızğın axtarışlarla məşğuldur, öz şeirlərini yeni-yeni üslub xüsusiyyətlərilə zənginləşdirir, hər bir əsərində əzəmi dərəcədə müasir və dolğun fikir ifadə eləməyə meyil göstərir, ən çox da müasir həyatımızdan doğan vacib və çətin suallara cavab verməyə çalışır. B.Vahabzadə sözün ən yaxşı mənasında narahat şairdir" (1, 5-6). Şairin poeziyasının əsas keyfiyyətlərindən biri fəlsəfi çalarlardırsa, digəri düşündürməkdir. Onun vəznindən və formasından asılı olmayaraq, bütün şeirlərinin əsas leytmotivində oxucunu düşündürmək faktoru dayanır. Bunu nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas Ə.Ağayev şairin "Bir gəminin yolçusuyuq" kitabı haqqında yazdığı belə bir fikrində haqlı görünür ki: "Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında oxucunu düşündürmək, onu daim ayıq vəziyyətdə saxlamaq, onu həyat və fəaliyyətə səsləmək keyfiyyəti vardır və bu onun poetik üslubunun məziyyətlərindən biridir" (3, 4).

B.Vahabzadənin ilk şeir yaradıcılığı hecada olmasına rəğmən, poetik mətndə sərbəstlik başlıca rol oynayırdı. Şeirindəki qafiyə sərbəstliyinin tez-tez təkrarlandığını da nəzərə almış olsaq, şairin sərbəst şeir formasına gec-tez müraciət edəcəyi gözlənilən idi. Poeziyada dilin, ifadənin qüvvətləndirilməsi naminə etdiyi inversiya, yerdəyişmə, ritm zənginliyi və s. faktorlar şairin bu formaya müraciətini zəruri edir. B.Vahabzadə poeziyasını dil, poetik sistem, vəzn baxımından təhlili onun bu formaya müraciətinin faktor zənginliyini üzə çıxarır. Poeziyasında öz əksini tapan fəlsəfi çalarlar, təzadlar harmoniyası, insan və zaman ətrafında düşüncələr bu formada daha yaxşı ifadə olunmuşdur. Xüsusilə 50-ci illərin sonlarından şairin yaradıcılığındakı zaman, vaxt, insan problemləri ilə bağlı fəlsəfi düşüncələr öz ifadəsini məhz sərbəst formada tapır. "Kimdir mənim düşmənim", "Bu gündən yapış", "Karvan gedir", "Otuz yeddi yaşım",

"Ekranda görüş", "Qorxu", "Anam təzədən böyüyür", "Babam, atam, mən", "Gün var min aya dəyər" və s. şeirlərində və poemalarında zamanla, insanla bağlı fəlsəfi mühakimələr sərbəst şeirdə yeni bədii-estetik dünyaduyumunun poetik mənzərəsini yaratmış olur. Bu şeirlərdə şair zaman qarşısındakı mənəvi cavabdehlik aktının poetik xəritəsini verir. "Nəsə çatmır" şeirində şair insanın istəkləri ilə reallığın heç də həmişə uyğun gəlmədiyini, dünyanı dərk etmənin konturlarını cızır. İnsan yazır, oxuyur, yaşayır, nələr isə əldə edir, lakin həmişə nəyin isə çatmadığını hiss edir:

Könlümüzdən
Keçənlərin arxasınca biz qoşuruq
Çalışırıq, vuruşuruq.
Səsə düşür məramımız,
Əməlcə bu səsə çatmır.
Düzü budur:
Sözümüzdə hər şey çatır,
Özümüzdə nəsə çatmır (3, 187).

İnsan hər zaman hərəkətdə olduğu bir zamanda istəklərini reallaşdırmaq üçün hər şey edir, lakin həyat çox təzadlıdır; hər zaman nəsə çatmır: "Lap ayda da, Lap gündə də nəsə çatmır, Çatmayanın özündə də nəsə çatmır". Şairin "nəsə çatmır" fəlsəfəsi həyatın bütün sahələrində davam edir; onun son nəfəsdə dediyi "nəsə çatmır" sözlərinə fəlsəfi məna verir. İnsanın "nəsə çatmır" fəlsəfəsində adi həyat qayğıları ilə yanaşı, həyatın fəlsəfəsi və insanın həyatı dərketmə fəlsəfəsi başlıca yer tutur. Şeirin sonluğunda şair ömrü boyu axtardığı "nəyin çatmadığını" tapmağa çalışdığını, lakin onun mümkün olmadığını bildirir. Ona görə ki, hər hansı bir sirr açılırsa, o sirrlə birlikdə bir neçə suala da cavab axtarılır. Beləliklə açılan sirrlə birlikdə min bir sirr çözmək lazım gəlir. Şairin poetik qənaəti "nəsə çatmır" fəlsəfəsini insanın həyatı dərk etmək varlığına bağlayır, şeir fəlsəfi məzmunun ifadə vasitələri kimi çıxış edir:

Öyrənirik-
Günü-gündən ucalırıq,
        qalxırıq biz...
Son zirvəyə
Çata bilmir əllərimiz.
Qoy çatmasın!
Elə deyək:-Nəsə çatmır!
Axı, insan
Çatmayana çata-çata insan olmuş,
"Hər şey çatır"-deməkdənsə
Ömrün başa çatması xoş!.. (3, 190).

Burada şair həm də yaşadığı zamanın (və bütün zamanların!) obrazını yaratmağa nail olmuşdur. Onun lirik qəhrəmanı bu Zamanın tərənnümçüsü olmaqla yanaşı, çatmayan, dərk olunmayan məsələləri də dilə gətirir. Maraqlıdır ki, dövrün ədəbi tənqidi şairin poeziyasındakı bu faktorları zamanında görmüş və yüksək qiymətləndirmişdir. Filosof tənqidçi Asif Əfəndiyev şairin son dövrlərdə (söhbət 60-cı illərdən gedir-G.Ə.) yazdığı şeirlərin əsas leytmotivinin "insan ömrü" və "zaman" olduğuna diqqət çəkərək yazır: "B.Vahabzadənin şeirlərində, məsələn, mənalı illərin sinəsində iz buraxan, narahat, xeyirxah həyat idealı tərənnüm olunur: insanlara gərək olmaq, hər anın, hər dəqiqənin qədrini bilmək, bir sözlə-əsl şairanə həyat idealı!" (4, s. 25). Doğrudan da, B.Vahabzadənin şeirlərində Zaman və İnsan obrazı qərmızı xətlə keçir və poetik dialoqun iki tərəfini müəyyən edir. Tənqidçi Y.Qarayev də bu fikirdədir ki, Zamanla ünsiyyət B.Vahabzadə şeirlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir: "Bəxtiyar şeirində zamana maraq-xalqın mənəvi əbədiyyətinə, mənəvi "indi"sinə və keçmişinə maraq deməkdir. Zaman onu yalnız xalqın tarixi taleyi ilə, xalqın mənəvi və əxlaqi həyat təcrübəsi ilə bağlılığı baxımından düşündürür və narahat edir. Keçmişi və gələcəyi də şair məhz "Vətən tarixi"nin səhifələri kimi varaqlayır" (5, s. 8).

Şairin İnsan və Zamanla bağlı poetik fikirləri yalnız bir neçə şeirdə deyil, bütün yaradıcılığı boyu davam edir. Şair nədən yazır-yazsın lirik-fəlsəfi düşüncələr kontekstinin mərkəzində Zaman və İnsan dayanır. Hər hansı bir mövzunun poetik təqdimində təsvir etdiyi hadisələri mənalandırarkən bu amillər qırmızı xətlə keçir. Ədəbiyyatşünas Vaqif Yusifli bu faktorların şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil etdiyinə diqqət çəkərək yazır: "B.Vahabzadənin "İnsan və zaman" silsiləsi onun bütün yaradıcılığı boyu davam edən lirik-fəlsəfi düşüncələrin ifadəsidir. Bu silsilədə dünyada baş verən hər hansı yeni hadisəyə, elm və texnikanın insan həyatına necə təsir etdiyinə həssas şair münasibəti hiss edilir. Silsilənin altmışıncı illərə aid olan nümunələrinin bir çoxunda hələ fəlsəfi ümumiləşdirmələr dərininə getmir, bu şeirlərdə ŞAİR Bəxtiyarın üstünlüyü göz qabağındadır" (6, 130). Əlbəttə, tədqiqatçının sonuncu fikri bir qədər bizə mübahisəli görünsə

də, İnsan və zaman faktorunun şairin yaradıcılığındakı yeri doğru qiymətləndirilir. O ki, qaldı 60-cı illərdə "fəlsəfi ümumiləşdirmələrin o qədər də dərininə getməməsi" fikrinə, bununla razılaşmaq bir qədər çətindir. Çünki məhz bu illərdən başlayaraq şairin yaradıcılığında İnsan və Zaman faktoru poetik fikrin təkamülündə mühüm rol oynamışdır. Hətta bu silsilə o qədər qabarıq görünməyə başlamışdır ki, "İnsan və Zaman" adlı kitabını çap etdirmişdir (6). Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə olaraq İnsan və Zaman konsepsiyası poetik kitabın adına verilmişdir. Özü də bu silsilə bütün yaradıcılığı boyu davam etmiş və böyük bir inkiaşf yolu keçmişdir. Əlbəttə, B.Vahabzadə bədii təfəkkürü yerində saymamış, getdikcə daha da dərinə işləmiş, fəlsəfi zənginliyini artırmışdır. Onun poeziyasının gücü, enerjisi də elə fəlsəfi ümumiləşdirmələrindədir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Y.Qarayevin "Düşündürən poeziya" adlı məqaləsində B.Vahabzadə yaradıcılığının bu keyfiyyətinin aktuallığı bir daha təsdiqini tapmış olur: "Fəlsəfi zaman, məkan və işıq anlayışları varlıqla, dünya ilə ünsiyyətinin üfüqlərini böyütməkdə, öz düşüncələrinə vüsət və qanad verməkdə şairə kömək edir. Vəhdətə və tamlığa, ölçüsüzlüyə və nəhayətsizliyə, əbədi, doyumsuz bir təşnəlik ruhu Bəxtiyar poeziyasının "narahatlıq" keyfiyyətinin əsas məzmununu təşkil eləyir" (5, 10).

B.Vahabzadənin sərbəst şeirlərində zaman, vaxt, dünya, ömür haqqında fəlsəfi, poetik qənaətlər yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Lakin onu da demək lazımdır ki, bu poetik qənaətlərdə ümid və inam pafosu başlıca yer tutur. "İntizar", "Bağçamdan axan su", "Dağ seliyəm", "Deyirlər", "Ata yurdu", "Tərksilah", "Saat", "Baş", "Əks-səda" və s. onlarla şeirlərində Zaman və İnsan tandemi uğurlu poetik qənaətlərlə müşahidə olunur. Bu poetik qənaətlərlə yanaşı, şair həlli vacib olan, dünyanı düşündürən suallar da verir. "Mənə nə var?!" dedin, Düzmü dedin sən?", "Buzdan soyuq olar ilanın qanı. İnsansan! O isti qanın bəs hanı?" ("Mənə nə var?"),"Tək özünmü? Xeyr, xeyr! Beynindəki fikirlər də, Qəlbindəki duyğular da sənin deyil, Sənin deyil!" ("Qara qutu"), "İnanmırsan? Aç qəlbini sən ondan sor!" ("Külək-ot"), "Bu gün qucaqlaşan qollarımıztək, Nə vaxt birləşəcək bəs vətənimiz" ("Vüsalda hicran"), "Yad dildə məktub yazıb, qardaş öz qardaşına, Bu məktubu oxuyan nə kül töksün başına?" ("Nə ondansan, nə bundan"), "Cahilin başıyla, düşüncəsiylə, Yaşayan o dahi, yenə dahimi?" ("Baş") və s. yüzlərlə şeirlərindəki poetik suallar İnsan və Zamanın içindən keçir. Bəzən isə kiçik bir şeirdə Zamanla İnsanın yarışında heç zaman tapılmayacaq, tapılması mümkün olmayacaq suallar qoyulur. Oxucu şairin "Bir insan nə qədər yaşamaq istər" sualına cavab tapa bilmir. Çünki bunun cavabı yoxdur. "Qurdla qiyamətə qalmaq" deyimi sanki bu sualın cavabını ifadə edir:

Bəzən soruşuram özüm-özümdən:
-Neçə il yaşamaq istəyirəm mən?
-Yüz il.
Yox, beş yüz il,
Min il,
-On min il,
-Yüz milyon il.
Yox, yox, bəs deyil!
Sonu olan ömrü istəmirəm mən.
Çıxaydım zamanın çərçivəsindən!.. (3, 88)

"Bu gündən yapış" şeirində isə şair keçmişlə və gələcəklə yaşmaqdansa bugünlə yaşamağın fəlsəfəsini açmağa çalışır. Belə ki, yaşadığımız hər gün "həyatın öz səsi", "dünənin nöqtəsi", "sabahınsa gölgəsi"dir. Lakin kölgəni "tutmaq", onu geri qaytarmaq "çətindir. Keçdiyin yollara baxdıqda ömürdən qalan günləri də hesablamaq ağırdır. Ona görə də bugünün bugün kimi yaşamalısan. Şairin çıxardığı poetik qənaət Zamanla İnsan tandeminin "əməkdaşlığı"nı ortaya qoyur:

Günün ömrü
Öz vaxtında uzanır,
Öz vaxtında gödəlir.
Vaxtında axşam gedir,
Vaxtında gündüz gəlir (7, 54).

B.Vahabzadə dünyanın dolanbac yollarında bəşər övladının müasir ovqatı, əzəli və əbədi sevginin ürəkdə oyatdığı sehrli duyğuları və sarsıntıları, ayağımızın altındakı yaşadığımız müqəddəs torpağa bağlılığımızı ifadə edir. İnsan və onun cəmiyyətdəki yeri, Yer üzünə gəlişinin missiyası, Zamandan maksimum dərəcədə bəşəriyyətin xeyri üçün çalışmaq bu şeirlərin leytmotividir, canıdır. Mövzusundan, zamanından asılı olmayaraq onun şeirləri mənsub olduğu xalqın həyatını əks etdirir və onun tərcümeyi-halına çevrilir. Onun poeziyasının yaşamaq haqqı da məhz xalqının varlığını əks etdirməsindən irəli gəlir. Böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov "Axı dünya fırlanır" (Bakı, 1987) kitabına yazdığı "Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladıyam" adlı ön sözündə şairin yaradıcılığına yüksək qiymət verərək yazır:

"Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətcə millidir. Bu müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində feil olmağı bacarasan, xalqının canlı dil memarlığına öz töhfəni verə biləsən. Bununla yanaşı, Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri səviyyəyə qalxır... İndiki halda sən azərbaycanlı şairi oxuyanda dünyanı oxuyursan" (8, 8).

B.Vahabzadənin sərbəst şeirlərini fərqləndirən bədii xüsusiyyətlərdən biri də təzadların təsviridir. Şair hər bir şeirində təsvir etdiyi hadisə və predmetlərin özünəməxsus əlaqə formalarını tapır və şeiri bu təzadlar üzərində qurmağa çalışır. Bu sərbəst şeirlərdə təzadların verilməsi üçün əldə edilən sərbəstlik şairə imkan verir ki, hadisə və predmetlərə uyğun söz və söz birləşmələrinin köməyi ilə fikirlərinə fəlsəfi yön, istiqamət versin. Bu zaman şair təzad fiqurlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnir. Bu şeirlərdə insan münasibətləri təzadlı şəkildə əks etdirilir. Bu zaman "yer-göy", "dağ-aran", "yüksəlmək-enmək", "sevinc-kədər", "axşam-səhər", "təzə-boyat", "ölüm-həyat" və s. onlarla antonim ifadələrdən məharətlə istifadə edir. "Qafiyələr" kiçik sərbəst şeirində şair özünün yaradıcılığının bu orijinallığını "səsdən doğan" qafiyəni istəməməsində görür. Onu daha çox məna və hikmət düşündürür, lakin "iki simin bir kök üstə tutrəməsi"ni də qafiyə hesab edir:

Qafiyədir
Gül nəfəsi, bülbül səsi.
Qafiyədir
        göy ilə yer.
Qafiyədir
        sevinc-kədər
Qafiyədir eniş-yoxuş,
        axşam-səhər,
        təzə-boyat.
Ən müqəyyəd qafiyədir:
        ölüm-həyat! (3, 117)

B.Vahabzadənin "Təklik", "Səfərə çıxmışıq", "Sükut", "Fəryad", "Səkilər", "Qayıt", "Yox, düşmürəm, qalxıram", "Vətəndən-vətənə" və s. şeirlərində təzad fiqurlarından yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Hətta, belə demək mümkünsə, təzad 60-70-ci illər poeziyasında ilk olaraq B.Vahabzadə poeziyasında özünü göstərmiş və bir müddət onun sərbəst şeirləri ilə təmsil olunmuşdur. Tədqiqatçı Sərxan Abdullayev bunu nəzərdə tutaraq yazır: "Təzad Bəxtiyar şeiri üçün o qədər səciyyəvi və doğmadır ki, əslində onun yaradıcılığına bu prizmadan daxil olmaq, onu düşündürən problemlərin, qəlbində baş-başa gələn fikir və ehtirasların poetik atlasını hazırlamaq mümkündür. Şair zamanın, insan münasibətlərinin müəyyən modellərini konkret təzad-paralellər əsasında təqdim etməyə çalışır, qarşılaşdırma, diametral tutuşdurma texnikasını şeirin əsas məntiqi hərləcinə çevirməklə sahə prinsipi üzrə hərəkət edir" (9, 44-45). Təzad-paralellərin fəlsəfi düşüncə ilə müşaiyət olunması B.Vahabzadə şeirində kiçik dünyanı sığışdıra bilir. Onun özünəməxsus poetik dünyası yaranır ki, bu dünyanı məhz təzadlar vasitəsilə dərk eləməyə çalışırsan.

B.Vahabzadənin sərbəst şeirlərində təzad-paralellər müxtəlif şəkildə üzə çıxır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) poetik-üslubi strukturda;
b) təzadlı fikir və qafiyələrdə;
c) təzad-vurğularda;
d) qarşılaşdırmalı prinsipdə;
e) çarpaz fiqurlar və təzadlar;
e) assosiativ səsləşmə və əlaqələndirmələrdə. Və s.

B.Vahabzadənin sərbəst şeirlərində poetik üslubi struktur başlıca yer tutur; şeirin əsasını, strukturunu təzadlar və təzadlılıq təşkil edir. Şeirin birinci misrasından başlayaraq sualların verilməsi və sonda poetik ümumiləşdirmə şeirin strukturuna yad elementlərin daxil olmasına imkan vermir. Təzad-fiqurların şeirin strukturunda əsas rol oynadığından mətndəki təzadlar həyəcan yaratmaqla yanaşı, oxucunu düşündürməyə sövq edir və o da müəllif kimi bədii mətndə verilən suallara cavab axtarır. "Kimdir mənim düşmənim?" şeirinin adındakı sualına poetik mətn boyu cavab axtarılır:

Kimdir mənim
Ən qorxulu düşmənim?
Kaş biləydim bunu mən.
O zərbə vurmamışdan
Kəsəydim yolunu mən.
Kimdir mənim

Düşmənim?
Yaxşımı qoyub
Yamanımı danışanmı?
Yox!
Eyiblərimi deyib
Arxamca gülənmi?
Yox! (10, 13).

Poetik mətn boyu bu sıralamalar davam edir. Şairin lirik qəhrəmanı özünü tanımaq üçün onların gözü ilə baxıb eyiblərini görmək istəyir. Eyiblərinin deyilməsi onun özünə başqalarının gözü ilə baxılmasına imkan yaradır. "Ən qorxulu düşmənin" öhdəsindən gələ bildiyi halda "özü-özü ilə" bacara bilmir.

B.Vahabzadənin sərbəst şeirlərində hecaları bir-birindən fərqləndirən adi fonetik vurğulardan başqa təzad-vurğulardan da geniş istifadə edilir. Təzad-vurğuların üstünlüyü orasındadır ki, bədii mətndə güclü impulslar, təzadlardan doğan həyəcanlar yarada bilir, təhkiyəyə mütəhərriklik və operativlik gətirir. "Vətəndən-vətənə" şeirindəki təzad vurğular poetik mətni canlı və görümlü edir. Mövzuya yeni prizmadan nəzər salındığı kimi, nitq axarını təzadlar üzərində qurmaqla bədii mətndə ümumiləşdirici əlaqə yarada bilir. Vətənin iki yerə bölünməsinə yeni poetik münasibət ifadə olunur. Arazın o tayı da, bu tayı da vətən olsa da, bu taydakı oranı, oradakı buranı görə və gələ bilməməyi lirik məndə təzadlı suallar yardır:

Bu necə vətəndi?
Görmədim üzünü
Çatsam da bu yaşa
Ömründə bir dəfə
Bəs salam verməzmi
qardaş-qardaşa? (10, 16).

Bu kiçik şeirdəki poetik ümumiləşdirmənin özü də təzadlar üzərində qurulub. Şair özünün Vətənə həsrətlə baxmağı ilə Füzulinin həsrətini qarşılaşdırır:

Bu qəmim, bu dərdim dağlardan ağırdı
Arazın suyuna qarışıb axıram.
Füzuli həsrətlə qürbətdən Vətənə baxırdı,
Mən is...
Vətəndən-Vətənə baxıram (10, 17).

B.Vahabzadənin "Mənim şeirim" şeirində təzadlı fikir və qafiyələr işlətməklə bədii mətnə espressivlilik gətirir. Təzadlı fikir və qafiyələr onun sərbəst şeirlərinə maksimal yığcamlıq verir. Lakoniklik bu cür şeirlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Şair bu şeirləri "əbədi bir od kimi öz içindən közərib" yandığını və bugündən sabaha boylandığını bu cür təzadlı fikirlərlə bildirir, onu "batan gecələrinin açılan səhərlərə salamı" kimi qələmə verir. Şeir onun dünyaya sualıdır, hədsiz məhəbbətidir, eşqi, həsrətidir, ilk məhəbbətidir, şadlığıdır. Anası ömründən kəsib oğluna, oğlu isə şeirə vermişdir. Lakin təzadlar bununla bitmir:

Mən səninçün,
Anamsa mənim üçün yandı, şeirim.
"Balamın rahatlığı yoxdur",-deyə o məni
sənə qısqandı, şeirim.
Ancaq o bilmədi ki, mən anamdan doğuldum,
Sənsə mənim qəlbimdə balamtək bəslədiyim
Duyğulardan doğuldun.
Məni anamdan alıb Vətənimə, xalqıma
Oğul edən sən oldun! (10, 27).

B.Vahabzadə sərbəst şeirlərində qarşılaşdırmalı prinsipdən də geniş istifadə edilir. "Əyri və düz", "yaxşı və pis", "ölüm-həyat", "təzə-köhnə", "dünən-bugün" və s. qarşılaşdırmalardan tez-tez istifadə edilir. Bəzən şair cəmi beş misrada iki qarşılaşdırmalı təzaddan istifadə edərək fəlsəfi poetik qənaətlərə gələ bilir. "Nəsənsə özün ol" şeiri bu cəhətdən təqdirəlayiqdir. Şeirin sonluğunda qarşılaşdırmalı təzadlardan maksimum dərəcədə sənətkarlıqla istifadə edilmişdir:

Nəsənsə, özün ol!,
Təzəsən onda
Sən köhnə olursan
yamsılayanda.
Nəsənsə, özün ol!

Kökündən yapış!
Dünənə arxalan,
Bu gündən yapış! (10, 38).

B.Vahabzadə şeirlərində ən çox işlənilən formalardan biri də çarpaz fiqurlardır. Məhz çarpaz fiqurlar vasitəsilə şairin poetik mətndə verməyə çalışddığı təzad texnikası yeniləşir və bütövləşir. Çarpaz fiqurlar da digər təzad növləri kimi poetik mətnə evvektivlik gətirməklə yanaşı, bədii mətnin məna yükünü, siqlətini artırır. Bu isə sənətkarın yaradıcılıq imkanlarını zənginləşdirmiş olur. Çarpaz təzadlar şeirdəki ideya ilə səsləşdikdə və ya bir-birini tamamladıqda poetk mətn daha güclü görünür. "Həyat-ölüm" poemasında mətn boyu bu faktordan geniş istifadə olunur. "Səkilər" şeirində şair təzad-fiqur elementindən maksimum dərəcədə istifadə edir:

Kim gecəni ulduzla
 günəşi ayla görmüş?
Kim hicranı vüsalla
 qışı da yayla görmüş?
Bu səkidə qarışır
 su-atəşə, ay-günə
Hicranın göz yaşları
 vüsal gülüşlərinə.
Bu dünyada vüsalla
 hicranın görüş yeri... (10, 129)

Assosiativ səsləşmə və əlaqələndirmə B.Vahabzadə şeirlərində istifadə olunan vasitələrdən biridir. Şair bu vasitədən ən çox həcm etibarilə böyük şeirlərində, yaxud poemalarında istifadə edir. Bu cür şeirlərdə yığcamlıq, lakoniklik olmur. "Muğam" poemasında səslə sözün əvəzlənməsi buna ən yaxşı nümunə ola bilər. Şair bədii təhkiyə boyu assoasiativ səsləşmə və əlaqələndirmədən yeri gəldikcə istifadə etməklə poemada bir ləngərlik yaradır. Yaxud "Həyat-ölüm" poemasında qarşılaşdırmalı təzadlarla yanaşı assosiativ əvəzlənmələrə də yer verilir. Poemada təqdim edilən "ölüm və həyat" modeli həyatdan dərs çıxarmaq, cəmiyyəti irəli aparmaq üçün bir nümunə olur. Onun şeirlərində təzad yaradıcılığı şeirdə yalnız effektivlik və ekspressivlik yaratmaq üçün işlədilmir, həm də sərbəst şeirin daxili məntiqindən doğur.

Burada B.Vahabzadə sərbəst şeirinin əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bəzi amillərə nəzər yetirdik. Bütövlükdə, onun sərbəst şeirlərini səciyyələndirən cəhətlər çoxdur. Assosiativ qavrayış və fikrin poetik tutumu B.Vahabzadə sərbəstinin orijinallığını təmin edən faktorlardandır. Bu üslubi zənginliklər həm də Azərbaycan sərbəst şeirinin inkişafının şərtləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu amillər həm də şairin sərbəst şeirinin poetik üslubunu müəyyənləşdirir. O qədər müəyyənləşdirir ki, bu şeirləri oxuyanlar dərhal onun müəllifinin kimliyini asanlıqla müəyyənləşdirirlər. Şairin sərbəst şeirindəki üslubi zənginliklər həyat və dünya hadisələrinin təsvirində və fəlsəfi dərkində geniş imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Mehdi H. Anxious poet. Foreword. //B.Vahabzade. Man and time. Baku, Azerbaijan State Publishing House, 1964, p. 5-9
2. Agayev A. The hymn of the century. Baku: "Yazichi", 1980, 231 p.
3. Vahabzade B. Selected works. In 2 volumes, I volume. Baku: Azerbaijan State Publishing House, 1974,
4. Efendiyev A. The power of wisdom. Baku: "Ganjlik", 1976, 192 p.
5. Garayev Y. Contemplative poetry. Foreword // Vahabzade B. Selected works. In two volumes, I volume, Baku, Azerbaijan State Publishing House, 1974, p. 7-16
6. Yusifli V. Ways and years of poetry (1960-2000). Baku: Translator, 2009
7. Vahabzade B. Man and time. Poems. Baku, Azerbaijan State Publishing House, 1964,
8. Aytmatov Ch. "Faith created me, I am the child of faith." Foreword // Vahabzade B. After all, the world revolves: Poems and translations. Baku, 1987, p. 5-10
9. Abdullayev S. Language and artistic perception. Baku, Yazıchı, 1989, 167 p.
10. Vahabzade B. Selected works. In 2 volumes, I volume, Baku, Leader, 2004, 328 p.

Göndərilib: 15.04.2021 Qəbul edilib: 20.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/95-100

Ülviyyə Çingiz qızı Əliyeva
Azərbaycan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Pərviz qızı Kazımzadə
magistrant
leyla.kazimzade.96@mail.ru

VAŞİNQTON İRVİNQİN "YUXULU DƏRƏ ƏFSANƏSİ" VƏ "RİP VAN VİNKL" ƏSƏRLƏRİNDƏ AMERİKA GERÇƏKLİYİ

Açar sözlər: *novella, İnqilabi müharibə, müstəmləkəçilik, ruh, şəxsiyyət*

American Reality in Washington Irving's "The Legend of the Sleepy Hollow" and "Rip

Summary

This article analyzes Washington Irving's two most popular novels in American literature, "Sleepy Hollow" and "Rip Van Winkle." The main issue is the issue of identity in this period of history. The author of these short stories answers everyone who asks about the American people's quest for freedom and what it means to be an American. These novels are a source of inspiration for Americans to build their own culture.
Key words: *novella, Revolutionary war, colonialism, spirit, personality*

Giriş

İnqilabi müharibədən sonra Amerika ədəbiyyatının vəziyyəti yaxşı deyildi. Bəzi insanlar Amerika ədəbiyyatında milli hissin olmamasından narahat idilər və milli xarakteri ifadə edə bilən kitabların nəşr olunmasını istəyirdilər. Çoxları Amerika ədəbiyyatının Britaniya ədəbiyyatından azad olmaq üçün çox gənc olduğuna inanırdı. Bəziləri milli ədəbiyyata can atmağın belə səhv olduğunu düşünürdü. Bu münaqişə yüz ilə yaxındır ki, aydınlaşmır. Yeni müstəqil Amerikanın ilk populyar janrı novellalardan ibarət oldu.

XIX əsrin əvvəllərində Amerika ədəbiyyatının mərkəzi Nyu-York şəhəri idi. Bu dövrün yazıçılar "Knickerbockers" adlanırdı və əsrin əvvəllərindəki dövr, Amerikan ədəbiyyatının "Knickboker dövrü" adlanır. Bu dövrdə Charlotte Temple, Charles Brocken Brown da daxil olmaqla bir neçə nüfuzlu müəllif var idi, lakin bunlardan ən əsası Vaşinqton İrvinq idi.

İlk Amerikan post İnqilabçı yazıçı Vaşinqton İrvinq, 31 aprel 1783-cü ildə on bir uşaqdan sonuncusu olaraq dünyaya gəldi. Ona ilk Amerika prezidenti və Amerika İnqilabının qəhrəmanı Corc Vaşinqtonun adı verildi. (4) İrvinq yalnız bir yazıçı deyil, eyni zamanda Birləşmiş Ştatların İspaniyadakı səfiri vəzifəsinə xidmət etmiş və ölümündən əvvəl Amerika yazıçılarının müəllif hüquqlarını qorumaq üçün daha sərt qanunların qəbul olunması üçün böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyatda ilk addımı 1802-ci ildə Londonda dərc olunan "The Morning Chronicle" qəzetində Conatan Oldstayl təxəllüsü altında Nyu-Yorkun sosial həyatı və teatrları haqqında yazdığı yazılarla atmışdır.1819-cu ildə ona sonradan dünya şöhrəti qazandıran "Ceffri Krayonun qaralama dəftəri" (The Sketch Book of Geoffrey Crayon) kitabını nəşr etdirmişdir. (1)

Vaşinqton İrvinq Ceyms Fenimor Kuperlə yanaşı Avropada bəyənilən ilk amerikalı yazıçılardan biri olmuş və Nataniel Hotorn, Herman Melvil, Henri Lonqfellou və Edqar Allan Po kimi Amerika yazıçılarını həvəsləndirmişdir. (1)

İrvinqin romanları canlı hekayə, əyləncəli süjet üçün mənzərə və mənzərənin gözəlliyi ilə birləşdirilmiş şedevr hesab olunur. Onun işlərinin ümumi xüsusiyyəti, birincisi, Amerikanın müasir həyatındakı incə istehza, yumor, parodiya, satira və qroteskin birləşmələri, ikincisi, gündəlik həyatdan sehrli və sirli dünyaya real keçid ilə fantastik şeylərin birləşmələridir. Bu İrvinqin əsərlərində normal təbii bir şey kimi görünür.

Onu bəzən "Amerika ədəbiyyatının atası" da adlandırırlar. Kitabları dünyada ən yaxşı satılan ilk amerikalı yazıçı idi. Onun tarixi mövzudakı əsərləri ilk ABŞ prezidenti Corc Vaşinqton, irlan yazıçısı Oliver Qoldsmit və Məhəmməd peyğəmbərin bioqrafiyalarından və XV əsr İspaniya tarixi ilə bağlı mövzulardan ibarətdir. "Ceffri Krayonun qaralama dəftəri" kitabına daxil olan "Rip Van Vinkl" və "Yuxulu dərə haqqında əfsanə" hekayələrinə görə şöhrət qazanmışdır. Hər iki hekayə Amerika ədəbiyyatında ən çox sevilən iki hekayədir və hər ikisi də ilk iki Amerika qısa hekayəsi sayılır. Həm "Yuxulu dərə əfsanəsi" nin, həm də "Rip Van Vinkl" in süjetləri Alman xalq nağıllarına əsaslanır. Hər ikisi Hudson çayı boyunca - Tarrytaun yaxınlığındakı "Yuxulu dərə əfsanəsi" və bir qədər şimalda "Rip Van Vinkle" - və bu gün kifayət qədər mülayim və xoş fövqəltəbii, qəribə köhnə saxta Holland əfsanələri kimi xatırlanmağa meyllidirlər. Irvinq

fövqəladə dərəcədə səmimi və mülayim bir dastançıdır, rahat hiss etməyimizi istəyən və bunun əvəzinə yalnız onun qarmaqarışıq, dolaşıq yolları ilə getməyimizi istəyən bir aparıcıdır. Ancaq "Yuxulu dərə əfsanəsi" və "Rip Van Vinkle", həm əvvəlki Nyu York povestlərindən, həm də bir-birindən çox fərqli hekayə strategiyalarından çox fərqli hekayələrdir.

"Yuxulu dərə haqqında əfsanə" novellası daha əvvəl də qeyd etdiyim kimi, Irvinqin ən əhəmiyyətli əsərlərindən biridir. "Yuxulu dərə əfsanəsi" Irvingin folklora olan sevgisini və istifadəsini ortaya qoyur. Bu əsər nəşr olunduqda Amerika da hər şey təzə və yeni idi - o qədər təzə idi ki, həll ediləcək bir çox torpaq sahəsi var idi və insanlar bunu etmək üçün qərbə doğru hərəkət etməyə başladılar. "Yuxulu dərə haqqında əfsanə" romantik fantastikanın möhtəşəm bir nümunəsidir. Bu əsər özündə nümunəvi bir romantik qəhrəmanı və mücərrəd bir məsələdə həqiqəti tapmaq səylərini özündə birləşdirir. İrvinqin romantik qəhrəmanını fövqəltəbii hadisələrə və qadınlara qarşı narahatlığa nəhəng bir heyranlıq müşayiət edir. Vaşinqton İrvinq şəhər həyatının sərt gerçəkliklərini təbiətin romantik gözəlliklərinə yaxınlaşdırır, romantizmi bütöv bir şəkildə təyin edir. Şəhərin və onun bulaşıcı təbiətinin yuxusu bizi birbaşa oxuyucuları Irvinqin nağılına cəlb edir. "Yuxulu dərə haqqında əfsanə" Yuxulu Dərə adlı bir qəsəbəyə köçən Içabod Vinç və başsız atlı haqqında bir hekayədir. Irvinqə görə, bütün dünyanın ən sakit yerlərindən biri olan bu müstəmləkə orijinal Holland köçkünləri yaşayır. İcmalarının məskunlaşdıqlarının ilk illərində orada yaşayan bir Alman həkim tərəfindən sehrləndiyinə və yaşlı bir Hindistan rəisinin səlahiyyətlərinin torpaq üzərində olduğunu düşünürlər. Oradakı insanlar bu ruhları hiss edirlər və bütün qonşuluq hər cür ecazkar inanclara inanmış kimi görünür - qəribə şeylər görür və havada səslər eşidirlər. Buna görə bir Hessiya əsgərinin ruhuna inandığı başsız atlı haqqında çox məşhur bir əfsanə yaranıb. Bu fiqur sayəsində Amerika tarixində çox əhəmiyyətli bir hadisə olan İnqilabi Müharibə ilə əlaqəni hiss etmək olar. Irving'in Baltus torpaqlarının sərvətini ətraflı təsvir etməsi həm Amerika çölündə zəngin olmağın nə olduğunu müəyyənləşdirir və həm də Amerikanın təbii ehtiyatlarının bolluğunu vurğulayır.

"Yuxulu Dərə haqqında əfsanə" əsərində başsız atlının fiqurunda müharibə əsgəri ilə əlaqə görünür. O bir Hessi əsgəri idi və bu əsgərlər İnqilab Müharibəsi dövründə ən çox nifrət edilənlərdən biri idi.Onlar çox qəddar, vəhşi və barbar insanlar hesab olunurdular. Bu səbəbdən müharibənin kitabdakı təmsilçiliyi də çox vəhşi və qəddar xarakterli bir atlıdan keçir. Kitabdakı atlı heç kimə həqiqətən zərər verməməsinə baxmayaraq, hər iki uyğunlaşmada da soyuqqanlı bir qatildir.

Bir məktəb müəllimi olan Crane, dünyanın ən səssiz yerlərindən biri olduğu iddia edilən Yuxulu dərəyə gəlir. Bu Holland kəndində insanlar bir Alman həkimi və ya qoca bir hind rəisi tərəfindən lənətləndiyinə inanılır. Bu kənddəki köçkünlər də bu nağıllara və dəhşət hekayələrinə inanırlar.

"Bu kənddə insanlar hər cür inanclara inanır, havada musiqi səsləri və qəribə səslər eşidirlər. Bütün məhəllə yerli nağıllarla, ruhlu hekayətlərə və alatoran xurafatlara inanır. Doğrudanda ruh bu sehrli bölgəni təqib edir və əmr edilmiş kimi görünür". (2, p 304) Bu, gerçəkliyin, tarixin və fövqəltəbii əridilmənin ilk böyük nümunəsidir. İnqilabi Müharibə, şübhəsiz ki, çox sayda ölümə və məhvə səbəb oldu. Hekayələr danışmaq, əlbəttə ki, kəndlilərin müharibə qarışıqlığı ilə barışmalarının bir yoludur. Içabod və yerli kişilər arasındakı hekayədə bir neçə ikili vəziyyət qurulur.İçabod qadınların ürəyinə yol tapmağa vaxt ayırır.

Bəzi əyləncəli alliterasiya yaratmaqla yanaşı, Irvinq Atlıya ilk dəfə gerçək bir tarix qazandırdı. Bu başsız atlının başını top mərmisi ilə vurulan əsgəri olduğu düşünülür. Kessiya əsgərinin cəsədi kilsənin həyatində basdırılsa da, ruhu hələ də gecə yarısına kimi dərənin ətrafında dolaşır və yenidən kilsənin həyatinə qayıdır. Konnektikutdan olan Ikabod Vinç, İnqilabdan otuz il sonra Yuxulu dərəyə gəlir. "Hündür, lakin həddən artıq arıq, dar çiyinləri, uzun qolları və ayaqları, qollarından bir mil məsafədə uzanan əlləri, kürəklərə xidmət edə biləcək ayaqları və bütün çərçivəsi ən sərbəst şəkildə asılmışdı. Başı kiçik və üstü düz idi, nəhəng qulaqları, iri yaşıl şüşəli gözləri və uzun bir snayper burnu var idi ki, küləyin hansı tərəfə əsdiyini söyləmək üçün mili boynuna tıxanmış bir hava xoruzuna bənzəyirdi". (2, p 306)

İcabodun fiziki keyfiyyətləri onun xəyalpərəst, ağılsız xarakterinin göstəricisidir. Sadəcə olaraq, İçabod Vinç hündür və cılızdır, çirkin, acgöz, qorxunc hekayələri sevir, lakin bu hekayələrə güclü inamı səbəbi ilə bunlardan çox qorxur. İçabod tipik faciəvi qəhrəmanın əksidir. O, əsasən bu hekayənin anti-qəhrəmanıdır.

İçabod Vinç meşəli bir təpənin yanında bir məktəb binasında yaşayırdı. O davranışına və uşaqlara xoş rəftarına görə qəsəbədə çox sevilirdi. Tezliklə o fermer Baltus Van Tasselin gözəl qızı Katrina Van Tasselə və atasının puluna aşiq oldu. Hekayədə Katrinanın kabuslarla və cadılarla müqayisəsi, Icabodun Katrinaya olan heyranlığının onu nə qədər problemə salacağını qabaqcadan göstərir. Katrinanın təsviri onu böyük ölçüdə İçabodun başqa bir maddi istəyi və nəticədə mübarizə aparacaq bir məqsədi kimi göstərir. "Yuxulu dərə əfsanəsi" ndə iştirak edən əsas mövzu acgözlükdür. Məsələn, Katrina, kişilər onunla mübahisə edərkən ona göstərilən diqqəti sevir.

"O zənginliyindən razı qalmırdı və qürur duymurdu və yaşadığı üslubdan daha çox bolluğa can atırdı". (2, p 306) Katrinanın ailəsinin pulu, həqiqətən, İçabodun Katrina ilə evlənməsinə əsas səbəbi idi.

İçabod, Van Tassels iqamətgahını ziyarət edərkən cazibədar idi və Katrinanı qazanmağı düşünürdü. O həmçini Katrinanın atasının pullarını da qazanmağı düşünürdü. Içabodun uzun təsviri ilə başlayan və qəhrəmanının Van Tasselin torpağının zəngin məhsullarını gördüyü zaman hiss etdiyi az qala fiziki aclığa qədər davam edən təsirli bir aclıq görüntüləri əsərdə öz yerini alır. Katrinanın ürəyini qazanmağa çalışan tək o deyildi. Ölkənin qəhrəmanı, ləqəbi Brom Bones kimi məşhur olan İbrahim Van Brunt da Katrinaya aşiq idi. Bu rəqib ilə Içabod Kreyn mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Irvinq Brom Bones obrazında müəllif özünə güvənən Amerika qəhrəmanının konsepsiyasını yaratmışdır.Brom Bones, Içabodun niyyətlərini öyrəndikdə, onu təqib etməyə başladı.Bir payızda gecəsində Içabod Vinç Van Tasselin evində keçiriləcək yeməyə dəvət edildi. İçabod, yaşlı bir Hollandiyalı Hans Van Ripperdən bir at da borc alaraq özünü tamamilə hərtərəfli hazırladı.

"İçabod belə bir at üçün uyğun bir fiqur idi. O, dizlərini az qala yəhərin yanına gətirən qısa üzəngi ilə sürdü; iti dirsəkləri çəyirtkə kimi çıxdı; qamçını əlində bir çubuq kimi dik tutdu; və atı qollarının hərəkətində qaçarkən bir cüt qanad çırpmaqdan fərqli olmayaraq sürürdü". (2, p 318)

Təsvirdən göründüyü kimi, Icabod həqiqətən gülünc bir şəxsiyyət idi. Əlbəttə ki, İrvinq, tamamilə rasional düşüncənin üstündəki təsəvvürün üstünlüyünə, şəxsi azadlığın vacibliyinə və təbiətin həqiqiliyinə inanan Amerika Romantizmini tapmağa kömək etdi. Ancaq bu təsvir, daha çox romantizm nəsrinin bir parodiyasıdır.

Van Tasselin evindəki ziyafətdə, İçabod evlənmək istədiyi Katrina ilə rəqs edərkən hər şeyin yaxşı olduğu görünürdü. Bu vaxt İçabodun rəqibi İbrahim "Brom Bones" Van Brunt, qısqanc hisslərlə özü küncdə oturmuşdu. Yığıncaqda Ichabod bir qrup yaşlı Hollandiyalı ilə bir araya gəldi, Yuxulu dərəsinin Başsız Atlısı - hamının tanıdığı -məşhur əfsanədən bəhs etdi.

Həmin gecə, Içabod evə tək getməli olur. Qaranlıqdan qorxduğunu əsərdə yazıçı qeyd etmişdir və İçabod meşədə gizlənən xəyalları təsəvvür etməyə başlayır. Hər şey dağılmağa başlayır və onu yaxşılaşdırmaq üçün Içabodun edə biləcəyi bir şey yoxdur. İçabod evə qayıdarkən, qərib bir atlı onu izləmiş kimi görünürdü. Tezliklə şəhərin ətrafında dolaşan başsız atlı olduğunu başa düşdü. Dəhşət dolu gecədən sonra İçabod nə axşam yeməyində, nə də səhər yeməyində göründü. İnsanlar İçabodu son dəfə yığıncaqda gördü. O ya Atlı onu öldürdü, ya da qaçdı. Hər iki halda da İçabod məhv edilir. Yaşlı bir hollandiyalı Yuxulu dərə sakinlərindən biri Ichabodu axtarmağa başladı, taleyi barədə narahat idi. Hər yeri axtardılar və qısa müddətdə İçabodun bir şapkasını tapdılar və ona yaxın bir yerə səpələnmiş balqabaq tapdılar, lakin Ichabodun cəsədini heç bir yerdə tapmaq mümkün olmadı.

Qoca bir əkinçi İçabod Vinçinin hələ sağ olduğunu söylədi. "Məhəllədən qismən qulyabani və Hans Van Ripper qorxusu ilə və qismən də sığınacaqdakı mortifikasiyada varis tərəfindən qəfildən rədd edildiyinə görə ayrıldı". (2, p 329)

İçabod Vinç itkin düşdükdən sonra Brom Bones Katrina ilə evləndi. Yaşlı qadın, Kranın fövqəltəbii yollarla ruhdan salındığını və məktəb binasının uğursuz pedaqoqun ruhu tərəfindən gözümçıxdıya salındığını söylədi. Bu hekayə ətrafdakıların ən sevdiyi hekayə olmağa başladı. Bu son hekayədə, başqalarında olduğu kimi, Irvinq də New Yorkluların olan New England "Yankees" in şəxsiyyəti ilə ziddiyyət təşkil edir. Yeni İngiltərə vətəndaşı olan Ichabod Crane, komik biçim yaradır. O, acgöz və xurafatçıdır. Onu vadidən qorxudan "başsız atlı" real deyil. Kənardakıları qorxutmaq üçün yerli New Yorklular tərəfindən icad edilmişdir.

Hekayənin ən diqqət çəkici xüsusiyyətlərindən biri zəngin təsviri detalların istifadəsidir. Yazıçı mənzərənin xəyalpərəstliyini uzun müddət izah edir, lakin hekayə diqqətini İçabod və düşüncələrinə yönəltdikdə təsvir daha canlı olur. Məsələn, İçabod axşam evə gedəndə yazıçı onu qorxudan hər varlığı sadalayır: qamçı, ağac qurbağası, çığır-bayquş, atəş milçəyi, böcək. Van Tassel tövləsinə baxdıqda, "fermanın xəzinələri ilə birlikdə", İçabodun baxışları qaranquş, göyərçin, donuz, qaz, ördək, hinduşka, guineafowl və xoruz üzərində qalır.

Bu hekayənin şöhrətinin başqa bir cəhəti daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, Amerikanın ən məşhur bayramlarından biri olan Halloween bayramı ola bilər. Hekayədə balqabağın olması və hekayənin bütünlükdə qorxulu olduğundan, Halloween ənənəsinin bir hissəsi halına gəldi. Bu novellanın Amerikanın Halloween bayramı ilə əlaqəsi İrvinq yaradıcılığının Amerika mədəniyyətinin və tarixinin vacib bir hissəsinə çevrildiyini göstərir. Yazıçının mistik-qotik novellası oxucunu ovsunlayır, qorxuya salır. Hekayədəki qəhrəmanların həyatı bitmək bilməyən gecə kabusunu xatırladır. Onlar ruhlarla qarşılaşır,qaranlıq meşələrdə və dərələrdə gəzir, müəmmalı şəkildə itkin düşürlər. Ən əsası isə ümidsizcəsinə yuxunun harada başa çatdığını, reallığın harada başladığını anlamağa çalışırlar.

Yazıçının dünya ədəbiyyatında çox məşhur olan "Rip Van Vinkle" novellası iyirmi ildir təsadüfən yatan bir adam haqqında hekayədir. Hekayə inqilabdan əvvəl baş vermiş hadisədən danışır. Rip oyandıqdan sonra arvadının öldüyünü və qızının xoşbəxt bir şəkildə evləndiyini öyrəndi. Rip çox mehriban bir insandır və qəsəbəsindəki insanlar onu bəyənirdilər. Rip nə qədər yaxşı insan olsa da, arvadı tərəfindən davamlı tənbeh olunur. Buna görə də bir gün iti ilə Kaatskill dağlarına gedir. Orada köhnə Holland paltarında bir adamla tanış oldu. Rip van Vinkl kişiyə kömək edir və Rip orada bir az içki içir və sonra yuxuya gedir. Ertəsi səhər oyanır və şəhərə qayıdanda iyirmi ildir itkin düşdüyünü öyrənir.

O öz kəndinə qayıdır və onu tanımır.Kəndin sakinləridə üz-gözünü saqqal basmış qocanı tanımırlar və onun uzun illər yoxa çıxmış Rip Van Vinkl olduğuna inanmırlar. Mahiyyət olaraq bu novella Amerikanın fəth olunmasının artıq dönmüşbir dövrünü əks edir. Bu əslində o dövrdə Yeni İngiltərədə yaşayan holland mühacirlərinin həyat tərzi haqqında yumoristik oçerkdir. (1 , s 96)

İrvinq, Ripi dövrünün metanarativlərinin gözləntilərinin əksi bir adam kimi təqdim edir. Rip normal bir ər, ata və çörək pulu qazanan bir insan olmaqdan imtina edir. O evdən çıxıb məhəllədəki bütün uşaqlar ilə oynayır və ehtiyacı olan bütün insanlara kömək edir - inqilabi bərabərlik ruhunu şəxsən özünün necə qurduğunu təcəssüm etdirir və özünü müəyyənləşdirir. Rip cəmiyyəti getdikcə daha çox "gəlirli əmək" axtarışı ilə maraqlanırdılar .Bu sosial axtarış, İrvinq tərəfindən Amerika kimliyinin təməli olan bərabərlik idealları üçün ölümcül olaraq ifadə olunur.

Siyasi mənsubiyyətdə isə Rip uzun müddətli yuxusundan sonra kəndə qayıtdıqda, daha yeni bir siyasi mənsubiyyət digərini əvəzlədi və sərt danışıq mübahisələri Ripin arvadının mühazirələri ilə paralel oldu. Ripin dəyişən dünyası, dəyişən dünyanı şübhə altına almayan bir şəxs üçün adi həyat təcrübəsini əks etdirir. Bir gün fərd yuxudan oyanır və o artıq qocadır, ətrafdakı dünyanın yaxşılığa deyil, tamamilə dəyişdiyini görür. Beləliklə, Ripin dramatik şəkildə vəyhi və qarışıqlığı, Ripin adını soruşduqda aşağıda dediyi kimi daha böyük Amerikanın böhranını da göstərir:

"Tanrı bilir". "Mən özüm deyiləm - başqasıyam ... yuxuya getdim ... və hər şey dəyişdi ... adımın kim olduğunu və kim olduğumu deyə bilmərəm!" (2 , p 47).

İnqilab Amerikan Ruhunun içindəki atəşi oyandırdı və şəhər əhalisi yeni hökumətlərini gözləyərək canlandı. Hekayənin əsas məsələlərindən biri, xüsusən tarixin bu dövründə şəxsiyyət mövzusu idi. Amerika xalqı, Rip Van Vinklin yuxuya getməsindən iyirmi il sonra özünü tapdı. Amerika xalqı azadlığını aldıqdan sonra seçki keçirərək bunu qeyd etdi və həyəcanlandı. Hekayə boyu özünü tapmaqda çətinlik çəkən Rip, nəhayət qızı onu tapanda evində özüylə yaşamaq üçün kimliyini tapmış olur. Rip Van Vinkle, arvadının çoxdan öldüyünü öyrənir. Hekayənin yumoru - əsasən Rip-in gülünc bir ər olmasıdır. Rip Van Vinkle-in öhdəsindən gəlməyi düşünən yeganə zalım arvadıdır. Dame Van Winkle, şübhəsiz ki, bu hekayənin antaqonistidir. Qonşuluqdakı hər kəsin pərəstiş etdiyi Rip Van Winkle davamlı dözür. Rip və Dame arasındakı bu münasibət həm də Irvinqin kişi və qadın oxucuları üçün bir ibrət və xəbərdarlığı kimi görünə bilər. Ərlər daha çalışqan və diqqətli olmağı öyrənməli, arvadlar ərlərini uzaqlaşdırmamaları üçün daha az ziddiyyətli və daha anlaşıqlı olmağı öyrənməlidirlər.

Irving bu yüngül nağıl vasitəsilə əslində Amerika İnqilabını azaltmağa çalışır. Həmişə yığışdıqları məkanın adı dəyişmiş ola bilər - bir Corcdan digərinə, Kral George-dən George Washington-a keçidi təmsil etmək üçün - amma bu sadə kəndlilər üçün həyat əvvəlki ilə eynidir.

Rip, bu yeni Amerikada kim olduğunu, Amerikalı olmağın nə demək olduğunu soruşan hər kəsi təmsil edir. Irvinq dövrünün metanarativlərinin gözləntilərinin əksi ilə Ripin şəxsiyyəti heç kəs üçün faydalı olmayan bir adam kimi təqdim edir. Onun heç bir ehtirası yoxdur, özü üçün çox çalışmır və başladığı yerdən yuxarı qalxmır. Sadəcə söhbət etməyi və dostluq etməyi sevir. Rip, özünü ən rahat hiss etdiyi Kaatskill dağlarının meşəsinə tək qaçmağa üstünlük verir. Ripin təbiətə tez-tez qaçması, üsyankar funksiyasını yerinə yetirir və bu,hər Amerikalı kimi Rip'in kim olduğu ilə bağlı suallara səbəb olan zaman boşluğuna səbəb olur. Rip, ailə süfrəsi üçün balıq və ya oyun kimi faydalı bir məhsul istehsal etməkdənsə, təbii dünyanı düşünməyə saatlar ayırır. Irving, ilk Avropa tədqiqatçılarının tarixi xəyalları ilə görüşdüyü bir epizod yaratmaq üçün Ripin Hudson vadisində təbiətlə əlaqəli vaxt itirmə qabiliyyətindən istifadə edir. Rip fiziki olaraq yer üzünə bağlı olduğu üçün, yüksək bir bitki örtülü kollara, ağaclara baxır.

Rip uzun müddətli yuxusundan sonra arvadının ölüm xəbərinə heç də pis olmur, İrvinq əsərdə bunu Britaniya müstəmləkəçiliyindən azad olmuş xalqın düşüncəsi ilə paralel göstərir. Ripin arvadının göstərdiyi rəftar müstəmləkəçilik zülmü ilə eyni vurğulanır.Dame Van Vinkle, Rip üzərində Amerika müstəmləkələrini təmsil edən tərzdə Köhnə Ana İngiltərəyə bənzədilir. Ölümü Rip üçün mübarək bir sərbəstlikdir, lakin bundan daha əlamətdar bir şey deyil. Daha dramatik bir şey deyil, Rip bununla da rahatlanır. Həddindən artıq səlahiyyət sahibi Dame Van Vinkle getdikdə, Rip Van Vinkle qalan günləri xoşbəxt yaşaya bilir. Rip Van Vinkle, Amerika kimi, indi də haqq etdiyi yeni azadlıqdan istifadə edə bilərdi.

"Hudson çayının aşağı hissəsində, köhnə həyatından fiziki məsafəsi kimi, çay ticarəti gəmiləri görünür. Dəniz göyün əks olunan bənövşəyi buludlarından fərqlənmir" (2, p 40). Məkan və zaman sərhədlərinin bulanıq olduğu bu məhdud məkanda Rip fiziki cəhətdən daha da dərin bir dövrlə əlaqələndirilir və unudulur. Rip Van Vinkle bütün hekayə boyunca romantik bir qəhrəman olduğunu sübut edir. Bunu müxtəlif yollarla göstərir: onun təbiət sevgisi, müstəqilliyi və sərbəstliyi və düz şərəf hissi.

Rip Van Winkle, təbiətə sonsuz bir məhəbbət bəsləyir. Stresli, kədərli, əsəbi və ya sadəcə əylənmək üçün bir gəzintiyə ehtiyacı olub olmadığı zaman təbiəti çıxış yeri olaraq istifadə edir. Təbiətin onun etibarlı sığınacağıdır. Təbiəti necə danışdığını və dağları təsvir etməsindən onun nə qədər sevdiyi bilinir.

Irvinqin zaman və yaddaşla oynadığı oyun, inqilabi ideallarla 1800-cü illərin gerçəkliyi arasındakı boşluq kimi, unutqanlığın bir-birinin əvəzinə çıxa bilən bir cəmiyyət yaratdığını göstərir. Sonda müstəmləkə rejimi yeni bir nəsil üçün bərpa olunsa da Rip eyni köhnə hekayəni təkrarlamış kimi görünür. Eyni zamanda, Rip, şəxsiyyətin yaradılmasında fərdi özünüifadənin gücünü göstərirdi. Van Vinkle xoşbəxt sonluq tapmasına baxmayaraq, dəli və ya təhlükəli kimi etiketlənməyə və şəhərdən qovulmağa çox yaxındır.

Irvingin Amerika tarixinə və şəxsiyyətinə yeni baxışı Amerika İntibahının doğmasına səbəb olur. Hekayənin vaxt ayarı mərkəzdir: Rip, Amerika müstəmləkələri hələ də İngilislər tərəfindən idarə olunduğu zaman 1776-dan əvvəl yatır və İngilis boyunduruğunu sarsıtmağa və müstəqil millət yaratmağa müvəffəq olan Amerika İstiqlal Müharibəsindən sonra oyanır. Rip, kənar strukturların qalıcılığını və fövqəladə vəziyyətini, bərpa edilmiş tarixin və təyin olunmuş şəxsi mənanın vacibliyini tanıyaraq, postmodern qəhrəmanı öz şəxsi povesti ilə təcəssüm etdirir, daim yenidən işlənir, davamlı olaraq yenidən doğulur və dünyaya fərdi özünü yenidən yazır.

Rip obrazının İnqilabdan sonra oyandığı "Rip Van Vinkle" novellasında Irvinq İnqilabın insanların necə dəyişdiyini göstərmək istəyir. "Rip Van Vinkle" Amerikanın erkən mübarizəsi üçün bir simvoldur. Bu səbəbdən Rip, Amerikalıların azadlığa çıxması və öz qaydalarını və mədəniyyətlərini qurması üçün bir ilham mənbəyi idi. "Rip Van Winkle" müxtəlif zülmkar gücləri araşdırır: evliliyin zülmü, gündəlik vəzifələrin zülmü və İngilis Kralı III George'un Amerikalılara qarşı daha dolğun zülmü. Hekayə, bu zalımlara qarşı azadlığımızı necə qoruya biləcəyimizə dair müxtəlif suallar verir. Əlavə olaraq, hekayə bizi istibdaddan azadlığın nə demək olduğunu, bir "zalım" ın nə olduğunu və Amerika və vətəndaşlarının bu suallara cavablara necə ehtiyac duyduqlarını düşünməyə təşviq edir. Rip Van Vinklin uzun yuxusu onu üç əsas zülmdən qurtarmaq üçün əsas təsirə malikdir: hökumət zülmü, evlilik zülmü və cəmiyyətin gözləmələri zülmü. İrvinq bizdən istibdadın həqiqətən sərbəst yaşamaq üçün aşılmaz bir məhdudiyyət olduğunu və ya sərbəstliyin əzmkarlıq və yaradıcılıqla aşması lazım olan bir maneə olub olmadığını soruşur. Bu mənada "Rip Van Winkle" yalnız azadlıq haqqında bir hekayə deyil, həm də azadlığın bir nümunəsidir.

"Rip Van Vinkl" hekayəsinin bizim təxəyyülümüzə təsirinin sirri amansız romantik "tempus edax rerum" ("nəsnələri həzm-rabedən keçirən zaman") mövzusunu təcəssüm edən mətnaltı məzmun ilə bağlıdır. Vaşinqton İrvinq dövründə olduğu kimi indi də Rip Van Vinklin dəli-dolu gəncliyi , onun illər boyu uzanan yuxusu, gözləri qarşısından keçən fantastik görüntülər və real dünyaya qayıtmaq nəticəsində duyduğu məyusluq hissi bizim gerçəkliyin üzvi tərkib hissəsini təşkil edir. (1, s 96)

"Rip Van Vinkle" bəlkə də ən məşhur Amerika nağıllarıdır. Fövqəltəbii elementlərə, ovsunlanmış fikirlərə malikdir və bir çox klassik Avropa nağıllarında tapdığımız kimi sadə kənd həyatına diqqət yetirilir. Ancaq Kral Üçüncü George'dan General Vaşinqtona keçmək, bunun konkret və səhvsiz bir Amerikan nağılı olduğunu ortaya qoyur. Vaşinqton Irvinq, "Rip Van Vinkle" hekayəsini, Amerikalıların İngiltərənin nəzarəti altında olduğu dövrdə və ondan sonra Amerika İnqilabı başlayanda yaşadıqları mübarizə və problemləri təmsil etmək üçün yazdı. O hadisələrin mahiyyətini dərk etmək üçün bu mübahisəli məsələni təsvir etməklə riskli missiyasında ona kömək edən məcaz və müqayisələrdən istifadə etdi.

"Rip Van Winkle" 1817-ci ildə yazılmış və 1819-cu ildə nəşr edilmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatları hələ də yeni idi və 1812-ci il müharibəsinə bu yaxınlarda dözmüşdü və bu müddət ərzində ölkənin İngiltərədən azadlığını davam etdirməsi məqbul idi. Azadlıqdan bəhs edən hekayələr Amerika Birləşmiş Ştatları və vətəndaşlarının hökumətləri və özləri üçün verdikləri vacib suallara cavab verərdi. "Rip van Winkle" xarici şərtlərdən asılı olmayaraq fərdi azadlığın fərd üçün mövcud olduğunu düşünür. Rip və onun haqqında yazan müəllif, daha sonra bu azadlığı təhdid edən müxtəlif istibdadlara baxmayaraq sərbəst kimi görünə bilər.

Nəticə

"Rip Van Vinkl" hekayəsinin ideya məzmunu ,onda ifadə olunan insani dəyərlər yarandığı zaman və məkan çərçivəsindən çıxış edir və hər bir şəxsin qəlbinin ən incə tellərini ehtizaya gətirir. Tarixi keçmişi təsvir etməklə İnqilabdan sonra köhnə və yeni Amerika arasındakı uçurumu vurğulayır. "Yuxulu Dərə Əfsanəsi" İrvinqin folklora olan sevgisini və istifadəsini ortaya qoyur. "Yuxulu Dərə Əfsanəsi"- nə aid edilən

texniki yeniliklər arasında folklor, mif və təmsildən bədii ədəbiyyata inteqrasiya; mövzunun və əhval-ruhiyyənin əks olunması kimi quruluş və mənzərə; və qotik elementlərin fövqəltəbii və istifadəsi mühüm yer tutur. XIX əsrdə Amerikada təsəvvür və yaradıcılıq ilə materializm və məhsuldarlıq arasındakı gərginlik hekayədə əhəmiyyətli bir mövzu olaraq qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Gorkhmaz Guliyev, Ulviya Aliyeva. "American literature: historical essays". Baku 2016, 89 p
2. The sketch-book of Geoffrey Crayon, Gent by Washington Irving, New York, The F.M. Lupton Publishing Company, Nos, 73-76 Walker Street, 35 pg, 303pg
3. www.biografy.com/writer/Washington-irving
4. Philological issues - N3, 2016 / V. Irving is the first classic writer of American literature.

Göndərilib: 23.03.2021 Qəbul edilib: 30.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/101-105

Əsmər Dadaş qızı Hüseynova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
elmi işçi
esmer74.17@mail.ru

MƏSUD ƏLİOĞLUNUN TƏNQİDÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *tənqidçi fərdiyyəti, ədəbi proses, elmi-nəzəri ümumiləşdirmə, müasirlik meyarı, estetik dəyərləndirmə, tənqidi fikir, yeni meyillər*

The main stages of Masud Aliyoglu's critical activity
Summary

The stages of development of Azerbaijani literary criticism in the twentieth century coincided with the period of political and ideological principles. It is substantial influence on aesthetic approaches is confirmed by existing research. In this sense, the study of the individual facts of criticism and the scientific and theoretical heritage of individual critics in stages creates a favorable basis for concrete conclusions. A step-by-step study of Masud Alieglu's 25-year career as a critic reveals interesting scientific and theoretical truths. The main priority goal of the article is to study the general activities of the critic and the directions of research in a unified way.

Based on articles and opinions written in a short period of time from the late 1940s to the 1950s, he chose Masud Aliyoglu as a leading field for his literary criticism. In the later stages of development, the literary-aesthetic factors that led to the continuation and development of research on the creative problems of poetry, prose, drama and literary criticism in the 50s and 60 s and 70s were focused on the analysis of facts.
Key words: *critical individuality, literary process, scientific-theoretical generalization, criterion of modernity, aesthetic evaluation, critical thinking, new trends*

Giriş

Azərbaycan ədəbi tənqidi iyirminci yüzillikdə özünün keyfiyyət baxımından tamamilə yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Belə bir keyfiyyət dəyişmələrini şərtləndirən amillər sırasında ədəbi təcrübənin inkişaf meyilləri ilə yanaşı, cəmiyyətdə, ictimai-tarixi şəraitdə baş verən proseslər də ciddi rol oynayır. Ədəbi düşüncə kimi, elmi-nəzəri fikrin çevik sahələrindən olan ədəbi tənqid də belə məqamlarda dövrün diktə və təsirlərinə məruz qalır, onun bədii fakt və hadisələri dəyərləndirmə prinsiplərində vulqar sosiologizmə,sənət nəzəriyyəsinə zidd müddəalara əsaslanmaq məcburiyyəti ilə üzləşir. Bu mənada doğrudan da tarixdə inqilabi çevrilişlər və kataklizmlər dövrü kimi yadda qalan iyirminci yüz ilin elmi-nəzəri fikrində ictimai-tarixi proseslər ciddi mübahisələrlə, bir-birini təkzib edən ixtilaf və polemikalarla müşaiyət olunurdu. Bu dövrün yeni ədəbiyyat siyasətinə və ədəbi-tənqidi fikrinə də təsirsiz ötüşmürdü. Mübahisələr və fikir qarşıdurmaları siyasi arenada olduğu kimi ədəbi-elmi cameədə qütbləşmə və qruplaşma kimi sinfi mübarizə müstəvisinə çıxarılırdı.

Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonrakı mərhələdə, xüsusən 20-30-cu illərdə ədəbi-tənqidi fikrin ədəbiyyatın tarixi təcrübəsi və inkişaf yolları barədə axtarışlara cəlb edilməsi əslində klassik irsin bir çox hallarda inkarını qabartmaq, sovet quruluşu dövründə yaranan yeni ədəbi-bədii nümunələrin üstünlüyünü təsdiqləmək məqsədi güdürdü. Ədəbiyyatın mənşəyi, sənətin estetik bir hadisə olmaq məziyyətlərindən sərf-nəzər edilməsi bir küll halında incəsənətin köklü yaradıcılıq problemlərinə konseptual baxışı və yanaşmanı arxa plana çəkir,mövcud cəmiyyətin platformasına uygun bir yanaşmanı sərgiləyirdi. Milli mənsubiyyətin və etnik-mədəni sistemin əxlaqi dəyərlərə söykənən sərvətlərinin təbliği pantürkist, panislamist damğalarla qarşılanır, repressiya dalğası vətənpərvər ruhlu ədəbiyyat və sənət xadimlərinin fiziki məhvinə gətirib çıxarırdı.

Yazıçı və şairlərlə, incəsənət xadimləri ilə yanaşı, repressiya maşını ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərən Firidun bəy Köçərlinin, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin, Salman Mümtazın, Əmin Abidin, Məmmədkazım Ələkbərlinin, Əli Nazimin, Hənəfi Zeynallının, Bəkir Çobanzadənin, Mustafa Quliyevin, Atababa Musaxanlının, Seyid Hüseynin (Kazımoğlunun) şəxsi taleyi, ömür yolu totalitar rejimin təzyiqi və fiziki məhvi ilə nəticələnməsi buna əyani bir nümunə kimi göstərilə bilər.

Ədəbi-bədii təcrübənin tarixi inkişaf təkamülünün totalitar rejimin tələbləri səviyyədə təsnifatı eynilə elmi-nəzəri fikrə də şamil olunur, siyasi-ideoloji amirlik prinsiplərindən çıxış etmək cəhdlərini dövrün reallığına çevirirdi. Sosialist realizmi kimi sırf ideoloji yaradıcılıq metodunun sovet cəmiyyətində, hətta

inkişaf etmiş sosialist ölkələrində yanan milli ədəbiyyatlar üçün əsas prinsip kimi müəyyənləşdirilməsi əslində azad ədəbiyyat və sənətin inkişafına öz zərərli təsirini göstərirdi. İdeoloji tələblərə söykənən belə bir yaradıcılıq metodunun ədəbi təcrübəyə tətbiqi böyük mübahisələrdən sonra keçən əsrin 30-cu illərindən etibarən ədəbi prosesə şamil olunması ədəbi-tənqidi fikri bu proseslərdən təcrid etmirdi, əksinə, siyasiləşmənin əsas ideoloqu kimi bir səlahiyyətin ona verilməsinə rəvac verirdi.

İnqilab mövzusu, kənddə kollektivləşmə mərhələsinin ədəbiyyatda aparıcı bir istiqamətə çevrilməsi, əslində mövcud ədəbi prosesi gələcəkdə bir mərhələ kimi təsnifatına hesablanmış bir cəhd idi. Ədəbi təcrübədə olduğu kimi, elmi-nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda tədqiqatların 1900-1917, 1905-1917, 1920-1930, Böyük Vətən müharibəsi və dinc quruculuq illərinin bir mərhələ olaraq seçilməsi sovet quruluşunun bölgü və təsnifatına əsaslanırdı.

Ədəbi tənqid üçün sovet dönəminin məqbul hesab etdiyi belə təsnifat prinsiplərində aparıcı yaradıcılıq mərhələlərindən biri də Böyük Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərinin ayrıca və əlahiddə bir mərhələ kimi seçilməsidir. Bu, ədəbi prosesin, indiki halda ədəbi təcrübənin inkişaf xüsusiyyətini, konkret bir zaman kəsiyində mövcudluq imkanlarını aşkarlamaq məqsədi daşısa da, burada dövrün ictimai-siyasi konyukturasından irəli gələn ümumi yanaşmaları da inkar etmək mümkün deyil. Digər bir diqqəti çəkən cəhət də odur ki, belə məqamlarda ədəbi-bədii düşüncədən daha artıq səviyyədə ədəbi tənqid siyasiləşməyə, ideoloji dayaqlara meyillilik göstərirdi. Bu, əlbəttə, ədəbi tənqidin təbiətindən, hakim siyasi-totalitar üsul-idarələrin maraq dairəsini ifadə etmək cəhdindən irəli gəlirdi. Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbi tənqidin axtarışlarında nəzərə çarpan siyasiləşmə tendensiyasının özü belə bir qənaətə gəlməyə kifayət qədər əsas verir.

Qanlı-qadalı müharibə illərində faşist Almaniyasının anti-humanist mahiyyətinin ifşasında, onun bəşəriyyət üçün ciddi təhdidlər və fəlakətlər törətməsinin üzə çıxarılmasında ədəbi tənqidin fəal iştirakını heç cür danmaq olmaz. Dinc quruculuq illərində müharibə mövzusunda yazılan ədəbi nümunələrin nəzəri təhlilin predmetinə çevrilməsində ədəbi tənqid müstəsna mövqe qazanır, sovet xalqının monolit birliyini, həmrəyliyini ifadə edən əsərlərin xüsusi olaraq geniş oxucu kütlələri içərisində təbliğ edilməsinə, vətənpərvərlik ideyalarının gənc nəslə aşılanmasına fəal surətdə qoşulurdu. Bu mərhələdə elmi-nəzəri fəaliyyətə başlayan tənqidçilər sırasında Pənah Xəlilov, Seyfulla Əsədullayev, Əhəd Hüseynov, Qasım Qasımzadə, Atif Zeynallı, Bəkir Nəbiyev, Qulu Xəlilov, Cəlal Abdullayev, Abdulla Abbasov, Xalid Əlimirzəyev, Firudin Hüseynov, Təhsin Mütəllimov, Şamil Salmanov kimi imzaları xüsusi qeyd etmək olar.

Filologiya elmləri doktoru Məsud Vəliyev (daha sonralar Məsud Əlioğlu (1928-1973) – Ə.H.) müharibədən sonra elmi-nəzəri fəaliyyətə başlayan, özünün geniş erudisiyası ilə seçilən, ən müxtəlif yaradıcılıq problemlərini təhlil və ümumiləşdirmə predmetinə çevirən tənqidçilərdən biri idi. Ədəbi tənqid Məsud Əlioğlunun elmi-nəzəri fəaliyyətinin əsas və aparıcı istiqamətlərindən biri idi. Əslində dövrün həqiqət və gerçəkliklərini bədii mətnin ideya-məzmun siqlətində və yazıçı təxəyyülündə axtarıb-aramaq, təhlili məhz belə bir baxış bucağından aparmaq istəyi bir tənqidçi kimi onun məqalə və rəylərində özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Ədəbiyyat və bədii düşüncə vasitəsi ilə zaman və insan haqqında, onu düşündürən həyati məsələlər haqqında fikirlərin izinə düşmək, obyektivi həmin məsələrin üzərinə yönəltmək Məsud Əlioğlunun tənqidinə xas olan ümdə yaradıcılıq məziyyətlərindən biri idi.

"Bir hekayə haqqında" adlı ilk məqalə Məsud Əlioğlunun tənqidçi kimi elmi-nəzəri fəaliyyətə gəlişindən xəbər verən tənqid faktı idi. Bu yazıda (rəydə) professionallıq baxımından müəyyən qüsurlar, təcrübəsizlikdən irəli gələn kəm-kəsirlər nəzərə çarpsa da, konkret bir ədəbi nümunəyə özünəməxsus bir baxışın və münasibətin işartılarını görmək olurduu. Yazıçı İsmayıl Şıxlının "Raykom katibi" adlı hekayəsindən bəhs edən həmin məqalə 8 mart 1948-ci ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə işıq üzü görmüşdü.

Ümumilikdə, Məsud Əlioğlunun keçən əsrin 40-cı illərinin sonlarından 50-ci illərin əvvəllərinə kimi on üç məqalə və rəyi ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində dərc olunur. Həmin yazılar müəllifin universitetdə təhsil aldığı illərə (1946-1951) təsadüf edir. Həmin məqalələrdə nəsr, poeziya, dramaturgiya və ədəbi tənqid (tənqidçi şəxsiyyəti) Məsud Əlioğlunun elmi maraq dairəsini və istiqamətləri kifayət qədər əks etdirirdi.

Akademik Nizami Cəfərov bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi Məsud Əlioğlunun elmi-nəzəri irsində özünü mükəmməl şəkildə göstərən istiqamətlərdən bəhs edərək belə bir obyektiv qənaətə gəlir ki: "Məsud Əlioğlunun yaradıcılığında üç əsas istiqamət elmi-metodoloji aktuallığı (və enerjisi) ilə seçilir ki, onlardan birincisi xalq yaradıcılığı, ikincisi klassik, üçüncüsü isə müasir ədəbiyyatdır. İlk tədqiqatlarından başlayaraq maraq dairəsi çox geniş olan tənqidçi-ədəbiyyatşünas ədəbi növ, janr məhdudiyyəti bilməmiş, həm poeziyadan, həm nəsrdən, həm də dramaturgiyadan eyni peşəkarlıqla yazmaq təcrübəsinə yiyələnmiş, çox zaman mənbəyini paradokslardan alan yeni ideya-estetik çağırışlarla zəngin dövrün qabaqcıl təhlil (və ümumiləşdirmə) texnologiyalarını dərindən mənimsəyib böyük istedadla (və ustalıqla) tətbiq etmişdir ki, bu, gənc ədəbiyyatşünasın analitik-fəlsəfi təfəkkürə malik olmasından irəli gəlir." (Cəfərov N. 2018, s.5-14)

Ancaq bir əlamətdar cəhəti də unutmaq olmaz ki, ədəbi tənqid Məsud Əlioğlunun ümumi yaradıcılığının tərkib hissəsinə çevrilən, ardıcıl və səmərəli elmi-nəzəri axtarışları ilə diqqəti çəkən bir sahəsidir. Hələ universitet tələbəsi ikən dərc etdirdiyi ilk yazılarında da onun bu sahəyə ciddi elmi marağı özünü aşkar şəkildə büruzə verirdi. Keçən əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısı və sonları, 60-cı illərin əvvəllərində nəşr olunan tədqiqləri, ədəbi-tənqidi məqalələri və monoqafiyaları Məsud Əlioğlunun ədəbi tənqidə intensiv maraq və münasibətini qabarıq nümayiş etdirirdi. Bu baxımdan "Mirzə İbrahimovun dramaturgiyası" (Vəliyev M. 1955, 125) "Osman Sarıvəlli" (Vəliyev M. 1958, 79) və Qulu Xəlilovla müştərək qələmə alınan "Rəsul Rza" (Vəliyev M. 1960, 114) kitab və monoqrafiyalarını xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır. Adları çəkilən bu nümunələr bilavasitə tənqidçi təfəkkürünün məhsulu idi. Onlar dövrün ədəbi prosesinin aparıcı simalarının yaradıcılıq axtarışlarının təhlil və ümumiləşdirilməsi ilə yadda qalırdı.

Ədəbiyyatın və sənətin ən müxtəlif yaradıcılıq problemlərinə toxunan məqalə və monoqrafik araşdırmalar qələmə alsa da, Məsud Əlioğlu özünü bu tədqiqatlarda tənqidçi kimi təsdiqləməyə çalışır, tənqidi yanaşma və prinsipiallıq nümayiş etdirmək özünü göstərməkdə idi. Şübhəsiz ki, öz ixtisas və statusunu müəllif ədəbi-tənqidi məqalələrdən ibarət "Tənqidçinin düşüncələri" kitabında daha dürüst və obyektiv şəkildə təsdiqləyirdi. (Əlioğlu M. 1968, 174)

Məsud Əlioğlunun elmi-nəzəri fəaliyyətinin daha sonrakı mərhələlərində daha dərin və sistemli xarakter alması, məqsədyönlü və ardıcıl bir istiqamətə çevrilməsi onun tənqidi irsinə bütövlük gətirən səciyyəvi keyfiyyətləri üzə çıxarır. Buradan çıxış edərək tənqidçinin fəaliyyət göstərdiyi əsas yaradıcılıq mərhələlərinin təsnifatını belə bir bölgü əsasında ayrıntısını aparmaq olar:

Birinci mərhələ: 40-cı illərin sonları və 50-ci illərin əvvəllərinə qədərki dövr

Bu dövrdə qələmə alınan məqalə və rəylər kəmiyyət və keyfiyyət baxımdan bir o qədər diqqəti cəlb etməsə də, (bu da təbiidir) hər halda bu illər müəllifin elmi-nəzəri fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsi kimi götürülə bilər.

İkinci mərhələ: 50-60-cı illər

Bu mərhələ bir tənqidçi kimi Məsud Əlioğlunun yaradıcılıq axtarışlarının inkişaf perspektivlərini üzə çıxaran, ciddi monoqrafik araşdırmalara tədricən artan maraq dairəsinin əhatəli vüsət aldığı bir dövr kimi götürülə bilər. Bu illərdə onun mətbuat səhifələrində müasir ədəbi prosesə aid məqalə və rəyləri, klassik və çağdaş sənətkarların yaradıcılıq irsinə həsr olunan tədqiq və araşdırmaları onun tənqidçi-ədəbiyyatşünas fərdiyyətinə məxsus səciyyəvi cəhətləri kifayət qədər nümayiş etdirir. Rus inqilabçı-demokratlarından və tənqidçilərindən D.İ.Pisarevin yaradıcılığına ilk yazılarda göstərilən maraq bu mərhələ də davam və inkişaf etdirilir. Müəllif bu mərhələdə N.A.Dobrolyubovun elmi-nəzəri-publisist fəaliyyətini geniş təhlil süzgəcindən keçirən "Böyük tənqidçi və inqilabçı" məqaləsini qələmə alır, dövri mətbuat səhifələrində dərc etdirir. Nəhayət, "C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyası" (Bakı: Azərnəşr, 1954) və "S.S.Axundov" (Bakı: Azərnəşr, 1956) adlı monoqrafiyalar Məsud Əlioğlunun əsas yaradıcılığı XX əsrə təsadüf edən sənətkarların yaradıcılığına bir ədəbiyyatşünas marağını da kifayət qədər görüntüyə gətirir. Şübhəsiz ki, sırf ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən qələmə alınan bu monoqrafik araşdırmalarda müəllifin tənqidçi kimi bir sıra yaradıcılıq məsələlərinə münasibətinin əlamət və təzahürünü görmək mümkündür. Tənqidçinin elmi-nəzəri fəaliyyətindəki belə bir şaxələnməni qətiyyən onun ədəbi tənqiddən uzaqlaşmaq cəhdi kimi dəyərləndirilməsinə əsas vermir.

Üçüncü mərhələ: 60-cı illər

Bu mərhələni Məsud Əlioğlunun elmi-nəzəri fəaliyyətində kamilliyə, yetkinliyə, geniş fəlsəfi ümumiləşdirmələrə, ədəbi fakt və hadisələrə professional səviyyədən artan maraq dövrü də adlandırmaq olar. Tənqidçi bu mərhələdə ədəbi prosesi düşündürən ciddi yaradıcılıq problemləri barədə mülahizələr yürüdür, yeni yaranan bədii nümunələrin mövzu, ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin dərk və qavrayışına nail olur. Nəsr, poeziya, ədəbi tənqidlə yanaşı, dramaturgiya və teatr kimi sahələrin real mənzərəsini cızan həmin məqalə və resenziyalar Məsud Əlioğlunun tənqid politrasına yeni çalarlar və mövzu istiqamətləri gətirməklə nəticələnir. Bu mərhələdə tənqidçinin elmi-nəzəri fəaliyyətində teatr tənqidinə artan marağı xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq lazımdır. Tamaşıya qoyulan dramaturji mətnin obrazlar vasitəsi ilə canlandıran rejissor yozumunun, digər texniki vasitə və elementlərin vahid bir məcrada əsərin ideyasının açılışına zəmin yaratması kimi mürəkkəb yaradıcılıq məsələlərinin təhlilə cəlb edilməsi və izahı Məsud Əlioğlunun teatra, yeni səhnə təcəssümü tapan əsərlərə həsr olunan məqalələrinin və resenziyalarının prioritet yanaşma tərzini və metodologiyasını aşkarlayırdı. Maraq doğuran bir əlamətdar cəhət də odur ki, məsələn, tənqidçinin 60-cı

illərin əvvəllərində – 1961-ci ildə tənqidi məqalələrdən ibarət kitabına daxil edilən yazıların mühüm hissəsi 50-ci illərin sonlarında qələmə alınan nümunələrdir.

Bu yazılarda və resenziyalarda Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" kimi mükəmməl bir tarixi əsərinin səhnəyə çıxarılması, böyük aktyor sənətinin formalaşmasında bu nümunənin oynamış olduğu rol da müəllifin diqqətindən kənarda qalmır: "Hüseyn Cavidin böyük ilham və sənətkarlıqla yaratdığı əsərlər səhnə sənəti sahəsində qüvvətli bir aktyor nəslinin yetişməsinə səbəb olmuşdur. Səhnəmizin mahir sənətkarlarından bir çoxu – Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb, Mərziyyə xanım, Sidqi Ruhulla, Möhsün Sənani və başqaları bu dramaturqun əsərlərindən də çox şey öyrənmiş, zəngin yaradıcılıq təcrübəsi əldə etmiş və yüksəlmişlər. Hüseyn Cavidin dramlarında nəzərə çarpan kəskin konflikt, fikirlə hissin vəhdətindən doğan romantik vüsət və zəngin şeiriyyət tamaşaçı ilə səhnəni, aktyorla kütləni bir-birinə yaxınlaşdırmışdır."(Əlioğlu M. 1961, s.30)

Dördüncü mərhələ: 70-ci illərin əvvəlləri və vəfatından sonrakı illər

Bu zaman kəsiyi tənqidçinin elmi-nəzəri fəaliyyətinin ən qısamüddətli bir mərhələsi olsa da, professionallıq və kamillik dövrü kimi yadda qalır. Kəmiyyət baxımından iyirmiyə qədər problem-məqalələr tənqidçinin həm klassik ədəbi şəxsiyyətlər və müasir ədəbi prosesin yaradıcılıq problemlərinə həssas ədəbiyyatşünas və tənqidçi münasibətinin real mənzərəsi barədə yekdil fikir yürütməyə əsas verir. Məsud Əlioğlunun vəfatından sonra (23 iyun 1973-cü il) arxivindən əldə olunan məqalələrinin mətbuat səhifələrində dərc olunması onun ömrünün son günlərinə kimi məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyəti göstərdiyini əyani şəkildə təsdiqləyir. Vəfatından bir il sonra tənqidçi-ədəbiyyatşünasın "Ədəbi fraqmentlər" (1974), "Məhəbbət və qəhrəmanlıq" (1979), "Amal və sənət" (1980) adlı məqalələr toplularının nəşr olunması belə bir həqiqətdən soraq verməkdədir. Ədəbi-tənqidi məqalələrdən ibarət olan bu toplularda Məsud Əlioğlunun ədəbi tənqid sahəsindəki axtarışları özünün problem dairəsi, miqyas genişliyi ilə diqqəti çəkirdi. Yaxşı haldır ki, ədəbi-elmi ictimaiyyət həyatdan vaxtsız getmiş tənqidçinin (eyni zamanda ədəbiyyatşünasın və ədəbiyyat nəzəriyyəçisinin) elmi-nəzəri irsinin elmi dövriyyədə fasiləsiz iştirakını təmin etmək kimi bir təşəbbüsün geçəkləşməsinə fəal şəkildə qoşulmuşlar. Bu, iyirmi beş il milli ədəbi-bədii təcrübənin və ədəbi prosesin yaradıcılıq problemlərini ehtiras və şövqlə elmi təhlilə cəlb edən Məsud Əlioğlunun şəxsiyyətinə və yadigar qoyub getdiyi bənzərsiz irsinə bir qədirşünaslıq nümunəsi kimi də dəyərləndirilə bilər.

1975-ci ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında Yaşar Qarayevin redaktorluğu ilə çap olunan "Hüseyn Cavidin romantizmi" monoqrafiyası Məsud Əlioğlunun nəzəriyyə sahəsində vaxtilə elmi axtarışlar apardığını, nəzəri anlayış və kateqoriyalardan çıxış edərək XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Cavid yaradıcılığını araşdıran monoqrafik tədqiqat hesab oluna bilər.

Bu, bir tərəfdən onu nümayiş etdirir ki, ədəbi tənqid nəzəriyyə məsələlərinə heç də etinasız yanaşan bir sahə deyil. Əslində nəzərilik, nəzəri müddəalardan faydalanmaq, ədəbi nümunəni belə bir anlayışlar sistemi ilə əlaqə və vəhdətdə araşdırmaq ədəbi tənqidin mükəmməl bir struktur kimi inkişaf dinamikasına yiyələnmək səyləri, təcrübi imkanları barədə yekdil qənaət hasil edir. Zənnimizcə, Məsud Əlioğlunun tənidçilk fəaliyyətinin ümumi maraq dairəsini, ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsi istiqamətlərindən kənarda təsəvvür edilməsi müəyyən yanlışlıqlara gətirib çıxara bilər. Professional tənqidçi üçün mütləq şəkildə ədəbi-bədii təcrübənin keçmiş olduğu yaradıcılıq təkamülününə və nəzəri problemlərə eyni səviyyədə bələd olmaq da mühüm və müstəsna şərtlərdəndir. Bu, tənqidçinin tarixiliklə müasirliyin əlaqə və təmaslarındakı səsləşmələri, oxşar və fərqli məqamların üzə çıxarılmasında istinad etdiyi vacib müddəalardan hesab olunur. "Məhəbbət və qəhrəmanlıq" (Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1979), "Amal və sənət" (Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1980), "Darıxan adamlar" (iki cilddə, Bakı: "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2009) və "Darıxan adamlar" (seçilmiş əsərləri, Bakı: "Təhsil" nəşriyyatı, 2018) Məsud Əlioğlunun bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi elmi-nəzəri dövriyyədə fasiləsiz iştirak etmək səlahiyyətinin əyani göstəricisi hesab oluna bilər.

Nəticə

Məsud Əlioğlunun ilk mətbu yazılarından başlayaraq ədəbi prosesin real mənzərəsini, axtarış meyillərini təhlil süzgəcindən keçirmək təşəbbüsünün nəticəsi kimi irəli sürülən tənqidi qeyd və mülahizələrindəki fikir maksimalizmi, ədəbiyyatı canlı həyati gerçəklillərlə bağlı dəyərləndirmək cəhdləri mərhələlər üzrə araşdırılması bir küll halında ədəbi tənqidin ümumi mənzərəsinin səciyyəvi məqamları barədə yetərincə təsəvvür yarada bilir. Məsud Əlioğlunun ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində elmi axtarışlarının ədəbi təcrübə ilə müasir ədəbi poses arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirləri ənənə və novatorluq müstəvisində qiymətləndirilməsi kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Jafarov. Thinker, literary critic, foreword. Masud Aliyoglu, Longing people (selected works), Baku: "Education" publishing house, 2018.
2. Masud Valiyev. Dramaturgy of Mirza Ibrahimov, Baku: Azerbaijan State Publishing House, 1955.
3. Masud Valiyev. Osman Sarivalli, Baku: Ushaqganjnashr, 1958.
4. Masud Valiyev, Gulu Khalilov. Rasul Rza, Azerbaijan State Publishing House, 1960.
5. Masud Valiyev. Ideological friends (critical articles), Baku: Azerbaijan State Publishing House, 1961.
6. Masud Aliyoglu. Thoughts of a critic, Baku: Azerbaijan State Publishing House, 1968.

Rəyçi: dos. Q.Mirzəzadə

Göndərilib: 02.04.2021 Qəbul edilib: 08.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/106-108

Ирада Иман гызы Ганбарова
Азербайджанский университет языков
старший преподаватель
iradaqambarli714@gmail.com

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ СЛОВА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: *şəkilçilər, öm şəkilçilər, şivə, ləhcə, quruluş, bölmək, ayırmaq, kök*

Morphological structure of words in Modern English

Summary

In the article “Morphological structure of words in Modern English” the author conducted research on the study of the Morphological structure of words in the process of learning Modern English. In this article, the author describes the morphological structure of the word. They are: 1) simple words; 2) compound words; 3) words that consist of the same root and never change their meaning; 4) words that are obscured by various additions to the derivative; 5) words formed with the help of various suffices; 6) affixes that change the form of the word; 7) abbreviations.

A *morpheme* is a small part of a word. A morpheme has an independent meaning. A morpheme can be considered the root of the word. The *word* itself cannot be considered a morpheme. *Affixes* are divided into *prefixes* and *suffixes*. Both – prefixes and suffixes can change the meaning of the *word*.
Key words: *suffix, prefix, accent, structure, participate, separate, base*

Основной единицей языка является слово. Слово может состоять из более мелких значимых компонентов – *морфем. Морфема* – это мельчайший отрезок слова, имеющий самостоятельное значение.

Морфема, слова и предложение различаются по степени семантико-структурной самостоятельности и являются единицами разных уровней. Морфема является частью слова и играет по отношению к нему подчиненную роль, в то же время слово в составе словосочетания и предложения само является подчиненным компонентом. При соединении единиц соблюдается *принцип уровневой однопоредковости*, заключающийся в том, что слова, словосочетания и предложения не могут соединяться с морфемами как единицами низшего порядка без «снижения» своего уровня. *Снижения уровня (уравнение снижение)* – это приобретение словом, словосочетанием или предложении с морфемой рассматривается как единица следующего за морфемой уровня, т.е. как слово. Нарушение принципа уровневой однопорядковости (т.е. соединение слова, словосочетания или предложения с морфемами) и снижение уровня наблюдается при образовании сложных слов на базе словосочетаний или предложений (см. раздел «сложные слова») (3, 72).

Помимо уровневой характеристики, морфему, слов и словосочетание (а также предложение как разновидность, последнего) отличают друг от друга признаки синтаксический, морфологический и семантическим (основные признаки), а также акцентное и графическое оформление (дополнительные признаки). Таким образом, основными дифференциальными признаками морфемы, слова, словосочетания и предложения являются:

Морфема. Сочетается только с морфемами. Синтаксически несамостоятельна: выступает в предложении только как компонент слова. Морфологически нечленима и несамостоятельна: включается в словоизменительную парадигму только как компонент слова. Семантически несамостоятельна: является номинативно неактивной единицей (т.е. не может служить средством называния предметов объективной действительности, не может выполнять номинативную функцию).

Слова. Не может сочетаться с морфемами. Синтаксически самостоятельно и едино: является самостоятельным членом предложения, не может выступать в качестве нескольких членов предложения. Может быть подвержено морфологическому членению. Между компонентами слова (являющимися морфемами) не существует синтаксической связи. Морфологически самостоятельно и едино: включается в словоизменительную парадигму как единое целое, компоненты которого не способны к морфологическому изменению. Семантически самостоятельно: является *номинативно активной* единицей (т.е. может служить средством называния предметов объективной действительности, может выполнять номинативную функцию). Является *монономинантом*: указывает только не один класс однородных предметов, т.е. имеет один референт.

Словосочетание и предложение не могут сочетаться с морфемами. Синтаксически самостоятельны при синтаксической независимости компонентов, которые объединены синтаксической связью. Компоненты морфологически самостоятельны и включаются в разные словоизменительные парадигмы. Семантически самостоятельны при семантической независимости (номинативной активности) компонентов. Являются *полиноминантами*: представляют действительность расчленено – как предмет и признак.

Слово как самостоятельно синтаксическое морфологическое и семантическое единство обычно оформляется как одна акцентная и графическая единица (однако при отсутствии прочих признаков наличие объединяющею ударения и слитное написание не делают структурное образование словом) (см. раздел «акцентное и графическое строение сложных слов») (5, 107).

Помимо «классических» единиц («классических» морфем, слов и словосочетаний), в языке существуют единицы, обладающие признаками разных типов (близость таких единиц к тому или иному «классическому» типу зависит от характера присущих им признаков), а также образования с нечетко выраженными, нейтрализованными, типовыми признаками. Существование в языке промежуточных единиц, т.е. структур к неполным набором типовых признаков, свидетельствует о преемственности между простым и сложным в языке, о связи между разными его уровнями.

Морфема, передающая конкретное вещественное значение, называется *корнем* слова. Морфемы, имеющие более абстрактное категориальное значение, называются *аффиксами*. Аффиксы соотносят слово с более крупными разрядами слов. Например, в слове *reader* конкретное вещественное значение передается корнем *read* – тогда как аффикс *-er* имеет абстрактный характер и соотносит слово с более крупными разрядами слов: включает слово в лексический класс «существительное». В слове *aimless* конкретное вещественное значение передается корневой морфемой *aim*-, аффикс *–less* соотносит это слово с грамматическим классом «прилагательное» и включает это прилагательное в лексическую группу с общим значением *лишенный какого л. качества, признака, свойства*.

Аффиксы разделяются на *префиксы* (предшествуют корню) и *суффиксы* (следуют за корнем). Аффиксы выполняют в языке двоякую функцию: служат для образования слов – словообразовательные аффиксы и для изменения грамматической формы одного и того же слова – формоизменительные (словоизменительные) аффиксы (окончания, флексии). Формоизменительными в английском языке являются только суффиксы. Часть слова до формоизменительного суффикса называется *основой*. Основа может быть *производной* (содержит словообразовательные аффиксы) и *непроизводной* (совпадает с корнем). Например, основы слов *overnighter*, *unprepared ness*, *blacken* являются производными; основы слов *king, bus, stop* – непроизводными (6, 82-83).

Производная основа поддается морфологическому членению. Необходимые условием морфологической членимости основы является наличие у каждого из выделенных компонентов собственного значения, что возможно лишь в том случае, если выделенные компоненты входят в том же значении в состав других слов. Наличие смысла лишь у одного из компонентов не делает основу морфологически членимой. Например, после выделения компонента *–eer* в слове *pioneer* (по аналогии с *profiteer*, *racketeer*, *mountaineer*) остается компонент *pion*-, не имеющий самостоятельного значении и не встречающийся в других словах; после выделения компонента *in*- в слове *incident* (по аналогии с *injustice, inexperience, inaction*) не остается значимого корня. Следовательно, морфологическое членение слов *pioneer* и *incident* невозможно. При делении слова на морфемы прежде всего необходимо вычленить корень. Наиболее четко корень выделяется в том случае, если в языке имеется внешне совпадающее в ним, т.е. омонимичное ему, слово. Например, корни *broad-, paper-, peace-* четко выделяются в словах *broad-shouldered, paper-covered, peaceful, peace minded*, так как в языке существуют омонимичные им слова broad, paper, peace. Корень можно вычленить и в том случае, если в языке нет омонимичного ему слов. Корень, не имеющий омонимичного слова, но вычленяемый в ряде слов, называется связанным. Значение связанного корня выявляется путем сопоставления значений родственных слов (т.е. слов с одним и тем же корнем). Примерами связанного корня могут служить *scrib- / scrip-* (describe, prescribe, inscribe, inscription, prescription); *graph-* (biography, geography, autograph, photograph, telegraph); *circ-* (circle, circulate, circular, circus); *phone-* (linguaphone, telephone, phonograph, phonetics) (6, 91).

Умение делить слова на морфемы имеет практический смысл: помогает правильному их осмыслению и правописанию. Многие типичные орфографические ошибки являются следствием неправильного выделения префикса и корня. Например, написание слов *disease, encircle, divide* как *desease, incircle, devide* является результатом неправильного семантико-морфологического анализа этих слов.

Слово как понятие лексикологии есть совокупность грамматических форм. *Грамматические формы слова (словоформы)* – разновидности одного и того же слова, отличающиеся друг от друга

только по своему грамматическому значению. Лексическое (вещественное) значение всех словоформ одинаково. Так, в понятие слова *student* входят формы *student*, *students, studen's, students'*; в понятие слова *fly* включаются формы *fly, flew, is flying, has been flying, will fly* и др.

Внешние грамматические формы одного и того же слова различаются формоизменительными суффиксами. Для современного английского языка характерны омонимия (т.е. внешнее сходство при различии значения) формоизменительных суффиксов, в том числе нулевой флексии, и их малочисленность.

Нулевая флексия – значимое отсутствие формоизменительного суффикса. Поскольку слово есть совокупность форм и каждая из них воспринимается в сравнении, отсутствие положительно выраженного грамматического показателя (отсутствие формоизменительного суффикса) то же имеет определенное грамматического значение. Например, в случае существительного *house* значение неречевой флексии – «общий падеж, единственное число», в случае прилагательного *small* – положительная степень». Отсутсвие окончания в форме dance, противопоставленной только форме *dances*, служит признаком общего падежа единственного числа, но признаком множественного или единственного числа настоящего времени, если *dance* входит в систему форм *dances, is dancing, has been dancing, danced* и т.д.

Большое количество грамматических форм с нулевой флексией – одна из особенностей современного английского языка.

Грамматическая форма слова, имеющая нулевую флексию, омонимична его основе. Например, форма положительной степени прилагательного *hot* (т.е. hot+нулевая флексия) внешнее не отличается от основы hot-, входящей в состав сложных слов hot – headed, red – hot и др.; форма общего падежа единственного числа существительного *enemy* (т.е. *enemy-* + нулевая флексия) внешне совпадает с основной *enemy-* в составе сложных слов *enemy – held*, *enemy – encircled* и др (6, 78-79). Омонимия основы и формы слова может затруднить дифференциацию сложного слова и словосочетания.

Для установления значения словоформ, содержащих омонимичные суффиксы, необходимо установить, в каждую систему форм, т. е. парадигму, входит каждая из них. Например, чтобы определить, формой какой части речи является *gnaws*, нужно знать, каковы остальные формы этого слова. Так как остальными словоформами являются *gnawed, gnawing,* has been *gnawing,* можно сделать вывод, что *gnaws* – форма глагола. Омонимия формоизменительных аффиксов (в том числе нулевая флексии) в сочетании с лексической омонимией (т.е. омонимией корней) приводит к тому, что отдельные формы категориально различных слов, т.е. слов, являющихся разными частями речи, могут внешне не отличаться друг от друга. Например: Knife *cuts* heal slowly. If he *cuts* down that tree, there will be more light in the room. The wire *cut* into his hands. *Cut* it in two. He took a knife and made a deep cut. Cut flowers wither in the sun. *Oil* and water do not mix. Oil the metal parts to prevent rusting. *Polish hinges* with metal polish. A lot *hinges* on small things.

Для английского языка характерно существование большого количества непроизводных слов. Предложения, состоящие только из непроизводных слов, могут иногда представлять трудность для перевода.

Литература

1. Arbekova T.I. Lexicology of the English language. M .: Higher school, 1977
2. Barsuk R.Yu. Fundamentals of teaching a foreign language in a bilingual environment. M .: Higher school, 1970
3. Vinogradov V.V. On some issues of Russian historical lexicology. Edition OLYA AN SSR, vol. 18, no. II, 1953, p. 186
4. Abstracts of reports at an international seminar on teaching foreign languages at school, M., 1963
5. Ushinsky K.D. Collection of pedagogical works. T. 1, M., 1950
6. Jespersen O. Language. L., 1922, p. 148
7. Stokoe W.C. The Calculus of Structure. A manual for college students in English, Washington, 1960

Göndərilib: 02.04.2021 Qəbul edilib: 08.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/109-111

Gülnarə Adil qızı Kazımova
ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
müəllim

N.GƏNCƏVİ POEMALARINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ BEYNƏLMİLƏL İDEYALARIN TƏRƏNNÜMÜ

Açar sözlər: *şair, vətənpərvərlik, vətən, ideya, beynəlmiləl, poema*

Glorifying of the patriotic and international ideas in Nizami Ganjevi's poems
Summary

The article deals with the glorifying of the patriotism in N.Ganjevi's creation.The poet's works are analysed just from this standpoint. It is emphasized that Nizami as one of the most progressive thinkers of that period who loved sincerely the picturesque towns, flowering fields, meadows, mountains with snow-white peaks of his native country spoke about the necessity of its defence from the foreign invaders. In the poet's opinion the place a person was born and grew up in is the dearest for him. Nizami believing in his poetic power hoped to glorify his motherland and expressed all his feelings in his works.
Key words: *poet, patriotism, motherland, idea, international, poem*

2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi ili" elan edilməsi Prezident İlham Əliyevin klassik irsimizə olan qayğı və diqqətinin təzahürüdür. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ədəbi abidələri, hansı dildə yazıldığından asılı olmayaraq, milli təfəkkürü əks etdirir. Klassik poeziya mənəvi dəyərləri təlqin etməklə yanaşı, Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyətindən xəbər verir. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı mənsub olduğu xalqın mənəviyyatı, düşüncəsi ilə sıx bağlı olduğundan xüsusi maraq kəsb edir. Mütəfəkkirin Şərq elmi və ədəbi fikrinin inkişafında əvəzsiz xidməti vardır. Nizami dünya mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli töhfələr bəxş etmiş böyük şəxsiyyətdir. Şairin ideya aləmi ümümbəşəri mahiyyətilə seçilir, Nizami irsi dünya şərqşünaslığında tədqiq olunur. Nizaminin Allaha müraciətlərindən birində deyilir ki, dindar olsam da, bütpərəst olsam da, hər növdən olsam da, məni bağışla. Mənimlə işimə görə rəftar etmə! İnsanlığa bu cür yanaşma şairin dünyagörüşünə milli düşüncədən gəlirdi. Bu gün hələ də dünyanın diskriminasiya ilə mübarizə apardığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, XII əsr Azərbaycan şairinin insanlığa bu ali baxışı onu yetirən xalqın humanist görüşlərinin çox əski dövrlərdən formalaşmasının təcəssümü kimi özünü göstərir. Bu günlərdə "Mədəniyyət" kanalının qonağı olan akademik R.Hüseynov 2021-ci ilin ölkəmizdə "Nizami Gəncəvi ili" elan edilməsini həm də azərbaycançılığa töhfə kimi dəyərləndirdi. Şairin 880 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi mütəfəkkirin insan və cəmiyyət ilə bağlı düşüncələrinin təbliğində də rol oynayacaqdır. Nizami irsinə 2021-ci ildə daha çox müraciət olunacaq, bu da milli-mənəvi dəyərlərin gənc nəslə aşılanmasına geniş imkan yaradacaqdır. Məlumdur ki, ədəbiyyat mənəviyyatla bağlıdır və onun əsas tədqiqat obyekti insandır. Nizami vətənə, torpağa, doğma dilə məhəbbəti insana xas olan ən yüksək cəhətlər kimi təqdim edir. Yeni poetik məktəbin əsasını qoymaqla şairin yaradıcılığı orta əsrlər hüquqi, ictimasi-siyasi fikir tarixində yeni mərhələ təşkil edir. Nizami beytlərində elm və bədiilik vəhdətdədir. Əsərləri dövrünün bütün elmlərinə dərindən bələd olduğundan xəbər verir. Nizami irsinin müxtəlif elm sahələrində çalışan alimlərin diqqətini cəlb etməsi də sırf bununla bağlıdır. Poemaları fəlsəfi poeziyanın örnəyi kimi də dəyərlidir, burada hər beytdə gizli mənalar yer almışdır. Bu ilin "Nizami Gəncəvi ili" elan olunmasının mühüm cəhətlərindən biri də odur ki, şairin yaradıcılığında tədqiqata ehtiyacı olan sahələrə bir daha nəzər salınacaq, mübahisəli fikirlərə aydınlıq gətirməyə kömək edəcəkdir. Eləcə də, qədim mədəniyyətimizi beynəlxalq aləmdə tanıtmaqda daha geniş imkanlar yaranacaqdır. "Xəmsə" Azərbaycan mədəniyyətinin güzgüsüdür.

Nizami dövrünün ən böyük humanist sənətkarlarından biridir. Onun əsərləri insana xidmət etmək, insanın haqqını və mənafeyini müdafiə etmək, insanı fiziki zənginliyəvə, mənəvi kamilliyə səsləyən bir sənət xəzinəsidir. Nizami yaradıcılığındakı ən mütərəqqi cəhət onun insanı insan kimi yaşamağa, dünyanı zəkası və əmməlləri ilə bəzəməyə, zənginləşdirməyə çağırmasıdır. Şair göstərir ki, insan yalnız özü üçün yaşamamalı, böyük məqsədlər uğrunda, bəşər həyatına xidmət etmək yolunda çalışmalıdır.

Çalış, insanların işinə yara,
Geysin əməlinlə dünya zərxara.
Bacarsan hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük arxadır kömək.

Nizami öz əsərlərində bütün xalqlara hörmət və məhəbbətlə yanaşır. Şair insanı hansı xalqa, hansı ölkəyə mənsub olmasına görə yox, ləyaqətinə, insanlığına görə qiymətləndirməyi əsas götürür. Nizami yüksək bir vətənpərvərdir. Onun əsərlərində vətənpərvərlik müqəddəs bir anlayış kimi verilir. Nizami doğma yurdu Azərbaycandan danışanda bu əsrarəngız diyarın zəngin təbiətindən, mərd və nəcib insanlarından böyük hərarətlə, iftixar hissi ilə söz açır:

Bu mərdlər, gözəllər yurdunda inan,
Çox saysız xəzinə gizləmiş zaman.
Belə şux, sevdalı gülşən harda var?!
Harda var xəzinə saçan bu diyar?!

Nizami vətəni qorumaq naminə canından keçməyə hazır olmağı hər bir vətən övladının borcu sayır. Lakin o, saysız insan məhvinə səbəb olan ədalətsiz müharibələrə qarşı çıxır. Mənəmlik və dünya ağalığı iddiası ilə başlanan savaşların gec-tez məğlubiyyətlə nəticələndiyini göstərir. Nizaminin bu fikirləri bu günümüzün reallığı ilə də üst-üstə düşür, ədalətsiz, işğalçı müharibələrin insanlığa fəlakət gətirdiyini, aclıq və səfalət yaratdığını bütün aydınlığı ilə açıb göstərir.

Dahi Nizaminin vətənpərvərlik ideyalarının ən parlaq təmsilçiləri "Isgəndərnamə"də Nüşabə, "Xosrav və Şirin" əsərində Şirin və Məhin Banudur. Məhin Banu Arrandan Ərmənə (indiki "Ermənistan") qədər geniş ərazidə hökmranlıq edən, öz yurdunu sonsuz məhəbbətlə sevən, ağıllı, mərd, cəsarətli və hünərli bir qadındır. Məhin Banu qadın olduğuna baxmayaraq, öz doğma vətənini yadelli işğalçılardan qorumağa nail olur. O, Xosrovu ilk dəfə gördükdə onu doğma yurdu Bərdəyə dəvət edir. Məhin Banunun yerinə taxta çıxan Şirin də onun kimi vətənpərvərliyi ilə fərqlənir. O, Xosrovu ata yurdunu qorumağa, "xilas etməyə" çağırır:

Cavansan, şir kimi cəsarətin var,
Tacidar olmağa ləyaqətin var.
Ölkəni fitnədən xilas edərək,
Qüdrətini göstər bir dəfə görək.

Xosrova: "Qılınc al, meydanda özünü göstər", – deyən Şirin öyrədir ki, düşməni güclə, qüdrətlə məğlub edib doğma yurdu azad etmək olar. Ulu şairin bu hərbi-vətənpərvərlik ideyası ərazimizin 20%-nin işğalçı ermənilərin tapdağı altından azad edilməsi bugünkü gerçəkliyimizlə necə də müasir səslənir. Şirini böyük məhəbbətlə sevən Xosrov öz doğma vətənini Bəhramdan azad etmək üçün ona qarşı müharibəyə başlayır və qalib gəlir, ölkəsini əsarətdən xilas edir. N.Gəncəvinin ağıllı, cəsarətli bir qadın hökmdar kimi tərənnüm etdiyi Bərdə hakimi Nüşabə həm də "doğma ölkəsinə qol-qanad" verən alovlu vətənpərvərdir. O, öz ölkəsinin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağa çalışır, dünyanı fəth edən Isgəndər kimi qüdrətli hökmdarı öz ağlı, fərasəti və cəsarəti ilə "ram" edir, beləliklə, vətəninin azadlığını təmin etməyə nail olur:

Gedərkən Nüşabə bağladı peyman,
Isgəndər verməsin mülkünə ziyan.
Vəsiqə yazmağa şah verdi fərman,
O cənnətdən çıxıb getdi hökmüran.

Dahi şair-pedaqoqun vətənpərvərlik ideyasına görə Vətəni hamı sevməli və qorumalıdır.

Çalış ki, kirpiyin olsun almaz tək,
Ayıq ol, ölkənin keşiyini çək.

Nizaminin bədii iris elmi-fəlsəfi mahiyyəti ilə XIII əsrdən başlayaraq şairlərin, təzkirə müəlliflərinin, alimlərin diqqətini cəlb etmiş, əsərlərinə nəzirələr yazılmış, çox sayda elmi tədqiqatlar ərsəyə gəlmişdir. Azərbaycanda Nizami yaradıcılığının geniş tədqiqinə SSRİ dönəmində başlanılmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə qəbul olunmuş "Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında" qərar Nizami poeziyasının öyrənilməsində və təbliğində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasına imkan yaratdı. Nizami əsərlərinin filoloji və bədii tərcümələri nəşr olundu. Şairin fəlsəfi düşüncələri, poetikası, Yaxın Şərq şeirinin inkişafında istiqamətverici mövqeyi ilə bağlı yeni elmi nəticələri əks etdirən monoqrafiyalar qələmə alındı.

Nizami "Xəmsə"si insanlıq dəyərlərinin toplusudur. 8 əsrdən artıqdır ki, mütəfəkkirin yaradıcılığına müraciət olunur. Orta əsr şairlərinin əsərlərində elə bir ideya yoxdur ki, Nizami irsində yer almasın. İlk poemasında şairi bir sual daha çox düşündürür: "Cahanın yaşı çox keçsə də, başından bir tük də əksilməyibdir. Cavanlığı cahana vermiş bizlər nədən qocayıq, biz ki, ondan doğulmuşuq". Nizamini insan, zaman və cəmiyyətlə bağlı suallar

düşündürür. Biz bu dünyaya nə üçün gəlmişik, belə xoş, işıqlı cahan varkən əbədilik nədən axirətdədir kimi suallara cavab axtarır. Xoşbəxtlər ölkəsi ilə tanış olduqdan sonra İsgəndər fikirləşir ki, əgər insan bunlardırsa, onda biz kimik, əgər xasiyyət budursa, bizim xasiyyətimiz nədir? Şairin sualları da, özü tərəfindən bu suallara verilən cavablar da oxucunu düşündürür. "İsgəndərnamə" əsərinin sonunda belə bir ideyanı təlqin edir ki, cəmiyyətin xoşbəxtliyi onu təşkil edən fərdlərin mənəvi kamilliyinə bağlıdır. Nizamiyə görə, kamilliyin birinci şərti Yaradanı tanımaq və özünü dərk etməkdir. Özünü dərk etməyən insan məqamını dərk edə bilməz. Ağıl, iradə, iman və sevgi həqiqətin dərkinə aparır. Şairin səadət quşu olan Hümaya bənzətdiyi insan ədalətli, mərd, xeyirxah olarsa, Tanrının ona bəxş etdiyi məqamı qoruyub saxlaya bilər. Kainatda nə varsa, insanda da mövcuddur. Nizami yazır ki, kainatın hərflərini axtarmaq istəsən, hamısı səndədir. Ağıl və sevginin vəhdəti insanı doğru yola istiqamətləndirir. Şair belə bir nəticəyə gəlir ki, bəşəriyyətin nicatı ədalətin yer üzündə bərqarar olmasındadır. O qeyd edir ki, dünya yaxşıların üzərində qərar tutur. Tanrıdan başqa nə varsa fanidir. Bütün canlıları "müvəqqəti vücudlar" adlandırır. Bu "müvəqqəti vücudlar" gözlərini ədəblə nurlandıraraq bir-birinə xidmətdədirlər. Xidmət sifəti insanlığın surətidir. Nizamini insanın yer üzərindəki missiyası düşündürür.

Mənəvi kamilliklə bağlı düşüncələrində Nizami ağlın və elmin rolunu xüsusi qeyd edir. Onun fikrincə, nəzər saldığımız hər nəsnədə gizli bir xəzinə vardır. Şair milli və dini dəyərləri təlqin etməklə yanaşı zamana uyğunlaşmağı da vacib sayır. Çünki hər kəs öz yaşadığı dövrün övladıdır. Mütəfəkkir belə hesab edir ki, sağlam düşüncə səadətə gedən yolun işığıdır. Özünü tanıyan Tanrını tanıyır və nəfsin qaranlığından təmizlənir. Bu zaman insan ruhunun pak işığı zahirə çıxır. Şərq fəlsəfəsinə görə, qəlb pasdan təmizlənməsə işığı əks etdirə bilməz. İnsanın qəlbi və üzü klassik ədəbiyyatda aynaya bənzədilir. Üzdə və gözlərdə əks olunan qəlbdən gələn nurdur. Nizamiyə görə, insan daxilindəki işığın gücü ilə diri ikən əbədiliyi əldə edə bilər. Buna işarə edərək yazır ki, ölü bir şəxsəm, ancaq mərdanə gedirəm. Dirilər karvanı ilə gedirəm, amma bu karvandan deyiləm. Nizami insan və zamanla bağlı deyilməmiş məna qoymamış, özünün də qeyd etdiyi kimi mənalar fəziləti ilə yeri və zamanı göylərin fərmanına əsasən tutmuşdur. Yəni o, zamanın və məkanın fövqündədir.

İnsan nəfsinin köləsi olmamalıdır, özünü tanıyan insan, nəfsini ağlına tabe edərək əbədilik qazana bilər. Mütəfəkkirin fikrincə, ağıl bağışlanamış can Tanrının bizə bəxşişidir. Can ağılla əbədi diridir. Yaradanın hədiyyəsi olan idrak qabiliyyəti və qəlbindəki sevgi, iman Nizamiyə ölməzlik qazandırdı. Nizami mənəviyyatını qoruyaraq, mənəvi dəyərləri yaşadaraq, ağlın göstərdiyi yol ilə gedib elmin qapılarını səylə açaraq axtardığı işığı tapdı. Ona ölməzliyi qazandıran da məhz bu işıq, yəni düşüncənin işığı oldu.

Nizami yaradıcılığında qadın obrazları da diqqəti cəlb edir. Nizami XII əsrdə gender bərabərliyi ideyasını Məhinbanu, Şirin, Nüşabə obrazları ilə əks etdirir. Qadının cəmiyyətdəki aparıcı rolunu ilk dəfə bədii ədəbiyyatda Nizami yaradıcılığında görürük. Sənətkara görə, qadının müstəqil fikir yürütmək hüququ və sevmək haqqı var. Nizami qadın hüquqlarının müdafiəçisidir. Şair ərəb rəvayətlərinin hüquqsuz, aciz Leylisini dünya ədəbiyyatının ən cəsarətli aşiqinə çevirə bilmişdir.

İnsan xarakterinin və dünyagörüşünün formalaşmasında genetik faktorla yanaşı, mühitin təsirini də vurğulayır. Gəncəvi 14 yaşlı oğluna faydası olan elmi öyrən, sənin sabahkı munisin sənin bu günündür kimi məsləhətlər verir. Nizaminin oğlu Məhəmmədə nəsihətləri hər dövrün gəncliyinə önəmini itirməyən tövsiyələrdir. Sağlam qidalanmadan tutmuş ekologiyanın təmizliyinə qədər zamanın hər dönəmində aktual olan məsələlər şairin diqqət mərkəzində olmuşdur. Eləcə də, bütün dinlərə, millətlərə və irqlərə hörmətlə yanaşması Nizami yaradıcılığını ən ali mərtəbəyə qaldıran və sevdirən keyfiyyətlərdəndir. Həmid Araslı Nizamini insanşünas adlandırırdı. Nə qədər ki insan var, yer üzündə həyat var Nizami yaradıcılığı aktuallığını itirməyəcək.

Nizami yaradıcılığının sehri nədir? sualına cavab olaraq deyə biərəm ki, böyük mütəffəkir insana özünü dərk edərək sevməyi öyrədir. Tanrını və yaratdıqlarını sevməyi, həyatı sevməyi, özünü sevməyi. Yaradılışdan məqsəd sevgidir. Sevgi ilə qidalanmış düşüncənin qarşısında heç bir qüvvə dura bilməz. Çünki bu zaman insan ruhunun pak işığı zahirə çıxır. Nizami qələminin sehri bundadır.

Ədəbiyyat

1. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev dated January 5, 2021
2. “Nizami Ganjavi 870”, “Adiloglu” Baku-2011
3. Nizami Ganjavi's poem "Khosrov and Shirin". "Adiloglu" Baku-2011
4. Nizami Ganjavi “Iskendername” Leader publishing house Baku-2004
5. Alibeyzade E. “Nizami and our history”, Baku-2004
6. Arzumanli V. "World fame of Nizami Ganjavi". Gartal, Baku-1997

Rəyçi: dos.D.F.Hümbətova

Göndərilib: 02.04.2021 Qəbul edilib: 08.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/112-115

Nəzakət Əli qızı Quliyeva
Beyləqan şəhər R.Abbasov adına
4 nömrəli tam orta məktəb
psixoloq
nezaketquliyeva6@gmail.com

MƏKTƏB PSİXOLOQUNUN İŞ PRİNSİPİ VƏ PSİXOLOJİ XİDMƏTİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *məktəb, psixoloq, psixoloji dəstək, insan tərbiyəsi, şəxsiyyətin formalaşması, psixoloqun parametrləri*

The principle of work of a school psychologist and the main directions of psychological services

Summary

It is clear that the school psychologist performs psychological services at school. However, it is not possible to implement this important issue qualitatively by one specialist. Therefore, the whole pedagogical staff, or more precisely, every teacher must have the skills to provide psychological services at school. In the end, the greatest responsibility still falls on psychologists. The main goal of the work of a school psychologist is to be able to freely implement psychological methods and tools to achieve a solution to the problem on the basis of an individual approach.

Psychological research has long shown that it is much more difficult to eliminate a defect in a student's mental development than to prevent it in advance. Here the importance of psycho-prophylactic work is especially noteworthy. This aspect should be taken into account during psychological services at school.

Key words: *school, psychologist, psychological support, human education, personality formation, psychologist parameters*

Müasir dövrdə insan tərbiyəsi və onun formalaşması olduqca aktual və özünəməxsus çətinlikləri olan bir prosesdir. Bu işin həyata keçirilməsi insanı öyrənən müxtəlif elmlər sisteminin əsas predmetinə çevrilib. Lakin etiraf etməliyik ki, insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının parametrləri və mexanizmlərini bütün dövrlərdə öyrənən psixologiya elmidir.

"İnsan şəxsiyyətinin formalaşması prosesi müxtəlif mərhələləri və sistemləri əhatə edir. Bu sistemləri mikro, mezo, ekzo və makrosistemlər adlandırırlar. Mərhələli və fasiləsiz surətdə həyata keçirilən bu işin təşkili əsasən mikro sistemə aid olan orta ümumtəhsil məktəblərinin payına düşür. Orta ümumtəhsil məktəblərində yeni insan tərbiyəsi ilə müxtəlif ixtisaslı kadrlar məşğul olur. Lakin bu işin həyata keçrilməsi heç də hər zaman problemsiz ötüşmür və ortaya bir sıra çətinliklər çıxır. Qarşıya çıxan bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında isə məktəb psixoloqlarının rolu əvəzsizdir" (1, 242).

Bu işin yerinə yetrilməsi bir sıra amillərin nəzərə alınmasını özündə ehtiva edir.

1) Tərbiyə olunanın şəxsiyyətinin parametrləri.

2) Onun şəxsiyyətinin formalaşması işini həyata keçirən məktəb psixoloqunun şəxsiyyətinin parametrləri.

3) Psixoloji xidmətin həyata keçirildiyi konkret şərait və bu şəraitin imkanları.

Elə bu səbəbdən də bizi haqlı olaraq aşağıdakı suallar narahat edir:

✓Məktəb psixoloqu kimdir və onun şəxsiyyətində hansı psixoloji parametrlər öz əksini tapmalıdır?

✓Onun işinin əsas istiqamətlərini nələr təşkil etməlidir?

✓Müasir dövrdə bu işin həyata keçirilməsi üçün konkret şərait imkanları hansı üstünlükləri ilə seçilir və məktəb psixoloqunun öz işini müasir tələblər baxımından qurmasına necə təsir edir?

Məktəb psixoloqu kimdir və onun şəxsiyyətində hansı psixoloji parametrlər öz əksini tapmalıdır?

Yığcam halda bu parametrləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab etmək olar: Azərbaycançılıq ideologiyasına sadiq olan; daim milli maraqları üstün tutan və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan; öz peşəsini sevən; savadlı; uşaqları sevən və onlara məhəbbətlə yanaşan; özünün və insanların şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmağı bacaran; liderlik xüsusiyyətlərinə malik; yeni innovasiyalardan xəbərdar; təşkilatçı; təşəbbüskar; öz şəxsi nüfuzunu qoruyan; özünə inamlı.

Oxuduğumuz ədəbiyyatlardan və həyatda qazandığımız təcrübədən aydındır ki, psixoloji yanaşmada şəxsiyyətin nümunəvi təsir imkanları ən əsas amil rolunu oynayır. Bu baxımdan yuxarıda məktəb psixoloqunun şəxsiyyətində öz əksini tapması zəruri olan parametrlər yeni insan tərbiyəsində qarşıya çıxacaq problemlərin həlli istiqamətində nümunəvi tərbiyəvi təsir gücünə malik, olduqca mühüm təsiredici

elementləridir. Hər bir məktəb psixoloqu öz şəxsiyyətinin təkmilləşməsində bu elementlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

Müasir dövrdə məktəb psixoloqunun işinin əsas istiqamətlərini nələr təşkil etməlidir?

Müasir dövr bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, məktəb psixoloqunun da öz işinə yeni tələblər baxımından yanaşmasında əsaslı dönüşlər yaratması üçün qarşısına bir sıra zəruri vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin müəyyənləşməsi və icrası işinin təşkilində milli maraqlar nəzərə alınmaqla yanaşı müasir dövrün "Qloballaşma əsri" olduğunu da unutmamalıyıq.

Psixoloqların da dediyi kimi düzgün və vahid tərbiyə bu gün demək olar ki, mümkün deyil. "Əvvəlki dövrlərdə təlimin məqsədi, davranış normaları, tərbiyə standartları məlum idi. İndi qapalı cəmiyyətlər açıq cəmiyyətlərlə əvəz olunur və belə də az qala hər ailənin öz tərbiyə sistemi, etik görüşləri olur və hər bir ailə öz dünyagörüşü, etiqadına uyğun gələn tərbiyə sistemi qurur. Deməli, yeni dövrdə insan şəxsiyyətinin formalaşması artıq milli konteksdən çıxaraq qloballaşıb. Elə bu baxımdan da bu əsrin adını "Qloballaşma əsri" adlandırırlar" (2, 257). Məktəb psixoloqu yeni insan tərbiyəsində yaranmış problemlərin həllində qloballaşmanın da təsir imkanlarını dəyərləndirməli və müxtəlif psixoloji problemlərin yaranma səbəblərini məhz bu təsir imkanlarında da axtarmağı bacarmalıdır.

Məktəbə psixoloji xidmətin əsas istiqamətləri və sahələrini aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək olar: psixoprofilaktik işlər, konsultativ işlər, diaqnostik işlər, korreksiya işləri, yardımçı işlər.

Bu işlər bir növ məktəbə psixoloji xidmətin, o cümlədən məktəb psixoloqunun funksiyalarını təşkil edir. Həmin fəaliyyət sahələrini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Məktəbə psixoloji xidmət prosesində yerinə yetirilən psixoprofilaktik işlər

Psixoloji tədqiqatlar artıq çoxdan sübut etmişdir ki, şagirdin psixi inkişafında baş verən bu və ya digər qüsuru aradan qaldırmaq, əvvəlcədən həmin qüsurun baş verməsinin qarşısını almaqdan qat-qat çətindir. Buradan isə psixoprofilaktik işlərin əhəmiyyəti xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Həmin cəhət məktəbə psixoloji xidmət zamanı da nəzərə alınmalıdır. Bəs bu işin mahiyyəti nədən ibarət olmalıdır? Psixoprofilaktik işlər başlıca olaraq məktəb təlimi prosesində uşaqların psixi inkişafında baş verə biləcək qüsurların qarşısını almaq məqsədilə həmin inkişafın gedişi üzərində nəzarətin təşkilindən ibarətdir. Müəllimlə birlikdə psixoloq şagirdin əqli inkişafında və şəxsiyyətinin inkişafında müəyyən qüsurların, yayınma hallarının baş verməsinə səbəb ola biləcək xüsusiyyətləri aşkara çıxarmağa cəhd göstərir və müvafiq tədbirləri həyata keçirir. Bu zaman birinci növbədə uşağın həyatının keçid mərhələləri, məsələn, onun əsas fəaliyyət növünün kəskin şəkildə dəyişməsi ilə nəticələnən məktəbə daxil olma dövrü, yaxud yeniyetməlik dövrünün başlanması və s. üzərində nəzarətə xüsusi yer verilməsi lazım gəlir. Ona görə də məktəb psixoloqu uşaqların birinci sinfə qəbulunda iştirak etməli və bu zaman onların zəif, normalara uyğun gəlməyən cəhətlərini aşkara çıxarmalı, onların nail olduqları səviyyə ilə yanaşı müvəffəqiyyətlə oxumalarına müsbət və ya mənfi təsir göstərə biləcək idrak fəallığının, məktəbə motivləşmə, emosional-iradi cəhətdən hazırlığın inkişaf xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

"Məktəb psixoloqunun profilaktik fəaliyyətinin ən perspektiv formalarından biri psixoloji-pedaqoji konsiliumun keçirilməsindən ibarətdir. Psixoloji-pedaqoji konsilium zamanı sinifdə dərs deyən müəllimlər psixoloqla birlikdə bu və ya digər şagird və ya bütövlükdə sinif haqqında fikirlərini birlikdə, kollektiv şəkildə müzakirə edir, çətinliyin və geridə qalmanın səbəblərini aşkara çıxarır, eyni zamanda bu və ya digər çətinliyin qarşısını almaq, onu aradan qaldırmaq üçün səmərəli yollar düşünürlər" (3, 2). Psixoloji-pedaqoji konsilium, eyni zamanda, ümumi orta təhsil şəraitində xüsusi aktuallıq kəsb edən və mürəkkəb xarakterə malik olan şagirdlərdə meyl, qabiliyyət və talantın inkişaf etdirilməsi problemini dərindən həll etməyə imkan verir.

Məktəbə psixoloji xidmət prosesində yerinə yetirilən məsləhət (konsultativ) işləri

Məktəbə psixoloji xidmət fəalyyətində müəllim, şagird və valideynlərlə aparılan məsləhət işləri əsas yerlərdən birini tutur. Məktəb psixoloqunun apardığı bu cür məsləhətlər fərdi və qrup halında keçirilə bilər. Hər ikisində əsas məqsəd bu və ya digər çətinliklərin mahiyyətini açmaq və onları aradan qaldırmaq üçün müvafiq psixoloji yollar göstərməkdən ibarətdir. Adətən, psixoloq məktəb müəllimlərinə aşağıdakı hallarda məsləhət verməli olur: şagirdlərin tədris materialını mənimsəmələrindəki çətinliklər, oxumaq həvəsinin olmaması və oxuya bilməmələri ilə bağlı, müəllimlə sinif arasında münaqişə yarandıqda, aparılan pedaqoji təsir vasitələri nəticə vermədikdə, müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir-biri ilə ünsiyyətindəki çətinliklərlə əlaqədar, şagirdlərin maraq, meyl və qabiliyyətlərini aşkara çıxarmaqla bağlı, şagirdlərin peşə yönümü, peşə seçmələrinə istiqamət verməklə bağlı və s. Psixoloq şagirdlərlə fərdi olaraq tədris, inkişaf, öyrənmənin səmərəli yolları, həyat mövqeyini müəyyənləşdirmək, böyüklərlə və yoldaşları ilə ünsiyyət, özünütərbiyə və

s. məsələlər ətrafında məsləhət keçirə bilər. Bununla yanaşı olaraq bir qrup şagirdlərlə və ya siniflə özünü tərbiyə, əqli əmək mədəniyyəti və s. problemlər ətrafında məsləhət təşkil edə bilər.

Məktəbə psixoloji xidmət prosesində yerinə yetirilən diaqnostik işlər

Psixoloji xidmətdə əsas yerlərdən birini diaqnostik işlər tutur. Bu işlərin əsas üstün cəhətləri ondan ibarətdir ki, psixoloqun köməyi ilə şagirdlərin həm əqli, həm də şəxsi imkanları aşkara çıxarılır. Bununla da şagirdlərin fəaliyyətini və inkişafını idarə etmək prosesi asanlaşır. Məhz buna görə də təlim və tərbiyə prosesində ayrı-ayrı şagirdlərin təlim və tərbiyəsindəki qüsurların psixoloji səbəblərinin aşkara çıxarılması və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi məktəbə psixoloji xidmət işində mərkəzi yer tutur. Bunun üçün psixoloji xidməti təşkil edən şəxsdən xüsusi hazırlıq tələb olunur. Bu işi aparan adam düzgün sual verməyi, psixoloji problemi müəyyənləşdirməyi, lazımi məlumatı əldə etməyi, həmin məlumatları təhlil etməyi və bütün bunların əsasında zəruri nəticəyə gəlməyi bacarmalıdır. “Məktəbə psixoloji xidmətlə əlaqədar olaraq psixoloq aşağıdakı diaqnostik işləri həyata keçirməlidir:

✓ayrı-ayrı fənnlər üzrə şagirdlərin mənimsəyə bilməmələrinin psixoloji səbəblərini aşkara çıxarmaq;

✓şagirdlərin intizamsızlıqlarının psixoloji səbəblərinin diaqnostikası;

✓şagirdlərin əqli inkişafının, şəxsiyyətinin və emosionaliradi xüsusiyyətlərinin diaqnostikası;

✓şagirdlərin sinif yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin pozulmasının, sinifdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulmasının səbəblərinin psixoloji diaqnostikası;

✓şagird-müəllim, sinif-müəllim münasibətlərinin pozulmasının səbəblərinin psixoloji diaqnostikası;

✓uşağın məktəbə hazırlığının psixoloji diaqnostikası;

✓şagirdlərin ibtidai məktəbdən orta məktəbə keçməyə hazır olmalarının psixoloji diaqnostikası;

✓şagirdlərin yeniyetməlik dövründən ilk gəncliyə keçməyə hazır olmalarının psixoloji diaqnostikası və s.

Şübhəsiz bütün bu cür diaqnostik işləri necə gəldi aparmaq mümkün deyildir. Bunun üçün psixoloq düşünülmüş və bütün tələblərə cavab verən metodlardan istifadə etməlidir” (4, 17).

Məktəbə psixoloji xidmət prosesində yerinə yetiriləcək korreksiya işləri

Məktəbə psixoloji xidmət təkcə diaqnostik işləri həyata keçirməklə də başa çatmır. Bu və ya digər çətinliyi və onun səbəbini aşkara çıxarmaqla yanaşı (istər intellektual, istərsə də şəxsiyyət baxımından) psixoloji xidməti həyata keçirən mütəxəssis həmin çətinlikləri aradan qaldırmaq, təshih etmək üzrə də iş aparmalıdır. Yalnız bu zaman nəzərdə tutulmuş nəticəni əldə etmək mümkündür. Məhz buna görə də psixoloji xidmət zamanı aşağıdakı korreksiya işlərinin həyata keçirilməsi zəruridir:

✓şagirdlərin şəxsiyyətində, əqli inkişafında, emosional iradi xüsusiyyətlərində özünü göstərən çətinliklərin aradan qaldırılması;

✓şagirdlərin yaşlılar və həmyaşlıları ilə qarşılıqlı şəxsiyyətlərarası münasibətlərində özünü göstərən qüsurların aradan qaldırılması.

Adətən, korreksiya proqramının həm psixoloji, həm də pedaqoji cəhətləri vardır və onların həyata keçirilməsi birbirindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Psixoloji korreksiya psixoloq tərəfindən planlaşdırılır və həyata keçirilir. Pedaqoji korreksiya isə məktəb psixoloqu müəllimlərlə birlikdə (məktəb direktoru, dərs hissə müdiri, sinif rəhbəri, fənn müəllimi) planlaşdırılır, psixoloqun nəzarəti və köməkliyi ilə müəllimlər və valideynlər tərəfindən həyata keçirilir.

Məktəbə psixoloji xidmət prosesində yerinə yetiriləcək yardımçı işlər

Məktəbə psixoloji xidmətlə əlaqədar əsasnamədə yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, bir sıra yardımçı işlərin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulur. Həmin işlər bu və ya digər şəkildə əsas işlərlə bağlanır və onların həyata keçirilməsinə xidmət edir. Psixoloji xidmət zamanı yerinə yetirilən həmin yardımçı işlərə aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

✓məktəb psixoloqu şagirdlərin davranış və mənimsəmələrinin psixoloji təhlilini vermək və burada onların şəxsiyyətlərinin və qabiliyyətlərinin fərdi psixi xüsusiyyətlərini daha dəqiq, ətraflı açmaq məqsədilə pedaqojikonsilium təşkil edir;

✓məktəb psixoloqu məktəbin pedaqoji şurasının işində iştirak edir;

✓psixologiya kabinəsi və məktəb kitabxanasının köməyi ilə müxtəlif yaşlı uşaqların təlim və tərbiyəsi problemlərinə dair psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatdan və şagirdlər üçün psixoloji ədəbiyyatdan ibarət bölmə, "kitabxana" yaradır.

Məktəbdə psixoloji xidmətin qeyd olunan istiqamətlərini müxtəlif konkret sahələrə tətbiq etmək mümkündür. Bunların ən əsaslarından bəzilərini nəzərdən keçirək.

Məktəbə psixoloji hazırlığın diaqnostikası

Məktəbə psixoloji xidmətdə əsas yerlərdən biri uşaqların məktəbə psixoloji hazırlığının diaqnostikasını verməkdən ibarətdir. Bu sahədə aparılan işin əhəmiyyəti öz-özünə aydındır. Uşağın məktəbə, məktəb təliminə psixoloji hazırlıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək bir tərəfdən həmin sahədəki qüsurları aradan qaldırmaq, digər tərəfdən məktəbdə ilk gündən şagirdlərin imkanlarına uyğun iş aparmaq üçün şərait yaradır. Məhz buna görə də məktəb psixoloqu (sinif muəllimi ilə birlikdə) birinci sinfə qəbul olunacaq uşaqların məktəbə psixoloji hazırlıq səviyyəsini aşkara çıxarmalıdır.

Psixofizioloji tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, həmin yaş dövründə uşaqların əqli iş qabiliyyətinin səviyyəsi məhz 20-30 dəqiqədən ibarət olur. Digər tərəfdən, uşağı I sinfə yazdırmaq üçün valideynlər onu bir neçə dəfə yoxlamaya gətirməyə o qədər də razılıqla yanaşmırlar. İkincisi, psixoloji yoxlamaları valideynin iştirakı ilə aparmaq məqsədə müvafiqdir. Belə olduqda uşaqlarda və valideylərdə gərginliyin yaranmasının qarşısı alınır. Yoxlamadan əvvəl valideynlərə izah olunur ki, yoxlamanın məqsədi uşağı imtahan etməkdən ibarət deyildir. “Burada əsas məqsəd uşağın imkanlarını aşkara çıxarmaq və gələcəkdə onunla işləmək üçün müvafiq yollar düşünməkdən ibarətdir. Yoxlama motivinin bu cür izahı valideynin psixoloqa inamla yanaşmasına və yeri gələndə ona köməklik göstərməsinə imkan yaradır” (5,18). Üçüncüsü, yoxlamanın nəticələri uşağın xüsusiyyətlərinin keyfiyyət xarakteristikasını verməlidir. Gələcək I sinif şagirdləri üzərində aparılan eksperimental psixoloji yoxlama suallardan başlanmalıdır. Adətən, bu cür suallar standart xarakter daşıyır: sənin adın nədir?, neçə yaşın var?, uşaq bağçasına gedirsənmi? və s. sualları verməklə psixoloq öz təbəssümü ilə uşaqları ruhlandırmalıdır. Burada yeri gəldikcə bu və ya digər cəhətə əsasən uşağı tərifləmək tələb olunur. Məsələn, qıza belə demək olar ki, sənin nə yaxşı donun, saçın var? Oğlana demək olar ki, afərin, nə yaxşı oğlansan, yəqin atanın yaxın köməkçisisən və s.

Məlumdur ki, orta məktəbdə təhsil alan şagirdlərdə oturaq bir fikir yoxdur. Bunlar zaman-zaman formalaşır. Diqqəti bu istiqamətə yönəltmək lazımdır. Bunun üçün məktəb-valideyn-uşaq sistemi dəqiq işləməlidir. Əgər sinif rəhbərləri, fənn müəllimləri məktəb psixoloqu ilə davamlı olaraq əlaqə saxlasa, öz şagirdlərində müşahidə etdiyi psixoloji vəziyyəti psixoloqla bölüşsə, eyni zamanda şagirdlərin psixoloqla görüşünü təşkil etsə, o zaman “çətin uşaq” anlayışı ortaya çıxmaz. Amma çox təəssüf ki, bu gün reallıq başqadır. Müəllim öz dərsini keçməklə öz missiyasının tamamlanmış olduğunu düşünür. Müəllim şagirdləri ilə, hər şeydən öncə, bir dost, bir sirdaş kimi münasibət qurmalıdır. Yeri gələndə həll edə bilmədiyi hər hansısa bir durumu psixoloqla məsləhətləşərək həll etməli və bu, şagirdin xeyrinə həll olunmalıdır. Əgər məktəblərdə şagird-psixoloq münasibəti normal səviyyədə qurulsa, bu, istər-istəməz şagirdlərdə sağlam psixologiyanın yaranmasına səbəb olacaqdır. Nəticədə, şagirdlər mükəmməl bilik və savada yiyələnəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Hamzayev M.A. Pedagogical psychology. Baku, 1991
2. Hamzayev M.A. Basics of age and pedagogical psychology. - Baku, 2003
3. Alizade A.A. Psychological service to school: problems, thoughts // Azerbaijan school, 1993, №3.
4. Aliyev R.I. Actual issues of school psychological service. Baku, 2004.
5. Mammadzade R.H. Psychological services in educational institutions. Baku, 1996.

Rəyşi: dos. S.Mirzəyeva

Göndərilib: 02.04.2021 Qəbul edilib: 08.04.2021

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. Impakt faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 4 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. With Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 4 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/116-119

Xalidə Qələndər qızı İsmayılova
Bakı, Azərbaycan

NADİR ŞAHIN DÖVLƏTÇİLİK ƏZMİ

Açar sözlər: *Nadir Şah, Təhmasib, Xətai, dövlətlətçilik, sərkərdə*

Nadir Shah's determination to statehood

Summary

The article "Nadir Shah's determination to statehood" is a scientific analysis of Nadir Shah's legacy of statehood, his historical perspectives, and state-building resources in general, who fought strongly and decisively for the ideas of Azerbaijanism and the renaissance of statehood. In short, the exceptional services of this great and powerful commander in the history of Azerbaijan have been studied from a wide angle.

The article highlights Nadir Shah's success, ability and restraint in state and military affairs as a special case. It is not overlooked that these processes played a significant role in the Shah's determination to win, emphasizing security as a key issue.

It turns out that Nadir Shah, like Shah Khatai, had always considered the internal strife that dragged our country into the abyss to be extremely urgent, and used his political wisdom, rich management experience, rescue and creative mission to conquer large areas in difficult, extreme conditions. Basically, he took decisive steps to solve these fateful tasks quickly, and the implementation of his multi-vector action plan was one of the important tasks for Nadir Shah at that time.

Key words: *Nadir Shah, Tahmasib, Khatai, statehood, warlord*

Giriş

Dövlətçilik, milli dövlət hissi hər bir xalqın mövcudluğunun əsas şərtidir. Hər bir xalq tarix boyu özünütəsdiq imkanı əldə etmək və milli dövlət yaratmağa çalışmış, eyni dilə, dinə, mənəvi irsə, adət-ənənə və dəyərlər sisteminə məxsus insanlar qrupu tarixən konkret məkan və ərazi hüdudlarında milli dövlətlərini yaratmaq idealı ilə yaşamışdır. Milli dövlətə mənsubluq hər xalqa nəsib olmasa da, insanlar tarixən nəyə qadir olduqlarını, çətin mübarizə yollarını, dünya dövlətləri sırasında layiqli yer tutmaq əzmini şərəflə nümayiş etdirmişlər. Məhz sınaqdan çıxmış təcrübə də göstərir ki, xalqların təşəkkül tapması prosesində milli dövlət mühüm rol oynayır.

Azərbaycan xalqı da bildiyimiz kimi, tarixən milli dövlət qurmaq uğrunda davamlı mübarizə aparmış və əsrlər boyu özünün müstəqil dövlətçilik ideallarının gerçəkliyə qovuşması üçün ciddi cəhdlər etmişdir. Bu mənada, minilliklərin sınağından çıxmış təcrübə göstərir ki, fenomenal keyfiyyətlərə, yüksək dövlətçilik və idarəçilik təfəkkürünə malik lideri olmayan xalqlar nəinki müstəqil dövlət yarada bilməmiş, hətta dünya səhnəsindən tamamilə silinmək təhlükəsi ilə üzləşmişlər...

Bəllidir ki, dövlətçilik işində əsas amil həm də zamana təsir etməyi bacarmaqdır. Zamanın nəbzini tutmağı, hadisələrə real qiymət verməyi bacaran, siyasi potensialını düzgün dəyərləndirə bilən liderlər cəmiyyətdəki siyasi prosesləri istiqamətləndirməyə nail olmuş, milli inkişafın əsasına çevrilən cəlbedici proqram və konsepsiyaların müəllifinə çevrilmişlər. Hərbi nailiyyətlərinə görə bəzi tarixçilərin Şərqin Napoleonu və ikinci Makedoniyalı İsgəndər kimi ləqəblər verdikləri Nadir şah da məhz bu keyfiyyətləri ilə düzgün dövlət idealı formalaşdırmışdır.

Bilirik ki, Nadir şah (22 oktyabr 1688 (1689) -19 iyun 1747) Azərbaycan, Türküstan və Hindistanın şahı (1736-1747), türksoylu əfşarlar sülaləsinin banisi kimi tarixə düşmüşdür. Azərbaycan türklərindən olan bu böyük sərkərdə, dövlət xadimi, Azərbaycan tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi dövlətçilik işində xüsusi xidmətlər göstərmiş, tarixdə həmçinin Nadirqulu bəy və Təhmasibqulu xan adları ilə də tanınmışdır. Əsas etibarilə, onun dövlət qurmaq əzmində başlıca istiqamətlər müstəqillik və dövlətçlik rifahı olmuşdur.

Müstəqillik dövlətçilik rifahının və ölkə islahatlarının əsasıdır. Dövlətlər milli hissi qorumaq üçün daim bu amala xüsusi diqqət yetirmişlər. Hələ əsrlər əvvəl dövlətçilik hissinin bərqərar olmasının təsirli mexanizmləri sırasında istiqlaliyyət həlledici rol oynamışdır. Bu üzdən xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məhz müstəqil ideyalar nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu proses hakimiyyətin xalq etimadını əldə etməsinin ən təsirli və sınanmış vasitəsidir; bütün zamanlarda cəmiyyətləri ədalətsizlikdən və diktatura təhlükəsindən qorumuşdur.

Məhz 1688-ci ildə Xorasan vilayətinin Dərgəz mahalının Dəstgird kəndində köçəri maldarlıqla məşğul olan bir ailədə dünyaya gəlmiş Nadir də hələ uşaq yaşlarından sinfi əzilməni pisləmiş, özünün diribaş, hazırcavab, fərasətli və bacarıqlı olması ilə diqqət çəkmişdir. Tarixçilər bu kimi halların balaca Nadirdə əbəs yerə

yaranmadığın qeyd etmişlər. Çünki ağlı kəsən vaxtlarda qul kimi satın alınan, ağır, iztirablı və məşəqqətli həyat yaşayan Nadir yaşa dolduqca ölkə və dövlətçilik hislərini hər kəsdən daha yaxşı qavramağa başlamış, qəti əmin olmuşdur ki, insanların həyat rifahını möhkəmləndirən əsas aspektlərdən biri istiqlaliyyətdir. O, yeniyetmə və gənc yaşlarından bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər görmək üçün böyük təcrübəyə və ağıla malik olmağın da yollarını axtarmışdır. Bəs buna necə nail olmalı? Bu sual onu gecə-gündüz düşündürmüşdür. Nəhayət, gənc Nadir öz-özlüyündə qərar vermişdir ki, güclü dövlətçilik prinsipləri qurmaq, xalqın qul vəziyyətinə düşməməsi üçün hadisələrə birinci növbədə, mövcud qanunvericiliyin hüquqi aspektləri prizmasından yanaşmaqla sosial həyatın tələblərini vətəndaş missiyası ilə qoşalaşdırmaq lazımdır.

Gənc Nadir XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin qorxunc iqtisadi və siyasi böhran keçirdiyi, ölkənin mərkəzi və şərq hissəsinin əfqan işğalı altına düşdüyü vaxt bu fikrə düşmüşdü və mübarizə yolları barədə bir sıra tezislər də hazırlamışdı. Həmin vaxt Azərbaycan, Şirvan və həmsərhəd ərazilər də Osmanlı İmperiyası tərəfindən işğal olunmuşdu. Rusiya da bir tərəfdən böyük fəallıq göstərməyə başlamış, 1723-cü ildə I Pyotr Bakı üzərinə yürüş etmiş və Xəzərboyu əraziləri ələ keçirmişdi. Qısası, həmin dövrdə faktiki olaraq, Mazandaran vilayətindən başqa heç bir yer müstəqil deyildi. Tarixdən bəlli olduğu kimi, oraya da hələ Səfəvilərin hakimiyyətinin sonlarından bəri möhkəmlənmiş Fətəli xan Qacar hökmranlıq edirdi. O, Səfəvi şahı Sultan Hüseynin əfqanların əlindən qurtulmuş oğlu Təhmasibi öz sarayında saxlamış, az sonra Təhmasib özünü şah elan etmişdi. Ölkədə qərarlaşmış vəziyyət isə həm kəndlilər, həm şəhər əhalisi, həm də zadəganlar arasında haqlı narazılıq doğurmuşdu. Bu məqamda işğalçılara qarşı mübarizədə rəhbərliyi öz üzərinə götürə biləcək bir liderə ehtiyac yaranmışdı. Nəhayət, o zaman çox da tanınmayan, İranın gələcək şahı, türk mənşəli əfşarların Qırxlı boyundan olan Nadir (Nadirqulu xan Əfşar) bu imkandan maksimum yararlanmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. İçindəki qisas yanğısı onun bu israrını bir qədər də artırmışdı. Bilirik ki, hələ on səkkiz yaşı tamam olmamış Nadir anası ilə birlikdə Xarəzm özbəklərinin yürüşlərindən birində əsir alınmış və qul edilmişdi. Çox keçmədən o, əsirlikdən qaçıb Xorasana qayıtmış, Əbivərd hökmdarı Baba Əli bəyin yanında qul kimi çalışmışdı. Azadlığının əlindən alınmasına dözə bilmədiyi üçün o, başına kiçik bir dəstə toplamış, Xorasan əyalətlərinin bir neçəsini tutduqdan sonra özünü Nadirqulu bəy adlandırmışdır. Əlbəttə, təcrübəsizlik tarixi döyüşlərdə çox vaxt məğlubiyyət acısı yaşadır. Bunu Nadir özü də yaxşı hiss etmiş, qüdrətli feodal Məlik Mahmud qarşısında tab gətirə bilməmiş və kömək üçün şah I Təhmasibə müraciət etmişdir. Bu müttəfiqlik həm onun təcrübəsinin artmasına, həm də I Təhmasib tərəfindən Xorasana canişin təyin olunmasına zəmin yaratmışdır.

1727-ci ildən başlayaraq döyüş təcrübəsi, sərkərdəlik imkanları və dövlət quruculuğu işi artdıqca Nadir şah Təhmasiblə də əlaqələri tam qırmış və bütün Xorasanda özünün hökmranlığı uğrunda mübarizəyə başlamış, bir sıra qətiyyətli yürüşlər vasitəsilə bütün şimal-şərqi İranı birləşdirmişdi. Ard-arda qazandığı parlaq qələbələri ilə o, ölkənin yadellilərdən təmizlənməsi uğrunda mübarizəsinin başlanğıcını qoymuşdu. Elə bu tarixi təcrübə sayəsində Nadir əfqanlarla haqq-hesab çəkdikdən sonra Azərbaycan üzərinə yerimək fikrinə düşmüş, beləliklə, 1731-ci ildəki hərbi əməliyyatlar nəticəsində osmanlıları əzərək Azərbaycanı, Həmədanı və Kirmanşahı azad etmişdir.

Əminliklə demək olar ki, əsrlər əvvəl Azərbaycanın mövcudluğu, inkişafı və tərəqqisi bu dövlətin Nadir şah tərəfindən yaradılmış özülünün möhkəmliyi ilə əlaqədardır. Məhz yüz illər əvvəl onun yaratdığı fundamental baza üzərində qurulmuş Azərbaycan dövləti bütün sahələrdə böyük uğurlar qazanmışdır. Bu sistemin ictimai perspektivi dövlətçilik prioritetinin hansı səviyyədə olduğunu göstərir. Elə Nadir şahın dövlətçilik iradəsini də möhkəmləndirən məhz bu zəminlər olmuşdur.

Nadir şahın dövlətçilik amalında təcrübə ilə yanaşı kökündə məkr dayanmayan ağıllı hiylə də önəm kəsb edir. Onun Gəncə manevri zamanı işlətdiyi hiylə qələbə üçün əsas vermişdir. A.Bakıxanovun yazdığına görə də Nadirqulu xanın sərkərdəlik istedadı Gəncənin mühasirəsi zamanı özünü daha parlaq tərzdə göstərmişdir. Bilirik ki, o zaman Gəncədə osmanlıların qarnizonu otururdu. Mühasirə tamam daralsa da, qarnizon Abdulla paşadan kömək gələcəyi ümidi ilə təslim olmurdu. Abdulla paşa isə Qarsda idi və özünün vədləri ilə mühasirədəkilərə təsəlli verirdi. Nadir qoşunların bir hissəsini Gəncə qapısında qoyaraq, 15 minlik döyüşçü götürüb, Dağıstan yolunu bağlayır və Qars üzərinə hücuma keçir. Abdulla paşa öz sərkərdəlik məharəti ilə ad çıxarmış Nadirlə döyüşə girməkdən boyun qaçırır və qalaya girib, uzunmüddətli mühasirəyə hazırlaşır. Hadisələri sürətləndirmək məqsədi ilə Nadir belə bir fənd işlədir: gecənin birində mühasirəni götürüb tələsik geri çəkilir. Aldanmış Abdulla paşa 100 minlik qoşunu ilə qaladan çıxaraq, Nadiri İrəvana qədər təqib edir. Üçmüədzinin cənub-qərbində qəflətən qoşunu geriyə döndərən Nadir osmanlılarla ölüm-dirim savaşına girir. Qəfləti döyüş osmanlı qoşununda vahimə yaradır və Nadirqulu xan bu dəfə də tam qələbə qazanır. Bundan sonra İrəvan qalası və Tiflis qalasındakı osmanlı qarnizonları ona döyüşsüz təslim olurlar.

Bu ideal hiylə əslində, dövlət qurmaq əzmi olan bir sərkərdənin milli qürurunun bariz ifadəsidir.

Səmimi etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycançılıq fəhminin daha da qüdrətlənməsi istiqamətində Nadir şahın ümdə vəzifə və xidmətləri olmuşdur. O, türk məişəti mühitində formalaşmış və Azərbaycan türkcəsi onun ana dili olmuşdur. Tarixdən bəllidir ki, o, bu dildə danışıb. Hətta sonralar hərbi yürüşləri zamanı sərkərdələri ilə də

Azərbaycan türkcəsində ünsiyyətdə qurub. Bu, Nadir şaha etimadı artırıb, haqqında mədhlər yazılıb. Bu barədə mənbələrdə çoxlu sayda faktlar var.

Necə ki, XV-XVI əsrlər Azərbaycan xalqının həyatında taleyüklü bir dövr olmuşdur, eləcə də, Nadir şahın vaxtında Azərbaycan öz intibahına daha yaxın idi və bunun üçün Nadir şah kimi qüdrətli bir sərkərdənin tarix səhnəsinə çıxması olduqca labüd idi. Nadir şah da şah Xətai kimi Azərbaycançılıq ideyalarının intibah xarakterli olması üçün əllərindən gələni etmiş, bir növ, Xətainin apardığı islahatları davam etdirmişdir.

Biz Xətainin tarixi xidmətlərini dəyərləndirərkən onun hakimiyyətə gəlişi zamanı mövcud dəyişiklikləri necə xarakterizə etmişdiksə, Nadir şahın da tarixi arenaya gəlişini, həmin vaxtda ətraf əhatələrdə inqilab dalğasının nə qədər güclü mənbələrdən yönəldildiyini, bu təsirlərin qarşısında Nadirin hansı ağıl və gücdən istifadə etdiyini də o tərzdə səciyyələndiririk. Həqiqi mənada, həm şah Xətai, həm də Nadir şah vahid dövlətin yaranmasında və inkişafında, milli birliyin və maraqların təmin edilməsində tarixi rol oynamışlar.

Xətaidən fərqli olaraq Nadir şahın siyasi fəaliyyətinin əsas predmeti mərkəzləşdirmə faktı olmuşdur. Bəllidir ki, onun apardığı mərkəzləşdirmə siyasəti feodal əyanlarının maraqlarına toxunurdu və bunun üçün də 1741-ci ildə Mazandaran meşələrindən keçərkən ona qarşı sui-qəsd törədilib. Bundan sonra Dağıstandakı uğursuzluqlar və 1743-1747-ci illərin üsyanlar dalğası başlayıb. Bütün bunlar Nadir şahı qəzəbləndirib və o, kütləvi cəza tədbirlərinə başlayıb. Onun qəzəbini bu kimi hallarla xarakterizə etmək mümkündür. Əlbəttə, hakimiyyətin və çəkilmiş əziyyətin hədər getməsi onun üçün son dərəcə ağır ola bilərdi və bu üzdən o, işğal etdiyi ərazilərdə bir sıra amansızlıqlara da yol verib.

Nadir Şahin şəxsiyyəti barədə tarixi mənbələrdə tutarlı dəlillər var. Mənbələr və tarixi ədəbiyyat sübut edir ki, Nadir şah orta əsrlər hərb tarixinin ən parlaq simalarından biri olmuş, bəşər tarixinin Makedoniyalı İsgəndər, Əmir Teymur kimi sərkərdələrinin Asiyadakı uğurlarını təkrar edərək özünə Asiyanın sonuncu böyük fatehi kimi bir ad qazanmışdır.

Üstəlik, Nadir şah fatehlik və sərkərdəlik əzəməti ilə hərbə yeni məzmun gətirmiş, məğlubedilməzlik simvoluna çevrilməklə hərbi peşəkarlığı ən yüksək zirvəyə çatdırmışdır. Hətta, deyilənlərə görə, insan zəkasının təsəvvür edə bilməyəcəyi qərarları qəbul edərək onların icrasında çox böyük məharət, ustalıq və əzmkarlıq nümayiş etdirən Nadir şah müasirləri üçün əlçatmaz olan məqsədlərə çox asanlıqla çatmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Nadir şah Səfəvi dövlətinin az qala yarıya qədər əldən getmiş ərazilərini geri qaytarmış, Yaxın Şərqi öz imperiyasına qatmış, Osmanlı dövlətinin hərb maşınının qarşısını saxlamış, sürətlə güclənməkdə olan Rusiya dövlətini onunla hesablaşmağa məcbur etmiş, Hindistanı, Əfqanıstanı və Türküstanı fəth etmiş və özünün yeni imperiyasını yaratmışdır.

Tarixdə Nadir şahın həyat yolundan, siyasi fəaliyyətindən, apardığı müharibələrdən bəhs edən bir sıra ilkin qaynaq və onlarla tədqiqat işləri mövcuddur və bu mənbələr ümumilikdə Nadir şah irsini və şəxsiyyətini, onun tarixi təcrübəsini, sərkərdəlik bacarığını öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Nadir şahın həyatı və fəthləri barədə Mirzə Mehdi xan Astrabadinin "Tarix-e Cahanqoşa-ye Naderi", həmçinin Məhəmməd Kazım Mərvinin "Tarix-e Aləm Ara-ye Naderi" salnamələri, digər çoxsaylı tədqiqat işləri tutarlı mənbələrdir və burada Nadir şahın dövlətçilik irsi, tarixi nailiyyətləri, hətta qətli barədə sübutlar var.

L.Lokkart, M.Aksvörti, bir sıra başqa tanınmış şərqşünas və tarixçilərin də əsərlərində Nadir şahın həyatı geniş araşdırılıb, maraqlı məqamlar tam çılpaqlığı ilə verilib.

İngilis şərqşünası və tarixçisi Maykl Aksvörtinin 2006-cı ildə Londonda nəşr olunmuş kitabı da bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

Akademik Ramiz Mehdiyev də "Nadir şah" kitabına yazdığı ön sözdə, Moskvada rus dilində çap olunmuş "Milli ideyanın formalaşmasında tarixin idrakının faydası haqqında" adlı monoqrafiyasında Nadir şahın şəxsiyyəti, dövlətçilik irsi və sərkərdə bacarığı barədə maraqlı məqamlara toxunub, onun Azərbaycan dövlətçilik tarixinin təşəkkül tapmasındakı rolu barədə önəmli fikirlər səsləndirib.

Dövlətlərin yaranması və inkişaf tarixi çox çətinliklərdən keçir; bu mənada Azərbaycan da Səfəvilər və Nadir şah dövründə özünün çiçəklənmə və tənəzzül dövrünü yaşayıb, güclü iradə nümayiş etdirib. Xüsusilə də Nadir şahın dövlətçilik salnaməsinin şanlı səhifələri Azərbaycanın siyasi xətti üçün əsaslı mənbələrdir və dünya siyasətində böyük tarixi mütəfəkkir və bacarıqlı sərkərdə kimi etiraf edilən fenomen şəxsiyyət Nadir şahın yaratdığı milli dövlətçilik tarixin xalqımıza bəxş etdiyi milli sərvətdir.

Hələ əsrlər əvvəl Aristotel yazırdı ki, "siyasi liderliyin ilkin şərti dövlətin gələcəyini öncədən görmək və gördüyünü həyata keçirə bilməkdir". Bu mənada, istər Azərbaycan tarixində, istərsə də xalqımızın yaddaşında Nadir şah müstəqil və suveren dövlətin simvolu, xarizmatik siyasət dahisi, cəsur insan və böyük vətəndaş kimi qalmışdır və qalacaq. Çünki o, Azərbaycan tarixində bütöv bir epoxanı özündə təcəssüm etdirən, müstəqil dövlətin siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial-mədəni, elmi əsaslarını yaradan, onların ardıcıl inkişafını təmin edən siyasi kursun və milli inkişaf strategiyasının müəllifi kimi status qazanıb.

Etiraf olunası haldır ki, Nadir şah dövlətin varlığının əsasını təşkil edən iqtisadi inkişafı dövlət həyatının ən vacib vəzifəsi hesab etmiş və bildirmişdir ki, dövlət qurarkən cəmiyyətin yaşam tərzini, ictimai həyat normalarını, idarəçiliyi, qanunçuluğu, sabitliyi, vətəndaş birliyini, milli həmrəyliyi və s. vəzifələri dolğun və davamlı təmin etmək ən doğru şərtlərdir. Onun xalqımızı milli əxlaqa və güclü iradəyə malik, qlobal və azad düşüncəli, təşəbbüskar, fəal, ölkədaxili və beynəlxalq proseslərdən baş çıxara bilən, təhsilli, ədalətli, vətəni üçün gərəkli xalq kimi görmək istəyi bu gün də alqışlanır.

Azərbaycanın dövlətçilik əsasları zaman-zaman sivil inkişafa söykənib. Nadir şahın da dövlətçilik işində ölkəmizin milli inkişafı, bitkin nəzəri konsepsiyası, mütərəqqi Azərbaycan modeli var.

Bütün dövrlərdə, o cümlədən Nadir şahın zamanında Azərbaycan siyasi qloballaşmada milli özünüdərkə, adət-ənənə prinsiplərinə, ləyaqət, qürur hisslərinə daha ətraflı və əhatəli yanaşmışdır. Elə Nadir şahın tezislərindən də bəlli olur ki, qloballaşma, qlobal prinsiplər heç də ölkələrin dəyər sistemlərini zəiflətməyə xidmət etmir, əksinə, ölkələrarası sivill parlaqlığı təmin edir.

Məhz özünün Azərbaycançılıq hislərini həyata keçirəndə də o, əmin olmuşdur ki, bütün prioritetlərin əsasında qüdrətli bəşəri inkişaf perspektivləri, düşünülmüş, balanslaşdırılmış siyasət, ölkə daxilində sabitliyin təminatı, dövlətçiliyin möhkəmlənməsi durur. Təbii ki, bu etibarlı bazanın üzərində əsrlər əvvəlin dövlətçilik iradəsi mühüm göstərici kimi çıxış edir. Bunu dərk etmək qürur hissi yaradır.

Nadir şah Rusiya ilə müharibə barədə düşünəndə rus çarının ona məktub göndərməsi, sanki böyük israrla öz acizliyini ifadə etməsi də maraq doğurur. Məktubda yazılırdı: *“Gəl birləşək, bir yerdə Osmanlı imperiyasını məhv edək”. Nadir şah isə rus çarına yazır: “Mən təkbaşına bir addım atdım, Hindistanı tutdum, bir addım da atsam, dünyanı tutaram”.*

Bu, Nadir şahın sərkərdə qüdrətindən, şəxsiyyət amalından xəbər verir.

Ümumiyyətlə, Türk-Azərbaycan hərb tarixi üçün Nadir şah Əfşarın xidmətləri çox böyük və əhəmiyyətlidir. Hərbi məktəblərin açılması, ilk dəfə hərbi gəmiqayırma zavodlarının tikilməsi, müharibə üçün top istehsalı, poladəritmə zavodu və s. Nadir dəvələr üstünə qoyulduqdan sonra 360 dərəcə fırlanan şah balaca toplar icad etmişdir.

Nadir şah Napoleon kimi nadir sərkərdələrdən olub ki, bütün döyüşçülərini üzdən və adı ilə tanıyıb. O, keçmiş inzibati ərazi bölgülər olan Şirvan, Qarabağ, Çuxursəd və Təbriz bəylərbəyiklərini ləğv edərək ilk dəfə olaraq Azərbaycan adı altında vahid inzibati bölgə yaratmışdır. O, həmçinin, Yeni Şamaxı (Ağsu), Nadirabad, Xivaqabad şəhərlərini salmış, Dəstgirdə mövludxana, Kelatda xəzinə, Qəzvin və Mazandaranda (Əşrəfdə) saraylar tikdirmiş, Məşhəddə İmam Rza məqbərəsini genişləndirmiş, məscidin Şah kitabxanasına ianə vermiş və bura 400 əlyazma bağışlamış, ölkənin xristian təbəələrinə çox dözümlə yanaşmış, onların azad etiqad hüququna hörmət qoymuş, «İncil», «Tövrat» və Quranın müəyyən qisimlərini türk dilinə təcrümə etdirmişdir.

Nadir şahın türk dünyası qarşısında mühüm xidmətlərindən biri də bu olmuşdur ki, o, iki türk xalqı-Osmanlı və Səfəvilər arasında məzhəb ayrılığna son qoymaq və düşmənçiliyi aradan qaldırmaq üçün hər iki məzhəbin qəbul etdiyi ortaq (Cəfəri Sadiq) məzhəb təklif etmişdir. Bu barədə sonralar 19-cu əsr Azərbaycan tarixçisi və yazıçısı Abbasqulu ağa Bakıxanov təəssüflə yazırdı: “Bu məsələ dəfələrlə Osmanlı dərbarına təqdim edilsə də, qəbul olunmadı”.

Belə etiraf olunur ki, bu gün Azərbaycanda İslam dini sahəsindəki bir çox islahat məhz Nadir şahın adı ilə bağlıdır.

Beləliklə, Nadir şah Əfşarın yaratdığı Əfşarlar dövləti əsasən Azərbaycan və İran ərazisində hökm etmiş, bütövlükdə Şərq, ümumtürk və Azərbaycan tarixində silinməz izlər buraxmışdır.

Bəli, bugünkü Azərbaycan vətəndaşlarının milli iftixar mənbəyini təşkil edən çoxəsaslı, fundamental amillərin içərisində Azərbaycanın Nadir şah dövründəki uğuru da vacib tarixi prioritet hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. A. Bakikhanov. "Gulustani-Iram" (Translated by M. Askerli). Baku: Minaret, 2000, p. 58
2. Sahin Farzaliyev - Doctor of Historical Sciences, Professor. (2012). Guba khanate: population history and freedom struggle. Elm. p. 336.
3. "Bridge" program (2nd), topic: Who is Nadir Shah Afshar? Publication date: 16.01.2016.

Rəyçi: dos.D.Hümbətova

Göndərilib: 02.04.2021 Qəbul edilib: 08.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/120-122

Sevinc Tofiq qızı Kərimova
Bakı Slavyan Universiteti
baş müəllim
sevinc.karimova.1985@mail.ru

SİNTAKTİK FRAZEOLOJİ KONSTRUKSIYALARIN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA ROLU

The role of syntactic phraseological constructions in fiction
Summary

Speaking about stlyistic opportynities of syntactic phrasaelogical constructions, it is important to learn them with other units identically.

If the speakers speaking in common style apply to the ready language unites without any doubts, in artistic style the syntactic phraseological constructions are exposure to the writer processing. One of the opportunities of syntactical phraseological in artistic style is their performing in the text as artistic tools.

Key words: *syntactic phraseological constructions, common style, writer processing, artistic tools*

Bədii dili zənginləşdirən vasitələr öz rangarəngliyi ilə seçilir. Belə vasitələr sırasında sintaktik vahidlərin də özünəməxsus payı vardır. Hər bir sintaktik vahidin üslubi imkanları onun strukturu, qrammatik xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalar da bu baxımdan maraqlı dil elementləri olmaqla yanaşı, həmçinin geniş bədii-üslubi imkanlara malikdir. Bu bədii-üslubi imkanlar istər leksik, istərsə də sintaktik səviyyədə özünü göstərir.

Nəzərə alsaq ki, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar məzmunca yüksək emosionallığı, modallığa, fikrin ifadəsində ən kiçik və incə məqamları, məna çalarlarını ifadə etməkdə uyğun və müvafiq dil vahidləridir. O zaman onların bədii üslubda bədii üslubda tez-tez rast gəlinən elementləridir.

Ümumiyyətlə, hər bir frazeologizm bədii dilin ülsubi imkanıdır. Bu üslubi imkanı müəllif tərəfindən məqsədyönlü şəkildə istifadə edilir. Əgər frazeoloji birləşmələr bir leksik vahidin qarşılığı olaraq işlədilirsə və cümlədə bir sözə yeni poetik məna yükü gətirirsə, sintaktik frazeoloji konstruksiyaların cümləyə ekvavalent olması məna və strukturca daha böyük sintaktik vahidlərə qarşılıq ifadə etməsi bədii mətni daha da zəginləşdirmək deməkdir. Hər sintaktik frazeoloji konstruksiyada xalqın milli-mənəvi dəyərləri, düşüncə tərzi, məsələlərə emosional reaksiyası əks olunur ki, bununla da bədii əsərə canlılıq, təbiilik, xəlqilik gətirmiş olur.

Sintaktik frazeoloji konstruksiyanın bədii üslubdakı imkanlarından biri də onların mətn daxilində bədii təsvir vasitələri kimi çıxış etmələridir. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda məcazın növlərindən bir qismini izləmək mümkündür. Poetik müqayisə məişət və publisistik üslubla müqayisədə bədii üslub üçün daha səciyyəvidir. Çünki "Frazeoloji vahidlərdə poetik müqayisə daha çox iştirak edir. Komponentlərin təmsil etdiyi fikir, obyekt bir-birilə qarşılaşdırılır, adi şəraitdə nəzərə çarpmayan cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır, təsvir obyektinin səciyyəvi cəhətləri açılır, əyaniləşir, oxucunun gözləri qarşısında canlanır" (2, 78). Müəllif-yazıçı müqayisə olunan iki obyekti (çox zaman aralarında müqayisə aparılan obyektlərin sayı ikidən artıq olmur) onlara xas olan xüsusiyyətləri sadalamaqla və ya qarşılaşdırmaqla da təhlil edə bilərdi. Lakin sintaktik frazeoloji konstruksiyaların poetik xüsusiyyətləri qısa və lakonik, eyni zamanda kəsərli müqayisə imkanı yaradır. Eyni fikir sintaktik frazeoloji konstruksiyalar vasitəsilə ifadə olunduqda oxucuda maraq doğurur və oxucunun iradəsindən kənar şüuraltı qatda müqayisəyə cəlb olunan obyektlərin əlamət və xüsusiyyəti xatırlanaraq qarşılaşdırılır.

Sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda adətən müqayisə olunan obyektlər konstruksiyanın dəyişən komponentləri, müqayisə, əkslik, təzad yaradanlar isə daimi komponentlər olur (3, 67). Bu daimi komponentlər bir-biri ilə antonimlik, çox hallarda isə üslubi antonimlik təşkil edir. Məsələn:

Deyirdilər, Kolanı hara, belə-belə işlər hara (B.B.)

Gəl açıq danışaq, bəyim, könlümü heç özüm də bilmirəm... Bir də ki sən handa, mən handa (Ə.C.)

Birinci cümlədə obyekt və onun hərəkəti, ikinci də isə iki obyekt qarşılaşdırılır. Hər iki cümlədə birinci qütbdəki "hara?" sual əvəzliyi ilə ikinci qütbdəki "hara?" sual əvəzliyi öz aralarında antonimdir. Omonimlik xüsusiyyətinə malik olmadan bir leksik mənalı sözün öz-özünün antonimi kimi çıxış etməsi əksər hallarda konstruksiya daxilində mümkün olur. Təbii ki, bu hal intonasiyanın köməyi ilə baş verir. İkinci dəfə təkrarlanan "hara?" sual əvəzliyi və ya sintaktik frazeoloji konstruksiyanın daimi komponenti birinci ilə müqayisədə daha qüvvətli deyilir və məntiqi vurğu qəbul etmiş olur.

Bəzən isə müqayisə obyektlər arasında deyil, obyekt ilə onun hərəkətləri, davranışı arasında aparılır və hərəkətin insana uyuşmazlığı, münasib olmaması, uyğunsuzluğu ifadə olunur. Məsələn:

Muxtarov ola, belə şərtlərə qol çəkə (M.H.)
Zübeydə nə idi, camaatın işinə qarışdı nə idi (Elçin)
Övrət nə idi, küçəyə çıxıb su gətirdi nə idi (C.M.)
Ananın nə borcdur ataynan övladın işinə qarışsın (C.M.)

Göründüyü kimi, oxşar mənaların yaranmasında müxtəlif konstruksiyalardan istifadə edilmişdir. Birinci nümunə ilə, ikinci və üçüncü nümunələrin yaranma konstruksiyaları müxtəlifdir. Lakin hər iki konstruksiya incə məna çalarları duyulmaqla, oxşar mənaları ifadə edir. Birinci nümunədə şəxs ilə ona xas olmayan hərəkət qarşılaşdırılır, ikinci nümunədə də eyni halı müşahidə edirik. Hərçənd ki, birinci nümunə mənfi, ikinci isə müsbət münasibət ifadə edir. Üçüncü nümunədə isə şəxs ilə onun həyat tərzi – hərəkəti arasında qarşılaşdırma olsa da, bu hal haqqında danışılan şəxsin öz istəyinə bağlı olmayaraq daxili keyfiyyətlərdən qaynaqlanmayaraq baş verir.

"Fikrin bu üslubda ifadə formasından, əsasən, publisistik, bədii və məişət üslublarında təsviri daha canlı və cəlbedici təqdim etmək üçün istifadə edilir". Nəzərə alsaq ki, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar xüsusi ekspressivliyə malikdir və bəzən danışanın subyektiv baxışını, ümumilikdə emosiya, hiss və həyəcanı ifadə edir. Bu hallar adətən bədii üslub üçün xarakterikdir, o zaman ki, müəllif oxucunun diqqətini daha çox cəlb etmək istəyir, bu təsvir vasitəsinə müraciət edir və bədii üslubda bu üsuldan istifadə olunur. Məsələn:

1) *Qız deyil, dağ başında kəklikdir* (C.C.).
2) *Arvad deyil, paraxoddur* (C.C.).

Göstərilən hər iki nümunədə təşbehdən istifadə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, təşbeh iki obyekti bir-biri ilə müqayisə edir, bənzədir. Bu zaman oxşar əlamət vurğulanır. Bənzəyən, bənzədilən tərəf və əlamət qeyd olunur. Bu bənzətmənin özsü də mənfi və müsbət münasibət bildirə bilər. Birinci nümunədə müsbət keyfiyyəti önə çıxarmaq üçün, danışanın müsbət münasibətini bildirmək üçün təşbehdən istifadə edilib. İkinci nümunədə isə şişirtmə, mübaliğə istehza, kinayə xarakterlidir. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda məcazın hər hansı bir növünün qeyd olunması, subyektiv səciyyə daşıya bilər. Təbii ki, bu subyektivliyin özündə də xalqın dünyagörüşü, məsələyə yanaşma tərzi, müqayisə apardığıanlayış və məfhumun xalq təfəkküründə yaratdığı assosasiya, münasibətin ifadəsi var. Birinci nümunədə qızın "kəkliklə" müqayisəsi xalqın mental keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Kəklik ən uca dağlarda, qayalarda, əlçatmayan, ayaqdəyməyən yerlərdə yaşadığından, çətin ovlandığından, əlkeçməz olduğundan qızın gözəlliyi, toxunulmazlığı, dağ başındakı kəkliyə bənzər olacaq dərəcədə şişirdilir. Bu da xalqımızın qıza, qız övladına, ümumiyyətlə qadına məsum, pak, müəyyən qədər də mühafizəkar yanaşmasından irəli gəlir.

3) *Zübeydə bilməyən şeyə qurd düşər* (Elçin).
4) Dəryada batan söz deyil (K.A.)
5) *Axı sizin xozeyinlər milyona pul demirlər.*

"....bilməyən şeyə qurd düşər" ifadəsinin ilk komponenti dəyişəndir və əsasən xüsusi isimlərlə - insan adları ilə, yaxud şəxs əvəzlikləri ilə əvəz olunur. Bu sintaktik frazeoloji konstruksiyaların əvəzlənən komponenti həmin şəxsin yersiz və lazımından artıq marağını, hamıya və hər şeyə müdaxilə etdiyini, məlumat topladığını bildirir. "Hər şeyi bilmək" sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda müsbət deyil,mənfi keyfiyyət kimi qiymətləndirir. Sonuncu nümunəyə gəldikdə isə, müəllif tərəfindən yaradılan bu sintaktik frazeoloji konstruksiyalar son dövrün məhsuludur. O səbəbdən də, bədii, nə də xalq danışıq dilində bu ifadənin variantları ilə qarşılaşmadıq. Digər nümunələr dildə əvvəlcədən mövcud olmuş, yazıçı tərəfindən məzmuna uyğun olaraq emal olunmuş, konstruksiyalardır. "Dəryada batan söz deyil" sintaktik frazeoloji konstruksiyası isə müəllif tərəfindən ilk dəfə olaraq işlədilir. Sözə, onun dəyərinə yüksək qiymət verilir. Fikrimizcə, dərya dedikdə, su hövzəsinin dərinliyi ön plana keçir. Ona görə də sözün məna dərinliyi dəryanın dərinliyində batmayacaq qədər də mübaliğə edilir. Gələcəkə haqqında bəhs etdiyimiz konstruksiyanın "söz" komponentinin digərləri ilə əvəzlənməsi halı da mümkündür. Yaxud dilimizdə mövcud olan onlarla sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi bu konstruksiya da həm dəyişən, həm də sabit tərkibdə paralel olaraq, işlənə bilər. Azərbaycan dilində bu ifadəni xatırladan "Odda yanmaz, suda batmaz" nəzmşəkilli tapmacası vardır. Tapmacanın açmasının "buz" olmasına baxmayaraq, xalq arasında bu deyim tapmaca məqsədilə deyil, qoçaq, diribaş bir insanı xarakterizə edərkən səciyyəvi keyfiyyət kimi işlədilir. "Filankəs elə oğlandır ki, odda yanmaz suda batmaz". İstənilən sintaktik frazeoloji konstruksiyaların etimoloji şərhi təbii ki, subyektiv səciyyə daşıyır, dəqiq bir fikir söyləmək çətin olur və fərziyyələrə əsaslanır. İstənilən halda sintaktik frazeoloji konstruksiyalar da digər frazeoloji vahidlər kimi üslubi baxımdan bədii ədəbiyyata gətirilsə, deməli müəllifin yaradıcı təsirinə məruz qalır. Lakin, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar bədii üslubda daha çox transformasiya olunmuş vəziyyətdə işlədilir.

5-ci nümunədə "pula pul demir" ifadəsinin invariantı ilə görürük. Sintaktik frazeoloji konstruksiya "milyona pul demir" şəklində qurulmuşdur. Adətən haqqında danışılan şəxsin olduqca dövlətli olmasını göstərmək üçün, pulun çoxluğundan, pula laqeyd və saymazyana münasibətini ifadə etmək üçün işlədilir.

Məcazın ən geniş yayılmış təzahür formalarından biri də metonimiyadır. Bədii üslubda metonimiyalar ən mühüm və faydalı nitq vahidi, dilin ifadəlilik imkanlarını artıran bədii dil və obrazlılıq axarına salan bədii təsvir vasitələridir. Bu baxımdan sintaktik frazeoloji konstruksiyalar bir çox hallarda obrazlılıq yaradan vasitə kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və bədii üslubda ona tez-tez müraciət olunur [3, 48]. Məsələn:

Dəli şeytan deyir... (C.C.)

Qəzetlər yazdı, sən də inandın (M.İ.).

Bir qulağı orda, o biri qulağı burda (Elçin).

Birinci cümlədə mücərrəd əşya ilə mücərrəd varlıq – mifik obraz arasında ad dəyişməsi baş vermişdir. Danışan "dəli şeytan" ifadəsini işlətməklə əslində ürəyindən, fikrindən keçənləri nəzərdə tutur. Lakin bu fikri öz dilindən deyil, mücərrəd varlığın dilindən səsləndirir. Təbii ki, bütün bunlar hər bir xalqın mifik dünyagörüşü, dini inancları ilə birbaşa bağlıdır. "Şeytan" anlayışı da islam dinində insanı düzgün yoldan çıxaran, şərə, günaha sövq edən gözəgörünməz qüvvə kimi izah edilir. Bu ona görədir ki, insanlar çox vaxt istənilən səhv addım atdıqca onu şeytanla bağlayır, şeytana lənət deyirlər. "Dəli şeytan" ifadəsində sözün təsir gücü ikiqat artır. Şeytan insan ağlının yol vermədiklərinə sövq edən, normal-sağlam düşüncəyə malik olmayan mənalarının birləşməsindən maraqlı kombinasiya yaranır, üstəlik sintaktik frazeoloji konstruksiyaların komponenti kimi çıxış etdikcə zəngin ekspressiv çalarlığa malik olur. İnsan ağlından keçən, lakin deməyə cəsarət etmədiyi halda bu kimi ifadələrdən istifadə edir və ad dəyişməsi – metanimiya hadisəsi baş verir. Qeyd edək ki, bu kimi hallara folklor nümunələrində, xalq mahnılarında tez-etz rast gəlinir.

Başında var şal bunun,
Yanağında xal bunun,
Bir dəli şeytan deyir,
Dur qadasın al bunun.

İkinci nümunədə isə ad dəyişməsi insanla – cansız əşya arasında aparılmışdır. Qəzetlərdə çap olunan məlumatı qəzet deyil, konkret insanlar (jurnalist, müxbir və s.) yazır. Üçüncü nümunədə isə eşitmə orqanı olan qulaq asmaq, dinləmək feili qulaqla əvəzlənmişdir.

İfadəyə kinayə çaları verən intonasiyadır. Lakin kinayə çaları ilə birlikdə sabitləşən. Məzmununda kinayə çaları üstünlük təşkil edən sintaktik frazeoloji konstruksiyalar da vardır. Bunlar müstəqil mənada işlənmir. Lakin bu tipli sintaktik frazeoloji konstruksiyaların ümumi məzmununda haqqında danışılan obyektə müsbət və ya mənfi münasibət öz əksini tapa bilir. Həmin mənaların müəyyənləşdirilməsi isə bilavasitə mətnin ümumi məzmunu ilə mümkün olur. Məsələn:

Nə qızdır... Vallahi Sərvinaz bunun qabağında aşpazlığa da yaramaz (M.İ.)(müsbət mənada)

Nə qızdır heç əlinə su tökməyə yaramaz. (mənfi mənada).

Gördüyümüz kimi, eyni sintaktik frazeoloji konstruksiya mətnin ümumi məzmunundan və situasiyadan asılı olaraq kinayə çaları da ifadə edə bilir. Eyni sintaktik frazeoloji konstruksiyalar müxtəlif mətnlər daxilində fərqli münasibət bildirir. Məqsəddən asılı olaraq, intonasiyalar əslində bu cümlələrdə müxtəlif cümlə növü kimi formalaşır. "Nə qızdır" ifadəsi enantosemiya hadisəsi kimi də dəyərləndirilə bilər. Aşağıda verilən nümunələrdə isə kinayə intonasiya ilə yanaşı, məzmunun daxilində də ifadə olunmuşdur. Cümlə daxilində bu tip konstruksiyalar öz quruluşunu dəyişə bilir, bəzən onun tərkib hissələri arasına məqsəddən asılı olaraq müəyyən sözlər əlavə olunur. Məsələn:

Kül o pyesin başına ki, o gicbəsər yazacaqdır(C.C.)

A kişi, sən bir səsini kəs, qoy görək, kişinin qızı nə deyir də (C.C.)

Kəndxudalıq elə o yırtıq çul-çuxana yaraşır(C.C.)

Ədəbiyyat

1. Baylarova A.M. Stylistic figures in Bidii language. Baku, "Nurlan", 2008, 212 pages.
2. Demirchizade A. Stylistics of the Azerbaijani language. Baku, 1962, 270 p.
3. Huseynov M.A. Poetic phraseology. Almaty, Ulagat Publishing House, 2013, 271 pages.
4. Velichko A.V. Syntactic phraseology for Russians and foreigners. Moscow. 1996, 124 p.

Rəyçi: prof. İ.Qasımov

Göndərilib: 07.04.2021 Qəbul edilib: 14.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/123-125

Leyla Eldar qızı Seyidzadə
Azərbaycan Dillər Universiteti
Azərbaycan, Bakı
leyla.suleymanova.78@bk.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ CAVANLARIN NİTQİNDƏ İSTIFADƏ OLUNAN SLENQLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *cavanlar, slenq, metafor, kontekst, motivləşmə*

Peculiarities of English slang in youth's speech
Summary
The article deals with youth's slang in English. The author gives information about slang generally. At first the article is considered some peculiarities of slang. Then with the help of context the author explains the slang, studies cognitive features of slang and their metaphoric usage. The author was able to drawn her own conclusions about slang based on the views of researchers like Arnold and Veliyeva. The slang used in the speech of young people is constantly changing because generations and lifestyles change. The author bases the article on dictionaries, textbooks of modern native and foreign authors' novels.
Key words: *youth, slanq, metaphor, context, motivation*

Giriş

Hər bir dildə mövcud olan bir qrup sözlər vardır ki, bunları slenq adlandırırlar. Bu qrup sözlər adətən bizim dövrümüzdə, xüsusilə gənclər arasında çox istifadə olunur. Uzun müddət ictimai həyatda və şəxsi həyatda müəyyən məhdudiyyətlər olmuşdur. Məhz buna görə də cəmiyyətdə birmənalı şəkildə fikir formalaşmışdı ki, slenqlərdən istifadə etmək savadsızlığın nəticəsidir və digər tərəfdən bu qəbildən olan sözlər – slenqlər ümumi qəbul olunmuş ədəbi danışıq normalarına uyğun gəlmirlər. Söhbət gənclərdən getdikdə isə əksinə həmişə onlar ilk olaraq sosial həyatda baş verən dəyişikliyə daha tez reaksiya verirlər və buna görə də slenqlər gənclər arasında çox məşhurdur.

Əsas hissə

Slenqlərdən bəhs edərkən İ.V.Arnold yazır ki, slenq sözlər standart ədəbi lüğətlərlə qarşılaşdırılıb, aydınlaşdırılıb müəyyənləşdirilən sözlərdir. Həmin qəbildən olan sözlər bir çox hallarda ironik sözlərdir və yeni sözlər yaratmağa xidmət edir, yeni kreativ adlandırma yaradır və gənclərin diskurslarında tez-tez rast gəlinir. Müəllif slenqlər haqqında dediklərini davam etdirərək qeyd edir ki, bu qrup sözləri məsələn, *money - pul* əvəzinə *beans, brass, dibs, dough, chink, of wads* slenqlərə misal gətirmək olar (I.Arnold/1986:249).

Təbii olaraq müəllifin nümunə kimi gətirdiyi həmin sözlər ayrılıqda paxla, lobya, maş mənasını versə də gənclər həmin *bean* sözünü *sleng* kimi *money* sözünün sinonimi kimi işlədir. Hətta başqa halda müraciətdə *bean* sözü *old* sözü ilə birləşərək *old bean - köhnə dost* kimi işlədilir. Həmin qrupa daxil olan *brass* sözünün leksik mənası latun, bürünc, mis olduğu halda vurğulamaq lazımdır ki, izahlı lüğətdə onun mənalarından biri *money-pul* mənasındadır. *Brass Am.E noun Br.E old fashioned informal money* (Oxford Advanced Learner's Dictionary/2005:140).

Eləcə də *dough* sözünün də ingilis dilinin izahlı lüğətində *fashioned* - amer. variantında pul-para mənasında göstərilmişdir (Oxford Advanced Learner's Dictionary/2005:377).

Chink - slanq sözünün izahlı lüğətdə qarşılığı (slenq) *a very offensive word for a chinese person* (Oxford Advanced Learner's Dictionary/2005:204) verildiyi halda başqa bir tərcümə lüğətində mənalarından biri məhz sikkə, pul, metal pul, nağd pul, *chink - dövlətli/varlı/zəngin adam* (Veliyeva, 2017:251).

Həmçinin slenq kimi qeyd olunmuş *wards* sözü də həm izahlı lüğətdə, həm də tərcümə lüğətində *pul - money* kimi göstərilmişdir. İzahlı lüğətdə həmin söz aşağıdakı kimi izah olunub.

Was – a thick pile of pieces of paper, paper money etc. folded or rolled together.
He pulled a thick wad of $10 notes out of his pockets.
They had a wad/wads of money (= a large amount). (Dreizer, 1968:145)
O cibindən bir paçka 10 dollarlıq pul çıxartdı.
Onların çoxlu pulu var idi (= kalan pulu)
Tərcümə lüğətində də eyni mənada birləşmə şəklində işlədilməsinin şahidi oluruq.
A ward of money - bir paçka pul

Biz təhlil etdiyimiz bir slenq-sözün sinonimlərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda mənalarından birinin slenq kimi işlədildiyi mənaya malik olması və insanların, gənclərin onları işlətməsi ona dəlalət edir ki, həmin məfhumun (pulun) elə adlandırılması fikrimizcə, birbaşa koqnisiya ilə əlaqədardır, çünki ola bilməz ki, müxtəlif səviyyəli insanların nitqində belə sözlərin işlədilməsi təsadüf olsun.

Bizim vurğuladığımız bu məsələni İ.V.Arnold da xüsusi olaraq qeyd etmiş və gəldiyi qənaəti belə ifadə etmişdir. Bir çox müəlliflər tərəfindən qəbul olunmuşdur ki, slenqlər müəyyən müddət ərzində nitqdə istifadə edilir və onlardan bəziləri ədəbi dilə daxil olur, onlardan *bet, bore, chap, donkey, fun, humbug, mob, odd, pinch, shabby sham, sham, snob, trip* və bəzi Amerikan slenqləri *grafts, hitch-hiker, sawbones* (I.Arnold, 1986:249).

Müxtəlif situasiyalarda insanın fəaliyyəti dairəsində gənclər arasında işlədilən slenqlər vardır, onlardan bəzilərinə diqqət yetirək. İlk növbədə insanın sifəti ilə bağlı gənclər arasında bir neçə sinonim slenqlər mövcuddur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, *face-sifət* sözünün aşağıdakı sinonimləri vardır: *smiler, snoot, kisser, dish, mask*. Bu slenq sözləri nəzərdən keçirdikdə bir qədər əvvəl vurğuladığımız kimi həmin sözlərin əsasında əslində tam mənalı sözlərin olduğunu görürük yəni, *smiler - təbəssümlü; snoot - təkəbbürlü, lovğa; kisser - öpən; dish - yemək qabı; mask - maska, örtük* və burda müəyyən dərəcədə metaforlaşma vardır və yumor hissi ilə öz taytuşlarına müraciət edirlər, bir növ zarafatla deyilir və onlar heç zaman bu slenqlərdən incimirlər, bu slenqlər ziyafətdə və kompaniyalarda istifadə edilən slenqlərdir.

Təbii olaraq gənclər arasında həmişə lider olmaq istəyənlər vardır ki, bu zaman *ahead of the game - ən yaxşı olmaq,* birinci olmaq kimi slenqi işlədilir. Əslində bu birləşmənin komponentlərinin mənaları müəyyən mənada qorunub və kalka etsək oyunun başında olmaq, oyunu idarə etmək mənasındadır və bir qədər metaforlaşma olmuşdur və gənclərin nitqində slenq kimi işlədilmişdir.

Əslində cavanların işlətdiyi slenqləri öyrənmək o qədər çətin deyil. Bunun üçün onların arasında daima olmaq və onlarla ünsiyyət qurmaq, lazım olan slenqləri eşitmək və mənalarını asanlıqla anlamaq mümkündür. Bütün hallarda hər bir şəxs üçün qrammatikanı yaxşı bilmək vacib şərtlərdəndir, eləcə də dildə sözlərin metaforlaşaraq işlədilməsini dəqiq bilməsi lazımdır. Bizə elə gəlir ki, slenqləri mənimsəmək müxtəlif nitq üslublarını anlamaq deməkdir, eləcə də həmin slenqləri lazım olan halda və lazımi yerdə işlətmək bacağırına malik olmaq deməkdir. Bunun üçün hər bir insanın öz nitqinə məhşur adamların deyimlərini, bədii ədəbiyyatdan və bədii filmlərdən olan ifadələri daxil etməsi vacibdir. Çünki indi elə bir zamandır ki, slenqə hər yerdə rast gəlmək olar, onu hər yerdə eşitmək olar. Məsələn,

"Did you see Harry last night?" said the girl at her left, addressing her neighbour.

"No".

"You ought to have seen the tie he had on. Gee, but he was a mark.

-Sən dünən Harrini gördün? – deyə Kerrinin sol tərəfində oturan qız qonşusundan soruşdu.

-Yox.

-Sən onu yeni qalstukda görəydin! Ah, o nə qədər gözəl idi.

Misal gətirdiyimiz bu cümlələrdə kontekst daxilində *he was a mark* slenqdir. Əgər biz onun tərcüməsinə diqqət yetirsək görə bilərik ki, həmin ifadənin mənası tamamilə metaforlaşmış bir cümlədir və kontekstdən məlumdur ki, həmin semantika orada özünü göstərir, çünki ondan əvvəlki cümlədə *You ought to have seen the tie he had on. - Sən onu yeni qalstukda görəydin!"* fikri həmin metaforlaşmanı yaradıb və onun da əsasında həmin slenq formalaşıb və nitqdə istifadə olunub.

Həmin əsərin başqa bir hissəsində digər bir slenqin işlədilməsinə diqqət verəndə görürük ki, ingilis dilində işlədilən slenqlər Azərbaycan dilinə fərqli tərcümə olunur.

A youth with tan-coloured hair, that needed clipping very badly, came shuffing along between the machines, bearing a basket of leather findings under his left arm, and pressed against his stomach. When near Carrie, he stretched out his right hand and gripped one girl under the arm.

"Aw", let me go, she exclaimed angrily. "Duffer" (Dreizer, 1968:61).

Başı çox tüklü olan gənc, uca boylu, kürən bir oğlan, içərisində dəri qırıntıları olan səbəti qarnına sıxaraq ayaqlarını sürüyə-sürüyə maşınların arası ilə keçirdi. Kerriyə yaxınlaşarkən o, əlini cəld uzadıb qızlardan birinin dirsəyindən tutdu.

-Əl çək! – deyə qız hirslə qışqırdı, axmaq!

Əslində altından xətt çəkdiyimiz *"Aw"* nidası nədənsə narazı qalmaq, nəyəsə acığı tutmaq ifadə edir. Lakin onun qarşılığı ana dilimizə tamamilə başqa cür yəni, *"əl çək"* kimi tərcümə olunub, lakin cümlənin sonunda Azərbaycan dilində jarqon hesab edilən *"axmaq"* sözü də işlədilib.

Bütövlükdə biz abzasın hamısını verməsəydik həmin slenqi kontekstdən kənarda tam anlamaq olmazdı, çünki, qəbul olunmuş bir qayda vardır ki, hər bir sözün, söz birləşməsinin və cümlənin semantikasının tam başa düşülməsi yalnız və yalnız kontekst daxilində mümkündür.

I have managed to look the best seats at the theatre for us this weekend!

Wicked! Thank you. I'm really excited!
Hörmətli insan, çox sağ ol, məni həqiqətən duyğulandırdın!
Bu həftə sonu bizim üçün teatrda iki yer sifariş etmək mənə müyəssər oldu.

Əlbəttə bu kontekstdə *wicked* sözü heç də "şeytan" və yaxud "pis" mənasını ifadə etməyib.

Bu kontekstdə həmin *wicked* sözü-slenqi "brilyant" və yaxud "çox hörmətə layiq, ehtiramlı, hörmətli" mənalarını ifadə etmişdir ki, informasiyanı verənin hərəkətlərinin həddindən artıq lütvkarlığını, hörmətə layiq olmağını təqdir edir və *wicked* slenqini işlədir. Halbuki həmin sözün lüğətdə qeyd etdiyimiz mənaları yoxdur.

Dilçilik ədəbiyyatlarında da qeyd olunduğu kimi slenqlər jarqonun bir növüdür ki, müxtəlif kiçik qrup insanların nitqində istifadə olunur, onların söhbətləri, ünsiyyətləri zamanı həmin sözlər işlədilir, onların özləri üçün müəyyən mənaya malik olur və bu sözlər metaforlaşır, dəyişir və slenq olur. Bizim misal gətirdiyimiz *wicked* sözü məhz belə sözdür, çünki onun lüğətdəki mənası müsbət olmadığı halda, verilmiş kontekst daxilində isə bu söz tamamilə əks bir mənanını ifadə etmişdir, əlbəttə buna sübut bu sözü işlədənin ona verdiyi dərin semantika oldu, ona görə ki, birinci cümlənin nəticəsi kimi *wicked* həmin metaforlaşmış semantikanı ifadə etmişdir. Güman edirik ki, ingilis dilinin öyrənilməsində çətin aspektlərdən biri slenqlərdir, ona görə ki, müxtəlif kiçik şəhərlərdə bu dildə danışılarkən slenq işlədilir, bir çox ölkələrdə ingilis dilli əhali vardır ki, onların da öz nitqlərində fərqli slenq-sözlər işlətmələri təbiidir. Bir məqam da vardır ki, insanlar slenq sözləri az işlədirlər və bu onların daha rahat yolla ünsiyyət qurmalarına şərait yaradır.

İngilis dilinin izahlı lüğətlərində həmçinin tərcümə lüğətlərində *mate - dost, yoldaş.* Lakin aşağıdakı cümlədə həmin söz, xüsusilə gənclər arasında slenq kimi işlədilir.

I'm going to the cinema with my <u>mates</u> tonight.

İzahlı lüğətdə *mate* sözü *friend, chum, pal or buddy* deməkdir. Məhz bu misal gətirdiyimiz cümlədə həmin mənaları: dost, səmimi dost, yoldaş dost, əlbəttə, həmin sözlər də təxminən Azərbaycan dilinə eyni sözlərlə tərcümə edilir, lakin bizə elə gəlir ki, işlənmə yerinə görə, kontekstə görə fərqlənir, çünki orijinal variantda misal gətirdiyimiz cümlədə həmin söz *mate* slenqdir. Azərbaycan dilində bizə elə gəlir ki, hətta *mate – pal* mənasında kontekst daxilində həmin xüsusiyyəti özündə əks etdirir.

We are great pals. - Biz çox yaxın dostuq.
Now look here pal, you're asking for trouble.
Bura bax dost/dostum, deyəsən sənin/sizin başınız/başın gicəlir.

Bəzən danışıq zamanı nəsə kiminsə xoşuna gəlmir və bu zaman metaforlaşmış slenq işlədilir.

I don't really like this sort of music. It is just <u>not my cup of tea</u>.
Mən bu növ/tip musiqini həqiqətən xoşlamıram. Bu mənim zövqümə uyğun deyil.
Hi Sarah! What a surprise to see you here. I haven't seen you <u>in donkey's years</u>! How have you been?
Salam Sara! Səni burada görmək necə sürprizdir. Mən səni çoxdandır ki, görməmişəm. Sən nə işlə məşğul olmusan? Haralarda idin?

Altından xətt çəkdiyimiz *in donkey's years* slenqi uzun müddət bir kəslə görüşməmək mənasını ifadə edir. Təbii olaraq burada motivləşmə və metaforlaşma mövcuddur və bu kontekstdən asılıdır.

Bəzən bir nəfər başqasından problemin həll olunmasını soruşarkən, eləcə də hansısa məsələni həll edib qurtara bildinmi ifadəsini soruşarkən *get it sorted* işlədilir.

What is happening about that roof leak then?
Oh that is <u>sorted</u> now. I found a really good builder to do the job.
Sizin damınızın su buraxması nə yerdədir, təmir etdiniz?
Oh, indi o məsələ həll olmuşdur. Mən həqiqətən yaxşı bir iş görən tapdım, o işi həll etdi.

Cümlələrin tərcüməsindən, eləcə də orijinal varianta görə qeyd etmək istərdik ki, məqalənin əvvəlində vurğuladığımız kimi slenqlər bəzən ümumişlək sözə keçə bilir, bəzən isə tərsinə. Axırıncı mısalda *get it sorted* - nəsə çeşidlənmişdir, məsələ çözülmüşdür, həll edilmişdir mənalarını ifadə edir və tamamilə təbii olaraq işləndiyi kontekstdən asılı olaraq metaforlaşma hadisəsi baş vermişdir.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, nə qədər insan cəmiyyəti mövcuddur, yeni slenqlər yaranacaq və nitqdə istifadə olunacaq.

Ədəbiyyat

1. Arnold I.V. The English word. Moscow., Vyssh.Shkola, 1986. - 296 p.
2. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press, 2005. - 1539 p.
3. Valiyeva N.Ch. Azerbaijani-English-Russian Idiomatic Dictionary. Baku, Mutarcim, 2017. - 764 p.
4. Dreiser Th.H.A. Sister Carry. Moscow., Higher School, 1968. – 596 p.

Rəyçi: f.f.d.A.Seyidova

Göndərilib: 012.04.2021 Qəbul edilib: 14.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/126-129

Gülənbər Rza qızı Abbasova
Bakı Dövlət Universitetii
dissertant
gulenbermuslumova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FONOLOJİ PARALELİZMLƏRİN YARANMASINDA ÖLÇÜNÜN ROLU

Açar sözlər: *fonoloji parallelizm, ölçü, linqvopoetik xüsusiyyətlər, poeziya, dil*

The role of metre in creating phonological parallelism in Azerbaijan and English
Summary

The article deals with the role of metre in forming linguopoetic features of parallelism in the Azerbaijan and English languages. Phonological parallelism plays a crucial role in forming of linguopoetic features of parallelism. Being the basic rhythmic structure of a verse or lines in verse metre is one of the main ways of forming phonological parallelism in both languages.

In the research of metre literary texts have been considered by linguistic scholars of both languages and in these texts the most common types of metres and their frequency of use have widely been investigated. In both languages approaches to the issue of metre are quite various and thereby we observe the possibilities of different linguopoetic features in poetic samples of stated languages. In the literary texts of both languages we witness that metre is one of the main requirements of determining prosodic- phonological structure of poems.
Key words: *phonological parallelism, metre, linguopoetic properties, poetry, language*

Poeziyada ölçü dedikdə şeirdə və ya şeir misraları arasında əsas qafiyəli quruluş nəzərdə tutulur. Bir çox ənənəvi şeir formaları müəyyən sırada növbələşən ölçünün xüsusi quruluşu və ya ardıcıllığı ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan və ingilis poeziyasında ölçünün müxtəlif formaları, növləri və quruluşu var. Azərbaycan dilində heca, əruz və sərbəst vəznindən istifadə olunduğu və onların isə öz növbəsində müxtəlif bölgü, təqti, qafiyə və formaları olduğu halda ingilis dili aksentual dil olduğu üçün o tamam başqa metrik quruluşa əsaslanır.

Azərbaycan poeziyasında şeirin forması onun vəzni və şəkli ilə xarakterizə olunur. Vəzn sözü bəzən ölçü, bölgü, təqti, durğu sözləri ilə də ifadə olunur. Vəzn əsasən şeir misralarının bölgülənmə qaydasını, metro-ritmik quruluşunu və onun uzunluğunu (misrada olan hecaların sayını) müəyyən edir. Misraların qafiyələnmə qaydasını, misraların uzunluqlarını və şeirin bəndlərə ayrılma qaydalarını şeirin şəkli müəyyən edir. Azərbaycan poeziyasında məsnəvi, qoşma, qəsidə, bayatı, rübai, gəraylı, qəzəl, qitə, mürəbbe, divani, müxənnəs, tərkibənd və başqa şeir şəkilləri mövcuddur. İngilis poeziyasında ölçülü (və ya metrik) şeirdə misranın prosodik fonoloji quruluşu ölçü ilə idarə olunur. Fərqli ədəbiyyatlarda ölçü yaratmağın müxtəlif növləri var. Bəzi ədəbi ənənələrdə (məs., uels, irland, fransız) vurğulu heca misradakı hecaların sayını idarə edir. Başqa ədəbi ənənələrdə (məs., qədim ingilis dili) aksentual vəzn misralarda güclü vurğusu olan (aksentli) hecaların sayını idarə edir. İngilis dilində ədəbi poeziyanın vəznlərin çoxu iki əsas şeyə diqqət yetirir- hecaların sayına və vurğulu hecaların uyğun yerləşdirilməsinə - bu ikili funksiyaya ikili ad verərək, yəni aksentual-sillabik vəzn adlandırılır.

Azərbaycan və ingilis poeziyasında ölçü və onun növləri haqqında danışmazdan əvvəl dünya xalqlarının şeirində istifadə olunan əsasən 3 növ vəzn haqqında danışmaq yerinə düşərdi:

– Sillabik vəzn – misralarda heca saylarının bərabərliyinə əsaslanır. Əksər dünya xalqlarının (türk, fars, rus, fransız, italyan və s.) şeirində işlənmişdir. Hazırda bir çoxlarında bu gün də bu vəzndən istifadə olunmaqdadır.

– Tonik vəzn – şeir misralarında vurğulu (daha yüksək tonlu) hecaların müəyyən qayda ilə düzülüşüdür. Bəzi xalqların şeirində, o cümlədən rus, fransız şeirində istifadə olunur. Türk dilində isə vurğulu açıq hecalarda belə sait uzanmır, həmçinin şəkilçi qəbul etməmiş sözlərdə həmişə, şəkilçi qəbul etmiş sözlərdə isə əksərən vurğu sonuncu hecaya düşdür. Ona görə də bu dildə vurğu böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Bu səbəbdən tonik vəzn türk dilinə xas deyil.

– Metrik (metro-ritmik) vəzn – uzun və qısa hecaların misralarda müəyyən ardıcıllığına əsaslanır. Qədim yunan, ərəb, fars, türk, hind və başqa xalqların şeirində istifadə olunmuş və olunmaqdadır. Metrik şeirdə bütün misralar eyni ölçü ilə idarə oluna bilər; onda şeirin mətninin izometrik olduğu deyilir. Əksər ingilis poeziyası izometrikdir, belə ki, şeirdə başdan sona eyni ölçü olur. Ancaq müxtəlif ölçülərlə idarə olunan fərqli misraları da görmək mümkündür və əgər belə bir şey baş verərəsə, bu zaman şeirin mətni heterometrik adlanır. Heterometrik şeirə ingilis dilində nadir hallarda rast gəlinir və mövcud olduğu yerdə eyni şeir daxilində daha uzun və daha qısa hecalara artma verərək misrada hecaların sayı baxımından (hecanın yerini dəyişməkdən çox) ölçüləri dəyişməyə

meyilli olur. M.Montqomeri həmmüəlliflərlə birlikdə yazdığı “İngilis ədəbiyyatı öyrənən tələbələr üçün təkmilləşdirilmiş oxuma bacarıqları” kitabında Vordvorsun “Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood” şeirindən aşağıdakı misraların heterometrik olduğunu deyərək nümunə gətirir: (1. s.117)

misra sayı		
1	Our birth is but a sleep and a forgetting:	11
2	The Soul that rises with us, our life's Star,	10
3	Hath had elsewhere its setting,	7
4	And cometh from afar:	6
5	Not in entire forgetfulness,	8
6	And not in utter nakedness,	8
7	But trailing clouds of glory do we come	10
8	From God, who is our home:	6

1 və 2-ci sətirlərdə iambik pentameter, 3 və 4-cü iambik trimeter, 5 və 6-cı iambik tetrameter, 7-ci iambik pentameter, 8-ci misra iambik timeterdir. (Qeyd etmək lazımdır ki, 1 və 3-cü misralardakı əlavə hecalar “ekstrametriklik” nümunəsi kimi müzakirə oluna bilər).

İngilis dildə metrik sistemlərin sayı isə tam razılaşdırılmamışdır. Əsas dörd növü – aksentual şeir, aksentual-sillabik şeir, sillabik şeir və kuvontitativ (kəmiyyət) şeirdir. Qədim ingilis dilinin alliterativ şeiri də bu siyahıya əlavə oluna bilər. Aksentual şeir sətirdəki vurğuların sayına fokuslanır və vurğusuz hecaları gözardı edir. Aksentual sillabik şeir həm şətirdəki hecaların ümumi sayına, həm də vurğuların sayına diqqəti yönəldir. Sillabik şeir təkcə sətirdəki hecaların sayına əsaslandığı halda kuvontitativ şeir uzun və qısa hecaları tənzimləyir.

İngilis dilində şeirin mətninin prosodik fonoloji quruluşu müəyyən mənalarda sabitdir, ancaq bəzən səsləndirərkən dəyişdirilə bilir. Sabit şeir mətninin aspektləri (polisillabik) sözlər daxilində vurğu ahəngləşməsi və mətndəki hecaların sayıdır. Bu ən çox ölçü ilə idarə olunan mətnin iki sabit aspektidir. Səsləndirərkən dəyişdirilə bilən ingilis dilindəki şeir mətnlərinin prosodik fonoloji quruluşunun əsas aspektləri bunlardır: (a) bütün tələffüz boyunca vurğuların paylanması və uyğun gücü; (b) hecaların uzunluğu (genişlənə və sıxıla bilər); (c) hecaların zirvəsi (pik) (dəyişdirilir, məsələn, melodiyanı oxuyanda). Bu dildəki şeir mətnlərinin bu aspektləri ölçü ilə normal tənzimlənmədikdə onlar digər yollarla tənzimlənir. Əvvəlcədən mövcud olan musiqili qafiyə və melodiyaya uyğunlaşdırılmış mətn buna misal ola bilər.

İngilis dilində ən çox istifadə olunan ölçü iambik pentameterdir yəni uyğun olaraq bir-birini izləyən vurğulu və vurğusuz hecalarından ibarət olan 5 iambik fit və ya iamblara əsaslanır. John Miltonun “İtirilmiş cənnət” (*Paradise Lost)* və bir çox sonnetləri bu ölçüdə yazılmışdır. Qədim Azərbaycan dilli poeziya fars ənənələrində güclü təsirləndiyi və əsasən əruz vəznində yazılmış poeziyaya malik olduğu halda ənənəvi Azərbaycan poeziyası daha çox heca və sərbəst vəzndə qələmə alınmışdır.

Aksentual-sillabik ölçü misradakı hecaların sayına və həmçinin misradakı vurğulu hecaların bəzilərinin yerləşməsinə nəzarət edir. Şekspirin aşağıdakı 40-ci sonetinə (1609) nümunə üçün nəzər salaq:

Take all my loves, my love, yea, take them all:
What hast thou then more than thou hadst before?
No love, my love, that thou mayst true love call—
4 All mine was thine **before** thou hadst this more.
Then if for my love thou my love **rec*ei*vest**,
I **c*a*nnot** blame thee for my love thou ***u*sest**;
But yet be blamed if thou **thyself dec*ei*vest**
8 By **w*i*lful** taste of what **thyself ref*u*sest**.
I do **forg*i*ve** thy **r*o*bbery, g*e*ntle** thief,
Alth*ough* thou steal thee all my **p*o*verty**;
And yet love knows it is a **gr*ea*ter** grief
12 To bear love’s wrong than hate’s known ***i*njury**.
Lasc*i*vious grace, in whom all ill well shows,
Kill me with spites, yet we must not be foes.

İlk öncə sətirlərin xarakteristikasını qeyd edək. Hər sətir ölçü ilə idarə olunur; sətirlərin sonunda fasiləyə meyillilik var və burada cümlələr sonlanarkən sərbətlik yaranır; və əlbəttə sətirlərdə çap olunur.

Burada ölçü iki funksiyanı həyata keçirir. İlk öncə hər sətirdə on heca olmağı tələb edir. Buna görə də, 1-4-cü və 10-14-cü sətirlərdə 10 heca var. 5-8-ci sətirlərdə 11 heca var. Bu ektrametriklik adlanan ümumi anlayışdır. Sətirlərin bəzi hissələri - adətən sətrin məhz sonunda ölçü nəzarətdən kənara düşür (yəni, ektra-metrik olur) ; sanki ölçü qalıq buraxaraq şeirin sətrini qənaətbəxş şəkildə idarə edə bilmir.

Ölçünün həyata keçirdiyi ikinci funksiya xüsusi vurğulu hecaların yerləşməsini idarə etməkdir. İambik ölçüdə vurğulu hecaların sətirdə cüt mövqelərdə olması ilə bağlı bir ümumi tendensiya var (məs., burada biz 2, 4, 6, 8 və 10-cu mövqelərdə vurğulu hecaların olmasını gözləyə bilərik). Bu o mənanı vermir ki, hər cüt mövqe vurğulu heca ilə doldurulacaq amma bu o mənanı verir ki, biz vurğulu hecaların cüt mövqedə olmasını gözləyə bilərik. Bu fərqlənməyən vurğu ahəngləşməsinin olduğu sözlərə baxdıqda daha aydındır- bu polisillabiklikdir. Əgər biz şeirdə (tünd verilmiş) polisillabik sözlərə baxsaq, görə bilərik ki, çoxhecalılar içərisindəki vurğulu hecalar (əyri kursivdə) hamısı cüt mövqelərdədir – 6, 8, 10, 13- cü sətirlərdə ikinci, 9-cu sətirdə dördüncü, 4 və 9-cu sətirlərdə altıncı, 7, 8, 9, 11, 12-ci sətirlərdə səkkizinci, 5, 6, 7-ci sətirlərdə onuncudur. Belə bir sual ortalığa çıxır: "Tekhecalılar necə olur?" Şeirdəki rolundan asılı olaraq çoxhecalılar vurğulu ola da, olmaya da bilir: bu o mənanı verir ki, ölçünün onlar üzərində az nəzarəti var, ancaq yenə də cüt hecalara azca meyili olan vurğulu təkhecalıların sərbəst ahəngləşməsi var. Yuxarıda nümunə gətirilən şeirdə çoxhecalı sözlərdəki bütün vurğular dəqiqliklə ölçünün olacağına uyğunlaşır. Amma sətirin əvvəlində olan ümumi variasiya var: burada ilk hecada olan (yəni cüt hecada deyil) polisillabik sözdə vurğulu heca olmağı mümkündür. Bu anlayış troxaik inversiya adlanır və Şekspirin aşağıdakı misralarında görünür:

Bearing the **wanton burthen** of the prime

Bu misrada 2-ci və 3-cü çoxhecalıların cüt mövqelərdə öz vurğulu hecaları var, ancaq ilkin çoxhecalının tək mövqedə vurğulu hecası var. Troxaik inversiya misranın əvvəlində ölçünü biraz sərbəst anlamaya cəlb etmə kimi görünür; ölçünün əvvəldə sərbəst olması faktı dünya üzrə bütün ölçülü şeirlərdə ümumi haldır (ektrametriklik effektlərində olduğu kimi) və psixoloji səviyyədə ölçülü quruluş və anlamın işləmə tərzi haqqında nəyəsə təsir edə bilir.

Təkhecalıların hesabına çoxhecalılığa çox diqqət yetirdik. Təkhecalılar ölçünün heca sayılan hissəsi ilə hesablanır, ancaq onların daxili vurğu ahəngləşməsi olmadığı üçün ölçünün vurğu hissəsi ilə idarə oluna bilinməyi azdır. Cüt mövqelərdə olan mühüm monosillabik sözlər üçün ümumi tendensiya var, ancaq bu əsas metrik fakt ola bilməz çünki sözlərin prosodik fonoloji xarakteristikasına əsaslanmır. Bu azca fərqli olmağın nəticəsidir, yəni cüt hecalarda daha böyük vurğunu yerləşdirərək daimi qafiyə ilə sətirlərdə rol oyanmaq tendensiyasıdır (ölçü çoxhecalıların cəlb olunduğu hallarla qurulur). Amma qeyd etmək yerinə düşər ki, icrada qafiyənin hər hansı bir daimiliyi ölçü ilə dəstəklənməməklə yanası özü ölçünün tələbi deyil. Ölçü təkcə mətnin quruluşuna yox, onun necə fəaliyyət göstərdiyinə də nəzarət edir.

Azərbaycan poeziyasında müstəqil vəzn kimi heca və əruz vəznlərindən və onlarla şeir şəklindən istifadə olunur. Həmçinin, ayrıca sərbəst şeir forması da vardır ki, o da özündə xüsusi vəzni və şəkli ehtiva edir.

Misralarda heca saylarının bərabərliyinə, diləyatımlı, ahəngdar bölgülənməyə və bu bölgülənmənin bütün misralarda qismən eyniliyinə (təkrarına) əsaslanan şeir vəzni heca vəznidir. İndiyədək heca vəzninin ritmik xüsusiyyəti yalnız bölgülənmə və heca sayı baxımından araşdırılmışdır. Amma Şirvani Ədilli "Azərbaycan şeirində forma məsələləri" kitabında bu vəznin ritmik xüsusiyyətinin məhz uzun və qısa hecalar (metrik) baxımından araşdırılmasının vacibliyini vurğalayaraq demişdir: "Əruz vəznində uzun və qısa hecaların dəyişməz ardıcıllığı tələb olunduğu halda, heca vəznində uzun və qısa hecalarla bağlı başqa tələblər var. Heca vəzninin uzun və qısa hecalar baxımından ritmik xüsusiyyəti (metro-ritmik xüsusiyyəti) ondan ibarətdir ki, bu vəzn misranın bölgüləri daxilində uzun və qısa hecaların bərabərliyini – balansını tələb edir. Belə ki, misraların bölgüləri daxilində uzun hecalar nəzərə çarpacaq dərəcədə azlıq təşkil etdikdə, qısa hecalarda saitlər məcburi uzadılır və bununla da bölgü daxilində uzun və qısa hecaların say fərqi minimuma endirilir. Yəni təqribi də olsa bərabərlik təmin edilir. Bu hal 7-hecalı şeirdə özünü daha çox göstərir." (4. s.39)

Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəzni isə uzun və qısa hecaların müəyyən birləşmələrində ritm yaradan ardıcıllığının bütün misralarda dəqiqliklə gözlənilməsi ilə müəyyən olunan şeir vəznidir. Uzun hecalara qapalı hecalar və saiti uzanan açıq hecalar, qısa hecalara isə saiti uzanmayan açıq hecalar aiddir. Əruzda misraların uzunluğunu, ritmik quruluşunu (uzun və qısa hecaların düzülüşünü) və bölgülərini əvvəlcədən tərtib olunmuş qəliblər müəyyən edir. Tarixdə ilk dəfə ərəb filoloqu Xəlil İbn Əhməd (718-792) qəlibləri göstərir. Onun irəli sürdüyü qəliblərdə bölgüləri təfilələr (ərəbcə "fə'ələ" feilindən yaranmış müxtəlif ifadələr), uzun və qısa hecaların yerini isə təfilələrdəki uzun və qısa hecalar müəyyən edir. Əruz vəznində sözlərin bölgülərdə parçalanması mümkündür. Bu kimi digər halları da nəzərə aldıqda əruz sillabik-metrik vəzn hesab etmək olur. Əruz vəzninin sadələşdirilmiş qəlibləri və müxtəlif bəhrləri və onların hər birinin fərqli təfilələri mövcuddur.

Yuxarıda qeyd olunan bütün halları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan və ingilis dillərində ölçü fonoloji parallelizmlərin yaranmasına xidmət edir. Hər iki dil müxtəlif metrik quruluşa və ölçü sisteminə malikdir və bu isə özlüyündə fonoloji paralelizmlərin yaranmasında rol oynayan heca və vurğunun öyrənilməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilindəki aksentual olduğu üçün ölçü vurğulu və vurğusuz hecaların növbələşməsi əsasında yarandığı halda Azərbaycan dilində mövcud olan üç vəzn və onların şəkilləri bu baxımdan fərqləndirilir. Bu

xüsusiyyətlər ölçünün növlərini və onların işlənmə məqamlarını, şəkillərini tədqiq edərək hər iki dildə olan fonoloji parallelizmləri öyrənməyə kömək etmişdir.

References

1. Martin Montgomery, Alan Durant, Nigel Fabb, Sarah Mills, 2000, Ways of Reading: Advanced Reading Skills for Students of English Literature, London and NewYork / 2nd edition.
2. MCMAHON A., HEGGARTY P., MCMAHON, R., & MAGUIRE, W. (2007). The sound patterns of Englishes: Representing phonetic similarity. English Language and Linguistics, 11 (1), 113-142. doi: 10.1017 / S1360674306002139
3. Pascual, Rafael J. "Alliterative Metre and Medieval English Literary History." Atlantis. Journal of the Spanish Association for Anglo-American Studies 40.2 221–230. Web.
4. Shirvani Adilli. Issues of form in Azerbaijani poetry, Baku, 2014, 144 pages, "Science and Education".
5. https://www.researchgate.net/publication/256619060_Linguistic_prosody_and_musical_meter_in_song

Rəyçi: prof. Ə.Rəcəbli

Göndərilib: 07.04.2021 Qəbul edilib: 08.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/130-132

Айнур Ханлар гызы Ибрахимли
Азербайджанский университет
туризма и менеджмента
магистрант
aynurxanlar99@gmail.com

МИРОВОЙ ОПЫТ В ОБЛАСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕНЕЖНОГО РЫНКА

Ключевые слова: *Финансовая система, национальная экономика, денежный рынок, параметры денежного рынка, процентная ставка, мировой опыт*

World experience in the field of money market formation

Summary

The article examines the role of the money market in the local currency in the financial market, analyzes the prerequisites for the formation of the money market and the factors necessary for its development. The study examines both the ambitious policy reforms and the specifics of money market formation in the implementation of financial sector development plans and the solution of specific tasks for the development of money markets, the development of financial markets in developing and bordering countries. The main idea of the study is that the formation of stable and money markets is closely linked with the formation of a monetary policy regime based on a flexible exchange rate and the desire to reach a low and stable level. In other words, reforms aimed only at the development of money market rate policy, should take certain steps mechanisms, using projected interest rates and a relatively flexible exchange to achieve low and stable inflation rates. At the same time, the implementation of such a regime is unlikely to be successful without efforts to create appropriate money markets.

Key words: *financial system, national economy, money market, money market parameters, interest rate, world experience*

Введение

Развитие экономики любой страны неразрывно связано с эффективностью развития финансового сектора. Эффективное функционирование финансовой системы, организация денежного обслуживания предприятий, организаций и населения играют чрезвычайно важную роль в развитии экономических структур. От эффективности и бесперебойности работы денежного рынка и кредитного механизма зависит не только своевременное поступление средств отдельными хозяйствующими субъектами, но и темпы экономического развития страны в целом. При этом параметры денежного рынка и кредитной системы, характеристики банковского сектора полностью определяются экономической ситуацией в стране, преобладающими формами и механизмом управления. Каждому этапу социально-экономического развития национальной экономики соответствует свой тип денежно-кредитного механизма, структура финансовой системы, отвечающая меняющимся потребностям экономики в денежных услугах (5).

Современная денежно-кредитная и финансовая экономика каждой страны претерпела серьезные структурные изменения. Денежно-кредитная система была реструктурирована, появились новые денежные институты и операции, изменилась система отношений между государственными банками и денежно-кредитными учреждениями, и в динамике государственного и частного секторов появились новые соотношения.

Важные изменения произошли в деятельности банков: повысилась независимость (самостоятельность) и роль банков в национальной экономике, расширились функции существующих денежных институтов. Таким образом, на данном этапе возникает новая проблема-совершенствование денежно-кредитной политики банков второго уровня для более эффективного развития денежного рынка и конкурентоспособности с иностранными банками. Таким образом, на данном этапе возникает новая проблема - вопросы совершенствования денежно-кредитной политики банков второго уровня для более эффективного развития денежного рынка и конкурентоспособности с иностранными банками.

В связи с этим изучение текущих потребностей, своевременный анализ динамики спроса на услуги, принятие научно обоснованных решений о перспективах денежного рынка страны являются необходимыми условиями для обеспечения эффективного функционирования кредита.

Главная часть. Денежный рынок - это рынок, на котором финансовые инструменты покупаются и продаются с высокой ликвидностью и в течение короткого периода времени. Финансовые инструменты выбираются и выпускаются участниками рынка, потому что эти ценные бумаги хранятся до одного года.

Основными инструментами денежного рынка являются евродолларовые депозиты, депозитные сертификаты, казначейские векселя, коммерческие ценные бумаги, векселя и Репо соглашения. Операции на денежном рынке связаны между финансовыми учреждениями, компаниями и физическими лицами. Денежный рынок позволяет физическим лицам делать небольшие вложения.

Классификация денежного рынка выглядит следующим образом:

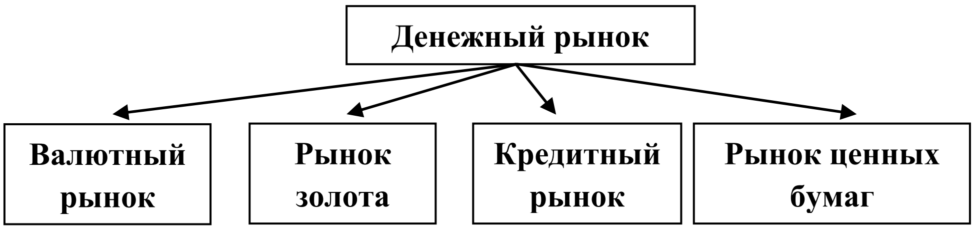
-отличается временем инвестирования: рынок краткосрочного инвестирования, рынок долгосрочного инвестирования;

-путем размещения средств в следующих объектах: валютный рынок, рынок золота, кредитный рынок, акции и фондовый рынок.

Денежный рынок-это форма кредита финансового рынка. В ряде экономических публикаций цель термина и использование кредита рассматриваются как критерий различия между рынком капитала и денежным рынком. Таким образом, если заем выдается на короткий срок (до одного года), он относится к денежному рынку, если он выдается на длительный срок - к рынку капитала. Денежный рынок делится на национальный и международный рынки. Торговые отношения на национальном рынке - это валюта страны (например, доллар в США, фунт стерлингов в Великобритании, марка в Германии, золото в Нидерландах, иена в Японии, турецкая лира в Турции). Движение денежного капитала между различными национальными денежными рынками отражается в процентных ставках. Процентная ставка в каждой отдельной стране-это конкретная мера использования заемного капитала (1, с.128).

Что касается международного денежного рынка, то это означает, что зарубежные страны используют валюту в качестве ссуды для проведения любого национального мероприятия внутри страны. Как единица иностранной валюты, валюта стала выглядеть как доллар и фунт стерлингов, затем фунт стерлингов, марка и гульден. На основе этого процесса, начавшегося в середине 1950-х годов, в настоящее время сформированы независимые денежные рынки под названием Eurobase Market. Следует отметить, что такие рынки всегда существовали в Азии и странах на Карибском бассейне. Валютный рынок является одним из денежных рынков.

Схема 1. Валютный рынок как часть денежного рынка

Источник: Ataşov B.X., 2016: s.130

Изложенное показывает, что в странах с формирующейся и пограничной экономикой сложилась особая ситуация. К примеру, особенно важной характеристикой финансовых систем в таких странах является доминирующая роль коммерческих банков. Коммерческие банки в этих странах являются основными поставщиками инструментов сбережения. Помимо своей традиционной функции создания денежной массы они играют ведущую роль в финансовом посредничестве и в преобразовании сроков погашения сбережений, выполняют функцию основного внутреннего кредитора государства, а также являются ключевыми участниками денежного и валютного рынков. С течением времени на развитых рынках основную часть этих функций взяли на себя специализированные финансовые учреждения, которые реализуют их, совершая сделки между собой исходя из своих сравнительных преимуществ. Тот факт, что в финансовых системах стран с формирующейся и пограничной экономикой доминирующую роль в преобразовании сбережений в инвестиции играют коммерческие банки, является одним из ключевых стимулов активности на денежном рынке (2, с.18).

Банки обеспечивают преобразование сроков погашения за счет привлечения большого количества диверсифицированных депозитов. Операции на денежном рынке в значительной степени продиктованы стремлением обеспечить стабильность депозитной базы. Депозитная база дает банкам относительно точное понимание размера пула депозитов, на который они могут рассчитывать для финансирования долгосрочных кредитов, для прогнозирования потребности в ликвидности и для предоставления или привлечения взаймы денежной наличности на рынках в целях уравновешивания своего баланса. Еще один аспект преобразования сроков погашения, который важен для развития денежного рынка, заключается в способности коммерческих банков эффективным образом увеличивать сроки по кредитам

с фиксированной процентной ставкой и тем самым минимизировать процентный риск заемщика в течение срока кредита. Необходимость управлять сопутствующим процентным риском на балансе банков (вместо его перекладывания на заемщика) требует грамотного управления ликвидностью и процентным риском, а также разработки различных инструментов денежного рынка и инструментов управления рисками (3, с.55).

С макроэкономической точки зрения, в странах с такой экономикой коммерческие банки играют важнейшую роль в создании денежной массы и депозитов, а также в предоставлении кредитов, сочетая потребности заемщиков и инвесторов. Гибкий и ликвидный межбанковский денежный рынок помогает коммерческим банкам в выполнении данной функции финансового посредничества, в частности, в преобразовании сроков погашения между сбережениями и инвестициями. Операции на денежном рынке за счет управления ликвидностью путем изменения ликвидности между банками снижают риск ликвидности и риск процентной ставки на балансе банка (2, с.20). В то же время доминирующая роль коммерческих банков в трансформации депозитов в инвестиции в финансовые системы стран с формирующимся рынком и приграничных экономик является одним из ключевых факторов функционирования денежного рынка.

Результат. Денежный рынок может иметь большое влияние на развитие экономики, и при создании максимально благоприятных условий для взаимодействия субъектов денежных отношений создается его институциональная база. Институциональная база и отраслевая (подсекторная) структура субъектов денежно-кредитной политики имеют решающее влияние на развитие денежного рынка, поэтому эффективность денежного рынка зависит, в частности, от характеристик потребностей..

В любой экономике денежные рынки выполняют несколько важных функций. Помогает коммерческим банкам управлять ликвидностью, снижать ликвидность и процентные ставки, обеспечивает источник финансирования, а также дает ценовые сигналы путем установления лимитов капитала и представляет первоначальные решения для передачи мер по поддержанию воздействия денежно-кредитной политики, ликвидности и финансовой стабильности. В развивающихся и приграничных странах важность крупных и ликвидных денежных рынков очевидна в том факте, что коммерческие банки выполняют большую часть функций финансового сектора. Основой денежного рынка в таких странах является межбанковский рынок ликвидности центрального банка. Основными игроками являются коммерческие банки, центральный банк и правительство, и лишь иногда другие учреждения финансового сектора, а также нефинансовые учреждения.

Литература

1. Atashov B.X., 2016 Financial Markets, Baku-Cooperation Publishing House, 456 p.
2. Concept for the development of money markets in countries with border and emerging market economies, March 21, 2016, p.116.
3. Fedosenko L.V. F 338 Financial market: a practical guide / L.V. Fedosenko, T.I. Ivanova, G.K. Boltrushevich; Ministry of Education of the Republic of Belarus, Gomel State University named after F. Skorina - Gomel: GSU named after F. Skorina, 2015, 47 p.
4. https://banco.az/az/news/pul-bazari-nedir.
5. http://economy-lib.com/osobennosti-formirovaniya-denezhnogo-rynka-respubliki-tadzhikistan-v-usloviyah-perehoda-k-rynochnoy-ekonomike.

Rəyçi: dos.S.Hacıyeva

Göndərilib: 06.04.2021 Qəbul edilib: 07.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/133-136

Aysel Intigam Garayeva
Baku State University
master
garaevaaisel@gmail.com

CONTRACTUAL CAPACITY OF MINORS

Summary

Capability is one of the essential factors that the validity of contract stipulates the existence of it. Contractual capability means capacity and competency of parties. Individuals, legal entities, as well as states and municipalities may act as a party in concluding a contract. In general, it is important for individuals to have full active legal capacity in order to enter into a contract without someone's approval. As a legal matter, there are certain groups of people who are presumed to have no or limited contractual capacity to make an agreement. Minors included in this group must comply with the requirements established by the civil legislation for validity of contracts concluded by them. This article clarifies invalidity issues of contracts concluded by a minor party, necessity of consent and approval of legal representatives for validity of contracts and emancipation of minors.
Key words: *active legal capacity, minors, contractual capacity, children, approval of legal representatives, invalidity of contracts concluded by minors, emancipation*

Introduction

The active legal capacity of a natural person is the ability to obtain and exercise rights, also to establish and perform obligations by his own actions. It can be described as a person's power or possibility to act within the framework of the legal system. In the legislation of many states, full active legal capacity of a natural person begins in full upon reaching the age of eighteen. Under the contract law, capacity is a person's legal ability to enter into a contract. Civil law divides individuals into different categories in terms of active legal capacity, and it is legally and objectively predetermined whether these categories of individuals will be able to enter into contracts independently. As a result, the validity of a contract concluded by an individual depends on the category to which this person belongs in terms of active legal capacity and whether the contract meets the conditions of active legal capacity provided for this category. (4, p. 293)

The age of a minor may vary from state to state but the most of them put the age at eighteen years. According to the Family Code of the Republic of Azerbaijan, persons who have not reached the age of eighteen (majority) and have not acquired full active legal capacity are considered "children". (2, art. 49.1) In the theory of civil law, children are termed in various forms – infants, children, minors or individuals who have not reached the age of majority. It is necessary to distinguish between the notion of "minor" and "child" ("children"), although often they are mixed and are used as identical. The term "child" refers to a person's condition in blood relationship, based on the origin of this person from his parents. Upon reaching of full age by a person, the blood relationship with his parents is not lost, it is important for alimentary, hereditary and other legal relationships. The notion of "minor" applies to a person who has not reached the legal age, "indicates an individual's belonging to a group of people who are at a stage of human life, such as minority, in particular, i.e. the stage of the life path, within which a person has not accumulated experience yet to live in society". (13, p. 26)

Generally, minors who are under the age of eighteen in the most of states lack the capacity to make a contract. But there are some exceptional issues too. The law pursues two conflicting policies in the case of minors. On the one hand it tries to protect minors from their own inexperience, on the other, it tries to ensure that persons dealing with minors are not dealt with in a harsh manner. (9, p. 118)

Contracts concluded with minors can be divided into three categories:

- Contracts concluded with minors under the age of fourteen;
- Contracts concluded with minors between the ages of fourteen and eighteen;
- Contracts concluded with minors who are considered emancipated.

According to the Civil Code of Azerbaijan Republic, minors under the age of seven (infants) do not have active legal capacity. (1, art. 28.3) Minors under the age of seven are completely incompetent, only legal representatives can make contracts on their behalf. But contracts concluded with minors between the ages of seven and fourteen can be valid or invalid depending on the conditions. A person between the ages of seven and fourteen has the right to engage independently in the following transactions:

- small household transactions;

- the transactions directed to non-paid receipt of benefit which do not require notary approval or state registration of the rights which arise from such transactions;
- using funds provided by a legal representative or, upon the consent of the latter, provided by any third party for a particular purpose or free use. (1, art. 29.2)

The Civil Code of the Russian Federation sets age limit from six to fourteen to engage independently in these transactions. (6, art. 28.2)

The above-mentioned contracts concluded by minors under the ages of seven and fourteen are valid according to civil legislation and a subsequent approval of his parents, adopted parents or a guardian is not required for validity of them. Except for these contracts, only parents, adoptive parents or guardians are entitled to engage in contracts on behalf of minors under the age of fourteen. Contracts concluded by minors under the age of fourteen shall be invalid, with exception of cases stipulated in article 29.2 of the Civil Code of Azerbaijan Republic. But a contract made by such minors shall be considered valid if it is approved later by his parents, adopted parents or guardians.

There was article 344.2 in the Civil Code of the Republic of Azerbaijan and it stated that "in the event agreement concluded by a minor is beneficial to him, it may be considered valid by court for benefit of minor upon request of his parents, adopting parents or a guardian". As can be seen, this article stipulated the existence of a request of parents, adopting parents or a guardian of minors and also a court decision for validity of contracts. But article 344.2 was excluded from the Civil Code in 2005. (3, art. 86) For now, the only requirement for validity of contracts concluded by minors under the age of fourteen is a subsequent approval of parents, adopted parents or guardians.

Another important issue is that, parents, adoptive parents or a guardian are liable for the contracts of minors under the age of fourteen, including contracts concluded independently by minors, if they are not able to prove that the obligation was not breached on their fault. As provided by law, such persons are also liable for damages caused by minors.

Minors between the ages of fourteen and eighteen have the right to conclude independently the following contracts without the consent of parents, adoptive parents or a custodian:

- transactions disposing of their earnings, stipends or other income;
- exercising author's rights for scientific, literary and artistic works, or an invention or any other product of intellectual activities protected by law;
- performing small household transactions and other transactions specified by Article 29.2 of the Civil Code.

Upon reaching the age of sixteen, minors are also entitled to be members of cooperatives. (1, art. 30.2)

Except transactions specified in article 30.2 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, minors between the ages of fourteen and eighteen conclude contracts upon the written consent of their legal representatives: parents, adoptive parents or a custodian. A contract concluded by such a minor without the written consent of legal representatives is also valid if it is approved later by his parents, adoptive parents or a custodian. Contracts concluded by minors between ages of fourteen and eighteen not reaching the age of majority without consent of his parents, adopting parents or a custodian where such their consent is necessary pursuant to the requirements of the Civil Code, and not approved later by them are invalid.

Unlike minors under the age of fourteen, minors between the ages of fourteen and eighteen are independently liable for contracts concluded in accordance with requirements of the Civil Code. Minors between the ages of fourteen and eighteen are also liable for damages caused by them.

There are different approaches to the invalidity of contracts concluded by minors in the theory of civil law. S.S.Allahverdiyev notes that, a contract made by a minor under the age of fourteen is considered void, and a contract made by a minor between the ages of fourteen and eighteen is considered voidable. (5, p. 774, 778)

According to S.S.Suleymanli, in the event that an individual enters into a transaction being incapable of legal capacity and his legal representative subsequently approves it, such transactions shall be considered valid from the moment of their conclusion. It is clear that in these cases, when transactions are concluded without proper consent, a different legal situation arises from the situation of "void" and "voidable" transactions. (4, p. 345) It is thought that, the latter approach is more appropriate in terms of the requirements of the civil legislation.

In common law, the general rule is that contracts entered into by a minor are not binding on him unless they are ratified by him after he reaches the age of eighteen. However, contracts of minors are not void, they are unenforceable by the adult, but enforceable by the child. As a result, the contract is binding on the adult, the adult cannot escape the contract by pleading the minor's incapacity.

This straightforward position is qualified by four exceptions designed to protect those who have dealt fairly and in good faith with the child, and to allow children to benefit from contracts which further their welfare. They are:

- contracts to supply necessaries;
- employment and other beneficial contracts;
- contracts involving land, marriage, company shares, or partnerships which are binding unless the child disclaims them (voidable);
- other contracts which are ratified by the child on reaching majority. (8, p. 3)

As can be seen, there are however some contracts which when a minor enters into, he is bound by it. Contracts to supply necessaries concluded by minors are valid and enforceable. The term of necessary in relation to goods is defined statutorily in the Sale of Goods Act dated 1979. According to the relevant normative document, necessary means goods suitable to the condition in life of the minor and to his actual requirements at the time of the sale and delivery. (7, art. 3(3) The term of necessary covers more than just items needed to stay alive, such as shelter, food and clothing, also those things which are essential and suited to the minor's position in life. The burden of proving that the goods are necessaries is on the seller. (9, p. 119)

According to the case of Peters v Fleming (1840), an expensive watch-chain was supplied on credit, and it was left to the jury to decide whether it was a reasonable purchase for this particular student, and therefore whether it was a necessary. It was considered reasonable for a student to have a watch, and therefore a watch-chain was needed. (10, p. 82)

In court precedents, it was established that no contract could be enforced against an infant unless it was beneficial to him in the sense that the contract considered as a whole was fair and reasonable. (12, p. 42) It means that, in the cases related to employment and other beneficial contracts, courts take the view that an oppressive contract is unenforceable against a minor. But if a contract is beneficial and in the favor of the minor on the whole, the minor may bound to the contract, even if some of the clauses of the contract do not turn out to be to his advantage. According to the case of Roberts v Gray (1913), when a billiards player agreed to take a minor on a world billiards tour, providing his lodging and travelling arrangements under the contract, this was viewed by the court as 'a kind of education'. The minor later changed his mind and claimed the contract unenforceable, but was held liable in damages. (10, p. 85)

Although contracts of employment and analogous contracts are binding on a minor, a trading contract made by a minor is not. If a minor has a business, a contract made in the course of that business is not considered enforceable. In Mercantile Union Guarantee Corpn v Ball (1973), a 20-year-old minor, with a haulage business, was not bound by a contract for the hire purchase of a lorry for his business. The contract was not considered to be of a type which could be enforced against a minor and, in any event, the terms were not beneficial to him. Trading contracts may be seen as presenting a risk to the minor which is not present in a contract of employment. (11, p. 454)

The expansion of the legal capacity of a minor is possible as the result of emancipation. When a minor is emancipated, no longer his parents have control over his affairs and are also not legally bound to pay for damages that the minor causes to other's properties. In this case minors take responsibility for their own care. This means that emancipated minors will be liable for the breach of contract that they enter into regardless of whether they are of necessity or not.

According to the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, a minor who has reached the age of sixteen may have full active legal capacity if he works under a labor agreement, or is engaged in entrepreneurial activity with the consent of his parents, adoptive parents or a custodian. A minor may be considered as having full active civil legal capacity (emancipation) by decision of a body of guardianship and custody with the consent of both of parents, adoptive parents or a custodian, and in the absence of such consent by a court decision. (1, art. 28.4)

Although the age of marriage in the Republic of Azerbaijan is eighteen, this age limit can be reduced no more than by 1 year in the presence of reasonable excuses. In this case, a minor under the age of eighteen acquires full active legal capacity upon marriage. Active legal capacity acquired upon entering into marriage continues in full even if divorce occurs before the age of eighteen.

The situation is also different in the issues related to validity of contracts concluded by emancipated minors. A written consent of parents, adoptive parents or a custodian is not required for validity of contracts concluded by emancipated minors. It means that, rules for invalidity of contracts concluded by a minor between ages of fourteen and eighteen not reaching the age of majority shall not apply to contracts of minors not reaching the age of majority having full action capacity in accordance with rules of Civil Code. (1, art. 345.2) It should be emphasized that, parents, adoptive parents and a custodian are not liable for the obligations and liabilities of a minor who has been considered as having full active legal capacity, including liabilities for damages.

Conclusion

Based on the above, in order to specify the validity of a contract entered into by a minor contractual party, it is important to determine its age range and the subject matter of the contract. As minors have no or limited contractual capacity, not following essential requirements stipulated in the civil legislation causes invalidity of contracts concluded by them. In case of violation of general rules for validity, a subsequent approval of parents, adoptive parents, guardians or custodians can make a contract valid. However, the situation is different for emancipated minors, so that such an approval is not required for the validity of contracts made by them.

References

1. Civil Code of the Republic of Azerbaijan, Baku, 1999;
2. Family Code of the Republic of Azerbaijan, Baku, 1999;
3. "On approval, entry into force and related legal regulation of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan" law of the Republic of Azerbaijan No. 949-IIQD of June 24, 2005 “On Making Amendments and Addenda to the Law of the Republic of Azerbaijan and the Civil Code of the Republic of Azerbaijan approved by this Law”;
4. Sarvar Suleymanli, Fundamentals of Civil Law, Baku, 2019, “Amade Group” publications;
5. Sabir Allahverdiyev, Civil Law Course of the Republic of Azerbaijan, Volume 1, General Part, 2nd Edition, Baku, 2008, Digesta Publishing House;
6. The Civil Code of the Russian Federation, dated 1994;
7. The Sale of Goods Act of the United Kingdom, dated 1979;
8. Mindy Chen-Wishart, Contract law, third edition, 2014, Oxford University Press, Web 1;
9. Cawendish Lawcards Series - Contract Law, fourth edition, 2004, Cawendish Publishing Limited;
10. Mary Charman, Contract Law, fourth edition, 2007, Willan Publishing;
11. Laurence Koffman, Elizabeth Macdonald, The law of contract, seventh edition, 2010, Oxford University Press;
12. D.J.Harland, The contractual capacity of minors - a new approach, 1973, Sydney Law Review 41.
13. Zamira A. Akhmetyanova, Gelyusa Kh. Garaeva, Olga N. Nizamieva, Civil Legal Capacity of Minors, 2018, The Journal of Social Sciences Research, Academic Research Publishing Group.

Rəyçi: h.f.d. R.Abbasova

Göndərilib: 30.03.2021 Qəbul edilib: 31.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/137-139

Mehdi Elman oğlu Bağırov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
bagirov_mehdi@mail.ru

ŞERATON MEHMANXANA ŞƏBƏKƏSİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: *mehmanxana şəbəkələri, investisiya, texnalogiya, otel biznesi, turizm infrastrukturu*

Development of the Sheraton hotel chain

Summary

The distribution of the world's hotel chains to more and more countries is also reflected in our country, and the development of this type of chain hotels is growing day by day. Along with the development of technology, the tourism infrastructure and its key element, the hotel industry, is also developing. Today, investments are being made in a planned way to modernize the hotel business, build new hotels, and introduce new technologies and forms of service.

Sheraton Hotels and Resorts is an international hotel chain owned by Marriott International. Sheraton has 446 hotels with 155,617 rooms worldwide, including locations in North America, Africa, Asia, Central and South America, Europe, the Middle East and the Caribbean.

Key words: *hotel chains, investment, technology, hotel business, tourism infrastructure*

Giriş

Mehmanxana biznesi turizm sahəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Mehmanxana və turizm biznesi beynəlxalq ticarətin avtomobil, neft və qaz sahələrini əhəmiyyətli dərəcədə qabağlayaraq, iqtisadi səmərəliliyə görə dünyada birinci yerə çıxmışdır. Mehmanxana biznes nöqtəyi nəzərindən müştəriyə servis xidməti göstərən müəssisədir. Mehmanxana müəssisəsi müasir dövrdə turizmin əsas sahəsi kimi özünə möhkəm yer tutmuşdur. Mehmanxana şəbəkələri turizm sənayesində ən çox xidmətlərin göstərildiyi, ən çox gəlirlər əldə olunduğu xidmət obyektləridir. Dünya mehmanxana şəbəkələrinin daha çox ölkə ərazilərinə paylanması, öz ölkəmizdə də özünü göstərir və bu tip şəbəkə otellərinin günü-gündən inkişafı artır.

Texnalogiyanın inkişafı ilə yanaşı Turizm infrastrukturu və onun əsas elementi olan otel sahəsi də inkişaf etməkdədir. Bu gün otel biznesini yeniləşdirmək, yeni otellər inşa etmək, yeni texnalogiyaları və servis formalarını tədbiq etmək üçün planlı şəkildə investisiyalar sərf olunur. Burada qeyd etmək lazımdır ki, qonaqpərvərlik sənayesinin inkişafında otel şəbəkələri böyük rol oynayırlar. Şəbəkələr müəyyən sayda hotelləri vahid nişan altında və birgə marketinq fəaliyyəti ilə birləşdirirlər. Mehmanxana şəbəkələrinin genişlənməsi bu da otelçilikdə qloballaşmaya və mərkəzləşməyə gətirib çıxarır. Bu gün otellər iri şəbəkələrdə və asosiasiyalarda birləşirlər.

Sheraton Hotels and Resorts, Marriott International şirkətinə məxsus beynəlxalq bir mehmanxana şəbəkəsidir. Sheratona aid, Şimali Amerika, Afrika, Asiya, Orta və Cənubi Amerika, Avropa, Orta Şərq və Karib dənizindəki yerləri daxil olmaqla, qlobal miqyasda 155.617 otaqlı 446 otel fəaliyyət göstərir.

Sheraton Hotels-in yaranması 1933-cü ildə Harvardda təhsil alan sinif yoldaşları Ernest Henderson və Robert Moore-un Massachusetts-in Cambridge şəhərindəki Continental Otelini aldığı vaxta təsadüf edir. 1937-ci ildə Henderson və Moore Standard İnvestisiya Şirkətini satın aldılar və otellərini idarə edəcəkləri şirkət etdilər. 1937-ci ildə ikinci otellərini və birinci şirkətini Massachusettsin Springfield-dəki Stonehaven Otelini konvertasiya edilmiş bir yaşayış binası olaraq aldılar. Zəncir adını, cütlüyün Bostonda əldə etdiyi üçüncü oteldən aldı, buradakı damında dəyişdirmək üçün çox bahalı olan "Sheraton Hotel" yazılan böyük işıqlı bir lövhə var idi. Bunun əvəzinə Henderson və Moore bütün otellərini bu adla adlandırmağa qərar verdilər. (1) Henderson və Moore 1944-cü ildə Bostonun məşhur Copley Plaza Otelini satın aldılar (2) və sürətlə genişlənməyə davam etdilər, Maine'dan Florida'ya qədər Şərq Sahili boyunca mövcud mülkləri satın aldılar. 1947-ci ildə Sheraton, Nyu-York Fond Birjasında listelenen ilk otel şəbəkəsidir. (3) Sheraton Hotels, 1948-ci ildə ABŞ Realty and Improvement Corp ilə birləşərək Amerikanın Sheraton Corporation şirkətini meydana gətirdi.

ABŞ – da iqtisadi böhran (böyük depressiya 1929-1933) zamanı Boston şəhərindən olan iki iş adamı, Ernest Henderson və Robert Lovel Mur ucuz qiymətə bir neçə hotel alırlar. Aldıqları ilk hotel “Stonehaven” (200 nömrə) Sprinqfilde (Merilend ştatı – ABŞ) şəhərində yerləşirdi. Hotel biznesində səriştəsi olmayan bu işgüzar insanların məqsədi mehmanxana şəbəkəsi yaratmaq idi. Beləliklə, 1937-ci ildə Ernest Henderson və Robert Mur şirkətin əsasını qoyurlar. 1939-cu ildə Henderson və Murun Boston şəhərində aldığları hotellərin birinin damında bahalı

və gözəl “Sheraton” yazılmış reklam var idi. Bu reklamı çıxartmaq çox çətin idi və qərara alınır ki, bu reklamı saxlasınlar və digər hotellərə də bu adı versinlər. “Sheraton” hotel şəbəkəsi belə yaranır.

Artıq, 1947-ci ildə Şeraton şirkəti Nyu-Yorkun fond birjasında şəbəkə hotelləri siyahısında 5-ci yeri tuturdu. Azad sahibkarlıq tərəfdarı olan Henderson məntiqi düşüncəyə malik idi və dəqiq nəticələr çıxarmağı bacarırdı. Henderson deyirdi ki, “Zor gücünə qazanılan gəlir istisna olmaqla, digər gəlirlər insanların ehtiyacını ödəmək və rifahını yaxşılaşdırmaq üçün verilən bir mükafatdır. İnsanların məhsula və xidmətə ehtiyacı gündən-günə artır və bunu üçün daha çox pul ödəməyə hazırdırlar. Vicdansız iş adamı bazara öz imkanından aşağı keyfiyyətsiz az məhsul çıxarır. İş adamı müştərilərə tələbat olmayan xidmətlər təklif edir, çox qazanıb az xərcləyir, iqtisadi inkişafı ləngidir və yeni iş yerlərinin açılmasına mane olur. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, başa düşür ki, məhsula tələbat aşağıdırsa, bu real olaraq iş yerlərinin ixtisarına, gəlirin və vergi ödəmələrinin azalmasına, investisiyaların məhdudlaşmasına gətirib çıxardır”. (Henderson Ernest. “The World of Mr. Sheraton” New –York, D, Mc Kay Publishers. 1960)

Henderson da Statler kimi, akademik maliyyə təhsili almamışdı, lakin gəlir və investisiya haqqında geniş məlumata malik idi. Henderson 44 yaşında yalnız dörd hotelə malik idi. Bu ona az gəlir gətirirdi. Tez bir zamanda Henderson bacarığı və səyi nəticəsində Sheratonu beynəlxalq hotel şəbəkəsinə çevirə bilir. Henderson borc götürdüyü banklarla vaxtında hesablaşır, gəlirə diqqət yetirir və hər zaman qeyd edirdi ki, hotel gəlirlə işləməlidir. 1958-ci ildə Şeraton şirkəti bronlaşdırma sistemini tətbiq edir. 1961-ci ildə Təl-Əvivdə (İsrail), 1963-cü ildə Venesuellada Şeraton hoteli açılır.

1965-ci ildə ABŞ-ın Boston şəhərində 100-cü Sheraton oteli açıldı. 1985-ci ildə Çində ilk Sheraton Hotel açıldı. Ernest Henderson bu illər ərzində əla Sheraton otel şəbəkəsini qurdu. Onun maliyyə hesabatları, analitik zəkası, sağlam düşüncəsi, duyğusu, enerjisi və çox çalışması adi Sheraton şirkətini qonaqpərvərlik sənayesində dünya liderlərindən birinə çevirdi. Henderson 1967-ci ildə vəfat etdi. Həmin il onun 154 oteli var idi. Henderson yaxşı sövdələşmələrdə yaxşı idi. Uyğun qiymətə bir otel alıb baha qiymətə satmağı bacardı. Ağıllı hesablamaları və məqsədyönlü işi həssaslığını üstələyib. Henderson, qonaqpərvərlik sənayesinin lideri kimi tanınır.

Heydər Əliyev Beynəlxalq hava limanının gözəl bir guşəsində yerləşən Şeraton hoteli iş adamları və turistlərə sərfəli qiymətə etibarlı, nəzakətli, müasir, cəlbedici və rahat xidmət təklif edir. Standart, Executive, Junior Suite, Presidental Suite və 207 qonaq otağının hamısı kondisionerlərlə təchiz olunub. Hər bir otaqda internetə çıxış, çay/qəhvə ləvazimatı, ütü/ütü masası, fen, birbaşa telefon, LCD ekran televizor, kino-filmlər və 24 saat otaq xidməti mövcuddur. Ən son texnologiyaya uyğun avadanlıqla təchiz olunmuş 338 kv. metrlik sahədə 10 nəfərlik seminar zalından başlayaraq, 650 nəfərlik toy məclisi və ya digər böyük tədbirlər keçirmək üçün rahat, 8 iclas və konfrans zalları mövcuddur.

Hotelin “Silk Way” restoranı əfsanəvi İpək yolunun keçdiyi ölkələrin mətbəxlərindən ləziz yemək çeşidləri təklif edir. Hotelin baş restoranı “Flavours” səhər yeməyi, nahar və yaxud şam yeməyi üçün mükəmməl yerdir. Yay mövsümündə açıq havada əvəzolunmaz kabab-manqal məclisləri üçün geniş meydançası var. Səhərlər restoranda amerikansayağı səhər yeməyi verilir. Aralıq dənizi mətbəxini dadmaq imkanı var. Gün ərzində hotelin lobbisində yerləşən, ev şirniyyatları və tortları ilə məşhur “Cafe Vienna” kafesində çay və ya qəhvə ilə verilən şirniyyatlar sifariş etmək olar. “Fly İnn” hotelin əyləncə və istirahət guşəsidir. Nəhəng LCD ekranlı televizorda dünyanın bütün idman və musiqi yenilikləri canlı olaraq göstərilir. Qonaqlar avadanlıqla tam təchiz olunmuş idman zalında məşq edə, saunada dincələ və ya yüngülləşdirici masaj etdirə bilərlər. Hovuzun ətrafında dincəlmək və suya baş vurmaq – yuxudan oyanmaq və yeni günə gümrah başlamaq üçün ən gözəl vasitədir.

Bakının mərkəzinin ürəyində yerləşən 5 ulduzlu Sheraton Baku Intourist oteli stil və substansiyanın parlaq vəhdətidir. Geniş, eleqant bəzədilmiş mehmanxana və lüks otaqlarda yerləşən və dəbdəbəli yataq ləvazimatları, pulsuz internet və otaqlara sutka ərzində xidmət də daxil olmaqla, bir çox düşünülmüş rahatlıqdan qonaqlar zövq alır. Bakı mərkəzindən cəmi bir neçə dəqiqəlik məsafədə yerləşən, Azərbaycanın paytaxtı ilə maraqlanmağın mümkün olduğu əla icmal nöqtəsini təqdim edir. İçəri şəhər, Şirvanşahlar sarayı çox yaxınlıqda yerləşir. Otel, həmçinin tədbirlərin keçirilməsi üçün çevik örtülü və açıq məkan təklif edir. Azərbaycana səfərin səbəbindən asılı olmayaraq, Sheraton Baku Intourist otelindən qonaqlar mütləq məmnun qalacaqlar. (1); (2); (4).

Nəticə

Beynəlxalq mehmanxana şəbəkələrinin və təklif olunan tipologiyanın təşkilati özünəməxsusluğunu bu məqaləyə əsasən, onların inkişafının ən xarakterik strategiyalarının bir sıra ümumiləşdirici nəticələr verməsi mümkündür.

Birincisi, təşkilatın şəbəkə forması müasir iri və getdikcə qloballaşan mehmanxana biznesi üçün xarakterikdir ki, bu da mehmanxana sahəsinin və mehmanxana məhsulunun spesifikasından irəli gəlir. Hər şeydən əvvəl, mehmanxananın fəaliyyət növlərinin əhəmiyyətli dərəcədə müxtəlifliyini və son mehmanxana məhsulunun (xüsusilə yüksək səviyyəli otellər olduğu halda) kompleksliyinin yüksək dərəcəsini qeyd etmək lazımdır.

Aparılmış tədqiqatda və onun təhlilində mehmanxana biznesinin xüsusiyyətlərinin, mehmanxana təklifinin və mehmanxana şəbəkələrinin strategiyalarının xüsusiyyətlərinin əlavə təsdiqidir.

İkincisi, fiziki, maliyyə, texnoloji aktivlərin və yerləşmə aktivlərinin bütün vacibliyinə görə, mehmanxana firmasının (onun biznes modelinin fərqli üstünlükləri) rəqabət üstünlüyü onun qeyri-maddi aktivləri ilə müəyyən dərəcədə bağlıdır: Brend, insan kapitalı, təşkilati qabiliyyətlər. Otel şəbəkələrinin inkişafı üçün müəyyən etdiyim demək olar ki, bütün strategiyaların müvəffəqiyyəti üçün əsas rol şəbəkə brendləri və şəbəkə iştirakçıları arasında qarşılıqlı faydalı uzunmüddətli əlaqələrin formalaşdırılması, əlaqələndirilməsi və inkişafı üçün təşkilati bacarıqlar oynayır. Mehmanxana biznesində firmaların rəqabət üstünlüklərinin davamlılığı məhz bu qeyri-maddi və çox mürəkkəb aktivlərlə bağlıdır ki, bu da strateji idarəetmə resurs konsepsiyasının məntiqini inandırıcı şəkildə təsdiq edir.

Üçüncüsü, müasir iqtisadiyyatda firmalararası şəbəkələrin yayılması meyilləri ilə həmahəng olan Beynəlxalq mehmanxana biznesinin təşkilinin şəbəkə formasının fenomeni həm də aydın Sahə xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, şəbəkənin mərkəzi firması-son məhsulu istehsal etməyən mehmanxana korporasiyasıdır, korporativ strategiyanın işlənib hazırlanmasına, xüsusilə şəbəkə brendinin dəstəklənməsinə və inkişafına görə məsuliyyət daşıyır. Bu model xeyli dərəcədə şəbəkə təşkilatının "dinamik" növünü, idman geyimi, oyuncaqları, kompyuter sənayesi və digər biznes sahələrinin süjetlərinə görə məşhur olan "içiboş" və ya virtual korporasiyanı xatırladır. Mehmanxana sənayesi halında bu amillər güclü təsirə malik deyil və bundan əlavə, şəbəkə burada mülkiyyətdə olan və vahid idarəetmə altında olan otellərin birləşməsini fərqləndirir ki, bu da digər sahələrin göstərilən nümunələri üçün xarakterik deyil. Belə xüsusiyyətlərin siyahısını davam etdirmək olar.

Əlbəttə ki, mənim məqaləmin təqdim olunan nəticələri çox cəhətdən quruluş xarakteri daşıyır. Bununla yanaşı, artıq kifayət qədər aydındır ki, müasir mehmanxana biznesində şəbəkə təşkilati strategiyalarının öyrənilməsi yalnız sənaye kontekstində deyil, həm də bütövlükdə şəbəkələrarası təşkilat fenomeninə tətbiq olunan konseptual anlayış və praktiki nəticələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mehmanxana biznesinin materiallarında bu fenomenin tədqiqatlarının daha da inkişaf etdirilməsi firmanın müasir nəzəriyyəsində ən mürəkkəb və XXI əsrin başlanğıcında iqtisadiyyatda rəqabət üçün çox aktual olan firmanın sərhədlərinin "yuyulması" və biznesin səmərəli təşkilinin yeni formalarının həllinə mühüm töhfə verə bilər.

References

1. Müzəffər Ağakərimov, Otel, Bakı – 2008.
2. Müzəffər Ağakərimov, Mehmanxanada ön büro, Bakı – 2013.
3. Ə.A.Əyyubov, Turizm və Mehmanxana Təsərrüfatı, Bakı – 2015.
4. Отель высшего класса в городе Баку | Шератон Баку Интурист (marriott.com.ru).

Rəyçi: prof.Ş.Səmədova

Göndərilib: 06.04.2021 Qəbul edilib: 07.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/140-143

Elkhan Ajdar Askarov
Baku State University
master
elkhanaskarov.baku@gmail.com

COMPARATIVE ANALYSIS OF *TESTAMENTARY* SUCCESSION IN THE LEGISLATION OF THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION

Summary

Testamentary succession occupies an important place in the field of Succession law in the civil legislation of the European Union. According to the testamentary succession physical person can give by a will his (her) property or its part to one or more persons among his (her) heirs or to one or more persons who are not among his (her) heirs. The article reflects the concept, sequence, legal basis and place in judicial practice of testamentary succession.

***Key words**:* testamentary *succession, succession law, civil code, legislation, comparative analysis*

Introduction

"Inheritance law is the unity of norms, which regulates the legal destiny of a deceased person's property" (Zoidze B., 2000). "It could appear only after the appearance of the private property" (Javakhishvili I., 1984). The area of family law has suffered crucial changes throughout the centuries. Nowadays, during the times of globalization, these changes are directed towards the internationalization of legal systems of the world. Juridical differences are becoming irrelevant – socio-cultural, socio-economic and political developments of one country influence other countries. The comparative study of these developments is becoming a foundation for future harmonization of the world law.

The given paper presents a precise study of the French and Germany "testate successions". It singles out major terminological units and underlines the most prominent peculiarities of the capitalistic and "almost" capitalistic mechanisms of the modes of inheritance.

Testate succession in the legislation of the *Germany*

German law guarantees the testator's freedom (within the limits of §§ 134 and 138 of the BGB) (see §§ 1937 et seq. of the BGB and Articles 2, paragraph 1 and 14, paragraph 1 of the GG). A will can be revoked at any time by the testator (§ 2253 of the BGB).

The will can be drawn up in one of the forms foreseen by law.

The testator must be capable according to § 2229 of the BGB and he "may make a will only in person" (§ 2064 of the BGB). Pursuant to § 2065, paragraph 1 of the BGB "the testator cannot make a testamentary disposition in such a way that another person has to determine whether it should be effective or not". Furthermore, he "cannot leave to another person the specification of the person who is to receive a gift and the specification of the object of the gift" (§ 2065 of the BGB).

German law doesn't prohibit joint and mutual Wills (§§ 2265 et seq. of the BGB). Succession agreement are allowed as well (§§ 2274 et seq. of the BGB). (1)

Persons who are already 18 years old are fully capable to testate. The testamentary capacity is regulated by § 2229 of the BGB. According to this provision also "a minor may make a will", but "only once he has attained his sixteenth year of age". In this case, he "does not need the consent of his legal representative to make a will" (for the allowed forms, see § 2233, paragraph 1 of the BGB and § 2247, paragraph 4 of the BGB; for more details, see point 3.3.1.4). The one who has not yet reached the age of 16 cannot make a will (neither through a representative as the will can only be made in person: see point 3.3.1.1).

The law also provides that a will cannot be made by "a person who is incapable of realising the importance of a declaration of intent made by him and of acting in accordance with this realisation on account of pathological mental disturbance, mental deficiency or derangement of the senses". According to § 2229, paragraph 4 of the BGB, also the one who is contractually incapable cannot draw up a will.

In his will the testator may appoint an heir (§ 1937 of the BGB) or disinherit a relative, his spouse or his civil partner (§ 1938 of the BGB).

Substitute heirs may be appointed according to § 2099 of the BGB. Pursuant to § 2100 et seq. of the BGB the deceased may also appoint a reversionary or subsequent heir, i.e. an heir that only becomes such "after another heir has first been heir".

One or more executors may be appointed as well (§ 2197 of the BGB).

It is also possible for the deceased to foresee a bequest (§ 1939 of the BGB; see §§ 2147 et seq. of the BGB) (also a preferential one: § 2150 of the BGB). The testamentary gift can be made subject to a condition (a precedent or a subsequent one: §§ 2074 et seq. of the BGB). Furthermore, § 1940 of the BGB allows testamentary burdens (see also §§ 2192 et seq. of the BGB). Thus, the deceased may "oblige his heir or a legatee to perform an act without giving another person a right to the performance" (for the "claim for fulfilment" see § 2194 of the BGB). The deceased may also give directions for the partitioning (§§ 2048 et seq. of the BGB); or exclude it with regard to the estate or individual objects of the estate or make it dependent on a notice period (§ 2044 of the BGB). According to §§ 2050 of the BGB a compensation obligation may be ordered or excluded.

An executor can be appointed by a testamentary disposition (§§ 2197 et seq. of the BGB). In the same way, a foundation can be established (§ 83 of the BGB). Additionally, the deceased may stipulate that one parent shall not manage the child's property (§ 1638 of the BGB) or that the parents or the guardian are not to manage the property of the person subject to their custody (§ 1909 of the BGB). A guardian can be named according to § 1777 of the BGB. A declaration that the acquisition upon death is to be reserved property can be made by means of a will as well (§ 1418, paragraph 2, no 2 of the BGB).

A will can also be used to revoke a previous one

A choice of the law applicable to the succession may be included in the will as well (see Article 22, paragraph 1 of the European Succession Regulation).

In the German legal system, a will can be a handwritten or holographic or a public one (see § 2231 of the BGB).

According to Article 1179 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, there are 2 forms of a testament. Testament must be made in written form. Written testament is allowed in notarial form as well as without it. (3)

The handwritten or holographic will (§ 2247 of the BGB) is made "by a declaration written and signed by" the testator "in his own hand". "The deceased should state the time when and the place where he wrote it down". "The signature should contain the first name and the last name of the testator. If the testator signs in another manner and this signature suffices to establish the identity of the testator and the seriousness of his declaration, such a signature does not invalidate the will". If "the will does not contain any information about the time when it was made and this causes doubts about its validity, the will is to be deemed to be valid only if the necessary ascertainments about the time when it was made can be established in some other manner. The same applies with the necessary modifications to a will that does not contain any information about the place where it was made".

A handwritten will can only be made by a person who turned 18. A minor (i.e. the one who hasn't already reached the age of majority) may not make a handwritten will (the same is for a person incapable of reading) (§§ 2233, paragraphs 1 and 2 and 2247, paragraph 4 of the BGB; see also §§ 22 et seq. of the BeurkG).

The public or notarial will requires a declaration of the deceased's last will to a notary. The latter records it in writing. The deceased can also hand the notary "a document with the statement that it contains his last will". He "may hand over the document either unsealed or sealed" and "it is not required to be written by him" (§ 2232 of the BGB). A public will can be drawn up by minors, if they're already16 years old (see point 3.3.1.2).

Special rules apply to the emergency will(s) (§§ 2249 et seq. of the BGB).

Spouses and registered partners are permitted to draw up joint (and reciprocal) wills too (§ 2265 e seq. and § 2270 et seq. of the BGB). In case of a joint handwritten will, "it suffices if one of the spouses makes a Will in the manner provided there, and the other spouse co-signs the joint declaration in his own hand. The co-signing spouse should thereby state the time (day, month and year) and the place at which his signature was affixed" (§ 2267 of the BGB).

Article 1169 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan defines a joint testament. As stated in this article, in testament there must be only an order of testator (testatrix). It's inadmissible to make testament by two or more persons. Only spouses have a right to make a joint testament on counter inheritance. This testament may be terminated at the request of either spouse but in life time of both of them. (3)

Handwritten and notarised dispositions put in custody by the local court (§§ 344 and 246 of the FamFG; §§ 2248 and 2259 of the BGB) are registered electronically in the Central Register of Wills (Zentrales Testamentregister) at the Federal Chamber of Notaries (Bundesnotarkammer) which exists since 2012 (§ 78b of the BNotO). (4)

Testate succession in the legislation of the France

According to the commonly excepted legal definition: an "inheritance law – sometimes called wills and probate – is concerned with the distribution of a person's property after his (her) death" (Haigh, 2006). It means, that "the successors occupy the part of the deceased person in property relations. This type of permanent link

between generations is a sine qua non (an essential precondition) for public stability and perpetuity of cultural, property and spiritual traditions" (The Commentary of the Civil Code of Georgia, 2000) all over the world

The contemporary French law differentiates two ways of property transference: a testate succession (succession testamentaire) and an intestate succession (succession ab intestate, succession légale, succession légitime). An intestate succession arises by operation of law in the events, when there is no will/testament or the existed testament has been invalidated. In cases of a valid will, "succession testamentaire" takes place.

According to the French Civil Code: "Any person may dispose by will, either under the name of appointment of an heir, or under the name of legacy, or under any other denomination suitable for expressing his wish ... A will may not be made in the same instrument by two or several persons, either for the benefit of a third person, or as a mutual and reciprocal disposition" (Civil Code of France, 2006).

The French legal system presents three major types of a will (testament): an holographic will (testament olographe), an authentic will (testament authentique) and a mystic will (testament mystique). (4)

Testament olographe must be handwritten by the will-maker: "An holographic will is not valid unless it is entirely written, dated and signed by the hand of the testator: it is not subject to any other form" (Civil Code of France, 2006).

The "authentic" will (testament authentique) is made in the presence of two notaries or a notary and two witnesses. The testator dictates the will and the notary writes or types it. Afterwards, it is read and signed in the presence of the notary by the testator and witnesses.

This form is used in the Civil Code of the Azerbaijan Republic when the disabled and illiterate make a will. So that, Article 1183 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan is called "Testament of deaf-mute and blind person". This article states that If testator (testatrix) is a deaf-mute or deaf-mute and illiterate person then he (she) must make his (her) will in notary office in presence of two witnesses and one person who is able to explain to testator (testatrix) the fact of the matter and who can approve by his (her) signature that substance of testament complies with testator (testatrix)'s will. (3)

A mystic/secret will (testament mystique) is usually "typed or handwritten by the testator or by someone on his/her behalf. It is then signed by the testator and sealed in an envelope in the presence of a notary and two witnesses. The notary creates an acte de suscription registered on the sealed will or envelope. The content remains secret until it is opened on the death of the testator" (French wills). Article 976 of the Civil Code of France gives more precise description of the preparation of "testament mystique": "Where a testator wishes to make a secret will, the paper which contains the dispositions or the paper used as an envelope, if there is one, shall be closed, stamped and sealed up. The testator shall present it thus closed, stamped and sealed up to the notaire and to two witnesses, or he will have it closed, stamped and sealed up in their presence and he shall declare that the contents of that paper is his will, signed by him, and written by him or by another, while affirming in that latter case, that he has personally verified its contents; he shall indicate, in all cases, the mode of writing used (by hand or mechanical)… instrument shall be signed by the testator as well as by the notaire and the witnesses" (Civil Code of France, 2006) (2)

Despite a vividly expressed freedom of disposition, the French law limits the testator's rights of devolution of the estate by recognizing the so-called "reserved heirs" (héritiers réservataires). It's a well-known fact, that in France a person's estate is divided between the quotité disponible (a disposable portion) and the réserve légale (reserved portion). The former is freely disposable by will, while the latter "must go to the protected heirs, regardless of the wishes of the deceased. "The réserve légale protects the interests of children (réservataires) who survive a parent and the reserved portion must pass equally between them, regardless of the wishes of the deceased or of any will. (5)

Since January 1, 2007, where there are no children, a surviving spouse is able to take all of the estate, in preference to the deceased's parents. Prior to this change in the law, the parent would have inherited a considerable portion of the estate" (Kinnealy L., 2013). Therefore, the French "testate succession" comprises the following major elements:

• testateur (a testator) – a creator of a will. In case of a female-creator (testatrix), the French term testatrice is used.

• légataire (an heir) – a person or a legal entity, which receives property from the estate of a deceased, through a will;

• testament (a will) – a document created by the testator.

It's worth mentioning, that the French law recognizes a family agreement (Pacte de Famille), which allows persons to get family members to agree to the organization of their inheritance during their lifetime. All interested parties sign "Pacte de Famille" with notaire (a notary) which binds them to agreements made during the life of the deceased.

Conclusion

We have seen that the contemporary laws of Germany and France make distinction between testate and intestate successions. The legal systems of both countries single out three major elements of testate succession: a testator, an heir and a will.

The laws of Germany and France nominate a "will" as the most commonly used legal instrument by which a testator regulates the rights of others over his/her property after his/her death. The legal systems of both countries differentiate official (notarized) and unofficial types of wills. However, the major difference lies in the fact, that the Civil Code of German recognizes official, private and joint wills. The French legal system has no joint wills, but presents a mystic will (testament mystique).

Finally, it's worth mentioning, that the comparative analysis of the German and French legal systems revealed their major differences and similarities. Obviously, the existed terminological and conceptual gaps will be filled during the flow of time via the influence of ongoing globalizing processes. Supposedly, the final establishment of capitalism will "increase the homogeneity" of the German and French legal systems.

References

1. Civil Code of Germany
2. Civil Code of France
3. Civil Code fo Azerbaijan
4. Family Property and Succession in EU Member States National Reports on the Collected Data, 2019
5. https://e-justice.europa.eu/content_general_information-166-fr-en.do?member=1

Rəyçi: h.f.d. N.Fərziyeva

Göndərilib: 28.04.2021 Qəbul edilib: 29.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/144-146

Sevil Əliheydər qızı Dəmirli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
Sevil.damirli@mail.ru

AVROPA İTTİFAQINDA MÜQAVİLƏ POZUNTUSU PROSEDURU. İLKİN İCRAATIN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *müqavilə pozuntusu, ilkin icraat, prosedur, Avropa Komissiyası, Aİ məhkəməsi*

Infringement Procedure in the European Union. The importance of the preliminary procedure

Summary

Judicial practice formed in the practice of the European Court of Justice belongs to the category of the main sources of law of European law. This practice was the source of law referred to by all Member States and their respective judicial authorities. The article discusses the important place of the preliminary proceedings in the case of violation of the contract by the Court. In practice, the proper conduct of preliminary proceedings shows that court time is used effectively in many disputes. This reflects the European Court's exceptional legal role in ensuring the rule of law and its direct force. The article can be used by university students, teachers, lawyers, researchers, European legal scholars and other practitioners

Key words: *contract violation, the preliminary proceedings, procedure, European Comission, European Court of Justice*

Giriş

Avropa qitəsində yerləşən dövlətlərin ittifaq halında birləşməsi tarixən həmin dövlətlərin müqəddəs arzusu olmuşdur. XX əsrdə baş vermiş dünya müharibələrinin ağlasığmaz dəhşətlərini görmüş və həmin müharibələr nəticəsində böyük insan itkisinə məruz qalmış Avropada bu arzunun gerçəkləşdirilməsi xüsusən də keçən əsrin ortalarında obyektiv zərurətə çevrildi. Avropa İttifaqı mürəkkəb xarakterə malik olan unikal beynəlxalq inteqrasiya birliyidir. Avropa dövlətlərini birləşdirən bu birlik özündə həm federativ dövlətin, həm dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın, həm də dövlətəbənzər qurumun elementlərini birləşdirir. Avropa İttifaqı elə böyük və iri inteqrasiya birliyidir ki, faktiki olaraq, dünyada onun oxşarı və bənzəri yoxdur. Hər şeydən əvvəl deməliyik ki, Avropa İttifaqı dövlətdənüstün qurumdur. Belə ki, Avropa İttifaqının reqlament formasında qəbul edilən qərarlan üzv-dövlətlərin ərazisində birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. (1,səh.6)

İndi isə Avropa Ittifaqının ədalət mühakiməsi ilə daha yaxından tanış olub, məhkəmə pozuntusu prosedurunu nəzərdən keçirək.

Üzv-dövlətlərin məhkəmələrində işlərə həddindən artıq uzun müddət ərzində baxılmasına dair şikayətlərin sayının Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində əhəmiyyətli dərəcədə artması nəticəsində Avropa Şurası tərəfindən milli məhkəmə sisteminin səmərəliliyinə diqqət artırılmış və bəzi tövsiyələr hazırlanmışdır. (2) Təsis olunduğu vaxtdan keçən qısa bir müddət ərzində Komissiya tərəfindən İnsan Hüquqlarına dair Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində təsbit edilmiş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun daha səmərəli həyata keçirilməsi məqsədilə üzv-dövlətlərin məhkəmə sistemlərinin inkişafı üçün çox böyük işlər görülmüşdür. (3)

Avropa İttifaqının dövlətüstü hüquqi rejimi, Birlik qanunlarına uyğunluğu təmin etmək üçün məcburi məhkəmə nəzarətini yaratdı. Onu digər beynəlxalq hüquq sistemlərindən fərqləndirən də məhz elə budur.

Burada Avropa Komissiyasının rolu böyükdür. Komissiya, öz araşdırmalarına, vətəndaşlar, müəssisələr və ya maraqlı tərəflərin şikayətləri əsasında Avropa Birliyi qanunlarının mümkün pozuntularını müəyyənləşdirir.(4)

Avropa İttifaqının fəaliyyəti haqqında müqavilənin 258-ci maddəsinə əsasən müqavilə pozuntusu proseduru Avropa Komissiyası və üzv dövlətlərin istifadə edə biləcəyi iki vacib birbaşa müraciətdən biridir. (5, maddə 258) Bu zaman Avropa Komissiyası “müqavilələrin nəzarətçisi” olaraq məsuliyyət daşıyır. O, əsas (buraya təsis müqavilələrini misal göstərmək olar) və əlavə Birlik qanunlarına uyğunluğa nəzarət edir və onların tətbiqini təmin edir. Xüsusi nəzarət və izləmə səlahiyyətlərindən başqa Komissiya həmçinin üzv-dövlətlər tərəfindən törədilən müqavilə pozuntularından şikayət edə, onların Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən yoxlanılmasını tələb edə bilər (4). Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqı Məhkəməsi dörd əsas funksiyanı yerinə yetirir ki, həmin funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir: təminat funksiyası, nəzarət funksiyası, yoxlama funksiyası və arbitr funksiyası. (1. səh, 201)

Məhkəmə yarandığı andan başlayaraq, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil və nüfuzlu institutlarından birinə çevrilmişdir. O, nəyinki hüquqtətbiqedici, o cümlədən hüquqyaradıcı institut olmaqla, Birlik və İttifaq daxilində

hüquq qaydalarının rəhbər başlanğıcı olmuş, təsis müqavilələrindəki çoxsaylı boşluqları aradan qaldırmışdır. Avropa konstitusiyası da üç fərqli məhkəmə instansiyasının yaradılmsını nəzərdə tutur:

1. Avropa İttifaqı Məhkəməsi
2. Ümumi Məhkəmə
3. İxtisaslaşdırılmış Məhkəmələr

Müqavilənin pozulması Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən aşkar edildikdə, prosedur başladılır. Prosedur zamanı Məhkəmə işlərinin aparılması qaydası Məhkəmə Nizamnamələri, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin, Birinci İnstansiya Məhkəməsi və İxtisaslaşdırılmış məhkəmə palatalarının prosessual reqlamentləri ilə tənzimlənir. (5, səh. 95)

Eyni zamanda Müqavilə pozuntusu proseduru üzv dövlətlərə Birlik qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsul üzv-dövlətə qarşı iddia qaldırmaq fürsətini də təqdim edir.

258-ci maddəyə əsasən müqavilə pozuntusu iddiası, üzv-dövlətin Birlik qanunlarında göstərilən öhdəliklərini pozduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir (6, maddə 258). Buradan başa düşürük ki, bu prosedurun məqsədi üzv dövlətləri Birlik qanunları çərçivəsində öhdəliklərini yerinə yetirməyə sövq etməkdir. Üzv-dövlət aktlarının Birlik qanunları ilə uyğunluğunun nəzarəti iki formada həyata keçirilə bilər:

- 258-ci maddəyə əsasən komissiyanın nəzarəti kontekstində
- 259-cu maddəyə əsasən digər üzv dövlətin iddiası əsasında.

Müqavilə pozuntusu aşkar edildikdə, ilk əvvəl Avropa Komissiyası tərəfindən ilkin icraat həyata keçirilir. İlkin icraat xəbərdarlıq və süzgəc funksiyalarını yerinə yetirir. Prosedurun ən əhəmiyyətli mərhələsi sayılan bu mərhələdə Avropa Komissiyası üç addımda irəliləyir:

İlk əvvəl cavabdeh dövlətə ilkin icraatın başladılmasını elan edir, müqavilənin pozulmuş hesab etdiyi müddəaların faktlarını açıqlayır və müəyyən edilmiş müddətdə dövlətdən iddalara cavab gözləyir. (7)

Diqqət etmək lazımdır ki, müqavilə pozuntusu prosedurunun qəbul edilməsi üçün cavabdeh üzv-dövlətə Birlik qanunlarını pozduğu iddiasına münasibət bildirmə imkanı verilməlidir. Əks təqdirdə prosedur düzgün həyata keçirilmiş sayılmaz.

Bu şəkildə, suverenliyi qorumaqla, həmin üzv dövlətin pozuntuya son verməsinə gətirib çıxarmaq olar. Üzv-dövlətə verilmiş müddət sona çatdıqda, Komissiya özünün əsaslandırılmış açıqlamasını məhkəməyə təqdim edir.Vacib tərəflərdən biri də odur ki, Məhkəmə mübahisənin mövzusu ilkin icraatda göstərildikdən sonra genişləndirilə bilməz. Hələ ilkin məhkəmə icraatı başlamazdan əvvəl Komissiya fərdi iddihamların mövzusunu aidiyyəti üzv-dövlətin məsul nazirliyi ilə yazılı mübadilə yolu ilə müzakirə etməyə çalışır. (8)

Bu prosedurun məqsədi Komissiya tərəfindən iddia edilən pozuntu ilə əlaqədar mübahisələrin həlli üçün gizli yazışmalardan istifadə edərək, mediadan və ətrafdan qapalı şəkildə mübahisəni həll etməkdir. Düşünürük ki, bu üsul məhkəmədənkənar ən səmərəli üsuldur. Təcrübədə adətən Komissiya və cavabdeh üzv-dövlət rəsmilərinin problemə həll yolu tapmaq üçün birlikdə çalışdıqları paket yığıncaqlar da çağırılır. Rəsmi ilkin icraat yalnız bütün bunlar uğursuz olduqdan sonra başlanacaqdır. Lakin burada da istisnalar mövcuddur. Misal üçün Avropa İttifaqının fəaliyyəti haqqında qanunun 108-ci maddəsinin II bəndinə əsasən Komissiyaının formal yoxlanışı zamanı nəticə neqativ olarsa, ilkin icraat buraxılaraq birbaşa Aİ ədalət məhkəməsinə müraciət edilir. (6, maddə 108, bənd 2)

Bəzi hallarda cavabdeh üzv-dövlətlərin Komissiyanın müraciətinə vaxtında reaksiya verməməsi, bu müraciətə əməl etməməsi və yaxud Komissiyanın prosedur qaydalarını düzgün həyata keçirməməsinə şahid ola bilərik. Bu da ilkin icraat zamanı pozuntuların yaranmasına gətirib çıxarır. Nümunə olaraq 2017-ci ilin avqust ayında Avropa Komissiyasının müqavilələrdəki öhdəliklərə qarşı mümkün bir pozuntuya görə Almaniya Federativ Respublikasına qarşı başlatdığı istintaqı göstərmək olar (9). Komissiya Alman notar peşəsinin yalnız Alman vətəndaşları üçün açıq olmasını Avropa İttifaqının fəaliyyəti haqqında müqavilənin 49-cu maddəsində təsbit edilən ayrı-seçkilik hüququna zidd olduğuna əsaslanırdı. Əvvəlcədən yazışmalar aparmadan Almaniya Federativ Respublikasından 2017-ci ilin noyabrında iki ay müddətində iddia edilən pozuntuya münasibət bildirməsini istədi. Almaniya bu müraciətə göstərilən müddət ərzində reaksiya verməyib, yalnız may ayının əvvəllərində notariat sistemində edilən dəyişiklik səbəbindən vətəndaşlıq şərtinin ləğv edildiyini bildirdi. Buna baxmayaraq, Komissiya 2017-ci il may ayının ortalarında Avropa Birliyi Ədalət Məhkəməsinə bir iddia qaldırdı. Prosedur ərzində Almaniya cavab verərək bildirdi ki, komissiya prosedurun ilkin icraatını düzgün həyata keçirməyib, ona daha əvvəl özünü ifadə etmək üçün fürsət tanımamışdır. Komissiya sonrakı cavabında, prosedurunun nə zaman və necə başlanacağına qərar vermək yalnız onun səlahiyyətində olduğunu bildirərək qarşı çıxdı. Bu zaman Komissiyanın qaldırdığı iddianın qəbul edilməli olub-olmadığı mübahisələr yaratmışdır. Ədalət məhkəməsi müraciəti rədd etmişdir. (9)

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənlərər diqqət yetirsək, müqavilə pozuntusu prosedurunda ilkin icraatın düzgün həyata keçirilməməsinin məhkəmə vaxtının səmərəli təşkilinə də mənfi təsir etdiyini görərik. İlkin icraat eyni zamanda bəzi kateqoriya mübahisələrinin məhkəmədən kənar alternativ həlli üçün ədalət mühakiməsində önəmli yer tutur. Ədalət Mühakiməsinin Səmərəliliyi üzrə Avropa Komissiyasının fəaliyyəti nəticə etibarı ilə bütün Avropa üzv-dövlətlərinin mənafeyi naminədir. Bunun üçün həm üzv-dövlətlər, həm də Avropa Komissiyası mübahisələri ədalət məhkəməsinə müraciət etmədən həll etmək üçün prosedur zamanl ilkin icraata önəm verməli, üzərlərinə düşən vəzifələri məsuliyyətlə yerinə yetirməlidirlər.

References

1. European law. Textbook / with general editing by E.A. Aliyev. Baku 2016
2. Jean-Paul Jean, Ramin Gurbanov. European Commission for the Efficiency of Justice CEPEJ Research №22. Council of Europe publication. 2016
3. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Amended in accordance with Protocols 11 and 14.
4. Schulze / Zuleeg / Classen. European law. A book for the practice of German law. 3rd edition. 2015
5. Rahib Akbarov. European law. Textbook. Baku 2016
6. Treaty on the activities of the European Union
7. 7.Prof. Dr. Matthias Pechstein. Exam scheme. European University Viadrina
8. Herrmann. European law. 6th edition. 2017
9. The European Commission against Germany. Rs. C-54/08

Rəyçi: h.f.d. T.Hüseynov

Göndərilib: 05.04.2021 Qəbul edilib: 06.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/147-150

Nəzrin Elmar qızı Şahbazlı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nazrinshahbazli@mail.ru

QADAĞAN EDİLƏN DOPİNQ MADDƏLƏRİ VƏ ÜSULLARI, ONLARIN ANLAYISI. DOPİNQƏ NƏZARƏTİN APARILMA QAYDASI

Açar sözlər: *dopinq maddələri, idman, zərərli vasitələr, dürüst oyun prinsipi, sağlamlıq, dopinq nəzarəti, dopinq üsulları*

Prohibited doping substances and methods, their definition. Doping control procedure

Summary

Doping by humans, both in competitions and on a daily basis, remains a major health problem in modern times. There are many growing body of evidences on the negative health effects of using doping. Doping-is the use of substances that will artificially increase their performance and harm the physical and psychological health of the athlete during a race or in preparation for a game. Worldwide doping controls are carried out in accordance with the Code and the International Standard for Testing (IST). Athletes who compete at the international and national level may be tested anytime, anywhere. Specially trained and accredited doping control personnel carry out all tests. The doping control procedure is clearly defined for all anti-doping organizations in the World Anti-Doping Agency (WADA) International Standard for Testing and Investigations (ISTI).

Key words: *doping substances, sports, harmful substance, fairplay, health, control of doping, methods of doping*

Giriş

Qeyri-təbii və süni şəkildə dopinq maddələrinin köməyi ilə əldə edilən idman performansı idmançını müvəffəqiyyətə apararkən, onu əxlaqlı, mədəni və fəzilətli olmaqdan uzaqlaşdırır, yaxşı keyfiyyətlərinin itirilməsinə və idman fəaliyyətinin get-gedə məhvinə zəmin hazırlamaqla yanaşı, yarışda iştirak edən digər idmançıların hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır. Rəqabətin olduğu bütün yarışlarda, beynəlxalq anlayışı əhatə edən fairplay" konsepsiyası rəqiblərə, komanda yoldaşlarına, hakimlərə, rəsmi şəxslərə və azarkeşlərə hörmət və oyunun qaydalarına zidd hərəkət etməmək prinsipini daşıyır. İdmanda dopinq vasitələrindən və üsullarından istifadəyə qarşı mübarizənin əsas prinsiplərindən biri kimi də məhz dürüst oyun prinsipi (fairplay) göstərilmişdir. Dopinq maddələrindən isifadə edilməsi dürüst oyun prinsipini- fairplay" konsepsiyasına ciddi zərər vurur. Bununla bağlı, FİFA-nın Futbol üzrə Fair Play (Ədalətli oyun) Kodeksini göstərə bilərik. Bu kodeks dürüst oyun prinsiplərinə əsaslanır, hər zaman müdafiə etdiyi və kənardan olan müxtəlif təsir və mümkün təzyiqlərə baxmayaraq, gələcəkdə də uğrunda mübarizə aparacağı idman yönümlü, əxlaqi və etik prinsipləri əhatə edir.

an edilən dopinq maddələri və üsulları

Dopinq idmançının yarış zamanı fiziki və zehni performansını artırmaq üçün Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsində qeyd edilmiş antidopinq qaydalarının bir və ya bir neçəsinin pozulması və "Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi" (BOK) tərəfindən qadağan edilmiş maddələrin və ya üsulların şüurlu və ya şüursuz istifadəsi olaraq təyin edilir.

Dopinq həm idman ədalətinə ziddir, çünki həm haqsız rəqabət üçün zəmin hazırlayır, həm də idmançının sağlamlığını qısa və uzun müddətə pozur, hətta ölüm riskinə gətirib çıxarır. Bu səbəblərdən dopinq WADA, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi, FIFA, UEFA, FIBA və IAAF kimi beynəlxalq idman təşkilatları və Azərbaycan Milli Antidopinq Agentliyi (AMADA) tərəfindən qadağan edilmişdir (1).

Demək olar ki, bütün dopinq maddələri bədəndə qısa və ya uzun müddətli yan təsirlərə səbəb olur. Kişilərdə bəzi hormonları artırmaq üçün istifadə olunan maddələrin infarkt, xoşxassəli və bədxassəli şişlərin əmələ gəlməsinə, qaraciyər funksiyasının pozulmasına və sonsuzluğa səbəb olduğu məlum məsələdir.

Ümumdünya Antidopinq Agentliyi (WADA) tərəfindən qadağan edilmiş dopinq maddələri və üsulları aşağıdakı 3 qrup şəklində göstərilmişdir (2):

1. Hər zaman qadağan edilmiş dopinq maddələri və üsulları
2. Yalnız yarış müddətində qadağan edilmiş dopinq maddələri və üsulları
3. Bəzi idman növlərində qadağan edilmiş dopinq maddələri və üsulları

Hər zaman qadağan edilmiş dopinq maddələri və üsulları 6 qrupa bölünür:

1. Təsdiq olunmamış maddələr

2. Anabolik agentlər (Bu maddələrin bir qismi məhdudiyyət olmadan, məsələn müalicə zamanı istifadə olunan dərman vasitələrinin tərkibində ola bilər).

3. Peptid hormonları, böyümə faktorları, onlara oxşar maddələr və mimetiklər (Bu maddələrin də bir qismi həmçinin məhdudiyyət olmadan, məsələn anemiya və ya idmançının müalicəsi üçün istifadə olunan dərman vasitələrinin tərkibində ola bilər).

4. Beta – 2 aqonistlər (Bəzi maddələr isə məsələn astma və digər tənəffüs pozğunluqlarının müalicəsi üçün istifadə olunan dərman vasitələrinin tərkibində ola bilər).

5. Hormon və metabolik modulyatorlar (Lakin, bəzi qadın xəstəliklərinin müalicəsi üçün məhdudiyyət olmadan, məsələn süd vəzi xərçəngi, diabetlər, sonsuzluq kimi xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə olunan dərman vasitələrinin tərkibində ola bilər).

6. Diuretiklər və gizlədici agentlər (Bu maddələrin bir qismi məhdudiyyət olmadan, məsələn ürək çatışmazlığı, hipertoniya müalicəsi üçün istifadə olunan dərman vasitələrinin tərkibində ola bilər).

Yalnız yarış müddətində qadağan edilmiş dopinq maddələri və üsulları isə daha çox asılılıq yaradan maddələrdir. Bu qrupa kokain, diamorfin (eroin) və tetrahidrokanabinol maddələri daxil edilmişdir. Əgər yarış müddətində bu qruplara daxil olan, asılılıq yaradan maddələrdən istifadə halı təsdiq edilərsə sanksiya müddəti 3 ay ola bilər:

1-Bu maddələrdən istifadə yarışdan kənar müddətə təsadüf edilərsə

2-İdman göstəricilərinə təsir göstərmədiyi müəyyən edilərsə.

Əgər idmançıya bu maddələrdən istifadə səbəbli sanksiyalar tətbiq edilibsə, o, könüllü olaraq asılılıq yaradan maddələrdən müalicə və reabilitasiya üzrə proqrama qoşularsa və bu proqram tərəfindən təyin edilmiş müalicəni qənaətbəxş şəkildə başa çatdırarsa sanksiya müddəti bir ayadək azaldıla bilər.

3-cü qrup bəzi idman növlərində qadağan edilmiş maddələr və üsullarına isə Beta-blokatorlar daxildir.1 yanvar 2021-ci il Antidopinq Məcəlləsinə edilən dəyişiklikdə yeni nebivolol nümunə kimi siyahıya əlavə edilib.

Bu maddələrdən və üsullardan istifadə edən bəzi idmançıların idman fəaliyyəti zamanı boyunca və ya idman fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra bu maddələrin istifadəsi nəticəsində yaranan xəstəliklər səbəbiylə ömür boyu əziyyət çəkdiyi, hətta öldüyü dəfələrlə radio, televizya və qazetlərdə, habelə sosial şəbəkələrdə bildirilmişdir.

Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi tərəfindən isə qadağan olunmuş maddələr və üsullar 5 əsas qrupa bölünür (3):

1. Stimulyatorlar (Amfetamin, efedrin və s.)
2. Narkotik Analjeziklər (Morfin, eroin və s.)
3. Anabolik maddələr (Testosteron və s.)
4. Diuretiklər (Furosemid və s.)
5. Peptid hormonları (eritropoetin, inkişaf hormonu və s.)

Bunların içində ən çox istifadə edilən dopinq maddələri Stimulyatorlar" (Amfetamin, efedrin və s.) "Peptid hormonları" (eritropoetin, inkişaf hormonu və s.) Anabolik maddələr" aiddir.

Stimulyatorlar və onların əks təsirləri

Stimulyatorlar mərkəzi sinir sisteminə birbaşa təsir ilə stimullaşdıran maddələrdir. Bu maddə metabolizma dərəcəsi, beyin, onurğa beyni və ürək üzərində stimullaşdırıcı təsir göstərir. Efedrin, psevdoefedrin, fenilpropanolamin kimi maddələr, stimulyatorların təsnifatına daxil olan maddələrə qrip dərmanlarında da rast gəlinir. Yan təsirləri dozadan, istifadə müddətindən və tezliyindən asılıdır. Bununla belə yan təsirlər aşağı dozalarda da görülə bilər. Lakin, mənfi təsirlər yüksək dozalarda daha çox özünü göstərir. Dopinqin istifadəsiylə ürəyin və digər həyati əhəmiyyət daşıyan orqanların fəaliyyət nizamı pozula bilər. Uzun müddət və isti tempratur altında - ağır şərtlərdə idman edərkən həblərin (toz, maye) yan təsirlər daha da artır. Uzunmüddətli istifadədə eyni təsiri əldə etmək üçün dozanı artırmaq lazımdır. Çünki zamanla bu cür maddələrə qarşı tolerantlıq yaranır.

Peptid hormonları

Peptid hormonları təbii hormonlardır və digər hormonların bədənə yayılmasına nəzarət edir. Dopinqin inkişafı artıran, əzələləri böyüdən və ağrıları azaldan təsirləri vardır. Bu maddə əsasən sintetik maddə kimi tanınır. Digərlərinə nisbətən zərərləri az olsa da təbii ki, bu maddə də süni şəkildə əzələ böyüdücü kimi tanınır və hormonların pozulmasına gətirib çıxarır. Bu hormonlar hər zaman qadağan edilmiş maddələr və üsullar qrupuna daxildir. İstər yarış müddətində istərsə də, yarışdan kənar müddətdə istifadəsinə yol verilmir.

Anabolik steroidləri

Anabolik-androgenik steroidlər, idmançılar tərəfindən ən çox istifadə edilən dopinq maddələri arasındadır. Maddə güc və bəzi idmanlarda əzələ gücünü və əzələ kütləsini artırmaq üçün istifadə olunur. Yarışmadan qısa müddət əvvəl digər dopinq maddələri istifadə edilərkən, anabolik steroidlərin təsirli olması üçün bir neçə ay əvvəl və normal müalicə dozalarından 10 dəfə çox dozalarda istifadə edilməlidir. Atletik performansı artırmaq üçün yüksək dozalarda və uzun müddətli anabolik steroid istifadə etmək lazımdır. Anabolik steroidlər bədənin demək olar ki, bütün orqanlarında yan təsirlərə səbəb ola bilər. Anabolik maddələr normal hormon funksiyasına təsir göstərir. Anabolik steroidlər qaraciyər xəstəliyi riskini, qan təzyiqini, yüksək sıxlıqlı lipidlərin səviyyəsini artırır və ürək-damar xəstəlikləri riskinə səbəb olur. Bundan əlavə qadınlarda sümük əriməsi xəstəliyi, səsin qalınlaşması, depressiya və s. gətirib çıxara bilir. Bu təsirlərə əlavə olaraq dopinqin psixoloji təsirləri də var.

Xaricdə aparılan araşdırma və sorğuların nəticələrini araşdırarkən bu qənaətə gəlmək olar ki, idmançıların 79,5%-i stimulyatorlardan daha çox istifadə edir. İdmançıların təxminən üçdə ikisi dopinqi idmançılar, məşqçilər və inzibatçılar tərəfindən yaxşı tanıdığını (64.4%), bu barədə məlumatlı olduqlarını (şəxsi təcrübə) (64.6%) və dopinqlə bağlı nəşrlər oxuduqlarını (65.8%) bildirirlər. Ümumiyyətlə, xarici ölkələrdə bir çox idmançı, aralarında qadağan edilmiş bir maddə olduğunu bilmədən qəbul etdikləri dərmanlara görə cəzalandırılırlar. Buna görə də, dərmanı istifadə etməzdən əvvəl dərmanın qadağan edilmiş maddələr siyahısında olub - olmaması mütləq şəkildə yoxlanmalıdır (11).

BOK tərəfindən qeydə alınan və idmançılar tərəfindən istifadəsi məhdudlaşdırılan digər maddələr 5 əsas qrupa bölünür:

- Alkaqol;
- Kortikosteroidlər
- Beta-blokerlər
- Esrar
- Lokal anestezik

Lakin, idmançının hər hansı bir xəstəliyi varsa və bu xəstəliklə bağlı müəyyən dərmanları qəbul etmək məcburiyyətindədirlərsə, idmançıya təcili təxirəsalınmaz müdaxilə tələb edilərsə (qəza, təcili cərrahi müdaxilə və s.) o, Terapevtik İstifadə üçün istisna Komitəsinə müraciət edə bilər. Əgər qadağan edilmiş dopinq maddələri və üsulları, Terapevtik İstifadə üçün İstisnalar (Tİİ) üzrə Beynəlxalq Standarta uyğun olaraq verilmiş Tİİ müddəalarına uyğundurlarsa, onlar antidopinq qayda pozuntusu hesab edilmirlər. İdmançı istənilən dərman və ya qida əlavəsinin qəbulundan öncə aid olduğu idman federasiyasının həkimi ilə məsləhətləşməlidir. Terepavtik istifadə üçün istisna Komitəsinə müraciətin edilmə forması Antidopinq Məcəlləsində idmançıların kateqoriyalarına uyğun olaraq-beynəlxalq səviyyəli idmançılar, milli səviyyəli idmançılar və 1 yanvar 2021-ci il tarixində qüvvəyə minən dəyişikliyə əsasən digər idmançılar kateqoriyası şəkildə göstərilmişdir. Beynəlxalq səviyyəli idmançılar öz idman növü üzrə Beynəlxalq Federasiyasının Terapevik istifadə üçün istisna Komitəsinə (TİİK), Milli səviyyəli idmançılar Milli Antidopinq Təşkilatının TİİK-nə və Əsas Tədbir Təşkilatçısının TİİK-nə müraciət etməlidirlər. Yeni edilən dəyişikliyə əsasən digər idmançılar (milli və beynəlxalq səviyyədə olmayan idmançılar) Milli Antidopinq Təşkilatının TİİK-nə müraciət etməlidirlər (2).

Dopinq nəzarətinin həyata keçirilməsi

Ölkəmizdə dopinq nəzarətinin aparılma qaydası Azərbaycan Milli Antidopinq Agentliyi tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir. Bu proses 2 cür keçirilir: yarışmadan kənar müddətdə test keçirmə və yarışma müddətində test keçirmə. Yarışmadan kənar müddətdə keçiriləcək test haqqında əvvəlcədən məlumat verilmədən,istənilən zaman və istənilən yerdə həyata keçirilir. Əsasən, komandalar məşq sessiyaları dövründə testdən keçirilir. Əgər zərurət olarsa evləri daxil olmaqla, digər yerlərdə testdən keçirilə bilərlər. Yarışma müddətində keçirilən test isə idman tədbirləri zamanı keçirilir. Yarış müddəti yarışdan bilavasitə əvvəlki gün saat 23:59-dan etibarən başlayan və yarışmanın bitdiyi ana qədər nəzərdə tutulan zaman kəsiyi hesab edilir. Bu anlayış 1 yanvar 2021-ci il tarixində qüvvəyə minmiş Məcəllədə qeyd edilmişdir. Bu müddətə həmçinin, Dopinq Nəzarəti Prosesinin başa çatdığı dövrdə daxil edilir. Burada seçim təsadüfi və ya hər hansı səbəbdən irəli gələn məqsədli ola bilər. Yarışmada iştirak etməmiş idmançılar, məsələn, ehtiyat oyunçular yaxud yarışmalara cəlb olunmayanlar da dopinq nəzarətindən keçirilə bilərlər. AMADA ÜADA-nın Test Keçirmə və Təhqiqatlar üzrə Beynəlxalq Standartına müvafiq olaraq Milli Test Proqramını idarə edir. Milli Test Proqramı üzrə qan testi keçirilir. Test yarışma müddətində yaxud yarışmadan kənar müddətdə keçirilə bilər (4).

Dopinq nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün idmançıdan qan nümunələri götürülür daha sonra laboratoriyada qan tərkibinin standartlara uyğun olmadığını yoxlayır. İdmançılardan toplanan qan nümunələrinin daşınması və ya saxlanması zamanı Temperatur Nəzarəti Cihazının (Q-tag) nömrəsi Dopinq Nəzarəti Formasında qeyd edilir. İdmançı qan nümünəsinin götürülməsindən boyun qaçırdıqda, oyundan kənarlaşdırılır. İdmançı və dopinq nəzarəti zamanı onu müşayiət edən digər işçilər (məşqçi, menecer, həkim və s.) dopinq nümunə standartlarını da bilməli və bu barədə idmançını müntəzəm olaraq məlumatlandırmalıdırlar.

Qlobal antidopinqə nəzarətinin aparılması Ümumdünya Antidopinq Agentliyi (ÜADA) tərəfindən və Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsi üzrə Beynəlxalq Standarta əsasən monitorinq edilir. ÜADA-nın qlobal tənzimləyici qurum kimi əsas rolu bütün idman növləri və ölkələr üzrə antidopinq qaydalarını və siyasətlərini hazırlamaq, uyğunlaşdırmaq və əlaqələndirmək, Məcəllə və ona bağlı Beynəlxalq Standartların effektiv icrasını təminini və monitorinqini etməkdir. Əlavə olaraq, ölkələrin beynəlxlaq öhdəlikləri ilə əlaqədar "İdmanda dopinqə qarşı mübarizə haqqında" Beynəlxalq Konvensiyasına riayət YUNESKO-nun Monitorinq Qrupu tərəfindən müntəzəm monitorinq edilir.

Dopinq Nəzarətləri Milli və Beynəlxalq Antidopinq Təşkilatları tərəfindən təşkil edilərək idarə olunur. Dünyada antidopinq nəzarəti Ümumdünya Antidopinq Agentliyi (WADA) tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalaraa əsaslanır. Milli və Beynəlxalq Antidopinq Təşkilatları qəbul edilmiş beynəlxalq standartlara uyğun

dopinq nəzarətini həyata keçirməlidirlər. Bu standartlar Dünya Antidopinq Agentliyi və ya Beynəlxalq İdman Federasiyaları tərəfindən yayımlanır.

Standartlara zidd bir əməliyyat olması halında, idmançı və ya onu müşayiət edən məmur dopinq nəzarəti prosesinə etiraz etmək səlahiyyətinə malikdir. Müraciət səlahiyyətli Milli və Beynəlxalq Antidopinq Təşkilatları tərəfindən qiymətləndirilir və lazımi tədbirlər qısa zamanda görülür.

Rəsmi şəxs idmançıdan son on gün ərzində resept və ya reseptsiz dərman, əlavələr və ya digər maddə qəbul edib-etmədiyini soruşur. İdmançının bu suala verdiyi cavablar Dopinq İdarəetmə Formunda qeyd olunur.

Dopinq İdarəetmə Formundakı məlumatlar idmançı və onun nümayəndəsi tərəfindən idarə olunur. İdmançı bütün məlumatların düzgün olduğundan əmin olduqdan sonra formu imzalayır. Formu imzalamaq idmançının formdakı məlumatların doğru olduğunu və dopinq nəzarəti protokolunun qaydalara uyğun olduğunu bildirməsi deməkdir. İdmançı əməliyyatların qaydalara uyğunluğundan şübhələnirsə, bu barədə düşüncələrini formda yaza bilər.

Nəticə

Nəticədə, idmançılar arasında ən çox görülən dopinq növləri stimulyatorlar və anabolik-androgenik steroidlərin olduğu qənaətinə gəldik. Əlavə olaraq, idman sahəsində idmançıların sponsorları və ya onları təmsil edən hüquqşünaslar arasında elə şəxslər var ki, bu barədə elə də çox məlumatlı deyil yaxud əks təsirləri bildikləri halda buna o qədər də əhəmiyyət vermirlər. Bu səbəbdən də, idmançıların yaxud digər bu kimi maddələrdən istifadə edən şəxslərin bu mövzuda daha diqqətli olmaları mütləqdir. Bütün bunlarla yanaşı dövlətin bu cür dopinq məhsullarına qarşı mübarizə təşkilatlarına dəstək göstərməsi, universitetlərdə və məktəblərdə şagirdlərə və tələbələr bu barədə ətraflı məlumat verilməsi, dopinqin zərərləri haqqında tədbirlərin aparılması olduca vacibdir. Bu zaman təkcə dopinqin sağlamlığa vurduğu zərər deyil, dopinqin idman ruhuna vurduğu zərərlər geniş şəkildə idmançılara,onların şəxsi heyətlərinə və komandalara çatdırılmalı və idmançıların təmiz idmanda iştirak etmək hüququ təmin edilməlidir. Buna görə də, müasir dövrdə gənclər habelə idmanla məşqul olan şəxslərə bu maddələrin zərərləri haqqında ətraflı məlumat verilməli, sosial şəbəklərdə dopinqdən istifadə etmənin zərərləri göstərilməli, dopinqin istifadəsinin təkcə oyunun qaydalarına deyil, həmçinin şəxsin sağlamlığına törədəcəyi ciddi fəsadlar geniş şəkildə göstərilməlidir.

References

1. International Convention against Doping in Sport
2. World Anti-Doping Code
3. Anti-Doping Rules of the International Olympic Committee
4. Law of the Republic of Azerbaijan dated November 29, 2016 “On combating the use of doping substances and methods in sports”
5. Azerbaijan National Anti-Doping Rules
6. Law of the Republic of Azerbaijan “On Physical Culture and Sports” dated June 20, 2009
7. AMADA Collection of “Basic Anti-Doping Concepts”
8. Ashcroft R.E, Dawson A., Draper H. & Mcmillan J.R. (2007). Eds. Ethics of performance enhancement in sports: drugs and gene doping. 2nd ed. New York: John Wiley & Sons Ltd. p. 511-519
9. Dincher N. Determining the knowledge level of elite athletes about doping. Seljuk University, Institute of Health Sciences, Master's thesis, 138, Konya, (Assist. Prof. Hayri Demir). 344 p
10. Eroz, M.F. Determining the Opinions and Knowledge Levels of Athletes Performing Athletics, Wrestling, Judo and Weightlifting on Doping and Ergogenic Assistance at the National Level. Institute of Social Sciences, Master's thesis, 244 pages, Kutahya, (Assist. Prof. Chetin Ozdilek). 211 p
11. Genchturk G., Cholakoglu T, & Demirel M. A study to measure doping knowledge in elite athletes (wrestling example). Nigde University Journal of Physical Education and Sport Sciences; 3: 222 p.
12. Ishık S. Investigation of Doping Use Tendency and Level of Knowledge in Developing Basketball Players. Çanakkale Onsekiz Mart University, Institute of Health Sciences, Master's thesis, 127 pages, Chanakkale, (Assist. Assoc. Dr. Ozhan Bavlı). 211 p.
13. Karakoch, E. Investigation of the frequency of using drugs containing doping by students of Cumhuriyet University Physical Education and Sports High School, Jumhuriyet University, Institute of Health Sciences, Master's thesis, 52 p.

Rəyçi: m. F.Haqverdiyev

Göndərilib: 25.03.2021 Qəbul edilib: 26.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/151-153

Rəşid Azad oğlu Aslanov
Azərbaycan Dövlət Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
aslanovrashid@inbox.ru

ANİMASİYA VƏ ONUN TURİZM SAHƏSİNDƏKİ ROLU

Açar sözlər: *animasiya, turizmdə animasiya, turizm, idarəetmə*

Management of animation in tourism
Summary

Animation is a Latin word meaning animation in our language. It is taken from the French word "Anime" and is located in our language. In French, the word "anime" means animation. Animation generally involves all animation systems. Even the animation of an animal by a group of actors on the stage is a form of animation. Computer-generated cartoons, etc. animations are also called animations. Today such animations are used for television and cinema.

If we want to look for animation as a paragraph, we should look for it in the section "Entertainment services in tourism". In order to ensure that tourists have a good time and increase the demand for work, great efforts are made to use all the animations as a result. Any entertainment, to present an interesting program, is a set of all activities aimed at activating guests, that is, all animation activities. "Animator" is used in the sense of a person who animates, performs and moves. Animation has emerged as a social phenomenon. Since primitive communities, animations have been used in various ceremonies. Animations made using face painting, masks and accessories are still very common. It has become an indispensable element of gatherings and events. Although it has undergone certain changes over time, animation is a social activity that retains all the animating power it seeks to convey to people.
Key words: *animation, animation in tourism, tourism, management*

Giriş

Məlumdur ki, hər bir idarəedici fəaliyyət planlaşdırma ilə başlayır, buna görə də turizmdəki animasiya rəhbərliyi ziyarətçinin qaldığı müddətdə ziyarətçilərə təklif ediləcək proqramların planlaşdırılması ilə başlayır. İdarəetmə prosesi də deməkdir idarəetmə planlarının tamamlanması. Qısamüddətli, orta və uzunmüddətli planlar var. İdarəetmədə plan uzunluğuna baxmayaraq gələcək fəaliyyət istiqamətidir. Buna görə turizmdəki animasiyanın idarə edilməsində planlaşdırma prinsipi mütləq bilinməlidir. Təşkilat idarəetmə funksiyası olaraq turizmin animasiyasında idarəetmənin xarakterini və rolunu müəyyənləşdirir. Məlumdur ki, turizm menecmentindəki hədəflər, məqsədlərə çatmaq üçün bir vasitə kimi bir çox təşkilat qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilən bir çox tapşırıqla həyata keçirilir.

İdarəetmə bir quruluş olaraq, idarəetmə daxili təşkilata və animasiyanın məzmununa böyük təsir göstərən vacib bir funksiyadır. İdarəetmə əsasən təşkilat üçün xüsusi üstünlüklərə töhfə verən və yenidən nəzərdən keçirilməli olan bütün məqsədlərin yerinə yetirilməsinə töhfə verənlər tərəfindən həyata keçirilir. İdarəetmənin əsas funksiyası idarəetmənin insani cəhətlərini əhatə edir, çünki idarəetmə mahiyyət etibarilə müəssisənin üzvləri qarşısında bir şəxsin hərəkətidir. Sözün daha geniş mənasında idarəetmə (əməliyyat), qonaqların tətillərində turizm proqramları təqdim etmək və ehtiyaclarını ödəmək üçün əlaqəli qalmaları deməkdir. İdarəetmə layihənin əsas hissələri olan motivasiya və ünsiyyəti əhatə edir. Turizmdə animasiya potensialı da tam olaraq bu mövzunun əhatə etdiyi paraqrafdır. Yaxşı bir təşkilat və əvvəlcədən təyin olunmuş planlar və proqramlar olmadan animasiya fəaliyyətlərinin idarə edilməsi mümkün deyil. Menecer hər animasiya fəaliyyətində liderdir. Animator menecer olmasa da, lider xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır.

Psixoloji lider, şifahi və sözsüz ünsiyyət, təkliflər və s. xüsusiyyətləri və bacarıqları olan insan olmalıdır. Lider həmişə yerinə çatılmalı olan hədəfi bilir. Şirkətdə necə fəaliyyət göstərəcəyini bilir. Bununla birlikdə, təşkilat sirlərini açacağı öz menecerini seçmək hüququna da malikdir. Menecer şirkətdə işçilər üzərində böyük təsiri olduğuna görə təyin olunur. Menecer təşkilatın istiqamətini və fəaliyyətini müəyyənləşdirir. Diqqət fərdlərin yaradıcılığına və digər qabiliyyətlərinə yönəldildiyi üçün, işin aparılması planla müəyyənləşdirilmir.

American Heritage Dictionary (Amerika Miras Lüğəti)-nə görə, bu mənada animasiya canlı, aktiv, ruhlu və ya güclü olma keyfiyyəti və ya vəziyyətidir. Həyatı, diqqəti, ruhu hər hansısa hərəkət və ya fəaliyyət ilə yeniləyən, ona yeni rekreasiya verən proses və ya onun nəticəsidir. Çünki rekreasiyanın dəqiq başverib bitmə anı fərdə görə dəyişir biz onun dəqiq hesablanmasını insan gözü ilə təsbit edə bilmirik. Beləliklə, kimisə, bir yeri, bir izdihamı, atmosferi və ya hətta özünüzü rahatlatmağı seçdiyiniz zaman bir cizgi ilə hərəkət edirsiniz və ruhunuzu tamamən sizi narahat edən depressiv motivlərdən arındırmağa çalışırsınız. Animasiyanın Digər sinonim sözlərə aşağıdakılar

daxildir: güc, həvəs, cəlbedicilik, ruh yüksəkliyi, şövq və enerji. Bu terminlə əlaqəli sözlərin çoxu müsbət mənalıdır.

Animatorun menecer deyil, lider olduğunu düşünmək olar. Ziyarətçilər boş vaxtlarını animatora bildirirlər. Animator yalnız bir lider deyil, qrupu ünsiyyət quran, təşkil edən və məlumat verən bir insandır. Üstəlik, animator qrupun birləşməsinə müsbət təsir göstərmək üçün qrupdan bir çox məlumatı nəzərə alır, eyni zamanda həmin məlumatları menecerə ötürür. Animator qrupu çox yaxşı təşkil etməli və qrupu animasiya proqramlarında iştirak etməyə sövq etməlidir. Hər şeyi nəzərə alsaq, menecer və animatorun lider olduqlarını, ancaq eyni funksiyalara sahib olmadıqlarını düşünə bilərik, çünki menecer animator ola bilər, animator isə menecer olmaya bilər. Animator menecerin yaratdığı proqramların əsas sənətkarıdır. Bütün bacarıq və peşəkarlığa baxmayaraq, animator heç vaxt menecerin həyata keçirdiyi bütün funksiyaları yerinə yetirəcək vəziyyətdə deyil. İdarəetmə müəssisənin fəaliyyətində idarəetmənin əhəmiyyətini və fəaliyyətini nəzərə alaraq əsas element kimi tətbiq olunur. Bunun nəticəsi olaraq: hədəflərə effektiv və səmərəli çatmaq üçün öhdəliklər təşkil edən idarəetmənin sosial xarakteri, idarəetmə sənaye cəmiyyətində təməl xüsusiyyətdir və idarəetmə müəssisədəki ən vacib orqandır. Bu kontekstdə, sivilizasiya mövcud olduğu müddətdə idarəetmə işin əsas elementi olur. İdarəetmənin bir çox təşkilati sistemdə (hökumətlər, nazirliklər, bələdiyyələr, universitetlər, otellər, turizm agentlikləri, hava limanları, ticarət mərkəzləri, şirkətlər, xəstəxanalar, ictimai təşkilatlar, siyasi partiyalar və s.) İstifadə olunan universal bir fəaliyyət olduğu da vurğulanır. bu sistemlərdəki bütün funksiyalarda və hiyerarşinin bütün səviyyələrində mövcuddur. Buna görə, idarəetmənin iş fəaliyyətinin hər tərəfinə həyat verdiyi üçün dinamik bir müddət olduğu vurğulanır. İdarəetmənin bazar yönümlü ölkələr üçün həyati bir kateqoriya olduğunu nəzərə alaraq, inkişaf etməkdə olan bir ölkə olaraq, ölkəmizin iqtisadi və sosial sistemin bütün seqmentlərində idarəetmənin düzgün şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün bütün tədbirləri görməli olduğunu söyləmək olar. turizmdə. Azərbaycan Respublikası inkişaf etməkdə olan bir ölkə olaraq turizmin inkişafını gücləndirməlidir. Nəticədə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bərabər nisbətdə iştirak edə bilər. Ölkəmiz bu baxımdan müvəffəq olacaqmı və bunun cavabı bacarıqlarımızı istifadə edib etməyəcəyimizə bağlıdır. Danılmaz fakt budur ki, turizmin inkişafı üçün idarəetmə böyük əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, turizmin daha çox təsirə malik olduğu və iqtisadi inkişafın çoxaldıcısı olduğu təsdiqlənmişdir. Ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün kifayət qədər istifadə olunmayan bir çox təbii, materialist və insani amillərin olduğunu nəzərə alaraq, bu problemlərin həll yollarına böyük diqqət yetirilməlidir. 20-ci və 21-ci əsrin fenomeni olaraq turizm dünyada sosial və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Əlbətdə ki, hər bir ölkə turizmin inkişafına iqtisadi təsiri ilə maraqlanır. Buna görə ziyarətçilərə müvafiq xidmət göstərilməlidir. Turistlərin yerləşməsi idman və istirahət, mədəniyyət və əyləncə sahələrindən fərqli fəaliyyətlərlə doldurulmalıdır. İdman animasiyası ziyarətçilərin boş vaxtlarını doldurmaq üçün ən vacib yoldur. Turizmdə animasiya başda olmaqla bütün servislər effektiv və səmərəli şəkildə idarə olunmalı və qonaqlar son dərəcə məmnun olmalıdır. Yalnız bu şəkildə qazanclı bir turizm gözləmək olar.

Animasiya sözünün özü bir Latın dilli kökə malikdir və daha sonra ruh, ruh və duyğu olaraq adlandırıldı. Daha yaxın göründüyünüzdə, gündəlik həyatda hamımızın bir növ animasiya etdiyimizi də görə bilərsiniz. Tipik bir nümunə, sosiallaşaraq atmosferi canlandırmaq və bir-birinin ruhunu və duyğularını yüksəltdən dostların bir-biriləri olan görüşü. Buna bir növ animasiya kimi baxmaq olar. Dostlar görüşür, danışır, sosiallaşırlar və bunun nəticəsində bir yenilənmə onlara rekreasiya qazandırır bunun özü animasiyadır.

Animasiyaya qədim Roma və Yunan həyat tərzlərinin daxili dairəsində rast gəlmək olar. Cəmiyyətin fərqli təbəqələri özlərinin animasiya tərzini müəyyənləşdirir və buna bəzi nümunələr göstərsək dini məclislər, sosial və ya siyasi mühitləri deyə bilərik.

İdmanın adi insanın həyat tərzi ilə paralel olduğunu qədim Yunanıstanda bir növ animasiya yayılmışdı. O dövrdə formada olmaq və möhkəm bir bədənə və ağıla sahib olmaq bir status məsələsi idi və bu, məşhur "mens soma in corpora sanum" deyimi irəli sürülmüşdür, yəni "gözəl bədən özünə uyğun bir ruha sahib olmalıdır".

Üç növ animasiya proqramı var:

1) xətti turizm marşrutları üzərində animasiya - animasiya proqramı üçün ekskursiyalar. Bu tip proqramlar ümumi maraqları olan turistlər üçün nəzərdə tutulub (məsələn, kostyum turları). Fərqləndirmək olar: ədəbi proqramlar, teatr, karnaval, idman, kazino turları, festivallar və s.

2) əlavə animasiya xidmətləri - əsas səyahət xidmətlərinə əlavə proqramlar. Xüsusilə pis hava şəraitində, gecikmələrdə və s. təsirli olur.

3) otel animasiyası - qonaqları otele cəlb etməyin ən təsirli yollarından biri olan turistlərin yerləşməsində boş vaxtların təşkili. Bir qayda olaraq, dörd və beş ulduzlu otellərdə mövcuddur, çünki rekvizitlər, kostyumlar, oyun avadanlığı və s. Yeniləmə xərcləri tələb olunur.

Əyləncə insanlar üçün əsas psixo-sosial ehtiyaclardan biridir. İstirahət iş vaxtı (bunu standart zaman müddətinə bölmək mümkün deyil. Gün, ay, il olaraq yoruculuq faktoru dəyişə bilər) yaşanan gərginlik, yorğunluq, narahatlıq və məhdudiyyətlərdən qurtulmağın bir yoludur. Bütün il boyu işləyən və yorulan insanlar əyləncəli fəaliyyətlərdə iştirak edir və həm fiziki, həm də mənəvi rahatlamağa çalışırlar. Gərgin bir iş ilinin sonunda baş verən bir və ya iki həftəlik tətillərdə insanlar istirahət etməklə yanaşı həmin destinasiyadakı

animasiya fəaliyyətlərində də könüllü olaraq iştirak edirlər. Fəaliyyət seçimi turistlərin məmnunluq instinktləri ilə müəyyən edilir.

- Turistlər fiziki, zehni, sosial və emosional fəaliyyətlər edərək rahatlayırlar.
- Rəqabət və qalib gəlmək istəklərini təmin edərək duyğusal olaraq doyurlar.
- İdman, sosial-mədəni və s. Kimi əaliyyətlərdə fəal iştirak edir və enerjisini sərf edirlər.
- İnsanlar iş həyatında baş verən mənfi enerjini ataraq öz gərginliyini azaldırlar.
- İdman fəaliyyətləri və oyunlar sayəsində əylənirlər və istirahət ehtiyaclarını bununla qarşılayırlar.
- Fərqli fəaliyyətlərdə iştirak etməklə gündəlik işlərdən xilas olurlar.
- Əyləncə ehtiyaclarını ödəməklə turistin həyatla əlaqələri güclənir.
- Turistlər müvəffəqiyyət, yaradıcılıq, qiymətləndirmə, şəxsiyyət inkişafı, etnik mənsubiyyət keyfiyyətlərini bərpa edirlər.
- Qruplarla birləşmə bacarıqları artır.
- Dostluq etmək, macəra axtarmaq, yeni təcrübələr əldə etmək, fiziki və mənəvi gücdən istifadə etmək, zehni gücdən istifadə etmək, emosional təcrübə qazanmaq, xidmət hissi, gözəlliyi görmək və bəyənmək şəklində məmnuniyyət əldə etmək üçün fürsət və mühitlə təmin olunurlar. (8)

Dünya iqtisadiyyatı üçün ən vacib sektor olan xidmət sahəsindəki turizm sektoru son illərdə davamlı inkişaf edir. Bu inkişafla birlikdə olduqları iqtisadiyyata töhfə verən sektor, rəqabətin çox üstün olduğu yarışa çevrildi. Bu yarışda müəssisələrin diqqət yetirməli olduğu məsələ daim dəyişən müştəri gözləntiləri və tələbləridir. Bunlar istehsal olunan mal və xidmətlərdir.

İlk öncə qeyd etmək olar ki, yalnız nəticə verən yalnız gəlirli olan animasiya proqramları deyil, eyni zamanda hazırda maliyyə nəticəsi olmayan amma gələcəkdə maliyyə nəticəsi olacaq olan proqramlar da göz önündə saxlanılmalıdır. Müəssə sahiblərinin idarəetmə fəaliyyətlərinə kömək etmək üçün yerli hökumət və bütövlükdə dövlətin məlumatlılığının artırılması zərurəti ilə müxtəlif fəaliyyət formaları vasitəsilə animasiya proqramlarının həyata keçirilməsini təklif edir. Məlumdur ki, animasiya proqramlarının faydaları birbaşa turizm təklifinə malikdir, həm də kurort şəhəri və bütövlükdə dövlət. Bunun səbəbi məmnun qonaqların eyni turist məkanına qayıtması və ölkə üçün müsbət imic yaratmasıdır. Əsas məqsəd turizmin tələbini və istehlakını və müəyyən bir ölkənin turizm məhsulunun yaradılması ilə əlaqəli bütün məsələlərin iqtisadi təsirini artırmaqdır.

Əyləncə sənayesi müəssisələrinin xüsusiyyətləri və müasir əyləncə sənayesi əsas fəaliyyəti insanların əyləncə ehtiyaclarını ödəmək olan müəssisələrlə təmsil olunur. Tipik bir nümunə olaraq, bariz əyləncə xarakterinə malik yerlərini misal çəəkə bilərik - sirklər, heyvanat parkları, turistik yerlər, oyun kitabxanaları, istirahət parkları, səyyar qəsəbələr və s. Əyləncə prosesi sabit və səyyar teatrlar, kinoteatrlar, sənət studiyaları, konsert təşkilatları və qrupları da daxil olmaqla əyləncə müəssisələri tərəfindən təmin edilə bilər.

Nəticə

Ziyarətçilərin maraqlarını qarşılamaq üçün əvvəlcə onları müəyyən bir ölkəyə, məkana, obyektə və ya müəyyən bir xidmətdən istifadə etməyə təşviq etmək lazımdır. Bu çərçivədə animasiya prosesi üç mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ hazırlıqdır. Məlumat, turist təbliğatı təşəbbüsü, nümayiş və s. Bir fəaliyyətdən əvvəl hər şeyi əhatə edir. Bu mərhələ turistik səyahətin nümayişindən əvvəl təsirini göstərir. Turistin qalması yerləşmə qərarına təsir göstərir. İkinci mərhələ məzmunu və ziyarətçilərin istəkləri, ehtiyacları və üstünlükləri ilə uyğunlaşma ehtiyacıdır. Animasiya proqramının özündə idman və istirahət, mədəni və əyləncə məzmunu və piknik olmalıdır. Üçüncü mərhələ effektləri əhatə edir. Animasiyanın tələb tərəfindəki təsirləri artan təmaslarda, turizm fəaliyyətinin konsentrasiyasında, əhval-ruhiyyənin artmasında və daha çoxunda əks olunur. Animasiyanın effektləri çoxşaxəlidir. Dolayı təsirlər ziyarətləri artırmağa, şöhrət qazanmağa və s. hədiyyə. Birbaşa iqtisadi təsirlər xarici təsirlərin artan istehlakında da əks olunur. Lakin animasiyanın uğuru və idarə olunması ilk növbədə peşəkarların - animatorların işindən asılıdır. Animasiya zamanı spesifik xarakter xüsusiyyətləri və möhkəm pedaqoji təhsili olan xüsusi animatorlardan istifadə edilməlidir.

References

1. American Heritage Dictionary DELL, USA, 2012, 960s
2. A.HAZAR, Recreation and Animation, Detay Yay., Ankara., 2003-34p
4. MANUAL ON OTD. Krasnodar State University of Culture and Arts, Krasnodar, 2015, 126s
5. A.Yu. Alexandrova, INTERNATIONAL TOURISM Moscow, 2002,339s
6. Ravkin, R., (1989), "Animation in tourism", Zalozba, Ljubljana - Zagreb; 46p
7. Filimonova I.Yu. Organization of international tourism, Orenburg State University, 2011.73s
8. https://www.turizmgunlugu.com/2017/09/18/eglence-turizminin-yukselisi-suruyor

Rəyçi: prof. R.Həsənov

Göndərilib: 27.03.2021 Qəbul edilib: 28.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/154-156

Ləman Fəxrəddin qızı Qasımzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
miss.esgerova@mail.ru

KİBERCİNAYƏTLƏRLƏ MÜBARİZƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *kiber cinayət, Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi, haker, effektiv mübarizə*

Issues in the fight against cybercrime
Summary

The rapid development and expansion of the use of information and communication technologies (ICT) is accompanied by an increase in the number of cybercrime and the potential for harm. The issues of combating cybercrime, which have become a topical and large-scale topic of discussion in modern times, and on the other hand, the activities of the Electronic Security Center in the fight against cybercrime in the Republic of Azerbaijan are commented.
Key words: *cybercrime, Electronic Security Center, hacker, effective fight*

Giriş

Müasir dövrdə meydana çıxan və ən aktual problemə çevirən cinayətlər arasında kiber cinayətlər xüsusi yer tutur. Kibercinayət-hər hansı bir informasiya siteminin təhlükəsizliyinə və ya həmin sistemlə bağlı məlumatları, istifadəçiləri hədəf seçən, informasiya sistemindən istifadə etməklə həyata keçirilən cinayətdir. Həmçinin kibercinayət dedikdə internet və ya başqa kompüter şəbəkələri üzərindən törədilən cinayətlər nəzərdə tutulur. Kibercinayətə-hər hansı sistemə icazəsiz daxil olmanı, sistemlərə ziyan vurmağı, əlaqəyə mane olmaq, onu icazəsiz izləmək və qeydlər aparmağı, sistemdən istfadəyə mane olmağı və məlumtları silmək, onları şifrələmək və ya ələ keçirməyi nümunə göstərmək olar. Dünyanın ilk kiber cinayəti 1820-ci ildə baş tutumuşdur. Belə ki, həmin il fransalı tekstil istehsalçısı, iri sahibkar və tacir olan Jozef Mari Jakkar toxucu dəzgahı istehsal etməyə başlayır. Ənənəvi üsullarla toxuculuq ilə məşğul olan Jakkarın işçiləri isə bu dəzgahın onların işini əllərindən alacağından təşvişə düşürlər. Dəzgah haqqında mənfi fikir formalaşdırmaq üçün təxribata əl ataraq dəzgahın işləmə prinsiplərinə müdaxilə edir və dəzgahın aşağı keyfiyyətli toxuculuq məhsulları istehsal etməsinə səbəb olurlar.

Kibercinayətkarlığın miqyası

Cəmiyyətin və dövlətin həyatında və inkişafında İKT-dən geniş istifadə olunması ölkənin beynəlxalq müstəvidə rəqabət qabiliyyətini və davamlı inkişafını təmin etməklə yanaşı, ondan asılılığını da artırır. İKT-nin geniş tətbiqindən asılılıq isə öz növbəsində informasiya infrastrukturlarına edilən hər hansı hücum və müdaxilənin zərər vurma potensialını və həcmini yüksəldir. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında e-hökumət, e-təhsil, e-səhiyyə, e-ticarət və s. sahələrə ayrılmış investisayalar sayəsində ölkənin informasiya infrastrukturunun əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi, eyni zamanda, potensial kibercinayətkarlıq obyektlərinin də sayının artması kimi qəbul edilə bilər. İnformasiya infrastrukturuna edilmiş hücumlar, əsasən, kompüter sistemlərinin və ya məlumatlarının qəsdən zədələnməsi, silinməsi, korlanması, dəyişdirilməsi, bloklanması, saxtalaşdırılması, yaxud ələ keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir ki, bunlar da həm Kibercinayət haqqında Konvensiyaya, həm də Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə əsasən kibercinayətkarlıq sayılan əməlləri təşkil edir (1,2). 2020-ci ilin fevral və mart aylarında Bolqarıstan Respublikasının vətəndaşları Stoychen Marian Nikolov və Mladenov Vladislav Tsvetanov kibercinayətkarlıqda istifadə olunan qurğular, eləcə də mikrosxemlər və digər ləvazimatlar vasitəsilə, yəni bankomat aparatlarının kart oxuyucu hissəsinə xüsusi qurğular yerləşdirərək bu yola müştərilərə məxsus kartların PİN kodları barədə məlumatları əldə etmək və kartların qeydiyyatını aparmaqla müxtəlif banklara məxsus bankomatlara müdaxilə etməklə külli miqdarda pul vəsaitləri mənimsəməyə cəhd göstərmişlər (**8**). 2007-ci ilin aprel və may aylarında Estoniya Respublikasının bir sıra dövlət, media, bank və digər mühüm veb-saytlarının məruz qaldığı kiber hücumlar da məhz zəruri mühafizə tədbir və mexanizmlərinin çatışmazlığı səbəbindən əhəmiyyətli zərərlə nəticələnmişdi (**3**). Həmin hücumların arxasındakı motiv bu gün Azərbaycan Respublikasının inkişafını istəməyən qüvvələr üçün də yad deyil. Üzvü olduğu Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiya və ya digər hüquqi mexanizmlərin Estoniya Republikasına qarşı olan kiber hücumları istisna etməməsi, bunu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasının da kritik informasiya infrastrukturuna edilə

biləcək cinayətkar motivli və ya düşmən xarakterli oxşar hücumlardan effektiv qorunması üçün həmin kritik informasiya infrastrukturlarının müvafiq mühafizə sistemləri ilə paralel təşkili və inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Kibercinayətkarlıqla mübarizə

Kibercinayətlərlə mübarizə bağlı ölkəmizdə xüsusi qurum yaradılmış orqan-Azərbaycan Respublikasının Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 26 sentyabr tarixli 708 nömrəli Fərmanının 5-ci hissəsinə əsasən yaradılıb. "Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 yanvar 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə Mərkəz Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Xidməti kimi Nazirliyin strukturuna daxil edilib (4). ETX - kibertəhlükəsizlik sahəsində informasiya infrastrukturu subyektlərinin fəaliyyətinin koordinasiyasını, mövcud və yarana biləcək elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanı, əhalinin, özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsini və onlara metodiki kömək göstərilməsini təmin edən əlaqələndirici qurum olan dövlət orqanıdır. Beləliklə ETX beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqini, kiberhücumların qarşısının alınmasını, məlumatlandırma və maarifləndirməni, təhlükəsizlik vəziyyətinin təhlil olunmasını, məlumatların toplanması və təhlilini, kibertəhlükəsizlik sahəsində koordinasiyanı həyata keçirir.

Hüquq mühafizə orqanları üçün vəziyyəti mürəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri odur ki, cinayətin elementlərini özündə daşıyan informasiyanın ötürülməsi, əsasən, çox qısa bir zamanda - cəmi bir neçə saniyə ərzində həyata keçirilir. Bu isə araşdırma məqsədilə zəruri sübutların toplanılması üçün həddən artıq məhdud zamanın olması deməkdir. Eyni zamanda, elektron sübutların çox qısa bir zaman ərzində asanlıqla dəyişdirilə, tamamilə məhv edilə bilməsi cinayət təqibi üzrə icraat prosesində operativ və daha diqqətli davranmanı tələb edir. Bu çeviklik İKT-nin tətbiqilə əldə oluna bilən sayılsa da, mövcud normativ-hüquqi mexanizmlər adekvat çevikliyin əldə olunmasını hər bir halda təmin edə bilmir və ya etmir. Çünki müvafiq qanunvericilik sübutların toplanılmasında istifadə olunan üsul və vasitələrin seçilməsi və tətbiqində bir sıra müddəalara riayət olunmasını tələb edir. Məsələn, sübutların müəyyən olunması və toplanılması zamanı şəxsi məlumatların toxunulmazlığı ilə bağlı məhdudiyyətlər buna misal ola bilər (5, 6).

Symantec Korporasiyası tərəfindən 2013-cü ildə hazırlanmış kibercinayətkarlıqla bağlı hesabatda dünya üzrə İnternetdən istifadə edən yetkin insanların 50%-nin kibercinayətkarlıqla və ya digər neqativ onlayn vəziyyətlərlə üzləşməsi ilə bağlı məlumatlar, ümumilikdə, kibercinayətkarlıqla mübarizə mexanizlərinin zəifliyinin göstəricisi kimi qəbul oluna bilər (7).

Kibercinayətlərin törədilməsində son illərdə bu metodlardan istifadə hallarının sürətlə artmasını nəzərə alaraq anonim və şifrələnmiş informasiya və sənədlərin sübut qismində toplanması, yoxlanılması, qiymətləndirilməsi, saxlanması ilə bağlı həm normativ-hüquqi, həm də elmi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Haker

Kibercinayətlə bir çox zamanlarda hakerlər vasitəsilə törədilir. Haker o şəxsdir ki, şəbəkənin elementlərinə və kompütere girişə nəzarət edir, lazım gəldikdə onları məhdudlaşdırır. Bu şəxslər fərdi şəkildə şəbəkələrin normal fəaliyyətini nizamlayırlar. Bu cür hakerlər həmçinin internet vasitəsilə açılmaz kodları sındırmaqla və internet müharibələrinin iştirakçısı kimi də iştirak edir. Hakerlərin bu cür fəaliyyətləri cəmiyyətdə digər fəaliyyətlərə nisbətən daha dərin iz buraxır. Hakerlər 3 qrupa bölünür.

“Qara kepkalı” hakerlər – əsasən illegal özlərinə aid olmayan və səlahiyyətlərində olmayan sistemlərə daxil olub müxtəlif çaplı zərər verici məqsədli işlərlə məşğul olurlar.

“Ağ kepkalı” hakerlər – qara kepkalıların tərsinə olaraq bu zərərlərin qarşısını almaq və sistemin özünü müdafiə qabiliyyətini artırmaqla məşğul olurlar.

“Boz kepkalı” hakerlər – digər iki növə tam aid edilə bilməyən, yəni həm illegal həm də legal fəaliyyətlərlə məşğul olan şəxslərdir.

Müasir kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlarda ərazi yurisdiksiyaları üzrə fəaliyyət göstərən milli ənənəvi cinayət-hüquqi mexanizmlərinin təsir dairələrindən rahatlıqla kənara çıxıla bilməsi kibercinayətlərin törədilməsi üçün yeni imkanlar və hədəflər yaratmasına baxmayaraq, onların araşdırılması önünə bir sıra çətinliklər çıxarır. Çünki kiberməkan ərazilərə bölünərək yurisdiksiyalar üzrə fəaliyyət göstərmir və iş mexanizmi fiziki məkanda tətbiq olunan ərazi məhdudiyyətlərindən asılı deyil. Buna görə də, transmilli kibercinayətkarlığın araşdırılması və qarşısının alınmasında fiziki məkanın tələblərinə uyğunlaşdırılmış hüquqi mexanizmlər vasitəsilə effektivliyin təmini mümkün olmur.

Araşdırmanın aparılması zamanı beynəlxalq əməkdaşlığın və yardımın əldə olunmasının sürətinin artırılması məqsədilə Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiyanın 35-ci maddəsində müəyyən olunmuş, sutkada iyirmi dörd saat, həftədə yeddi gün fəaliyyət göstərən müvafiq əlaqələndirmə mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur (2).

Nəticə

Kiber cinayətkarlar heç bir ölkədə qanununu aliliyinə nə riayət nə də hörmət edirlər. Onlar bütün dünyada bu cinayətləri həyata keçirə bildikləri üçün, bu cinayətkarları məsuliyyətə cəlb etmək və dünya boyu günahsız insanları qorumaq üçün bütün hökümətlərin əməkdaşlığı və koordinasiyası arzuolunandır. Adekvat mexanizmlərin, zəruri institutların, çoxtərəfli və beynəlxalq tərəfdaşlıq və əməkdaşlığın yerində olmaması isə kibercinayətkarlıqla mübarizəni daha da müəkkəbləşdirir və çətinləşdirir. Eyni zamanda, kibercinayətlə mübarizəni həyata keçirən hüquq-mühafizə və təhlükəsizlik orqanları subyektlərinin bu sahədə müvafiq bilik və bacarıqlarının artırılması məqsədilə mütəmadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, habelə texnoloji innovasiyalar sahəsində onlar daim yenilənmiş məlumatlarla təmin olunmalıdır.

References

1. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, (Articles 271 - 273-2).
2. Convention on Cybercrime, Council of Europe, Budapest, 23 November 2001 (ETS No. 185). http: // conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/185.htm
2. 3.Estonia under cyber attack, Compiled by Beatrix Toth (Hun-CERT), http://cert.hu/sites/default/files/ Estonia_attack2.pdf
3. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan No. 708 dated September 26, 2012
4. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, (Article 32).
5. Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan, (Article 10; 16).
6. 7.Symantec Corporation, Norton Cybercrime Report 2013. http://www.symantec.com/about/news/ resources / press_kits / detail.jsp? Pk id = norton-report-2013
7. 8.marja.az

Rəyçi: dos.D.Məmmədova

Göndərilib: 01.04.2021 Qəbul edilib: 01.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/157-159

Elmira Elmar Hashimova
Baku State University
master
elmira.hashimova98@gmail.com

THE THEORETICAL BASIS OF THE FORMATION OF E-GOVERNMENT

Summary

Research has shown that the application of ICT in the country has a dynamic economic effect. Due to the e-services available in our country, their arrangement on the portal and the level of use, it should be noted that the implementation of services provided by government agencies in electronic form is at a high level and widespread. More measures should be taken to electronicize the services provided by government agencies. In addition, it would be expedient to computerize all services provided by government agencies. The article examines the theoretical foundations of the formation of e-government, reflects the state of e-government and e-services in the world and in Azerbaijan.
Key words: *electronic government, electronic document, formation, government-to-citizen, government-to-business, government-to-government*

Introduction

One of the main functions of the public is to provide services to citizens. The efficiency of these services will result in "good administration" - "happy citizen". This result is very important in democratic societies in terms of the expectation of re-election of political powers. For this reason, great efforts are being made to provide public services easily, cheaply and effectively. It is obvious that technological developments cause changes in the social structure. Developments in information and communication technologies in recent years have led to significant changes in daily life as well as in classical government service delivery methods. Paper-based forms, bureaucratic steps and transactions that take days, in the classical state service concept, are reduced to minutes by being done electronically. In the late 1990s, the marketing activities of commercial enterprises that they started to do this on the Internet and achieved great success in this has been a source of inspiration for the provision of public services over the Internet. The use of computers in the public sector, starting from the point of storing information and rapid access to information, has come to the point of ensuring that others can access and use the stored information remotely within certain rules. Today, the use of information and communication technologies as a means of obtaining government services is increasingly is spreading. These applications, called e-government, provide efficiency, savings and convenience to their users and save time, and strengthen the understanding of transparency, efficiency and citizenoriented service for management. Now, public institutions have started to see the citizens they serve as customers, and they have become their primary goal to provide customer-citizen satisfaction in the services they provide. (1)

Internet technologies that provide informational interaction of government bodies with the population and civil society institutions have received the name "electronic government" (eGovernment) in modern literature, which is considered as a single socially responsible and informationally open institution (institution) with constant feedback. (2)

E-government or e-government is a method designed to implement information aspects of government activities using ICT. The activities of the e-government are supported by the executive (e-government), parliament (e-parliament) and the judiciary (e-justice) with the help of ICT. (3) In many cases, the concept of electron state is understood as e-government. However, such an idea is incorrect. Because e-government is considered a branch of electron state. In modern international legal instruments, as well as in the decisions of the European Court of Human Rights, the word "government" means the state as a whole. James Dempsey, director of the Center for Democracy and Technology, describes e-government as follows: "E-government aims to make government more accessible, effective and responsible for citizens by using ICT. On the contrary, in e-government, the relationship between civil servants and other citizens must change. "The goal of e-government is to put public services at the disposal of citizens and the business world by applying ICT in its management activities and to achieve more effective and efficient management. There are three main components to e-government: 1)G2C (Government-To-Citizen); 2)G2B ("Government-To-Business"- public -private sector); 3)G2G ("Government-To-Government"). Government-to-Government (G2G) involves sharing data and conducting electronic exchanges between governmental actors. This involves both intra- and inter-agency exchanges at the national level, as well as exchanges between the national, provincial, and local levels. Government-to-Business (G2B) involves business-specific transactions (e.g. payments, sale and purchase of goods and services) as well as provision on line of business-focussed services. Government-to-Consumer / Citizen (G2C) involves initiatives designed to facilitate people's interaction with government as consumers of public services and as citizens. This includes interactions

related to delivery of public services as well as to participation in the consultation and decision-making process. Users of e-government are citizens, the private sector and government agencies. E-government has been employed to mean everything from 'online government services" to 'exchange of information and services electronically with citizens, businesses, and other arms of government'. Traditionally, e-government has been considered as the use of ICTs for improving the efficiency of government agencies and providing government services online. Later, the framework of e-government has broadened to include use of ICT by government for conducting a wide range of interactions with citizens and businesses as well as open government data and use of ICTs to enable innovation in governance. (4)

The main aims of the formation of "electronic government" include:

- Provision of public services using ICT;
- Increase in the extent of citizen participation in the governance process;
- Improving internal efficiency of government activity.

Saying about the world experience of the formation of "electronic government", for the first time the idea of creating the "electronic government" and e-democracy was offered by the scientists of United States of America (hereinafter US) and UK, implying the use of new ICT for the protection and promotion of fundamental democratic values, and first of all for the citizens' participation in decision-making by authorities and public administration.

It is necessary to distinguish three basic models of the formation of "electronic government" in the experience of the various regions and countries of the world: America, Europe and Asia. The American model shows the specific formation of "electronic government" in US; the European model includes the development of "electronic government" in the majority of Western, Central and Eastern Europe countries; Asian model is more successfully used in Singapore and South Korea. [5] The formation of "e-Government" in our country is based on international experience and the Order of the President of the Republic of Azerbaijan on the approval of the "State Program for the Development of Communications and Information Technologies in the Republic of Azerbaijan for 2010-2012 (E-Azerbaijan)" On some measures "Decree dated May 23, 2011 and other normative legal acts created the legal basis for its activity.

"E-Government Development Center" established under the State Agency for Citizen Services and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan in accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev dated March 14, 2018 No. 1885 "On measures for the development of e-government and the transition to digital government" The legal entity, as a coordinator of the work done in this area, works closely with other government agencies on the formation of "e-Government" and carries out activities to create the appropriate infrastructure.

The e-Government Development Center is responsible for coordinating the formation, maintenance, integration and effective management of state information resources and systems, as well as promoting the services among the population.

The Center provides information and e-services provided by government agencies to all citizens, legal entities and individuals, foreign citizens and stateless persons living in the territory of the Republic of Azerbaijan using modern information technologies.

The Center's activities mainly cover electronic government services, e-visa issuance and digital payment systems. In order to improve the quality of service, facilitate the use of services and increase citizen satisfaction in these areas, best international practices were studied and innovative innovations were applied, taking into account the needs of citizens.

The e-Government Development Center organizes the exchange of information and provision of e-services between the information systems and resources of government agencies through the e-Government portal. At the same time, in addition to ensuring the management and operation of the e-government portal, it continues to improve. These measures are being implemented within the framework of a new model of e-government, which will cover a single e-cabinet and other functions within it.

Basic principles of "e-Government":

● Compliance with the requirements of the current legislation of the Republic of Azerbaijan;

● Implementation of state policy in the field of informatization, protection of state and national interests;

●Ensuring simple and prompt access to the completeness, authenticity, relevance, security and protection of the information provided to users;

●Separation of powers and responsibilities between government agencies.

Importance of e-Government:

●Improving the level of activities carried out by expanding the application of modern technologies in public administration and simplifying access to them;

●Improving the efficiency of government agencies and local self-government bodies and improving the quality of e-services provided;

●Optimization of e-services provided to users by government agencies and simplification of implementtation procedures;

● Ensuring the authenticity, completeness, reliability and free access of information provided to users through electronic services;

● Minimize the time spent searching for and retrieving information at the request of the user;

● Ability to use e-services provided throughout the country, regardless of the geographical location of the user. (6)

The availability of information from personal information to general information is facilitated today by technological changes in computers, digital networks, Internet access and the creation of new information products. The 2002 e-Government Law recognized that these advances also had a significant impact on the protection of personal data in government records and systems. (7, section 2b)

The National Strategy reflects the state policy in the field of use and expansion of information and communication technologies, defines the main goals and objectives, priorities and main directions of activity. The strategy takes into account the requirements of society, advanced world experience and serves the development of the country, the building of a democratic society, the integration of Azerbaijan into the international community. The main goal of the National Strategy is to promote the democratic development of the country through the extensive use of information and communication technologies and to ensure the transition to an information society. (8)

“E-government” project “For the development of the Republic of Azerbaijan National Strategy on Information and Communication Technologies (2003-2012) “and is based on the State Program “Electronic Azerbaijan”. The project envisages increasing the efficiency, speed and transparency of government agencies as a result of broadband application of information technologies, activities aimed at simplifying and liberalizing relations between citizens, business sectors and departments, creating conditions for the creation of a new prism and transparency of civil servant relations. (9)

Conclusion

The transition to the information society in the modern era requires the formation of public administration, which is inherent in this society - the creation of e-government. E-government increases the efficiency of public administration based on ICT capabilities and civil society values, provides various transparent and fast services directly to consumers, and regularly informs citizens about the activities of government agencyes. The role of the formation and development of e-government in the country in accelerating economic development is undeniable. The expansion of e-services in the country has a direct impact on the ICT strategy of each country. Establishment of a monitoring system for e-services accelerates the solution of existing problems in this area. The experience and results gained in recent years in building an information society and e-government in Azerbaijan require, first of all, generalization, systematization, in-depth scientific research and analysis. E-government allows users to use the services offered at any time, regardless of their physical location and time, without visiting government agencies and bureaucratic obstacles, which increases citizen satisfaction and confidence in public administration, the state fulfills its duties and responsibilities to citizens. The Azerbaijani model of e-government serves the economic development and progress of the country, the efficiency of public administration and the formation of a citizen-centered Azerbaijan.

References

1. Abdullah Naralan “Factors Affecting E-State” http://pol.atilim.edu.tr/files/edevlet/edevletetkifaktor.pdf
2. Y.Irkhin "Electronic government": theory and practice
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Elektron_d%C3%B6vl%C9%99t
4. https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/about/unegovdd-framework#whatis
5. https://zerde.gov.kz/en/activity/analysis-and-development-of-ict/methodology/publication/1613/
6. https://www.e-gov.az/en/content/read/2
7. E-Government Act of 2002, Section 2 (b).
1. «Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyanın (2003-2012-ci illər)» təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 17 fevral 2003-cü il. Bölmə 3.
2. http://m.apa.az/?c=show&id=311100&l=az

Rəyçi: dos. F.Məhərrəmov

Göndərilib: 06.03.2021 Qəbul edilib: 07.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/160-163

Lala Ahad Mammadova
Baku State University
master
lala.bagirova@yandex.ru

INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS

Summary

People with disabilities are the most vulnerable and most disadvantaged group in the world. It is estimated that more than a billion people, or about 15% of the world's population, live with some form of disability. More than 250 million older people have moderate or severe disabilities.

Disability in the modern world has manifested itself as one of the global problems affecting the interests of almost all spheres of activity, but despite the existing national, regional and international legal norms, as well as the activities of international organizations and the efforts of non-governmental organizations around the world, belonging to people with disabilities human rights are still not adequately respected.

This article discusses such important aspects, as discrimination faced by people with disabilities, formation of international legal protection of the rights of persons with disabilities and implementation of international documents in national law by states.

Key words: *disability, human rights, discrimination, social equality, legal protection*

Introduction

People with disabilities are the most vulnerable and most disadvantaged group in the world. It is estimated that more than a billion people, or about 15% of the world's population, live with some form of disability. The current demographic situation, expressed in an increase in the proportion of older people in the structure of the world's population, directly affects the indicators of disability. More than 250 million older people have moderate or severe disabilities.

Disability benefits represent a significant proportion of total social security spending. The total cost of such programs in OECD countries averages about 2% of GDP. Reaching in some of them 5% of GDP, which often exceeds the volume of spending on unemployment benefits. On average, in the OECD, disability programs alone account for about 10% of all public social spending. Disability in the modern world has manifested itself as one of the global problems affecting the interests of almost all spheres of activity, but despite the existing national, regional and international legal norms, as well as the activities of international organizations and the efforts of non-governmental organizations around the world, belonging to people with disabilities human rights are still not adequately respected.

In many societies, there are deep-rooted prejudices against people with certain physical, mental, intellectual, or sensory impairments. People with disabilities often face problems of discrimination, exclusion, isolation. For a long time, it was believed that such problems are an inevitable consequence of their physical, mental, intellectual or sensory impairments. The facts of refusal to register persons with disabilities at birth were revealed, and guardianship of persons with disabilities is completely and unnecessarily transferred to legal representatives, who subsequently often abuse their rights. Large numbers of people with disabilities live in extreme poverty, in institutions, lack education or work opportunities, and face a range of other factors of marginalization. Half of the disabled are unable to pay for medical care. The likelihood that people with disabilities will not be able to find the qualified health care provider they need is more than 2 times higher than that of people without disabilities (1).

Disability barriers

Insufficient policy and standard setting. States' policies do not always take into account the needs of persons with disabilities.

Negative attitude. Prejudice create barriers to education, employment, health care and social participation of people with disabilities.

Lack of provided services. People with disabilities are significantly more vulnerable to a lack of services such as health care, rehabilitation, and support and assistance.

Restricting access to necessary services. Insufficient staffing, poor staff training and service coordination can affect the quality, accessibility and adequacy of services for people with disabilities.

Insufficient funding. The resources allocated for the implementation of policies or plans are often insufficient. Funding gaps are a major barrier to sustainable service delivery in countries and regions with different levels of economic development.

Limited access to transport and information systems. Lack of access to transport is the main reason for the denial of employment opportunities for people with disabilities or a limiting factor in the availability of health services.

Inadequate information and communication. Little information is available in accessible formats, and many communication needs of people with disabilities are not being met.

Lack of integration into public life. Most people with disabilities do not participate in decision-making processes on issues that directly affect their lives.

Lack of data and evidence base. Lack of accurate and comparable data on disability, as well as experience with effective programs, can hinder understanding of disability-related issues. Awareness of the total number and living conditions of persons with disabilities can help improve efforts to remove disability barriers and provide services that enable persons with disabilities to successfully integrate into society (2).

Formation of international legal protection of the rights of persons with disabilities. Discrimination against disabled people has existed in society throughout the history of mankind and continues to this day. The development of mechanisms for the protection of persons with disabilities in the human rights system allows for a change in the status of persons with disabilities from beneficiaries of charitable assistance. This approach seeks to find opportunities for independent respect for the rights of persons with disabilities by creating an environment that allows them to actively participate in public life. The promotion and protection of the rights of persons with disabilities is not only about providing special services, but also about taking measures to change discriminatory attitudes, adopting policies, laws and programs that remove barriers and guarantee the enjoyment of civil political, economic and social cultural rights by persons with disabilities.

Fundamental international legal acts that together form the International Bill of Human Rights (Universal Declaration of Human Rights (1948), International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966) and International Covenant on Civil and Political Rights (1966), enshrine civil, political, economic social and cultural rights, but these acts do not directly mention the rights of persons with disabilities.

The absence of a special act in the field of protection of the rights of persons with disabilities predetermined a significant increase in the activity of international cooperation between states in the field of improving legal mechanisms ensuring the protection of persons with disabilities. The issue of persons with disabilities in the context of human rights has been repeatedly addressed by the United Nations: guidelines for improving international cooperation in this area have been actively developed (3).

In 1982 the UN General Assembly adopted the World Program of Action for Persons with Disabilities, the purpose of which was to implement the full participation of persons with disabilities on equal terms in social life and development in all countries, regardless of their level of economic development.

The General Assembly proclaimed the period 1983-1992 “The United Nations Decade of Disabled Persons” and called on States to use this period as one of the means of implementing the World Program of Action.

In 1987, at the first International Conference to take stock of the World Program of Action for Persons with Disabilities, held in Stockholm, it was recommended to develop a convention on the rights of persons with disabilities. Despite proposals put forward by the Governments of Italy and Sweden, as well as by the Special Rapporteur of the Commission for Social Development on the situation of persons with disabilities, no such convention was negotiated.

In 1993, the General Assembly adopted a recommendatory document in the form of "Standard Rules for the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities". These rules formed state obligations to remove barriers that prevent persons with disabilities from participating on equal terms in the life of society, which were subsequently incorporated into the national legislation of many states. The Committee on Economic, Social and Cultural Rights adopted general comment No. 5 of 1994 on "Persons with disabilities" despite the fact that the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights does not contain provisions related to disability (4).

The Committee analyzes disability issues in the context of the provisions of the Covenant. In particular, according to the Committee, according to Art. 10 of the Covenant on the right to an adequate standard of living, persons with any form of disability have the right to marry and have their own family. The need to do everything possible to enable persons with disabilities to live with their families is emphasized. According to the Committee, social security and income maintenance programs are of particular importance for persons with some form of disability (art. 9).

According to the Committee, the right to physical and mental health (art.12) implies the right to access those medical and social services, including orthopedic prostheses, which enable persons with some form of disability to become independent, prevent further exacerbation of the disease and support their social integration as well as the right to use such services. In addition to ensuring that persons with a disability have access to adequate food, shelter and other basic necessities of life, it should also be ensured that assistive devices are available for persons with disabilities to help them increase their level of independence in everyday life and in the exercise of their rights.

It should be noted that the Committee on Economic, Social and Cultural Rights in 1990, in its general comment No. 3, emphasized the duty of States parties to protect vulnerable members of society, which takes on significant importance in times of drastic diminution of available resources. In the context of market relations, two specific aspects of the obligations of the participating States stand out. The first aspect is related to the need to ensure such a situation in which not only the public but also the private sector is subject to regulation within appropriate limits in order to guarantee fair treatment of persons with any form of disability. The second aspect relates to the conditions in which the means of providing public services are increasingly privatized and the free market is increasingly emphasized. In these conditions, it is necessary that private employers, private suppliers of goods and services, as well as other non-state enterprises are guided by non-discriminatory norms in relation to persons with any form of disability (5).

In December 2001, the Mexican government initiated the General Assembly to establish an ad hoc committee to consider proposals aimed at the development of a comprehensive and unified international convention on the protection and promotion of the rights and dignity of persons with disabilities, which prepared the text of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the Optional Protocol thereto adopted by the UN General Assembly on December 13, 2006.

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities consists of 50 articles devoted to the goals, general principles, obligations, specific rights and measures to be taken by the participating States to create favorable conditions for the implementation of the rights of persons with disabilities, strengthening the international cooperation and organization of international and national monitoring. It should be emphasized that the Convention does not create any new rights, it only clarifies the obligations of states in relation to existing civil, cultural, economic, political and social rights. The purpose of the Convention is “to promote, protect and ensure the full and equal enjoyment of all human rights and fundamental freedoms by all persons with disabilities, and to promote respect for their inherent dignity”. The Convention guarantees the recognition of the legal capacity of all persons with disabilities. It prohibits torture, exploitation, violence and ill-treatment and protects the life, freedom and safety of persons with disabilities, their right to freedom of movement, freedom of expression, and the right to privacy. The Convention imposes an obligation on States parties to take all appropriate measures to ensure that persons with disabilities can fully enjoy their rights on an equal basis with others.

The Convention establishes a Committee on the Rights of Persons with Disabilities, mandated to receive and consider periodic reports submitted by States parties to the Convention. Under the Optional Protocol to the Convention, individuals and groups of individuals can bring to the attention of the Committee claims that they have violated any of the provisions of the Convention. The Optional Protocol also allows the Committee to conduct investigations in countries where there is credible evidence of gross or systematic violations of the rights of persons with disabilities. The Convention lacks a comprehensive definition of the term “disability”; in the preamble to the Convention, “disability” is recognized as an evolving concept based on a dynamic approach that can change over time and over different socio-economic conditions (6).

According to the Convention, persons with disabilities are persons with persistent physical, mental, intellectual or sensory impairments, which, when interacting with various barriers, may interfere with their full and effective participation in the life of society (Art. 1). Obviously, for the full and effective implementtation of the Convention, it is extremely important that the definition of disability in national legislation reflects the understanding of disability as a social phenomenon. Experts believe it is necessary to abandon definitions based on medical indications and formulated depending on the types of health disorders, or from definitions based on the concept of everyday life, in which the inability to perform such activities is linked to a health disorder.

The basic principles of the Convention are set out in Art. 3: respect for inherent human dignity, personal autonomy and independence; non-discrimination, equality of opportunity and equality of men and inclusion in society; respect for existing differences between people and acceptance of the fact of human diversity; ensuring accessibility; respecting the evolving capacities of children with disabilities and respecting their right to maintain their identity.

The convention is based on a triad of obligations:

Obligation to comply. States parties should not create obstacles to the enjoyment of the rights of persons with disabilities. İn particular, states are prohibited from conducting medical scientific experiments on a disabled person without his or her free consent.

Obligation to protect. States parties must prevent violations of the rights of persons with disabilities by third parties. In particular, states are obliged to require private employers to ensure that working conditions are fair and disability-friendly, in particular through the introduction of reasonable accommodations.

Performance Obligation. States parties must take legislative, administrative, budgetary, judicial and other measures to guarantee the full realization of these rights. Some states that have ratified the Convention on the Rights of Persons with Disabilities have tried to change some of the provisions of this Convention through reservations. However, article 46 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities allows parties to

declare reservations, provided that such reservations are not “incompatible with the object and purpose of this convention” (7).

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities, in its preamble, states “the importance of international cooperation to improve the living conditions of persons with disabilities in every country, especially in developing countries. The article 32 states that international cooperation is recognized as a way of realizing the goals and objectives of the Convention.

Unlike other core international human rights treaties, the Convention provides four areas that are relevant from the point of view of international cooperation in support of the realization of the rights of persons with disabilities:

1.Accessible and inclusive international cooperation, including international development programs.

2.Strengthening existing capabilities, including through the mutual exchange of information, experience, programs of advanced practices.

3.Collaboration in research and access to scientific and technical knowledge.

4.Technical and economic assistance, including through facilitating access to and exchange of accessible and assistive technologies, and through technology transfer (8).

Conclusion

The number of persons with disabilities in the world today has reached 1 billion, i.e. 15% of the population. It is the largest “minority” in history in the world, which faces various forms of discrimination on a daily basis.

Attention is paid to improving the well-being of people with disabilities and their living conditions not only in each country individually, but also on an international and regional scale. International cooperation of states in the field of protection of the rights of persons with disabilities deserves special attention.

Conventions and declarations at the international level that relate to the rights of persons with disabilities are binding on all states parties, but in fact, not all states ensure the full realization and protection of the rights of persons with disabilities. Unfortunately, it is quite difficult to implement a practical impact on the state that violates the rights of persons with disabilities.

As a rule, states use international agreements in the field of human rights protection as a basis for the formation of their own legislation. However, it cannot be said that international agreements have no impact on states. Often, the adoption of a program or convention, as well as a recommendation, serves as an impetus for the formation of mechanisms for the protection of rights and the elimination of discrimination against persons with disabilities at the national level. At the regional level, the Council of Europe has a European Court of Human Rights, which allows people with disabilities to file complaints when their rights are violated.

References

1. World report on disability. WHO. The World Bank. 2011.
2. Executive summary ageing in the twenty-first century; a celebration and challenge. UNFPA. 2012.
3. International social security association. Social Policy Highlight, 2017.
4. Office of the high commissioner for human rights. Monitoring the Convention on the Rights of Persons with disabilities. Guidance for human rights monitors. Geneva, 2010.
5. Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities. A/RES/48/96. 1993.
6. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General comment 5. Persons with disabilities (Eleventh session, 1994). U.N.Doc E/1995/22.
7. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on progress in the implementation of the recommendations contained in the study on the human rights of persons with disabilities. A/HRC/4/75 Human Rights Council. 2016.
8. Thematic study by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the role of international cooperation in support of national efforts for the realization of the rights of persons with disabilities. A/ HRC/16/38 Human Rights Council. 2015

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 08.03.2021 Qəbul edilib: 09.03.2021

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. Impakt faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 4 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. With Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 4 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/164-169

Elkhan Ajdar Askarov
Baku State University
master
elkhanaskarov.baku@gmail.com

COMPARATIVE ANALYSIS OF INTESTATE SUCCESSION IN THE LEGISLATION OF THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION

Summary

Intestate succession occupies an important place in the field of Succession law in the civil legislation of the European Union. Intestate succession (devolution of decedent's property to persons indicated in law) is effective in case of an intestacy or if testament is declared invalid entirely or partly. The article reflects the concept, sequence, legal basis and place in judicial practice of intestate succession.

***Key words**: intestate succession, succession law, civil code, legislation, comparative analysis*

Introduction

Succession law varies considerably from one EU country to another. However, in cross-border cases, EU rules provide certainty concerning which authority is to decide on a succession, which law is to be applied and how the ultimate decision is to be recognised and enforced.

A major step to facilitate cross-border successions are new EU rules which make it easier for people to handle the legal side of an international succession.

With the EU rules on succession

-a succession is treated coherently, by one single court applying one single law

-people can choose whether the law applicable to their succession should be that of the country they have last lived in or that of their nationality

-court decisions on successions in one EU country are recognised and enforced in other EU countries.

Some aspects of successions continue to fall under national rules, including

-who inherits and what share of the estate goes to children and spouse

-property law and family law in an EU country

-tax on succession assets

The regulation also creates a European certificate of succession**.** This certificate enables heirs, legatees, executors of wills and administrators of the estate to prove their status and exercise their rights in other EU countries. A European succession certificate is automatically recognised in all EU countries.

Intestate succession occupies an important place in the field of inheritance law in the civil legislation of the European Union. Intestate succession procedure is applied if the testator has not left a will. Relatives inherit in a certain sequence (Parentelensystem). The first category of heirs (Parentel) includes children, the second category includes parents and their descendants, etc. The official spouse is also an intestate heir, however a non-married spouse is not. If the spouse inherits together with children, then he/she is entitled to one third of the succession (and children are entitled to two thirds), otherwise the spouse is entitled to two thirds of the succession.

In this article, we will discuss the intestate succession *in the legislation of* Germany, France and Italy, which are members of the European Union.

Intestate succession in the legislation of the Germany

The main legal source of the German succession law is the Civil Code. Succession is regulated in the fifth book at §§ 1922 et seq. of the BGB (see additionally §§ 563 et seq. and 857 of the BGB, which also deal with the inheritance law) and is guaranteed by the Constitution at article 14, paragraph 1. According to this provision, "the right of inheritance shall be guaranteed" and its "content and limits shall be defined by the laws". There're some additional legal sources too.

The situation is different in Azerbaijan. So that, the constitution does not guarantee inheritance rights in Azerbaijan. The only legislation regulating the right of inheritance in Azerbaijan is the Civil Code of the Azerbaijan Republic.

German law distinguishes between intestate and testamentary succession. Intestate succession is modelled on the so-called parentelic system and only takes place, if the deceased didn't provide otherwise. The testamentary freedom (§§ 1937 et seq. and § 2302 of the BGB) is guaranteed by the Constitution in Article 14, paragraph 1, of the GG (see also Article 2, paragraph 1).

Under the German law there's no prohibition of succession agreements. The possibility of a renunciation of the inheritance in advance is provided. The compulsory share may also be renounced in advance. Reciprocal and joint wills are admitted. In his will the testator may also appoint a subsequent heir or Nacherbe.

Compulsory heirs are protected by the law. However, they're only entitled to demand a certain sum of money.

German law knows a national certificate of succession.

Upon the deceased's death, his or her estate passes immediately as a whole to his or her heirs (§ 1922, paragraph 1, § 1942, paragraph 1 of the BGB; according to § 875 of the BGB, the heir also gets the possession by law). However, according to § 1942, paragraph 1 of the BGB, he or she has the right to disclaim the inheritance "by a declaration to the probate court" (which "must be made in presence of and recorded by the probate court" – Nachlassgericht; "or in notarially certified form": § 1945, paragraph 1 of the BGB) within 6 weeks of having knowledge of the opening of the inheritance and of the "reason for" his or her "entitlement" as a heir or having been notified "of the disposition mortis causa by the probate court". "The period is six months if the deceased had his last residence only abroad or if the heir is resident abroad".

According to German Civil Code, the heir is considered to have accepted the inheritance if he does not give up the inheritance within 6 weeks, and in exceptional cases within 6 months. However, according to the legislation of Azerbaijan, this case is regulated differently. So that, According to the Civil Code of Azerbaijan , heir (heiress) is considered to accept inheritance upon handing in an application on his (her) acceptance of inheritance to notarial office that is in charge of particular place where inheritance commencement took place, or upon his (her) practical commencement of owning and administration of property and thus demonstrated undoubtedly that he (she) accepted inheritance.

In Germany the succession may be intestate (§§ 1924 et seq. of the BGB) or determined by a disposition upon death. Typically, the latter is his will, §§ 2064 et seq. of the BGB. However, a succession agreement is also allowed under the German law (§§ 2274 et seq. of the BGB). Intestate succession is of subsidiary nature, as it only takes place if there's no disposition upon death (i.e. neither a will nor a succession agreement). A cumulative application of different legal titles is possible. In fact, as provided by § 2088 of the BGB, "if the testator appointed only one heir and restricted the appointment to a fraction of his inheritance, the reminder" transfers "under the rules of the intestate succession" (§ 2088 of the BGB). (1)

The consequences of the lack of the deceased's heirs are regulated by § 1936 of the BGB. According to this disposition, "if at the time of the devolution of the inheritance neither a relative, nor a spouse, nor a civil partner of the deceased is living, the Land in which the deceased had his last place of residence or, if none such is ascertainable, his customary place of residence at the time of the devolution of the inheritance is the heir. In other cases, the Federal Government" inherits (§ 1936 BGB). However, the State's liability is limited to the dimension of the estate.

Men and women are equal in succession. The same is for domestic and foreign citizens. Children (born in or out of wedlock) are equal in succession too. However, there is a discriminatory rule concerning "illegitimate" children born before the 1 July 1949. Also after the modification adopted with the Second Act on the Equalization of Illegitimate Children in Succession Law of 12 April2011, only if the father died after 29 May 2009 (the day after the European decision mentioned above, point 2.1.2), the illegitimate child born before 1 July 1949 becomes legal heir. This is not the case, if the father has died before the 29 May 2009. The adopted children are equal in succession. However, there're some differences between the adoption of a child according to §§ 1754 et seq. of the BGB (Volladoption) and the adoption of an adult (§§ 1770 et seq. of the BGB). In fact, only the adoption of a minor establishes a full relationship between him or her and the adoptive parent(s) as well as the latter's relatives.69 According to § 1923, paragraph 2 of the BGB and § 2101 of the BGB a person conceived at the time of entry of succession may be a heir as she or he is "deemed to have been born before the devolution of an inheritance". Spouses and extra-marital registered partners are equal in succession. Note, that a registered partnership is only allowed between same-sex couples. However, it cannot be entered anymore (see point 2.1.2). Since 2017 a marriage between homosexuals is possible. In this case the succession rights foreseen for the survived spouse apply. No legal succession rights are foreseen with regard to other forms of (de facto) partnership or cohabitation.

There is a law on children's rights in Azerbaijan. This law is based on the 1975 Convention on the Rights of the Child. According to this law, children born married or out of wedlock have the same rights as their parents. (6)

The German regulation of the intestate succession (see §§ 1924 et seq. of the BGB) follows the parentelic system. Intestate heirs are the deceased's relatives and his or her spouse (or registered partner). However, the latter has no succession rights in case of a divorce or, under certain conditions, in case of a separate life.

Relatives are divided up into 4 classes. Heirs of 1st class are the deceased's descendants (§ 1924 of the BGB); heirs of the 2nd class are the deceased's parents and their descendants (§ 1925 of the BGB); heirs of the 3rd class

are the deceased's grandparents and their descendants (§ 1926 of the BGB); heirs of the 4th class are the great-grandparents and their descendants (§ 1928 of the BGB). A heir belonging to the previous class excludes from the inheritance the descendants of subsequent, more distant classes (see § 1930 of the BGB). Furthermore, an ascendant excludes from the succession his or her descendants. If the grandparent's descendants have already died, the closest relative is the sole heir. (4)

According to § 1942, paragraph 1 of the BGB, the heir has the right to disclaim the inheritance "by a declaration to the probate court" (which must be "made in the presence of and recorded by the probate court" – Nachlassgericht; "or in notarially certified form": § 1945, paragraph 1 of the BGB) within 6 weeks of having knowledge of the opening of the inheritance and of "the reason of" his or her "entitlement" as a heir or having been notified "of the disposition mortis causa by the probate court". The "period is six months if the deceased had his last residence only abroad or if the heir is resident abroad at the time of the beginning of the period" (§ 1944 of the BGB). The heir cannot disclaim the inheritance if": a) "he has already accepted it"; b) "the time of six weeks laid down for disclaimer" (§ 1944 of the BGB) "had passed" and the inheritance is therefore "deemed to have been accepted" (§ 1943 of the BGB).

Intestate succession in the legislation of the France

The main legal source for the French succession law is the Civil Code. There are also additional legal sources: General Taxation (Code général des impôts), Article 758 et seq., Article 292 A et seqq. of annex II and Article 280 et seq. of annex III., Consultation rules of the Civil Registry (Règles de consultation de l'état civil).

There are two types of succession in French: legitimate succession and testamentary succession. The rules on the legitimate succession only apply if no will was drawn up. French law also guarantees a reserved portion for certain heirs, the so-called 'legitimate' heirs (since 2006 ascendants no longer form part of this category). In French law it is possible for heirs to waive in advance their right to bring an action in abatement (Article 929 of the Civil Code) and to obtain an amount of money for the gift that interferes with their reserved portion.

Proof of heirship can be made by any means (article 730 of the Civil Code). The French legal system does not have anything like a certificate of succession, which proves heirship. The usual way of proving heirship is by means of acte de notoriété (statutory declaration). Article 730-1 of the Civil Code establishes that proof of heirship may be by means of such a declaration requested by one or more of those entitled and drawn up by a notary. It gives the names of the heirs of the deceased and established for each their share in the estate. Since the 2001 reform (Act of 3rd December 2001) heirship, identified by the acte de notoriété statutory declaration, is no longer confirmed by witnesses but by the prospective heirs themselves. Proof of heirship is based on documents supplied by the interested parties (such as a declaration of marital status or a death certificate) accompanied by their own sworn affidavit. The involvement of witnesses has become optional. The 2001 law has the merit of giving greater weight to the statutory declaration: in the new system, the notary receives the declarations of those entitled, solemnly sworn before a public official who, however, is not responsible for them nor guarantees their accuracy or veracity. They are declarations, which are held to be true unless proved otherwise (article 730-3 of the Civil Code).

If the deceased has not left a will, the estate is distributed according to the order of succession laid down by the law (intestate succession). Intestate succession only happens in the absence of a will or when the dispositions are only partial. In the latter scenario intestate succession will only apply to the portion not covered in the will. This law identifies the legal heirs, i.e. the deceased's family members ranked in a specific order, depending on their degree of kinship to the deceased

If there are no heirs or only collateral heirs beyond the 6th degree, and if there are no donees or legatees, succession is declared vacant or abandoned, and the estate devolves to the State (article 539 of the Civil Code).

There is no distinction made between male and female heirs or between French citizens and foreigners.

Children born in wedlock (legitimate) or out of wedlock (natural) have since 1972 had the same inheritance rights (even though some differentiation remained until the Act of 3.12.2001) and in 2005 (ruling 759/2005) the distinction was eliminated from the code civil.

The reform of 2001 extended to adulterine children (natural children whose father or mother was, at the moment of conception, married to somebody else) the same rights as those of legitimate children.

Where adopted children are concerned, we need to distinguish between two kinds of adoption:

- Simple adoption (adoption simple) in which there are ties between the biological family and the adopted child;
- Plenary adoption (adoption pléniére) where all ties with the biological family have been broken.

A child adopted by simple adoption has dual succession rights: in his/her family of birth and in his/her adoptive family. He/she is a forced heir of both the biological and adoptive parents. However, the child adopted in

an adoption simple does not have the same rights as the other children in terms of hereditary "representation", in other words the right to inherit instead of one of his/her dead parents. A child adopted in a simple adoption cannot inherit in a case of intestacy from the ascendants of his/her deceased adoptive parents.

Children adopted in a "plenary adoption" have the same legal rights as the other children of their adoptive parents. In fact, in this type of adoption all ties with the biological family are severed. These ties are substituted by ties with the adoptive family. Therefore, the adopted child will only inherit from his/her adoptive parents (and not from his/her biological parents) and enjoys the same rights as a non-adopted child.

According to the Civil Code of Azerbaijan, children adoption is the same "plenary adoption". İn such an adoption, all ties with the biological family are severed. These ties are replaced by ties with a foster family. Thus, an adopted child inherits only from his adoptive parents (and not from his biological parents) and enjoys the same rights as a non-adopted child.

Article 725 of the Civil Code established that babies conceived before the death of the deceased person would inherit in the same way as children already born, so long as the pregnancy is successfully carried to term. The law (article 311 of the Civil Code) presumes that the child was conceived between 300 and 180 days before the date of birth. (2)

There is no distinction between the inheritance rights of heterosexual and homosexual couples, whether married or in a civil partnership.

However, a partner's rights differ from those of a spouse in that a partner in a civil partnership is not automatically an heir. To enjoy inheritance rights, the partner must be designated in a will. The partners in a registered partnership only have the usufruct rights over the family house after their partner's death in accordance with article 763 of the Civil Code.

When a person dies without leaving a will, the law designates the heirs, called "devolution by law". Only members of the family can inherit. The French civil code ranks the heirs in a very specific order depending on their degree of kinship to the deceased. It is up to the notary to designate the heirs of the 1st degree before moving on to the 2nd degree, 3rd degree and so on. If an heir ranks higher in the order of succession, she/he inherits before any of the lower ranking heirs.

1st degree: the children, the grandchildren and then the great grandchildren.

2nd degree: the father and mother of the deceased, the brothers and sisters, then the descendants of the latter.

3rd degree: the grandparents, then the great grandparents.

4th degree: uncles and aunts, the great-uncles and great-aunts, then the first cousins, then the first cousins once removed, then the first cousins twice removed. The surviving spouse inherits in any case, but his/her rights will vary depending on the rights of the other heirs.

If the deceased leaves a spouse, the matrimonial property rights must be settled before settlement of the estate proper. After settlement of rights arising out of the matrimonial property regime, the following rules apply:

– Where a predeceased spouse leaves children or descendants, the surviving spouse shall take, at his or her option, either the usufruct of the whole of the existing property or the ownership of the quarter where all the children are born from both spouses and the ownership of the quarter in the presence of one or several children who are not born from both spouses (article 757 of the Civil Code). The spouse will be deemed to have opted for usufruct if he/she dies without having made a choice.

– Where, in the absence of children or descendants, a deceased leaves his father and mother, the surviving spouse shall take one half of the property. Where the father or the mother is predeceased, the share which he would have taken (one quarter) devolves to the surviving spouse (article 757-1 of the Civil Code).

– In the absence of children or descendants of the deceased or of his father and mother, the surviving spouse shall take the whole succession (article 757-2 of the Civil Code).

Notwithstanding article 757-2, in case of predecease of the father and mother and in absence of descendants, the property that the deceased received from them by succession or gift and that is found in kind in the succession devolves for one half to the brothers and sisters of the deceased or to their descendants, themselves descending from the predeceased parent or parents from whom the devolution originates. This is the right of reversion (Article 757-3 of the Civil Code). All other assets pass to the surviving spouse.

Heirs can renounce their succession rights by filing a declaration at the court of first instance within the jurisdiction where the estate was opened. Waiver of the succession must be expressly declared (article 804 of the Civil Code). Heirs who waive a succession are deemed never to have been heirs. The court of first instance within the said jurisdiction also receives waivers of universal legacies and legacies by general title. Under French law, no declaration is required for waivers of individual legacies.

According to French Civil Code, heirs can renounce their succession rights by filing a declaration at the court of first instance. However, according to the legislation of Azerbaijan, this case is regulated differently. According

to the Civil Code of Azerbaijan, heir (heiress) may relinquish succession within three months following the day of appeal for inheritance not depending on whether he (she) was aware about appeal or not. In case of valid reason the court may extend this period for no more than two months. Succession relinquishment should be registered officially at notarial body.

Intestate succession in the legislation of the Italy

The main legal source of the Italian succession law is the Italian Civil Code. Succession is regulated in the second book of the Civil Code at articles 456 et seq. and is entrenched by the Italian Constitution at article 42, paragraph 4, too. There are also additional legal sources.

The Italian legal system is based on the principle of the universality of inheritance (however, there are some special rules concerning the succession to specific rights). There're two types of succession in Italy: the legitimate succession (articles 565 et seq. of the Civil Code) as succession of relatives (see articles 565 et seq. of the Civil Code; the possibility of succession by representation is foreseen by articles 467 et seq. of the Civil Code), and the testamentary one (articles 587 et seq. of the Civil Code). The rules on the legitimate succession only apply, if there is no will or if the testator didn't regulate his/her entire estate. However, the disposition autonomy is limited in favour of the forced heirs, which necessarily have to get a part of the estate (articles 536 et seq. of the Civil Code: see point 3.3.4)

The Italian legal system does not know a general instrument, like a certificate of succession, certifying the quality of heir.

In the praxis the so called atto di notorietà (Deed of Notoriety), a public deed issued by a public notary, certifying that a certain fact – i.e. the quality of heir – is known in a certain context, is used to demonstrate the quality of heir. Although, the atto di notorietà is not intended to found a presumption and it doesn't have a probative value. On the contrary, its value is based on the sanctions foreseen for those who declare the false to a public official.

According to article 586 of the Civil Code, "in the absence of others eligible to succeed" (i.e. spouse, registered partner and relatives up to the sixth degree: article 572, paragraph 2, of the Civil Code), "the inheritance devolves on the State". The State acquires the inheritance "by operation of law without need of acceptance". On the contrary, he cannot renounce the inheritance. The State "is not responsible for hereditary debts and legacies beyond the value of the property acquired" (article 586, paragraph 2, of the Civil Code). The possibility for the State to succeed is also recognized by article 42, paragraph 4, of the Italian Constitution, as it permits to the ordinary legislator to establish "rights of the State in matters of inheritance" (including the imposition of taxes on the succession).

Article 462 of the Italian Civil Code establishes that all person alive or en ventre sa mere at the moment when the succession begins are capable of inheriting. According to article 462, paragraph 3, of the Civil Code, children who were not yet conceived at the start of succession can nevertheless benefit from a Will if one of their parents was alive at the time of the testator's death. Having regard to those provisions, any person can succeed if he has capacity of inheriting. There are no different succession rights between men and woman, domestic and foreign nationals, children born in wedlock and children born out of wedlock and adopted children. In relation to the children born out of wedlock, article 573 of the Civil Code states that the provisions concerning intestate succession by children born out of wedlock apply when filiation has been acknowledged or judicially declared, without prejudice to cases where the children born out of wedlock have the right to a life annuity whose amount is determined in proportion to the size of the inheritance. (3)

Pursuant to article 565 of the Italian Civil Code, in intestate succession the inheritance devolves on the spouse, descendants, ascendants, collaterals, natural relatives and the State, in the order and according to the rules established in the articles 566 et seq. of the Civil Code:

– the children, also the adopted children, succeed to the father and mother in equal shares;

– the father and mother in equal shares, or the surviving parent, succeed to one who dies without leaving descendants or brothers or sisters or descendants from them; – the ascendants in the paternal line succeed to one half and the ascendants in the maternal line to the other half in the case of one who dies without leaving descendants or parents or brothers or sisters or their descendants. However, if the ascendants are not of equal degree, the inheritance devolves on the nearest without distinction by line;

– brothers and sisters succeed in equal shares to one who dies without leaving descendants, parents or other ascendants. However, brothers and sisters of the half blood receive half the share of those of the whole blood.

When with the parents or only one of them, there are brothers or sisters of the whole blood of the decedent, all are admitted to succession per capita. In this case the parents (or one of them) receive one half of the share. If there are brothers and sisters of the half blood, each receives one half of the share received by each brother and

sister of the whole blood or by parents, subject in every case to the share of one half in favour of the latter. At last, if neither parent can or wishes to succeed and there are other ascendants, the share that would belong to one parent in the absenc of the other devolves in the manner specified in article 569 of the Civil Code, on such ascendants. When one dies without leaving descendants, parents, other ascendants, brothers or sisters or their descendants, succession opens in favour of the close relative or relatives, without distinction according to line, but not beyond relatives of the sixth degree.

The effect of benefit of inventory consists in keeping the patrimony of the deceased distinct from that of the heir. Consequently, in accordance with article 490 of the Italian Civile Code, the heir retains all the rights and obligations that he had against the deceased in the inheritance, including those that are extinguished by the death, and he is not bound to payment of inherited debts and legacies beyond the value of the property received. In addition, the creditors of the inheritance and the legatees have preference in the heritable patrimony over the creditors of the heir. Pursuant to articles 471, 472 and 473 of the Civil Code, the acceptance must be made with benefit of inventory when the inheritance is devolved to minors, emancipated minors, people under a legal incapacity and legal persons, associations and foundations (except companies).

The renunciation of the inheritance can be attacked only if it is the result of duress or fraud and within the deadlines of five years from the day on which the duress ceases or the fraud is discovered. So long as the right to accept the inheritance is not prescribed as to those called who have renounced it, they can always accept it, if it has not already been acquired by others than those called, without prejudice to the interests acquired by third person in the heritable property.

According to İtalian Civil Code, the renunciation of the inheritance can be attacked only if it is the result of duress or fraud and within the deadlines of five years from the day on which the duress ceases or the fraud is discovered. However, according to the legislation of Azerbaijan, this case is regulated differently. According to the Civil Code of Azerbaijan, discussion on succession relinquishment may commence within two months following the day when a person concerned is aware about appropriate ground for that.

One who renounces an inheritance is considered as if he never had been called. The renouncer can, however, retain a gift or demand a legacy made to him to the extent of the disposable portion referred to in article 556 of the Civil Code, unless the legacy is a legacy in place of forced share or against forced share. Those called to the inheritance who have taken or concealed property belonging to the inheritance forfeit the power to renounce it and are considered heirs pure and simple, notwithstanding their renunciation.

In any event, if someone renounces an inheritance, without fraud, with damage to his creditors, they can have themselves authorized to accept the inheritance in the name and place of the renouncer, for the sole purpose of satisfaction from the heritable property to the extent of their claims.

Conclusion

We have seen that there are two types of succession in the Civil Code of France, Germany and Italy. They are intestate and testamentary succession. In all three EU countries, intestate succession is carried out in four shifts, albeit with slight differences. In all three European countries, inheritance creates certain obligations. In the Civil Code of France and Germany, the renunciation of inheritance is carried out only in court. However, the Italian Civil Code does not provide for such a requirement in the event of a rejection of an inheritance. The German Civil Code gives heirs 6 weeks to file a waiver claim. I believe that this time is very short and should be increased.

References

1. Germany Civil Code
2. French Civil Code
3. Italian Civil Code
4. Azerbaijan Civil Code
5. Family Property and Succession in EU Member States National Reports on the Collected Data, 2019
6. Law of the Azerbaijan “About the child's rights”

Rəyçi: h.f.d. N.Fərziyeva

Göndərilib: 28.03.2021 Qəbul edilib: 29.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/170-173

Leyla Nazim qızı Vəlişova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
leyla680@mail.ru

TERRORİZMİN MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər: *terrorizm, terror təşkilatı, maliyyə*

Sources of terrorist funding
Summary
The article is devoted to financial sources of terrorism. As money laundering, financing terrorism financial crimes undermine the political and economic interests of jurisdictions and pose a serious threat to national security. The sources of terrorist funding vary.
Key words: terrorism, terrorist organization, finance

Giriş

Terrorizmlə mübarizənin əsas hissəsini terrorizmin maliyyə mənbələrinin qarşısının alınması təşkil edir. Terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı effektiv mübarizə terror təşkilatlarının strukturunu pozur və onların fəaliyyət potensialını aşağı salır. Təşkilatların struktur fəaliyyətlərinə təsir vasitələrindən biri də təxirəsalınmaz tədbir kimi nəzərdən keçirilməli olan terror təşkilatlarına maliyyə axınını dayandırmaqdır. Azaldılmış maliyyə mənbələri olan terror təşkilatlarında yaşayış yeri, üzvlüyü, silah təchizatı, lazımi materialların daşınması və digər elementlərin itirilməsi səbəbindən qeyri-müəyyənlik, öz daxilində parçalanma, üzvlərinin sayında azalma kimi risklər meydana gəlir.

Müasir terror birləşmələrinə qarşı mübarizədə ilk addım davamlı etibarlı maliyyələşdirmə mənbələrini üzə çıxarmaq, bu maliyyə mənbələrinin yalnız terror hücumları ilə məhdudlaşmadığını və terror qruplarının fərqli ehtiyaclarına sahib olduğunu başa düşmək vacibdir. Bu vəsaitlər bir terror ideologiyasını təbliğ etmək, üzvlərə və ailələrinə pul ödəmək, səyahət təşkil etmək, yeni üzvlər yetişdirmək, sənədlər vermək, rüşvət vermək, silah almaq və hücumlar təşkil etmək üçün istifadə olunur. Təbliğat aparmaq, terror qrupları üçün media qurumları və xeyriyyə təşkilatları kimi qanuni təşkilatlardan istifadə edərək hədəflərinə çatmaq üçün vacib bir addımdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının məlumatlarına görə, terrorizmin maliyyələşdirilməsi, terror təşkilatlarının hərəkətləri üçün yaradılan maliyyə dəstəyi və ya digər fondlardır. Terrorizmlə mübarizədə 3 əsas konsepsiya var: doktrina, təşkilat üzvləri və maliyyə. Terrorizmin Maliyyələşdirilməsinə Qarşı Mübarizə Haqqında Beynəlxalq Konvensiyada dəqiq bir tərif verilməməsinə baxmayaraq, terrorizmin maliyyələşdirilməsi cinayətinin tərkib hissəsi olan hərəkətləri izah edərkən, bütöv və ya qismən istifadə edilməli olduğunu bilməklə, birbaşa və ya bilavasitə, qanunsuz və qəsdən vəsait topladıqda və ya cəlb etdikdə baş verən cinayətdir. Terrorizmin maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirmək və bu mənbələri bloklamaq terrorizmə qarşı mübarizədə hər gün əhəmiyyət qazanır. Terror təşkilatlarını mütəşəkkil cinayətkar təşkilatlardan fərqləndirən məqam siyasi motivlərlə hərəkət etmələridir. Əsas məqsədi pul qazanmaq olmayan terror təşkilatları, öz varlıqları və hərəkətləri üçün maliyyələşdirmə təmin edirlər.

Əlbəttə ki, bu dəfə mütəşəkkil cinayətkar təşkilatlar yarada və ya onlarla əməkdaşlıq edə bilərlər. Narkotik, insan alveri, silah qaçaqmalçılığı, rüşvət və çirkli pulların yuyulması kimi bir sıra cinayətkar təşkilatlarla ittifaqdadırlar. Verilən məlumatlara görə, ən çox yayılmış terror aktları sırası ilə nəqliyyat vasitələrini bombalamaq, odlu silahla atəş açmaq, intihar partlayışları və girov götürməkdir.

Naviasın terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə tərifinə görə, terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə, qlobal maliyyə bazarlarının kontekstinin və məqsədinin düşmənin maliyyə toplama imkanlarını məhdudlaşdırmaq və maliyyəni sərhədlərdən keçirmək olduğu bir iqtisadi müharibə formasıdır.

Hökumət sponsorluğundakı azalma qismən terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı beynəlxalq səylərə, o cümlədən terrorizmdən şübhələnilən və ya sponsor olduğu bilinən bəzi dövlətlərə qarşı ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi sanksiyalarla əlaqələndirilir. Məsələn, Levitt və Jacobson bunu "aktiv dövlət sponsorluğu getdikcə nadir hala gəldikdə, dövlətlər terrorçuların ərazilərinə girmələrinə icazə verərək, səyahətlərini asanlaşdıraraq və ya sərhədləri daxilindəki fəaliyyətlərinə göz yumaraq terror qruplarına konkret xidmətlər

göstərməyə davam edirlər.” Passas bunun maliyyə əməliyyatları və xeyriyyə təşkilatları üçün nəzarət tədbirlərinin minimum tətbiqinə qədər uzana biləcəyini bildirirdi.

Terror qruplarının dövlətin maliyyəsinə etibar etdiyi model budur. Bu, xüsusilə Soyuq Müharibə dövründə, rəqib ölkələrin bilərəkdən terrorizmi xarici siyasət vasitəsi kimi istifadə etdikləri zaman çox yayılmışdı.

Terror təşkilatları hər zaman maliyyə mənbələrini artırmaq üçün ideologiyaya ehtiyac duyurlar. Belə ki, bir ideologiya ətrafına insanları toplamaq və onlardan yararlanmaq daha asan olur. Bu yolda n yaxşı vasitə kimi xeyriyyə təşkilatlarını və medya orqanlarını seçirlər. Dini, etnik və ya ideoloji bağları olan insanlar özləri də bilmədən terrorizmə maddi kömək edirlər. Onların xeyriyyə təşkilatlarına etdikləri dəstəklər, ianələr terror qruplarının aktların xərclənir.

Maliyyə və xeyriyyə ianələri arasında fərqli bir geri çəkilmə təmin edən Freeman, diaspora dəstəyinin daha çox etnik və ya irqi mənsubiyyətə və daha az dini olduğuna diqqət çəkirdi.

Eckert terrorizmin maliyyələşdirilməsinin mürəkkəbliyini bu şəkildə müəyyənləşdirdi: terrorçular eyni zamanda legitimlik, tutma, idarə etmə, onları maliyyələşdirmək və nəql etmək üçün qanuni müəssisələr və iş müəssisələri üçün bir çətir altında fəaliyyət göstərirlər. Bu korporativ örtük aşağıdakılardan ibarətdir: daşınmaz əmlak, idxal-ixrac və avtomobil satışı şirkətləri, yüksək texnoloji laboratoriyalar, dənizçilik, mülki mühəndislik və maliyyə tikinti şirkətləri. Maliyyə şirkətləri və investisiya bankları və hətta qiymətli metalların, zərgərlik əşyalarının terror təşkilatlarını ört-basdır etməsi, maddi-texniki təminatını asanlaşdırması və terrorizmin sonunda mənfəət əldə etməsi nəzərdə tutulur. Özünü maliyyələşdirən terror təşkilatlarına nümunə:

“7 iyul 2005-ci il tarixində London nəqliyyat sisteminə edilən hücumlar haqqında rəsmi hesabatda deyilir: "Mövcud göstəricilər qrupun özünü maliyyələşdirdiyini göstərir. Xarici gəlir mənbələrinə dair heç bir dəlil yoxdur. Ən yaxşı təxminimiz ümumi maliyyənin 8000 GBP olmasıdır. Bomba ev istehsalı idi. Kredit dərəcələri, çox sayda bank hesabı (hər birində uzun müddət yatırılan kiçik bir məbləğ), kredit kartları və 10.000 GBP fərdi kreditlərdən ibarətdir. Mənbə: İngiltərə”.

Müxtəlif hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qlobal terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı artan mübarizə getdikcə terror təşkilatlarını qanunsuz maliyyələşdirmə fəaliyyətlərində iştirak etməyə sövq etdi. Cinayətə olan bu cazibə, transmilli cinayət və terror təşkilatları arasında simbiyotik bir əlaqə olması ilə daha da gücləndirilir. Terroristlərin cinayət fəaliyyətində iştirakı insan alveri, narkotik ticarəti, saxta pul, quldurluq, qəsb, qaçaqmalçılıq, neft oğurluğu və çirkli pulların yuyulması ilə əlaqədardır.

2010-cu ildə Stokholmda məmur olan Taimour Abdelvahab al-Abdaly'nin göstərdiyi kimi, tələbə kreditləri terror təşkilatları tərəfindən maliyyələşdirilmək üçün istifadə edilə bilər. Bu tip tələbə krediti həm qanuni, həm də saxta yolla asanlıqla əldə edilir. Bunlara ümumiyyətlə saxta sertifikatlar səbəb olur. Məsələn, xarici terrorçular Suriyaya səfərlərini maliyyələşdirmək üçün əlverişli bir yol nümayiş etdirmişdilər.

Middlesex Universitetindən verilən tələbə kreditləri Fakoya və dörd dostuna beş uçuş bileti almaq üçün istifadə edilmişdi. 19 yaşlı bu tələbə gəncin atası onu İlgiltərə Konsulluğuna təslim etmişdi.

Son illərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının böyüməsi həm iqtisadi inkişaf üçün imkanlar yaradır, cinayətkarlığın səviyyəsini artırı. Bu, xüsusilə terrorçularla ünsiyyət, radikallaşma, işə qəbul və təlim üçün vacib bir vasitə halına gələn internet və fondların yaradılması və dövriyyəsi üçün keçərlidir. Terrorçular saxta şəxsiyyət sənədləri, kredit kartı fırıldaqçılığı, pul əldə etmək üçün çirkli pulların yuyulması kimi kiber cinayətlərə getdikcə daha çox cəlb olunurlar və bəzən bir istəklə də bunu onlayn edə bilərlər.

Terror təşkilatları, artan yaradıcılığı onlayn maliyyə əldə etmə səylərində əks etdirirlər. Ən qədim belə saytlardan biri olan www.azzamcom (Bin Ladenin müəllimi Abdullah Əzzamın adını daşıyır), sadəcə maliyyə toplamaq üçün ekstremist ədəbiyyat və xatirə əşyaları satırdılar. Bundan əlavə, Qlobal Cihad Fondu, “Silah almaq və fərdlərini yetişdirmək üçün kifayət qədər vəsait təmin edərək dünyanın müxtəlif Cihad Hərəkatlarının böyüməsini asanlaşdırmaq üçün ianələr” istəyən bir veb sayt yayımlamışdı. Sayt Pakistandakı bank hesablarını siyahıya aldı və Taliban, Ləşkər Taiba, Həmas və Hizbullah da daxil olmaqla dəstəklədiyi digər terror təşkilatlarının veb saytlarına bağlantılar daxil etdi. Bundan əlavə, terror təşkilatları ianələr toplamaq üçün bülleten lövhələrindən, söhbət otaqlarından və toplu e-poçtlardan istifadə edirlər. Məsələn, ərəb internet forumunun istifadəçisi bir mesaj göndərərək, öz oxucularından Guantanamo məhbuslarının ailələrinə, Amerikanın Əfqanıstandakı işğalı şəhid ailələrinə və günahsız məhbus ailələrinə yardım göndərmələrini xahiş etdi.

Terroristlərin maliyyələşmə maliyyə haqqında müxtəlif tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Kristofer K. Harmon haqlı olaraq qeyd edir ki, öz aralarında təşkilatlanma və müxtəlif, daha geniş ərazidə

yayılma, qarışıq terror əməliyyatları araşdırılmalıdır. (Harmon, C. Terrorism Today. London: Routledge 2008, s 49)

Krieger ve Meierrieks terrorist qrupların dövlət maliyyələşdirməsi, diaspora və xeyriyyə qurumları tərəfindən maliyyələşdirmə, ümumiyyətlə, bir cinayət əməli kimi qeyri-qanuni fəaliyyət olduğunu qeyd etmişlər. (Krieger T. & Meierrieks D. Terrorist Financing and Money Laundering. University of Paderborn, Germany/ June 2011, s 8-9/ (Erişim tarihi: 13.10.2019))

Müxtəlif növ dini birləşmələr, xeyriyyə ittifaqları adı altında terrorizmin dəstəklənməsinin, maliyyə yardımları edilməsinin dəfələrlə şahidi olmuşuq. Bunlara misal olaraq, A.Vəqfi 1989-cu ildə Kaliforniyada vergidən azad bir xeyriyyə birliyi olaraq yaradılıb. Daha sonra Texasın Riçardsın səhərinə köçürülüb. Kaliforniya, Nyu-Cersi və İllinoy ştatlarında ofisləri vardır və nümayəndələri ABŞ və Qəzzaya yayılmışlar. Terror təşkilatının siyasi liderləri Vəqfini külli miqdarda vəsait ilə təmin etmiş. Həmin siyasi lider 1995-ci ildə ABŞ Maliyyə Nazirliyi tərəfindən xüsusi təhlükəli terrorist olaraq adlandırılmışdır, 2004-cü ilin iyul ayında A Vəqfi və onun 7 üzvü H terror təşkilatı və kamikadze ailələrinə milyon dollarlıq maddi yardım məqsədilə vergi ödəməkdən yayınma, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və digər əmlakı leqallaşdırma, terrorçuluğu maliyyələşdirmə kimi cinayət əmallari törətmişlər. Bu cinayət əməllərinə görə ABŞ dövləti müvafiq hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən cəza təyin edilib. (Financial Action Task Force, 29 February 2008, s. 13. (Erişim tarihi: 15.10.2019))

Dünyanın ən böyük terror qruplarının narkotik və pxisotrop maddələrinin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərlə bağlılığının olduğunu ABŞ Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən təsbit edilib. Həmin terror qruplarından Kolumbiya İnqilabi Silahlı Qüvvələri, Kolumbiya Birləşmiş Müdafiə Qrupları, Milli Qurtuluş Ordusu, Fələstin İslami Cihad Hərəkatı, Əl-Qaidə, Özbəkistam İslam Hərəkatını əhatə edir. (Thachuk, Kimberley "Terörizme Destek Veren Kaynaklarla Mücadele", Küresel Terörizm ve Uluslararası İşbirliği Sempozyumu (Ankara 23-24 Mart 2006), Genelkurmay Başkanlığı Terörizme Mücadele Mükemmeliyet Merkezi Yayını, Genelkurmay Basımevi, s 61.)

1996-cı ildə Əfqanıstanda Talıban rejimi iqtidarda olduğu müddətdə Osama Bin Laden, Əl-Qaidə üçün etibarlı mənbə oldu, daha sonra ABŞ-da terrorist hücumlarına görə beynəlxalq birlik tərəfindən iqtidardan çıxarıldı. 15 sentyabr 1999-cu il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurası Taliban terror qruplaşmaları və fəaliyyətlərinə, xüsusilə Taliban tərəfindən nəzarət edilən ərazilərin və Taliban təşkilatı tərəfindən əlverişli və etibarlı sığınacaqlarla təmin edilən Osama Bin Laden, Əl-Qaidənin terrorist fəaliyyətlərinə, Taliban təşkilatının nəzarət etdiyi ərazilərdə terror təlim düşərgələrinin fəaliyyətlərinin davam etdirilməsinə, Əfqanıstanda beynəlxalq terror əməliyyatlarını dəstəkləyən bir baza olaraq istifadə edilməsinə razılıq verdi. ABŞ Osama Bin Laden və iştirakçılarının 7 avqust 1998-ci il tarixində Nayrobi, Kenya, Darüssalam, Tanzaniyadakı ABŞ səfirliklərinin bombalanması və Amerikan vətəndaşlarına qəsd etdiyi iddia edilib. Bundan əlavə Taliban hərəkatı fəaliyyətlərini maliyyələşdirmək, beynəlxalq terrorizmə və Əfqanıstan xalqının əmin-amanlığını məhv edərək müharibələri dəstəkləmək üçün dünyanın ən böyük tiryək istehsalını asanlaşdırdı. (FATF 2008, s 20.)

Terrorçuların maliyyə şəbəkələrini təqib etmək və təsirsiz hala gətirmək olduqca çətin bir vəzifədir. Terror mütəxəssisi Pilların qeyd etdiyi kimi, "terrorizm ucuzdur". 1993- ci ildə meydana gələn Dünya Ticarət Mərkəzi bombalama hərəkəti yalnız 400 dollara başa gəldi. Bu səbəbdən də terrorçuların maliyyə şəbəkələrini təqib etmək və təsirsiz hala gətirmək olduqca çətin bir vəzifədir.

11 sentyabr 2001-ci il tarixli ABŞ ərazisində gerçəkləşdirilmiş terror aktı ilə müəyyən mənada qlobal terror əsri başlanır və bu hadisədən sonra terrorizmlə mübarizə çərçivəsində Osama Bin Laden və Əl Qaidə təşkilatının ədalətə təslim olunmasi və digər terror şəbəkələrinin yaranmasının qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilir.

Beynəlxalq hüquq incələndiyində terrorizmin maliyyəçisi ilə mübarizə məqsədli çoxsaylı çalışmalar aparılmışdır. Terrorizmlə mübarizə sahəsindəki ümumi müqavilələrin içində, terrorizmin maliyyəçisi ilə mübarizə məsələsi ilə bağlı hökmlər olduğu kimi, özəlliklə terrorizmin maliyyəçisi məsələsini nizamlayan "Terrorizmin maliyyəçisinin qarşısının alınmasına dair" beynəlxalq konvensiya da mövcuddur. Xüsusən də, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 11 sentyabr 2001 hücumları sonrası terrorizmin maliyyəçisi ilə bağlı almış olduğu 1373 № BMT TŞ qərarı bu xüsusda göstərilə biləcək ən gözəl nümunədir.

Terrorizmin maliyyələşdirilməsinə dair mübarizə çərçivəsində müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini diqqət mərkəzinə gətirən FATF (Maliyyə Fəaliyyəti İşçi Qrupu) çirkli pulların yuyulması, terrorizmi maliyyələşdirəni təsbit etmək, terrorizmin baş verməsinin qarşısını almaq, ona qarşı mübarizə aparmaq üçün əsas çərçivələri müəyyən edən "40 Tövsiyyə sənədi" qəbul etmişdir. Dövlətdaxili hüquq-mühafizə orqanları maliyyə sektorunda kəşfiyyat mübadiləsi yolu ilə terrorizmi maliyyələşdirənləri müəyyən etmək və qarşısını alınmasında köməklik göstərə bilərlər. Bəzi hallarda terrorizmi maliyyələşdirəni

müəyyən etmək üçün bu maliyyə məlumatları kifayət etməyə bilər, terrorist fəaliyyətinin və şəbəkələrinin dairəsinə nəzarət etmək üçün terrorla mübarizə kəşfiyyatı ilə əməkdaşlıq edərək planlaşdırılan terror aktı göstərişi ilə qanuni və ya qeyri-qanuni maliyyə mənbəyinin olmasından asılı olmayaraq bu maliyyə məlumatları maliyyə qurumları tərəfindən istifadə edilə bilər. Daha dəqiq desək, çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin risk əsaslı yanaşmasını müəyyən etmək üçün beş əsas prinsiplərdən biri kimi dövlət və özəl sektor arasında effektiv məlumat mübadiləsi prinsipi FATF tərəfindən müəyyən edilmişdir. (FATF Guidance on the Risk-Based Approach to Combating Money Laundering and Terrorist Financing: High Level Principles and Procedures; paragraph 2.17ff.)

Nəticə

Terrorizmin qlobal ölçüsündə görüləcək tədbirlərin müsbət nəticələrini təmin etmək üçün terrorizmin maliyyə qaynaqlarını düzgün və dəqiq müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Terrorist qrupların varlıqlarını və terror fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün daim pula ehtiyacları var və onlar bu tələbatı xarici dövlətlərin dəstəyi, müxtəlif mənbələrdən pul toplanması və cinayət gəlirlərindən əldə edirlər. Digər tərəfdən, məqsədlərini və fondlarının mənbəyini və təyinatını gizlətməkdən narahatdırlar. Bu səbəblərdən maliyyəni azaltmaq və tanınmasına mane olmaq üçün fərqli üsullardan istifadə edirlər.Terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə, terrorçuluğun maliyyə qaynaqlarının aşkarlanması, terror təşkilatlarının fond hərəkətlərinin tapılması, qarşısının alınması və təsbit edilmiş fondların müsadirə edilməsini əhatə edən proseslərdir.

References

1. Harmon, C. Terrorism Today. London: Routledge 2008, p 49
2. Krieger T. & Meierrieks, D. Terrorist Financing and Money Laundering. University of Paderborn, Germany / June 2011, pp. 8-9 / (Access date: 13.10.2019)
3. Financial Action Task Force, 29 FEBRUARY 2008, p. 13. (Access date: 15.10.2019)
4. Thachuk, Kimberley "Combating Sources Supporting Terrorism", Spherical Terrorism and International Cooperation Symposium (Ankara, March 23-24, 2006), General Directorate of Terrorism Counter-Terrorism Excellence Publication, Genelkurmay Basımevi, p.61
5. FATF 2008, p 20.
6. FATF Guidance on the Risk-Based Approach to Combining Money Laundering and Terrorist Financing: High Level Principles and Procedures; paragraph 2.17ff.

İnternet qaynaqları

1. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1860069
2. file:///C:/Users/%D0%B0/Desktop/Tez%20kaynaklari/FATF%20Terrorist%20Financing%20Typologies%20Report.pdf

Rəyçi: prof. R.Məmmədov

Göndərilib: 07.04.2021 Qəbul edilib: 08.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/174-177

Gunay Mustafa Mammadova
Baku State University
master
gunaymamedova343@gmail.com

LEGAL PROTECTION OF INDUSTRIAL DESIGN IN AZERBAIJAN AND EUROPEAN UNION

*Industrial design keeps the customer happy,
manufacturer in the black and the designer busy.*
Raymond Loewy

Summary

Industrial design plays an important role in the field of intellectual property. There is no doubt that design is crucial to the success of a product. For this reason, companies use intellectual property laws to protect industrial design. This article covers one of the most important areas of intellectual property, legal protection of industrial designs, legal regulation of industrial design in Azerbaijan and the European Union. There should be accessible, modern and effective legal protections for design rights to encourage manufacturers to invest in designs. There is currently a wide range of legal tools available to protect designs at the national and European Union levels.
Key words: *industrial design, intellectual propert law, design protection, product, industry*

Introduction

Industrial design currently plays a significant role in every national industry and is defined as a combination of entrepreneurship and craftsmanship, knowledge and passion, tradition and innovation, which gives the product and the company a competitive advantage in the global market.

According to intellectual property law, industrial design is concerned with the aesthetic or external appearance of a product. This is a feature that makes the product attractive or appealing to the customer, visual appeal is one of the key reasons affecting customers' decisions to choose one product over another. Industrial designs help companies differentiate their products from those of their competitors and strengthen the brand image of their products. That is why it is important to protect industrial designs legally.

Before going into a deeper analysis of the various forms assumed by the legal protection of industrial design, it is essential to establish what is meant by industrial design.

Empirical research tells us that “design led companies have produced dramatically better share price performance for their investors” (1, p.2). In daily life, industrial design is used to describe the general shape and form of a product. If a chair is comfortable when we sit and we like its appearance, it can be said that it is a good industrial design. When viewed through intellectual property law, an industrial design only refers to the aesthetic or decorative aspects of the product. That is why companies are using intellectual property laws in an effort to protect their industrial design.

Before the First World War, manufacturers paid less attention to manipulating the look of a product to attract consumers and more to developing its functional aspects and enhancing its performance (2, p.5). French-born, Raymond Loewy, a fashion illustrator by training, was one of the first people to convince American manufacturers that the appearance of their products mattered, and, by the transformation of various products, he was able to show that changes to the outward appearance could result in products which were easier to manufacture, cheaper to produce and more pleasurable to use (3, p.56).

Industrial design is easy to describe but hard to specifically define. Various attempts have been made to give a correct and unambiguous definition of this concept. The ICSID (International Council of Societies of Industrial Design), a non-profit organization committed to the defence of the interests of industrial design professionals, adopts the formulation of Tomás Maldonado (he is an Argentine painter, designer and philosopher born in Buenos Aires in 1922; there, he became a teacher and later director of the Hochschule für Gestaltung in Ulm and also famous for an experience in Italy in the 1960s, when he cooperated with a project by Olivetti and contributed to the care of the image and design of the Rinascente di Milano) and defines it in this way: “Design is a creative activity whose aim is to establish the multi-faceted qualities of objects, processes, services and their systems in whole life cycles. Therefore, design is the central factor of innovative humanization of technologies and the crucial factor of cultural and economic exchange” (4, p.25).

In the Directive 98/71 / EC of the European Parliament and of the Council of the European Union of October 13, 1998 on the legal protection of designs and models and in the EC regulation no. 6/2002 of the Council, dated December 12, 2001, on community designs, we find the definition of designs and models respectively in art. 1 letter a) and in art. 3 letter a): both refer to the "aspetto dell' intero prodotto o di una sua parte quale risulta, in particolare, dalle caratteristiche delle linee, dei contorni, dei colori, della forma, della struttura superficiale e/o dei materiali del prodotto stesso e/o del suo ornament. "It can be translated as "the appearance of the whole product or part of it as it results, in particular, from the characteristics of the lines, the contours, the colours, the shape, the surface structure and / or the materials of the product itself and / or its ornament". Once again, that reference to the external appearance of a product is found, and a protection is also specified for the individual parts that make up the object itself.

There are some reasons that industrial design should be protected by law:

1) Exclusive right to prevent unauthorized copying or imitation of the product;

2) Strengthening competitive positions of the company;

3) Fair return on investment made in creating and marketing the product;

4) Encouraging fair competition and honest trade practices.

There are 3 types of protection of industrial design levels:

a) National level:

-in most countries, an industrial design needs to be registered in order to be protected under industrial design law as a "registered design";

-in some countries, industrial designs are protected under patent law as "design patents".

b) Regional level:

-African Intellectual Property Organization (OAPI), African Regional Intellectual Property Organization (ARIPO), European Union Intellectual Property Office (EUIPO).

c) International level:

-The Hague system for the International Registration of Industrial Designs;

-OAPI and the European Union are contracting parties to the Geneva Act (1999) Act of the Hague Agreement (5).

In many countries, industrial designs need to be registered under the industrial design law for protection. İn this thesis we look through the legal protection of industrial design in Azerbaijan and European Union.

Since 1996, the Republic of Azerbaijan has implemented a national system for the registration and protection of intellectual property rights. The Constitution of the Republic of Azerbaijan recognizes the right to intellectual property ("IP") and ensures the protection of IP rights of all persons. In order to clarify the Constitutional norm and establish the legal basis of the protection of intellectual property rights, the Parliament of Azerbaijan approved some laws and ratified international agreements. Intellectual property rights in Azerbaijan include all rights to industrial property including inventions, industrial designs, utility models, trademarks, geographic names and domain names and copyright and related rights. Current legislation pertaining to intellectual property includes the Law on Copyrights and Related Rights (the "Copyright Law"), the Law on Trademarks and Geographic Designations (the "Trademark Law"); the Law on Patents (the "Patent Law"), the Law on the Topology of Integrated Microcircuits, the Law on Unfair Competition (the "Unfair Competition Law") and the Law on Securing Intellectual Property Rights and Combating Piracy (the "Anti-Piracy Law").

According to the Law of the Republic of Azerbaijan on Patents, industrial design is the novel outward appearance of an article, art-constructive solution outward appearance of an article. The term of a patent's validity in the Republic of Azerbaijan shall be determined from the date on which the application was filed to the respective body of executive power: for industrial design - 10 years. The disclosure of information concerning the subject matter of an industrial design during 6 months before the filing date of the industrial design application to the respective body of executive power shall not affect the novelty of the industrial design, if it was made by the author, the applicant or other person having obtained such information directly or indirectly from the author or applicant. Author or applicant undertakes the proof of the fact of disclosure of information. The following subject matter shall not be deemed industrial designs:

-solution that are determined exclusively by the technical function of the manufactured article; architecttural concepts (with the exception of small scale architectural forms);

-industrial, hydraulic and other stationary structures; o printed matter as such;

-subject matter of unstable shapes such as liquids, gaseous, dry substances and the like (6).

As can be seen from the legislation, industrial designs provide rights to any party without the permission of their registered owners, which does not allow any party to manufacture, sell or import a product consisting of or

part of that design. Industrial designs registered as means of protection (means) are given according to the ornamental aspect of the useful product, ie according to the artistic-constructive solution that determines the new appearance.

It should be noted that according to Article 110 of the Code of Civil Procedure, in court cases: on copyright disputes - on claims arising from rights to authors, copyright, inventions, utility models, industrial designs, as well as other types of intellectual property - plaintiffs are exempt from state duty (7).

According to the Criminal Code, violation of an invention and patent rights occurs in case of the illegal use of an invention or efficiency proposal, disclosure without the will of the author of essence of invention and efficiency proposal before official publication of data on them, assignment of authorship, compulsion to co-authorship and as a result of these acts the damage caused was in significant size. Punishment can range from a fine to imprisonment for a period for up to 3 years (8).

Apart from that there are some requirements for registration of industrial design in Azerbaijan. First of all, the term for filing industrial design applications claiming priority in Azerbaijan is six months from the priority date (9). The term can be extended for 2 months if the applicant fails to file the application in spite of due care. After completion of filing procedure the Azerbaijani industrial design application undergoes the formal examination. If the application meets the formal requirements, a decision to grant a patent on the industrial design is issued. The substantive examination in Azerbaijan is conducted at the optional request of the applicant, which may be filed within 18 months from the date of filing the design application. Alternatively, the patent will be issued at the applicant's responsibility. In case no opposition is filed from the third parties within 6 months from the publication of the application, the grant fee should be paid. The patent on industrial design is issued within 7 months after payment of the grant, publication fees and the first post grant annuities.

Azerbaijan is also party to several international agreements concerning the protection of intellectual property, including the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, the Convention Establishing the World Intellectual Property Organization, the Performances and Phonograms Treaty of the World Intellectual Property Organization, the Copyright Treaty of the World Intellectual Property Organization, the Paris Convention for the Protection of Industrial Property, the Madrid Agreement Concerning the International Registration of Marks, the Protocol regarding the Madrid Agreement Concerning the International Registration of Marks, the Patent Cooperation Treaty and the Eurasian Patent Convention.

Design protection has always played an important role at the European level. Already in the 1950s, the Europeans aimed to harmonize patents, trademarks and design. After a failed attempt to harmonize the national laws, the European Commission finally succeeded in introducing European legislation intended to lead to a European design patent regime (10, p.23).

To encourage producers to invest in designs, there needs to be accessible, modern and effective legal protection for their design rights. Currently, there is a broad range of legal tools to protect designs at national and EU level. This gives right holders flexibility and a choice of protection that can be used according to their needs.

The European Union passed a Design Directive in 1998 and a Design Regulation in 2001. Similar to the Community Trademark, the goal was to first harmonize the national laws of the member states and subsequently create a parallel form of protection at Community level, known as the Community design system.

The Directive was adopted in 1998 and Member States had to revise their national design laws by 28 October 2001. The Directive sets minimal standards as to the eligibility and scope of protection for industrial designs. In order to be eligible for protection, a design must be novel and have individual character. The owner then has the exclusive right to use it and to prevent others from using it. The term of protection can be renewed every five years but may not exceed 25 years (11).

It should be mentioned that the concept of unregistered Community designs does not necessarily exist at national level in all 27 Member States. Unlike the registered design, the unregistered design is a concept at European Community level. The European legislator has not obliged Member States to introduce a comparable form of protection at national level.

There are several reasons why design protection is so strongly regulated by the European legislator. The most prominent one goes back to one of the original core objectives of the European Union, namely the establishment of an internal market as set forth in Article 26 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU). In the mid-1980s, legislators recognized the high impact of design for a product’s commercial success and found it to be crucial for the trade between the Member States. The fact that Member States offered design protection at very different levels was, therefore, seen as a threat to undistorted competition within the internal market (12, p.35). There was also increasing concern at European as well as at national level that

companies might use national copyright and design protection to protect designs that are highly functional and thereby harm free and undistorted competition.

In 2007, the EU acceded to the Geneva Act of the Hague Agreement on the international registration of industrial designs. This agreement allows applicants to register a design in countries that are party to the Hague Agreement with a single application to the World Intellectual Property Organization. Accession to the Agreement allows EU companies to obtain design protection not only throughout the EU with the Community Design, but also in the countries which are party to the Geneva Act. It simplifies procedures, reduces the costs for international protection and makes administration easier.

Today industrial design is integrated into the design process of most new products, and in a world of global competition, it makes good business sense to do so. In some products – sunglasses, skis, coffee makers – the influence of the industrial designer is more obviously central than in others – light bulbs, machine tools, jet engines – but even here it can be found. Next time you step off a plane, glance for a moment at the discretely noticeable Pratt and Whitney or Rolls Royce logo on the engine cowling – its styling is no accident. In short: technical and industrial design are the essential, complementary, parts of the design of anything (13, p.25).

Conclusion

Design is increasingly important to global competitiveness and counterfeiting is a growing problem which harms designers and consumers all over the world. International design laws provide some evidence of a developing consensus that all original design should be protected against copying on modified copyright principles. Azerbaijan and the EU offer different design protection regimes. While Azerbaijan seems to rely more on a mix of different laws, the trend in the EU seems to be moving towards uniform European design protection. However, in both jurisdictions it is common for companies to protect designs with various different intellectual property rights. Patent law, in particular seems to be playing an increasingly important role in protecting unusual designs both in Azerbaijan and in the EU.

Design is increasingly recognized as key to bringing ideas to the market and transforming them into user-friendly and appealing products or services. A EUIPO and European Patent Office study on IPR-intensive industries found that they generated around 29% of all jobs in the EU between 2014-2016 (direct contribution), with 14% in design-intensive industries. This means that over 30 million Europeans were employed by design-intensive industries in that period.

Design is important for consumers who often choose a product based on how it looks. Well-designed products create an important competitive advantage for producers and companies that invest in design tend to be more profitable and grow faster.

References

1. Julie, 2005: Design council, the impact of design on stock market performance (Design Council 2005).
2. Richard G. Frenkel, 1999: Intellectual Property in the Balance: Proposals for Improving Industrial Design Protection in the Post-TRIPS Era, 32 Loy. L.A. L. Rev. 531.
3. Terence Conran, 1996: on Design, supra note 13, at 195.
4. International Council of Societies of Industrial Designs, 1957: page 25, GB 1837 DES/ICD.
5. Protecting Industrial Designs and Overview of the Hague System for the International Registration of Industrial Designs https://www.wipo.int/edocs/mdocs/africa/en/ wipo_ip_recs_ge_16/wipo_ip_recs_ge_16_t_6_d.pdf
6. The Law of Azerbaijan Republic “on Patent” (enacted July 25, 1997, entry into force August 2, 1997).
7. Code of Civil Procedure of Azerbaijan Republic (enacted December 28, 1999).
8. Criminal Code of Azerbaijan Republic - Article 166 (enacted 1999)
9. Industrial design registration in Azerbaijan, https://www.ip-coster.com/IPGuides/industrial-design-azerbaijan
10. John Wiley & Sons Ltd: 2013, page 23, The Journal of World Intellectual Property (2013) Vol. 16, no. 1–2.
11. Design Directive: Article 3(2), 10, 12. (entry into force 13 October 1998).
12. Recital (2) Design Directive; Recitals (3)-(5) Community Design Regulation (EC) No. 6/2002.
13. Mike Ashby and Kara Johnson: 2010, What influences product design?

Rəyçi: h.f.d. K.Səlimov

Göndərilib: 30.04.2021 Qəbul edilib: 31.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/178-180

Məlәkxanım Seyfulla qızı Rəhimova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
melek.rahimovafff@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TURİZM SAHƏSİNDƏ KADR POTENSİALININ ARTIRILMASINDA BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN ROLU

Açar sözlər: *Beynəlxalq təşkilatlar, strateji əməkdaşlıq, təhsil hüququ, dövlət nəzarəti, memorandum, saziş*

The role of international cooperation in increasing human resources in the field of tourism in the Republic of Azerbaijan

Summary

The effective establishment of interstate international cooperation is important both for development and for ensuring rights in the field of tourism. The adoption of interstate agreements is not the only condition. At the same time, it is important to apply them in practice and establish comprehensive relations with both states and international organizations to achieve this goal. The article discusses the various forms of this cooperation and ways to build it more efficiently.

Key words*: international organization, strategic cooperation, the right to education, state control, memorandum, agreement*

Giriş

Turizm sahəsində həm inkişaf, həm də hüquqların təminatı üçün dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın səmərəli qurulması vacib məqamlardan sayılır. Burada yalnız dövlətlərarası sazişlərin qəbul edilməsi əsas şərt deyil. Eyni zamanda, bunların praktikada tətbiqi və qarşıyaqoyulmuş məqsədə çatmaq üçün istər dövlətlərlə, istərsə də beynəlxalq təşkilatlarla hərtərəfli əlaqələrin qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə bu əməkdaşlığın müxtəlif formalarından və daha səmərəli qurulması yollarından bəhs edilir.

İlkin olaraq qeyd edək ki, Dünya birliyinin tam hüquqlu üzvünə çevrilmiş Azərbaycan Respublikası beynəlxalq arenada xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla turizm sahəsindəki strateji əməkdaşlıq əlaqələrini əsasən aşağıdakı dörd aspektdə qurur:

1. Dövlət turizm siyasətinin formalaşdırılması və turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi;
2. Turizm sahəsində təhsil, savadlı kadrların yetişdirilməsi, yerləşdirilməsi və rotasiyası;
3. Turizm bazarının qurulması və idarəetmə;
4. Dövlətin turizm fəaliyyətinə nəzarəti

İkinci aspekt qeyd olunduğu kimi, turizm sahəsində təhsil, savadlı kadrların yetişdirilməsi, yerləşdirilməsi və rotasiyasından ibarətdir. Ümumilikdə, hər bir sahənin səmərəli inkişaf etməsinin başlıca şərti təhsil sisteminin mükəmməl qurulmasından ibarətdir. Ümumdünya Insan Hüquqları Bəyannaməsində deyilir: "Hər bir şəxsin təhsil hüququ var. Təhsil insan şəxsiyyətinin tam inkişafına və insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmətin artırılmasına yönəldilməlidir. Təhsil xalqlar, irqi və dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşmanın, dözümlülüyün və dostluğun möhkəmləndirilməsinə və Birləşmiş Millətlərin sülhü qoruma sahəsində fəaliyyətinə yardım etməlidir".

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsində də hər bir vətəndaşın təhsil almaq huququ təsbit edilmişdir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, «Təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir» (2). Hökumətlər turizm də daxil olmaqla təhsil sistemi üzərində kontrola malikdirlər. Sektorun ehtiyac duyduğu savadlı kadrların yetişdirilməsi, bu sahədəki təhsil sisteminin müəyyən standartlara uyğunlaşdırılması və həyata keçirilməsi dövlətin əsas vəzifələrindəndir (5, s. 11). Müxtəlif ölkələrdə turizm sahəsində təhsil sisteminin təhlili göstərir ki, onlar əsasən öz fəaliyyətlərində turizm bazarının, turizm üçün əmək bazarının və həm dövlət, həm də qeyri-dövlət sektorlarının tələbatlarına əsaslanır. (7, s. 246). Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq səviyyədə turizmin müxtəlif sferalarında təhsillə əlaqəli bir sıra dövlətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Əlbəttə, sadəcə Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT) yeganə dövlətlərarası təşkilatdır ki, turizm sferasında bütün səviyyələrdə təhsilin tam olaraq bütün aspektlərində mandata sahibdir (7, s. 244). Bu gün ÜTT bütün dünya üzrə turizm seminarlarının və treninqlərinin genişlənməsi və yeridilməsinə cavabdehdir. Iş proqramı ona əsaslanır ki, fəaliyyət 2 istiqamətdə aparılmalıdır. Belə ki, əsas təhsil milli səviyyədə, eyni zamanda orta və yüksək təhsil beynəlxalq proqram üzrə milli institutlarda aparılmalıdır. Buna əsaslanaraq, ÜTT öz fəaliyyətini yüksək səviyyədə təmərküzləşdirir, xüsusən də

universitet və idarəetmə kursları səviyyəsində. ÜTT-nın turizmdə təhsilin və treninqin inkişafı üçün strategiyası turizm sektorunun bütün aspekt və sahələrini əhatə etməsindən ibarətdir. (7, s. 244).

ÜTT-nin müstəqil üzvü olan Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin qarşısındakı ən başlıca məqsəd ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət ruhunda tərbiyə edilən, yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərə malik olan, müasir və yaradıcı düşüncəyə sahib savadlı kadrların yetişdirilməsidir. Hər sahədə olduğu kimi, turizm sahəsində də təhsilə çox böyük önəm verilir. Beynəlxalq əlaqələr və layihələr sahəsində əsasən 4 istiqamətdə iş aparılır:

1. Avstriyanın Krems Tətbiqi Elmlər Universiteti ilə birgə əməkdaşlıq;
2. “Açıq Pəncərə Əməkdaşlıq” layihəsində iştirak;
3. BMT İP-in “Ölkədaxili turizmin səmərəli inkişafına kömək etməklə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaltılması məqsədilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə institusional yardım” layihəsində iştirak;
4. Mərkəzi Asiya Regional İqtisadi Əməkdaşlıq" (“CAREC”) proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq təşəbbüsü. (10).

Tədbirlər planının əsas məqsədi Azərbaycan turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün qonaqpərvərlik, turizm, səyahət və istirahət sahəsində beynəlxalq tələblərə cavab verən ixtisaslı kadrlara olan ehtiyacı ödəmək, turizm sahəsindəki kadrların hazırlanmasını müasir standartlar səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 13 fevral 2006-cı il tarixli 45 saylı Qərarına əsasən, Azərbaycan Turizm İnstitutu təsis edilmiş, 2008-2009-cu tədris ilindən etibarən magistratura pilləsi yaradılmışdır. 22 dekabr 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti yaradılmışdır (5). 2015-ci ildə isə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində Turizm hüququ ixtisası təsis edilmişdir. Ölkədə turizm təhsil sistemini müasir standartlar səviyyəsinə qaldırmaq üçün dünyanın qabaqcıl ölkələri əməkdaşlıq edilir, bu sahədə təcrübə mübadiləsi daha da genişləndirilir. 4 iyul 2007-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və ATİ ilə Avstriyanın Krems Tətbiqi Elmlər Universiteti arasında Turizm təhsili sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq müqaviləsi” imzalanmışdır. Akademik Müqavilə şərtlərinə əsasən, I kurs bitdikdə IELTS proqramı üzrə 6 baldan yuxarı nəticə göstərən tələbələr 4 illik bakalavr təhsilini başa vurduqdan sonra həm ATİ-nin, həm də Krems Tətbiqi Elmlər Universitetinin diplomlarını əldə edirlər. İki diplom almış tələbələr IMC Universitetinin magistrantı olmaq şansı və dünyanın istənilən ölkəsində işlə təmin olunmaq imkanı əldə edirlər. ATİ, eyni zamanda Avropa İttifaqının Erasmus Mundus Xarici Əməkdaşlıq Pəncərəsi” proqramının qaliblərindən biridir. Proqram çərcivəsində ATİ Avropanın on altı ali təhsil müəssisəsi ilə mübadilə proqramı həyata keçirir (5, 11). Bu proqram Avropa Birliyi ölkələri ilə üçüncü dünya ölkələri arasında tələbə və akademik heyət mübadiləsinə əsaslanaraq, təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafını sürətləndirmək məqsədilə yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikasında təhsillə yanaşı, turizm sahəsindəki elmi biliklərin praktikada tətbiqinə də xüsusi diqqət ayrılır. 2007-ci ildə BMTİP-in “Ölkədaxili turizmin inkişafına kömək etməklə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması məqsədilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə İnstitusional Yardım” layihəsi çərçivəsində yaradılmış Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi bu istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Ölkə daxilində keçirilən tədbirlər çərçivəsində 2004-cü ildə InWent ixtisasartırma və inkişafa dair beynəlxalq assosiasiyası tərəfindən, Cənubi Qafqazda Qorunan ərazilər və turizmin inkişafına həsr olunmuş «Regional inkişaf, konservasiya və sərhədyanı əməkdaşlığın təcrübəsi və perspektivləri» mövzusunda seminar keçirilmişdir. Bu tədbirlər planının davamı çərçivəsində Azərbaycanda yerli ixtisasartırma sisteminin inkişafına yardım göstərmək üçün ATİ-də qısamüddətli qonaqpərvərlik təlim-tədris mərkəzi yaradılmışdır.

Ölkəmiz mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə də xarici dövlətlərlə bu sahədə əməkdaşlığını hərtərəfli genişləndirmişdir. AzTa və Les Roches Universiteti arasında 2018-ci ildə turizm sahəsində birgə tədqiqatların, treninq proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, eləcə də təcrübə mübadiləsini nəzərdə tutan Memorandum imzalanmışdır. Bundan başqa, xarici dövlətlərlə bir sıra sazişlər bağlanmışdır. 18 may 2004-cü il **Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında imzalanmış mədəniyyət, elm və turizm sahəsində uzunmüddətli əməkdaşlıq Proqramı**nın 4.5-ci bəndində göstərilir ki, tərəflər turizm sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında bir-birinə kömək etmək məqsədilə elmi işçilərin, ekspertlərin, aspirantların, təcrübəçilərin və tələbələrin mübadiləsinə yardım edəcək, hərtərəfli əlaqələrə, habelə turizm sahəsində hər cür qarşılıqlı fəaliyyətə səy göstərəcəklər (4).

29 dekabr 2014-cü ildə Bakı şəhərində **Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə Macarıstanın Milli İqtisadiyyat Nazirliyi arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş** imzalanmışdır. Sazişin 4-cü maddəsində qeyd edilir, «Razılığa gələn Tərəflər peşəkar təlim sahəsində əməkdaşlığı təşviq edir, turizm sahəsində təhsil proqramları haqqında məlumat mübadiləsinə yardım edirlər (4).

18 dekabr 2015-ci ildə **Azərbaycan Respublikası ilə Argentina Respublikası arasında tur sahəsində əməkdaşlığa dair Saziş** imzalanmışdır. 4-cü maddədə deyilir: «Tərəflər peşəkar hazırlıq sahəsində əməkdaşlığı təşviq edəcək, turizm sahəsində təlim proqramları barədə informasiya mübadiləsini asanlaşdıracaq və özlərinin müvafiq dövlət orqanları vasitəsilə, turizm biznesinin idarəedilməsi üzrə və bu sahədə digər mütəxəssislərin hazırlanması üçün qrant təqaüdlərinin verilməsinin mümkünlüyünü araşdıracaqlar» (4).

29 noyabr 2017-ci ildə **Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə Türkmənistanın Turizm üzrə Dövlət Komitəsi arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişin** üçüncü maddəsində isə qeyd edilir: «Tərəflər kadrların hazırlanmasında qarşılıqlı kömək göstərəcəklər və turizm üzrə müvafiq qurumlarının mütəxəssislərinin mübadiləsinə yardım edəcəklər. Tərəflər maraq göstərən təşkilatlara turizm sahəsində investisiya layihələrinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, həmçinin birgə müəssisələrin yaradılmasında kömək edəcəklər» (4).

Bundan başqa, 26 noyabr 2018-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş **Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişin** 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, «Tərəflər Azərbaycan Respublikasında və Rusiya Federasiyasında turizm sahəsində peşəkar kadrların hazırlanmasını təşkil edən təşkilatları arasında əlaqələrin yaradılmasına və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə kömək göstərir, həmçinin turizm sahəsi üzrə ixtisaslaşmış ekspert və jurnalistlərin mübadiləsini təşviq edirlər. Ekspert və jurnalistlərin mübadiləsi ilə bağlı maliyyə şərtləri hər bir konkret hal üzrə Tərəflərin dövlət turizm idarəetmə orqanları arasında razılaşdırılır» (4).

Nəticə

Görülən bütün bu tədbirlərin əsas məqsədi yerli turizm təhsilinin keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etməkdən, turizm peşəsinin keyfiyyətinin artırılmasından, eləcə də kadr çatışmazlığı probleminin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, dövlətimizin yuxarıda sadalanan aspektlər üzrə beynəlxalq fəaliyyəti və əməkdaşlığı yalnız hüquqi istiqamətdə - müxtəlif saziş və milli normaların qəbul edilməsi ilə kifayətlənməməlidir. Həmçinin təcrübi istiqamətdə də tədbirlər davam etdirilməlidir. Xüsusilə, kadr potensialının yetişdirilməsinə və turizm sahəsi üzrə infrastrukturun formalaşdırılmasına vəsait ayrılmasına diqqət yetirilməlidir. İnfrastrukturun formalaşdırılması digər tərəfdən sahibkarlığa dəstək göstərildiyi bir mühitdə mümkündür. Hədsiz dərəcədə zəngin təbiətə malik olan respublikamızda özəl sahəyə dəstək göstərməklə turizm sferasını inkişaf etdirmək olar. Lakin xüsusi maarifləndirmə və cəlbetmə olmadan turistlərin cəlb edilməsi də mümkün deyildir. Bunun üçün beynəlxalq və regional xarakterli tədbirlərə ev sahibliyi etməklə turistlərin Azərbaycana axınını artırmaq olar. Təbii ki, kadr potensialı olmadığı mühitdə yüksək keyfiyyətli xidmətlərin olmaması ümümilikdə turizm sahəsinin inkişafına mənfi təsir göstərəcəkdir. Ona görə də xüsusi ixtisaslaşmış kadrların hazırlanması dövlətin turizm siyasətinin əsas istiqamətlərindən olmalıdır.

References

1. Official website of the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan. https://tourism.gov.az/
2. Official Website of the President of the Republic of Azerbaijan. https://www.president.az
2. Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan. https://www.mfa.gov.az/az
3. Unified Internet electronic database of normative legal acts of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. e-qanun.az
4. Official website of Azerbaijan University of Tourism and Management. http://atmu.edu.az/
5. Aliyev A.I., Aslanov E.Z. International Tourism Law. Textbook. Baku: NAT MMC, 2011, 475 p.
6. Kasumov R.M. International Tourism Market. Baku: University of Economics Publishing House, 2012, 270 p.
7. Tourism product policy. Edited by Alp Timur. Ankara: Detay yayıncılık, 2014, 411 p.
8. Funds for specialists for local planning of sustainable tourism development. Baku, 2012. 61 p.
9. Jafarov J. Potential, problems and perspectives of tourism in Azerbaijan // Xalq Qazeti, 2007, September 2, p. 4. http://anl.az/down/medeniyyet2007/sent.09/medeniyyet2007_sent.09_92.htm
10. https://www.azerbaijans.com/index_en.html

Rəyçi: dos. G.A.Rzayeva

Göndərilib: 29.04.2021 Qəbul edilib: 30.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/181-183

Həmayıl İlfat qızı Həmidova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
hamow-98@mail.ru

AZƏRBAYCAN MƏSCİDLƏRİNİN DEKOR SİSTEMİNDƏ ORNAMENTLƏRİN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *İslam, memarlıq, ornament, dekor, bədii tərtibat, həmdəsi, nəbati*

The nature of ornaments in the decor system of Azerbaijani mosques

Summary

As the vast majority of the population in Azerbaijan is Muslim, much attention is paid to the construction of new mosques and the preservation of ancient religious buildings. Considering the ornaments used in the artistic design of our mosques, we can note that the works of art created by the masters living in this area testify to their craftsmanship. The ornamental system used in the artistic design of mosques incorporates all external forms of our national culture and art. Despite the invasion and destruction of our country throughout history, our national ornaments have undergone certain changes, but have preserved their original form and enriched the artistic design of our mosques.
Key words: *Islam, architecture, ornament, decor, artistic design, praise, flora*

Tarix boyunca xalqımızın dini inaclarında baş dəyişikliklər özünü memarlıq tarixində biruzə verir. Məhz bu səbəbdən milli memarlığımızın zənginliyi əks etdirən güzgü hesab olunan məscidlərimiz mədəniyyət tariximizdə özünəməxsus yer tutur.

Ərəbcədən tərcümədə "ibadət yeri" mənasını daşıyan məscidlər bir müsəlman namazı qılaraq ibadət etdiyi bir memarlıq quruluşudur. "Məscid" sözünün ümumi qəbul edilmiş etimologiyası arasında ilk növbədə ərəbcə sjd kökündən qaynaqlanıb səcdə edilən yer mənasını verir.

Məscid müsəlmanların kollektiv namaz qılmaları üçün bir yığıncaq rolunu oynayır. Bundan əlavə, məscidlər insanları toplamaq, İslam dininin əsaslarını öyrətmək və s. kimi bu tipli funksiyaları özündə daşıyır.

İlk məscid Kəbə idi. Məhəmmədin dediyinə görə, Kəbədən sonra əl-Əqsa məscidi əl-Qüdsdə tikilib. Bu iki məscid və Mədinədəki Peyğəmbər məscidi də müsəlmanların ziyarətgahlarıdır. İslamın ortaya çıxmasının ilk illərində Müsəlmanlar Məkkənin ucqar bölgələrindəki xüsusi təyin olunmuş yerlərdə və binalarda namaz qıldılar. Peyğəmbər özü Kəbə yaxınlığında namaz qıldı. Sonra Məkkənin müsəlman icmasının mərkəzi əl-Ərkamın evi idi. Ömər ibn əl-Xəttab İslamı qəbul etdikdən sonra müsəlmanlar Kəbədə namaz qılmaq fürsəti tapdılar.

İslam dinin daha da dünya üzərində geniş yayılması məscidlərin sayını daha da artırmışdır. Müəyyən müddətdən sonra islam dininin hakim olduğu əksər şərq dövlətləri daha çox bədii tərtibat cəhətdən zəngin olan müxtəlif məscidlər tikilmişdir. İslam dinin qanunları ilə əlaqədar olaraq bəzədilmədə insan təsvirlərindən istifadə olunmasına qoyulan qadağa ilə əlaqədar olaraq məscidlərin bədii tərtibatından ornamental sistemdən geniş istifadə olunurdu. Bu tipli qanunauyğunluqlar VII əsrdən Azərbaycan ərazisində yayılan islam dini ilə əlaqədar olaraq milli mədəniyyətimizə və memarlığımızada öz təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanda tikilən ilk məscid Şamaxı şəhərində yerləşən bir cümə məscididir. Dərbənd Cümə məscidindən sonra Qafqazın və Orta Şərqin ən qədim məscidi sayılır. Məscidin orijinal binası Əbu Müslim tərəfindən, məscidin divarındakı 1902-ci ildə ortaya çıxan kitabədə bildirildiyi kimi 743-cü ildə inşa edilmişdir. Planda Cümə məscidi üç kvadrat formalı salona bölünmüşdür. Hər salonun öz mehrabı var idi ki, bu da sənətşünas Kamil Məmmədzadəyə görə, yüksək rütbəli əyanlar üçün mərkəzi salon, qadın və kişi üçün isə ayrı-ayrılıqda yan zallara bölünür. Məscidin hər qolu günbəzlə örtülmüşdü. Professor V.M.Zummerə görə məscidin üç mehrablı üç ayrı otağa bölünməsi ərəb dövrünün məscidlərinə xas idi. Buzzer məscidin sonrakı tikililərinin, xüsusən də 1902-ci il zəlzələsi zamanı yıxılan binanın orijinalın planlarını təkrarladığını qeyd etdi. Məscidin 2010-2013-cü illərdəki bərpa işləri zamanı xarici mütəxəssislər məscidin tavan və divarlarındakı freskini bərpa etdilər. Köhnə məscid binasının xarici sütunları yeni fasadın içərisində gizlənmişdir. Zəlzələlərdə və 1918-ci il hadisələri zamanı ən az zərər görən məscidin yan və arxa divarları da qorunub saxlanılmışdır. Bu divarlarda, bir neçə əsr əvvəl istifadə edilmiş, yumurtaya əsaslanan xüsusi bir həll yolu ilə daşların xüsusi bir bağlanması nəzərə çarpır. Günəşin istənilən yerində işığın məscidə girməsi üçün tikilən pəncərələrin düzülüşü də qorunub saxlanılmışdır.

Azərbaycan ərazisində öz bədii tərtibatı ilə seçilən digər bir məscid isə İçərişəhərdə yerləşən Cümə məscididir. Mövcud olduğu müddətdə məscid dəfələrlə və kökündən yenilənələrək yenidən quruldu. XV əsr minarəsi məscidə bitişikdir. Planda məscid cənub və qərb küncləri kəsilmiş altıbucaqlı formasında idi. Məsciddə kişilər üçün günbəzli bir salon və qadınlar üçün namaz otaqları da daxil olmaqla kiçik otaqlar var idi. Cümə məscidinin fərqli bir xüsusiyyəti, dekorasiyasında mühüm bir yerin Azərbaycan memarlığında nisbətən nadir rast gəlinən şirli plitələrə və xaricdən gətirilən dekorativ materiallara aid olduğu konik bir günbəz idi. Plitələrindən parıldayan bu günbəz, orta əsrlər Bakıdakı binaların monoton fonunda fərqlənirdi.

Azərbaycan məscidlərinin bədii tərtibatında istifadə olunan ornamentlər arasında xüsusi olaraq seçilən məhz xonça adlanan naxışlardır. "Xonça ornamentləri Azərbaycan ornamentlərinin ən qədim növlərindən biridir. Naxışların vurulma və kompozisiyalarına görə müxtəlif növləri vardır. Bunlara misal olaraq – həndəsi şəkilli xonçalar, bitki şəkilli xonçalar, müəyyən üslüba uydurulmuş xonçalar, həndəsi və bitki şəkilli xonçlardan istifadə etməklə müəyyən üsluba uydurulmuş xonçalar, Şəmsi tipli xonçalar, ulduzvari kompozisiyaya malik xonçalar, epik və müxtəlif ornamentlərdən çəkilən xonçalar və s. kimi növləri vardır. Ümumiyyətlə xonça ornamentləri növ baxımından olduqca zəngindir. Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, xonçaların kompozisiyası müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır. Bədii kontrast əmələ gətirən xonçalar daha cox saya divar üzərində vurulur.

Müxtəlif şəkillərə malik xonçalar bəzən simmetrik formada düzəldilmiş olur. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, binaların bir küncünə vurulan xonçalar da var. Bu həmin binanın memarının imzası kimi qəbul olunur və "damğa" adlanır. Xonçaları araşdıraraq müəyyən olumuşdur ki, binaların gün tutan tərəfindəki xonçalar gün tutmayan tərəfinə nisbətən az qabarıq olurlar." (2)

Yuxarı Gövhər ağa məscidi və ya Şuşa cümə məscidinin bədii tərtibatında da istifadə olunan ornament sistemi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Şuşada yerləşən bu məscidlərin minarələrə gəlincə, Kiçik Məsciddə silindr şəklində idilər. Xarici səthi şərq ornamenti şəklində düzülmüş rəngli kərpiclərlə bəzədilmişdir. Süs, ərəb üslubunda hazırlanmış, təkrarlanan "Allah" sözü idi.

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, Şuşa şəhərinin öz məhəllələri var idi, hər birinin öz məscidi var idi. Xüsusilə bu məscidlər daha çox adi yaşayış binalarına bənzəyirdilər. Məscidlərin iti guşələri və sadə bəzəkləri vardı. Onlar ənənəvi yaşayış binalarından yalnız bir fərqli xüsusiyyəti ilə - müəzzinlər üçün güldəstə adlanan kiçik çadır kabinələrinin olması ilə fərqlənə bilərlər. Dini bir binanın damında quraşdırılmış və xaricdən ənənəvi bir müsəlman ayparası ilə bəzədilmişdir. Bununla birlikdə, xarici sadəliyə baxmayaraq, daxili bəzək olduqca gözəldir. Xüsusilə, müsəlman adət-ənənələrində edilirdilər. Saatlı adlı məhəllədə yerləşən məscidi qeyd etmək lazımdır. Fərqli xüsusiyyəti asimmetrik girişdir. Məscid 1883-cü ildə yuxarıda adı çəkilən Molla Pənah Vaqifin dərs dediyi köhnə məscid və mədrəsənin yerində tikilmişdir. Eyni zamanda, yeni ucaldılmış məscid qəşəng daxili bəzəyi ilə oxşar məhəllə məscidlərindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Ayrı bir girişi olan minarə də var.

Professor Şamil Fətullayev-Fiqarov Bakı-Abşeron bölgəsindəki məscidləri onların formalaşmasından asılı olaraq beş tipoloji qrupa ayırır. Bunlar inşa edilmə tarixlərinə görə qruplaşmalarına baxmayaraq öz dövrünün memarlıq-planlaşdırma görkəmini və mütərəqqi konstruktiv sxemlərini ortaya qoymaqdadır.

"Birinci qrupa daxil olan məscidlər planda kvadrat formasında olmaqla iç məkanı dörd sütunla səkkiz hissəyə bölərək planda "T" şəkilli konstruktiv daşıyıcı sistemi ortaya qoyur. Vurğulayıcı element olan günbəz tağbəndlər üzərində yer alırdı. Günbəzlə yanaşı giriş portalı da məscidin fasadının əsas elementi kimi rol oynayır. Belə məscidlərə misal Qala kəndində (1842/43-cü ü), Mərdəkanda Almazzadə (1896/97-ci il) və Zabratda Hacı Tağı (1901/02-ci il) məscidlərini göstərmək olar.

İkinci tipoloji qrupa daxil olan məscidlər birinci qrupun inkişaf mərhələsindən əmələ gələrək yeni planlaşma strukturunu ortaya qoymuşdur. Bu qrup məscidlərdə ən böyük dəyişiklik girişdə vestibül sahəsinin ortaya çıxmasıyla bağlıdır. Eyni zamanda, tikililərin bədii gözəlliyi ilə yanaşı, iç məkanlarının həcmi-fəza genişliyi də artmış olur. Onların bəzilərinin memarlığının dekorunda Avropa klassik və stilizə olunmuş üslublarının elementləri istifadə olunur. Bu məscidlərə misal olaraq Şüvəlan kəndində Suraxamlar (1892/93-cü il), Nardaranda Ağa məscidi (1899-cu il), Sabunçu (XIX-XX əsr), Qala (1911-d il) və Ramana (1912-d il) kənd məscidlərini göstərmək olar. İkinci qrupdan olan məscidlərdən ən xarakteriki Nardaran kəndində memar Beyəli tərəfində ucaldılmış Ağa məscididir. Məscid əsasən bir-birlərilə əlaqələndirilmiş vestibül, ibadət məkanından və bunun arxa hissəsində, bir yuxan mərtəbədə yerləşən qadınlar üçün ayrılmış bölümlərdən və nəhayət, planda kvadrat şəkilli əsas fasadında ucaldılan tamamlanmamış silindrik gövdəli minarətdən ibarətdir.

Üçüncü qrupa daxil olan məscidlərin formalaşma tarixi XIV-XV əsrdən başlayaraq XIX əsrə qədər sürmüşdür. Əvvəlcə planda dördbucaq şəklində və uzun formada olan ibadət məkanı sonralar inkişaf etdirilərək genişləndirilmişdir. Mövcud tikiliyə perpendikulyar olan yeni həcm əlavə olunmuş və həcmlərin

birləşmə yeri tavanda nəzərdə tutulan günbəzlə vurğulanmışdır. Belə transformasiya yüzillərlə inkişaf edərək formalaşmış və qədimdə inşa edilmiş bəzi məscidlərdə XIX-XX əsrlərdə həyata keçirilmişdir. XIX-XX əsrlərdə tikilmiş məscidlərdən bu qrupa daxil olan Fatmayı kəndində Heybət məscidini (1802/03-cü illər), Coratda (XIX-XX əsr), Fatmayıda (XIX əsr), Güzdəkdə (1870-ci il) məscidləri göstərmək olar. Bu məscidlər Abşeronun mənzərəsinə öz forma və sadə həndəsi xətləri ilə üzvü şəkildə bağlanaraq ətraf tikililərlə bütövlük əmələ gətirmişdir. Bu məscidlərin «T» şəkilli plan formasının daha uzun kütləsinin simmetriya oxunun, kiçik plan kütlə ilə kəsişmə yerində mehrab yerləşdirilməklə, tam üzərində olan günbəzlə işıqlandırılması nəticəsində hər iki kütlələrdə ibadət edənlər tərəfindən görülməkdədir.

Beşinci qrupdan olan məscidlər, planda üçüncü qrupa daxil olan «T» şəkilli məscidlərə bənzəri ilə fərqlənir. Bu məscidlərdə dördbucaq şəklində olan kiçik tikiliyə kvadrat şəkilli daha iri həcmli, üzəri sütunlarla qaldırılan günbəz konstruksiyası əlavə olunur. Beləliklə, sonda iç məkanı yeni kompozisiya və memarlıq formaları ilə zənginlənmiş interyer ortaya çıxmış olur. Bu qrup binalarda formanın tamamlanaraq bitkinləşməsi on illərlə davam etmişdir. Binə kəndində Məşədi Kazım (1844-cü il), Bilgəhdə (1854-74-cü illər), Hövsanda (XDC əsr), Novxanıda (1865-d il), Maştağada «Keçənlər» (1876-a il), Nardaranda Cümə məscidi (1889-cu il), Bilgəhdə Hacı Mustafa Rəsulov (1893-cü ü) və Binəqədi (1914-cü il) məscidləri bu qrupa daxildirlər.”(5)

Bir neçə mərhələdə inşa edilmiş bu qrupa daxil olan məscidlər içərisində Binəqədi kəndində inşa edilmiş məscid xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, məscidin əsas xüsusiyyətlərindən biri Abşeron kəndlərində o qədər də geniş yayılmamış minarələrin burada nəzərdə tutulması idi. 1818-ci ildə təməli qoyulan tikilinin memarlıq baxımından o qədər də maraqlı olmayan prizma şəkilli kütləsinə, 1914-cü ildə ibadət məkanının əlavə edilməsi ilə həcmi-fəza kompozisiyasının tamamlanması tikiliyə müəyyən estetik görkəm verməkdədir.

Müasir dövrdə tikilən məscidlərin bədii tərtibatıda həm ənənələrdən qaynaqlanır, həm də yeniliyi özündə birləşdirir. Belə məscidlərdən biri Heydər məscididir ki, onun klassik siluetinə baxanda bu dini abidənin 2014-cü ildə Bakıda yaxın vaxtlarda meydana gəldiyini söyləmək olmaz. Böyük dekorasiya elementləri və açıq ərazidə yerləşməsi səbəbindən bina fotoşəkillərdə kompakt görünür. Ancaq, məscid şəhərin kənarında dayanır, bunun sayəsində memarlar yalnız nəhəng bir bina tikə bilmədi, həm də ətrafındakı təsirli əraziləri fəvvarələr, heykəllər və istirahət yerləri ilə bütün ailə üçün cəmləşdirə bildilər. Məscidin fasadı bölgə üçün ənənəvi bəzəkli və oyma elementlərlə işlənmiş bej rəngli daşla üzləşmişdir və bu da orta əsrlər Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinə verilən dəyərin təsirindən qaynaqlanır.

References

1. Jafar Giyasi. Architectural monuments of the Nizami period. Baku, Ishiq, 1991.
2. Alakbarova Nurana. Master's dissertation on the analysis of the artistic features of the Azerbaijani architectural heritage
3. Imanov K.S. The gate of the rising sun. Icheri Sheher collection. Baku, 2012, p.24-30.
4. Q.M.Alizade. Azerbaijan Folk Architecture in the XIX-XX centuries. Baku. 1958.
5. Shamil Seyfulla oglu Fatullayev. Urban architecture of Baku in the XIX-early XX centuries (1978)
6. V.Muradov. Medieval Azerbaijani cities, Baku, Maarif, 1983.

Rəyçi: sənət.f.d. T.İbrahimov

Göndərilib: 03.04.2021 Qəbul edilib: 04.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/184-187

Gunel Oktay Huseynova
Baku State University
master
gunellhuseyn@gmail.com

AIR PASSENGERS' RIGHTS IN THE EUROPEAN UNION

Summary

During the age of mass tourism, legislation is necessary to cover the rights and obligations of both passengers and airlines. Air passengers' rights are enshrined in specific laws that support travelers and provide for protection and compensation when people face flight disruptions. These rules may differ depending on the region. The main problem in this field is that many people are unaware that the law is on their side and even passenger rights exist. Experience shows that 85% of air passengers are unaware of their rights. The legal basis of the European Union air passengers' rights is Articles 91 and 100 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU). Regulation (EC) No 261/2004 of the European Parliament and of the Council of 11 February 2004 establish common rules on compensation and assistance to passengers in the event of denied boarding and of cancellation or long delay of flights.

Key words: *passenger rights, flight delay; flight cancellation; overbooked flight; missed connecting flight; airline strike; delayed, lost, or damaged baggage.*

Introduction

Within the European Union, there are rules and laws that determine how airlines can and cannot treat passengers. One of the most distinctive features of EU transport law is the overall protection of passengers, not only from injury and death, but also protection of their economic and non-economic interests when they enter a contractual relationship which includes some mode of transport.

There is a reciprocal relationship between passenger protection and the development of consumer protection policies in the EU. On the one hand, the protection of passengers is the result of consumer policies. But consumer policies have been greatly enhanced by the specificity of the protection of passengers. (2, p 141)

If a passenger buys a flight ticket, that passenger agrees to the airline's terms and conditions. However, this does not mean that the airline can treat passengers in the way they wish and in complete disregard for as long as it is included in their terms and conditions. In what cases do European Union air passenger rights apply?

1) If the passenger's flight is within the European Union and is operated either by a European Union or a non-European Union airline;

2) If the passenger's flight arrives in the EU from outside the EU and is operated by an EU airline;

3) If the passenger's flight departs from the European Union to a non-European Union country operated by a European Union or a non-European Union airline;

4) If the passenger has not already received benefits (compensation, re-routing, assistance from the airline) for flight-related problems for this journey under the relevant law of a non-European Union country. (5)

In Europe, there are two main regulations that apply to air travel. These are 1) Regulation (EC) No 261/2004, also known as The Flight Compensation Regulation; 2) Montreal Convention.

Regulation (EC) No. 261/2004 was made on 11 February 2004 and came into force on 17 February 2005. It repealed Regulation (EEC) No. 295/91 and plays an important role in protecting air passenger rights of European Union citizens and foreigners, regardless of country of origin. Regulation No. 91/295 introduced a complex set of rules on the compensation of passengers in the case of denied boarding. In addition to matters relating to denied boarding, Regulation (EC) No. 261/2004 also regulates two more problems in relation to air transport, canceled flights and prolonged delays. Thus, the Flight Compensation Regulation establishes common rules on compensation and assistance to passengers in the event of flight cancellations, denied boarding, or long delays of flights. This Regulation confirms that cancellations, long delays, missed connections and flight re-bookings cause great inconvenience to the passenger and, as such affected passengers should be compensated. (10) Many air passengers do not know their rights defined by Regulation (EC) No 261/2004. Those who know that they are protected still question their rights. In many cases, passengers often do not understand that the airlines are legally and financially responsible for flight issues, not the passenger. Depending on the flight continuity, flight and ultimate destination, understanding passenger rights and filing for European Union airline compensation can mean up to 600 € per person in compensation. The claims are valid for up to 6 years retrospectively. It does not matter

whether the travel is a business journey or a part of a package holiday, it is the person who suffered the inconvenience of the flight disturbance who receives the compensation. (3)

It is important to know which flights are covered by Regulation (EC) No 261/2004. It is known that most routes within Europe are covered by this regulation. This includes not only European Union airspace, but also Switzerland, Norway, Iceland, and the so-called "outermost regions" such as Saint-Martin, French Guiana and Martinique, Guadeloupe and La Reunion, Mayotte, Madeira, and the Azores, and the Canary Islands.

Regulation (EC) No 261/2004 applies to passengers who start their trip at a European Union airport, or land in a European Union airport, provided that the airline is headquartered in the European Union and who have a valid ticket and booking confirmation. It does not matter whether the passengers are using a low-cost airline, booked on a package holiday, on a business trip or children (on a paid ticket), or flying on free or reduced tickets under customer loyalty or promotional programs. This Regulation does not apply to passengers traveling on a free or reduced-fare that is not available to the public either directly or indirectly and passengers' traveling on a free or reduced-fare that is not available to the public either directly or indirectly.

Regulation (EC) No 261/2004 is concerned with the following:

– It is designed for passengers whose flights are delayed or canceled, overbooked or refused to board the plane;

– Subject to certain conditions, and depending on the circumstance, it may give rise to a claim for compensation of between €250 and €600 per person;

– It provides assistance and access to essential services in case flights are delayed or canceled for several hours;

– It offers the right to request or cancel a seat on another flight or to withdraw from the scheduled flight if it is delayed more than 5 hours;

– It obliges airlines to inform their passengers of flight delays and cancellations and their rights.

Regulation (EC) No 261/2004 covers flight disruptions listed: 1) Flight delay; 2) Flight cancellation; 3) Overbooked flight; 4) Denied boarding; 5) Missed connecting flight; 6) Delayed, lost, or damaged baggage; 7) Airline strike. (4)

Flight delay. It should be pointed out that delay and cancellation of flights may occur for a variety of reasons, some completely out of the control of the airline, but others due to its own operational liability. The most typical reason for delays is airport congestion. The delay of one flight generally entails further and even longer delays for those flights which are using the same aircraft. There are also adverse weather conditions that have to be considered (snow, storms, freezing temperatures, etc.) which although typical cases of force majeure do not entirely (as we shall see) relieve airlines of their obligations towards stranded passengers. If the passengers unlucky enough to suffer a delayed flight, the good news is they may be due €250 up to €600 in compensation from the offending airline. In line with EU regulations, if the airline itself is responsible for the disruption, and passengers have been delayed for 3 or more hours, the minimum entitlement is €250 per passenger. If the flight was delayed, passengers may claim compensation if: 1) They arrived at their final destination more than 3 hours late; 2) their departure airport was within an EU member state or if they were flying with an EU airline; 3) The delay in their flight was not caused by an extraordinary circumstance. The amount of compensation depends on two factors **-** the distance of the flight and by how many hours the flight was delayed, not the amount paid for the ticket. It should be noted that in order to receive compensation, the flight must be delayed for over 3 hours. Additional services must be provided by the airlines starting with flight delays of over 2 hours, and with a flight delay of more than 5 hours you can also receive a full ticket refund. Depending on the distance, the compensation is as follows:

1)Short distance flight delays – Below 1500km – Passengers are due €250 compensation;

2)Medium distance flight delays – Between 1500km and 3500km – Passengers are due €400 compensation;

3)Long distance flight delays – Over 3500km – Passengers are due €600 compensation. (1, p 164)

Which rights does air travel passenger have if the flight is delayed? 1) Passenger may be entitled to financial compensation from the airline if flight delay was at least 3 hours; 2) The compensation amount can vary from €250 to €600; 3) The airline is required to provide a passenger with food and beverages if the flight is delayed by more than 2 hours; 4) The airline must provide a passenger with hotel accommodation and transportation from and to the airport if the flight is delayed overnight. (7)

Flight cancellation. The EC 261 regulation defines a canceled flight as, "The non-operation of a flight which was previously planned and on which at least one place was reserved". An airline can cancel a flight for a number of reasons. Sometimes, problems like bad weather or security risks can create a knock-on effect leading an airline to pull the plug on a flight. It is important to understand that ticket refunds and compensation are two separate things. If the flight gets canceled by the airline, passengers are entitled to receive either a full ticket refund or a

new flight. If the flight is canceled after the passengers have already arrived at the airport, they are also entitled to care. This includes two free phone calls, fax messages, or e-mails as well as refreshments in a reasonable relation to the waiting time and hotel accommodation when the cancellation necessitates an overnight stay. In addition to a ticket refund and care, there are certain circumstances under which an air passenger may also be entitled to compensation for a canceled flight:

– If the airline failed to inform you about the cancellation at least 14 days before your flight's scheduled departure date;

– If the airline could have avoided the cancellation had they undertaken all reasonable measures.

The EU Regulation Nr. 261/2004 states that airlines should inform customers about cancellations at least 14 days prior to departure. If the airline fails to notify passengers in a timely manner, they could be entitled to €250 – €600 (per passenger) depending on the distance of the flight. The same applies to flights that are brought forward at short notice. (9)

In some cases, it is not possible for an airline to notify passengers about the cancellation 14 days in advance because the flight is canceled at short notice. When this happens, we look at why the flight was canceled. In order to make a compensation claim, the airline has to be responsible for the cause of the cancellation. Flights canceled due to technical problems fall into this category as aircraft maintenance is inherent to an airline's daily operations and should not disrupt flight schedules. Sometimes, however, problems occur which are not the fault of the airline. Even when this happens, airlines must be able to show that they took reasonable measures to prevent a cancellation from occurring. Thus, passengers have the right to compensation if the following conditions are also met:

1)The airline was responsible for the cancellation;

2)passenger checked in for your flight on time;

3) passenger's flight was due to depart within the EU or land in the EU, for the latter the airline needs to have its headquarters in the EU;

4) Passenger encountered these problems on a flight operated in the last 6 six years. (11)

Overbooked flight. Overbooking flights is the practice of selling more tickets than there are seats on a plane. Airlines are allowed to do this as they know that it is unlikely that all passengers will show up at the airport. Sometimes, airlines overbook their flights for optimization purposes, such as when passengers that bought tickets don't show up for the flight and there are free seats on the plane as a result. Also, when airlines don't sell enough tickets on a bigger plane and decide to use a smaller one for that particular flight. If flight attendants ask for volunteers to take another plane, it's a sign that the flight is overbooked. If all passengers show up for the flight, some might be denied boarding. Airlines may offer travel vouchers, which might sound like a good deal, but it's possible that the airline will offer you less than you are eligible to receive in compensation under EU Regulation (EC) No 261/2004. In fact, some estimates put the number of "no-show" passengers between 5% – 15%. (8)

If you were denied boarding against your will due to an overbooking of your flight, you may be entitled to compensation between €250 and €600. Note that the price of the ticket for the initial flight does not affect the amount of compensation. According to the European Passenger Rights Regulation, you can claim compensation even if you have booked your ticket with a low-cost airline. If you suffered a denial of boarding due to overbooking as a business traveler you are entitled to the compensation and not your employer.

Which rights does air travel passenger have if the flight overbooked? 1) The Passenger may receive up to €600 in compensation; 2) The Passenger can get a refund for the ticket or the airline might offer the passenger alternative transportation; 3) The airline must provide food and beverages if the flight was delayed for more than 2 hours; 4) The airline must provide the passenger with hotel accommodation and transportation from and to the airport if his/her alternative flight on the next day. (13)

If the airline is responsible for denied boarding, air passengers are entitled to claim compensation for overbooking, the amount of which depends on the distance of the flight:

1)Short distance flight delays – up to 1500 km – Passenger compensation of €250

2)Medium distance flight delays – between 1500 km and 3500 km – Passenger compensation of €400

3)Long-distance flight delays – more than 3500km – Passengers compensation of €600

Denied boarding. Being denied boarding may cover a range of circumstances. If passengers are denied boarding through no fault of their own, the laws in the EU will ensure they receive compensation for the inconvenience. However, if passengers are denied boarding due to something that is their fault these laws will not apply. Examples include not having the relevant documents, arriving too late at the gate, or acting in an abusive manner. For passengers who are not boarded the Regulation establishes compensation and assistance obligations:

1)Short distance flight delays – up to 1500 km – Passenger compensation of €250

2)Medium distance flight delays – between 1500 km and 3500 km – Passenger compensation of €400

3)Long-distance flight delays – more than 3500km – Passengers compensation of €600

Passengers who are denied boarding are entitled to receive: 1) Meals and refreshments in a reasonable relation to the waiting time; 2) Hotel accommodation when a stay of one or more nights becomes necessary; 3) Transport between the airport and place of accommodation 4) Two telephone calls, telex or fax messages, or e-mail free of charge. (1, P 159)

Missed connecting flight. A connecting flight is the term used for a flight which is not direct. If a flight delay leads to a passenger missing a connecting flight, and the delay at the final destination is 3 hours or more, they have a valid claim for compensation. The flight plan needs to be all one booking for this to apply – although it does not matter if you have a mix of different airlines in that booking. If a passenger has booked all legs of their journey with one single booking the airline must offer alternative transportation as soon as possible. If the passenger has booked the flights separately – with different airlines, and the first is delayed, there is nothing to be done if they miss their connecting flight. Additionally, they don't have the right for alternative transportation organized by the airline. Passengers who miss a connecting flight due to the shortcoming of an airline and are delayed for over 3 hours will be able to claim between €250 and €600 compensation. The amount of compensation available is dictated by the distance of the entire journey, from the starting airport to the final destination. Please see here:

1)Short distances – up to 1500km – Passengers are due €250 compensation;

2)Medium distances – Between 1500km and 3500km – Passengers are due €400 compensation;

3) Long distances – over 3500km – Passengers are due €600 compensation; (12)

Delayed, lost, or damaged baggage. Travelling by plane can present passengers with unpleasant surprises such as when their baggage gets delayed, lost or damaged. Passengers must know that, in such cases, they can claim compensation from the airline. Under the Montreal Convention air passenger rights laws, the average compensation from an airline for lost or damaged checked luggage is $1525 – $3500. However if the damage was caused by an inherent defect in the baggage itself, passengers are not entitled to any compensation. If you want to file a claim for lost or damaged luggage, you should do it in writing to the airline within 7 days, or within 21 days of receiving your luggage if it was delayed.

Airline strike. Regulation (EC) No 261/2004 defines air passenger rights as well as the right to receive compensation when an airline is responsible for the delay or cancellation. This also includes flight disrupttions due to airline staff strikes. Airline strikes are strikes that involve the employees of the airline, including pilots, cabin crew, airline engineers, and other employees working directly for the airline. Under EU Regulation (EC) No 261/2004, if your flight was delayed or cancelled due to a strike, you may be entitled to compensation. In 2018, the European Court of Justice ruled that airlines must compensate their passengers for flight disruptions if the airline staff strike was illegal, meaning that the strike didn't involve a labor union. (6)

References

1. Francesco Rossi Dal Pozzo, "EU Legal Framework for Safeguarding Air Passenger Rights", Springer International Publishing Switzerland 2015
2. Margherita Colangelo, Vincenzo Zeno-Zencovich, "Introduction to European Union Transport Law", Roma TrE-Press, 2016
3. https://www.airhelp.com/en-int/air-passenger-rights/
4. https://ifdelayed.com/compensation/air-passenger-rights/
5. https://europa.eu/youreurope/citizens/travel/passenger-rights/air/index_en.htm
6. https://ifdelayed.com/compensation/airline-strike
7. https://ifdelayed.com/compensation/delayed-flight/
8. https://www.airhelp.com/en-int/overbooking-compensation/
9. https://www.flight-delayed.co.uk/regulation-ec-no-2612004
10. https://www.flightright.com/your-rights/eu-regulation
11. https://www.flightright.com/your-rights/flight-cancellation
12. https://www.flightright.com/your-rights/flight-cancellation
13. https://ifdelayed.com/compensation/overbooked-flight/

Rəyçi: h.f.d. N.Fərziyeva

Göndərilib: 05.04.2021 Qəbul edilib: 06.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/188-190

Lalə İlqar qızı Mehtiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
lala-mehdiyeva@inbox.ru

AZƏRBAYCAN-ABŞ ƏLAQƏLƏRİNİN TARİXİ VƏ DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİN QURULMASI

***Açar sözlər**: ikitərəfli münasibətlər, Azərbaycan, Cənubi Qafqazın açar ölkəsi, ABŞ, balans siyasəti, stratejik müttəfiqlik, qazan-qazan prinsipi, qarşılıqlı-fayadalı əməkdaşlıq*

History of Azerbaıjan-Us relations and establishment of the diplomatic relations

Summary

Bilateral relations, which date back to the end of the 19th century, began to develop mainly after our country gained independence on October 18, 1991. Of course, in the first years of independence, the United States took a cautious approach to bilateral relations with Azerbaijan, based on the thesis of Russia first. Nevertheless, over the years, the United States has deeply studied Azerbaijan as a key country in the South Caucasus, and analyzed it in terms of strengthening long-term bilateral relations. If we evaluate the bilateral relations over 4 periods, as a result of A.Mutallibov's pro-Russian policy, A.Elchibey's excessive preference for the pro-Western policy without taking into account the Russian factor, the bilateral relations could not develop sufficiently. However, thanks to the balance policy founded by Heydar Aliyev and successfully developed by Ilham Aliyev today, Azerbaijan-US relations have risen to the level of a strategic alliance and strengthened on a win-win basis.

***Key words**: bilateral relations, Azerbaijan, key country of the South Caucasus, USA, balance policy, strategic alliance, win-win principle, mutually beneficial cooperation*

Giriş

Tarixi 19-cu əsrin sonlarına dayanan ikitərəfli münasibətlər, əsasasən, ölkəmiz 1991-ci il 18 oktyabrda müstəqillik əldə etdikdən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Təbii ki, müstəqilliyin ilk illərində ABŞ Azərbaycanla ikitərəfli münasibətlərə Russia first (Əvvəlcə Rusiya) tezisindən çıxış edərək, ehtiyatla yanaşmışdır. Buna baxmayaraq, ABŞ bu illər ərzində Azərbaycanı Cənubi Qafqazın açar ölkəsi olaraq, dərindən araşdırmış və gələcək uzunmüddətli perspektivli ikitərərfli əlaqələrin güclənməsi baxımından analiz etmişdir. İkitərəfli əlaqələri 4 dövr üzərindən dəyərləndirsək, A.Mütəllibovun Rusiya meyilli siyasəti, Ə.Elçibəyin Rusiya faktorunu nəzərə almadan, hədsiz dərəcədə Qərb yönümlü siyasətə üstünlük verməsi nəticəsində ikitərəfli əlaqələr yetərincə inkişaf edə bilməmişdir. Ancaq, əsası Heydər Əliyev tətəfindən qoyulan və bugün uğurlu bir şəkildə İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilən balans siyasəti sayəsində Azərbaycan-ABŞ münasibətləri stratejik müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlmiş və "qazan-qazan" prinsipi əsasında daha gücləndirilmişdir.

İki dövlət arasındakı münasibətlərin tarixinə nəzər salsaq, XIX əsrin 70-80-ci illərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, həmin dövr ərzində Bakıda neft sənayesinin yaranması və formalaşması öz növbəsində ABŞ-ın nəhəng şirkətlərinin Azərbaycan neftinə ciddi maraq göstərməsinə səbəb olmuşdur. Bu illərdə Rusiya bazarında neft məhsullarının satışına nəzarət Standart oil şirkətinə məxsus idi. Tədricən Rusiya bazarından sıxışdırılıb çıxarılan bu nəhəng kompaniya, vaxtiylə burada güclü mövqeyə sahip olan şirkətlərlə (İngiltərə və Avropa ölkələri) danışıqlar aparmaq üçün öz nümayəndəsini Bakıya göndərmişdi. Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, Avropa dövlətləri ilə ABŞ arasındakı rəqabət və ziddiyyətlərin mövcudluğu, Standat Oil şirkətinin Bakıda möhkəmlənməsinə zəmin yaratmamışdır. Həmçinin, XX əsrdə mövcud olan ingilis-amerikan qarşıdurması və İngiltərənin Azərbaycandakı güclü mövqeyi ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin yaranmasına imkan verməmişdir (Həsənov, 1998: 144).

Artıq Çar Rusiyası dağıldıqdan və 1919-cu ilin 28 mayında AXC yarandıqdan sonra ikitərəfli siyasi-diplomatik münasibətlərin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Bu çərçivədə, Parisdə, Azərbaycan parlamentinin sədri Ə.M.Tobçubaşovun rəhbərliyi altında nümayəndə heyətinin ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşünü xüsusi vurğulamaq lazımdır. Görüşdə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması, Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi, ABŞ-la diplomatik əlaqələrin qurulmasıyla bağlı Azərbaycan hökümətinin rəsmi memorandomu V.Vilsona təqdim edilmişdi (Həsənov, 2015: 50-51). Lakin Azərbaycan nümayəndə heyətinin tələbləri V.Vilson və digər dövlətlər tərəfindən qəbul edilmədi.Yəni, Paris sülh konfransı Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması məsələsini açıq saxladı. Bu məsələnin pərdə arxası məqamı isə, dövrün geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi maraqlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, nə ABŞ nə də ki digər müttəfiq dövlətlər mövcud şəraitdə imperiya

maraqlarından çıxış edərək, Cənubi Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərin yaranması niyyətində deyildilər (Merdanov, 2005: 63).

Həmin dövrdə İngiltərənin Azərbaycandakı güclü mövqeyi də ABŞ-ın Azərbaycanın müstəqilliyini tanımasına, onunla siyasi əlaqələr qurmasına mane oldu. Buna baxmayaraq, ABŞ üçün Azərbaycanla iqtisadi əlaqələrin qurulması ölkəmizin sahip olduğu zəngin təbii ehtiyatlar və iqtisadi potensial baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bunun ən bariz nümunəsi olaraq, Bakıda ABŞ konsulluğunun açılmasını göstərə bilərik. Sonrakı dövrdə Azərbaycanda Sovet rejiminin yaranması ilə ikitərəfli əlaqələr kəsilmiş və SSRİ-nin süqutuna qədər heç bir rəsmi münasibət olmamışdır (Həsənov, 1998: 145).

SSRİ-nin dağılmasıyla birlikdə yeni yaranan müstəqil dövlətlərdən biri olan Azərbaycan Respublikası 1991-ci il 18 oktyabr tarixində Konstitutsiya Aktının qəbul edilməsiylə, öz müstəqilliyini rəsmi şəkildə bəyan etdi. Həmin dövrdə, Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində ən vacib məsələlərdən biri də öz müstəqilliyinin digər dövlətlər tərəfindən, əsas etibariylə də, dünyanın güclü və nüfuzlu dövlətləri tərəfindən tanınmaq və dövlətin gələcək inkişafı naminə bu kimi dövlətlərlə olan əməkdaşlıq və onların dəstəyini almaq idi.

Məhz bu baxımdan yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan üçün dünyanın super güclü dövləti olan ABŞ tərəfindən beynəlxalq sistemin suveren subyekti kimi tanınmaq, onunla diplomatik münasibətlər qurmaq və eyni zamanda, gələcəkdə müxtəlif sferalarda çoxşaxəli əməkdaşlıq əlaqələrinin bünövrəsini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək həyati əhəmiyyətli məslələr hesab olunurdu. Digər tərəfdən, ikiqütüblü sistemin dağılması və SSRİ-nin süqutu ilə bərabər Cənubi Qafqaz kimi geosiyasi, geoiqtisadi və geostratejik amillərin təsir parametrlərinin dərin vəhdət təşkil etdiyi mühüm bir regionda meydana gələn güc boşluğunun, onu tarazlayan yeni bir güc ilə əvəzlənməsi nöqteyi nəzərindən ABŞ kimi bir fövqəldövlətin Azərbaycanla əlaqələrin qurulmasına xüsusi önəm verdiyini də söyləyə bilərik.

Beləliklə, 1991-ci il dekabrın 25-də rəsmi Vaşinqton öz müstəqilliyini elan etmiş müstəqil Azərbaycanı rəsmən tanıdığını bəyan etdi. Daha sonra,1992-ci il martın 18-də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. 1992-ci il 17 martda Azərbaycan Respublikasının ABŞ-da səfirliyi, ABŞ-ın Azərbaycanda səfirliyi isə, həmin ilin noyabr ayında açılmışdır. ABŞ-ın Azərbaycanda ilk səfiri isə Riçard Mayls olmuşdur (Musa, 2011: 507). İkitərəfli münasibətlərin inkişaf trayektoriyasını 4 əsas dövr üzərində təhlil etmək mümkündür:

Ayaz Mütəllibovun hakimiyyəti illərində (1990-1992) Azərbaycan tam müstəqil surətdə xarici siyasət həyata keçirə bilməmişdir. Çünki, A.Mütəllibovun Rusiyaya meyilli xarici siyasət kursu, xüsusilə Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Rusiyaya ümid bəsləməsi, həmin dövrdə Azərbaycanın Rusiyadan asılılığının getdikcə artmasına səbəb olmuşdur. Rusiya isə, bu məsələdə ikili siyasət yürüdərək, ermənilərə dəstək vermişdir (Yılmaz, 2013: 79-80). Həmçinin ABŞ Xarici işlər nazirinin müavini Stroub Talbotun "Russia first" (əvvəlcə Rusiya) tezisinə əsasən, ABŞ-ın Azərbaycanı Rusiyanın arxa baxçası olaraq görməsi faktı da ikitərəfli əlaqələrə mənfi təsir etmişdir. Təbii ki, belə bir siyasi zəmin öz növbəsində Azərbaycanın ABŞ-la normal münasibətlər qurmasına və bunu inkişaf etdirməsinə mane olmuşdur.

Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, Ə.Elçibəy dövründə, Rusiya əleyhdarı və Türkiyə və ABŞ leyhinə xarici siyasət kursu tətbiq edilmişdir. Bu dövrdə AXC hököməti hesab edirdi ki, ABŞ Qarabağ probleminin həllində Rusiyanın tarazlaşdıran güc vasitəsi olaraq daha aktiv şəkildə fəaliyyət göstərəcəkdir. Lakin, ABŞ konfliktin ATƏT çərçivəsində və bütün tərəflərlə danışıqlar aparmaq yoluyla həllindən yana olduğunu ifadə etmişdir. Hətta ABŞ-dakı güclü erməni lobbisinin təsiri ilə zamanla ermənipərəst siyasət yürütmüştür. Buna əyani misal olaraq, 24 oktyabr 1992-ci ildə qəbul edilən qərarı göstərə bilərik. Bu dövrdə, Qərb neft şirkətlərinin Azərbaycana investisiyaları artmış və xüsusən də ABŞ-ın neft şirkətləriylə bir sıra müqavilələr bağlanmışdır. 1991-ci ilin yanvarından etibarən ABŞ neft şirkəti Amoco Azərbaycan neftinə maraq göstərmişdir (Cafersoy, 2001: 139-146).

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra (1993-2003) həyata keçirdiyi balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu nəticəsində, istər Azərbaycanın xarici siyasətində, istərsə də ABŞ-la əlaqələrdə müsbət mənada irəliləyiş özünü göstərdi. Bu baxımdan, H.Əliyevin 1997-ci ildə ABŞ-a səfəri ikitərəfli əlaqələrin inkişafında xüsusi rol kəsb edir. Səfər çərçivəsində, ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Gore və ümummilli lider H.Əliyev arasında hər iki ölkə arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq, həmçinin Chevron, Exxon, Mobil neft şirkətləri ilə Socar arasında Abşeron, Naxçıvan və Oğuz adlı neft yataqlarının istismarı ilə bağlı müqavilələr imzalanmışdır (Aslanlı və b, 2005: 217).

2000-ci il yanvarın 29-da H.Əliyevin ABŞ-ın sabiq prezidenti Bill Klinton ilə görüşü ikitərəfli münasibətlərin istiləşməsinə kömək etdi. Görüş zamanı, iki dövlət arasında enerji sektorunda Əsrin müqaviləsiylə əsası qoyulan əməkdaşlığın davam etdiriləcəyi, Bakı-Ceyhan və Transxəzər boru kəmərləri kimi layihələrin reallaşdırılmasında ölkəmizin əvəzsiz rolu, bu çərçivədə ABŞ-ın dəstəyi və aparıcı neft şirkətləri ilə faydalı əməkdaşlığı xüsusi vurğulamışdır (Əliyev, 2008: 342-343).

Məhz H.Əliyevin dövründə ölkəmiz Qərb neft şirkətləri ilə 10 milyonlarla dollar dəyərində 20 neft və qaz müqaviləsi imzalayaraq, neftin beynəlxalq bazarlara daşınması məsələsində Qərb ölkələri ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirərək, ABŞ-la iqtisadi əlaqələri gücləndirmişdir (Veliyev və b, 2011: s.45).

İlham Əliyev də 2003-cü ildə prezident seçildikdən sonra əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan balaslaşdırılmış xarici siyasət strategiyasına sadiq qalacağını bildirmişdir. Çünki, Azərbaycan mürəkkəb geosiyasi, əlverişli geostrateji və zəngin geoiqtisadi mövqeyə sahib olduğuna görə, daima regional və qlobal güclərin çarpaz maraqlarının toqquşma nöqtəsi hesab olunur. ABŞ-la münasibətlər də bu çərçivədə dəyərləndirmək lazımdır.

Belə ki, 2006-ci il aprel ayında İ. Əliyev ABŞ-a səfəri zamanı Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin sürətlə inkişaf etdiyini, ölkəmizdə və regionda irimiqyaslı enerji layihələrinin həyata keçirilməsində ABŞ-ın dəstəyini xüsusi vurğulanmışdır. Həmçinin, ölkəmizin terrorizmlə mübarizədə ABŞ-ı aktif surətdə dəstəklədiyi və bu istiqamətdə ikitərəfli əməkdaşlıqda maraqlı olduğu ifadə edilmişdir (Çelikpala, 2013: s.293-294). Bu baxımdan, 2008-ci ildən Azərbaycan ordusunun NATO standartlarına uğun olaraq təşkil edilməsi, NATO ilə inteqrasiya prosesinin sürətləndirilməsi kimi tədbirlər ikitərəfli əməkdaşlığı gücləndirdi. Hətta, ABŞ höküməti tərəfindən ölkəmizə edilən hərbi yardımın həcmi artaraq 4,3 milyon dollara yüksəldildi. 2008-ci ildən etibarən isə, ABŞ nümayəndə heyətinin ölkəmizə səfərləri artmış, bu da öz növbəsində ikitərəfli əlaqələr müsbət töhfə vermişdir. Təbii ki, bu səfərlərin əsasını Nabucco və Transxəzər boru xətti kimi enerji layihələrinin reallaşdırılması təşkil edirdi (Beşikçi, 2016: 248-249).

Bundan əlavə, 2020-ci ilin 26 fevralında ABŞ dövlət katibinin enerji diplomatiyası üzrə müavininin müşaviri Kurt Donnellinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Bakıya səfəri ikitərəfli əlaqələrdə enerji sektorunun açar rol oynadığını bildirir. Səfər çərçivəsində, Cənub Qaz dəhlizinin önəmi, bu layihəyə ABŞ-ın misilsiz dəstəyi vəölkəmizdə alternativ enerji mənbələrinin inkişafı kimi məsələlərlə bağlı aparılan danışıqlar ikitrəfli əməkdaşlıqda hər iki ökənin də eyni dərəcədə maraqlı olduğunu bir daha sübut etdi (Əliyev 2020: 121-122).

Nəticə

Ümumiyyətlə, H.Əliyev dövründən bu yana həyata keçirilən və bugün İ.Əliyev tərəfindən məqsədyönlü şəkildə icra edilən "balans siyasəti" sayəsində Azərbaycan Cənubi Qafqazın "açar ölkəsi" olaraq, "Rusiya-ABŞ" tərəzisi indiki dövrdə isə, Rusiya-İran-ABŞ-Türkiyə-Çin beşbucaqlısı üzərində uğurlu xarici siyasət xəttini davam etdirir. Azərbaycan kəskin Rusiya amilini nəzərə alaraq, Qərb ölkələri başda olmaqla ABŞ ilə əlaqələrini müxtəlif sferalarda əməkdaşlığını qarşılıqlı fayda prinsipi əsasında həyata keçirir. Təbii ki, Rusiya da zaman-zaman sərt mövqedən çıxış etsə də, Azərbaycanı sadiq bir müttəfiq kimi itirməmək, Qərbə və ABŞ-a daha da yaxınlaşmasına müəyyən dərəcədə göz yumur. Bütün sadalanan ehtimallarda ölkəmiz böhranlı vəziyyəti fürsətə çevirərək, qazan-qazan prinsipi əsasında ABŞ-la strateji əməkdaşlıq istiqamətində əlaqələrini hər zaman gücləndirməyə çalışır.

References

1. Hasanov A. Azerbaijan's foreign policy: European countries and the United States (1991-1996). Baku: "Azerbaijan State Publishing House", 1998, p. 315
2. Hasanov A. Geopolitics of Azerbaijan. Baku: "Zardabi LTD LLC", 2015, p. 1056
3. Merdanov S. The period of uncertainty in Azerbaijan-US relations (1991-1994). International Eurasian Strategic Studies of Chankırı Karatekin University , 2 (1), 2005, p. 47-70
4. Musa İ. Contemporary International Relations and Azerbaijan's Foreign Policy. Baku: "Baku University" publishing house, 2011, p. 776
5. Yılmaz R. What I saw in the Caucasus that could not be solved: the Nagorno-Karabakh problem. Chankırı Karatekin University, International Eurasian Strategic Studies, 2 (1), 2013, p. 71-90.
6. Jafersoy N. Azerbaijan Foreign Policy in Elchibey Period (June 1992-June 1993). Ankara: "ASAM Publications", 2001, p. 164
7. Aslanli A., Hasanov İ. Azerbaijani Foreign Policy in the Heydar Aliyev Period (1993-2003). Ankara: "Platin Publications", 2005, p. 282
8. Aliyev H. Our independence is eternal. Baku: Azerneshr, 2008, p. 504
9. Veliyev J., Aslanlı A. South Caucasus Territorial integrity, geopolitical struggles and energy. "Ankara Berikan Publishing House", 2011. p. 399
10. Chelikpala M.Azerbaijan's foreign policy in Ilham Aliyev's period : Problems, Priorities and Relationships. Azerbaijan as a rising star of the Caucasus in Ilham Aliyev's Period Ankara: "Ataturk Research Center". 2013, p. 402
11. Beshikchi S. Strategic Changes and Directions in Azerbaijan's Foreign Policy in the Post-Independence Period. Journal of Turkish World Studies, Volume 16, Issue 2, 2016, p. 238-252
12. Aliyev I. Development is our goal. Baku: Azerneshr, 2020, p. 392

Rəyçi: dos. T.Tağıyeva

Göndərilib: 06.04.2021 Qəbul edilib: 07.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/191-194

Asmar Azer Aliyeva
Baku State University
master
esmeraliyeva97@gmail.com

FAKE NEWS AND PROPAGANDA AGAINST FREEDOM OF INFORMATION DURING THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT

Summary

Fake news and propaganda are a problem that the whole world is struggling to fight. In particular, it is very difficult for the states to control fake news disseminate on the Internet that harms the interests of the states. The measures taken by states in this area sometimes impede freedom of expression, which is one of the fundamental human rights, and in this connection, access to information. Although fake news and propaganda are used for distinctive purposes in different places, the article highlights the measures taken by Azerbaijan to combat politically motivated fake news and propaganda during the Nagorno-Karabakh conflict, their causes and consequences.

Key words: *freedom of expression on the Internet, freedom of information, fake news, propaganda, Nagorno-Karabakh conflict*

Introduction

Freedom of speech or freedom of expression is one of the cornerstones of democracy. We know that democracy is a state structure in which society chooses its own system of government and accordingly, every democratic state must recognize freedom of speech or freedom of expression as one of the fundamental human rights. However, freedom of expression includes not only freedom of speech but also access to information. In the field of access to information, the state has a negative obligation not to impede the transfer of information from one person to another and not to interfere in this process (1, p 176).

Freedom of expression is not an absolute right of person, and it means that access to information sometimes can be restricted by the government. This mainly happens when individuals' freedom of expression conflicts with the interests of the state.

As we all know, in the XXI century, the Internet is an area where people realize their freedom of speech and freedom of information. This, in turn, leads to the rapid spread of information and makes it difficult to manage. Whether the control of freedom of expression and information on the Internet is within the competence of the states is one of the most discussed issues by law researchers. This is because sometimes states operating in a democratic regime impose restrictions on freedom of expression on the Internet for several reasons. Recently, one of the reasons for this is the widespread use of fake news and propaganda. Sometimes states use censorship to prevent fake news and propaganda in order to protect their legitimate interests, and this can result in the restriction of fundamental human rights.

The Republic of Azerbaijan, which includes a group of developing countries, is a structurally democratic, law-governed, secular, unitary republic (2). Prior to the Nagorno-Karabakh conflict, which Azerbaijan struggled to restore its territorial integrity, the state did not apply any censorship to the Internet. However, from the first day of the war, access to the Internet was partially restricted without any informing citizens of media. It was almost impossible to use all means of transmitting and obtaining information between citizens.

In turn, this caused serious protests from citizens, but on the other hand, the state was considering it necessary in order to prevent disinformation, fake news, and propaganda aimed at provocation within Azerbaijan. Nevertheless, fake news and propaganda continued to disseminate by Armenia.

Freedom of speech and expression are one of the fundamental rights gained in civil societies and recognized by democratic states as an inalienable human right after a long struggle, despite being restricted by the authorities for centuries. However, this freedom should not exceed certain frontiers.

The legal basis of this right has been embodied in several important international documents related to human rights and freedoms. For example, according to Article 19 of the Universal Declaration of Human Rights ("UNHR"), which was adopted in 1948, "Everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers" (3). That provision also was followed

by Article 19 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), adopted in 1966. According to Article 19 of ICCPR (4):

“1. Everyone shall have the right to hold opinions without interference.

2. Everyone shall have the right to freedom of expression; this right shall include freedom to seek, receive and impart information and ideas of all kinds, regardless of frontiers, either orally, in writing or in print, in the form of art, or through any other media of his choice.

3. The exercise of the rights provided for in paragraph 2 of this article carries with it special duties and responsibilities. It may therefore be subject to certain restrictions, but these shall only be such as are provided by law and are necessary:

(a) For respect of the rights or reputations of others;

(b) For the protection of national security or of public order (ordre public), or of public health or morals.”

Based on the provisions of international documents, freedom of information is an integral part of freedom of expression. With particular emphasis on Article 19 (3) of the ICCPR, as is was mentioned, freedom of expression may be subject to certain restrictions and may be applied only when required by law. Through this provision, the Convention gives some "privileges" to states.

Explaining the connection between freedom of expression and freedom of information, it is necessary to mention another important international document ECHR. According to the Article 10.2 of the European Convention on Human Rights (ECHR), “the exercise of these freedoms, since it carries with it duties and responsibilities, may be subject to such formalities, conditions, restrictions or penalties as are prescribed by law and are necessary in a democratic society, in the interests of national security, territorial integrity or public safety, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, for the protection of the reputation or rights of others, for preventing the disclosure of information received in confidence, or for maintaining the authority and impartiality of the judiciary” (5).

Summarizing the provisions of the above-mentioned international conventions, we consider that legal basis for recognizing fake news as freedom of expression, which can create liability for harm to the rights and interests of others is absent.

We noted fake news to be a severe problem and emphasized it unacceptable as a person's freedom of expression, but we did not provide information on the definition of fake news.

Fake news, one of the most widely used terms today, is often confused with false news and disinformation. Recently, a number of considerations have been made regarding the concept of fake news. What is fake news? First of all, it should be noted that there is no universally accepted understanding of the concept and forms of fake news. However, it may be helpful to look at the key elements that prove that the news is fake in order to determine what the fake news is. Journalist Claire Wardle identifies seven types of “mis and disinformation” in her speech (6):

1. Satire or parody
2. Misleading content
3. Imposter content
4. Fabricated content
5. False connection
6. False context
7. Manipulated content

In addition to this, Academics Hunt Allcott and Matthew Gentzkow, who define fake news as “news articles that are intentionally and verifiably false, and could mislead readers,” identify fewer types of fake news than does Wardle (7, p. 213):

- Intentionally fabricated news articles
- Satirical articles that can be misinterpreted as nonsatirical

Based on the above, we can identify commonalities and differences between fake news and misinformation or false news and we can give such a brief definition of fake news, fake news is false and misleading information presented as a news. In other words, fake news is the deliberate dissemination of baseless, completely fabricated information. Unfortunately, at a time when the Internet was a gateway for people to access information, fake news is used as a weapon by some abusers.

As we mention before fake news and propaganda are one of the problems that concern both individuals and states. On the one hand, states have difficulty controlling the dissemination of information, on the other hand, they continue to look for ways to combat it.

During Nagorno-Karabakh conflict, in one of the BBC news interviews, journalist Orla Guerin asked a question President Ilham Aliyev about one of the drones belonging to the Azerbaijani Armed Forces **shelling** Stepanakert where civilians live. Ilham Aliyev answered it was fake news and at the same time, the President claimed that such fake news was biased and black propaganda against Azerbaijan in the international media (8).

Referring to the interview of President Ilham Aliyev, we can conclude that fake news is used for propaganda purposes. But in this context, what does the concept of "propaganda" mean?

There are various opinions about "propaganda", which is often used in conjunction with the term fake news in political agenda. Someone defines propaganda as the use of non-rational arguments to either advance or undermine a political ideal, and use disinformation as an alternative name for undermining propaganda (9, p. 2). According to other views, propaganda is a tool to use the political agenda and does not always serve an ill purposes (10, p. 33). Considering the above, we can conclude that fake news is used for propaganda purposes. More specifically, fake news is a means of propaganda, but it is not necessary to use only fake news for propaganda purposes. If the same goal is achieved, both false news and true information can be used as propaganda.

During the Nagorno-Karabakh conflict, Azerbaijan also waged an "information war" and still continues to fight against the false news and propaganda disseminate by Armenians.

As a democratic country, Azerbaijan also recognizes freedom of speech and information (2). According to the legislation of the Republic of Azerbaijan, everyone has the freedom to legally seek, receive, impart, produce, and disseminate (2). State censorship in mass media, including the press is prohibited (2). In his speeches, the President of the Republic of Azerbaijan also repeatedly had noted the existence of media and Internet freedom in Azerbaijan, no censorship, and called on citizens to be careful against fake news and propaganda (11).

Despite these speeches, on the morning of September 27, 2020, the day the Nagorno-Karabakh armed conflict began, certain restrictions were imposed on the Internet within the country without prior notice to citizens. So, first, access to social networks was restricted (Whatsapp, Facebook, Twitter, Instagram, etc.), then the transfer of information between emails was stopped. This situation has caused dissatisfaction among citizens in terms of their personal affairs, as well as the perception among citizens that the state is hiding the real information about the war.

On the day of the current situation, a representative of the Ministry of Transport, Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan told BBC News that the restriction of the Internet was limited in order to prevent provocations by Armenia (12). It is consider that restrictions were applied in the interests of national security in order to prevent disorders or crimes, protect health or morals, territirial integrity or public safety, which are among legitimate interests of the state specified in the EHCR.

We consider that one of the main reasons for the state's restrictions on the use of the Internet was to prevent the dissemination of classified military information during the conflict. The interest in preventing the disclosure of information received in confidence on the Article 10.2. of the ECHR also gives power to states for this. However, we would like to note with regret that some posts shared from the conflict zone via VPN allowed the other side to determine the military point, which led to the loss of lives of Azerbaijani soldiers. In this regard, the Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan has repeatedly appealed to the people (13).

Despite Azerbaijan's fair faight and the state's constant call for justice, Armenians continued to disseminate provocative lies. One of the most common fake news shared by Armenians during the Nagorno-Karabakh conflict was Azerbaijan's use of Syrian mercenaries during the war. Rising claims of use of merc enaries in the Azerbaijan-Armenia conflict have been found to be fake news produced by social media users, a research conducted by the Bulgaria-based think tank, Caspian and Black Sea Analysis Foundation (CCBS) said (14).

According to CCBS, the person who shared the news was Kevork Almassian, a Syrian-Armenian user and without mentioning any specific and reliable source, Almassian put forth his 'insight' on Syrian mercenaries as a fact. On the same day, self-proclaimed investigative journalist, Lindsey Snell, tweeted her report on the deployment of "Turkish-backed Syrian National Army," by referring to Almassian and she also shared a photo of unknown person and The photo was accompanied by a comment on the Hamza Division's supposed arrival in Baku. Although the news was later shared by many other users, a CCBS investigation found that those who shared the news were simply referring to Snell's unverified information.

On the above-shared news, we can once again consider the elements of the content of the fake news: false information, bias, dissemination in the media and propaganda. In this case, the fake news was used for propaganda purposes as mentioned above.

Additional to this, according to the information of BBC news, one video, posted on Twitter, claims to show Iranians watching the 2020 Armenia-Azerbaijan "war" at the border, and it has been viewed more than 250,000 times. However, a reverse image search shows it is actually from a military day event in Russia from November 2019 (15).

After finding out it wasn't legitimate, the user apologized for posting the video, but it remains on Twitter. Apparently, the Internet is a network where the main source of misinformation is eliminated on the one hand but continues to disseminate in many directions on the other.

In this case, we can conclude that it is very difficult to prevent the spread of fake news shared on the Internet and that the measures taken by states to prevent this could endanger the full exercise of the rights of others.

Conclusion

The period of the Nagorno-Karabakh conflict proves once again that at a time when the Internet and the media are important for freedom of expression and access to information, freedom of expression as a fundamental human right is in a danger due to users of fake news and propaganda. At the same time, the proliferation of fake news leads to an "unfair information war."

Although the fight against fake news is often discussed, states have not yet been able to come up with a unified solution. One of the best ways for the state to fight against fake news is to use its own resources to respond to all anti-government views based on facts and to substantiate them to the public. For example, interviews on international or other wide news portals, and fact-based information shared on official government accounts can be a good method. We urge everyone to refrain from believing and disseminating opinions that are not based on unofficial, reliable sources so that fake news does not disturb the public order.

References

1. Gulnaz Alasgarova, Access to Information, Baku State University Student Law Journal, Issue 3/2, 2016-2017, 3BSULawRev207.pdf;
2. http://ask.org.az/wp-content/uploads/2019/10/Konstitusiya_ENG.pdf;
2. https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights;
3. https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx;
4. https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf;
5. https://www.youtube.com/watch?v=F1xXOBzzTwc;
6. Hunt Allcott and Matthew Gentzkow, “Social Media and Fake News in the 2016 Election,” Journal of Economic Perspectives, Vol 31, Issue No. 2 (2017): 211–36;
7. https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_was_interviewed_by_BBC_News_VIDEO-1637459;
8. ISSUE BRIEF: DISTINGUISHING DISINFORMATION FROM PROPAGANDA, MISINFORMATION, AND “FAKE NEWS” Prepared by Dean Jackson, International Forum for Democratic Studies, International Forum for Democratic Studies;
9. Donald A.Barclay, Fake news, propaganda and plain old lies, 2018, Rowman & Littlefield;
10. https://www.facebook.com/watch/?v=912172282573107;
11. https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54276165;
12. https://mod.gov.az/en/news/ministry-of-the-ministry-of-the-minister-of-the-information-in-the-public-and-representatives-and-the-social-sebeke-us--11935.html;
13. https://www.dailysabah.com/politics/research-reveals-extent-of-armenian-fake-news-on-mercenaries-in-nagorno-karabakh-conflict/news;
14. https://www.bbc.com/news/world-europe-54614392;

Rəçyi: h.f.d. Ş.Mirzəyev

Göndərilib: 06.04.2021 Qəbul edilib: 07.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/195-204

Tavat Huseyn Muradlı
Ondokuz Mayis University
master
tavat.muradli2016@gmail.com

IMPROVING AZERI EFL SECONDARY SCHOOL STUDENTS' PRONUNCIATION THROUGH A VIRTUAL REALITY GAME MANAGED BY A HUMANOID ROBOT

Key words: *Virtual Reality Game, pronunciation practice, EFL learners*

Chapter one
Introduction

Learning a second language is not an easy undertaking and requires effective planning and instruction competencies. Most students learning English as their second language usually encounter different challenges in the course of developing proficiency. Such complexities are evident in different elements of the English language which are difficult to comprehend like understanding the consonants and how they are used among other related complexities. Given the global influence of English, many people who are not native speakers have continuously been struggling to develop proficiency as well as fluency in this language. However, this undertaking is challenging and in frequent cases, most learners will be demotivated and discontinue their English studies. In countries like Azerbaijan, for instance, there is a large and aggressively growing number of English learners in different levels of education, especially secondary schools. Although in different secondary schools in Azerbaijan English is usually taught as a subject, it has been very difficult for the students to comprehend some of the basic elements of the language especially consonants. This situation presents a crucial opportunity for effective designing of instructional designs in EFL lessons to boost the proficiency of learners in this particular field of study. Effective utilization of different technologies including virtual reality can create an advanced and quality learning environment for the EFL students ideal for easy mastery of the English language.

English can be described as a revolutionary language given that new vocabularies keep on developing prompting the enhancement of various features. Therefore, such characteristics make it challenging for the English learners as well as the natives to understand its key components. Overall, challenges are inevitable for the EFL learners and most of them cannot live up to the expectations despite the aggressive efforts to popularize the English language (Akbari, 2015). The problem is further worsened by the big variations between the first language and the English. For instance, in Azerbaijan, despite the availability of some similarities between Azeri and English, there are many differences in different aspects including the consonant sounds and pronunciation among others. Therefore, these differences in the two languages stand out as the main barriers towards EFL learning. When a person learns the native language during childhood, its influence usually becomes more internalized and impacts communication and understanding patterns in a future life (Salim & Al-Badawi, 2017). Therefore, when it comes to learning a foreign language, the learners will encounter a reversal influence created by the native language. In the case where the structure of the first and the second language has significant variation, like in the case of Azeri and English, the expected outcomes will then be errors in learning and also difficulties when it comes to performance. Therefore, it means that when learning a foreign language it is crucial to apply the techniques which change the first language behavior.

According to Yates (2017), for the learners to develop effective skills of speaking in any given language like English, it is crucial to attaining pronunciation proficiency which research indicates has attained limited visibility. There is substantial research evidence that consonant sounds are one of the main challenges that EFL learners usually encounter in the course of developing mastery. There is a high probability of the English learners being contradicted by the consonant sounds of their native language. In such a situation, there is a possibility of discriminating words with variation in terms of the consonant sounds. The inaccuracy of handling or differentiating the consonant sounds poses the challenge of proper pronunciation when learning the English language. The instructors should identify the available similarities between the two different languages to establish a proper pathway of guiding the learners. The challenges of learning a foreign language can be linked with the availability of limited options to allow EFL learners to interact adequately with the English content. The inability to produce effective English language sounds is not because of the physical challenge to do so but can be attributed to the failure of effective competencies in

distinguishing the sounds. Therefore, EFL learners are unable to organize the sounds effectively and do the appropriate manipulation as provided by the English language structure (Ercan, 2018). Therefore, specialized techniques and instructional methodologies should be applied to ensure that EFL learners attain an effective level of consonant sounds.

Different researchers recognize EFL learners as a very sensitive group when it comes to the acquisition of knowledge and there is an immediate need to provide them with the necessary support materials that can guide them towards the acquisition of English proficiency with ease. The best means of resolving the intonation problem among English learners is finding ways that make them more conversant with different related sounds. Consequently, the instructors must understand the essence and also the importance of advancing quality training when it comes to developing knowledge of consonant sounds. In learning a new language like English, it is crucial to appreciate the essence of communicating and being understood by the learners. In Azerbaijan for instance, when it comes to the teaching of English, the pronunciation of different sounds has been highly ignored among the students as well as teachers in Azerbaijan including at the high school level. In this case, they are beyond giving critical attention to the ability to listen whereby the assimilation of consonants plays a critical function in the course of learners comprehending different types of sounds that they come across when listening (Demircioglu, 2013). Different English consonants that are not present in the Azerbaijani language are the main causes of the articulation challenges. Specifically, there is some level of negligence and also not giving critical attention to the different sounds used during pronunciation by the EFL teachers hence prompting the occurrence of fossilization impact. Another main challenge predominant in the Turkish English classroom for levels like secondary schools is that there are no skill-based learning techniques. The prevalent situation in Azeri EFL classrooms calls for a tactical approach to facilitate effective skills adoption among the learners.

The emergence of different technologies has brought significant shifts in learning for different fields of academic studies. Therefore, technological solutions stand out as one of the most reliable methods of facilitating efficiency-based EFL learning in regions with diverse backgrounds like Azerbaijan. One of the most reliable and effective forms of technology ideal for improving consonant sounds proficiency among EFL learners is virtual reality (VR). Specifically, virtual reality is described as a form of simulated experience that can resemble or be different from the normal world situation. It entails the establishment of digitalized forms of environments whereby various users can effectively interact using information (Bonner & Reinders, 2018). Different forms of virtual reality like games can be used to facilitate this particular action plan. In an ideal situation, virtual reality is characterized by highly advanced features and agile components that can facilitate human beings to have direct experience from various environments which under normal circumstances are inaccessible (Alemi & Khatoony, 2020). Technological integration in the language education sector has become highly influential in both teaching and also learning activities like pronunciation and even consonant sounds practice.

Virtual reality entertainment components like games can help the EFL students to pursue learning and at the same time enhance their level of engagement with the English language content. The VR learning technique can also create substantial transformation in terms of how the English educational content is delivered to the students. This outcome occurs through the creation of a virtual world which is real or imagined and in turn, allows the learners to not only using but also interacting with it. Such proficiency will give the EFL learners a practical opportunity of pursuing English language elements like consonants. Virtual technology has other positive influences including the creation of a suitable EFL learning environment; boost the learning results as well as improving the morale of students. There is research evidence that virtual reality can boost English language competence and also boost the immersion sense of the learners (Chen & Chen, 2016). Such proficiencies qualify virtual reality technology to become a priority in EFL classes.

There is a crucial need for today's English learners to be exposed and continuously interact with virtual realities like standard simulated games (Khatoony, 2019). In this case, the learners will find more entertainning means of learning the pronunciation of different sounds like consonants. Pronunciation is a very crucial aspect of the English language and understanding the dynamics involved when using technology is very crucial. Despite all the positive EFL learning competencies linked with virtual reality, it is rational to conclude that this technology has not been adequately utilized in most Azeri secondary school English classes. Therefore, there is a reduced competency level unlike in the other parts of the world whereby virtual reality games have become part of the EFL classes' necessities. It is worth noting that there is a need for Azeri secondary schools to integrate virtual reality technologies for EFL learning. This particular research study will provide crucial information on the improvement of consonant sounds pronunciation by the Azeri secondary school EFL students through virtual reality game which is managed by humanoid robots.

Chapter two
Literature Review

Different authors and researchers have done comprehensive studies on the use of virtual reality technology for EFL learning. The available information, in this case, has been crucial for the integration of virtual reality in different settings and learning contexts. This section will entail comprehensive information including scientific findings, views, and opinions on advanced approaches for EFL teaching and learning. Importantly, there will be the incorporation of details regarding the use of virtual reality games for EFL learning activities including pronunciation.

Virtual Reality and EFL Learning

Yang et al. (2020) postulate that EFL learners must develop the necessary communicative abilities with the inclusion of pronunciation. The researchers in this case recognize the fact that the conventional utilization of textbooks only for the provision of English language knowledge theoretically will not engage the learners adequately. In their study on EFL learning, Yang et al., (2020) postulate that through the use of high-immersion VR, the undertaking of learning language can be easily changed into a more personalized experience. Additionally, through the use of a highly simulated environment, it is easy to establish the self-directed mode of learning and in turn boost the level of engagement. Even in the case whereby there are different poorly performing learners, it is possible to increase their communicative ability through the use of VR. The overall conclusion in this study, the researchers applaud the capability of the application VR in English learning for the ability to increase the communicative capability as well as an enhanced sense of presence in an EFL context. Additionally, it will be possible to create a positive experience for the learners. However, in the course of introducing the idea of virtual reality, it is crucial to consider the aspect of accessibility by the learners. Overall, there are constructive outcomes of high-immersion technology of VR incorporation in the context of learning the EFL.

Other researchers Bonner & Reinders (2018), explored the influence of virtual reality in the case of the language classroom. The researchers acknowledge that virtual reality has not been adequately integrated for language learning in different levels of education including in secondary schools and even universities. Such findings, therefore, are an indication that even before focusing on the usage of virtual reality, it is critical to creating awareness of the need for integration. Bonner & Reinders (2018) cite that it is easy to integrate VR in language classrooms without necessarily having specialized or technical skills. In some English language classrooms, teachers or instructors are reluctant of integrating VR because they don't have technical skills. The ease of VR technology in this case gives an additional advantage and also a good reason for introducing such competency in EFL classrooms. One of the recognized attributes of VR in the language classroom is the ability to reduce any potential distractions. In such a situation, it will be possible to make the learners concentrate more on the learning material. VR specifically creates highly interactive learning environments and in turn enabling the second language learners to undertake authentic activities of learning (Tai, Chen & Todd, 2020). Therefore, students will be fully immersed in the specific language item they are learning like consonants. Consequently, such a high level of immersion will assist the learners in formulating real-world connections and link them with the concepts they are learning in classrooms. This extended level of interconnection will generally prompt the enhancement of cognition during the English language lessons. Therefore, EFL learners will enjoy the benefits of active participation and also construct their ideal environments of learning after integration of VR.

Minocha, Tudor & Tilling (2017) in their research confirm that VR has the capability of facilitating a self-directed form of learning. Additionally, it enables the tutor to demonstrate various items effectively to the learners. In this case, using technological gadgets like tablets and computers, the instructor can initiate real learning activities that are strategically designed to achieve specific objectives of language learning. The main impact therefore will be the effect of learners critically visualizing different challenging or complicated concepts like consonant sounds. Further research indicates that most EFL teachers have a positive perception of the use of VR for language learning as the main component of instruction in the classroom context. However, some teachers have fear of handling or dealing with the newly advanced virtual technologies (Rahimi, Golshan & Mohebi, 2014). Based on such a situation, the education stakeholders and other experts must formulate viable ways of familiarizing teachers with the new technologies including training them.

Virtual Reality Gaming and EFL

Morley (1991) agrees that teaching of English pronunciation has significantly changed throughout the years characterized by new demands of learners which call for critical situation assessment in a bid to mitigate the prevailing dynamics for different groups including EFL students. Based on the current situation, it is possible to integrate entertainment with education activities and attain various benefits. Gaming has been one of the most commonly used entertainment techniques used to create advanced experiences for the learners in different fields of study including EFL learning. Khatoony (2019) explored the concept of innovative teaching mechanisms for language using serious games assisted which are VR-assisted. In a comparative study, the researcher concluded that students who use VR games for learning language will attain higher achievement. VR games are described as having the capacity of strengthening the intelligence of language learners through repetition of language learning aspects like consonant sounds pronunciation practice in a highly relaxed setting. However, it is important to note that some of the young learners might encounter challenges when interacting with various forms of technologies. Primary research outcomes indicate that the key challenges for the language learners include the development of ideal digital forms of literacies across different contexts (Farr & Murray, 2016). Therefore, such a situation presents the need for computer literacy training before the introduction of VR games for language learning. Such an undertaking will ensure that learners have the ideal level of skills and competencies needed for this particular action plan. The creation of awareness on the ideal forms of language learning technologies is also a constructive undertaking.

There are different competencies that EFL facilitation technologies should attain. Franco et al. (2010) argue that an effective technology system should recognize the available pronunciation limitations and challenges as well as helping the students to improve their proficiencies in these particular areas of difficulties. Such development explains the difference between traditional means of instruction or teaching language and advanced technological means. The use of games and other forms of simulative interactions leads to the development of enhanced cognitive capabilities and also the emergence of positive attitudes towards the learning activities than when traditional mechanisms are in use (Lin & Lan, 2015). Additionally, virtual technology is further applauded for its capability of providing a highly simulated as well as a highly viable and authentic environment of learning. Given the increasing number of students taking EFL classes, there is a need of introducing automated mechanisms of instruction.

Overall, the literature reveals critical details about virtual reality gaming and EFL learning. Most of the available literature applauds such an action plan and links it with positive outcomes in the case of language learning. Such outcomes stand out as reliable evidence and also confirmation why virtual reality gaming especially which is supported by humanoid robots should be introduced in the EFL classrooms. Such an undertaking gives the learners’ real-world experience and directly interconnects it with classroom experiences and creates room for establishing an ideal environment for English learning in a foreign context. Consequently, gaming is a form of entertainment and the fun involved prompts the learners to have more concentration. The outcomes in such a scenario students will be more engaged in learning and turn boost the level of performance and proficiency in different issues including pronunciation.

However, accessibility of the virtual reality technologies is a concern and should be the main consideration during integration in EFL classrooms. Based on the available literature, further research studies are required to assess the advanced application, appropriateness, and other technological VR gaming practices related to English language learning in a foreign context. Therefore, VR technology will be impactful positively through the advancement of learners’ experiences and also the quality of EFL learning. Although the idea of integrating EFL learning and gaming has desirable outcomes, there are various considerations that standout as success determinants. For instance, there should be close cooperation between the virtual technology developers and the EFL teachers in a bid to come up with agile technological solutions ideal for resolving these particular pronunciations. Additionally, funding is very crucial to enable EFL teachers to actualize the virtual gaming technology successfully (Chen & Chen, 2016). The traditional mechanisms of using textbooks will in turn lead to the establishment of the VR supported environment for EFL learning. The success of this initiative is majorly based on the efforts of visionary investors and the EFL teachers as well as other stakeholders. The mode of learning from the games and the affordable design of technology will be a critical beginning point of advancing the EFL VR supported education for pronunciation problems and other related English language complexities in Azerbaijan.

The available literature indicates that there is substantial information regarding the use VR for the EFL learning purposes. This particular set of information offers guidance on how to use VR gaming to facilitate English learning as the second language. However, it is crucial to note that there is no such study which has

been conducted in Azerbaijan especially when it comes to the use of humanoid robot supported VR game for EFL learning. Therefore, such outcome provides a critical opportunity for undertaking further research study. Specifically, this research will serve as a crucial basis for further studies to understand the impact of technological shift on the EFL learning.

Chapter three
Methodology

The aim of the study

Through literature review and the assessment of available research findings, it was established that there is a significant informational gap regarding the use of advanced technologies to facilitate the instruction activities. This form of disconnect was majorly evident in the case of EFL teaching. Therefore, there is a crucial understanding of how different technologies like virtual reality games and humanoid robots facilitate complex EFL activities like pronunciation. With such proficiencies, it will be easy to facilitate the EFL learners to achieve high efficiency in pronunciation of consonants and elevate their language mastery capabilities. To facilitate this particular action plan, this study focused on assessing whether the virtual reality game managed by a humanoid robot can improve the Azeri EFL Secondary school students' pronunciation. The NAO Robocup competition game was used to teach the EFL students different types of consonants. The outcomes in terms of proficiency level were compared with those who used the traditional approach of textbooks for learning the

3.2. Participants and the research context

A total of 10 EFL students were selected for this particular study. They were aged between 14 and 16 years. They included five boys and five girls who were selected through the purposive sampling technique. A group of 5 students served as the control group and the other five participated in a virtual reality game managed by the humanoid robot to study pronunciation.

3.3. Design and procedure

This study used the experimental design to test the hypothesis that virtual reality games managed by humanoid robots can significantly improve pronunciation efficiency during EFL learning. The development of various experiments is closely linked with technological advancement, and such a method usually provides critical technical insights hence contributing to comprehensive understanding and innovation (Cash, Stankovic & Storga, 2016). The selected EFL learners selected to participate in the virtual gaming managed by the humanoid robot were taken through prior training in a bid to boost their proficiency level then outcomes compared with those who used traditional means of learning the dʒ , tʃ , ð, and θ consonant sounds. The interaction with the student during the Robocup VR game was mainly facilitated by a robotic figure which posed as the teacher. Comparing the selected consonant sounds pronunciation proficiency between the students who participated in the gaming activity and those who used traditional textbook reading materials can significantly help understand the variation.

3.4. Data collection tools and procedures

Technological tools were used to record data based on how the pronunciation of different consonants was done. The pronunciation recordings from the EFL students who participated in the VR game were received directly to the Speech Ace software tool for a comprehensive assessment. On the other hand, the control group, which consisted of five students, practiced consonant sounds directly using the software. Their output was recorded, and the proficiency level was assessed automatically. The Speech Ace (www. speechace.com) software tool can assess the correctness of different consonant sounds and share the feedback based on how the EFL learners should adjust and attain the ideal pronunciation proficiency level. One of the most strengths of using the Speech Ace browser is that the software can do comprehensive pronunciation assessment while noting even the slightest variation from the expected standards, which are based on the native English language pronunciation competence. The overall scores of the students who took learned consonant sound pronunciation from the books directly and those who relied on the game were compared, and findings presented descriptively.

Visual Reality Aggression Prevention Therapy and Proficiency Training

Different health experts, including psychologists, have confirmed the severe impact of virtual reality games and the negative implications, especially if the viable protocols are not followed. The available medical evidence shows that most people have the incompetence of controlling VR games-related aggression (Klein et al., 2020). Hence the game selected, which is the Robocup competition, is strategically selected for learning purposes.

Pre-test

Pre-testing is crucial and helps understand the competence level for the selected techniques of data collection techniques, and the other used study methodologies. During the commencement of this study, dʒ , tʃ , ð, and θ consonant sounds pronunciations were assessed among the participants for different categories of words (Listed in the Appendix). In turn, the appropriateness or efficiency of consonant sound pronunciation was assessed against the native English standards using the speech ace software. The pre-test outcomes were influential and were used for determining the proficiency assessment level and adjusting the VR game accordingly.

Post-test

The post-test was used for comparison purposes. The consonant pronunciation proficiency for the EFL learners who participated in the VR game was compared with those who didn't and used the textbooks to explore consonant pronunciation.

Findings and discussion

This research study facilitated the gathering of reliable outcomes ideal significantly for responding to the main research subject. The selected participants had low consonants pronunciation competency before taking traditional learning using textbooks and the other group through the Robocup virtual reality gaming. In both the pre-test and post-test sessions, both groups recorded an improvement in consonant pronunciation. However, there was substantial variation between the EFL learning-based Robocup gaming competitors and those taught using the hard copy books. The use of the control group of EFL students being instructed using textbooks helped add to the study credibility and captured the possible outcomes depending on the instructtional technique applied in teaching consonants' pronunciation. The outcomes are as below:

a)Speech Ace Consonants Pronunciation Results for the VR Gamers

Participant	Gender	Age	English Proficiency Level	Pre-test	Post-test
1	M	15	Low	2.4	7.0
2	F	14	Low	2.7	7.3
3	F	14	Low	1.9	7.9
4	M	16	Low	2.0	7.6
5	F	14	Low	2.6	8.3
Mean Scores				2.32	7.62

B) Speech Ace Consonants Research Outcomes for the Students who Used Traditional Instruction Technique

Participant	Gender	Age	English Proficiency Level	Pre-test	Post-test
1	M	15	Low	1.9	5.1
2	F	15	Low	1.8	5.3
3	M	16	Low	2.5	6.8
4	F	16	Low	2.7	6.5
5	M	14	Low	3.0	6.4
Mean Scores				2.38	6.02

The findings showcase the proficiency differences accelerated by the high-efficiency level of the Virtual reality games in facilitating consonants' learning. There is a significant mean difference of 1.60 in favor of EFL learners who participated in the VR game. Therefore, these findings prove that VR games supported by humanoid robots can help improve the consonant pronunciation skills of EFL learners.

Discussion

The study findings showcase the positive influence of integrating agile technological solutions like humanoid robot-supported virtual reality gaming. The influential and positive outcome of such can be based on the fun involved and the great experience established by this evidence-based technique. Therefore, the findings mean that if this technique is effectively implemented in the EFL classrooms, the students will learn pronunciation easily and overcome the predominant problem of struggling with consonants.

Apart from approving the main hypothesis, the research findings match the substantial latest literature reviewed in the previous sections. This study's outcome, matching with the findings of previously conducted studies in the wake of technological advancement, approves its eligibility and reliability in facilitating technology integration in EFL classrooms. For example, a study conducted by Alemi & Khatoony (2020) approves the virtual simulated games supported by humanoid robots to improve EFL learners' pronunciation skills and efficiency. The researchers, through scientific evidence, confirm that the learners will attain competency in English pronunciation which matches the proficiency of native speakers. Therefore, the use of technology for English instruction in a foreign context stands out as a highly creative strategy of establishing a functional and creative environment of English language knowledge acquisition.

Consequently, given that there is significant variation between the local languages and English, virtual reality games enable the complete immersion of students' senses into the new language's constructs. Chang, Chen & Liao (2020) also studied the use of augmented realities simulations in EFL classrooms. The research findings confirmed that the technological realities enhance English language learning by creating real-life experiences for learners. The comparison prompt of this research was elevated by using a control group that also relied on the traditional methods of English language learning. Similarly, these researchers discredit the traditional techniques based on over-reliance in physical textbooks as a less reliable and ineffective method in the wake of technological advancement. Overall technological competencies have the capability of facilitating satisfaction among EFL learners.

Conclusion

This study aimed to assess the aspect of improving Azeri EFL Secondary school students’ pronunciation through a virtual reality game managed by a humanoid robot. The research findings from the students who used virtual reality games supported by a humanoid robot to learn the pronunciation of consonants performed better than those who used the traditional approach based on the data output from the Speech Ace English language proficiency assessment tool. These outcomes, in summary, approve the use of VR games for teaching pronunciation. There is a research gap that creates an opportunity for undertaking further studies to establish how the technological influence occurs. In an ideal situation, the positive outcomes can be linked to the motivational proficiency of VR games and the establishment of real-life activity which the learners can relate directly. Therefore, using VR game technologies for teaching pronunciation should be a priority in Azeri EFL classrooms. Apart from contributing to the existing literature, this research showcases the potential benefits of pursuing technology-based instructional techniques in EFL classrooms. However, it is crucial to note that such a program is costly, and substantial financial facilitation will be required to support such action plans and ensure successful implementation.

References

1. Akbari, Z. (2015). Current challenges in teaching/learning English for EFL learners: The case of junior high school and high school. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *199*(3), 394-401.
2. Chang Y.S., Chen C.N., & Liao C.L. (2020). Enhancing English-Learning Performance through a Simulation Classroom for EFL Students Using Augmented Reality — A Junior High School Case Study. *Applied Sciences*, *10* (21), 7854.
3. Klein Tuente, S., Bogaerts, S., Bulten, E., Keulen-de Vos, M., Vos, M., Bokern, H., & Veling, W. (2020). Virtual reality aggression prevention therapy (VRAPT) versus waiting list control for forensic psychiatric inpatients: a multicenter randomized controlled trial. *Journal of clinical medicine*, *9* (7), 2258.
4. Cash, P., Stanković, T., & Štorga, M. (2016). Experimental design research. *Cham: Springer International Publishing*.
5. Alemi M., & Khatoony S. (2020). Virtual reality assisted pronunciation training (VRAPT) for young EFL learners. *Teaching English with Technology*, *20* (4), 59-81.
6. Bonner E., & Reinders H. (2018). Augmented and virtual reality in the language classroom: Practical ideas. *Teaching English with Technology*, *18* (3), 33-53.
7. Chen X., & Chen M. (2016, July). The Application of Virtual Reality Technology in EFL Learning Environment in China. In *2016 International Conference on Sensor Network and Computer Engineering*. Atlantis Press.
8. Demircioglu M.D. (2013). The pronunciation problems for Turkish learners in articulating the diphthongs in English learning. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *106*, 2983-2992.
9. Ercan H. (2018). Pronunciation Problems of Turkish EFL Learners in Northern Cyprus. *International Online Journal of Education and Teaching*, *5*(4), 877-893.

10. Farr F., & Murray L. (2016). Digital Literacies for Language Learning and Teaching: developing a national framework. In *HEAD 2016 Conference*. Universitat Politècnica de València.
11. Khatoony, S. (2019, December). An Innovative Teaching with Serious Games through Virtual Reality Assisted Language Learning. In *2019 International Serious Games Symposium (ISGS)* (pp. 100-108). IEEE.
12. Lin T.J., & Lan Y.J. (2015). Language learning in virtual reality environments: Past, present, and future. *Journal of Educational Technology & Society, 18*(4), 486-497.
13. Minocha S., Tudor A.D., & Tilling S. (2017). Affordances of mobile virtual reality and their role in learning and teaching.
14. Morley J. (1991). The pronunciation component in teaching English to speakers of other languages. *TESOL Quarterly, 25*(3), 481-520.
15. Rahimi A., Golshan N.S., & Mohebi, H. (2014). Virtual reality as a learning environment in the Iranian EFL context: Personal, technical, and pedagogical. Global Journal of Information Technology, 4(1).
16. Alemi M., & Khatoony S. (2020). VIRTUAL REALITY ASSISTED PRONUNCIATION TRAINING (VRAPT) FOR YOUNG EFL LEARNERS. Teaching English with Technology, 20(4), 59-81.
17. Salim J.A., & Al-Badawi M.A. (2017). The Perception of English Consonants by Arab ELF Learners. A Case Study of University Students at ZU. Advances in Social Sciences Research Journal, 4(17).
18. Tai T.Y., Chen H.H. J., & Todd, G. (2020). The impact of a virtual reality app on adolescent EFL learners' vocabulary learning. Computer Assisted Language Learning, 1-26.
19. Yates, L. (2017). Learning how to speak: Pronunciation, pragmatics, and practicalities in the classroom and beyond. Language Teaching, 50 (2), 227-246.

Appendices
Appendix 1

NAO Humanoid Robots

-They are small types of robots that are specifically designed for interacting with people in different contexts. The NAO humanoid robotics are effective for education purposes through the assistance of its effective programming and high sensing capability.

Figure 1: A NAO humanoid Robot (https://robots.ieee.org/robots/nao/)

Appendix 2
Consonants of the Study

dʒ	tʃ	ð	θ
Job	Kitchen	Further	Thousands
Generation	Lunch	Other	Ethics
Jury	Culture	Brother	Something
General	Change	Northern	Worth
Management	Fortune	Netherlands	South
Budget	Porch	Forgather	Theatre
juice	Ranch	Worthy	Ethnic
Giraffe	Choose	Logarithm	Both

Appendix 3: Speechace Pre-test and post-test Results

Participant	Gender	Age	English Proficiency Level	Pre-test	Post-test
1	M	15	Low	2.4	7.0
2	F	14	Low	2.7	7.3
3	F	14	Low	1.9	6.9
4	M	16	Low	3.0	6.6
5	F	14	Low	2.6	6.3
6	M	15	Low	1.9	7.1
7	F	15	Low	1.8	7.3
8	M	16	Low	2.5	6.8
9	F	16	Low	2.7	7.5
10	M	14	Low	3.0	6.4

Appendix 4. Speech Ace user environment

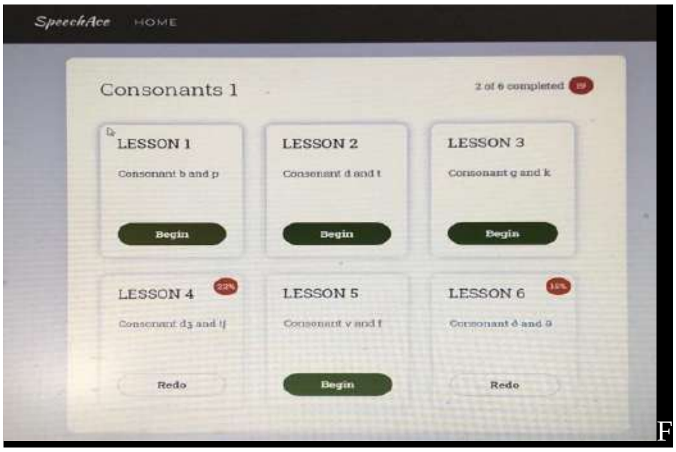

Figure1.Speech Ace consonant categories

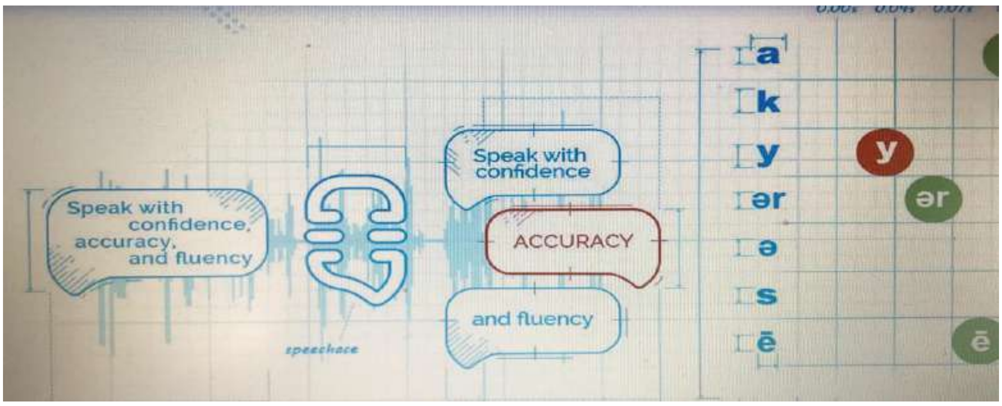

Figure 2. Scoring procedures of Speech Ace browser

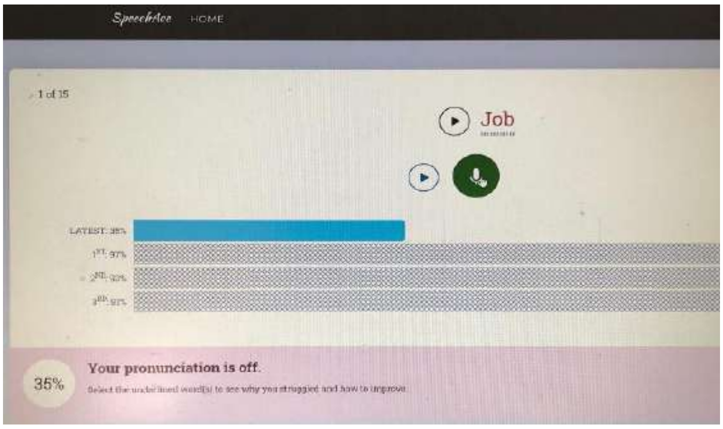

Figure 3. Speech Ace percentage in low mode

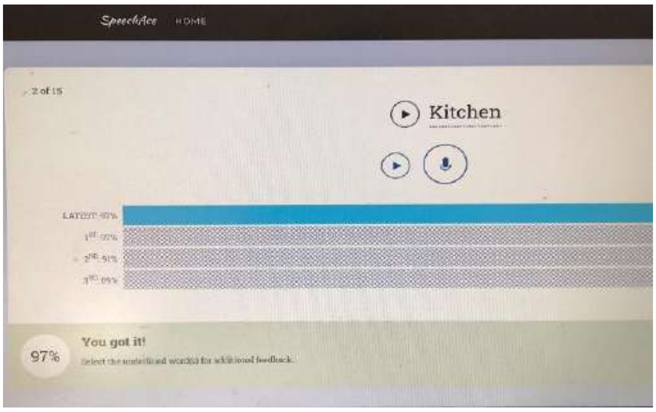

Figure 4. Speech Ace percentage in high mode

Göndərilib: 30.03.2021 Qəbul edilib: 01.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/205-209

Lala Ahad Mammadova
Baku State University
master
lala.bagirova@yandex.ru

THE MAIN ASPECTS OF THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE LEGISLATION OF AZERBAIJAN

Summary

In modern times, more than 15% of the world's population, that is, more than 1 million people are disabled, and 4% of them are diagnosed with acute disability. In the Republic of Azerbaijan, 6% of the total population, or 568,149 people, are disabled and people with disabilities.

Experience shows that people with this disability also face a number of restrictions and obstacles in society. Restrictions or barriers to them eventually lead to poverty in the context of violations of education and labor rights, as well as the formation of psychological criteria. From this point of view, the adoption and implementation of international law on the protection of persons with disabilities is important.

This article is devoted to the main aspects of the protection of the rights of persons with disabilities in the legislation of Azerbaijan.

After gaining independence and becoming a full-fledged subject of international law, the Republic of Azerbaijan protects and safeguards the rights of persons with disabilities, as well as their social security and social adaptation, ensuring the participation of persons with disabilities in various spheres of public life and preventing negative situations between them.

Key words: *disability, human rights, children with disabilities, discrimination, legislative acts*

Introduction

Despite the constant deepening and expansion of international relations, the continuing trend of development of public relations in need of regulation, the protection and defense of human rights has always been of special importance and urgency. At the same time, the development of this process from the general to the specific, as well as the adoption of various international documents related to different subjective opportunities and social groups, has created a need to consider sub-sectoral and institutional aspects. In this regard, the protection of the rights of persons with disabilities plays an important role. In modern times, more than 15% of the world's population, that is, more than 1 million people are disabled, and 4% of them are diagnosed with acute disability. In the Republic of Azerbaijan, 6% of the total population, or 568,149 people, are disabled and people with disabilities.

Experience shows that people with this disability also face a number of restrictions and obstacles in society. Restrictions or barriers to them eventually lead to poverty in the context of violations of education and labor rights, as well as the formation of psychological criteria. From this point of view, the adoption and implementation of international law on the protection of persons with disabilities is important. This process, which began in the 1940s and continues to the present day, has manifested itself in various stages. These processes have important features in terms of protection and protection of the rights of people with disabilities.

After gaining independence and becoming a full-fledged subject of international law, the Republic of Azerbaijan protects and safeguards the rights of persons with disabilities, as well as their social security and social adaptation, ensuring the participation of persons with disabilities in various spheres of public life and preventing negative situations between them. Undoubtedly, in this case, the relevant norms of international agreements and recommendations adopted by relevant international organizations were taken into account, as well as the implementation of these norms in domestic legislation.

The legislation of the Republic of Azerbaijan on the protection of the rights of persons with disabilities can be divided into two main groups:

1) Sectoral legislation establishing general provisions on persons with disabilities, providing general provisions on elimination of the causes of disability and rehabilitation of persons with disabilities.

2) Legislative acts affecting the protection of the rights of persons with disabilities, in addition to regulating various public relations arising in the territory of the country.

Analyzing the legislative acts included in the first group, first of all, it would be appropriate to mention the Constitution of the Republic of Azerbaijan. Undoubtedly, the Constitution, acting as a general and

guiding provision for all spheres, establishes the primary legal basis for the adoption of sectoral legislation and the regulation of relevant relations. As for the establishment of norms on the protection of the rights of persons with disabilities, it is possible to specify the provision on ensuring the right to social security for persons with disabilities contained only in Article 38 of the Constitution of Azerbaijan. These provisions play a key legal basis for the protection of persons with disabilities by the state and their social security (1).

In addition, as a result of the referendum held on November 26, 2016, Article 25 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan states that "Persons with disabilities enjoy all the rights and responsibilities enshrined in this Constitution, except for the rights and responsibilities that are difficult to exercise due to their disabilities." The addition of the provision should be considered an important step towards ensuring the inadmissibility of discrimination against them and equality with other members of society.

The Law on the Prevention of Paralysis and Disability of Children, Rehabilitation and Social Protection of Disabled and Children with Disabilities of 25 August 1992 is a sectoral legislative act on the provision, protection and realization of the rights of persons with disabilities. However, as the name of the law suggests, it is aimed not only at people with disabilities, but also at the social adaptation and protection of the rights of children under 18 years of age with disabilities.

In general, the Law on Prevention of Disability of Children, Rehabilitation and Social Protection of the Elderly and Children with Disabilities contains a wide range of provisions, which can be classified as follows:

• Determination of the legal status of minors, general issues related to their rehabilitation and adaptation to society. It should be noted that the three forms of rehabilitation of this category of persons - medical rehabilitation, vocational-labor rehabilitation and social rehabilitation-are considered separately in the legislation.

• Norms on the prevention of disability, children's disabilities, as well as the rehabilitation of the disabled and children with disabilities;

• Provisions related to the upbringing, education and vocational training of children with disabilities;

• Provisions governing the employment of persons with disabilities;

• Norms aimed at creating conditions for unimpeded access to social infrastructure for persons with disabilities and children with disabilities;

• Provisions related to material, social and medical support for the disabled and children with disabilities;

• Norms governing relations with public organizations of disabled people and children with disabilities (2)

In addition to the above, other legislative acts are important in the protection, enforcement and realization of the rights of persons with disabilities. They are:

1. Legislative acts aimed at improving the social situation of persons with disabilities in the context of social policy and social security, as well as the regulation of various relations related to the implementation of their individual components.

For example, the Law on Social Services of 30 December 2011, the Law on Social Benefits of 7 February 2006, the Law on Social Insurance of 18 February 1997, the Law on Targeted State Social Assistance Law of 21 October 2005 on Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care of 22 June 1999, Law on Compulsory Insurance of 24 June 2011, Accidents at Work and the Law on Compulsory Insurance against Disability as a Result of Occupational Diseases of 11 May 2010, the Law on Insurance Activity of 25 December 2007, and the Law of 31 May 2007 on Exemption from Punishment in Penitentiary Institutions Law on Social Adaptation of Persons, May 31, 2007, Law on Minimum Subsistence, October 5, 2004, Law on Veterans Law of 1994, "On perpetuation of the name of the martyr and concessions to the families of witnesses" of September 3, 1993, etc.

2) Legislative acts affecting the protection of the rights of persons with disabilities in relevant areas by regulating employment as well as various aspects of labor activity. For example, the Law on Civil Service of July 21, 2000, the Law on Employment of July 2, 2001, the Law on Labor Pensions of February 7, 2006, the Category of Civil Servants Law on Reduced Working Hours for June 22, 2001, Law on Approval of the Regulations on Service in Migration Bodies, dated December 4, 2009, || Law on Service in the Judiciary of 26 May 2006, Law on the Constitutional Court of 23 December 2003, Law on Enforcement of 27 December 2001, 29 on Service in the Prosecutor's Office Law of June 2001, "On Notaries" Law of November 26, 1999.

Provisions on persons with disabilities are also reflected in the norms on the basic rights of civil servants (Article 19) and pensions of civil servants (Article 23) provided for in the Law on Civil Service of 21 July 2000. The State Program for the Implementation of the Employment Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2011-2015, approved by the Order No. 2011, also provides for the protection and protection of the rights of persons with disabilities, as well as the development of their employment in the context of their adaptation

to society. In addition, according to the Action Plan for the implementation of the State Program, the following provisions are reflected in the development of employment of persons with disabilities and persons with disabilities: (3)

a)implementation of measures to improve the single database on vacancies in order to provide disabled people with relevant jobs;

b)implementation of appropriate measures to ensure the integration of persons with disabilities into society and increase their employment;

c)development and implementation of specialized modular / vocational training programs for the disabled;

d)support for the issuance of preferential edits for the development of entrepreneurial activities of persons with disabilities;

e)support for the establishment of appropriate specialized production facilities for persons with disabilities in the regions in order to strengthen the employment of persons with disabilities;

f) development of psychological and vocational tests to ensure the effective employment of persons with disabilities.

3) Legislation aimed at the care of children with disabilities and their equal treatment with other members of society in the context of the protection of children's rights.

For example, the Law on the Rights of the Child of 19 May 1998, the State Program on De-institutionalization and Alternative Care of Children from State Children's Institutions in the Republic of Azerbaijan, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on 29 March 2006 (2006-2015) State Program on Compulsory Medical Examination of Children, approved by the Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 10, 2013", etc.

It should be noted that the de-institutionalized state children's institutions, which are the subject of regulation of the State Program, also include special boarding schools for children with disabilities and special schools for children with disabilities.

In addition, the State Program provides for the implementation of appropriate measures for children with disabilities:

a) Intensive training for children with disabilities-the transformation of some educational institutions into rehabilitation centers.

b) The integration of a certain proportion of children with disabilities into secondary schools and the arrangement of their co-education with healthy children in these schools;

c) Involvement of children with disabilities in education, providing them with health and rehabilitation services;

d) Creation of a database on children with disabilities and monitoring of the situation of children from this category (4).

In general, there are two main approaches to social integration. The first approach determines the adaptation and adaptation of children with disabilities to ordinary society. Given that this approach does not accept the one-sidedness and limitations, in this case it is necessary to conduct the process of integration of the individual in a bilateral context. On the other hand, children with disabilities are not only the object of integration in this process, but also become its obligatory subject and active participant. During social and pedagogical rehabilitation, the social adaptation of children with disabilities is an active creative process of their adaptation to the social environment and mutual acceptance. The second approach requires both the child's adaptation to society and the readiness of society to accept these children (5).

4 Legislative acts containing norms on ensuring the adaptation of persons with disabilities to society in the context of the regulation of relations in the field of science, education and culture.

For example, the Law on Education of Persons with Disabilities of June 5, 2001, the Law on Culture of December 21, 2012, and the Law of the Republic of Azerbaijan of October 6, 2008 on the Library of the Republic of Azerbaijan - State Program for the Development of the Information Sphere for 2008-2013, “Concept of Culture of the Republic of Azerbaijan” approved by the Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 14, 2014, etc.

According to Article 3 of the Law on Education of Persons with Disabilities (Special Education) of June 5, 2001, which regulates relations in the field of education of persons with disabilities, as well as determines the legal and economic basis of special education, the purpose of special education is health. By inculcating the necessary knowledge, skills and habits in people with disabilities to ensure their adaptation to society, as well as the formation of self-service habits, preparation for work and family life.

In addition, the Special Action Plan on the repair of museums operating in the regions of Azerbaijan in accordance with modern standards, the provision of new equipment and necessary exhibits, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated May 22, 2009, provides for the organization of social services for the disabled.

5) Legislative acts combining the protection of the relevant rights of citizens in the context of providing high quality services in the field of transport and communications, as well as the provision of persons with disabilities, based on the implementation of state policy in this area. For example, the Law on Motor Roads of 22 December 1999, the Law on Road Traffic of 3 July 1998, etc.

6) Legislative acts containing provisions on the promotion of physical education and sports opportunities for persons with disabilities *in the context of the development of physical culture and sports.*

For example, the Law on Equestrian Sports of February 27, 2007, the Law on Physical Education and Sports of June 30, 2009, etc (6).

Even Article 22 of the Law on Physical Culture and Sports is directly aimed at regulating the relationship between children with disabilities and adaptive physical education, as well as physical rehabilitation. Education and the development of sports ultimately serve their rehabilitation. At the same time, it should be noted that the development of sports for individuals with the analyzed status is based on specific guiding principles.

7 Legislative acts aimed at regulating the relations related to various aspects of the protection of the right to health care, as well as the protection of the rights of persons with disabilities in this area - affecting their specific feature.

For example, the Law on State Care for People with Multiple Sclerosis of March 2012, the Law on Combating Diseases Caused by Human Immunodeficiency Virus, May 11, 2010, the Law on Oncology Care, May 23, 2006, Law on State Care for People with Inherited Blood Diseases of Hemophilia and Thalassemia, May 3, 2005, Law on Donation of Blood Components and Blood Services, May 3, 2005, December 23, 2003 Law on State Care for People with Diabetes, Law on Narcological Services and Control, June 29, 2001.

The Law on Protection of Public Health of 26 June 1997 reflects the right of persons with disabilities to free medical supervision in public medical institutions (Article 12) and the right of persons with disabilities and children with disabilities to receive medical and social assistance (Article 21).

8) Legislative acts regulating land use and regulation of land ownership, as well as other related issues, but reflecting the rights of persons with disabilities in this area. For example, the Law on Land Reform of July 16, 1996, the Law on Land Market of May 7, 1999, etc.

9) Provisions on protection and realization of the field rights of the disabled in the context of protection of ecology and use of the environment.

For example, the Regulations on Vibration and Noise Pollution, which have a negative impact on the environment and human health, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 8, 2008, etc.

10) Legislative norms aimed at the prevention and elimination of crime, as well as the elimination of socially dangerous acts committed by persons belonging to the category of disabled. For example, the Law on the Circulation of Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and their Precursors of 28 June 2005, etc.

11) Punishment - legislative acts containing provisions on the protection of the necessary subjective opportunities of persons with disabilities in the field of enforcement and criminal proceedings in the field of protection of human rights.

For example, the Law on Ensuring the Rights and Freedoms of Detainees of 22 May 2012, the Law on State Protection of Persons Participating in Criminal Proceedings of 11 December 1998, etc.

Legislation of this category not only serves to protect and safeguard human rights in the penitentiary and criminal proceedings, but also has an impact on ensuring the moral basis of punishment and solving problems related to its usefulness (7).

Conclusion

The analysis of the legislation on this classification shows that the rehabilitation of people with disabilities in society as a whole is a comprehensive and very complex process. At the same time, it is one of the main areas of activity that needs to be regulated by the state, but also depends more on the proper establishment of relations and interactions between people with disabilities and society. At the same time, rehabilitation of people with disabilities includes a number of key areas in which multifaceted measures should be implemented combines the necessary areas of activity: early diagnosis, diagnosis and intervention;

medical services: counseling and assistance in the social sphere; special services for the restoration of professional capacity, including issues such as vocational guidance, vocational training, employment.

Thus, the following conclusions can be drawn regarding the establishment of the main aspects of the protection and enforcement of the rights of persons with disabilities in the national legislation of the Republic of Azerbaijan:

Regulation on protection, rehabilitation and adaptation of the rights of the relevant category of persons covers most legislative acts of the Republic of Azerbaijan. At the same time, various state programs and action plans, the implementation of which covers certain periods, also serve to close the existing gaps in the regulation of the relevant sphere, touching on one or another aspect of the protection of the rights of persons with disabilities.

In the future, the adaptation of socially disabled people belonging to certain vulnerable groups of the population (for example, women with disabilities, etc.) to society, as well as the adoption of a separate document on special care for them may be considered appropriate.

References

1. The Constitution of the Republic of Azerbaijan 1995. Baku, Qanun publishing house, 2015.
2. https://www.e-gov.az/az/content/read/25
3. Jafarov I.M. Review of the Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku: "Legal Literature" publishing house, 2010, p. 724
4. Aliyev Sh.I. Social rights, theoretical and practical issues in the human rights system. Textbook. Baku: Baku University Publishing House, 2008, p.368
5. Asgarov Z.A. Constitutional legal guarantees of human rights and freedoms: sustainable development / Azerbaijan 2010: new development goals. Baku, 2012, p.251
6. Mustafayeva A.I. Bioethical norms and principles in international law and national legislation. Baku: "Apostrophe" printing house, 2013, p. 340
7. Mammadov R.F., Ismayilova O.N., Hacıyev C.M. Rule of law and human rights protection mechanisms. Baku: "Azerneshr", 2009, p. 416.

Rəyçi: dos. F.Məhərrəmov

Göndərilib: 08.04.2021 Qəbul edilib: 09.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/210-214

Ülviyyə Ələskər qızı Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ulviyyeh707@gmail.com

AVROPA İTTİFAQINDA TURİZMİN İNKİŞAFININ TƏŞKİLATİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, turizm, inkişaf, təşkilat, əməkdaşlıq, beynəlxalq*

Organizational Aspects of tourism development in the European Union
Summary

The aim of the study is to study the organizational aspects of tourism development within the European Union. And the main purpose of the study is to determine the role of organizations operating in this direction in the development of tourism, their activities in the field of tourism. There are many enterprises and organizations operating in the field of tourism in the world. The World Tourism Organization (WTO) conducts extensive research on global organizations, including aviation, travel, hotel management, food, and travel, which are key components of tourism. International tourism organizations are organizations that take important steps towards the development and sustainability of tourism without any profit, represent the organizations operating in the field of tourism, follow the rules in force and ensure their observance. Cooperation in the field of international tourism at the regional and international levels makes it necessary to pay more attention to this area today. In modern times, the most important direction of the service sector is international tourism. Therefore, it is necessary to regulate international tourism, which is regulated by many regional and international agencies and organizations.
Key words: *European Union, tourism, development, organization, cooperation, international*

Giriş

Turizmin digər sahələrə təsiri, eləcə də onun sürətli inkişafı turizm təşkilatlarının yaranmasını və həmin təşkilatların inkişafını sürətləndirmişdir. Turizm sektorundakı təşkilati aspektlərə xüsusilə 20-ci əsrin əvvəllərindən bəri əhəmiyyət verildiyi bilinir. Turizm təşkilatları çərçivəsində ilk beynəlxalq münasibətlərin yaranmasının tarixi 1908-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, ilk turizm təşkilatı - spano- Portuqaliya Turist Assosasiyası federasiyası" olmuşdur. Bu təşkilat Portuqaliya, Fransa və İspanya tərəfindən yaradılmışdır. "Turizm Tə atının Beynəlxalq Rəsmi Tə kilatlar Birliyi" isə ilk turizm təşkilatlarından digəri hesab olunur.

Avropa İttifaqı çərçivəsində fəaliyyət göstərən təşkilati mexazimlər aşağıdakılardır:

1. **Confturismo Confcommercio-**Turizmdə Müəssisələri və Peşələri təmsil edən İtalyan Milli Təşkilatlarının Birləşmiş Qrupu. İtalyanın ən böyük turizm təşkilatlarından biridir. Bu turizm təşkilatı otellər, dövlət müəssisələri, turizm agentlikləri, turoperatorlar, düşərgə yerləri, turizm kəndləri, turizm-otel iqamətgahları və digər sahələri əhatə edən şirkətləri təmsil edir. Bundan əlavə, bu təşkilat özünü sektorda konfederal səviyyəli təşkilat kimi təsdiqləyərkən, İtalyan turizmi üçün yeni inkişaf siyasətlərinin öyrənilməsi və müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə qurumlar üçün imtiyazlı bir vasitə kimi çıxış edir.

2. **EARTH** (Məsul Turizm və Qonaqpərvərlik üzrə Avropa İttifaqı): 2008-ci ildə Brüsseldə fəaliyyətə başlayan "EARTH" təşkilatı Avropanın məsul turizm mütəxəssisləri tərəfindən yaradılan ilk Avropa Şəbəkəsidir. Təşkilat 7 Avropa ölkəsindəki (Avstriya, Belçika, İrlandiya, İtaliya, Almaniya, Fransa və İspaniya) 15 özəl qurumdan ibarətdir. Bu təşkilat, davamlı və məsuliyyətli turizm mütəxəssisləri tərəfindən tutarlı bir fəaliyyət yaratmaq və turizm üçün davamlılıq, ədalət və həmrəylik prinsiplərini təbliğ etmək üçün yaradılmışdır.

3. **EDEN** (Avropa Mükəmməl Yerləri): Avropa mükəmməllik hədəflərim olan EDEN, AB daxilində davamlı turizm inkişaf modellərini tanıtmağı hədəfləyir. Təşəbbüs hər bir iştirakçı ölkə üçün turistin "mükəmməllik məkanı" seçilməsi və təbliği ilə nəticələnən milli yarışlara və tanıtım kampaniyalarına əsaslanır. Seçilmiş yerlərin əsas xüsusiyyəti, turizmin sosial, mədəni və ekoloji davamlılığına riayət olunmasıdır. Bir sözlə EDEN təşəbbüsü, mükafatlandırılmış yerlərdə istifadə olunan davamlı təcrübələrin AB daxilində yayılmasına kömək etməkdir. EDEN təşəbbüsü, 2006-cı ildə Avropa Komissiyası tərəfindən başladıldı. Davamlı turizmi təşviq etmək, Avropada inkişaf etməkdə olan və daha az tanınan turizm yerlərinin görmə qabiliyyətini artırmaq, Avropanın turizm müxtəlifliyi və keyfiyyəti barədə məlumatlılıq yaratma əsas məqsədləri qismində çıxış edirdi.

4.**ENAT** (Avropa Əlçatan Turizm Şəbəkəsi): ENAT, 2006-cı ilin yanvarında AB üzv altı ölkədəki doqquz sponsor təşkilatın layihə əsaslı təşəbbüsü olaraq quruldu. ENAT-ın vəzifəs, Avropanın turizm məkanlarını, məhsullarını və xidmətlərini bütün səyahətçilər üçün əlçatan etmək və bütün dünyada əlçatan turizmi təbliğ etməkdir. 2006-cı ilin yanvarında AB-nin altı ölkəsindən (İspaniya, İsveç, Yunanıstan, Belçika, Avstriya, İrlandiya) doqquz sponsorun dəstəyi ilə layihə əsaslı bir təşəbbüs olaraq quruldu. Avropa Komissiyası tərəfindən ENAT-a ilk iki il ərzində maliyyə dəstəyi verildi. ENAT, əlçatan turizmin nəzərdən keçirilməsi, təşviq və tətbiqetməsində lider olmağı hədəfləyən müəssisə və təşkilatları dəstəkləyən beynəlxalq bir qeyri-kommersiya dərnəyidir.

5.**ERRIN** (Avropa Bölgələri Tədqiqat və İnnovasiya Şəbəkəsi): ERRIN, əksəriyyəti Brüsseldəki ofisləri ilə təmsil olunan 22 Avropa ölkəsindən 125-dən çox regional tərəfdaş təşkilatı olan yaxşı qurulmuş bir Brüssel mərkəzli platformadır. ERRIN yalnız tədqiqat, innovasiya siyasəti və maliyyələşdirmə proqramlarına, habelə layihə inkişafına yönəlmişdir. (6)

6.**ETC** (Avropa Səyahət Komissiyası): Avropa Səyahət Komissiyası Brüsseldə yerləşən Milli Turizm Təşkilatlarının (NTO) birliyidir. Avropada beynəlxalq turizmin inkişafı üçün əsas ixtisaslaşmış təşkilat Avropa Səyahət Komissiyasıdır. Milli təşkilatları bir araya gətirənn komissiyanın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi Avropada turizmin inkişafı, o cümlədən digər bölgələrdən turistlərin cəlb edilməsi; bazar tədqiqatlarının həyata keçirilməsi və nəticələrin yayılması, yenilikçi (rəqəmsal) marketinqin inkişafı; ən yaxşı təcrübələrin mübadiləsini (forum kimi) asanlaşdırmaq, turistlərin məlumatlandırılmasını qeyd edə bilərik. Avropa Səyahət Komissiyası (European Travel Commission (ETC) 1948-ci ildə Norveçdə yaradılıb. ETC-nin qurulduğu gündən bu günə kimi onun əsas vəzifəsi dəyişməz olaraq qalır: ki, o da Avropanın turistik bölgə kimi beynəlxalq təşviqidir. Beləliklə, bu təşkilatın məqsədləri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

•Avropanı cazibədar bir turizm mərkəzi kimi təşviq etmək.

•İnformasiya mübadiləsi və birgə işləmək üçün üzv Milli Turizm Təşkilatlarına kömək etmək.

Avropa Səyahət Komissiyası (ETC) 60 ildir Avropanı beynəlxalq səviyyədə tanıtdırır və hazırda aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirir:

•İctimaiyyətlə əlaqələr

•Seçilmiş xaric bazarlarda istehlakçı reklamı

•Ticarət Təqdimatları

•Bazar araşdırması(marketing)

•Üzvlərin peşəkar inkişafı üçün seminarlar, məlumat mübadiləsinin aparılmasını həyata keçirmə

7.**ETOA** (Avropa Turizm Birliyi): ETOA, Avropada daha yaxşı turizm üçün ticarət birliyidir. ETOA, ədalətli və davamlı bir iş mühiti təmin etmək üçün siyasətçilərlə işləyir və bunun nəticısində də Avropa qonaqlar və sakinlər üçün cəlbedici qalır. 63 orijinal bazara xidmət göstərən 1200-dən çok üzvü olan ETOA, yerli, milli və Avropa səviyyələrində güclü bir subyektdir. Üzvlərə tur və onlayn operatorlar, vasitəçilər, Avropa turizm lövhələri, otellər, attraksionlar, texnoloji şirkətlər və qlobal markalardan tutmuş yerli müstəqil müəssisələrə qədər müxtəlif turizm xidmətlərini təmin edənlər daxildir. ETOA, sosial media kanalları vasitəsi ilə 30.000-dən çox sənaye mütəxəssisi ilə qarşılıqlı əlaqədədir. ETOA, hər il 46.000-dən çox təkbətək görüş təyin edən Avropa və Çində 8 flaqman tədbiri keçirən turizm praktikləri üçün misilsiz bir şəbəkə və müqavilə platforması təklif edir.

8.**Federturismo Confindustria** (Milli Səyahət və Turizm Federasiyası): İtalyan Səyahət və Turizm Federasiyasıdır və turizm sənayesinin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən şirkətləri təmsil edir. Üzvlər bazarın bütün əsas oyunçularını və bəzi hallarda ticarət sahələrindəki şirkətləri əhatə edir. Əsas vəzifələri:

•İqtisadi siyasət və əmək münasibətlərində turizm sənayesinin maraqlarını təmsil etmək

•Turizm siyasəti və qanunvericiliyi ilə bağlı məlumatların verilməsi

•Sahibkarlıq dəyərlərini və davamlı turizmi təbliğ etmək

•Üzvləri maraqlandıran təşəbbüslər və fəaliyyətlər haqqında məlumat və əlaqələrin təmin edilməsi

•Daha çox iş mədəniyyəti və keyfiyyəti üçün təlim imkanlarını təbliğ etmək

•Digər ölkələrdəki oxşar təşkilatlarla əlaqələri inkişaf etdirmək və beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edən üzvlərə köməklik etmək

•Milli və Avropa səviyyələrində səviyyələrində turizm qanunvericiliyi ilə bağlı araşdırma, təhlil və mübahisələrin aparılması

•əsas turizm qanunlarının və maliyyə sənədlərinin hazırlanmasında siyasətçilər və qanunvericilərlə ciddi əməkdaşlıq;

•peşə təhsili kurslarının qurulması üçün qurumlarla əməkdaşlıq;

9.**FEST** (Avropa Davamlı Turizm Fondu): Avropa Davamlı Turizm Fondu (FEST), hökumətlərə, akademiyalara və təşkilatlara turizm proqramları və layihələrini davamlılıqla planlaşdırma, çatdırmaq və idarə etmək üçün dəstək verməyi hədəfləyir. Bu təşkilat turizmin müvəffəqiyyəti və rəqabət qabiliyyəti üçün 2 əsas amilə diqqət yetirir: idarəetmə və liderlik. FEST, Davamlı İnkişaf üçün Layihə İdarəetməsini" (PM4SD) davamlı turizm üçün ən yaxşı təcrübə kimi təqdim edir. (6)

10.**NECSTouR** (Davamlı və Rəqabətli Turizm üçün Avropa Bölgələr Şəbəkəsi): 34 Avropa regional turizm orqanı və 30 əlaqəli üzvləri ilə birlikdə, şəbəkə olaraq (universitetlər, tədqiqat institutları, turizm müəssisələrinin və davamlı turizm assosiasiyalarının nümayəndələri) təşəbbüskar və tərəfdaşları ilə ən yaxşı təcrübə həll yollarını müəyyənləşdirmək, tutmaq və bölüşmək yolu ilə problemlərin həllinə çalışır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü olan NECSTouR, regionlara Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş 2030-cu ilə qədər davamlı inkişaf sahəsində qlobal gündəmlə bağlı turizmin müvafiq prioritetlərini dəstəkləmək və həyata keçirmək imkanı verir. Bu təşkilat 2007-ci ildən bəri turizm idarəsinə inteqrasiya olunmuş bir yanaşma təmin etdi və Avropa layihələri ilə bölgələrarası əməkdaşlığı inkişaf etdirərkən regional və daha geniş Avropa hökumət səviyyələri arasında əhəmiyyətli bir əlaqə rolunu oynadı. Bu təşkilatın missiyası Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyası və Bölgələr Komitəsi arasında əlaqə yaratma və Avropanın turizm siyasətindəki inkişafları izləmək və onlara təsir göstərməkdir. (4)

11.**NET** (Turizmdə Avropa Özəl Sektoru üçün Şəbəkə): NET, Avropa turizmində özəl sektorun böyük ticarət birlikləri şəbəkəsidir. NET-in məqsədi tərəfdaşlarla birlikdə turizmin çiçəklənməsinə və hamı üçün təhlükəsiz, davamlı, əlverişli və yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərməyə imkan verən ümumi iddialı, kooperativ və işgüzar turizmi inkişaf etdirməkdir. Onun böyümə siyasəti yalnız siyasətçilər və digər maraqlı tərəflərin koordinasiyalı dəstəyi ilə həyata keçiriləcəkdir. Məqsədi sənaye üçün ümumi hədəflər müəyyənləşdirmək və bunlara çatmaq üçün siyasətçilər və digər tərəfdaşlarla işləməkdir.

12.**WTTC** (Dünya Səyahət və Turizm Şurası): Dünya Səyahət və Turizm Şurası (WTTC), sektorun qüsursuz, təhlükəsiz, əhatəli və davamlı olmasını təmin etmək üçün turizm sektorunu təmsil edir. Dünya Səyahət və Turizm Şurasının təşkili ideyası 1980-ci illərdə, bir qrup lider tərəfindən irəli sürülərək meydana gəldi. Bu təşkilat bir çox mütəxəssis tərəfindən o qədər də ciddi qəbul edilməyən bu sahənin əhəmiyyətini göstərən əlavə məlumatları ictimaiyyətə təqdim etmək üçün yaradıldı. Müzakirələr 1989-cu ildə Parisdə ilk görüşün baş tutmasına səbəb oldu. ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Henry Kissinger ilk WTTC iclasında çıxış edərək, səyahət və turizm sənayesinin vahid bir quruluşa və ya təşkilata sahib olmadığı üçün geniş tanınmadığını qeyd etmişdi. WTTC rəsmi olaraq 1990-cı ildə qurulmuşdur.

13.**ATTA** (Adventure Travel Trade Association): ATTA (Macəra Turizm Ticarət Assosiasiyası): bütün dünyada macəra turizm sənayesi üçün həyati rəhbərliyi həyata keçirən bir qurumdur. ATTA cəmiyyəti bu gün canlı, inkişaf edən, interaktiv bir şəbəkədir, 1.300-dən çox üzvü vardır və dünyanın 100 ölkəsini təmsil edir.

14.**ECTN** (Avropa Mədəni Turizm Şəbəkəsi): 2009-cu ildə Brüsseldə yaradılmışdır. ECTN üzvləri mədəni turizm sahəsində əməkdaşlığın yüksək səviyyəyə çatdırmağa və Avropa İttifaqı təsisatları və dünyanın digər beynəlxalq təşkilatları, şəbəkələri və dövlət qurumları ilə sıx əməkdaşlıq qurmağa çalışır. ECTN missiyası Avropanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən turizm və mədəniyyət sənayesinin peşəkarlarını qabaqcıl təcrübə və informasiya mübadiləsi, eləcə də yeni yanaşma və innovasiyaların inkişafı üçün bir araya gətirməkdir. ETC üzvləri hakimiyyət orqanları, QHT-lər və elmi-tədqiqat institutlarıdır.

15. **Europa Nostra** (Avropadakı Mədəni İrsin Səsi): Europa Nostra, 29 Noyabr 1963-cü ildə Parisdə qurulmuşdur. Europa Nostra bu gün Avropanın 40-dan çox ölkənin üzvləri ilə ən çox təmsil olunan miras təşkilatı kimi tanınır. Europa Nostra-nın missiyası, Avropada mədəni və təbii irsi dəstəkləmək üçün getdikcə böyüyən vətəndaş hərəkatına səs vermək, iqtisadiyyata, cəmiyyətə, mədəniyyətə və ətraf mühitə verdiyi bir çox faydaları ilə irsin güclü müdafiəçiləri olmaqdır. Bütün idarəetmə səviyyələrində (yerli, regional, milli, Avropa və qlobal miqyasda) Avropanın ən çox geridə olan miras sahələrini xilas etmək üçün kampaniya aparmaq və üzv təşkilatların rəhbərlik etdiyi tədbirləri dəstəkləmək və irs sahəsində ən yaxşı təcrübələri Avropada təbliğ etmək bu orumun əsas məqsədləri sırasına daxildir.

16.**EuroGites** (Avropa Kənd Turizmi Federasiyası): Eurogites, turizm sektorunu təmsil edən peşəkar bir turizm ticarət təşkilatdır. Avropanın 28 ölkəsindən 31 peşəkar və ticarət təşkilatı tərəfindən qurulmuşdur. Ümumilikdə, bu sektor Avropa turizm potensialının təxminən 15% -ni təşkil edir. Kənd Turizmi, "kooperativ iqtisadiyyat" konsepsiyasına bənzər işgüzar fəaliyyət olmayan mikro müəssisələri, fərdi işçiləri və xidmətləri əhatə edir. EuroGites, NET, ENOS və ATTA kimi digər AB turizm sənayesi strukturları ilə əlaqədə fəaliyyət göstərir. Həmçinin AB-nin Kənd İnkişafına dair strukturlarında fəal iştirak edir.

17.**ISTO** (Beynəlxalq Sosial Turizm Təşkilatı): ISTO 1963-cü ildə beynəlxalq bir qeyri-kommersiya təşkilatı olaraq qurulmuşdur. Dünyanın hər yerindən sosial, davamlı və həmrəylik turizm sektorlarından

maraqlı tərəfləri bir araya gətirir. Isto iki məqsədi güdür: hər kəs üçün turizmin inkişafına kömək etmək və insanların əksəriyyəti üçün istirahət etmək, eləcə də insanlar, icmalar və yerli rayonlara fayda gətirən turizmin bu formalarını təşviq etmək və dəstəkləmək. ISTO-nun işi turizm ilə bağlı milli və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında nümayəndəlikdən, məlumatların yayılmasından (xəbərlər və akademik araşdırmalar), iştirakçıların şəbəkələrinin yaradılmasından (veb-saytdakı tədbirlər və iştirakçıların yerləşdiyi yerlər), layihələrdə dəstək və iştirakdan ibarətdir.

18.**FEG** (Avropa Turist Bələdçiləri Dərnəkləri Federasiyası): FEG, 1986-cı ildə Parisdə Avropaya gələn bütün qonaqlara təqdim olunan xidmət keyfiyyətini tanıtmaq və yaxşılaşdırmaq və peşəkar turist rəhbərliyini bir araya gətirmək və gücləndirmək üçün qurulmuşdur. FEG, Avropada (xüsusən də AB-də) Professional Turist Bələdçilərinin səsidir. FEG ayrıca Europa Nostra, CEN, CEPLIS, WTM-in, eləcə də Dünya Turist Bələdçiləri Dərnəkləri Federasiyası, Avropa Səyahət Komissiyası, Əlçatan Turizm üçün Avropa Şəbəkəsi, Canlı Xüsusi Bələdçilər tətbiqi, Dünya Qida Səyahətləri Birliyi, Tarix Kanalı və Athina Təlim Mərkəzinin üzvüdür.

19.**EFFAT** (Avropa Qida, Kənd Təsərrüfatı və Turizm Həmkarlar İttifaqları Federasiyası): EFFAT, iki Avropa həmkarlar ittifaqı federasiyası-ECF-IUF və EFA arasında 11 dekabr 2000-ci ildə bağlanmış birləşmənin nəticəsidir. EFFAT, 35 Avropa ölkəsindən 120 milli həmkarlar ittifaqını təmsil edir. Avropa Qurumları, Avropa sənaye federasiyaları və müəssisə rəhbərliyi qarşısında 22 milyondan çox işçinin maraqlarını müdafiə edir. ETFK-in üzvü olaraq, EFFAT üzvlərinin maraqlarını Avropanın bütün peşələrarası məsələlərində ortaq şəkildə dəstəkləyir. IUF daxilində regional bir təşkilat olaraq EFFAT, üzvlərinin dünya və sektor maraqlarını da müdafiə edir. Son illərdə EFFAT, 100-dən çox transmilli qrupda Avropa İş Şuraları qurdu. Uzun illər ərzində etik, sosial və ekoloji aspektlərin nəzərə alındığı aqrar məhsul və turizm siyasətinin davamlı inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində səylər göstərilir.

20.**ETLC** (Avropa Həmkarlar İttifaqının Turizm üzrə Əlaqələndirmə Komitəsi): ETLC, 1995-ci ildə Brüsseldə turizm sektorunda işləyənləri təmsil edən Avropa həmkarlar ittifaqları federasyonları və qlobal həmkarlar ittifaqları federasiyalarının koordinasiyası üçün bir platform olaraq quruldu. Avropa Həmkarlar İttifaqının Turizm üzrə Əlaqələndirmə Komitəsi, turizm sahəsində xidmətlər göstərən müxtəlif sahələrdə işləyənləri təmsil edir. Əsas məqsəd turizm sektorunda işləyənlər üçün iş şəraitini yaxşılaşdırmaqla turizmdə davamlı məşğulluğun təşviqi, turizm sənayesində təlimin / davamlı təlimin təşviqi, turizm sektorunda sosial dialogun təşviqi və ticarət arasında sərhədyanı əməkdaşlığın gücləndirilməsidir.

21.**ECTAA** (Avropa turagent və turoperatorlar Assosiasiyası): 1961-ci ildə yaradılmış ECTAA Avropa İttifaqına üzv olan 27 ölkəni, həmçinin İsveçrə və Norveçdən olan milli turagent və turoperatorları təmsil edir. Bundan əlavə, Tunis, Mərakeş, Malayziya və İsraildən dörd beynəlxalq üzvü var. ECTAA Brüsseldə həm sənaye, həm də qərar qəbul edən şəxslər tərəfindən həm turizm agentlərinin, həm də turizm operatorlarının əsas nümayəndəsi kimi tanınır və Turizm agentlərinin və turoperatorların işinə təsir göstərə biləcək istənilən siyasətdə dəyərli məsləhətçi-tərəfdaş kimi çıxış edir. (5)

22.**UI GROUP** (Dünyanın aparıcı turizm qrupu). TUI dünyanın aparıcı turizm qrupudur. Bu qrup geniş portfel güclü turizm operatorları, 1600 səyahət agentliyi və aparıcı onlayn portal, 150 təyyarəsi olan beş hava yolu şirkəti, 400-dən çox otel, 18 kruiz kəməri və dünyanın bütün əsas tətil yerlərində gələn bir çox agentliklərdən ibarətdir. Bütün turizm dəyər zəncirini bir vahid altında birləşdirir və bu inteqrasiya edilmiş təklif TUI-nin 27 milyon müştərisinə 180 bölgədə misilsiz tətil təcrübəsi təqdim etməsini təmin edir.

Bu siyahını daha da genişləndirmək mümkündür. Onu da qeyd edək ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində fəaliyyət göstərən təşkilati mexanizmlər yalnız bunlardan ibarət deyildir. Sırf turizm sektoru ilə bağlı olmayan lakin turizm sektorunda inkişafında mühüm rol oynayan təşkilati mexanizmlərdə mövcuddur. Bu təşkilatlardan hər biri turizm sektorunda öz sözünü demiş təşkilatlar kimi çıxış edir. Və bu təşkilatların turizm sektorunda həyata keçirdiyi fəaliyyətlər turizmin inkişafı üçün əvəzsizdir.

Nəticə

Turizm sahəsində Avropa Birliyi qlobal miqyasda dəyişikliklərə təkan verən inkişaf etmiş yanaşma və təcrübələrin mənbəyidir. Hər bir sektorda olduğu kimi, turizm sektoruna rəhbərlik edən təşkilat və qurumların da bu inkişafda böyük payı var. Turizm sektorundakı təşkilatların əsas məqsədi turizm fəaliyyətinin qarşılaşdığı müxtəlif problemlərə həll yolu tapmaq və təşkilatlar arasındakı əlaqələri təyin edərək sektorun inkişafına töhfə verməkdən ibarətdir. Turizmin əhəmiyyətini nəzərə alsaq, bu sahənin inkişafının özbaşına getməməsi və hər sektorda olduğu kimi turizmi də istiqamətləndirən təşkilatların olması tamamilə təbiidir. İstənilən sektorda olduğu kimi, turizm sektorunu istiqamətləndirən bu təşkilatların inkişafda payı olduqca böyükdür.

Turizm sənayesinin inkişafı üçün milli strategiyaları və bu sahədəki siyasəti təkmilləşdirərkən Avropa Birliyi çərçivəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların təcrübəsindən, tənzimləmələrindən istifadə etmək məsləhətdir.

References

1. "State Program of socio-economic development of the regions of Azerbaijan (2004-2008)" - Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, B., February 11, 2004.
2. "State Program on the development of tourism in the Republic of Azerbaijan in 2002-2005" - Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, B., August 27, 2002.
3. Agayev R. International cultural relations of Azerbaijan. Baku, Mars-Print, 2003.
4. European Union and Tourism Policy.2003
5. Tural Memmedov Kocheri oglu- European Union Higher Licensing Thesis on tourism policy and applicability to Azerbaijan
6. https://tourismmanifesto.eu/who-we-are/

Rəyçi: dos. G.Rzayeva

Göndərilib: 26.03.2021 Qəbul edilib: 27.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/215-218

Aytac Ali Suleymanova
Baku State University
master
Aytajsuleymanova@gmail.com

CRITERIA FOR SOURCES OF TERRORISM FINANCING AND TYPES OF FUNDING SOURCES

Summary

Terrorism financing is required both to fund terrorist attacks and to develop and to maintain the terrorist organization and also to create an environment to sustain their activities. Terrorist organizations raise funds through a variety of sources around the world and move these funds between jurisdictions. These funds provide the interchangeable, easily transportable means to secure all other forms of material support. The variety of funding sources depends on the scale and centralization level of terrorist organizations. Selecting any of financing sources requires the consideration of advantages and disadvantages of them. The article describes the categories of terrorist funding sources and what criteria is considered to select the fund.

Key words: *terrorist funding, criteria to sources, funding types, legitimate sources, illegal activities, state sponsorship, popular support*

Introduction

Terrorist organizations, especially those that operate internationally, require funding at different levels of necessity. They require 'operational funds' to finance local cells and to carry out terrorist attacks. The organization also requires 'organizational funds' to maintain network of support, communications, training facilities and underwrite the costs of local conflicts. (1, p 24) They also need a financial-friendly environment to flourish. The unregulated areas are conducive to crime and terrorism. Therefore, the struggle to stem the flow of terrorist financing is one of the most crucial aspects of an effective strategy to combat terrorism.

Taking into account the variety of sources, it raises the question? What do terrorist organizations look for when they consider various sources of financing? What makes one source more attractive than others? Regarding the possibility of tracking financing sources terrorist organizations consider six criteria:

- **Quantity**

Sources that offer the largest amount of money are clearly the most desirable. With more money, terrorist groups can conduct more frequent and more violent attacks and can better protect themselves from the state's security forces. It forms a cyclical gain; the more money they earn, the more lucrative resources they acquire, and the more successful they become. Therefore, sources of financing that provide larger quantities are better than others.

- **Legitimacy**

Legitimacy is important for a terrorist group in order to sustain itself. If the ideology of the group is seen as illegitimate, they will have little support and few recruits. Particular financing sources can impact the legitimacy of the group. For instance, getting large sums of money from a broad support base like diasporas or religious contributions or controlling fund-raising methods like avoiding involvement in drug trade can be an indicator of legitimacy. For this reason, this relationship is a trade-off, which requires a loss in the number of lucrative resources to gain and sustain high popular support and recruitment possibilities. (2, p 10-11)

- **Security**

The state looks for a way to infiltrate the terrorist organization or gain intelligence on them. Therefore, terrorist organizations operate clandestinely and look for the sources of funding that allow them to stay off the state's intelligence radar screen. In terms of the security criterion, state sponsorship, legal activities, popular support and virtual economies seem more attractive than illegal activities to terrorist groups.

- **Reliability**

Terrorists prefer to have stable and dependable financial resources. They want a permanent flow of money to conduct activities at any time. For this reason, state sponsorship is not a reliable means for terrorists, because states can stop supporting terrorists or decrease their support any time. Reliability of a particular source of funding depends on factors of geography and demographics. For example, a terrorist organization that wants a reliable revenue stream that is tied to the drug trade needs to be near the source of the drug, located along a trafficking route. Likewise, demographics matter because a terrorist organization

must have access to and control of the diaspora community in order to extort contributions or to receive voluntary assistance. (3, p 22-23)

- **Control**

Terrorist groups want to preserve their sovereignty over their financial resources. If a state or private donor helps terrorists financially, they naturally may have influence on terrorist groups. Thus, states or individual donors can control and direct activities of terrorist groups for their own purposes, which may be significantly different from the terrorist organization's goals. And different sources of financing can threaten a terrorist organization's control over its members and operations. External sponsors could encourage the organization to commit acts it otherwise would not do or might discourage them from committing acts they might otherwise do. Additionally, states or donors consider terrorist groups as a tool to use while achieving their own interests. (2, p 12)

- **Simplicity**

Terrorists want to acquire money through easy, fast, and simple processes. Methods that require fewer specialized skills, as little effort as possible, that have simpler processes and fewer costs are more desirable than others. For example, petty theft and extortion require fewer skills than cyber-crimes. Moreover, even if terrorist groups had the ability to engage in these more sophisticated activities, these types of financial resources are always risky and uncontrollable. The simplicity criterion is valid for terrorist groups' legal businesses, as well. They found such businesses that are easier and simpler to control. (3, p 25)

The range of terrorist financing sources is broad. These sources are divided into four categories.

1. State sponsorship

It is generally believed that terrorist financing comes from two primary sources. The first is the financial support provided by states or organizations with large enough infrastructures to collect and make funds available to terrorist organizations. (4, p 14) Whether through the absence of effective jurisdictional control, safe havens, tolerance of terrorist groups, active support or otherwise states provide support to terrorist organizations. We can depict a spectrum in order to determine the level of sponsorship in the following sequence: *1) incapacity, 2) toleration, 3) support, 4) sponsorship and 5) direct control.* A state may unwillingly support a terrorist organization simply because it does not completely control its territory. Such support is characterized as "Incapacity" on the spectrum of involvement. "Incapacity" becomes "Toleration" when the state possesses the capability to inhibit the terrorist organization, but, for various reasons, chooses not to. When a state takes action that benefits a terrorist organization and begins to offer tangible forms of assistance, "Toleration" becomes "Support". The distinction between "Support" and the next higher level on the involvement spectrum, "Sponsorship" can be determined by three key characteristics: the form of support provided by the state, the quantity of support provided by the state, and the connection between the state and the terrorist organization. The forms of support a state provides a terrorist organization can be generally classified into four categories: *financing, government services, logistics and safe havens.* The financing category encompasses any form of financial support provided by the state to the terrorist organization. An example is a state allowing a diaspora to fundraise on behalf of the terrorist organization. The government services category entails the state providing goods or services to the terrorist organization that are unique to a state government. This can be a wide variety of the things to include passports and other diplomatic services, training in military-grade weaponry or intelligence collection or political support in the public arena. The "Logistics" category includes all forms of logistical support for the terrorist organization. The most obvious and historically rampant example is weaponry. However, other instances might include facilitating the transport of people via bus or plane to terrorist training camps. The most important form of support a state can offer is a safe haven. A state allowing terrorists to freely exist within its borders offers the organization the ability to focus its efforts on activities beyond mere survival, ultimately making the organization more lethal. (5, p 9-17)

According to Freeman's theory, state sponsorship is a legitimate, simple and secure resource that brings a great deal of money to terrorists. Nevertheless, it is out of a terrorist organization's control and there is a possibility that state sponsors can force a terrorist group to change its agenda and goals by holding power and influence with their support.

2. Illegal activities

The largest source of terrorist funding is illegitimate revenue-generating activities committed by terrorist organizations themselves. Because the state sponsorship is unreliable and constrains the behavior of the terrorist organization, they choose funding through illegal activities. Most common fundraising activities include: kidnapping and extortion, theft; smuggling of drugs, weapons, commodities; like gold and cigarettetes, cash and people; petty crime, frauds and scams, pirating goods. (2, p 14)

Kidnapping and extortion are important funding sources because of being lucrative. Money is raised within communities in return for protection against the terrorists. Extortion is regarded as a cost of doing business in communities where it is prevalent and payments from individuals or businesses become essential to obtain the release of kidnapped family members, colleagues or employees. Supporters of terrorist and paramilitary groups exploit their presence within expatriate or diaspora communities to raise funds through extortion. A terrorist organization would make use of its contacts to tax the diaspora on their earnings and savings. Extortion from diaspora communities can be a significant and consistent source of funds. Estimates state that before 2001 one terrorist group collected up to USD 1 million a month from expatriates in Canada, Britain, Switzerland and Australia, making it among the most well-funded terrorist groups in the world. (6, p 18)

Theft is increased as a funding source because the terrorist groups have access to weapons and operatives who are prepared to use them. Terrorist groups have routinely robbed banks to fund their operations. If funds are drying up terrorists will often resort to robbery of business premises such as banks for cash, or stealing cars at gunpoint (car-jacking). (7, p 17)

Smuggling is a profitable activity for anyone engaged in it. Terrorists smuggle almost anything including drugs, diamonds, cigarettes, people and even animals in order to finance their organization and operations. As soon as a product is taxed heavily it becomes a commodity to smuggle. Successful smuggling operations require coordination and established distribution networks through which smuggled goods can be sold for profit. The illegal smuggling profits are placed into the banking system with the use of front companies or short-term shell companies that are dissolved after they have fulfilled their purpose. Businesses extorted by terrorist organizations are coerced into placing criminal proceeds. (4, p 14)

Drug trafficking is an attractive source of funds for terrorist groups, enabling them to raise large sums of money. The degree of reliance on drug trafficking as a source of terrorist funding has grown with the decline in state sponsorship of terror groups. Even if the terrorist organization is not involved in importation or distribution of drugs, they profit from the activity allowing the drug suppliers and dealers to operate within the communities that they control and through the imposition of levies. (4, p 15)

Illegal activities are reliable fundraising methods within the control of terrorist organizations, though their legitimacy can vary depending on a particular activity. Even though these resources are considerably lucrative, they are risky due to their insecure nature. Furthermore, the simplicity of these activities varies according to the type. While extortion is a straightforward process, drug trafficking requires a strong organizational structure and international connections. (3, p 27)

3.Legal activities

Terrorist organizations do not limit their financial activities to underworld networks and illegal revenue sources. Many terrorist groups engage in legitimate business activities to raise and distribute money. Activities include soliciting contributions, operating businesses, running non-governmental organizations, creating charities, forming or using banks and using informal money transfer systems. (8, p 66)

For the terrorist organization engaging in legal activities to raise money is advantageous in terms of security. Because the activity is entirely legal. Nevertheless, there may be some disadvantages to engaging in legal activities. In terms of security, even legal activities may draw attention from the authorities. Because businesses are required to keep records and can be audited, both of which provide the state with possible avenues to gather intelligence on the terrorist organization. Besides, forming and operating businesses are not simple activities, they require good business skills if the purpose is to make a profit. And in terms of quantity, legal activities may make lower profits than other funding sources because of competing in marketplace. (2, p 20)

Legal activities are legitimate, secure and controllable monetary resources for terrorists, but they are low in quantity and reliability. Additionally, they require specialized skills and knowledge to engage in them.

4.Popular support is another funding source that comprise support of sympathetic population and constituency. A well-known and well-documented form of popular support is charitable donations. It is common practice within certain ethnic communities for amounts calculated as a percentage of income to be donated to charity. Such individuals either donate money knowing that it will be used for terrorist purposes, but more often believe that they are making a donation to a good cause. Charities or non-profit organizations possess characteristics that make them particularly attractive to terrorists or vulnerable to misuse for terrorist financing. They enjoy the public trust, have access to considerable sources of funds and their activities are often cash-intensive. Furthermore, charities are subject to significantly lighter regulatory requirements than financial institutions or publicly-held corporate entities, (for example, for starting capital, professional certification or background checks for staff and trustees at registration or for ongoing record keeping,

reporting and monitoring), depending on the country and legal form of the charity and reflecting their principally non-financial role. (6, p 11)

Some terrorist organizations receive financial support from their diaspora communities and membership dues. The difference between diaspora and charity support is that support from diaspora is based more on ethnic or racial connections and less on religious ones. (2, p 22)

Popular support is a legitimate, secure, reliable and simple source of revenue; however, it is out of terrorist groups' control and does not bring substantial amounts of money.

Conclusion

In order to counter terrorist financing effectively, states should follow a strategic framework built on a theoretical and scientific foundation. Freeman's theory of terrorist financing methods explains the financial needs of terrorists by presenting six criteria that affect terrorists' decisions to select specific types of financial resources. The financial resources that bring high amounts of money are most preferred by terrorists, but they also seek resources that bring constant, secure, controllable, reliable and easy gains. Thus, defining the criteria to funding sources helps countries focus on a strategic path.

References

1. Arabinda Acharya. "Targeting Terrorist Financing, International cooperation and new regimes", 2009.
2. Michael Freeman. "Financing Terrorism, Case studies", 2016.
3. Mehmet. A.Kanmaz. "Countering Terrorist Financing: A Case Study of the Kurdistan Workers' Party (PKK)", 2014.
4. "Combating Money Laundering and Terrorist Financing: A Model of Best Practice for the Financial Sector, the Professions and other Designated Businesses", 2006.
5. Jeremy R.Reeves. "A New Typology for State-Sponsored International Terrorism", 2011.
6. Financial Action Task Force (FATF-GAFI). "Terrorist Financing", 2008.
7. United Nations Office on Drugs and Crime, National Counter Terrorism Authority Pakistan. "Training Manual for LEAs, Counter Terrorism Financing".
8. Jonathan R.White. "Terrorism and Homeland Security", 2015.

Rəyçilər: prof. Ş.Səmədova, h.f.d. E.Balacanov

Göndərilib: 25.03.2021 Qəbul edilib: 26.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/219-222

Elmira Elmar Hashimova
Baku State University
master
elmira.hashimova98@gmail.com

THE LEGAL REGULATION OF E-GOVERNMENT FORMATION

Summary

Analyzing the interaction between e-government and citizens in Azerbaijan, it is possible to observe large-scale socio-cultural changes in the lives of the population under the influence of the information society. Although the principles announced at the beginning of the e-government path were far from the real situation, later regulatory frameworks were established, multifunctional centers were established, various e-government regulations for development and implementation, integration of state information systems to develop and expand domestic and international cooperation. Involvement of the population in management processes and cooperation with the state with the help of information and communication technologies began to create a wide range of opportunities. The article examines the legal basis for the formation of e-government, reflects the status of e-government, e-signatures, e-services provided to citizens by the State Agency for Citizen Services and Social Innovations.

Key words: *e-signature, research concepts, decree, electronic document, state agency, state program, e-government portal*

Introduction

In the past three decades there has been varying definitions of electronic government. However, extant literatures on E-government points to significant degree of "theoretical fragmentation" (Yildiz, 2007) within the E-government research discipline arising from varying definitions and theoretical approaches to the discipline by many researchers of E-government. (1). Theories and Concepts about E-government as defined by Bailur and Heeks (2007) are mainly represented in literature in the following formats:

1. Framework-based research concept: The framework-based research studies mainly uses frameworks that are derived explicitly from bodies of theoretical works. These include frameworks of various perspective on regulations, derived from imported theories from the field of political science.

2. Model-based research concepts: The model-based research concept mainly uses models that are presented without references to other or previous framework of knowledge. A notable example is the four-part “web stage” model developed by Layne and Lee.

3. Schema-based E-government research concept: The Schema-based research concepts found in E-government literatures mostly make use of a schema of techniques for E-government research. Examples include the use of data architecture.

4. Concept-based E-government research: Concept-based E-government research mostly makes use of concepts such as ‘stovepipe government’ and ‘public-value-concepts’ to describe E-government.

5. Category-based E-government research: Category-based E-government research works are seen in literature to make use of various factors and features found on E-government Websites to describe the category or type of E-government that it is thought to represent.

6. Non-framework-based research: non-framework-based E-government research does not involve the use of any recognisable framework of knowledge. Non-framework-based E-government research are seen in literature to simply present and explain some set of ideas and related data to describe E-government. (2)

Today e-government in the world is organised on two basic models – a centralised model based on cloud computing and a distributed model based on X-Road technology. Majority of European countries (Germany, France, Spain, etc), as well as some countries in Eastern Asia base their e-government models on cloud computing. E-government models based on cloud computing allow centralised, fast and convenient exchanges of information. Models based on X-Road allow secure exchanges of information between independent information systems of various states institutions. X-Road doesn't contain any data on its own, but provides secure exchanges of information between independent databases. Azerbaijan has decided to build its e-government model on X-Road and created an egovernment gateway that provides secure exchanges of information between state institutions. Currently, there are signs of transition from a distributed model to a centralised model based on cloud computing. Main attributes of cloud computing are centralisation of information systems and placement of open data and applications on the Internet. The

Ministry of Communication and High Technologies is planning some activities in this direction, namely establishment of a data centre. Open Government Information Portal is already created. (3)

The e-government system has been applied in post-Soviet countries, including Azerbaijan, since the second decade of the 21st century. However, the development of e-government in the Republic of Azerbaijan is relatively rapid. As an example, I can say that in 2014 and 2016, the Republic of Azerbaijan made significant progress in the use of e-government and the e-government development index in the so-called "e-Government Control" published by the United Nations in different years.

Thus, in 2012, the Republic of Azerbaijan was ranked 96th among the countries implementing the e-government system in the world according to the relevant criteria, in 2014 it rose to 68th place, and finally, in the official data of 2016, e-government It is ranked 47th among the top 50 countries in the world that have implemented the system. In general, the formation of e-government in the Republic of Azerbaijan is based on international experience and the Order of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the State Program on Development of Communications and Information Technologies in the Republic of Azerbaijan for 2010-2012 (E-Azerbaijan). On some measures in the field of "Decree dated May 23, 2011 and other normative legal acts created a legal basis for its activities.

At the same time, it should be noted that along with these normative acts, in order to implement the e-government system in the country, the examples of other countries were initially followed. It is also ambiguous, given that the e-government system has been used in the United Kingdom, Japan and other countries since the United States since the mid-1990s. (4)

Over the past years, various decrees, laws and state programs have been developed and adopted in Azerbaijan, which play the role of the legal basis for the formation and development of e-services and e-government. According to the Order of the President of the Republic of Azerbaijan, the “National Strategy on Information and Communication Technologies for the Development of the Republic of Azerbaijan (2003-2012)” was approved (February 17, 2003). (5) The main goal of the National Strategy was to promote the development of democracy in the country and accelerate the transition to the information society through the widespread use of information and communication technologies.

Decree No. 429 signed by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev on May 23, 2011 “On some measures in the field of organization of e-services of state bodies” Given the importance of e-services for the prevention of such cases, it has given a high impetus to the acceleration of work in this direction. (6) A very convenient interface for real-time payment (e-payment) of fees, money transfers and other electronic payments for services provided by some government agencies has been made available to the public.

In addition to the national strategy plan, a number of other laws have been adopted, decrees and orders have been issued, and concepts have been developed. These include:

Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 21, 2005 on approval of the State Program on development of communication and information technologies in the Republic of Azerbaijan for 2005-2008.

The purpose of the "State Program for the Development of Communications and Information Technologies in the Republic of Azerbaijan for 2005-2008 (Electronic Azerbaijan)" The high-level organization of the implementation of the "National Strategy" consisted of planning and implementation of projects in accordance with the identified specific goals and activities in this area. Development of society in accordance with modern requirements, improvement of public administration and further increase of its transparency, ensuring development of knowledge economy, creation of national information resources, application of new technologies in all spheres of activity, legal protection of information security and freedom, integration into global information space Expanding the scope and ensuring full transition to the information society were considered to be key components of this activity. In connection with the planned work, a draft "Action Program for the formation of e-government" was developed and implemented in the country. (7)

“Law of the Republic of Azerbaijan on Electronic Signature and Electronic Document” which came into force on March 9, 2004.

The law has been one of the state measures to stimulate the formation and development of e-government in the country. Thus, the law defines the legal, organizational basis for the use of e-signatures and e-documents, as well as their application in e-document circulation (ESD) and the rights of related entities, designed to regulate the relationship between them. E-signature and ESD can be widely used in all areas of activity, except where prohibited by law. (8)

Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated May 23, 2011 on some measures in the field of organization of e-services of state bodies.

This Decree reflects the need for flexible management that can fully meet modern requirements, as well as the provision of e-services to the public to eliminate corruption and increase transparency in the activities of each government agency. According to the Decree, the central executive authorities must do the following:

- A special e-service section should be created on the official website in order to provide e-services to the public only within its competence;
- The name of the service provided, the exact list of documents required for the provision of the service and the electronic form of the relevant documents should be placed in the created e-service section;
- The unimpeded and free use of this section by individuals must be fully ensured.

One of the key issues in the development of e-government mentioned in this Decree is to ensure the creation and launch of an e-government portal within three months by the Ministry of Communications and Information Technologies (MCIT) to organize the use of e-services in government agencies based on the principle of "one stop shop". Was to show that. (6)

Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated August 11, 2010 on approval of the "State Program on Development of Communication and Information Technologies in the Republic of Azerbaijan for 2010-2012".

It is necessary to address the following issues:

- Ensuring the application of ICT solutions at all levels of public administration, the creation of state IS and information resources and their development;
- Ensuring the integration of information (information) resources of the state and IS based on common ecological standards, technological, organizational and technical, implementation of measures and creation of a favorable environment for them, organization of information exchange between state structural bodies in a completely safe and secure way development of a single confidential multiservice network to meet modern requirements;
- Widespread application of "e-government" solutions to increase the efficiency and quality of services provided by relevant government agencies, the organization of e-services in accordance with the principle of "one stop shop". (7)

Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated September 4, 2012 on approval of the "Regulations on Interdepartmental Electronic Document Management (ESD) System"

The Regulations mentioned in the decree define the rules for the establishment, management and use of the interdepartmental ESD system. (9)

Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 5, 2013 on approval of the "Regulations on the e-government portal" and measures to expand e-services.

This Decree further improves the e-government portal in the country to organize the use of e-services provided by government agencies based on the principle of "one stop shop", increase the efficiency of all work on the organization of e-services, widespread use of e-services in government agencies. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan No. 429 dated May 23, 2011, the "Regulations on the e-government portal" were approved and the State Program on expansion of e-services in government agencies and development of "e-government" in 2013-2015. The instructions on preparation of the initial draft of the law and its submission to the President of the country were reflected. (10)

Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 3, 2012 on measures to establish the "State Agency for Citizen Services and Social Innovations" under the President of the Republic of Azerbaijan and to improve the services provided to citizens by government agencies

This Decree further increases the transparency of government agencies in all areas of activity, the quality, convenience, modern form of services provided to citizens and the application of modern innovations in the provision of services, the implementation of interaction with citizens within the ethical rules, courtesy, ensuring citizen satisfaction and needs Improving the services to be provided due to the need to provide e-services, accelerating the process of transition to e-services. In order to implement all this, "ASAN service" centers have been established in a number of districts of Baku in order to ensure the implementation of the services provided to citizens by the above-mentioned agency and various government agencies. The official website of the agency is functioning. (11)

Conclusion. Globalization and the transition to the information society make it inevitable that ICT will adapt to modern standards in our time. Due to the widespread use of personal computers and the availability of the Internet, the level of ICT literacy in most countries of the world is constantly increasing. At the same

time, e-business and e-commerce are developing rapidly. Today, ICT is increasingly used in everyday life, medicine, health, education, law, science and public administration. The essence of e-government is not only the electronicization of the existing government, but also to make it more efficient and economical in terms of service delivery. When e-government is introduced, the state changes its processes and structures, and at the same time has the opportunity to establish a new level of relations between the state, citizens and organizations. Thus, the application of modern information and communication technologies is extremely inefficient without administrative reforms in public administration systems. It follows that the focus of e-government is not ICT, but government.

References

1. Yildiz M. (2007) 'E-government research: Reviewing the literature, limitations, and ways forward'
2. Analyzing E-Government Research: Perspectives, Philosophies, Theories, Methods, and Practice Heeks and Bailur, 2007
3. E-GOVERNMENT AND E-SERVICES IN AZERBAIJAN CURRENT STATUS AND PROSPECTS (JANUARY-JUNE 2015)
4. Kenan Madatli "A new perspective on the global world: e-government and its legal content" http://lr.bsulawss.org/files/archive/volume3/issue1/3BakuStULRev89
5. https://president.az/
6. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On some measures in the field of organization of e-services of state bodies" http://www.e-qanun.az/
7. State Program on Development of Communication and Information Technologies in the Republic of Azerbaijan for 2010-2012 (Electronic Azerbaijan) Baku, August 11, 2010 https://president.az/articles/564
8. Law of the Republic of Azerbaijan on electronic signature and electronic document Baku, March 9, 2004 http://www.e-qanun.az/framework/5916
9. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the "Regulations on the interdepartmental electronic document circulation system" Baku, September 4, 2012. https://president.az/ articles / 5664
10. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the "Regulations on the e-government portal" and measures to expand e-services Baku, February 5, 2013 http://e-qanun.az/framework/25215
11. On ensuring the activity of the State Agency for Citizen Services and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan Baku, September 5, 2012 http://www.e-qanun.az/framework/24212

Rəyçi: dos. F.Məhərrəmov

Göndərilib: 16.04.2021 Qəbul edilib: 17.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/223-227

Ильгар Имдат оглу Гасанов
Бакинский государственный университет
магистрант
ilqar-hesenov-9797@mail.ru

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЕМ

Ключевые слова: *киберпространство, киберпреступление, международное право, транснациональные преступления, Совета Европы, ООН, Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики, уголовная политика*

International legal framework for combating cybercrime

Summary

The article examines the relevance of cybercrime, their types and possible ways of their fulfillment, the peculiarities of cybercrime, as well as the international legal basis for the fight against this evil. Cyberspace crime is one of the most difficult problems that the international community has faced in recent years with the development of information and communication technologies. International coorperation in the fight against cybercrime is carried out in several directions and involves, first of all, the creation of regulations and the development of general recommendations, as well as the implementation of effective models of organizational interaction between states.
Key words: *cyberspace, cybercrime, international law, transnational crimes, Coucil of Europe, UN, Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, criminal policy*

Понятие «*киберпреступление*» и «*киберпространство»* в настоящее время используются достаточно широко в связи с произошедшим в XXI в. информационно-телекоммуникационным прорывом и стали неотъемлемой частью всех сфер жизнедеятельности человека и в целом международного сообщества. Согласно данным Отчета ООН по «Состоянию широкополосной связи» за 2015 г., в настоящее время доступ в Интернет имеют порядка 3,2 млрд человек, по сравнению с 2,9 млрд в 2014 г., что составляет порядка 43 % всего мирового населения. А к 2017 году доступ к мобильному широкополосному Интернету получат уже до 70 % от общей численности населения мира. Одновременно с количеством пользователей увеличивается как потенциальных жертв, так и возможность использовать сеть Интернета для совершения противоправных деяний. По этому, сегодня преступность в киберпространстве считается одна из острейших проблем, с которой столкнулось международное сообщество на протяжении последних десятилетий в связи с развитием информационных технологий.

Как заметил международный эксперт по гармонизации законодательства в сфере киберпреступности Штайн Шольберг *(Stein Schjolberg),* «киберпространство, как пятое общее пространство, после наземнего, морского, воздушного и космического, требует координации, сотрудничества и особых мер на международном уровне» (14). Это требования связано с тем, что киберпреступления зачастую выходят за пределы одного государства и носят трансграничный или транснациональный характер (12,p.97-108). Особенно проблема усугубляется тем, что решать ее силами одного государства не представляется невозможным. Угроза киберпреступлений и ее глобализация продолжает расти с каждым днем. Так, уже сейчас кибератаки парализуют работу не только частных структур, но и государственных органов, в мире не существует государства, которое было бы защищено от подобного рода атак. В качестве вероятных источников киберугроз рассматриваются не только хакеры или их группы, но также отдельные государства, террористические, преступные группировки.

Надо отметить, что при выработке средств и методов борьбы с киберпреступлениями следует помнить о латентности данного вида преступлений (13,p.10310-10323). Для большинства преступлений, совершаемых в глобальных компьютерных сетях, характерны следующие *особенности*: а) повышенная скрытность совершения преступления, обеспечиваемая спецификой сетевого информационного пространства (развитые механизмы анонимности, сложность инфраструктуры и т.п.); б) трансграничный характер сетевых преступлений; в) особая подготовленность преступников и интеллектуальный характер преступной деятельности; г) нестандартность, сложность, многообразие и частое обновление способов совершения преступлений и применяемых специальных средств; д) возможность совершения преступления в автоматизированном режиме в нескольких местах одновременно, возможность объединять относительно слабые ресурсы многих отдельных компьютеров в мощное орудие совершения преступления; е) многоэпизодный характер преступных действий при множественности потерпевших; ж) неосведомленность

потерпевших о том, что они подверглись преступному воздействию; дистанционный характер преступных действий в условиях отсутствия физического контакта преступника и потерпевшего; з) невозможность предотвращения и пресечения преступлений данного вида традиционными средствами (10,с.109–110). В настоящее время не существует ни релевантной статистики, отражающей реальную картину состояния киберпреступности, ни надежных методов сбора таких данных. И дело не только в отсутствии единообразия национального уголовного законодательства стран в сфере борьбы с киберпреступностью и разной практике его применения, различиях в формировании уголовной статистики и особенностях правоохранительной системы. До сих пор неясно, до какой степени достоверна статистика об экономических потерях от киберпреступности (5,с.69).

Международное сотрудничество в области борьбы с киберпреступлениями осуществляется по нескольким направлениям и предпологает прежде всего создание нормативных актов и выработку общих рекомендаций, а также внедрение эффективных моделей организационного взаимодействия между государствами. При этом следует учитывать, что традиционные механизмы международного сотрудничества, включая запросы, взаимопомощь и другие подобные инструменты, применявшиеся в XX в. и ранее, являются неподходящими в эру, когда преступления могут совершаться из любой точки земного шара со скоростью света (15,p.60). Правовое регулирование вопросов борьбы с киберпреступлениями представляет собой базис всей системы противодействия (универсальный, региональный, субрегиональный и национальный) киберпреступности. Сложность выработки международных актов в целом в рассматриваемой ситуации осложняется еще и тем, что «существующие законы трудно применять, когда речь идет о не поддающихся локализации атаках в планетарных масштабах, доказательства которых разбросаны и виртуальны» (6, с. 144).

Несмотря на этого, международное сообщество на различных уровнях выработало ряд актов, имеющих значение для борьбы с киберпреступностью, при чем особую роль играют региональные акты, поскольку общемировой документ в настоящее время создать затруднительно. Вместе с тем нельзя не отметить попытки государств распространить нормы глобальных международных договоров на борьбу с киберпреступностью или заключить новые договоры. Например, так как в киберпространстве наряду с отдельными лицами могут действовать и организованные преступные группы, существует возможность применения к ним международных договоров, направленных на борьбу с организованной преступностью, в частности Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2000 г. Потому, что сегодня киберпреступление приобрела транснациональный характер и создает опасность для стабильности государств.

Правовую основу борьбы с киберпреступлениями образуют следующее международные нормативно-правовые акты, о том числе мягкие правовые нормы – *soft law*, такие как Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности 2000 г., Окинавская Хартия глобального информационного общества, принятая 22 июля 2000 г. лидерами стран Большой восьмерки, Женевская Декларация принципов «Построение информационного общества - глобальная задача в новом тысячелетии», принятая в 2003 г., Тунисская программа для информационного общества, принятая в 2005 г., Программа Информация для всех (Information for All Programme), принятая в 2001 г. ЮНЕСКО, Руководство Международного союза электросвязи (ITV): «Понимание киберпреступности: Руководство для развивающихся стран»; среди региональных правовых инструментов можно выделить следующие конвенции Совета Европы: Конвенция о борьбе с киберпреступлениями 2001 г., О взаимной правовой помощи по уголовным делам в том, что касается судебных поручений о перехвате телекоммуникационных сообщений, О борьбе с пиратством в области авторского права и смежных прав, О порядке использования персональных данных полицией», О защите персональных данных в сфере телекоммуникационных услуг, в особенности телефонных услуг, О преступлениях, связанных с компьютерами», По проблемам уголовно-процессуального права, связанным с информационными технологиями»; Бангкокская декларация; в рамках Европейского Союза - Создание безопасного информационного общества посредством повышения защищенности информационной инфраструктуры и борьбы с преступлениями с использованием компьютерных средств» принятая 2001 г.; в рамках СНГ действует Соглашение о сотрудничестве государств-участников СНГ в борьбе с преступлениями в сфере компьютерной информации 2001 г.; на универсальном основе - концепция Конвенции ООН об обеспечении международной информационной безопасности 2011 г., и другие акты в которой отражены основные направления межгосударственного сотрудничества в данной сфере.

Обеспечения международной информационной безопасности в современном мире является один из актуальных, сложных проблем, которые решения этого вопроса непосредственно зависит от уровня сотрудничества государств. Потому, что информационное пространство по своей природе транснацио-

нально, информационные вызовы и угрозы не ограничиваются пределами отдельных государств. Для обеспечения международной информационной безопасности необходимо сотрудничество, опирающееся на нормы международного права при учете особенностей цифровой среды (7,с.45). Связи с решением этого проблема на универсальном уровне был принят концепция Конвенции ООН об обеспечении международной информационной безопасности 2011 г (8).

Конвенции ООН об обеспечении международной информационной безопасности, которая была представлена международному сообществу в ноябре 2011 г. на конференции по киберпространству в Лондоне и включает преамбулу, 23 статьи, объединенные в основную часть, и заключительные положения. Основная часть документа состоит из пяти глав, содержание которых находится в единой композиционной целостности. Немаловажно, что в ст. 4 Конвенции закреплены основные угрозы международному миру и безопасности в информационном пространстве, из которых выделено 11 базовых и 4 дополнительных.

Среди базовых названы, например, использование информационных технологий и средств для осуществления враждебных действий и актов агрессии; целенаправленное деструктивное воздействие в информационном пространстве на критически важные структуры другого государства; трансграничное распространение информации, противоречащей принципам и нормам международного права, а также национальным законодательствам государств.

В документе не указаны такие реальные угрозы международной безопасности, как совершение киберпреступлений, распространение наркотических и психотропных средств, их аналогов, а также порнографии, в том числе и детской.

Помимо этого, концепция Конвенции 2011 года содержит ст. 5, посвященную основным принципам обеспечения международной информационной безопасности, таких как (их можно разделить на четыре группы) принципы участия государства в системе международной информационной безопасности как члена международного сообщества; принципы, позволяющие государству сохранить свой суверенитет в процессе международного сотрудничества в борьбе с киберпреступностью; принципы обеспечения свободного информационного обмена между странами. Четвертая группа принципов устанавливает характер взаимодействия государства и частных субъектов в рассматриваемых отношениях. Несмотря на это, в концепции Конвенции детально не прописаны принципы международного сотрудничества в борьбе с киберпреступлениями, кроме направленного против действий террористического характера.

Таким образом, положения концепции Конвенции ООН об обеспечении международной информационной безопасности носят достаточно компромиссный характер и ориентированы прежде всего на предупреждение информационных войн, терроризма (11,с. 373).

Нельзя оставить без внимания, представленное в 2013 г. Таллиннское руководство по международному праву, применимому в случае кибервойны (*Tallinn Manual on The International Law Applicableto Cyber Warfare*). Структурно Таллиннское руководство состоит из двух основных частей, закрепляющих 95 правил по ведению кибервойны: 1) часть А – «Международное право кибербезопасности» (International Cyber Security Law), включающая в себе две главы и 19 правил, регламентирующие права сторон конфликта на ведение кибервойны (*jus ad bellum*); 2) часть В – «Право киберконфликтов» (*The Law of Cyberarmed Conflict*), состоящая из 5 глав и 76 правил, регулирующие поведение сторон в ходе кибервойны (*jus in bellum*) (16). Цель Таллиннского руководства – оценить нормативную и правовую базу в области информационной безопасности и проанализировать их эффективность в современных условиях. Руководство содержит важное положение: каждое государство обязано понимать и осознавать результаты разработки, внедрения и применения новых видов вооружения, включая кибероружия, в рамках международного гуманитарного права.

Как отмечает исследователь М.Б.Касенов, «Таллиннское руководство следует рассматривать именно в контексте «стремления к нормативной определенности» применимости нормы современного международного права к «киберугрозам» (9,с.117). Тем не менее, руководство не дает четко определенного толкования киберпреступления, также как и на международном уровне.

Первым международно-правовым актом, предусматривающим межгосударственное сотрудничество в борьбе с киберпреступлениями, является Конвенция Совета Европы о борьбе с киберпреступлениями, принятая в 2001 году. Хотя Конвенция является региональным соглашением по территориальным критериям, несмотря на этого она приобрела принцип субрегионального действия. Это связано с тем, что настоящее время не существует международного соглашения, регулирующего универсальные основы борьбы с киберпреступлениями. Конвенция вступила в силу в 2004 г., ее подписали более 40 государств - членов Совета Европы, а также государства, не входящие в Совет Европы, такие как США, Канада, Япония, ЮАР и другие государств, которые сильно страдает от киберпреступности. Азербайджанская Республика присоединилась к этой Конвенции в 2009 г., и взял на себя соответствующие обязательства.

Статистические данные показывает, что одной из стран, наиболее пострадавших от киберпреступности, является Российская Федерация. Тем не менее Россия не участвует в данной Конвенции. По мнению противников присоединения России к Конвенции, ст. 32 Конвенции противоречит российскому законодательству и нарушает суверенитет государства, так как предусмотренные в ней действия могут совершаться без предварительного уведомления и согласия стороны, на территории которой эти действия совершаются. Кроме того, в УК РФ отсутствуют нормы, устанавливающие уголовную ответственность юридических лиц за преступления в сфере компьютерной информации (3, с. 27).

В преамбуле к Конвенции Совета Европы государства-участники обозначили *цель* ее принятия: выработка в приоритетном порядке общей политики в сфере уголовного права, ориентированной на защиту общества от киберпреступление, в том числе посредством принятия соответствующих законодательных актов и укрепления международного сотрудничества; сдерживание действий, направленных против конфиденциальности, целостности и доступности компьютерных систем и сетей и компьютерной информации, а также против злоупотребления такими системами, сетями и информацией, путем обеспечения уголовной наказуемости таких деяний и предоставления полномочий, достаточных для эффективной борьбы с данными уголовными преступлениями, путем содействия выявлению и расследованию таких уголовных преступлений и судебному преследованию за их совершение как на внутригосударственном, так и на международном уровне и путем разработки договоренностей относительно оперативного и надежного международного сотрудничества (4).

Профессор А.Г.Волеводз высоко оценить роль Конвенции 2001 г, в борьбе с киберпреступлениями и потом автор отмечает, что Конвенция Совета Европы представляет собой комплексный документ, содержащий нормы, призванные оказать существенное влияние на различные отрасли права: уголовное, уголовно-процессуальное, авторское, гражданское, информационное. Она базируется на основных принципах международного права: уважения прав человека, сотрудничества и добросовестного выполнения обязательств. Нормы Конвенции направлены на регулирование трех основных блоков вопросов: **1)** сближение уголовно-правовой оценки преступлений в сфере компьютерной информации; **2)** сближение национальных уголовно-процессуальных мер, направленных на обеспечение собирания доказательств при расследовании таких преступлений; **3)** международное сотрудничество в уголовно-процессуальной деятельности, направленной на собирание доказательств совершения таких преступлений за рубежом (1,с.17-18).

В Конвенции 2001 года *киберпреступления* классифицируются следующим образом:

1) преступления против конфиденциальности, целостности и доступности компьютерных данных и систем (offences against the confi dentiality, integrity and availability of computer data and systems): противозаконный доступ (illegal access); неправомерный перехват (illegal interception); воздействие на данные (data interference); воздействие на функционирование системы (system interference); противозаконное использование устройств (misuse of devices);

2) правонарушения, связанные с использованием компьютерных средств (computer-related offences): подлог с использованием компьютерных технологий (computerrelated forgery); мошенничество с использованием компьютерных технологий (computerrelated fraud);

3) преступления, связанные с содержанием данных (content-related offences) - преступления, связанные с детской порнографией (offences related to child pornography);

4) правонарушения, связанные с нарушением авторского права и смежных прав (offences related to infringements of copyright and related rights).

Дополнительный протокол к Конвенции о киберпреступности (2) включает в указанный перечень следующие виды преступлений:

1) распространение расистских и ксенофобских материалов посредством компьютерных систем (dissemination of racist and xenophobic material through computer systems);

2) мотивированная угроза расизма и ксенофобии (racist and xenophobic motivated threat);

3) расистское и ксенофобское мотивированное оскорбление (racist and xenophobic motivated insult);

4) отрицание, чрезвычайная минимизация, одобрение или оправдание геноцида или преступлений против человечности (denial, gross minimisation, approval or justifi cation of genocide or crimes against humanity).

Таким образом, можно сделать следующие выводы.

1) Международное сотрудничество в борьбе с киберпреступлением осложняется особенностями данного вида преступности. Для оптимизации борьбы с киберпреступлением необходимо в первую очередь участие всех государств, поскольку киберпреступления имеет транснациональный характер.

2) Угроза киберпреступлений и ее глобализация продолжает расти с каждым днем. По этому сегодня преступность в киберпространстве считается одна из острейших проблем, с которой столкнулось международное сообщество на протяжении последних десятилетий в связи с развитием информационных технологий.

3) Правовое регулирование вопросов борьбы с киберпреступлениями представляет собой базис всей системы противодействия киберпреступности (универсальный, региональный, субрегиональный и национальный) киберпреступности.

4) Конвенция Совета Европы о борьбе с киберпреступлениями является единственным признанным международным договором которые содержит нормы материального и процессуального права в целях противодействия киберпреступности и защиты свободы, безопасности и прав человека в Интернете и других социальных сетях. Тем не менее, Конвенция не гарантирует полностью безопасность виртуального пространства.

5) Данная Конвенция весьма значима не только в рамках Совета Европы, но и на глобальном уровне (до сих пор единого универсального акта, регламентирующего порядок противодействия киберпреступлениям, не выработано). Она является одним из основополагающих документов в сфере противодействия киберпреступности. Конвенцию подписали не только страны Европы, но также США, Аргентина, Австралия, Израиль, Япония, Южная Корея, в общей сложности более 50 государств.

References

1. Volevodz AG Convention on Cybersecurity: innovations in legal regulation // Legal issues of communication. № 2. 2007, p. 17-25
2. Additional Protocol to the Convention on Cybercrime in relation to the criminalization of racist and xenophobic acts, carried out with the assistance of computer systems (signed in Strasbourg on January 28, 2003). URL: http://mvd.gov.by/ mainaspx? Guid = 4593
3. Evdokimov KN Current issues of crime prevention in the field of computer information in the Russian Federation // Academic Juridical Journal. № 1 (59). 2015, p. 21–31
4. European Convention on Cybercrime: concluded in Budapest on 23 November. 2001 URL: http: //conventions.coe. int / Treaty / RUS / Treaties / Html / 185.htm
5. Zhuravlenko NI, Shvedova LE Problems of struggle with cybersecurity and perspective directions of international cooperation in this sphere // Society and Law. № 3 (53), 2015, p. 66-70
6. Zhilina I.Yu. Cybersecurity and struggle with it // Social and humanitarian sciences. Domestic and foreign literature. Series 2, Economics: abstract journal. № 1.2003, p. 144–148
7. Zinovyeva E. International cooperation in the field of information security // Law and Management. XXI century. №4 (33). 2014, pp.44-52
8. Convention on the Provision of International Information Security (Concept). URL: http: // www.scrf.gov.ru/documents/6/112.html.
9. Kasenov MB International cooperation and management of the use of the Internet. Documents and materials. SPb .: Gerda, 2013
10. Osipenko AL Network computer crime. Theory and practice of wrestling. Omsk, 2009
11. Yakimova EM, Narutto S.V. International cooperation in the fight against cyber-ambiguity // Criminological Journal of Baikal State University of Economics and Law. T. 10, № 2. 2016, p. 369-378
12. Podgor E.S. Cybercrime: National, Transnational, or International? // 50 Wayne Law Review. 97. 2004, p.97-108
13. Quisumbing L.A. Global Perspectives on Cyber security Using Latent Dirichlet Allocation Algorithm // International Journal of Applied Engineering Research ISSN 0973-4562 Volume 12, Number 20. 2017 / p. 10310-10323
14. Schjolberg S.A cyberspace treaty: A United Nations convention or protocol on cybersecurity and cybercrime / Stein Schjolberg // Twelfth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. Salvador, Brazil, 12–19 April 2010. Mode of access: http://cybercrimelaw.net/documents/UN_ 12th_Crime_Congress.pdf.
15. Smith R.G. Criminals on Trial / R.G.Smith, P.Grabosky, G.Urbas. Cambridge. Cambridge University Press, 2004
16. The Tallinn administration on the international law applicable in the case of cyberwar (Tallinn Manual on The International Law Applicable to Cyber Warfare). of URL: http: // www. Cambridge.org/ 97811- 07024434

Рецензент: доц.Р.Мамедов

Göndərilib: 12.04.2021 Qəbul edilib: 13.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/228-233

Mahmud Khanjigazli
Business Management from Nanjing University
of Information Science and Technology
master
mahmudxancigazli@gmail.com

THE IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATION ON OIL GAS SECTOR: THE CASE OF AZERBAIJAN

Summary

Currently, the digitalization of an oil and gas company should be understood as applying new high technologies within the framework of existing business processes without changing their principles and structure.

According to the author, the concept of "digital transformation" is somewhat different from digitalization. Digital transformation in an oil and gas company is a constant process of improving and transforming an oil and gas company's business model based on digital asset management. Digital assets in an oil and gas company, according to the author, are digital twins of physical assets (factories, wells, fields), which are cyber-physical systems for the most efficient management of the existing infrastructure.

In digital transformation, many oil and gas executives see the potential for long-term success. Nowadays, cost competitiveness is becoming more and more critical.

Key words: *digital transformation, oil and gas sector, Azerbaijan, technology*

Introduction

World energy consumption is constantly growing, the use of alternative energy sources is expanding, and there is an increasingly difficult production of oil and gas from existing and new fields. A standard consequence of a deteriorating external and internal industry competitive environment is the need to save capital expenditures and improve operating efficiency. These factors are accelerating digital technologies' adoption in the oil and gas sector.

An analysis of domestic and foreign sources made it possible to conclude that digital changes in the oil and gas industry in the era of the fourth industrial revolution were not thoroughly studied. Consideration of the peculiarities, trends, and potential of digital technologies for the oil and gas industry in modern economic realities determined the articles relevance.

The fall in world oil prices in 2015 exacerbated the systemic economic crisis. It raised the need for a radical diversification of the national economy, which is still largely dependent on energy exports.[1]

The oil and gas industry has always been considered one of the most conservative. However, recently, due to the fall in oil prices and the changing macroeconomic global situation, oil-producing and refining companies have begun to actively look at technological solutions that would reduce capital and operating costs. The world market is changing rapidly today - we see an increase in takeovers and increased competition.

Over the past two years, there has been a stabilization of prices in the global commodity market. However, today the oil and gas industry is faced with several problems that require a new technological and managerial approach to new principles and methods of management.

In this, new economic reality, oil and gas companies solve a difficult task - reducing costs and increasing profitability along the entire value chain.

The oil industry is one of the largest consumers of IT services, and it is an anchor customer for which products are created that can then be released to a broader market. The development of technologies does not stand still: the bandwidth of channels is constantly growing, cloud applications are developing everywhere, data is processed faster. All this provides new opportunities for collecting information and using it.[2] **Oil and gas sector of Azerbaijan.** Since 1998, Azerbaijan's economy has entered a growth trajectory, which has noticeably accelerated since 2004 due to the rapid growth in oil prices: over the period 1998-2003. The

[1] Hajizade E.M. (2015) Economic reforms in the onshore oil production complex of Azerbaijan and efficiency issues. Baku.

[2] Mirzayev R (2009). H.Aliyev and the new oil of the independent Azerbaijan State strategy. Baku.

country's GDP increased by 61.1%; over the next six years, in the context of a doubling of crude oil price and an increase in oil production by more than 3.3 times, economic growth amounted to 185.3%.

The foreign capital attracted to the NGS allowed the economy in 2001-2009 and grow much faster than the average for the CIS countries. Moreover, according to the World Bank, in 2007, Azerbaijan surpassed the average world level of GDP per capita, calculated in PPP. Up to 2015, it annually outstripped the world economy by this indicator by 13-22%. Dynamics of Azerbaijan's GDP (million US dollars) and GDP dynamics per capita (US dollars/person) for the period 2000–2017 is presented in Diagram 1.[3]

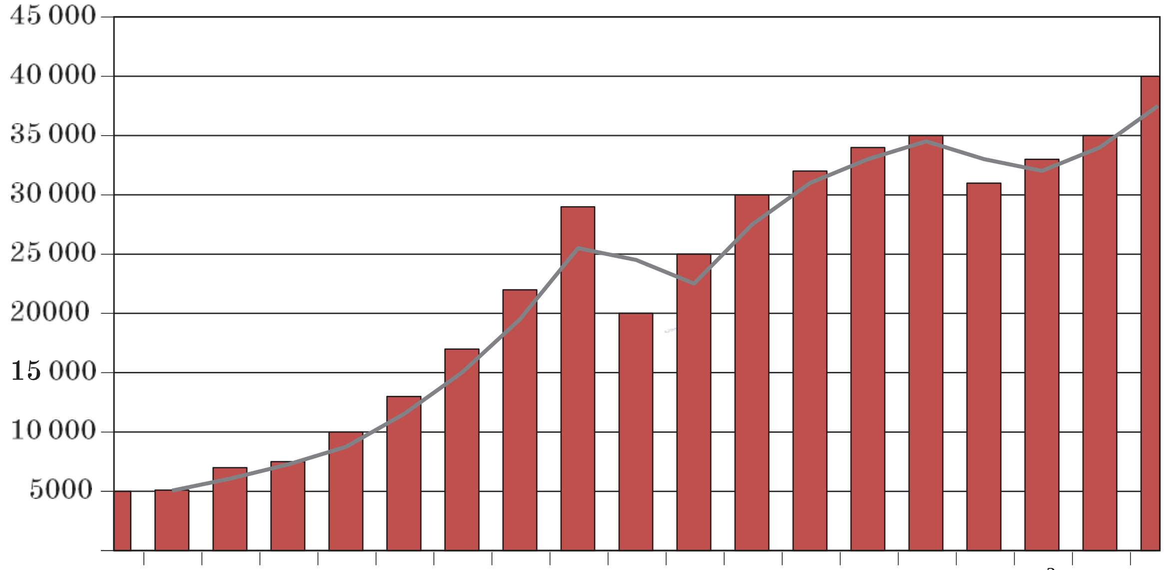
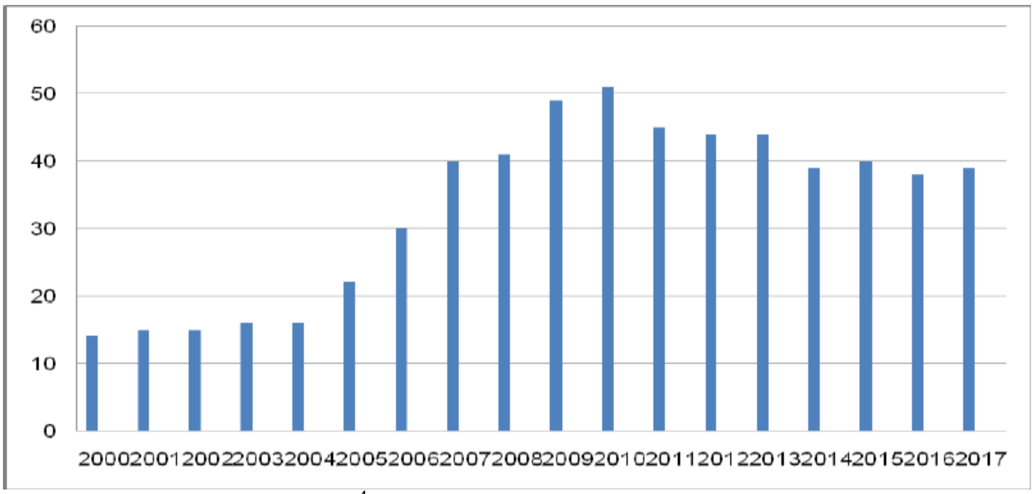

Diagram 1. Dynamics of GDP and GDP per capita in Azerbaijan for the period 2000-2017.

Source: State Statistical Committee of Azerbaijan, 2019.

Subsequently, after the conclusion of the first "Contract of the Century", more.

Twenty-six contracts, implementing the production sharing agreements (PSA) mechanism, with 41 oil companies representing 19 countries of the world. In order to fulfill the provisions of the contract on time and to supply the produced oil to the world market, new oil pipelines were built and put into operation: at the end of 1997, and the oil began to be exported to the Black Sea via the Baku-Novo-Rossiysk pipeline with a length of 1330 km. In 1999, an oil pipeline was laid and put into operation from Baku to the Black Sea port of Supsa with a length of 833 km. In 2002, the foundation was laid for the main export oil pipeline Baku-Tbilisi-Ceyhan with a length of 768 km, the construction of which was an essential step towards turning Azerbaijan into an energy corridor.[4]

[3] State Statistical Committee of Azerbaijan, 2019

The total length of the constructed oil pipelines is one-tenth of the Earth's equator. On May 25, 2005, the opening ceremony of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline took place; in 2006, the transportation of Azerbaijani oil from the Turkish port of Ceyhan began.

Diagram 2. Oil production in Azerbaijan, mln. tons:
Source: http://anl.az/el/i/ia_nqsi.pdf

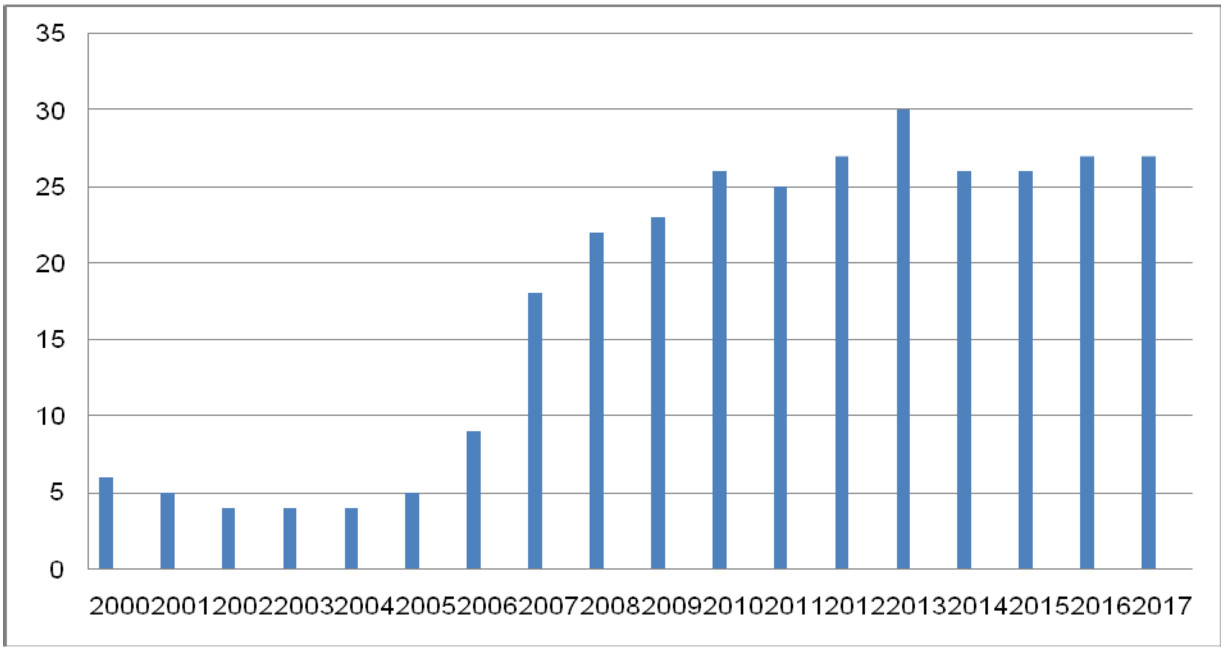

Diagram 3. Gas production in Azerbaijan, billion cubic meters:
Source: http://anl.az/el/i/ia_nqsi.pdf

Gas output in the Shahdaniz-2, Absheron, and Umid fields is projected to increase. Previously, the “Contract of the Century” deal opened the way for the negotiation of nearly 30 deals with 41 oil firms from 19 nations. The “Contract of the Century” is one of the world's most significant deals, both in regards to hydrocarbon deposits and financing. As per the signed oil agreements, $ 57.6 billion of the $ 64 billion budget for the growth of Azerbaijan's oil sector was geared toward the development of offshore fields and production work in promising frameworks.[5]

Features of digital transformation in the oil and gas industry. We should consider the digital transformation features of Azerbaijan's oil and gas companies.

1. High dependence on imported technologies and an unstable geopolitical situation cause an increase in the negative impact of sanctions risks on companies' strategic directions in the oil and gas sector. To minimize sanctions risks, oil and gas companies switch to domestic developments and import-independent equipment.
2. Depletion of proven reserves in traditional mining regions and aging infrastructure entail a drop in productivity and an increase in resource constraints. The need to develop hard-to-recover hydrocarbon reserves (low-debit wells, deep-water shelf, etc.) requires the use of high-tech solutions at all stages of project implementation.
3. Optimization of traditional processes reduces costs in all areas of production activities of oil and gas companies, from exploration and production to the sale of petroleum products. For these purposes, companies are introducing digital technologies to solve two main tasks: firstly, to optimize production (increase oil recovery) and, secondly, to reduce the number of failures of various equipment and, as a result, operating costs.
4. High volatility of world prices for hydrocarbons affects the revision of strategic development plans towards optimal investment management.

[4] Agaheydar I. (2005). Baku oil industry. Baku, p. 88

[5] Aliyev I., Muradverdiyev A. (2007). "Azerbaijani oil in world politics" multivolume.2nd volume. "Azerbaijan" publishing house.

5. New technologies are evolving exponentially and drive the transition from traditional business models to new ones based on digital ones. A modern digital enterprise should focus on asset management (service function).

Combining the traditional baggage of experience, skills, and knowledge with innovative solutions based on modern information technologies can provide a colossal synergistic effect.

The introduction of information technologies into a business requires a large set of problems. İt is the collection, transmission, storage, access, processing, interpretation, and protection of a massive amount of data, making management decisions based on them, and control over their execution.[6]

The state of the world economy and its segments will largely depend on how successfully the tasks of transferring, storing, processing, using, and protecting data will be solved.

Over the past decade, global productivity (measured as labor productivity or total factor productivity) has remained stagnant, despite exponential growth in technological progress and innovation investment.

The focus on continuous improvement in oil and gas companies' productivity and productivity forces companies to focus on innovation trends and the potential for their exploitation.

Global trends and innovative solutions in the field of digital technologies in the oil and gas industry. Digital technologies are a global innovation trend today. Currently, there are seven main digital trends (innovative areas):[7]

1. Advanced analytics and big data. Data and the information generated from it are the building blocks of many digitalization initiatives. The accumulated data becomes an asset of the company comparable to fixed assets or financial investments. Predictive analysis of large volumes of information, the development of technologies for collecting, storing, modeling, and visualizing data can improve the efficiency of geological and technological processes and the processes of transportation, processing, and marketing of oil products.

2. Mobile and wearable devices (sensors, augmented reality glasses). In the field of exploration and production, all information about the development of the field is processed and displayed on employees' mobile devices in real-time. The project manager can see drilling and production progress on his tablet or mobile device, while the top manager can see business analytics. Mobility provides 24/7 control and quick management decisions. In the sales block, direct income for the company is achieved by optimizing logistics and reducing losses. The capabilities of mobile devices are also used to ensure industrial security, for example, to read the readings of various sensors and remote work.[8]

3. Industrial Internet of Things. Problematic climatic conditions and long distances necessitate constant monitoring of employees' safety. Also, almost all infrastructure and equipment in the oil and gas sector already today allow the rapid launch of new technologies. Modern equipment is equipped with various sensors, and large volumes of valuable information are collected during exploration, production, transportation, and marketing. Creating a single corporate IoT platform will allow you to get the most out of the Internet of Things shortly.

4. Cloud technologies. An oil and gas company's specifics include working with large amounts of data. Therefore, there is a need to ensure a unified information environment between structural divisions and the need for secure and joint access of company employees to various information services from anywhere in the world.

5. Block chain. As part of streamlining ordinary business processes, digitalization occurs, and each business process is being transformed into "data-driven processes." The use of block chain technology will ensure transparency of operations and save participants in transactions and transactions from many documents.

1. Block chain technology application:

a) Inventory and Asset Management - Recording the status/origin of materials and inventories;

b) transport and logistics - registration of the state when collecting information from sensors and sensors;

c) trading and sales - registration and certification of property rights, trade financing; clearing-free trade; certification and traceability of the origin of goods;

d) optimization of purchases and sales - optimization of suppliers' identification, signing of purchase contracts, audit, and tracking of transactions.

---

[6] Hajizade E.M., Abdullayev Z.S. (2017). The economic structure of the digitalization oil industry. Baku.
[7] Hajizade E.M., Abdullayev Z.S. (2017). The economic structure of the digitalization oil industry. Baku.
[8] Abdullayev Z. (2017) Economics and management of the oil industry. Textbook. Baku, p.123-124.

6. Artificial intelligence. Artificial neural networks are successfully used in solving geophysical and geotechnical problems. The use of neural networks reduces the cost of research, improves the quality of geological assessment, and facilitates the interpretation of underground layers' structure. Artificial intelligence allows you to process large amounts of various data, adapt to changing conditions, as well as generalize information, and self-learn.

The second area of artificial intelligence application is forecasting events in financial and commodity markets. The main effect of analytical methods based on artificial intelligence is that they accurately predict market participants' behavior and reflect the specifics of economic relations.

7. Robotization (robots and drones). In the oil and gas industry, operations are usually carried out in extreme climatic conditions and at long distances, requiring remote control. In the automation of an industrial enterprise due to the introduction of robotics, the maximum effect is achieved not from the automation of individual operations. Nevertheless, due to a complete restructuring of the entire process, from the beginning to the very end.

In the oil and gas industry, robots are used to inspect equipment and maintain technological infrastructure.

Modern digital trends are changing the way we do business. Digital technologies create unique opportunities for reengineering and optimization of business processes. It allows for cost savings throughout the value chain. Reducing and changing the structure of costs in the global economy's current macroeconomic conditions is especially important for oil and gas companies. Today, there is a real risk of replacing traditional business models with digital ones and the high level of digitalization in the modern world guarantees oil and gas companies' competitiveness.[9]

Digital data is a critical factor of production in all spheres of socio-economic activity, which increases the country's competitiveness, citizens' quality of life, and ensures economic growth and national sovereignty.

"Technological transformation" based on the digital economy can lead not only to an explosive growth in labor productivity, but also kill, on the other hand, entire professions, increase the risks of income polarization".

Unlocking the full potential of digital technology requires integrating the entire value chain.

Now there is more data and less time to get the most helpful material. A noticeable trend is developing and implementing predictive systems, intelligent "advisors" for data processing and interpretation.

The changes brought about by new information technologies affect every person's life.

Currently, data is becoming a new asset, and mainly due to their alternative value, that is, as data is used for new purposes and is used to implement new ideas.

Information modeling and focus on digital technologies make it possible to increase the efficiency of geological exploration, design, construction, and, accordingly, operational work.

By forming various information models of objects, management can accelerate the adoption of correct strategic management decisions. Based on Big Data analysis, oil and gas companies can increase production, optimize refining, logistics, and petroleum products sales. Specialists must be able to collect and analyze a large amount of data following the company's strategy.[10]

Big data helps oil and gas companies develop new kinds of integrated operations that take the industry to new levels of improvement and optimization.

Information can be a source of incredible value for a platform business, and under the proper management, companies use data to strengthen their competitive position in various ways.

Over the past few years, the cost of digital solutions has decreased several times. Now, various sensors are located everywhere, allowing constant control and monitoring of the current state of all oil and gas infrastructure facilities.

The accumulation and transmission of data over long distances is only the first stage in creating the "field of the future". The data must be appropriately processed, visualized, and interpreted.

---

[9] Isayev A.S. (2018). Organization, planning and management of digital tranformation in the oil and gas industry making. Baku, p.56

[10] Abdullayev Z. (2017) Economics and management of the oil industry. Textbook. Baku, p.123-124.

Conclusion

In the oil and gas industry, new opportunities allow us to model new fields, improve work over and drilling efficiency, reduce energy costs, monitor remote fields with drones, analyze production yields, and set dynamic and local pricing.

It is essential to apply digital technologies in all business aspects: from making management decisions to implementation in processes, products, and services.

To move to a digital future, IT departments of oil and gas companies need to go through a transformation stage. The main changes concern the company's business strategy, working methods, and architecture.

Today, companies that can quickly implement new digital technology solutions are becoming leaders in the oil and gas industry.

In order for Azerbaijani oil and gas companies to become digital technology leaders in the industry, the author formulated the following proposals:

1. To improve efficiency, oil and gas companies need to develop and start implementing a digital transformation strategy, which should be based on three main areas: competencies, data, and business processes. Digital transformation creates additional competitive advantages for companies and strengthens their technological leadership in the oil and gas industry. They were using digital technologies at every stage of the production chain, from geological exploration and hydrocarbons production to processing, logistics, and sales of products to the end consumer. To develop a digital transformation strategy for vertically integrated companies, it is necessary:

- to develop an approach to a common understanding of the company's top-priority business priorities,
- to identify the main challenges and problems, to rank these tasks, and to prepare a feasible roadmap,
- to carry out activities aimed at digital - new business transformation with the obligatory involvement of experts from production functions.

2. Digital transformation should become the basis for the transition from strategic goals to implementing a technological project portfolio that takes into account the digital transformation strategy and allows covering the entire value chain and increasing the efficiency of all business processes of the company.

3. For more efficient management of digital assets, oil companies should create specialized innovative incubators - "digital technology parks" - to develop competencies in developing and testing digital solutions to stably functioning services and services.

4. For a systemic and integrated approach to project management, it is proposed to create a single (corporate) project management center - a single digital and organizational space to implement the enterprise project portfolio.

The main tasks of oil and gas companies should be to create a unified system of digital projects to increase the operational efficiency of all business processes dramatically.

References

1. Aliyev I., Muradverdiyev A. (2007). "Azerbaijani oil in world politics" multivolume. 2nd volume. "Azerbaijan" publishing house.
2. Agaheydar I. (2005). Baku oil industry. Baku, p. 88.
3. Atakishiyev M. (2014). Azerbaijan's new oil policy and economic growth. Baku.
4. Abdullayev Z. (2017) Economics and management of the oil industry. Textbook. Baku, p.123-124.
5. Hajizade E.M. (2015) Economic reforms in the onshore oil production complex of Azerbaijan and efficiency issues. Baku.
6. Hajizade E.M., Abdullayev Z.S. (2017). The economic structure of the digitalization oil industry. Baku.
7. Isayev A. (2005). General technical and economic problems of the oil industry the effect of well quality on the solution. Baku.
8. Isayev A.S. (2018). Organization, planning and management of digital tranformation in the oil and gas industry making. Baku, p.56
9. Mirzayev R. (2009). H.Aliyev and the new oil of the independent Azerbaijan State strategy. Baku.
10. State Statistical Committee of Azerbaijan. (2019)
11. http://anl.az/el/i/ia_nqsi.pdf

Göndərilib: 28.03.2021 Qəbul edilib: 29.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/234-236

Fidan Dilqem Hajizade
Baku State University
master
fidanhacizade5@gmail.com

COMBATING TRAFFICKING IN HUMAN BEINGS: APPROACH OF THE COUNCIL OF EUROPE

Summary

The 2005 Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings is open for signature not only by Member States of the Council of Europe, but also non-members of the Council of Europe. This Convention is comprehensive treaty mainly focused on the protection of victims of trafficking in human beings and ensure of their rights. It also aims at preventing human trafficking as well as prosecuting perpetrators. The provisions of this Convention are applied to all forms of trafficking: both national and international trafficking and whether or not it is related to organized crime. The Convention protects the rights of women, men and children who have been subjected to any form of exploitation (sexual exploitation, forced labor, services, etc.). Moreover, the Convention provides an independent monitoring mechanism to control the implementation of the provisions of the Convention.

Key words: *Convention on Action against Trafficking in Human Beings, Council of Europe, GRETA, exploitation, implementation, victims of human trafficking*

Today, human trafficking remains a serious problem throughout the world, including in the European region. The unprecedented level of exploitation of people, especially women and children, for sexual and other purposes, naturally requires decisive and mutual action by all European countries. As we know, the main goal and direction of the Council of Europe is to ensure human rights and freedoms in the region. This is directly reflected in Article 3 of the Charter of the Council of Europe. Undoubtedly, in the theory and practice of human rights today, human trafficking is described as the gravest crime against human dignity and identity, and in some cases as a form of slavery, and this is completely contrary to the values on which the Council of Europe is based.

Council of Europe, with its significant number of Member States, is an important actor in the field of combating human trafficking in Europe. Council of Europe is the eldest international political institution in Europe, has mainly placed trafficking in persons as a priority on its agenda by the second half of 1990 focusing on the issue from human rights point of view. Since then, many practical measures have been taken to combat human trafficking within this regional organization. If in the first years these measures were mainly aimed at educating and encouraging states to carry out certain activities, later they began to form a norm aimed at regulating the fight against human trafficking. “Action against trafficking in human beings for the purpose of sexual exploitation” Recommendation no. R (2000)11 adopted by the Committee of Ministers had fundamental importance in this regard (1)

The Council of Europe's most important step in the fight against human trafficking was taken at the 3rd Summit of the Heads of State and Government of the Council of Europe in Warsaw in May 2005. On May 16, Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings was adopted. The 2000 Recommendation of the Council of Europe constituted the basis of the European Convention on Trafficking of Human Beings that is finalized in 2005.

Unlike other international instruments adopted in the field of combating trafficking in human beings, the Council of Europe Convention focuses on the protection of victims of trafficking and the protection of their rights The Convention also aims to prevent human trafficking and prosecute traffickers regardless of their age and gender. In addition, the Convention also provides the establishment of an effective and independent monitoring mechanism that should monitor the implementation of its provisions.

One important point is that the Convention is not limited to the member states of the Council of Europe; According to Part 1 of Article 42, other States may also become parties to the Convention. Except for the Russian Federation, every member of the Council of Europe has ratified the Convention. Belarus, which is not a member of the Council of Europe acceded the convention in 2013. (2)

The scope of the Convention is very wide. The Convention applies to all forms of trafficking; whether national or transnational, whether or not related to organized crime and whoever the victim, women, men or children and whatever the form of exploitation, sexual exploitation, forced labor or services, etc. (3)

The Convention focuses firstly on preventive measures. These measures to be implemented by States Parties include:

1) establishment and strengthening of national cooperation between the various state bodies responsible for the prevention and combating of human trafficking;

2) the implementation of awareness-raising activities for victims of human trafficking, as well as specialists in this field;

3) to take necessary measures to enable legal migration in the country;

4) creating a protective environment for children who are more vulnerable to human trafficking;

5) strengthening border control measures;

6) taking necessary steps to accurately determine the validity of identity documents and etc.

The Convention also emphasizes that non-governmental organizations and other civil society actors which participates in the prevention of trafficking and assistance to victims of trafficking should be involved in the implementation of the above measures.

Another issue that this Convention pays special attention to is the protection of the rights of victims of trafficking. In particular, issues related to the process of identifying victims of human trafficking were highlighted. Article 10 of the Convention imposes a number of important obligations on States Parties in this regard. States must establish special procedures and take the necessary legislation and other appropriate measures to ensure that victims of trafficking are properly recognized and not perceived by the police and other public authorities as illegal immigrants or criminals.

1) standards of living capable of ensuring their subsistence, through such measures as: appropriate and secure accommodation, psychological and material assistance;

2) access to emergency medical treatment;

3) translation and interpretation services, when appropriate;

4) counselling and information, in particular as regards their legal rights and the services available to them, in a language that they can understand;

5) assistance to enable their rights and interests to be presented and considered at appropriate stages of criminal proceedings against offenders;

6) access to education for children. (2)

In addition, each Party shall provide necessary medical and other assistance to victims of trafficking who are legal resident in its territory, lack adequate resources and need such assistance, and shall adopt regulations that provide access to vocational training, education and the labor market. Each Party shall provide in its domestic law a period of recovery and reflection of at least 30 days, if there are reasonable grounds to believe that the person concerned is a victim. This period should be sufficient for the person concerned to recover, avoid the influence of traffickers and /or to make an informed decision to cooperate with the relevant government authorities.

Furthermore, the Convention defines that each Party shall ensure that the right of victims of trafficking in human beings to receive compensation from perpetrators in its domestic law and they will adopt such legislative or other measures as may be necessary to guarantee compensation for victims in accordance with the conditions under its internal law, for instance through the establishment of a fund for victim compensation or measures or programmes aimed at social assistance and social integration of victims.

The Convention determines that States to ensure that the safety of victims of trafficking when they return to the country of their citizenship or permanent residence, to provide them with all the necessary documents, to ensure that they do not return to the same situation. They should make its best effort to favor the reintegration of victims into the society of the State of return shall protect the private life and identity of victims.

Chapter 4 of the Convention is devoted to a very important issue – substantive criminal law. First of all, the participating states are obliged to criminalize the following acts:

1) human trafficking

2) using of services which are the object of exploitation, with the knowledge that the person is a victim of trafficking in human beings.

3) forging of an individual's identity card or other relevant document for the purpose of facilitating human trafficking, or providing it with such a document, or retaining, removing, concealing, damaging or destroying a travel or identity document of another person.

At the same time, states must criminalize aiding or abetting the commission of such acts, as well as attempting to commit such acts. States are required to provide for appropriate penalties for such penalties involving deprivation of liberty which can give rise to extradition. The Convention requires States Parties to provide for the liability of legal entities that involved in the commission of human trafficking.

Moreover, States shall ensure that investigations into or prosecution of offences established in accordance with this Convention shall not be dependent upon the report or accusation made by a victim, at least when the offence was committed in whole or in part on its territory. (3)

The Convention also regulates jurisdiction over perpetrators of human trafficking in accordance with the accepted principles of international criminal law.

The Council of Europe Convention emphasizes that States Parties shall co-operate and provide each other with all necessary information for the prevention of trafficking in human beings, the protection and assistance to victims of trafficking, as well as the prosecution of such offenses. (4)

Another noteworthy aspect of the Convention is that it provides for a monitoring mechanism to monitor the implementation of the provisions of the Convention by States Parties. This function is assigned to a special group GRETA. The Convention defines the composition of GRETA, the procedure for electing its members and the mandate.

Article 36 of the Convention defines GRETA membership. It specifies that GRETA must have a minimum of ten and a maximum of fifteen members, and emphasizes the importance of ensuring geographical and gender diversity, as well as multidisciplinary expertise, when electing GRETA members. They are selected from among the citizens of States Parties to the Convention based on their expertise in the fields covered by the Convention. Members of GRETA sit in their individual capacities and must fulfill their duty independently and impartially. GRETA members have a four-year term of office, which can be renewed once. Two members of GRETA may not be citizens of the same country. GRETA meets in plenary sessions three times in a year and regularly publishes general reports on its activities. (5)

The process of assessing of Convention in the States Parties is divided into rounds by GRETA. For each evaluation round, GRETA may adopt a questionnaire that will serve as a basis for evaluating the Parties' implementation of the present Convention. This questionnaire must be sent to all parties. Parties will respond and return this questionnaire, as well as any other information requests from GRETA.

If necessary, GRETA can organize visits to countries with the help of independent national experts. During these visits, GRETA may be assisted by specialists in specific fields. GRETA can also contact civil society for information. GRETA will prepare a draft report containing its review of the implementation of the provisions on which the assessment is based, as well as its recommendations and proposals for how the Party in question may deal with the issues that have been identified. The draft report will be sent to the Party undergoing the assessment for comments. GRETA takes its suggestions into consideration when preparing its report. (3)

On this basis, GRETA adopts its report and results on the steps taken by the Party in question to implement the present Convention's provisions. The report and results are submitted to the responsible Party as well as the Committee of the Parties. The GRETA’s report and conclusions, as well as any comments of the party, are made public as soon as they are adopted.

Finally, Article 45 of the Convention contains an important provision no reservation may be made in respect of any provision of this Convention, with the exception of the reservation of Article 31, paragraph 2. (determination of jurisdiction in relation to trafficking in human beings).

Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings which adopted in 2005 is a comprehensive document that covers all the key issues in the fight against human trafficking. The obligations of States Parties under this Convention play a special role in combating human trafficking and preventing such crimes in this region. The Convention also contains provisions on child trafficking, which stresses the need to pay special attention and care to children in such cases.

References

1. Action against trafficking in human beings for the purpose of sexual exploitation: Recommendation no. R (2000) 11 adopted by the Committee of Ministers on 19 May 2000
2.https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/197/signatures?p_auth=zLuBDHYO
3. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings. Council of Europe Treaty Series / 197. Strasbourg, 2005.
4. http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/social%202008%204/152-157.pdf
5. https://www.coe.int/en/web/anti-human-trafficking/greta
6. Majidli S.T. "Human trafficking (in the context of international and national law)", Baku, 2020, 392 pages.

Rəyçi: h.f.d. G.Rzayeva

Göndərilib: 10.04.2021 Qəbul edilib: 11.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/237-240

Nurana Janlar Huseynova
Baku State University
master
nuranahsynva@gmail.com

PREVENTION FOR INFRINGEMENT OF COASTAL STATES' LAWS AND REGULATIONS IN THE CONTIGUOUS ZONE

Summary

The modern contiguous zone is the result of the coming together of different kinds of claim to maritime jurisdiction definable in State practice. It is the most poorly understood and used international maritime zone. Article 33 of UNCLOS 1982 only controls regarding special jurisdiction for customs, taxation, immigration, and health or immiorality, while if it is related to Article 303 paragraph (2) permits the state to conduct its legal authority in the field of protection of underwater cultural heritage. Confusion about exactly what enforcement operations can lawfully be carrying out by coastal states against foreign ships in the zone has existed from its creation in 1958.

Key words: *contiguous zone, special jurisdiction, regulations, state's control, custom, fiscal, immigration, sanitary*

Introduction

It had continued nearly a century to achieve the recognition of the contiguous zone concept and precise definition of the jurisdictions that can be used within the coastal state. Approximately in the middle of the 19th century the 3-mile limit of territorial waters became the widely accepted norm of International law. Therefore, there was a need to establish a clear position in International law for those jurisdictions that many coastal states successfully enforce beyond the 3-mile limit. The concept of contiguous zones as originated in the Hovering Acts developed later in the 19th century where a number of countries exercised their jurisdiction beyond their territorial seas with the aim of protecting income against smuggling crimes and public health against the spread of infectious diseases. The Aim of the contiguous zones is as a form of surveillance and prevention of breaches of legislation related to customs, fiscal, immigration, or sanitary.

Contiguous Zone is a part of the state jurisdiction which referred to as "special jurisdiction" because the coastal state needs the power to exercise security of state interests in customs, fiscal, immigration or sanitary. The contiguous zone is identified in UNCLOS article 33, which was adopted as a general regime of international law for the first time in the Convention on the Territorial Seas and the Contiguous Zone adopted in Geneva on April 29, 1958. Although all other international maritime zones have several defining articles in the LOSC, there is single article related to contiguous zone with the exception of an additional supporting paragraph concerning the protection of archaeological and historical objects in article 303(2). The relevant provision of UNCLOS reads:

In a zone contiguous to its territorial sea, described as the contiguous zone, the coastal State may exercise the control necessary to:

(a) prevent infringement of its customs, fiscal, immigration or sanitary laws and regulations within its territory or territorial sea;

(b) punish infringement of the above laws and regulations committed within its territory or territorial sea. (1, art.33)

Comparative analysis reveals 3 important differences between Article 33 of the Convention on the Law of the Sea and Article 24 of the 1958 Convention. Firstly, Article 33 does not specify that the contiguous zone constitutes a part of the high seas. Simultaneously, no additional qualification has been introduced, since, theoretically, there are a few options possible. For the coastal state may establish an economic zone, a zone of exclusive fishing or of fishing protection, or may desist from establishing any zone, and then the high seas area beyond the limits of territorial waters holds its former status. Two, the UN Convention on the Law of the Sea establishes as the farthest permissible limit of the zone, not 12 but 24 nautical miles from the baselines of the territorial sea, and three, Article 33 of this Convention lacks Article 24 paragraph 3 of the Geneva Convention, regarding the delimitation of zones between the states whose coasts are opposite or adjacent to each other. (2, p.207)

The concept of states exercising jurisdiction outside their territory arose as early as the 18th century in relation to the smuggling of goods into Great Britain, paving the way for the United States liquor laws and

the Fordney–McCumber Tariff of 1922, French laws which created a customs zone of more than 10 nautical miles breadth, Chile's 12 nautical mile policy and customs zone. (3, p.48) The main intentions of States in relation to such a zone have always been related to customs control and security purposes; seemingly, coastal states felt the need for protection starting beyond their territory. Naturally, this need collided with the concept of the freedom of navigation and the freedom of the high seas. The establishment of the contiguous zone in 1958 followed a proposal for its creation at the 1930 Hague Conference and a 1950 report of the International Law Commission. With adoption of the TSC Convention, states reached a compromise on the contiguous zone, codified in TSC Convention art 24, which is now UNCLOS art. 33(1).

A conclusive understanding of UNCLOS art. 33 and the rights it grants presupposes a distinction between the different types of jurisdiction. A state in the contiguous zone may have the necessary control to prevent violations of its customs, fiscal, immigration or sanitary laws within its territory. In Saiga No 2 before the ITLOS, Guinea claimed the right to prescribe customs and related laws in its contiguous zone, which it may then, in turn, enforce. However, closer scrutiny of the rights outlined in UNCLOS art 33(1)(a) under the means of interpretation outlined by the Vienna Convention on the Law of Treaties ('VCLT') art 31 reveals that the legislative jurisdiction Guinea claimed over its contiguous zone is limited to the exercise of control rights. (4, p.6)

It is already implicated by the wording of UNCLOS art. 33, which gives the state only the right to exercise the control necessary to prevent violations of said laws. The term 'control' simply refers to the 'power or authority to operate, conduct, inspect, limit, regulate, govern, administer, or supervise'. More importantly, UNCLOS art. 33 gives the right to prevent violation of customs and connected laws only within its territory or territorial sea. Therefore, at the very least expression indicates that the right to prescribe customs, fiscal, immigration and sanitary laws must be limited to the zone where they prevail, namely the territorial sea. (4, p.6)

The most difficult aspect about the contiguous zone is the scope of the unique preventative powers that may be exercised by coastal States within it, which are limited to four ill-defined topic areas in Article 33 of LOSC. Art 33 (1) (a) is not of punitive, but of preventive nature. According to article 33(1) (a) states may stipulate laws compelling incoming ships to obey orders to halt, to endure inspections, searches and verifycations of the ship name and its registration number when there exists reason to believe a ship will violate customs, immigration, fiscal or sanitary laws should it enter the territorial sea. Judge Laing considers this form of protection of coastal state interests 'protective jurisdiction'. (5, p.) While article 33(1)(a) does not give coastal states the right to determine and impose customs, immigration, fiscal or sanitary laws within the contiguous zone when there has been no previous penetration of the territorial sea, it authorizes states to legislate and act upon control modes for protecting its territorial sea from future violations. The term 'protective jurisdiction' in the context of art 33(1)(a) therefore provides for the prescription and imposition of control rights, the 'species of authority for the protection of coastal State interests'.

Protective jurisdiction in the context of art 33(1)(a) cannot be equated with the protective principle under international criminal law. The protective principle serves to establish 'extraterritorial effect to legislation criminalizing conduct damaging to national security or other central State interests'. (6, p 712) In contrast, protective jurisdiction in the contiguous zone is of an exclusively administrative nature, enabling the coastal state to protect itself from potential future criminal conduct in the territorial sea.

State practice in implementing the contiguous zone is not uniform, with some incompatibility seemingly apparent between the international requirements of Article 33 of the LOSC and domestic laws. One of the countries that has implemented contiguous zones in full is the People's Republic of China (PRC), the PRC has the authority to regulate contiguous zones with the aim of preventing and imposing sanctions for violations of security, customs, fiscal, health, and policies or supervision of the entry and exit of goods/ people from/to land, inland waters and territorial sea (Standing Committee of the National People's Congress of the People's Republic of China, 1992), for example when there are foreign vessels that violate the laws and regulations in additional zones, the authorized Chinese officials have sufficient reason to can pursue hot pursuit and prevent violations from occurring within the contiguous zone of the PRC. (7, p.2749)

Problems will arise if the rules regarding contiguous zones related to customs, fiscal, immigration, and sanitation have not been comprehensively regulated, so that they will disturb the country's sovereignty. In the 1980s (BPHN, 1980) Dutch citizens carried out the lifting of the shipwreck of the Geldermarsen and its cargo which was then brought to the Netherlands from the maritime zone which was supposed to be a contiguous zone of Indonesia. The Indonesian government at that time did not take any action and was greatly disadvantaged because it did not have a legal basis for legal action against the Netherlands considering the Indonesian Government had not yet announced the outer boundaries of the Indonesian

Contiguous Zone. The Dutch action at that time could be considered as a violation because it was carried out without Indonesian approval in accordance with Article 303 paragraph (2) of UNCLOS 1982, which stated that "To control the circulation of such objects (ancient objects and historical objects found at sea) The coastal state may, in applying article 33, assume that the taking of such objects from the seabed in the area referred to in that article, without the consent of the coastal State concerned, would constitute a violation in its territory or territorial sea, of laws and regulations the rules intended in that article."

Indonesia itself has ratified UNCLOS 1982 in accordance with Law Number 17 of 1985 concerning the Ratification of UNCLOS 1982. So that it can be interpreted that efforts to synchronize national regulations with international law have occurred, but in its application, this is not fully accommodated. In the field of immigration, Indonesia is a favorite place for illegal immigrants to reside or only as a transit point to seek better asylum (Irma Ganesia, 2018). Aside from immigration issues, fiscal and sanitation issues also need to be synchronized so that the Contiguous Zone can play an important role in protecting the sea area. (7, 2751-2752)

The United States also has jurisdiction to supervise and prevent violations of regulations, customs, fiscal, immigration, and sanitation. In addition to the four things that have been regulated in Article 33 paragraph (1) of UNCLOS 1982, the United States also regulates the importance of taking valuable objects in the sea territory up to 24 nautical miles. Violators of oil pollution regulations within United States' sanitary zone are subject to fine or imprisonment or both, with the vessel held as security for payment of the fine. (8, p.96-97)

The Contiguous Zones in Australia are regulated in the Sea and Submerged Land Act 1973, letter (c) that the Contiguous Zones, located 24 nautical miles from the coastline. In this maritime zone, Australia has jurisdiction in the fields of custom, fiscal, immigration, and sanitary laws. Australia has a strategy in protecting these sea areas called the Border Protection Command (9). This strategy is to protect natural resources for sustainable development and can coordinate with regard to prevention, control, and response to threats in the sea area.

The Indian government has set contiguous zones and authorities related to custom, fiscal, immigration and sanitary, including the authority of "the security of India", as seen in Indian legislation namely The Territorial Waters, Continental Shelf, Exclusive Economic Zone and other Maritime Zones Act, 1976, Act No. 80 of 28 May 1976. (7, p. 2755)

On 15 February 2012, two Italian marines on board an Italian-flagged vessel, the MV Enrica Lexie allegedly shot and killed two persons on board a fishing vessel, the St Antony. They had perceived them as pirates. The two marines were later arrested. The question in the Supreme Court of India was, primarily, whether the Union of India had adequate jurisdiction to judge them.

'India is entitled both under its domestic law and the public international law to exercise rights of sovereignty up to 24 nautical miles from the baseline on the basis of which the width of the territorial waters is measured […]. The incident of firing from the Italian vessel on the Indian shipping vessel having occurred within the contiguous zone, the Union of India is entitled to prosecute the two Italian marines under the criminal justice system prevalent in the country.' (10)

Conclusion

Contiguous zones are a practical method of protecting national interests only in specific areas, but they are coming to have a fixed and meaningful content. Article 33 of the LOSC closely mirrors Article 24 of the 1958 Convention on the Territorial Sea and Contiguous Zone which established the contiguous zone in international law. Article 33 of the LOSC provides that coastal states can exercise the control necessary to prevent infringement of their customs, fiscal/ immigration and sanitary laws and regulations within their territory or territorial sea. The most difficult aspect about the contiguous zone is the scope of the unique preventative powers that may be exercised by coastal states within it, which are limited to four ill- defined topic areas in Article 33 of LOSC. State practice in implementing the contiguous zone is not uniform, with some inconsistency seemingly apparent between the international requirements of Article 33 of the LOSC and domestic laws. The urgency is necessary to establish a Contiguous Zone, because coastal countries need the power to secure national interests such as customs, immigration, fiscal, and sanitation.

References

1. United Nations Convention on the Law of the Sea (LOSC), 1982;
2. Janusz Symonides, origin and legal essence of the contiguous zone, Ocean Development& International Law, published online: 2009;

3. Seokwoo Lee, Keyuan Zou, Sustainable Development and the Law of the Sea, Boston, Vol.2; 2014
4. Philipp Eschenhagen and Max Jürgens, Protective jurisdiction in the contiguous zone and the right of hot pursuit: Rethinking coastal states' jurisdictional rights, Melbourne Journal of International Law, Vol 19, 2018;
5. Saiga No 2, ITLOS Reports 10, Judge Laing, 1999;
6. Iain Cameron, "International Criminal Jurisdiction, Protective Principle" in Rüdiger Wolfrum (ed), Max Planck Encyclopedia of Public International Law, Oxford University Press, vol 5, 2012;
7. Giustin Aryahya Lubis, Dina Sunyowati, The Contiguous Zones as Special Jurisdiction: A Case Study in Indonesia, Talent Development & Excellence Vol.12, No.1, 2020, http://www.iratde.com
8. United Nations Legislative series, Laws and regulations on the regime of territorial sea, 1957
9. www.defence.gov.au/Operations/BorderProtection/default.asp.
10. Cambridge International Law Journal, The Enrica Lexie Incident: Jurisdiction in the Contiguous Zone, Edward Elgar Publishing
11. http://cilj.co.uk/2014/04/19/enrica-lexie-incident-jurisdiction-contiguous-zone/

Rəyçi: h.f.d. C.Hacıyev

Göndərilib: 30.03.2021 Qəbul edilib: 01.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/241-243

Taleh İsmayıl oğlu Rzayev
Azərbaycan Dövlət Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
r_taleh@mail.ru

ALMANİYA İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA "TİBBİ TURİZM" SAHƏSİ ÜZRƏ ƏMƏKDAŞLIQ İMKANLARI

***Açar sözlər**: Tibbi turizm, yüksək tibbi xidmət, Səhhət klinikası, Senior Expert Services, Xanım Heike Möskel, Alman-Azərbaycan Biznes Forumu, Almaniya səhiyyə sistemi*

Opportunities for cooperation between Germany and Azerbaijan in the field of "Medical Tourism"
Summary

Development cooperation between Germany and Azerbaijan continues to develop relations in the field of medical tourism, as well as in many areas of tourism. This cooperation serves to further increase the opportunities in the field of medical tourism between the two countries and seeks to strengthen German-Azerbaijani medical tourism cooperation. The German healthcare system has a strong international reputation for its quality, and the medical technology and treatment options available in Germany are at the most modern level. For these reasons, it is important for Azerbaijan to benefit from German medical tourism practice and to study the available medical technology and treatment options. Conferences, events and scientific discussions are held between Germany and Azerbaijan to ensure the long-term development of this cooperation. Such events are very important in increasing the awareness of health workers and developing internship opportunities between the two countries. In accordance with the topic of the article, research has been conducted in the field of medical tourism in Germany, and the existing purposeful opinions and ideas on the application of new projects to Azerbaijan have been included the topic.
***Key words**: Medical tourism, high medical service, Health Clinic, Senior Expert Services, Ms. Heike Muskel, German-Azerbaijani Business Forum, German health system*

Giriş

"*Bir qism insanlar var ki, onlar xaricə əsasən tibbi xidmətlər təklif edən kurort zonalarda istirahət məqsədi ilə üz tutur. Həmin insanlar üçün ölkəmizdə elə tibbi turizm imkanları təqdim olunmalıdır ki, həm bu mövsümdə, həm də növbəti illərdə daxili turizmin imkanlarından faydalanmağa çalışsınlar. Tanrının Azərbaycana bəxş etdiyi elə nadir müalicəvi nemətlər var ki, onların yetərincə təbliğinə, həmçinin hər təbəqənin imkanlarına cavab verən infrastrukturun qurulmasına ehtiyac var*."

(*Azərbaycan Turizm Agentliyi*)

Almaniya və Azərbaycan arasındakı inkişaf əməkdaşlığı qeyri-neft sektoru daxilində özəl sektorun inkişafını əhatə edir. Buraya ilk növbədə iki ölkə arasındakı tibbi turizm sahəsindəki əməkdaşlıq imkanları daxildir.

Qloballaşan dünyada artan səyahət imkanları sayəsində getdikcə daha çox insan müalicə üçün səyahət edir. Hər bir fərdin xaricdə müalicə almaq üçün fərqli bir motivasiyası var, lakin insanların əksəriyyəti iki səbəbdən birinə görə səyahət edirlər: pul qazanmaq və ya öz ölkələrində tibbin hələ çox inkişaf etməyən bir sahəsi üzrə müalicə almaq məqsədilə.

Almaniya tibbi səyahətçilər üçün olduqca populyar bir yerdir. Yüksək tibbi xidmət keyfiyyəti, ciddi etik standartlar və mütəxəssislərə sürətli çıxış yolu onu tibbi yardım üçün cəlbedici bir yerə çevirir. Almaniyada tibbi xidmət əla qiymət və keyfiyyət nisbətinə malikdir. Bura dünyadakı ən ucuz tibbi yer deyil, ancaq bu ölkədə tibbi xidmətin dəyəri bir çox digər sənayeləşmiş ölkələrdən, xüsusən də ABŞ-dan xeyli aşağıdır.

Alman səhiyyə sistemi öz keyfiyyətinə görə güclü beynəlxalq bir nüfuza malikdir. Ölkənin xəstəxanalarında standartlar olduqca yüksəkdir. Bəs onu bu qədər möhtəşəm edən nədir? Təbii ki, yüksək səviyyəli həkimlər, tibb bacıları və digər tibb mütəxəssisləri. Almaniyadakı tibb mütəxəssislərinə səhiyyə sahəsində çalışmağa icazə verilməzdən əvvəl onlar hökmən ciddi təlimlərdən keçməli, öz sahələrindəki son elmi məlumatlardan xəbərdar olmaq üçün daima məlumatlanmalıdırlar.

Almaniyada mövcud olan tibbi texnologiya və müalicə imkanları da ən müasir səviyyədədir. Ölkə səhiyyəsi həmçinin texniki yeniliyi və üstün mühəndisliyi ilə tanınır. Alman xəstəxanalarının, demək olar ki, hamısı 3D ultrasəs və MRI kimi yüksək texnologiyalı görüntüləmə texnologiyası ilə təchiz olunmuşdur və

bir çox ixtisaslaşmış klinikalarda xəstələrə ən son müalicələri tətbiq etməyə imkan verən müasir avadanlıqlar mövcuddur. Cərrahi robotlar, ürək kateterləri və xərçəng xəstələri üçün hədəf şüa terapiyası alman klinikalarında tapıla bilən ən müasir texnologiyanın bir hissəsidir.

Əlavə olaraq, qeyd edək ki, Almaniyada xəstələrin təhlükəsizliyini qorumaq üçün sərt qanunlar var. Alman xəstəxanalarındakı sərt gigiyenik tədbirlər, müalicə nəticələrindəki şəffaflıq və hərtərəfli təqib qayğıları xəstələrin Almaniyadakı xəstəxanalara gedərkən gözlədikləri tibbi xidmət şərtlərindən yalnız bir neçəsidir. Bütün bu amillər Almaniyanı tibbi turistlər üçün cəlbedici bir yer halına gətirir.

Tibbi cərrahi müalicə və sağlamlıq üçün Almaniyanı ziyarət edənlərin sayı ilə bağlı dəqiq bir statistika olmasa da, təxminlər ildə 150.000 - 250.00 arasında dəyişir. Mütəxəssislər tibbi turistlərin sayının artdığına əmindirlər.

Bir çox başqa ölkələr tibbi turistə bir sıra müalicə və cərrahi prosedurlar təklif edir. Ancaq bir çox ölkələrdə ixtisas sayı Almaniyadakından daha azdır. Məsələn, kosmetik, ürək cərrahiyyəsi, birgə implant əməliyyatı və diş müalicəsi sahəsində ixtisaslaşan ölkələr var. Almaniya bu sahədəki müalicələrin hər birində mükəmməl müalicə aparır, eyni zamanda digər sahələrdə də yaxşı bir nüfuz qazanmışdır. Bunlara daxildir:

- Xərçəng müalicəsi
- Sonsuzluq müalicəsi
- Kardiologiya və ürək cərrahiyyəsi
- Ortopedik cərrahiyyə
- Nevrologiya və neyrocərrahiyyə
- Piylənmə müalicəsi
- Böyrək xəstəliklərinin müalicəsi
- Bir çox xəstəliklər üçün alternativ müalicə
- Oftalmologiya

Almaniya həm də dəqiq diaqnostik işlərin aparılması ilə yanaşı, hərtərəfli səhiyyə və sağlamlıq müayinələri üçün də ən yaxşı yerdir.

Almaniya yüz illərdir müalicə təklif edən yüksək səviyyəli spa, sağlamlıq kurortları və reabilitasiya mərkəzlərinə ev sahibliyi edir. Buna görə də hər il Almaniyaya gələn milyonlarla turistin çoxunun müxtəlif müalicələr təklif edən terapevtik hamamları, sağlamlıq kurortlarını və mərkəzlərini ziyarət etməsi təəccüblü olmamalıdır.

Almaniyada bir çox tibbi müalicə və cərrahi prosedur üçün randevular tez və asanlıqla edilə bilər və gözləmə müddəti çox da uzun çəkmir. Əlavə olaraq, həkimlərin və tibb işçilərinin çoxu ingilis dilində danışır.

Tibbi turizm son illərdə daha da asanlaşmışdır. Bu gün bir çox iri sığorta şirkətləri xəstənin vətənindən kənarda tibbi xidmətləri tam və ya qismən təmin edir və bəzi xəstələr xüsusi tibbi səyahət üçün səyahət sığortası almağı seçirlər. Xəstələr səyahətləri özləri və ya tibbi turistlərin xüsusi ehtiyacları üzrə ixtisaslaşmış üçüncü bir təşkilatın köməyi ilə təşkil edə bilərlər.

Tibbi səyahətin planlaşdırılması və təşkili stresli və qarışıq ola bilər. Alman dili və mədəniyyəti ilə tanışlığınız, xəstəxananın beynəlxalq xəstələrlə iş təcrübəsi və tibbi diaqnozun ciddiliyi və ya mürəkkəbliyi, peşəkar alman tibb mütəxəssisi ilə görüş almağın nə qədər çətin olacağına təsir edəcək amillərdir. Almaniyaya getməyə çalışarkən viza ehtiyacı bəzi millətlərdən olan insanlar üçün əlavə problemlər yarada bilər. Belə hallarda xəstə idarəetmə şirkəti ilə işləmək tibbi səyahətinizdən əvvəl vaxtınıza qənaət edə bilər.

Alman-Azərbaycan tibbi turizm əməkdaşlığını möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə 10 aprel 2018-ci il tarixində Alman-Azərbaycan Ticarət Palatası (AHK Azərbaycan), Hyatt Konfrans Mərkəzində, "Tibbi Turizm" mövzusunda Alman-Azərbaycan Biznes Forumunu keçirdi. Business Forum, Berlin Partner for Business and Technology GmbH ilə əməkdaşlıq edərək kardiologiya, neyrocərrahiyyə və onkoloji ixtisaslaşmış Berlin klinikalarının səfəri münasibətilə təşkil edilmişdi.

Tədbiri rəsmi olaraq AHK Azərbaycan İcraçı direktoru cənab Tobias Baumann açdı. Tədbirlə bağlı brifinqdən sonra Almaniya Federativ Respublikası Səfirliyinin İqtisadi Attaşesi xanım Heike Möskel Almaniya ilə Azərbaycan arasında tibb sahəsində əməkdaşlıq imkanlarını qeyd etdi.

AHK Azərbaycan İdarə Heyətinin üzvü və "Səhhət" klinikasının direktoru cənab Malik Kərimov Almaniyanın səhiyyə sistemində Azərbaycana dəstəyi və alman şirkətləri ilə həyata keçirdiyi ortaq layihələr və SES (Senior Expert Services) haqqında çıxış etdi.

Forumun rəsmi açılışından sonra Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzinin direktoru cənab Ceyhun Məmmədov iştirakçılara tibb turizmi sektorunda Azərbaycanda həyata keçirilən mövcud islahatlar, dövlət proqramları və gələcək layihələr barədə məlumat verdi. Cənab Məmmədov bu Forumun Azərbaycanın xarici turistlər üçün tibbi turizm məkanına çevrilməsinə

töhfə verəcəyinə əminliyini bildirdi. Daha sonra Azərbaycan Səhiyyə və Termal Turizmə Dəstək Assosiasiyasının sədri cənab Ruslan Quliyev Almaniya-Azərbaycan arasında tibbi turizm sahəsində əməkdaşlıq imkanlarını təqdim etdi. O, Assosiasiyanın AHK Azərbaycanın bu sahədəki işlərinə dəstək verməyə hazır olduğunu da qeyd etdi. Forumdan sonra alman klinikalarının və tibb müəssisələrinin fəaliyyəti, eləcə də səhiyyə və tibbi turizmdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi barədə məlumat verən alman nümayəndə heyətinin təqdimatı keçirildi. Tədbirin sonunda tibbi turizm sektoru ilə məşğul olan Almaniya və Azərbaycan şirkətləri arasında B2B görüşləri keçirildi.

Bundan əlavə, Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyəti (GIZ) Azərbaycanda normativ mühitin yaxşılaşdırılmasına, tələb yönümlü təhsilin qurulmasına, turizm və kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlığın gücləndirilməsinə, kredit sisteminin inkişafına və texniki əməkdaşlıq və son dərəcə vacib olan digər layihələrə, habelə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə dəstək verir.

Nəticə

Məqalədə Almaniyanın tibbi turistlər üçün cəlbediciliyini təmin edən yüksək səhiyyə səviyyəsi, iki ölkə arasındakı tibbi turizm sahəsində mövcud əməkdaşlıq imkanları aydın və dəqiq şəkildə izah olunur. Azərbaycan və Almaniya arasındakı əməkdaşlığın artırılması və daha da inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda tibbi turizm sahəsində həyata keçirilən elmi texniki tərəqqi, innovasiya, təşkilatı yeniliklər, əməyin optimal təşkili, resurslardan istifadə səmərəliliyi bu sahədə mövcud əməkdaşlıq imkanlarının artırılmasının əsas yoludur. Bu potensialın Azərbaycana tətbiqi üçün yüksək səviyyədə əməkdaşlığın artırılmasının vacibliyi, kadr tələbatının çoxaldılması, informasiya biliyinin artırılması və Azərbaycan tibbi turizminə uyğun olan Almaniya tibbi turizm fəaliyyətlərinin və təcrübəsinin müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə mühim rolu var. Almaniya-Azərbaycan turoperator və tur agentliklərinin birgə fəaliyyətinin artırılması, bu sahədə olan əlaqələrin daha da təkmilləşdirilməsi Azərbaycan tibbi turizminə müsbət təsir bağışlayacaq və inkişafını sürətləndirəcəkdir. Bundan əlavə, Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyəti Azərbaycanda normativ mühitin yaxşılaşdırılmasına, tələb yönümlü təhsilin qurulmasına, turizm və kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlığın gücləndirilməsinə, kredit sisteminin inkişafına, texniki əməkdaşlıq, tibbi turizmin uzunmüddətli inkişaf tendensiyasına və son dərəcə vacib olan digər layihələr, habelə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə dəstək verir. Bu isə gələcəkdə Azərbaycan və Almaniya arasındakı əlaqələrin daha da stimullaşmasına, möhkəmlənməsinə, və gələcəkyönümlü baxışına zəmin hazırlayır. Qeyd olunanlar, Almaniya–Azərbaycan əlaqələrinin böyük tarixi olduğunu nümayiş etdirir, xalqlarımız arasında dostluq, əməkdaşlıq əlaqələrinin hər iki tərəfə çox fayda gətirdiyini göstərir.

References

1. www.aserbaidschan.ahk.de
2. https://worddisk.com/wiki/MedicalTourism_in_Germany/
3. www.tourism-review.com
4. https://www.thelocal.de/20180208/why-is-german-tourism-booming
5. http://www.e-derslik.edu.az/noduploads/vet_pdf/medical turism.pdf
6. https://azkurs.org/pars_docs/refs/3/2904/2904.pdf
7. http://femida.az/az/news/78718/almaniya-azerbaycan-emekdasligi-genislenir
8. https://travara.com/tag/germany/

1. 9.http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2011/07/CESD-MedicalTourism-Paper.pdf
2. 10.https://www.thelocal.de/20180208/why-is-german-medicaltourism-booming

Rəyçi: m. A. Zöhrabova

Göndərilib: 12.04.2021 Qəbul edilib: 13.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/244-248

Nərmin Qaroğlan qızı Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
narmin_gulieva97@mail.ru

AZƏRBAYCANIN İQLİM ŞƏRAİTİNƏ UYĞUN OLARAQ, İES-DƏ TEXNİKİ SU TƏCHİZAT SİSTEMLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARININ TƏDQİQİ

Açar sözlər: *istilik elektrik stansiyaları, qapalı tipli sistemlər, soyutma sistemləri, buxarlanma, texniki su təchizatı, tsikl*

Study of the opportunity of using technical water supply systems at Thermal Power Plants in accordance with the climatic conditions of Azerbaijan

Summary

Given that the required amount of technical water supply causes environmental problems and is one of the problems of global warming, as well as reducing the amount of water in rivers and water basins, we can achieve a more environmentally efficient cooling system by switching from traditional to closed indoor cooling systems of the thermal power plants. Thus we can use water more efficiently in accordance with climatic conditions.

Key words: *thermal power plants, closed systems, cooling systems, evaporation, technical water supply, cycle*

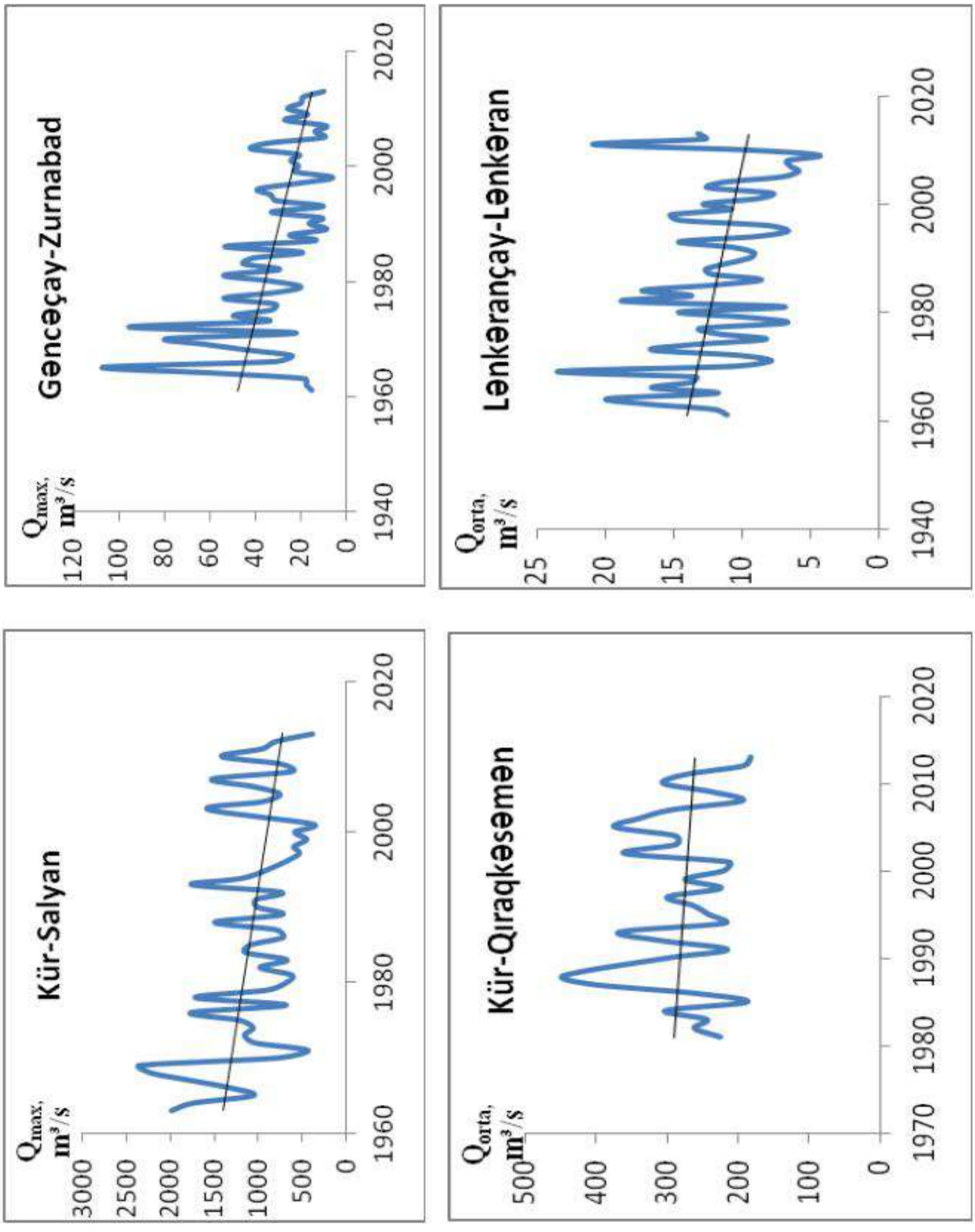
Azərbaycanda istismar edilən istilik elektrik stansiyalarının tələb etdiyi suyun əsas hissəsi onun soyutma sistemlərində istifadə edilir. Nəzərə alsaq ki, soyutma sistemlərinin sxemi ənənəvi üsul ilə açıq tipli tsikllə həyata keçirilir və bu zaman su hövzələrinən götürülmüş suyun temperaturu artaraq oradakı faunanın həyat tərzinə təsir etməklə ekologiyanın işinə təsir göstərir deməli bu sahədə soyutma sisteminin ekoloji baxımdan daha təmiz üsullarından istifadə edilməlidir.

Ekologiya və Təbii sərvətlər nazirliyinin məlumatlarında quraq mövsümlərdə kür çayının miqdarının kəskin azalması haqqında məlumatlar verilir (şəkil 2.2) və qeyd edilir ki, bu azalma həm kənd təsərrüfatına ciddi təhdid doğurur və eyni zamanda içməli su təminatında problemlər yaradır. Bu məlumatlar əsasında demək olar ki, quraq mövsümlərdə bu azalmalar sonunda istilk elektrik stansiyasının həmin mənbədən istifadə imkanını sual altına qoyur. Kür çayının coğrafi olaraq keçdiyi ərazilər şəkil 1.1 – də göstərilmişdir. Bu şəkilə əsasən baxıb qiymətləndirmək olur ki, kür çayı təkcə Azərbaycan ərazilərindən keçmir. Yəni bu azalmaya təsir təkcə bizim ərazilərdə yox qonşu dövlətlərin də ərazilərində də baş verir. Bu təsirlər nəzərə alınaraq demək olar ki, azalmanın artım tempi çox böyük sürətlə baş verir.

Şəkil1.1

Bu azalmaları əsas çaylar üçün qrafik formasında şəkil 1.2 – də Kür, Lənkərançay və Gəncəçay üçün sululuq miqdarının illər üzrə dəyişilməsi verilmişdir. Kür çayının 1960-cı il və 2020-ci il arası sululuq miqdarındakı fərq aydın şəkildə görünür ki, bu qiymət illər keçdikcə azalır. Hər il üçün mövsümün qış aylarında Kür çayında olmalı olan suyun miqdarı isə illik qış normasından çox olur. Bunun əsas səbəbi yenə də qlobal istililəşmənin getməsi səbəbindən dağlarda əriyən qar və buz kütlələrinin ərimə sürətinin artmasıdır. Məsələn Azərbaycan ərazisində olan Şahdağ buzlağının sahəsi 0.17 km^2 azalmış, Bazardüzündə olan buzalaq sahəsi 0.04 km^2 azalmış, Tufandağda olan buzlaq sahəsi də 0.04 km^2 azalmışdır. Eyni azalma prosesi respublikanın digər böyük çayları üçün də xarakterikdir. Lənkərançayın və Gəncəçayın sululuq

miqdarının şəkil 1.2 – də göstərilən qrafikdəki azalması da buna sübutdur.

Şəkil 1.2

Araşdırmalarımızın nəticəsində respublikamızda yerləşən. İstilik elektrik stansiyalarının soyutma sistemlərinin açıq tipli tsikl üzrə həyata keçirdildiyini gördük. Elektrik stansiyasının buxar turbinindən çıxan iş gömüş buxarın kondensatora verilməsi və burada buxarın soyudularaq mayeyə çevrilməsi üçün lazım olan soyuq suyun açıq su hövzəsindən götürülüb kondensatora verilməsi və istiliyi almış suyun yenidən mənbəyə qaytarılmasının fəsadları haqqında danışdıq. Azərbayacan istilik elektrik stansiyasının (hansı ki hal – hazırda istehsal gücü digər elektrik stansiyalarına görə ən yüksəkdir) Kür çayının yaxınlığında olması və açıq mənbə olaraq onun suyundan istifadə edilməsini əvvəlki səhifələrdə araşdırdıq.

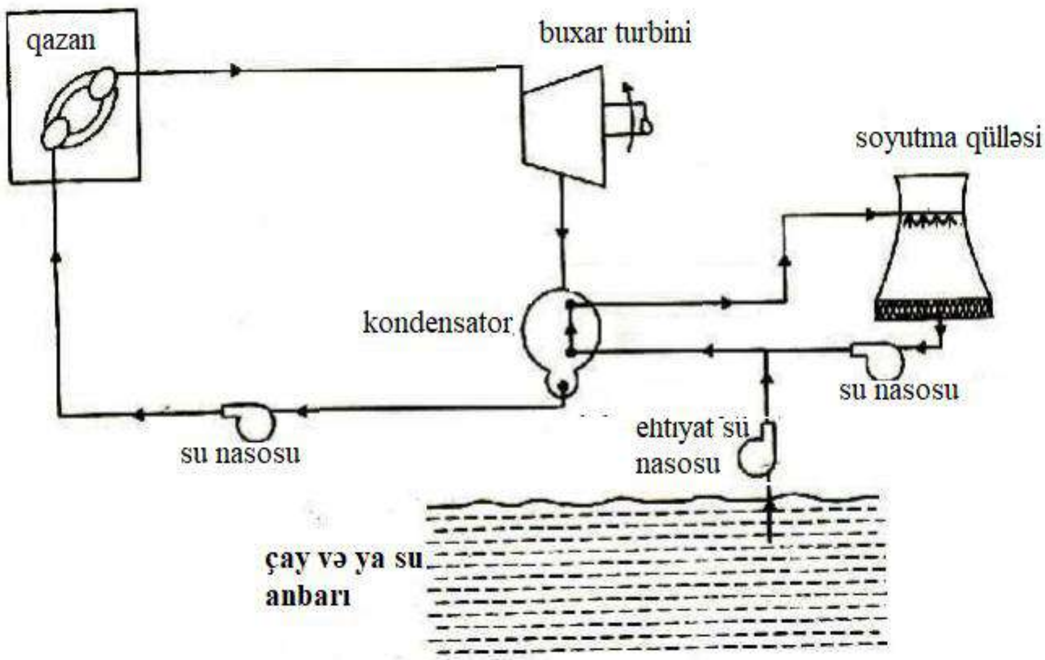
Kür çayının və digər çayların sululuq miqdarının zaman keçdikcə azalmasının diqqət edilməli olan səviyyədə olmasının və bu istiqamətdə hal – hazırda işlərin getdiyini araşdırdıq. Məlum oldu ki, mövcud vəziyyətdə yaxın gələcək üçün bu elektrik stansiyasının açıq tipli soyutma sistemindən istifadənin davam etdirilməsi ekoloji baxımdan mümkünsüz olacaqdır.

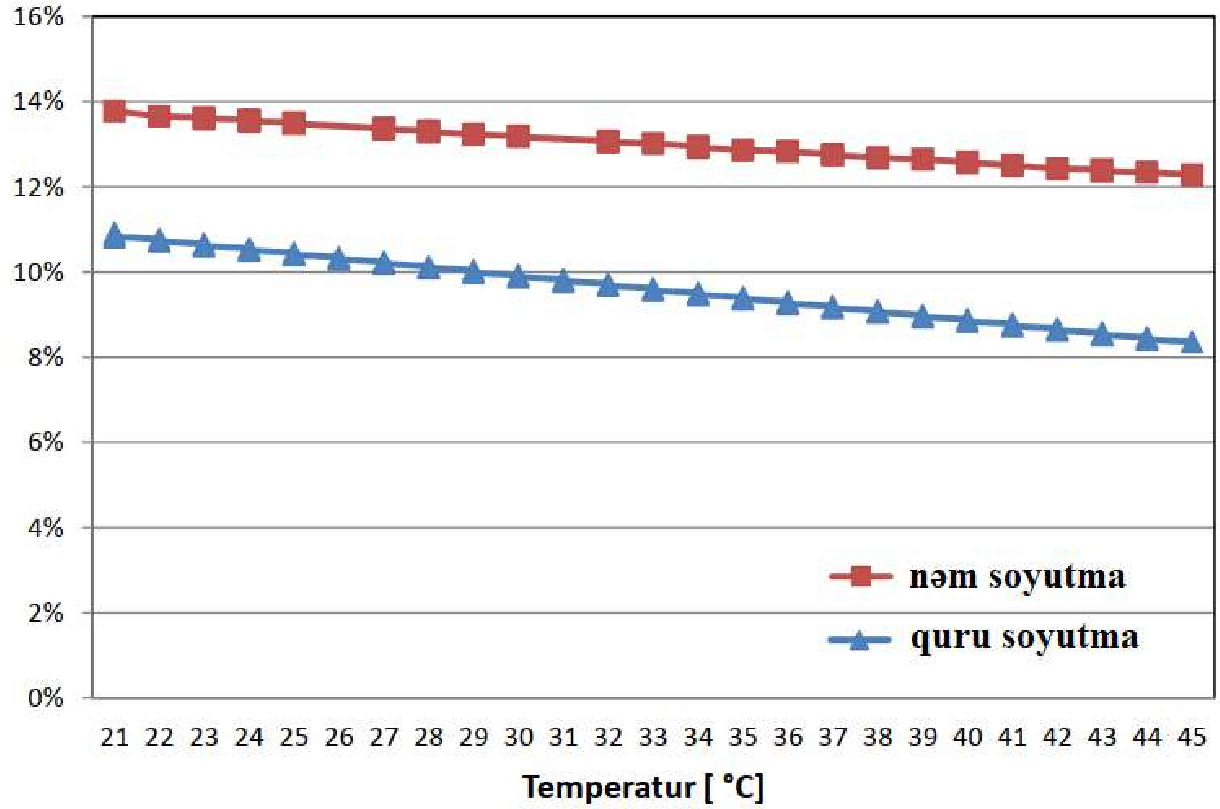
Peykdən aparılan ölçmələr nəticəsində Xəzər dənizinin səviyyəsinin zaman keçdikcə azalması açıq su hövzələrindən istifadənin səmərəli və qənaətcil istifadənin məcbur edilməsi məsələsinin aktual edir. Göstərilən xüsuslar deməyə imkan verir ki, İstilik elektrik stansiyalarının soyutma sistemlərində yeniliyin edilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə birinci fəsildə bir sıra araşdırmalar aparılmışdır.

Elektrik stansiyalarının soyudulma üsulları arasında açıq tipli tsikldən istifadə köhnə üsul sayılır və külli miqdarda suyun israf edilməsi ilə mənbəyin su temperaturunun yüksəlməsinə gətirib çıxarması və oradakı canlıların yaşama imkanlarını məhdudlaşdırdığını gördük. Eyni zamanda suyun yüksək temperaturlu kondensatora daxil olması ilə onun kimyəvi tərkibi də dəyişir. Suyun faunası üçün lazım olan bu mineral maddələr və ionlar yüksək temperaturun təsirindən neytrallaşaraq lazımsız məhsula (əsasən ərp) çevrilir.
0Qeyd etdiyimiz bu nüanslar səbəbindən biz soyutma sistemi üçün qapalı tipli tsikl təklif edirik. Qapalı tipli soyutma sistemlərində (şəkil 1.3) kondensatordakı suyu soyutmaq üçün xüsusi qüllələrdən istifadə edilir. Bu qüllələrdə kondensatordan gələn isti su onun yuxarı hissəsindən aşağıya doğru püskürdülür. Qüllənin aşağı hissəsindən ventilyatorla vurulan atmosfer havası püskürdülən suyun istiliyini alaraq qüllədən xaric olur. Bu soyutma sistemində püskürdülən suyun buxarlanması hesabına az da olsa mənbədən itkini kompensasiya etmək üçün su götürülür. Bu miqdar böyük olmadığıdan yəni yalnız itkini kompensasiya etmək üçün olduğundan mənbənin və ya açıq su hövzənin su miqdarına nəzərə çarpan təsir etmir. Quru tipli qapalı soyutma sistemlərində isə su açıq havaya püskürdülmədiyindən demək olar ki, su itkisi də olmur.

Şəkil 1.3

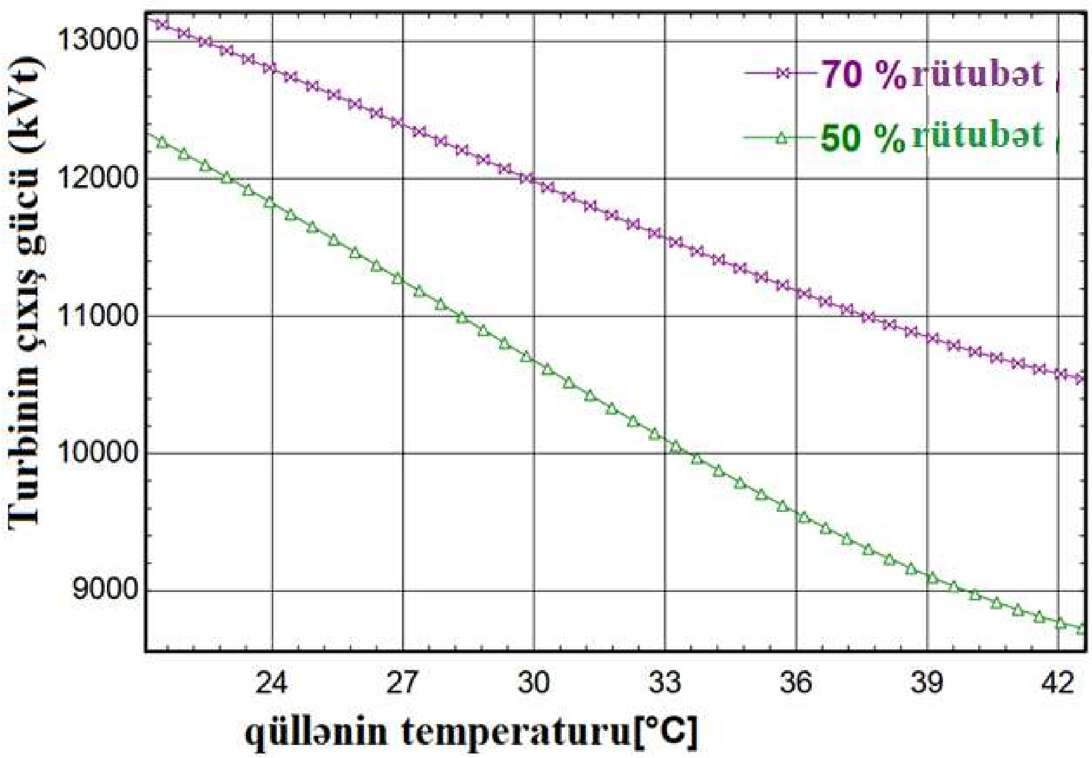
Bu tipli soyutma sistemlərinin soyutma qülləsində suyun püskürdülməsi və ya kondensator daxilində havanın üfürülməsindən asılı olaraq iki əsas növü tətbiq olunur. Birincisi nəm soyutma sistemləri, ikincisi isə quru tipli soyutma sistemidir. Bu qurğular üçün verilənlər əsasında proqram təminatının hesabına bir sıra nəticələr əldə etdik. Hər iki soyutma sisteminin istilik effektinin soyutma qülləsinin temperaturundan asılıq qrafiki şəkil 1.4 – də verilmişdir. Bu qrafikdən nəticəyə gəldik ki, Nəm soyutma sisteminin effektiv işi daha yüksəkdir.

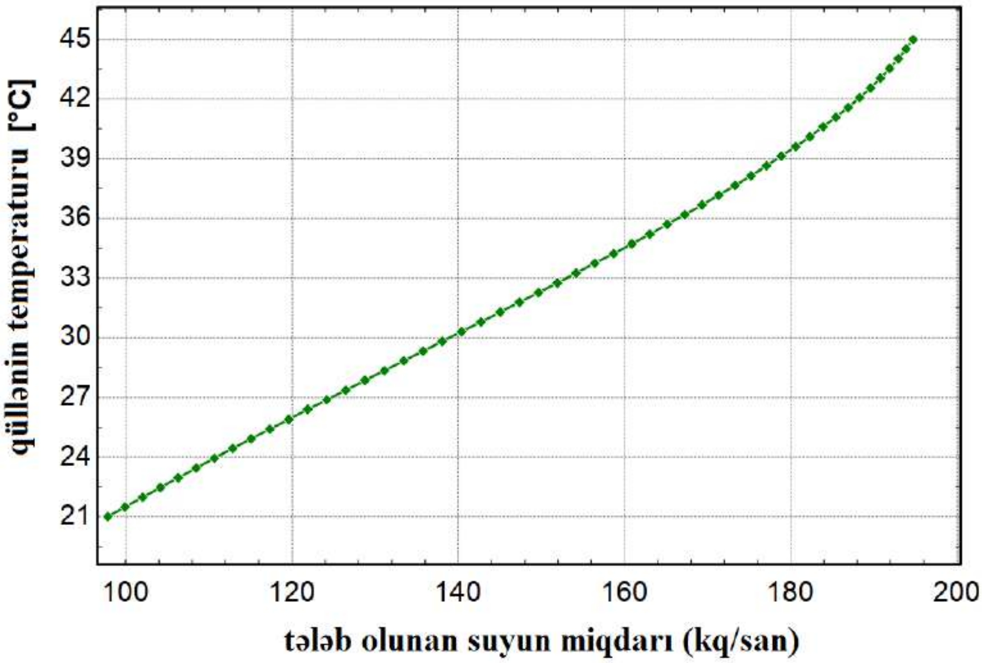
Şəkil 1.4

Həmçinin hər iki soyutma sisteminin havanın müxtəlif rütubətləri üçün qüllənin temperatur dəyişməsinin turbinin çıxış işinə təsirini analiz etdik və məlum oldu ki, nəm soyutma sistemlərində havanın rütubətinin çox olduğu günlərdə turbinin çıxış işi daha yüksək olur. Bu dəyişmənin əyrisi şəkil 1.5 də verilmişdir.

Şəkil 1.5

Nəm tipli soyutma sistemlərində buxarlanma itkilərinin olması səbəbindən yaranan itkilərin kompensasiyası üçün tələb olunan suyun miqdarının qüllənin temperaturundan asılılıq qrafiki şəkil 1.6 – da verilmişdir.

Şəkil 1.6

References

1. Modern problems of geography (Collection of materials of the Republican Scientific Conference) October 24-25, 2019
2. Mahmudov R .. Dangerous hydrometeorological events in Azerbaijan (in Azerbaijani, Russian, English). Baku, 2014, 130 p
3. Lukawski, M., 2009: Design and optimization of standardized organic Rankine cycle power plant for European conditions. University of Akureyri, MSc thesis, 76 pp.
4. F-Chart Software, 2012: EES, Engineering equation solver. F-Chart Software, website: www.fchart.com/ees/ees.shtml.

Rəyçi: t.e.d. R.Kəlbəliyev

Göndərilib: 12.04.2021 Qəbul edilib: 13.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/249-252

Nihad Fərhad oğlu Qəyayev
Bakı Dövlət Universiteti
magistr
nihad13333a@gmail.com

BEYNƏLXALQ CİNAYƏT MƏHKƏMƏSİNİN İLKİN İCRAAT ŞÖBƏSİNİN FUNKSİYALARI VƏ SƏLAHİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Roma Statutu, beynəlxalq cinayətlər, dövlət suverenliyi, cinayət-hüquqi yurisdiksiya, cinayət prosesinin prinsipləri, beynəlxalq cinayət hüququ*

Preliminary Proceedings of the International Criminal Court functions and powers

Summary

The Preliminary Division is a court unit that has important functions and powers within the structural links of the International Criminal Court and provides a link between criminal investigation, prosecution and trial procedures. In fact, this Department filters out whether the criminal act that took place during the period before the criminal case reached the Judicial Department falls within the jurisdiction of the Court, and such important nuances, and transfers the so-called "finished product" to the Judicial Department.

The BCM stage of the proceedings has a very important role to play in the termination of the proceedings and in the issuance of the relevant decision (sentence). This stage involves an inseparable process, with the Prosecutor referring the case to the Preliminary Chamber, referring it to the Court of Appeals, and finally appealing to the Chamber of Appeals against the decisions and proceedings of those chambers.

Key words: *International Criminal Court, Rome Statute, international crime, state sovereignty, criminal law jurisdiction, principles of criminal procedure, international criminal law*

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin hal-hazırda qüvvədə olan Statutu öz məzmununa görə həmin Məhkəmənin təşkilini və quruluşunu tənzim edən təşkilati-hüquqi normalardan, həmçinin maddi cinayət hüququ, cinayət-prossesul hüququ, cəza-icra hüququ normalarından ibarət mürəkkəb beynəlxalq hüquq aktdır (12, p. 25-36). Roma Statutunun belə bir özəlliyə malik olması tarixi inkişaf baxımından müstəqil beynəlxalq cinayət-prosessual hüquq normalarının inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalının sədri olmuş, professor Antonio Kassezenin dili ilə desək, məhz belə bir reallıq sonda cinayət-prosessual normaların maddi beynəlxalq cinayət hüquq normaları ilə birlikdə təsbit olunmasına gətirib çıxarmışdır (9, p.15).

BCM soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və təcavüz cinayətinə münasibətdə fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətini həyata keçirən beynəlxalq məhkəmə orqanıdır. Onu da qeyd edək ki, Roma Statutunda fərdi cinayət məsuliyyətinə aid olan maddələrdən heç biri dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə təsir etmir. Beynəlxalq cinayətə görə dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti və fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə belə bir ümumi prinsipə əsaslanır ki, fiziki şəxslərin məsuliyyətə cəlb olinması və cəzalandırılması həmin dövlətin beynəlxalq hüquq əsasında daşımalı olduğu məsuliyyətini istisna etmir. BCM predmet yurisdiksiyasına aid olan cinayətlərin ikili məsuliyyətə söykənməsi beynəlxalq cinayət hüququna həsr olunan əsərlərdə xüsusi qaydada qeyd olunur (11, p.134; 2, s.213; 3, s.35).

Məhkəmə Roma Statusu əsasında ona verilmiş funksiyalarını və səlahiyyətlərini məhz bu məqsəd üçün təsis edilmiş idarəçilik həlqələrinin köməyi ilə həyata keçirir. Statutunun 34-cü maddəsinə əsasən Məhkəmə aşağıdakı orqanlardan ibarət struktura malikdir: a) Rəyasət Heyəti; b) Apellyasiya şöbəsi, Məhkəmə şöbəsi, İlkin icraat şöbəsi; c) Prokuror dəftərxanası; və d) Katiblik (1, s. 275). Təbii ki, sadalanan bu struktur bölmələr öz fəaliyyətlərində müstəqil olmaqla yanaşı, eyni zamanda Məhkəmənin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrə müvafiq olaraq bir birilərilə də qarşılıqlı əsasda fəaliyyət göstərirlər. Elə bu yerdə onu qeyd etmək istərdik ki, hüquq ədəbiyyatında BCM çərçivəsində həyata keçirilən mühakimə icraatının mərhələlərinin bölgüsü ilə bağlı müxtəlif yanaşmalara rast gəlinir. Antonio Kasseze bu mərhələnin bölgüsünü aşağıdakı kimi verir: beynəlxalq cinayət istintaqının başlanması (setting in motion of international criminal investigations), prokuror istintaqı (prosecutors investigations), ilkin məhkəmə icraatı (pre-trial proceedings), məhkəmə proseduru (trial proceedings), apellyasiya proseduru (appeal proceedings), təftiş proseduru (revision proceedings) və hökmün icra olunması (enforcement of sentences) (10, p.395-434). Başqa bir tədqiqatçı A.V.Kasinyuk bu mərhələləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirir: istintaqın başlanması, istintaq, ilkin məhkəmə icraatı, məhkəmə icraatı, apellyasiya icraatı, hökmün icrası və təftiş icraatı (5,s.155). N.V.İlyutçenko hesab edir ki, Roma Statutuna əsasən, Məhkəmədə məhkəmə icaatı dörd mərhələdən: işin qəbul edilənliyi haqqında məsələnin həllindən, ibtidai

istintaqdan, işə məhkəmədə baxılmasından və apellyasiya icaatından ibarətdir (4,s. 253). Qeyd olunan yanaşmalarda müəyyən fərqlilik olsa da, prinsip etibarı ilə sadalanan təsnifat Statutun cinayət işlərinin təqibi üzrə müəyyən etdiyi ardıcıllığa söykənir.

Statutun 34-cü maddəsindən göründüyü kimi Məhkəmənin təşkilati strukturuna aid olan həlqələrdən biri də İlkin icraat şöbəsidir. Lakin qüvvədə olan Statutda hər üç şöbənin statusu müəyyən edilməmişdir və həmin şöbələrin Məhkəmə çərçivəsində funksiyalarını onun palataları: İlkin icraat palatası, Məhkəmə palatası və Apellyasiya palatası həyata keçirir. 39-cu maddəyə müvafiq olaraq, hakimlərin seçilməsindlən sonra mümkün qədər tez Məhkəmə öz tərkibində şöbələr təşkil edir. Apellyasiya şöbəsi sədr və 4 hakimdən, Məhkəmə şöbəsi və İlkin icraat şöbəsi isə azı 6 hakimdən ibarət olur. Hakimlərin şöbələrin tərkibinə təyin olunması hər bir şöbənin üzərinə qoyulan funksiyaların xarakteri, hər bir şöbədə cinayət hüququ və cinayət prosesi və beynəlxalq hüquq sahəsində mütəxəssis olan optimal sayda hakimin ola bilməsi üçün seçilmiş hakimlərin səriştəsi və təcrübəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. İlkin icraat şöbəsi və Məhkəmə şöbəsi əsasən cinayət işləri üzrə məhkəmə araşdırmalarının aparılması sahəsində təcrübəyə malik olan hakimlərdən ibarət olur. Eyni zamanda, Məhkəmənin işinin həcmini, onun səmərəli fəaliyyətinin zəruriliyi yarandığı hallarda Statut iki və ya daha çox İlkin icraat palatalarının və ya Məhkəmə palatalarının yaradılması imkanına yol verir (13, p.876).

BCM-in təşkilinin struktur həlqələrini milli məhkəmə instinsiyalarının həlqələri ilə müqayisə etsək, onda İlkin icraat şöbəsi və Məhkəmə şöbəsini və onların funksiyalarını həyata keçirən palataları birinci instansiya məhkəmələri, Apellyasiya şöbəsini isə yuxarı instansiya məhkəməsi kimi xarakterizə etmək olar. İlkin icraat şöbəsi və onun simasında fəaliyyət göstərən palatalar, o cümlədən Prokuror dəftərxanası Məhkəmənin üzərinə qoyulmuş yükün əsas daşıyıcısıdırlar. Biz bunu həmin həlqələrin cinayət işinin başlanması, təqibi və məhkəmə baxışında həyata keçirdikləri fəaliyyətlərində də görə bilərik.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində cinayət işlərinə aidiyyatı üzrə baxılması özünün prosessual təbiətinə görə bir neçə mərhələdən ibarət mürəkkəb bir prosesdir. Statutun beşinci və altıncı hissələrində Məhkəmənin predmet yurisdiksiyası altına düşən cinayətlərin istintaqı, cinayət təqibi və məhkəmə baxışı ilə bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi təsbit olunmuşdur. İş üzrə istintaq tədbirləri Statutun tələblərinə müvafiq olaraq Prokuror tərəfindən aparılır və o, istintaqın başlanması üçün kifayət qədər əsasların olması qərarına gələrsə xahişini əsaslandıran toplanmış materillarla birgə İlkin icraat palatasına təqdim edir və istintaqın aparılmasına razılıq verilməsini xahiş edir (53-54-cü mad).

İlkin icraat palatası Prokuror tərəfindən təqdim olunmuş müraciət və onu əsaslandıran materialları öyrəndikdən sonra cianyət işinin Məhkəmənin yurisdiksiyası altına düşməsi və istintaqın başlanması üçün lazımi əsasların olması nəticəsinə gələrsə o, Məhkəmənin yurisdiksiyasına və işin icraata qəbul oluna bilməsinə dair sonradan qərarlarına xələl gətirmədən istintaqın başlanmasına razılıq verir. Lakin, ola bilər ki, Məhkəmə işi icraata qəbul etməsin və bu aşağıdakı hallarda mümkündür: a) dövlət istintaq aparmaq və lazımi tərzdə cinayət təqibinə başlamaq iqtidarında olmadığı və bunu arzulamadığı hallar istisna olmaqla, eyni iş üzrə yurisdiksiyaya malik olan dövlət tərəfindən istintaq aparıldıqda və ya cinayət təqibi başlanmış olduqda; b) qəbul edilmiş qərarın dövlətin lazımi tərzdə cinayət təqibinə başlamaq iqtidarında olmaması və bunu arzulamamasının nəticəsi olmaması halları istisna olmaqla, iş ona dair yurisdiksiyaya malik dövlət tərəfindən istintaq edilikdə və dövlət bu işin aid olduğu şəxsə qarşı cinayət təqibinə başlamamaq qərarına gəldikdə; c) işin aid olduğu şəxş ərizənin predmeti olan hərəkətə görə mühakimə elilmişdirsə, yəni qadağan olunmuş hərəkətə görə digər Məhkəmə tərəfindən mühakimə edilmişdirsə; d) əgər iş Məhkəmənin sonrakı hərəkətləri doğruldacaq qədər ciddi deyildirsə. Bütün bu yuxarıda göstərilən hallarda iş Məhkəmənin icraatına qəbul edilmir.

Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır ki, əslində Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi cinayət işinin istintaqı və cinayət təqibinin milli cinayət ədliyyə orqanlarının icraatında olmasında maraqlıdır. Birincisi, bu onun milli cinayət ədliyyə orqanlarına münasibətdə komplementarlıq prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməsi ilə, ikincisi isə o, bu vəziyyətdə neqativ komplementarlıq vəziyyətinə (çəkinmə) daha çox üstünlük verməsi ilə, üçüncüsü isə milli cinayət ədliyyə orqanlarının fəaliyyətinin son nəticəsini gözləməsi ilə bağlıdır. Əgər törədilən beynəlxalq cinayətlərin istintaqı və cinayət təqibi ilə bağlı milli cinayət ədliyyə orqanlarının müəyyən köməyə ehtiyacı yaranarsa, o, belə olan halda öz köməyini və dəstəyini həmin orqanlara təklif edir. Lap dəqiq ifadə etsək, BCM pozitiv komplementarlığa getməkdən imkan dərəcədə yan durmağa çalışır, lakin bununla belə qanunçuluğun və ədalətin təmin olunmasında bütün hallarda maraqlıdır.

Əvvəldə vurğulandığı kimi BCM-in struktur həlqələri cinayət işlərinin istintaqı və cinayət mühakimə icraatında qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Xüsusən bu özünü işlərin istintaqı zamanı Prokuror və İlkin icraat palatasının fəaliyyətlərində daha çox biruzə verir. Prokuror öz fəaliyyətini İlkin icraat platası ilə birlikdə həyata keçirir. Belə ki, İlkin icraat palatası Məhkəmə ardıcıllığının və səmərəliliyinin təmin ediməsi üçün aşağıdakı müvafiq tədbirləri görə bilər: a) əməl edilməli olan prosedurlara münasibətdə təklif və sərəncamların verilməsi; b) işin icraatına aid protokolların aparılması barədə göstərişlərin verilməsi; c) kömək göstərilməsi üçün ekspert təyin

edilməsi; d) Məhkəmənin əmri ilə həbs edilmiş və Məhkəməyə gəlmiş şəxsin müdafiəçisinə baxışda iştirak etməyə razılıq verilməsinin, yaxud həbs baş tutmamışdırsa və ya çağırılmış şəxs gəlməmişdirsə, yaxud müdafiəçi müəyyən edilməmişdirsə baxışda iştirak etmək və müdafiənin maraqlarını təmin etmək üçün digər müdafiəçinin təyin elilməsi; e) öz üzvlərindən birinə, yaxud ehtiyac olarsa İlkin icraat şöbəsi, yaxud Məhkəmə şöbəsinin hakiminə sübutların toplanılması və saxlanılması və şəxslərin dindirilməsinə dair təklif, sərəncam vermək və müşahidəni həyata keçirmək üçün tapşırıqlar verilməsi; f) sübutların toplanılması və saxlanılması üçün zəruri olan bu kimi dəgər hərəkətləri həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir (56-cı maddə).

Roma Statutunun V Hissəsində İlkin icraat palatasının funksiya və səlahiyyətlərinin dairəsi müəyyən olunub. Bu palatanın funksiyalarına və səlahiyyətlərinə aydınlıq gətirməzdən öncə bir məsələyə toxunmaq istərdik ki, BCM ümumdünya məhkəmə praktikasının varislik prinsipinə əsaslanmaqla, istər dövlətdaxili qanunvericilikdə, məsələn, AR-ın qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyində, istərsə də beynəlxalq müqavilələrdə (məs, 1948-ci il İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyənnaməsində, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqında Beynəlxalq Paktda, 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında və b.) ədalətli məhkəmə araşdırmasının əsas prinsipləri kimi tanınmış: ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi, qanunçuluq, humanizm, şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinə hörmət etmə, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, cinayət mühakimə icraatında insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunması, təqsirsizlik prezumpsiyası, tərəflərin çəkişməsi, sübutların qiymətləndirilməsində azadlıq, prosessual hərəkətlərdən və qərarlardan şikayət verilməsi kimi prinsipləri özünün prosessual fəaliyyətinin əsası kimi tanımış və onları öz Statutunun müvafiq maddələrində təsbit etmişdir.

Hətta Məhkəmə onun icraatına verilmiş *Tomas Lubanqi işində* Apellyasiya onun məsuliyyətə cəlb olunmasının əsaslarına qiymət verərkən qeyd etmişdi ki, ən çətin vəziyyətdə belə sübutların əldə olunması zamanı ədalətli məhkəmə araşdırması prinsipinin əsaslarına mütləq əməl olunmalıdır, əks təqdirdə məhkəmənin ədalət mühakiməsini həyata keçirmək kimi məqsədi gölgə altına alına bilər. Palata öz qərarında qeyd etmişdi ki, ittiham olunan şəxsin hüquqlarının qorunmasının mümkünlüyü və zəruriliyi təkcə Məhkəmənin Statutunun müddəaları ilə deyil, həmçinin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin və Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalının praktikası nəzərə alınmaqla təmin olunmalıdır. Ona görə ki, cinayət prosesində ədalətin təmin olunması prosesdə ittiham olunan şəxsin və onun müdafiəçisinin ən çox diqqət yetirdiyi və arzuladığı nəticədir. Məhz bu zaman məhkəmənin əsas məqsədi ədalətli məhkəmə araşdırması prinsipinin əsaslarını təmin etməkdən ibarət olmalıdır (8, p. 807-817).

Statutun 57-ci maddəsinə əsasən İlkin icraat palatası aşağıdakılara münasibətdə: a) Prokurorun xahişinə əsasən istintaqın aparılması məqsədi ilə zəruri ola bilən order və sərəcamların verilməsi; b) Statuta əsasən həbs olunmuş və ya əmrə əsasən gəlmiş şəxsin xahişi ilə müəyyən sərəncamlar vermək, yaxud şəxsin müdafiəsinin təşkil olunmasında ona kömək etmək üçün zəruri ola biləcək əməkdaşlıq yaratmağa kömək etmək; c) zəruri olduğu hallarda zərərçəkmişlər və şahidlərin şəxsi həyatının toxunulmazlığı və qorunması, sübutların qorunması, həbs olunmuş, yaxud əmr üzrə gəlmiş şəxslərin müdafiəsi və bilavasitə milli təhlükəsizliyə aid olan məlumatların qorunmasını təmin etmək; d) əgər İlkin icraat palatası mümkün qədər müvafiq dövlətlərin rəyini nəzərə alaraq, konrket hal üzrə dövlətin Statutun IX hissəsinə uyğun olaraq əməkdaşlıq haqqında xahişinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan hər hansı orqanının yaxud, onun məhkəmə sisteminin elementinin olmaması səbəblərindən açıq-aydın yerinə yetirə bilməməsini müəyyən etmişdirsə, Prokurora iştirakçı-dövlət ərazisində bu dövlət tərəfindən Roma Statutunun IX hissəsinin müvafiq olaraq əməkdaşlığa razılıq alanmadan istintaqa dair xüsusi tədbirlərin həyata keçirməyə razılıq vermək. İlkin İcraat Palatası məlumatın dinləmələr üçün açılması barədə sərəcam vermək və bu kimi funksiya və səlahiyyətlərə malikdir (1, s. 289-290).

58-ci maddəyə görə, İlkin icraat palatası Prokurorun müraciəti əsasında, istintaqın başlanmasından sonra istənilən vaxt Prokuror tərəfindən təqdim olunmuş bu müraciət və sübutları, yaxud digər məlumatları nəzərdən keçirərək aşağıdakıları müəyyən edirsə bu və ya digər şəxsin həbsinə order verir; a) həmin şəxsin Məhkəmənin yurisdiksiyası altına düşən cinayəti törətməsini güman etməyə məntiqi əsaslar vardır; və b) həmin şəxsin həbs edilməsi aşağıdakılara görə zəruridir. i) onun məhkəmə baxışına gəlməsini təmin etmək üçün; ii) bu şəxsin istintaq, yaxud məhkəmə baxışı üçün hədə-qorxu, yaxud maneçilik törətməməsini təmin etmək üçün; iii) müvafiq hallarda şəxs tərəfindən bu cinayətin davam etdirilməsinin, yaxud onunla bağlı olan, Məhkəmənin yurisdiksiyası altına düşən və eyni hallarla əlaqədar olan cinayətin törədilməsinin qarşısının alınması üçün. Statutun 60-cı maddəsi isə İlkin icraat palatasında işin başlanması ilə bağlı məsələləri tənzim edir.

İlkin icraat palatasının Statutla müəyyən olunmuş funksiya və səlahiyyətlərinin dairəsinə nəzər yetirdikdə onun şahidi oluruq ki, Məhkəmənin fəaliyyət sistemində bu palata bir növ həm Prokurorla qarşılıqlı müstəvidə cinayət işlərinin istintaqının həyata keçirilməsində, həm də məhkəməyə qədər icraatın həyata keçirməsində mühüm rola və səlahiyyətə malikdir. Başqa sözlə desək, BCM-də işlə bağlı həyata keçiriləcək sonrakı prosessual fəaliyyətlər məhz İlkin icraat palatasından asılıdır və onun süzgəyindən keçməlidir. Tədqiqatçı alim E.N.Trikoz Məhkənin təşkilati strukturunda İlkin icraat palatasının rolunu belə qiymətləndirir ki, bu Palatanın rolu Statutun

60-cı maddəsinə əsasən səlahiyyəti şəxsin həbs edilməsi və təhvil verilməsinin qanuniliyini, məhkəmə baxışının başlanmasına qədər onun həbsdən müvəqqəti azad edilmə haqqında vəsatət vermək hüququ da daxil olmaqla, onun başqa hüquqları barədə məlumatlandırılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Müəllif sonra vurğulayır ki, bu Palatanın məhkəməyə qədər həyata keçirdiyi prosedur *habeas corpus* kimi tanınan anqlo-sakson prosedurunun oxşarıdır (7, s.209).

Beləliklə, onu qeyd edə bilərik ki, İlkin icraat palatası tərəfindən həyata keçirilən prosedur istintaqın aparılması mərhələsində prosesin çəkişmə modelinin təzahürüdür və bu prosedurun çəkişmə xarakterli olması Məhkəmənin sübutetmə və prosedur Qaydalarının 121-ci qaydasında da öz təsbitini tapmışdır. Orada qeyd olunur ki, İlikin icraat palatası Prokurorla Məhkəməyə təhvil verilməsi və ya gəlməsi zəruri olan şəxs arasında informasiyanın açıqlanmasına dair qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir (6,s.230-231). Statutun 57-ci maddəsinin məzmunu isə belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bu Palata həm həlledici funksiyanı (sübutların toplanmasına köməklik göstərmə, şahidlərin və zərər çəkmiş şəxslərin və onların ailə üzvlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi), həm məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi funksiyasını (həbs edilmə haqqında order vermə, məhkəməyə gəlmə haqqında əmr vermə, müttəhimin mühafizə altında olması haqqında qərarın mütəmadi olaraq yoxlanılması), həm də məhkəmə nəzarəti (cinayət təqibinin və istintaqın başlanılmasına dair Prokurorun qərarları) funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, 14 oktyabr 2005-ci ildə Məhkəmənin 2-ci İlkin icraat palatası Uqandanın Allahın müqavimət ordusunun 5 liderinə qarşı: Cozef Koni, Vinsenta Otti, Okota Odhiamba, Dominika Onqvena və Raski Lykviyə qarşı Prokurorun həbs etməyə dair orderini təsdiq etmiş və həmin şəxslərə qarşı insanlıq əleyhinə cinayətləri törətməyə görə cinayət işi qaldırılmışdır. Məhkəməyə verilmiş iki iş (Venesuela və İraq) kifayət qədər əsaslı məlumatları əks etdirmədiyi üçün icraata qəbul edilməmişdir.

References

1. Statute of the International Criminal Court. Collection of international documents. Volume 1 Baku. GISO Enterprise KRINB. 2005
2. Huseynov L.H. International law. Textbook. Baku. Qanun publishing. 2012
3. Mammadov R.K. International criminal law and criminal legislation of the Republic of Azerbaijan. Monograph. Baku.NATCoMMC, 2012
4. Ilyutchenko NV Implementation of the Roman Statute of the International Criminal Court: criminal-procedural aspects // International law. 2007. №1, c. 249- 253
5. Kasinyuk OV Criminal-procedural nutrition of inter-ethnic criminal courts: dissertation. candidate of law. Science: 12.00.11: "International law". Kharkiv, 2005
6. International criminal court. Collection of documents. Kazan. Center for Innovative Technologies. 2004
7. Tricose E.N. The first criminal investigations in the practice of the International Criminal Court // International Law. 2007. №, c. 201-211
8. Amman D.M. Prosecutor v. Lubanga // American Journal of International Law, 106, 2012, p. 809-817.
9. Cassese A. International Criminal Law. Dordrecht-Boston-London, 2001
10. Cassese A, Gaeta P, Baig L, Fan M, Gosnell C and Whiting A. International Criminal Law. Oxford University Press. Oxford. 2008
11. Damgaard Ciara. Individual Criminal Responsibility for Core International Crimes: Selected Perinent Issues. Spinger-Verlag and Heidelberg Gmbh and CoK Berlin, 2008
12. Stephen Ch. IIC Launch Bolsters Human Rights Cause // Institute for War and Peace Reporting, February, 2003.p 25-36
13. Schabas A.William.The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute. Oxford University Press.Oxford, 2010

Rəyçi: prof. F.M.Abbasova

Göndərilib: 12.04.2021 Qəbul edilib: 13.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/253-256

Səadət Mahir qızı Məmmədbağırova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
Seadet_mb@outlook.com

VERGİ PLANLAŞDIRMASI VƏ ONUN İQTİSADİ SUBYEKTLƏRİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *vergi planlaşdırması, iqtisadi subyekt, maliyyə prosedurları, müəssisə startegiyaları, müasir etodlar*

Tax planning and its impact on the financial situation of economic entities

Summary

Taxes, which play the most important role in the financing of public services, create an additional burden for taxpayers trying to maximize their benefits. In an environment of globalization and increasing competition, enterprises in particular may be able to implement some strategies to minimize the tax burden. Some businesses use illegal methods, while others try to reduce the tax burden by applying a tax plan. In this regard, it is very important to study the topic at a modern level.
Key words: *tax planning, economic entity, financial procedures, enterprise strategies, modern methods*

Giriş

Məqalədə hər bir müəssisə üçün danılmaz bir əhəmiyyətə sahib olan və müəssisələri vergi planlaşdırmasına yönəldə biləcək vergi prosedurunun nəzəri çərçivəsi təqdim edilmişdir; Burada vergi qanunvericiliyinin sadəliyi və anlaşıqlığı, vergi inzibatçılığı və vergi yoxlamasının səmərəliliyi, vergi cərimələrinin dayandırılması, mühasibat və məsləhət xidmətləri, dövlət idarəetməsinin səmərəliliyi, vergi etikası və məlumatlılığı, vergi amnistiyalarının olmaması müasir və təsirli bir vergi sisteminin qurulması vergi ödəyicilərinə verilən dəyərlər müzakirə olunur.

Vergi planlaşdırmasına ümumi baxış

Vergi planlaşdırması, vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilərək sahibkarlıq subyektlərinin vergilərə və uyğunluq proseslərinə qarşı cavablarını idarə edərək vergi yükünü minimuma endirmək məqsədi ilə vergi qənaətinin təmin edilməsidir. Vergi ödəyiciləri vergi qanunları ilə onlara verilmiş hüquqlardan istifadə nəticəsində az vergi ödəməklə vergini minimuma endirə bilər.

Vergiyə cəlb edilməməsi şəklində iş davranışı, bəzən verginin demokratikləşməsi prosesində problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuş və nəhayət, demokratik, sosial və qanunun aliliyində vergi planlaması şəklində qanuniləşdirilmişdir. Beləliklə, vergi ödəyicilərinin vergiyə reaksiya və müqavimət göstərməsinin ən uyğun yolu qanunun aliliyi ilə təmin edilmiş və qanuni mühitdə tətbiq olunan qanuni davranış tərzi olan vergi planlaşdırmasıdır.

Vergi planlaşdırmasının əhəmiyyəti

Vergi planlaşdırması vergi öhdəliklərinin azaldılması və daha az vergi ödəmə imkanları baxımından bütün müəssisələr üçün vacibdir. Maliyyə planlaşdırması çərçivəsində planlı vergi rəhbərliyini həyata keçirən müəssisələr ticarət əməliyyatlarında alternativ siyasət və strategiyalar yaradır və bunlardan istifadə etmək imkanına sahib olur.

Şirkətlər planlı vergi rəhbərliyi sayəsində heç bir cəza ilə qarşılaşmadan vergi yüklərini minimuma endirə bilərlər (M.Məcidov 2013: 144). Vergi qanunvericiliyi çərçivəsində, vergi yükünü qanuni yollarla minimuma endirmək üçün müəssisələrin institusional vəziyyətə gətirilməsi, peşəkar şəxslərdən və təşkilatlardan bəzi təkliflər alması və ya vergi planlaması barədə məlumatlı olması lazımdır.

Məsələn, eyni fəaliyyət çərçivəsində məhul istehsal edən iki müəssisədən biri, qanun tərəfindən vahid plan çərçivəsində verilən hüquqlardan istifadə edərək daha az vergi ödəyir, digər müəssisə isə heç bir plan olmadan qanuni hüquqlarından istifadə edə bilmədiyi üçün daha çox vergi ödəyir.

Müəssisələrin vergi planlaşdırması

Vergi ödəyiciləri və vergi məsulları, müəyyən mənada, iqtisadi və maliyyə imkanları ilə ödəməli olduqları vergi arasındakı əlaqəni təyin edərkən ödəməli olduqları vergini minimuma endirməyə çalışırlar.

Müəssisə rəhbərləri vergi qanunlarında göstərilən fürsətlərdən bəhrələnmək, vergiyə cəlb olunan əməliyyatları həyata keçirməmək, azadolma daxilindəki müraciətlərdən faydalanmaq və vergi yaradan məsələlərə səbəb olmadan vergi yükünü azaltmağa çalışan vergi planlaşdırma hüququna sahibdirlər.

Vergi planlaşdırması, təşviqlər və vergi qanunları ilə təmin olunan üstünlüklərdən istifadə edərək ödənilməsi lazım olan vergi məbləğini azaltmaqdır. Buna nail olmaq üçün müəssisələrin ciddi bir vergi idarəçiliyi etməsi lazımdır və bu vəziyyət nəticəsində vergi planlaması meydana çıxır.

Müəssisələrin vergi planlaması etməsinə səbəb olan bir çox məqam var. Bunlardan bəziləri; vergi qanunvericiliyinin sadəliyi və anlaşıqlığı, vergi inzibatçılığı və vergi yoxlamasının səmərəliliyi, vergi cərimələrinin dayandırılması, mühasibat və məsləhət xidmətləri, dövlət idarəetməsinin səmərəliliyi, vergi etikası və məlumatlılığı və vergi amnistiyalarının olmaması.

Vergi məsələsinə müəssisələr baxımından nəzər yetirdikdə qeyd etmək lazımdır ki, vergi planlaşdırmasının məqsədi şirkətin maksimum dəyərini müəyyənləşdirməkdir. Vergi planlaşdırmasının mərkəzləşdirilməsi tələbdən asılı olaraq şirkətlərin idarəetmə strategiyasında və ümumi investisiyalarında qoyulmuş bütün hədəflərə cavab verməlidir.

Ən əlverişli həll yolu, fərqli seçimlər olduqda maksimum fayda təmin edən bir həlldir. Firmalar bunu nəzərə almalı, məntiqi qərarlar qəbul etməli və eyni zamanda vergi planlaşdırması üçün bütün firmaların inkişaf hədəfləri arasındakı davamlılığa diqqət yetirməlidirlər (M.Məcidov 2013: 127).

Bununla birlikdə, şirkət vergi planlaşdırma hədəfinə çatmaq üçün idarəetmə proqramına biganə qala bilməz. Beləliklə, şirkət vergi planlaşdırmasının mənasını başa düşməklə yanaşı, onu vergi planlamasının inkişafına kömək edən təsirli bir vasitə halına gətirə bilər.

Korporativ vergi strukturlaşdırılması üçün verginin düzgün hesablanması vacibdir:

✓İT şöbələrinə dəqiq məlumatları qiymətləndirməyə və açıqlamağa kömək edir.

✓Məhkəmə və vergi itkilərini azaldır.

✓Mövcud vergi qanunları və dəyişikliklər barədə məlumatsızlığı azaldır.

✓Gələcəkdə dəyişə biləcək daha yaxşı iş planlarını qiymətləndirməyə kömək edir.

Dövlət özəl müəssisələrin iqtisadi mühitdə sərbəst hərəkət etmələri üçün müxtəlif təşəbbüslərdən istifadə edir. Bu təşəbbüslər də dövlət tərəfindən qanunla təmin edilir.

Bununla birlikdə, 20% və ya daha az olan vergilər iqtisadi səmərəlilik, bərabərlik və ədalət üçün zərərli ola bilər. Buna görə dövlətə məxsus müəssisələrin qorunması prinsipindən qaçınmaq lazımdır. Bundan əlavə, məşğulluğun artırılması məqsədilə şirkət vergilərinin azaldılması vergitutmada ədalət prinsipinə zidd bir vəziyyət yaradacaqdır.

Vergi qanunvericiliyinin sadəliyi

Vergilər dövlət xərclərinin həyata keçirilməsində ən vacib gəlir mənbəyidir. Yaxşı bir vergi sisteminin qurulması dövlətlər üçün vacib məsələlərdəndir. Bu baxımdan, müvəffəqiyyətli bir vergi praktikasını qurmaq üçün vergitutmada riayət edilməli olan qaydaları özündə cəmləşdirən vergi prinsipləri hazırlanmalıdır (Y.A.Kəlbiyev, R.B.Məhərrəmov, P.Q.Rzayev 2013: 321).

İdeal vergi sisteminin vacib prinsiplərindən biri olan sadəlik prinsipi dedikdə vergi qanunvericiliyinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində vergitutma tərəflərinin düzgün başa düşmələri, sadə olmaları və aşağı vergi xərclərinə sahib olmaları başa düşülür.

Digər bir vergi prinsipi, əminlik prinsipidir: Verginin dəqiq və aydın şəkildə ödənilməsini bilmək və vergi qanunları haqqında kifayət qədər izahat vermək deməkdir. Sadəlik prinsipinə uyğun hərəkət etməmək, başqa sözlə, vergi qanunvericiliyinin mürəkkəb, anlaşılması çətin və problemli olması bir sıra çıxılmaz hallara səbəb ola bilər:

✓Vergi tərəfləri üçün yüksək idarəetmə və uyğunluq xərcləri yarada bilər;

✓Vergidən yayınmaq üçün imkanlar təqdim edə bilər, vergi qanunlarının ədalətsiz olduğuna inam yarada bilər;

✓Qərarların alınmasını önləyərək müəssisələrin əhəmiyyətli itki etməsinə səbəb ola bilər;

✓Vergi idarəsinin şəxsi məxfiliyinin pozulmasına səbəb ola bilər.

Bu səbəbdən qanunlar ilk növbədə sadə olmalı və vergi sistemlərində davamlı dəyişiklik edilməməlidir.

Vergi qanunvericiliyinin mürəkkəb və qeyri-müəyyən quruluşu vergi ödəyicisi və rəhbərlik üçün müəyyən xərclərə səbəb ola bilər. Bu vəziyyət vergi qərarını da təsir etsə də, maliyyələşdirmə ehtiyacı, vergi tənzimləmələrində xəzinənin faydasını ön plana çəkərək verginin qanuniliyi prinsipinin zədələnməsinə səbəb ola bilər.

Vergi sisteminin mürəkkəbliyi, vergi ödəyicilərinə qanunların effektiv şəkildə tətbiq oluna bilməyəcəyi və pozuntuların izlənilməsi və aşkarlanması imkanlarının zəif olduğu təəssüratını verməklə və məhkəmə qərarlarının daha əlverişsiz olmasına səbəb olmaqla vergi uyğunluğuna təhrifedici təsir göstərə bilər.

Məlum olduğu kimi vergi planlaması, könüllü vergi uyğunluğu üçün bir vasitə olaraq istifadə edilərək vergi uyğunsuzluğuna yol verməyən bir iş sahəsidir. Bu mənada demək olar ki, vergi planlaşdırma strategiyaları vergiyə müqavimət göstərməməklə könüllü olaraq vergi ilə uyğunluğun təmin edilməsinə yönəldilmişdir (Y.A.Kəlbiyev, T.M.Hümbətov 2018: 28).

Nəticədə, ölkələrdə tətbiq olunan vergi qanunvericiliyi sadə, asan və başa düşülən bir quruluşdan uzaqdırsa və daim dəyişdirilərsə, yəni vergi sadəliyi prinsipi nəzərə alınmırsa, vergiyə uyğunluq get-gedə azalacaqdır. Vergi qanunvericiliyinin mürəkkəbliyi vergi ödəyicilərində bəzi problemlərə səbəb ola bilər.

Buna görə vergi ödəyicisinin vergi uyğunluğunu təmin etmək üçün vergi qanunvericiliyini sadələşdirərək qanunvericilikdəki qarışıqlığı azaltmaq vacibdir.

Vergi ödəyicilərinin qanuna uyğun hərəkət etmə qabiliyyəti, qanunların anlaşılan, tətbiq oluna bilən və açıqlığıyla sıx bağlıdır. Vergi sistemimizi nəzərə alsaq, davamlı qanun dəyişiklikləri hazırda qeyri-kafi və təsirsiz olan vergi qanunvericiliyini daha da mürəkkəbləşdirə bilər.

Yuxarıda göstərilən düzəlişlərə əlavə olaraq, Nazirlər Kabinetinin qərarları, əsasnamələr, bildirişlər və digər ikinci dərəcəli qanunvericilik aktları ilə tətbiq olunan müxtəlif qaydalar və təcrübələr nəticəsində vergi qanunvericiliyinin anlaşılması çətinləşir. Bu baxımdan uzunmüddətli vergi siyasətlərini planlaşdırmaq, strateji hədəfləri seçmək və siyasətlərin həyata keçirilməsi üçün tənzimləmələr etmək vacibdir.

Vergi cərimələrindən yayınma

Vergi ödəyicilərinin və vergi işçilərinin vergi qanunlarında nəzərdə tutulmuş vəzifələrini yerinə yetirmələri səbəbindən dürüst vergi ödəyicilərinin hüquqlarını qorumaq və kifayət qədər dürüst davranmayanların cəzalandırılması üçün cinayət müddəaları qəbul edilmişdir.

Ədalətsizlik yaradan qanunsuz hərəkətlərə tətbiq olunan sanksiyalar kimi təyin olunan vergi cərimənin məqsədi vergi ödəyicilərinin vergi itkiləri və yayınmalarına müraciət etmələrinin qarşısını almaq və vergi yığımının ən az itki ilə həyata keçirilməsini təmin etməkdir (Y.A.Kəlbiyev, T.M.Hümbətov 2018: 11).

Bunun üçün vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün qanunlara daxil olan vergi cinayətləri və cəzaları yaxşı müəyyənləşdirilməli və vergidən yayınma cəmiyyətə qarşı digər cinayətlər kimi qiymətləndirilməli və güzəştə getmədən tətbiq edilməlidir.

Güzəştə getmədən və effektiv şəkildə tətbiq olunan vergi cərimələri vergi ödəyicilərini düzgün bəyannamələr verməyə və qanuni məhdudiyyətlər daxilində vergi planlaşdırmasına yönəldəcəkdir.

Əks təqdirdə, vergi cərimələri eyni vəziyyətdə olan hər kəsə ədalətli və eyni dərəcədə tətbiq edilmirsə, cəza sanksiyaları təsirli və inandırıcı deyilsə, vergitutma ilə könüllü riayət edən müəssisələr, xərcə düşdüklərini düşünərək könüllü vergitutmadan imtina edə, beləliklə vergidən yayına bilərlər. Əsas etibarı ilə, vergi cərimələrinin mülayimliyi və effektiv tətbiqi vergi itkilərinin və yayınma hallarının azalmasına səbəb olacaqdır.

Nəticə

Vergi planlaşdırması, vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hədlərdə sahibkarlıq subyektlərinin vergilərə və uyğunlaşma proseslərinə qarşı cavablarını idarə edərək vergi yükünü minimuma endirmək məqsədi ilə vergi qənaətinin təmin edilməsidir. Vergi ödəyiciləri vergi qanunları ilə müəyyən edilmiş hüquqlardan istifadə nəticəsində az vergi ödəməklə vergini minimuma endirə bilərlər.

Vergi planlaşdırması, qanunla ziddiyyət təşkil etməyən tənzimləmələrdən faydalanma nəticəsində vergi ödəyicilərinə vergi yükünü azaltmaq üçün göstərilən səylər olaraq təyin olunur və şirkətlərin vergi vəziyyətlərinə dair qərar verəcəyi bir müddətə işarə edir.

Müəssisələr vergi planlaması nəticəsində əldə ediləcək mənbələrdən fəaliyyətlərində yenidən istifadə edə bilərlər. Bundan əlavə, vergi planlaması edərək digər müəssisələrə qarşı rəqabət üstünlüyü təmin edərək prestij yolunda irəlidə ola bilərlər. Bəzi müəssisələr qanunsuz metodlardan istifadə edərkən, bəziləri vergi planını tətbiq etməklə vergi yükünü azaltmağa çalışırlar.

Müəssisələrin öz ləyaqətlərinə və institusionalizmlərinə xələl gətirməmələri və heç bir cinayət hadisəsi ilə qarşılaşmamaları vacibdir. Bu baxımdan, müəssisələri vergi planlaşdırmasını həyata keçirməyə yönəldə biləcək tətbiqetmələr inkişaf etdirilməlidir.

Vergi qanunvericiliyi sadə və başa düşüləndir, vergi inzibatçılığı və effektiv vergi yoxlamasının effektiv quruluşu, vergi cərimələrinin çəkindirici xüsusiyyəti, mühasibat və məsləhət xidmətlərinin yayılması, dövlət idarəetməsinin effektivliyi, vergi etikası və məlumatlılığı müəssisələrə çatdırmaq və bunun qarşısını almaqdır.

References

1. Kalbiyev YA, Humbatov TM, (2018) "Tax calculations", Baku, "Science and education", 325 pages.
2. Kalbiyev YA, Maharramov RB, Rzayev P.Q. (2013) "Tax system of foreign countries". Textbook. Baku, "University of Economics" Publishing House, 555 pages.
3. Majidov M. (2013) "Tax system", Baku, "Science", 269 pages.
4. Mammadov A. (2014) "Introduction to tax", Shamakhi, "Marif" 418 pages.
5. Skvortsov OV (2018) Execution of tax accounting and tax planning in the organization: textbook / Skvortsov O.V. -Moscow: KnoRus, -194 p.

Rəyçi: prof. Y.Kəlbiyev

Göndərilib: 14.04.2021 Qəbul edilib: 15.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/257-260

Səbinə Rizvan qızı Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
sebine_abdullayeva_2015.mail.ru

İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ VERGİ YIĞIMININ EFFEKTİV QURULMASI

Açar sözlər: *vergi, vergi yığımı, vergi auditi, qanunvericilik, cərimə, vergidən yayınma, vergi sistemi, dövlət siyasəti*

Establishing the effective tax collection in the developing countries
Summary

İn the contemporary condition one of the main the way which leads to the social and economical development is the correctly organized tax system. For this reason tax which is the main profit center for the government should be checked by the tax audit in order to provide budget for state. Specially during the last years modern organized and integrated world practice which brings new technology to the system is observed in the developing countries. Development of the economy is directly depend on the correct and timely collection of the tax payments. Lacks in the tax legislation, tax collection and tax audit which was indicated in the article are affecting to the economy of the developing countries. Government should give strong efford to eloborate the barriers and work attentively for this challenge.
Key words: *tax, tax collection, tax audit, tax legislation, fine, tax sistem, government policy*

Giriş

Bu məqalə bəzi ölkələrin vergi qanunlarına nə dərəcədə əməl etdiklərinin təcrübəsini şərh edir və xüsusi ilə də vergi yayınması yüksək dərəcədə olan ölkələrin vergi sistemini inkişaf etdirmək üçün ümumi qaydalar təklif edir. Vergi qanunvericiliyinin məqsədlərindən biri vergi ödənməsini vaxtında və tez bir şəkildə həyata keçirməkdir. Vergidən yayınma üçün cərimələr təyin etmək və ya vergi ödəyicisinin hüquq pozuntusu vergi qanunvericiliyinin meqsədlərinə aid deyil.

Effektiv qurulan vergi qanunvericiliyi

Könüllü şəkildə vergi qanunvericiliyinə riayət etmək vergi ödəyiciləri arasında ruhlandırıla bilər.Əgər qanunvericilik vergiyə riayət etməməyin müəyyən olunması və düzgün şəkildə cərimələnməsi üçün effektiv yol tapsa könüllü vergiyə riayət etməni stimullaşdıra bilər. Effektiv qurulan vergi qanunvericiliyi səmərəli vergi qanunvericiliyi ilə qarışdırımamalıdır. (11.s, 26) Vergi yığımının xərci aşağı olduğu təqdirdə vergi idarə edilməsi effektiv hesab oluna bilir. Effektiv idarə etmənin məqsədi yalnız könüllü vergiyə əməl etmək dərəcəsi deyil, əsas faktor yüksək dərəcədə vergidən yayınmanın aradan qaldırılması və müvafiq həll yolu tapılmasıdır.

Dövlət və onun siyasətinə inam

Müxtəlif səbəblər vergidən yayınmaya gətirib çıxara bilər, onlardan biri də cəmiyyətin qurumların dövlət və onun iqtisadi siyasətinə nə dərəcədə dəstək olmağıdır. Deyə bilərik ki, vergi ödəyicilərinin dövlət və onun siyasətini qəbul etmə müstəqilliyinin verilməsi vergiya əməl etməyə gətirib çıxara bilər. Bəzi təcrübədə müşahidə etdiyimiz ölkələr var. Vergi ödəyicilərini vergi ödəməyə ruhlandıran amillərdən biri də onların dövlət və onun siyasətinə inanmağıdır. İnanmaq dedikdə sahibkar olan bir şəxs özünün müəssisəsində olan maliyyə çətinlikləri ilə bağlı dövlətdən dəstək ala biləcək, o təqdirdə ki, bu şəxs gələcəkdə gəlir əldə edə bilmə ehtimalını müvafiq hesablamalar və təxminlərlə sübüt edə biləcək. Bu halda əgər sahibkar gəlir əldə etməyə nail olsa, bu həm də dövlət üçün gəlirli olacaq, çünki həmin şəxs vergi ödəyərək dövlətin gəlirini artırmış olacaq. Bəzi aşağıda sadalanan təcrübədə olan misalları bu məqaləyə əlavə edə bilərik. (6.s, 22) 1970-ci illərdə Çilidə hərbi hökümətin az xalq dəstəyi olduğundan bu ölkədə həmin vaxt könüllü vergiyə əməl etmək aşağı səviyyədə idi. Lakin bunun əksi olaraq, Argentina ictimayyətə tam olaraq dəstək göstərsə belə 1980-1990-cı illərdə ən aşağı dərəcəli vergi qanunverciliyinə əməl etmə müşayət edilmişdir. Həmin vaxtlarda Boliviyada demokratik hökumətin dəyişməsi vergi idarə edilməsində inkişafa gətirib çıxarmışdı. Şübhəsiz ki, vergi idarə edilməsinin effektiv təşkili vergiyə əməl olunma ilə müəyyən olunmur. Burada makroiqtisadi dəyişikliklərə daxil olan faiz dərəcələri və inflasiyanı vergi yığımında olan mənfi təsirlər kimi misal göstərmək olar.

Vergi idarə edilməsində çatışmazlıqlar

Qanunverciliyin və prosedurların sadəliyi vergi idare edilməsində vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətin keyfiyyəti vergi yığımı proseduruna təsir edir. İnkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə yüksək dərəcəli vergidən yayınma halı olduqda vergi idarəsi effektiv şəkildə müvafiq cərimələr müəyyən edərək vergi ödəyicisinin hərəkətlərini formalaşdıra bilər. (5.s, 40) Neticə olaraq aşağıdakı çatışmazlıqlar aradan qaldırılarsa effektiv vergi idarə edilməsinə nail olmaq olar:

1. **Qeydiyyatdan keçməmiş vergi ödəyiciləri.** Birinci çatışmazlıq potensial vergi ödeyiciləri və qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyiciləri arasında fərq yaradır.
2. **Dayanan vergi ödəyicisi.** İkinci çatışmazlıq qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyiciləri və ödənilən məbləğ arasındakı fərqi əks etdirir.
3. **Vergidən yayınma.** Üçüncü çatışmazlıq vergi ödəyicisinin hesabladığı və potensial vergi məcəlləsinə uyğun hazırlanmış vergi məbləği.
4. **Vergi ödəyicisinin hüquq pozuntusu.** Dördüncü və ən son çatışmazlıq vergi ödəyicisinin borclu olduğu məbləğ və vergi orqanları tərəfindən hesablanıb müəyyən edilmiş ödənilən məbləğ.

Vergi yığımı prosesini inkişaf etdirmək üçün vergi orqanları effektiv hərəkət edib bu çatışmazlıqları aradan qaldırmalıdır. Yuxurıda sadalanan çatışmazlıqların hər birini aradan qaldırmaq üçün obyektiv məlumatlar seçilməlidir. Qeydiyyatdan keçməmiş vergi ödəyicisini müəyyən etməyin ilkin şərti kimi vergi ödəyicisinin vahid reyestri olması əsas şərtlərdən hesab olunur. Vergi ödəyicisinin vahid reyestri vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi və bununla bağlı məlumatlardan ibarət olur. Vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsinə ad, soyad, kommersiya biznes adı, ünvan, biznes fəaliyyəti və vergi ödəyicisinin ödəyəcəyi verginin növü kimi məlumatlar daxildir.

İqtisadi baxımdan nəzar yetirsək, gəlirləri az olan ölkələrin Ümum Daxili Məhsulunda vergi gelirlərinin payı 10-20% təşkil etdiyi halda inkişaf etmiş ölkələrdə bu təxmini 40% təçkil edir. Bu inkişaf etməkdə olan ölkələrin fundamental xarakterlərindən yəni aşağı dərəcəli inkişaf etmiş bank sistemi və ya yayılmış olan qeyri-qanuni işçi və bazar münasibətindən qaynaqlana bilər. İnkişaf etmiş ölkələr gəlir yığımı zamanı xeyli məhdudiyyələr ilə rastlaşırlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələri vergi yığımı zamanı geri qoyan səbəblərə iki əsas problemi qeyd etmək olar. (8.s, 31) Bunlar inkişaf etmiş informasiya və telekominikasiya sistemlərinə və avadanlıqlarına beynəlxalq səviyyəli qeydiyyatlarının olmaması və bu sahədə işləyə biləcək təcrübəli mütəxəsislərin çatışmazlığıdır. Misal olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrdən olan Uqanda dövlət gəlirlərinin yığılmasında yığım idarəetmə və toplanmış məlumat informasiya sistemində böyük çətinliklərlə üzləşir. Başqa bir problem kimi iqtisadiyyatın nağd pul sistemi ilə işləməsidir və bu da öz növbəsində əməliyyatların düzgün nəzarət edilməsində maneələr yaradır. Qabiliyyətli işcilərin olamağı inkişaf etməkdə olan ölkələrin onları düzgün şəkildə dəyərləndirə bilməsindən aslıdır. Əks təqdirdə beyin axını baş verir və ölkə qabilliyyətli təcrübəli işçilərin azlığı problemi ilə üz-üzə qalır.

Vergi yığımında olan maneələr

Beynəlxalq şirkətlər və xarici investorların inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyəti vergi yığımı prosesinə təsir edən xarici siyasi faktor hesab olunur. Ölkələrdə yerli şirkətlərin yaxşı fəaliyyət göstərməməsi xarici şirkətlərlə işləmək üçün səbəb yaradır və bu da öz növbəsində vergidən gələn gəlirlərdə ciddi azalma ilə özünü biruzə verir. Vergi yığımında olan maneləri aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

1. **İkitərəfli vergi münasibətləri və dövlətin beynəlxalq şirkətlərə qarşı hüququnu itirməsi**
2. **Beynelxalq ticarətdə vergidən yayınma**
3. **Xarci investorlar üçün vergidən azad olamalar və vergi güzəştlərinin tətbiqi**

İkitərəfli vergi münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrin gəlirlərinin azalmasına səbəb olan faktorlardan hesab olunur . Bəs ikitərəfli vergi münasibətləri nə demekdir və məqsəd nədir? Ölkələr beynelxalq şirkətlərlə ikitərəfli müqavilə imzalayırlar və bunun nəticəsində və bu şirkətlər həmin ölkələrin sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Bəs bunun inkişaf etmiş faydası nədir? Bu ölkələrin iqtisadiyyatları zəif olduğundan vergi gəlirlərində azalma olamasına baxmayaraq onlar bu sazişə daxil olurlar. (9.s, 12)

Vergi auditində olan maneələr

Vergitutma proseduru inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə praktikada fərqli həyata keçirilir. Ona görə inkişaf etmiş ölkələrdə vergi araşdırması kontekstləşdirmə tələb edir. İki region arasında olan ən böyük fərqlərdən biri praktiki vergi auditidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi auditi ehtimalı vergidən yayınmadan çəkindirmə rolunu oynayır lakin bu inkişaf etmiş ölkələrdə belə deyil. Bu tədqiqatda müəyyən olunur ki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi audti üç ölçülü prosedurdan ibarətdir audit ehtimalı müəyyən etmə və sanksiya. Bu elmi tədqiqata görə bu sadalanan üç prosedur fərqlidir lakin ayrılmazdır və vergi auditi prosedurunun effektiv

həyata keçirilməsi üçün birlikdə işlənməlidir. Məsələn audit prosedurundan sonra aşkarlanma həyata keçirilməlidir. Əks halda bütün prosedur qeyri-effektiv olacaq. Vergi auditi nəticəsində hər hansı vergidən yayınma halı aşkarlandıqdan sonra müvafiq olaraq vergi qanunvericiliyinə uyğun şəkildə sanksiya tətbiq olunur. Sanksiya tətbiq olunmamış aşkarlanma bütün proseduru qeyri-effektiv göstərməyə səbəb olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə audit vergidən yayınma halı aşkarlanmadan həyata keçirilir ya da aşkarlanan halda sanksiya tətbiq olunmur. Çünki vergidən yayınanlar kompromisə girərək rüşvət və korrupsiya ilə bütün qurulmuş sistemi dağıdırlar. Vergi auditi sistemində iştirak edən vergi orqanları nümayəndələri dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində yüksək təcrübə əldə etmiş bacarıqlı mütəxəsislərdir. Onlar mütamadi normal olaraq indivualların şirkətlərin və başqa vergi ödəyicilərinin vergi öhətliklərinə düzgün əməl etnələrini yoxlayan zaman maliyyə göstəricilərini əməliyatlarını və qeydlərini əsas götürürlər Lakin vergi orqanlarının nümayəndələri vergi auditi zamanı aşkar edilən tipik rüşvət və karrupsiya hallarının göstəricilərindən xəbərsiz ola bilərlər. Vergi orqanları nümayəndələri öz şübhələrinə əsasən aşkar etdiyi rüşvət və karrupsiya hallarına uyğun vergi qanunverciliyinə müraciət edirlər. Vergi orqanları nümayəndələri ölkənin vergi qanunvericiliyinə dövlət siyasətinə və prosedurlara yaxşı bələd olmalı və rüşvət və vergidən yayınma halları ilə üzləşdiyi zaman öz təcrübə və biliklərini yaxşı nümayiş etdirməyi bacarmalıdır. Rüşvət və karrupsiya hallarını gizlətmək üçün vergi ödəyiciləri eyni üsullardan istifadə edirlər onlardan biri də gəlirlərini gizlərmək. Vergi nümayəndələrinin sorğu zamanı istənilən araşdırma real olaraq vergi ödəyicisinin vergi öhtəliklərini düzgün müəyyən etməkdir. Şübhələrə əsasən toplanılan dəlillər nəticəsində cinayət işinin açılması vergi nümayəndələrinin yox hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəsi hesab olunur. Rüşvət də daxil olmaqla karrupsiya əməliyyatları vergi auditi zamanı şirkətin və ya şəxsin maliyyə hesablarında aşkarlana bilər və ya başqa şübhələrə əsasən müəyyən oluna bilər. Çox zaman vergi orqanları nümayəndələri vergi auditi zamanı karrupsiya hallarının göstəricilərini vergi ödəyicisinin kitabda olan maliyyə hesabatlarına baxış zamanı müəyyən edirlər. Ümumi olaraq şirkətin maliyyə hesabatlarını yoxlamaq vergi orqanlarının nümayəndələri üçün əlavə olaraq iş hesab olunmur və normal fəaliyyətindən biridir. Maliyyə hesabatlarına əsasən yoxlanış zamanı vergi ödəyicisinin gəlirlərini müəyyən etmək və bu gəlirlərə əsasən gəlir vergisini, vergiyə cəlb olunan və olunmayan xərclərin dəqiqliyini yoxlamaq vergi auditi procedurunun mütamadi etdiyi fəaliyyətdir. Vergidən yayınma hallarını müəyyən etmək üçün vergi auditini həyata keçirən şəxslər eyni analitik bacarıqlardan treyninqlərdən istifadə etməli və nəticə olaraq öz mühakimələrinə əsasən vergidən yayınma halını müəyyən etməlidir. Vergi auditini həyata keçirən vergi orqanları nümayəndələrini və auditorları karrupsiya hallarının müəyyən olunmasında dəstək olamq üçün vergi idarələri 3 pilləyə əsaslanan riskə əsaslanan yanaşma qəbul edirlər. Bəhs etdiyimiz 3 pillə aşağıdakılardan ibarətdir

1. Zəka
2. Şüur
3. Təlim

Planlama audit nümayəndələri üçün vacib mərhələ hesab olunur və burada onlar dəqiq düzgün məlumatı haansı mənbədən əldə edə bilərlər deyə düşünürlər. Daxili audit və media hesabatları internet infarmasiya əldə olunmasında dəyərli mənbə hesab olunur. (10. s, 11) Bazar qiymətləri üçün faktlara əsasən yığılmış məlumatlar vergi ödəyicisinin pozisiyasini biznes normaları ilə müqayisə etməkdə yardımçı olardınız. Lazımlı və müvafik məlumatların yığılması üçün vergi auditini yoxlanış planında aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmalıdır:

1. Əgər hansısa bir istinad gizlədilmiş korporativ məbləğə gətirib çıxarırsa bu zaman daxili audit hesabatları və ona uyğun sənədlər yenidən yoxlanışa götürülür.
2. Başqa tənzimləyici dövlət orqanları tərəfindən doldurulan hesabatların sürətiə baxış olmalıdır.
3. Xarici müəssisələr ilə fəaliyyət müqavilələr qiymət razılaşmaları transfer olunmuş məbləğin detalları nəzərə alınır.
4. Daxili və başqa açıq mənbələrə baxış olmalıdır.

Nəticə və təkliflər

Müasir şəraitində sosial-iqtisadi inkişafa nail olmağın əsas yollarından biri də düzgün qurulmuş vergi sistemidir. Məhz buna görə də dövlətin əsas gəlir mənbəyi olan vergi düzgün şəkildə yığılmalı və vergi orqanları nümayəndələri tərəfindən audit olunmalıdır. Xüsusən də son dövrlərdə düzgün, müasir təşkil olunmuş, daha çox yeni texnologiya ilə birlikdə inkişaf etmiş ölkələrdən götürülmüş praktikaya əsaslanan vergi auditi vergi ödəyicilərinin və vergi orqanları nümayəndələrinin işini rahatlaşdırmışdır. Bunun başlıca səbəbi ölkənin qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyanın güclənməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın normal inkişafı vergi yığımı prosesinin düzgün və vaxtında həyata keçirilməsindən çox aslıdır. Məqalədə sadaladığımız vergi idaredilməsində, vergi yığımında, vergi auditində olan çatışmazlıqlar hamısı bir başa inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafına bir başa təsir edir. Dövlət bu məqsədlə əlindən gələni edib hər bir çatışmazlıq üzərində diqqətlə çalışıb aradan qaldırmağa nail olmalıdır.

References

1. Linnea Mills- Barriers to increasing the tax revenue in developing countries -2017
2. Richard Bird-8 İmproving Tax Complience-1992
3. Timothy Besley -Why do developing countries tax so little ? –2014
4. Niu Yongzhi (2010)- Tax audit impact on voluntary compliance
5. Nyakamba Daniel Mirera (2011)- The effects of tax audit on revenue collection-case of Kenya Revenue Authority
6. Jean Bosco Harelimana- The effects of tax audit on revenue collection in Rwanda
7. The dynamic effects of tax audits- William Elming
8. Tax evation and inquality (2017)- Gabriel Zucman
9. Progressive wealth taxation (2019)- Emmanuel Saez
10. Audit quality research report (2013)- Jimmy Bing
11. Audit reporting for going-concern uncertainty (2013)- Elizabeth Carson

Rəyçi: dos. M.Həsənov

Göndərilib: 16.04.2021 Qəbul edilib: 17.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/261-264

Emin Teymur oğlu Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
eminmmdv98@gmail.com

İNFORMASİYA SİSTEMLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ TƏCRÜBƏ VƏ HÜQUQİ BAZANIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ: MÖVCUD PROBLEMLƏR

Açar sözlər: *informasiya sistemləri, informasiya sistemlərinin tənzimlənməsi, informasiya qanunvericiliyi, milli informasiya siyasəti, milli-hüquqi təcrübə*

Comparative analysis of experience and legal basis on regulation of information systems: existing problems

Summary

Information systems are one of the objects of public relations regulated by information-legal norms. An information system is a regulated set of information technologies and documents. The existence of an appropriate legal framework for the regulation of information systems is important. After gaining independence, one of the main goals and objectives of the state was to form an appropriate legislative framework in this area. The formation and development of information systems is one of the important components of national information policy. This article examines information systems, national legal practice in regulating information systems, comparative analysis of the legal framework as part of national information policy and current issues.

Key words: *information systems, regulation of information systems, information legislation, national information policy, national legal practice*

Giriş

"İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, informasiya sistemi – informasiya texnologiyaları və sənədlərinin təşkilati və texniki qaydada, o cümlədən hesablama texnikasından istifadə edilməklə, nizamlanmış məcmusudur. İnformasiya sistemi dedikdə, informasiyanın yaradılması, yığılması, işlənməsi, saxlanması, axtarışı, yayılması zamanı, hesablama və rabitə texnikasını tətbiq etməklə istifadə edilən üsul və vasitələr sistemləri ilə sənədlərin nizamlanmış məcmusu başa düşülür. İnformasiya sistemi informasiya texnologiyaları və sənədlərinin nizamlanmış məcmusudur. İnformasiya sistemi anlayışını formalaşdırmaq üçün bu nizamlanma təşkilati və texniki qaydada olmalı, eyni zamanda hesablama texnikası kimi ənənəvi sınanmış üsullarla yanaşı, digər müasir vasitələrdən istifadə edilməlidir. Kitabxanalar, arxivlər, məlumat bankları və s. özlüyündə ayrıca informasiya sistemləridir, təşkilati - texniki qaydada, müasir texnoloji vasitələrdən istifadə edilməklə informasiya daşıyıcılarının məcmusunu idarə edir. İnformasiya sistemləri qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada təşkil olunur, informasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə məqsədilə elmi-texniki və digər informasiya sistemləri, arxivlər, başqa müəssisələrlə birgə fəaliyyət proqramları və müqavilələr əsasında qarşılıqlı əlaqəyə malik olur. (3, s. 232)

İnformasiya sistemlərinin tənzimlənməsi üzrə hüquqi baza və milli təcrübənin öyrənilməsi üçün milli informasiya siyasətinin inkişaf dinamikasına nəzər yetirmək məqsədəuyğun olardı. Azərbaycan Respublikasında milli informasiya siyasətinin həyata keçirilməsində şərti olaraq üç dövr ayırmaq olar: 1) Müstəqillik əldə olunduqdan Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiyanın qəbuluna qədər olan dövr; 2) 2003-cü ildən 2014-cü ilə qədər, yəni Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyanın qəbuluna qədər olan dövr; 3) 2014-cü ildən bu günə qədər davam edən dövr.

Birinci dövrdə müstəqilliyin yenicə əldə olunduğu bir dönəm olduğu üçün respublika daxilində bütün sahələrdə olduğu kimi, informasiya sahəsində də boşluqlar mövcud idi. Belə bir şəraitdə insan hüquq və azadlıqlarının normal təminatından söhbət gedə bilməzdi. Ona görə də hər şeydən əvvəl, keçmiş SSRİ-nin qalıqlarının təmizlənməsinə xüsusi diqqət ayrılırdı. "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" 6 avqust 1998-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə dövlət orqanlarına bu sahədə tapşırıqların verilməsi, senzuranın ləğvi, müvafiq qanunvericilik aktlarının ("Məlumat azadlığı haqqında", "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" və s. Azərbaycan Respublikası Qanunlarının) qəbul edilməsi kimi tədbirlər ölkədə məlumat azadlığının təmin olunmasına istiqamətlənmişdi. Tədricən milli layihələr işlənib hazırlanmağa başlandı və bu

layihələrdə İKT-nin tətbiqinə geniş yer verilirdi. Demək olar ki, respublika ərazisini bütünlüklə əhatə edən mobil telefon şəbəkəsi formalaşdırıldı və rabitə kanallarının rəqəmsal rejimə keçirilməsinə dair layihələr işlənib hazırlandı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, respublikada cari vəziyyəti mənfi xarakterizə edən bir çox amillər hökm sürürdü: 1) ölkədə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı aparılan işlərin istiqamətlərini və onların prioritetlərini təyin edən, görülən işlərin əlaqələndirilməsini təmin edən məqsədyönlü dövlət siyasətinin hələlik tam müəyyən edilməməsi; 2) informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquqi normativ bazanın tam işlənilməməsi; 3) bir tərəfdən ölkənin keçid iqtisadiyyatı dövrü yaşaması, digər tərəfdən isə Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-nin işğal olunması nəticəsində bir milyondan çox qaçqının və məcburi köçkünün mövcud olması ilə əlaqədar, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə hökumətin yetərincə maliyyə vəsaitləri ayırmaq imkanlarının olmaması; 4) ölkənin keçid iqtisadiyyatı dövrü yaşaması ilə əlaqədar olaraq inkişaf etmiş ölkələrə "beyin axınının" mövcudluğu; 5) informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının imkanları və üstünlükləri barədə geniş əhali kütlələrinin az məlumatlı olması; 6) informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində yüksək səviyyəli mütəxəssislərin çatışmazlığı; 7) ölkə miqyasında kompüterləşdirmənin səviyyəsinin aşağı olması; 8) təhsilin bütün səviyyələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə əlaqədar olan fənlərin tədrisinin müasir dövrün tələblərinə cavab verməməsi; 9) informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinə görə şəhər və rayonlar arasında kəskin fərqin olması; 10) Azərbaycan dilinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində geniş istifadə olunmasında ciddi problemlərin olması; 11) İKT sahəsində Azərbaycan dilində ədəbiyyatın azlığı; 12) ümummilli informasiya resurslarının formalaşması prosesinin həddən artıq ləng getməsi; 13) Respublikanın informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində bir çox beynəlxalq inteqrasiya yönümlü layihələrdə fəal iştirak etməməsi; 14) Respublikada qüvvədə olan telekommunikasiya tariflərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə maneələr yaratması; 15) telekommunikasiya sahəsində innovasiyaların tətbiqini ləngidən və azad rəqabətə mane olan dövlət inhisarının mövcudluğu. (1)

Sadalanan bütün bu problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə 2003-2012-ci illər üzrə Milli Strategiyanın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq olunması əsas etibarilə, ikinci mərhələnin başlanğıcı oldu. Bununla da, ölkə daxilində milli informasiya siyasətinin əsas istiqamətləri sürətlə icra olunmağa başlandı. Bu Strategiyada əks olunan məqsəd və vəzifələr, habelə prioritet istiqamətlər "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)" və "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nda (Elektron Azərbaycan) nəzərdə tutulmuş tədbirlərlə ardıcıl şəkildə həyat keçirildi. Üçüncü mərhələdə artıq formalaşmış informasiya cəmiyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi və müasir vətəndaşın cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilməsi müşahidə olunur. 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya və onun icrası üçün qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı" mərhələlərlə icra olunmaqda davam edir.

Milli Strategiyaların informasiya sahəsində qanunlarla müqayisəsinə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Strategiyalarda müəyyən edilən fəaliyyət istiqamətləri "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində nəzərdə tutulan dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri ilə uzlaşır. Bu istiqamətlərdən bir neçəsinə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirmək məqsədəmüvafiqdir.

Milli informasiya fəzasının və milli informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması. Milli informasiya fəzası (məkanı) dedikdə, informasiya ehtiyatlarının, informasiya sistemlərinin və informasiya texnologiyalarının, habelə bütövlükdə informasiya infrastrukturunun məcmusu başa düşülür. Mülkiyyət və ya məkan xüsusiyyətlərinə görə dövlət orqanlarının informasiya sistemləri (onların mülkiyyətində olan informasiya ehtiyatları, proqram-texniki, şəbəkə və idarəetmə vasitələri, informasiya xidmətləri və s.), özəl müəssisələrin informasiya sistemləri, ictimai təşkilatların informasiya sistemləri, ayrı-ayrı şəxslərin informasiya ehtiyatları və s. fərqləndirilir. Təyinat sahəsi xüsusiyyətlərinə görə milli informasiya məkanında: elm, təhsil və mədəniyyət; maliyyə və iqtisadiyyat; səhiyyə və ekologiya; rabitə və nəqliyyat; sənaye, tikinti və aqrar təsərrüfat; hüquq-mühafizə, hərbi və s. tərkib elementləri ayrılır. Zaman xüsusiyyətlərinə görə aktual və arxiv informasiya sistemləri olur. Daxil olma növünə, mühafizə və ya hüquqi rejiminə görə milli informasiya məkanında açıq və qapalı informasiya sistemləri fərqlənir. (2, s. 71-72)

2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiyada milli informasiya ehtiyatları istiqaməti üzrə nəzərdə tutulan bütün tədbirlər milli informasiya məkanının formalaşdırılması məqsədilə müəyyən olunmuşdur: 1) vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması; 2) elektron informasiya məkanında Azərbaycan dilinin geniş istifadəsinin təmin olunması; 3) milli tarixi, ədəbi və mədəni irsin qorunub saxlanması və təbliğində, o cümlədən kitabxana, muzey və arxiv işlərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunması; 4) milli azlıqların mədəni inkişafına xidmət edən informasiya resurslarının formalaşdırılmasına şərait yaradılması; 5) milli informasiya resurslarının beynəlxalq aləmə çatdırılması üçün onların ümumdünya elektron informasiya

məkanına inteqrasiyası; 6) Azərbaycan diasporuna elektron informasiya dəstəyinin təmin olunması; 7) internetin Azərbaycan seqmentinin genişləndirilməsi, milli axtarış saytlarının inkişaf etdirilməsi; 8) Azərbaycan dilli proqram təminatının yaradılması və inkişaf etdirilməsi.

Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması, habelə onların müvafiq informasiya ilə təmin olunması üçün şərait yaradılması. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təhsilin təkmilləşdirilməsi, İKT sahəsində milli kadrların hazırlanması və ölkədə minimal İKT savadlılığının təmin olunması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə sosial yönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsi, elektron hökumətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi kimi istiqamətlər informasiya cəmiyyətinin qurulduğu ilkin dövrlərdə cəmiyyət üzvlərinin aktivliyini artırmaq məqsədi daşıyırdı (2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya). Sonradan 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyada öz əksini tapmış e-təhsil, e-səhiyyə, e-vətəndaş istiqamətləri bilavasitə insanların müxtəlif sahələr üzrə hüquqlarının təminatına yönəlmişdir.

İnformasiya iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi. İnformasiya sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətləri sırasında informasiya ehtiyatları, sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri üzərində mülkiyyətin bütün formalarının inkişafına, informasiya məhsulları və xidmətləri bazarının formalaşmasına yardım edilməsi, informasiya məhsulları və xidmətləri bazarında informasiya münasibətlərinin subyektləri, o cümlədən xarici subyektlər tərəfindən inhisar fəaliyyəti və haqsız rəqabətin qarşısının alınması və yol verilməməsi xüsusi mövqeyə malikdir çünki yalnız azad bazar rəqabətinin olduğu bir şəraitdə informasiya sahəsinin inkişaf etdirilməsi real ola bilər. Ona görə də 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya elektron iqtisadiyyat istiqaməti üzrə elektron ticarətin həyata keçirilməsi, elektron ödənişlərin geniş miqyasda istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması, informasiya xidmətləri sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorlarında geniş tətbiq olunmasının stimullaşdırılması və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçid üçün şəraitin yaradılması tədbirlərinin icrasını zərurət kimi müəyyənləşdirir.

İnformasiya sahəsində dövlət siyasətində elmi inkişafa üstünlük verilməsi. İnformasiyalaşdırma mühitində elmi-texniki və istehsal siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, habelə informasiyalaşdırma layihələri və proqramlarının dəstəklənməsi, onların işlənməsi və həyata keçirilməsi üçün investisiyaların cəlb olunması sisteminin və stimullaşdırma mexanizminin yaradılması istiqamətləri müvafiq qanunun 3-cü maddəsində əks olunmuşdur. Bunun əsasında Strategiyalarda elmi-texniki və istehsalat potensialının yüksəldilməsinə, yüksək texnologiyalar üzrə elmi-texniki potensialın gücləndirilməsinə, o cümlədən kadr hazırlığına yönəlmiş fəaliyyət istiqamətləri üzrə tədbirlər planlaşdırılmışdır. Müasir dünyada rəqabətə tab gətirmək üçün, ilk növbədə, təhsilə, zəngin biliklərə, informasiya texnologiyalarına arxalanmaq lazımdır. Elmtutumlu informasiyanın yaradılması, əldə edilməsi, istehsal prosesinə praktik tətbiqi təkcə sosial-iqtisadi inkişafın deyil, həm də qlobal rəqabətin mühüm şərtidir. İnformasiya cəmiyyətinin əsas kapitalı bilik, informasiya və bu informasiyanın daşıyıcısı olan şəxs olub, yeni keyfiyyətli biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın yaranmasını, mükəmməl innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir. (5, s. 129-130)

İnnovasiya infrastrukturunu təşkil edən əsas elementlərdən biri İKT-profilli texnoparklardır. "Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya"da innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, o cümlədən texnoparklar, texnoloji mərkəzlər, biznes inkubatorları şəbəkəsinin genişləndirilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Texnoparkların əsas məqsədləri: innovativ məhsulların kommersiyalaşdırması; müvafiq sferada iqtisadi artımın stimullaşdırılması; elmi-texniki potensialdan istifadə intensivliyinin artırılması; regionun sosial-iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və s. (4, s. 71-72)

Bundan başqa, Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasında elmin informasiya təminatının inkişaf etdirilməsi üçün ölkə kitabxanalarının elmin müxtəlif sahələrinə aid ədəbiyyatla təmin olunmasının yaxşılaşdırılması, informasiya mübadiləsi üçün qabaqcıl telekommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, müasir informasiya texnologiyalarından, elektron jurnallardan, telekonfranslardan və s.-dən istifadənin inkişaf etdirilməsi, elmin müxtəlif sahələrində kompüter vasitəsilə sınaqların aparılması, fənlərarası yanaşma çərçivəsində elmi modellərdən və göstəricilərdən ibarət Milli İnformasiya Bankının təşkili, elmin təşkilini, idarə olunmasını və alınmış elmi nəticələrin tətbiqini gücləndirmək məqsədi ilə "elektron elm" modelinin hazırlanması və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqinə diqqət yetirilməlidir.

Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi sahəsində müxtəlif hüquqi, texniki və təşkilati tədbirlər müəyyənləşdirilmiş və hal-hazırda da icra olunmaqda davam edir. Məsələn, "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" yuxarıda sadalanan bir neçə istiqamətin həyata keçirilməsi məqsədilə təsdiq edilmişdir.

Müasir dövrdə informasiya mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması informasiya sahəsində hüquqların realizəsində ən böyük maneələrdən biridir. Ona görə də İKT sahəsinin inkişaf hədəfləri nəzərə alınmaqla, sektorun tələbatına uyğun təhsilin müxtəlif səviyyələri üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması milli informasiya siyasətinin əsas istiqamətləri sırasında xüsusi çəkiyə malikdir.

Nəticə

Milli informasiya məkanının formalaşdırılması istiqamətləri ayrı-ayrılıqda milli-mədəni irsin qorunub saxlanmasını əhatə edir. Lakin mədəni dəyərlərin bəşəriyyət üçün son dərəcə vacib olduğunu nəzərə alaraq, informasiya sahəsində milli informasiya siyasətinin ayrıca bir istiqaməti kimi milli kontentin inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir. Bu istiqamət eyni zamanda, Azərbaycan xalqının dünyada tanınmasına xidmət edir. Məsələn, 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyada nəzərdə tutulan bəzi tədbirlər - Azərbaycan tarixi, vətənpərvərlik mövzuları, ədəbi və mədəni irs üzrə internet resurslarının (rəqəmli arxivlərin) yaradılması və inkişaf etdirilməsi, milli-mədəni nailiyyətlərə, yerli xalqların və milli azlıqların adət-ənənələrinə həsr olunmuş elektron resursların formalaşdırılması və s. milli-mədəni irsin qorunub saxlanmasında əvəzsiz rola malikdir.

References

1. “National Strategy on Information and Communication Technologies for the Development of the Republic of Azerbaijan (2003-2012)” approved by the Order of the President of the Republic of Azerbaijan No. 1146 dated February 17, 2003 http://www.e-qanun.az / framework / 1969
2. Aliyev E.A. Architecture and segmentation model of the national information space. // Problems of information society, 2014, №2, p. 71-72.
3. Aliyev A.I., Rzayeva G.A., Ibrahimova A.N., Maharramov B.A., Mammadrzali Sh.S. Information Law: Textbook. Baku, 2019, 447 p.
4. Aliyev A.G., Shahverdiyeva R.O. Issues of comprehensive assessment of the effectiveness of ICT-technoparks. // Problems of information society, 2011, №2, p. 71-72.
5. Hüseynova İ. The end of the transition period in the economic sphere makes it necessary to develop Azerbaijan on a scientific basis. // Strategic analysis, Azerbaijan's domestic and foreign policy, analytical journal on international relations, 2011, № 1 (2), p. 129-130.

Rəyçi: h.f.d A.İbrahimova

Göndərilib: 15.04.2021 Qəbul edilib: 16.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/265-267

Seymur Firdovsi Huseynov
Baku State University
master
seymurhuseynov7@gmail.com

THE ENVIRONMENT OF ELECTRONIC COMMERCE LEGAL AND TAX ISSUES

Summary

The growth of e-commerce in world trade has been so rapid that the legal systems of states and societies have been unprepared for the challenges that have arisen. These problems were not only related to the protection of consumer rights in the electronic environment, but also other legal, ethical and taxing issues. This article analyzes the legal and taxing problems posed by e-commerce, the conditions under which they arise, and the legislative techniques provided for in EU legislation in relation to the solution of these problems.
Key words: *e-commerce, taxation problems, legal problems, European value added tax*

Introduction

Businesses that operate on the Web must comply with the same laws and regulations that govern the operations of all businesses. If they do not, they face the same penalties—including fines, reparation payments, court-imposed dissolution, and even jail time for officers and owners — that any business faces. Businesses operating on the Web face two additional complicating factors as they try to comply with the law. First, the Web extends a company's reach beyond traditional boundaries. Second, the Web increases the speed and efficiency of business communications (1, p.25). Companies that do business on the Web expose themselves, often unwittingly, to liabilities that arise from today's business environment. That environment includes laws and ethical considerations that may be different from those with which the business is familiar. In this article, we will analyze the issues of borders, legal and ethical issues that arise when the Web is used in the commission of crimes, terrorist acts, and even the conduct of war, jurisdiction, and Web site content and how these factors affect a company's ability to conduct electronic commerce.

Borders and Jurisdiction. Territorial borders in the physical world serve a useful purpose in traditional commerce: They mark the range of culture and reach of applicable laws very clearly. Legal rules, languages, currency, and cultural customs differ from one country to another. In the physical world, geographic boundaries almost always coincide with legal and cultural boundaries. The limits of what constitutes acceptable behavior and the laws that are adopted in a geographic area are both influenced by that area's dominant culture (2, p.34). The geographic boundaries on culture are logical; for most of our history, slow methods of transportation and conflicts among various nations have prevented people from traveling great distances to learn about other cultures. Both restrictions have changed in recent years, however, and now people can travel easily from one country to another within many geographic regions. One example is the European Union (EU), which allows free movement within the EU for citizens of member countries (3, p.27). Most of the EU countries (Great Britain being a notable exception) now use a common currency (the euro) instead of their former individual currencies.

Copyright Issues. A copyright is a right granted by a government to the author or creator of a literary or artistic work. The right is for the specific length of time provided in the copyright law and gives the author or creator the sole and exclusive right to print, publish, or sell the work (4, p.43). Creations that can be copyrighted include virtually all forms of artistic or intellectual expression—books, music, artworks, recordings (audio and video), architectural drawings, choreographic works, product packaging, and computer software. In the United States, works created after 1977 are protected for the life of the author plus 70 years. Works copyrighted by corporations or not-for-profit organizations are protected for 95 years from the date of publication or 120 years from the date of creation, whichever is earlier (8, p.34). The idea contained in an expression cannot be copyrighted. Only the particular form in which an idea is expressed creates a work that can be copyrighted. If an idea cannot be separated from its expression in a work, that work cannot be copyrighted. For example, mathematical calculations cannot be copyrighted. A collection of facts can be copyrighted, but only if the collection is arranged, coordinated, or selected in a way that causes the resulting work to rise to the level of an original work (9, p.97). For example, the Yahoo! Web Directory is a collection of links to URLs. These facts existed before Yahoo! selected and arranged them into the form of its directory. However, most copyright lawyers would argue that the selection and arrangement of the links into categories probably makes the directory a copyrightable expression of the facts. The common practice of copying files from music CDs and placing those files on a portable music device, a smartphone, or a computer raises some interesting legal issues (5, p.67). This

type of copying is governed in the United States by the fair-use provisions of the copyright laws, which you learned about earlier in this chapter. The fair-use provisions as they relate to copying music tracks are, at best, unclear and difficult to interpret. Some lawyers would argue that a person has the right under the fair-use provisions to make a backup copy of a music CD track, but other lawyers would disagree (6, p.124). A person who makes one copy for a portable music device, a second copy for a computer, and a third copy on a CD for backup purposes would be less likely to be protected under the fair-use provisions, but some lawyers would argue that all three uses should be protected. Music that is purchased in digital form (as MP3 files, or through the Apple iTunes Store, for example) is often sold with specific restrictions on copying and sharing (7, p.13). Be sure to read and understand the terms under which you have purchased any digital music product before making copies, even for your own use.

Patent Issues. A patent is an exclusive right granted by the government to an individual to make, use, and sell an invention. In the United States, patents on inventions protect the inventor's rights for 20 years (11, p.143). An inventor can decide to patent the design of an invention instead of the invention itself, in which case the patent protects the design for 14 years. To be patentable, an invention must be genuine, novel, useful, and not obvious given the current state of technology. In the early 1980s, companies began obtaining patents on software programs that met the terms of the U.S. patent law. However, most firms that develop software to use in Web sites and for related transaction processing have not found the patent law to be very useful. The process of obtaining a patent is expensive and can take several years. Most developers of Web-related software believe that the technology in the software could become obsolete before the patent protecttion is secured, so they rely on copyright protection. One type of patent has been of special interest to companies that do business online. A U.S. Court of Appeals ruled in 1998 that patents could be granted on "methods of doing business." The business process patent, which protects a specific set of procedures for conducting a particular business activity, is quite controversial (13, p.57). In addition to the Amazon. com patent on its 1-Click purchasing method (which you read about in Chapter 4), other Web businesses have obtained business process patents. The Priceline.com "name your own price" price-tendering system, About.com's approach to aggregating information from many different Web sites, and Cybergold's method of paying people to view its Web site have each received business process patents.

Trademark Issues. A trademark is a distinctive mark, device, motto, or implement that a company affixes to the goods it produces for identification purposes. A service mark is similar to a trademark, but it is used to identify services provided. In the United States, trademarks and service marks can be registered with state governments, the federal government, or both (12, p.98). The name (or a part of that name) that a business uses to identify itself is called a trade name. Trade names are not protected by trademark laws unless the business name is the same as the product (or service) name. They are protected, however, under common law. Common law is the part of British and U.S. law established by the history of court decisions that has accumulated over many years. The other main part of British and U.S. law, called statutory law, arises when elected legislative bodies pass laws, which are also called statutes (10, p.87). The owners of registered trademarks have often invested a considerable amount of money in the development and promotion of their trademarks. Web site designers must be very careful not to use any trademarked name, logo, or other identifying mark without the express permission of the trademark owner. For example, a company Web site that includes a photograph of its president who happens to be holding a can of Pepsi could be held liable for infringing on Pepsi's trademark rights. Pepsi can argue that the appearance of its trademarked product on the Web site implies an endorsement of the president or the company by Pepsi.

Import Tariffs. All countries in the world regulate the import and export of goods across their borders. In many cases, goods can only be imported into a country if a tariff is paid. A tariff, also called a customs duty or duty, is a tax levied on products as they enter the country (1, p.56). Countries have many reasons for imposing tariffs, and a complete discussion of tariffs and the role they play in international economics and foreign trade policy is beyond the scope of this book. Goods that are ordered online are subject to tariffs when they cross international borders. Even products that are delivered online (such as downloaded software) can be subject to tariffs (9, p.234). Many online shoppers have been surprised when an item they ordered from another country arrives with a bill from their government for the tariff.

European Union Value Added Taxes. The United States raises most of its revenue through income taxes. Other countries, especially those in the EU, use transaction taxes to generate most of their revenues. The Value Added Tax (VAT) is the most common transaction tax used in these countries. A VAT is assessed on the amount of value added at each stage of production. A product that goes through five different companies on its way to the ultimate consumer would have VAT assessed on each of the five sales. In most countries, VAT is calculated at the time of each intermediate sale and remitted to the country in which that sale occurs. The EU enacted legislation concerning the application of VAT to sales of digital goods that became effective in 2003 (8, p.99). Companies based in EU countries must collect VAT on digital goods, no matter where in the EU the products are sold. This

legislation has attracted the attention of companies based outside the EU that sell digital goods to consumers based in one or more EU countries. Under the law, non-EU companies that sell into the EU must now register with EU tax authorities and levy, collect, and remit VAT if their sales include digital goods delivered into the EU (7, p.43). In 2015, new VAT rules became effective that require non-EU sellers to collect VAT at the rate levied in the buyer's country. There are currently 28 countries in the EU and most of them have different VAT rates, ranging from 17 percent (Luxembourg) to 27 percent (Hungary). Also, just as with U.S. sales taxes, many EU countries have multiple classifications of goods (such as food, medicine, and books) subject to the VAT at different rates (4, p.67). These multiple rates and categories can create an administrative nightmare for non-EU firms wishing to do business in the EU. EU-based firms, however, have the right to sell to customers anywhere in the EU and charge only the VAT rates applicable in the seller's country. This has prompted many non-EU firms to sell their digital goods to an EU distributor who then resells the products to EU customers.

Conclusion

To many people, the term "electronic commerce" means shopping on the part of the Internet called the World Wide Web (the Web). However, electronic commerce (or e-commerce) also includes many other activities, such as businesses trading with other businesses and internal processes that companies use to support their buying, selling, hiring, planning, and other activities. Some people use the term electronic business (or e-business) when they are talking about electronic commerce in this broader sense. For example, IBM defines electronic business as "the transformation of key business processes through the use of Internet technologies." Most people use the terms "electronic commerce" and "electronic business" interchangeably.

In this article, the term electronic commerce (or e-commerce) is used in its broadest sense and includes all business activities that use Internet technologies. Internet technologies include the Internet, the World Wide Web, and other technologies such as wireless transmissions on mobile telephone networks. Companies that operate only online are sometimes called dot-com or pure dot-com businesses to distinguish them from companies that operate in physical locations (solely or together with online operations); however, online business activity has become so integrated with everyday life in much of the world that few people worry about these distinctions any longer.

E-commerce seems to be everywhere these days. You can't go online without seeing article after article proclaiming that e-commerce is destroying brick-and-mortar stores. It can be difficult to decipher accurate information from manipulated data being spewed by alarmists on the internet. However, there is some truth to these overly apocalyptic statements. Studies predict that 65% of internet users will be digital buyers by the end of 2021. Not farfetched given how the data has been trending in recent years.

References

1. Alan Davidson, The law of Electronic Commerce, Cambridge University press, 2009 (T3)
2. Christopher T. Marsden, Internet Co Regulation: European law, regulatory governance and legitimacy in cyberspace, 2011. (i10)
3. Kenneth C. Laudon, Carol Guercio Traver, E-commerce, Pearson 3rd edition, 2017, (e5)
4. Iris Benohr, EU Consumer law and human rights, Oxford University press, 2013 (E32)
5. Andrej Savin, EU Internet Law, Elgar European Law, 2013 (E34)
6. Gary P. Schneider, Electronic Commerce, Course Technology ninth edition, 2010 (E16)
7. Sanjay Mohapatra, E-Commerce Strategy: Text and Cases, Springer, 2013 (E12)
8. Dimitrios Tsolis, Lambros Drossos, Spyros Sioutas, Theodore Papatheodorou University of Patras, Greece Digital rights management for e-commerce systems, Information science reference, 2009 (D1)
9. Stefania Bariatti, Cases and Materials on EU Private International Law, Hart Publishing, 2011 (C1)
10. Elena Anatolyevna Kirillova, The Principles of the Consumer Right Protection in Electronic Trade A Comparative Law Analysis, International Journal of Economics and Financial Issues, Vol 6, 2016.
11. M.M.Lehamann, Electronic Commerce and Consumer Protection in Europe, Santa Clara High Technology Law Journal, Vol 17, 2001.
12. Irina von Wiese, European Union: EU adopts directive on e-commerce, International Financial Law Review: London Vol. 19, Iss. 7, 2000.
13. Anja Rösnera, Justus Haucapa, Ulrich Heimeshoff., Consumer protection in digital ages: Causal Evidence From the European Union, Düsseldorf Institute for Competition Economics (DICE), 2019

Rəyçi: h.f.d N.Fərziyeva

Göndərilib: 12.04.2021 Qəbul edilib: 13.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/268-271

Aysel Qurban qızı Süleymanova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
Ayselsuleyman7@yahoo.com

SƏHLƏNKARLIQ CİNAYƏTİNİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNDƏ TƏSBİTİ VƏ ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Summary

The article describes how the crime of negligence is defined in our modern legislation and what its disposition is. Thus, as one of the crimes committed by officials, the act of negligence is independently established in Article 314. However, in the history of our legislation, there are differences in the legal definition of this act. The article clarifies what these differences are.

Key words: *negligence, official, dishonest and careless approach, indifference*

Giriş

Hər bir dövlətdə istər onun rəsmi qurumları, istərsə də digər təşkilat və müəssisələrdə müəyyən səlahiyyətlərə malik olan şəxslərin fəaliyyətinin düzgün formalaşdırılması və vəzifə öhdəliklərinin qanunauyğun həyata keçirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində dövlət orqanları və digər qurumların normal fəaliyyəti, buradakı vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsinə xüsusi bölmə və fəsillər ayrılmışdır.

Səhlənkarlıq cinayəti Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Dövlət Hakimiyyəti Əleyhinə Olan Cinayətlər” bölməsinin, “Korrupsiya Cinayətləri Və Qulluq Mənafeyi Əleyhinə Olan Digər Cinayətlər” fəslində 314-cü maddədə təsbit edilmiş vəzifəli şəxs tərəfindən törədilən cinayətlərdən biridir. Bu maddənin dispozisiyasına əsasən, səhlənkarlıq vəzifəli şəxsin işə vicdansız və ya laqeyd münasibəti nəticəsində öz xidməti vəzifəsini yerinə yetirməməsi və ya lazımi qaydada yerinə yetirməməsidir. Bu əməl o halda cinayət əməli hesab edilir ki, fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafelərinə və ya dövlətin və ya cəmiyyətin qanunla qorunan mənafelərinə mühüm zərər vurulmasına səbəb olsun. (1)

Səhlənkarlıq cinayətinin ictimai təhlükəliliyi onunla səciyyələnir ki, bir vəzifəli şəxsin xidmətə qarşı ədalətsiz və ya səhlənkar münasibəti nəticəsində vəzifələrini yerinə yetirməməsi və ya lazımınca yerinə yetirməməsi yalnız dövlət qulluğu və yerli özünüidarəetmə orqanlarında xidmətin mənafelərinin əhəmiyyətli dərəcədə pozulması ilə deyil, həm də vətəndaşlara, təşkilatlara və ya dövlətə böyük ziyan vurulması ilə müşayiət edilir (2, s.349)

Təqsirkarın bu maddə ilə məsuliyyət məsələsi həll edilərkən əsas diqqət edilməli olan məsələlərdən biri onun öz vəzifələrini yerinə yetirməsi üçün real obyektiv və subyektiv şəraitin mövcud olmasıdır. Obyektiv amillərə bir məmurun rəsmi fəaliyyətini həyata keçirdiyi xarici şərtlər daxildir. Bunlar real istehsal şərtləri, icazə verilən maksimum iş miqdarı, inventar əşyalarının düzgün qorunması və qorunmasını təmin etmək və sairədir. Subyektiv amillər bir məmurun şəxsi keyfiyyətlərini, yəni təhsili, ixtisası, peşə təcrübəsi, rəsmi funksiyaların təkbaşına yerinə yetirilməsini təmin etmək bacarığını ehtiva edir.

Təhlil və müqayisə

Maraqlısı budur ki, bugün müstəqil Respublikamızın Cinayət qanunvericiliyində bir maddədə toplanan bu əməl 1922-ci il Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin Cəza Məcəlləsində ayrı-ayrı maddələrdə təsbit edilmişdi. Belə ki, Cəza Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində “Vəzifə (qulluq) cinayətləri” adlandırılan II Fəsildə ilk öncə 107-ci maddədə belə qeyd olunur: “Vəzifədə fəaliyyətsizlik göstərmək, yəni vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq vəzifəsinə görə yerinə yetirilməsi lazım gələn işləri yerinə yetirmək-bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə və ya vəzifədən kənar etməklə məcbur işlərlə cəzalandırılır. (3) Bu hərəkətlər xüsusilə ağır nəticələrə səbəb olmuş və ya vəzifəli şəxs tərəfindən tamah və ya sair şəxsi məqsədlərlə edilmişsə- ciddi təcridlə bir ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılır”.

Qeyd edilən maddənin 17 noyabr 1923-cü il redaksiyasında isə əməl belə təsbit edilmişdir: “Vəzifədə fəaliyyətsizlik göstərmək, yəni vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq vəzifəsinə görə yerinə yetirilməsi lazım gələn işləri yerinə yetirməmək, 105-i maddədə göstərilmiş nəticələrə səbəb olmuşsa, yəni xüsusilə ağır nəticələrə səbəb olmuş və ya vəzifəli şəxs tərəfindən tamah və ya sair şəxsi məqsədlərlə edilmişsə-bir ilədək

müddətə azadlıqdan məhrumetmə və ya vəzifədən kənar etməklə məcbur işlərlə və ya ciddi təcridlə bir ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılır".

Bununla yanaşı, səhlənkarlıq ifadəsi 108-ci maddədə əks olunmuşdur: "Qulluğa səhlənkarlıqla yanaşmaq, yəni işlərin süründürülməsinə, yubanmasına, iş icraatında və hesabatda qaydasızlığa, yaxud qulluqda sair nöqsanlara səbəb olan üzərinə qulluq vəzifəsinə görə qoyulmuş vəzifələrə diqqətsiz və layeqd yanaşma- bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə və ya vəzifədən kənar etməklə məcbur işlərlə və ya ciddi təcridlə bir ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılır".

Həmin maddənin 17 noyabr 1923-cü il redaksiyasında isə əməl belə təsbit edilmişdir: "Qulluğa səhlənkarlıqla yanaşmaq, yəni üzərinə qulluq vəzifəsinə görə qoyulmuş vəzifələrə diqqətsiz, laqeyd və ya açıqdan-açığa vicdansızcasına yanaşmaq- bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə və ya vəzifədən kənar etməklə məcbur işlərlə və ya ciddi təcridlə bir ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılır".

16 aprel 1927-ci il tarixli Qərarla maddənin yeni redaksiyada verilmiş mətni isə belədir: "Qulluğa səhlənkarlıqla yanaşmaq və bürokratizm, yəni qulluqda işlərin və hesabatın süründürülməsinə, yubanmasına və ya qulluqda sair nöqsanlara səbəb olan etinasızlıq və ya vəzifəyə vicdansızlıqla və ya rəsmiyyətçiliklə yanaşmaq, bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə və ya vəzifədən kənar etməklə məcbur işlərlə və ya ciddi təcridlə bir ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılır".

Azərbaycan Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin 1927-ci il Cəza Məcəlləsində də eyni tendensiya nəzərə çarpır. (4) Belə ki, maddə 145-də vəzifədə fəaliyyətsizlik göstərmək əməli belə təsbit edilmişdir: "Vəzifədə fəaliyyətsizlik göstərmək, yəni öz qulluq vəzifəsinə görə yerinə yetirilməsi lazım gələn işləri yerinə yetirməmək - üç illik müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə səbəb olur (maddənin sanksiyasının ilkin mətni) və ya üç illik müddətə qədər azadlıqdan məhrum etmayə vo ya intizam qaydası ilə tənbehə səbəb olur (1930-cu il 15 iyul tarixli qərarla sanksiyanın yeni redaksiyada verilmiş mətni).

Səhlənkarlıq ifadəsinin təsbit edildiyi 146-cı maddə isə belədir: "Qulluğa səhlənkarlıqla yanaşmaq və bürokratizm, yəni qulluqda işlərin və hesabatın süründürülməsinə, yubanmasına və ya qulluqda sair nöqsanlara səbəb olan etinasızlıq və ya vəzifəyə vicdansızlıqla və ya rəsmiyyətçiliklə yanaşmaq, 143-cü maddə ilə nəzərdə tutulmuş əlamətlər mövcud olduqda – üç illik müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə səbəb olur.

Daha ağır nəticələrə səbəb olan eyni əməllər- bir ildən az olmayan müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə səbəb olur (1930-cu il 25 mart tarixli qərarla əlavə edilmiş 2-ci hissə nin mətni).

Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi 1948-ci il təfsirində də "səhlənkarlıq" cinayətinin bugünkü dizpozisiyası iki ayrı maddədə təsbit edilmişdir. Belə ki, maddə 145-ə əsasən, hökumət nümayəndəsinin fəaliyyətsizliyi dedikdə-vəzifədə fəaliyyətsizlik göstərmək, yəni öz qulluq vəzifəsinə görə yerinə yetirilməsi lazım gələn işləri yerinə yetirməmək nəzərdə tutulur ki bu da, ya üç illik müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə və ya intizam qaydası ilə tənbehə səbəb olur. (5) Bu əməldə zərərli nəticələrin baş verməsi tələbi mövcuddur. Fəaliyyətsizlik əməlinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi üçün bu əməllə (hərəkətsizlik) baş verən nəticə arasında səbəbli əlaqə olmalıdır.

146-cı maddədə isə qulluğa səhlənkarlıqla yanaşmaq və bürokratizm əməlinin dispozisiyası göstərilir: qulluqda işlərin və hesabatın süründürülməsinə, yubanmasına və ya qulluqda sair nöqsanlara səbəb olan etinasızlıq və ya vəzifəyə vicdansızlıqla və ya rəsmiyyətçiliklə yanaşma– üç illik müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə səbəb olur. Daha ağır nəticələrə səbəb olan eyni əməllər – bir ildən az olmayan müddətə qədər azadlıqdan məhrum etməyə səbəb olur.

Hər iki maddədə vəzifədə soyuqluq məfhumu mövcuddur, lakin burada cüzi fərqlər vardır. (6, s.737) Belə ki, 145-ci maddəyə əsasən vəzifəli şəxsin işə soyuq yanaşması və ya bürokratizm, xidmət vəzifəsinə qayğısız, vicdansız və ya rəsmiyyətliklə yanaşmasından ibarətdir. Qayğısız və soyuqluq məfhumu demək olar ki, eyni bir mənanı verir; ola bilsin ki, soyuqluq qayğısızlığa nisbət bir qədər daha geniş dairədə olan hərəkətləri əhatə edir. Qayğısızlıq haqqında 146-cı maddədə bəhs edilir ki, bunda da yalnız qayğısızlıq deyil, eyni zamanda işə vicdansız yanaşılması qeyd edilir.

Adətən vicdansızlıq göstərildikdə qəsd hərəkətinə yol verildiyi, daha dürüst, qəsdən cinayətkarlıq nəticəsinə yol verildiyi nəzərdə tutulur. Lakin soyuqluq qəsdən zərər vurmaq kimi qiymətləndirilə bilməz.

Vicdansız və qayğısız yanaşma məfhumları arasındakı fərqin dəqiqlə.dirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Qayğısızlıqda vəzifəli şəxs müəyyən bir səhv buraxır, yəni burada təqsirin ehtiyatsızlıq forması nəzərdə tutulur. Vicdansız yanaşmada isə, vəzifəli şəxs öz təqsirini başa düşür, lakin bəzi səbəblərə görə bu əməli edir. Lakin bu məsələyə verilən təfsir belədir ki, hər iki halda həm vəzifəyə qayğısız, həm də vicdansız yanaşdıqda təqsirkarın qəsdi cinayətkar nəticəyə (əmlak zərəri, ictimai qaydanı pozmaq və i. a.) yönəldilə bilməz. Buna görə vəzifəyə soyuq yanaşmaq tərkibi həmişə yalnız ehtiyatsızlıqdan əmələ gəlir. Əgər vəzifəli

şəxs idarənin işinə qəsdən əngəl törədirsə və ya öz vəzifəsini ifa etməyə qəsdən qayğısız yanaşırsa, o zaman başqa müvafiq şərtlər olduqda onun hərəkətləri vəzifəyə qayğısız yanaşmaq həddini aşaraq əks-inqilabi cinayət (sabotaj) şəklini alır. Əgər heç bir təqsir yoxsa, o zaman cinayət də yoxdur; təqsir olmadıqda baş verən zərərli nəticələrə 146-cı maddə ilə məsuliyyət nəzərdə tutula bilməz.

Azərbaycan SSR 1948-ci il təfsirində daha sonra SSRİ təcrübəsindən misallar gətirilməklə bu məsələlər aydın izah edilir. Belə ki, SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 1940-cı il 29 yanvar tarixli R. və B.-nin işinə dair çıxardığı qərarında göstərilmişdir:

«Mühakimə edilən, görülməsi ondan asılı olmayan tədbirləri görməmək üçün məsuliyyət daşıya bilməz. İşin materiallarından görünür ki, R. və B. birincisi – rayon sənaye malları ticarəti idarəsinin 1 №-li maqazinin müdiri, ikincisi isə onun müavini vəzifəsində işləyərkən istirahət günlərində bank bağlı olduğundan və rayon sənaye malları ticarəti idarəsində bu pulları saxlamağa yer olmadığına görə həmin günlərdə maqazin satışından hasil olan pulları gecə maqazində saxlamışlar. Beləliklə, 1937-ci il iyunun 30-da gündüz satışdan hasil olan 18.100 manat pul bir gecəlik maqazində piştaxtanın altında saxlanmışdır. İyulun 1-də maqazin açılan zaman aşkar olmuşdur ki, maqazinin dal divarında iki taxta sındırılıb pullar oğurlanmışdır. Bununla əlaqədar olaraq R. və B. məhkəmə tərəfindən RSFSR CM-nin 111-ci maddəsi (Azərbaycan SSR CM-nin 146-cı maddəsi) üzrə ona görə müqəssir hesab edilmişlər ki, onlar vəzifələrində soyuqluq edərək pulların saxlanması üçün tədbir görməmiş və pulların saxlanmasını qaydaya salmaq haqqında rayon sənaye malları ticarət idarəsi qarşısında ciddi məsələ qoymamışlar. İşdən görünür ki, istirahət günlərində gündüz satışından hasil olan pullar gecə maqazində saxlandığı rayon sənaye malları ticarəti idarəsinə bildirilmişdir, lakin idarə pulların saxlanması üçün tədbir görməmişdir. Beləliklə, pulların R. və B.-dan asılı olmayan səbəblərə görə maqazində saxlaması iş üzrə müəyyən edildiyinə görə SSRİ Ali Məhkəməsi sədrinin protestinə əsasən Plenum hökmü ləğy etmiş və işə xitam vermişdir".

SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 1941-ci il 12 noyabr tarixli qərarı düzgün göstərir: «K. ona görə məhkum edilmişdir ki, o rayon səhiyyə şöbəsinin müdiri olarkən öz xidmət vəzifəsini ifa etməkdə soyuqluq göstərmişdir. Onun soyuqluğu bundan ibarət olmuşdur ki, tibb feldşeri Kotovanın şəxsi şeylərinin saxlanmasını təmin etməmişdir. K-nın hərəkətlərində cinayət tərkibi yoxdur. Çünki Kotovanın şəxsi şeylərinin saxlanmasının rayon səhiyyə şöbəsi müdiri olan K-nın vəzifəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Kotova öz şeylərini K-ya bir səhiyyə şöbəsi müdiri kimi yox, ancaq xüsusi bir şəxs kimi saxlamağa vermişdir. Çünki Kotova K. ilə bir idarədə bərabər işləyirmişlər. Cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyası itən şeylər haqında məsələnin K.-nın haqqında ancaq mülki qayda ilə həll edilməli olduğunu nəzərə alaraq Zaonşqa rayon xalq məhkəməsinin hökmünü və Karel-Fin SSR Ali Məhkəməsinin qərarını ləğv etmiş və K.-nın haqqında işin cinayət qaydası ilə icraatını xətm etmişdir".

Vəzifəyə soyuq yanaşmağın müəyyən halları. Təqsirkarın cinayət hərəkətlərini 146-cı maddə üzrə tövsif edərkən vəzifəni ifa etdikdə soyuqluq göstərilməsinin müəyyən hallarını göstərməyin əhəmiyyəti vardır. Moskva vilayətinin İstra rayonu 1-ci nahiyə xalq məhkəməsi tərəfindən 1939-cu il martın 27-də məhkum edilmiş K-nın işinə dair SSRİ Prokurorluğunun protestində cinayətin K.-nın soyuqluğundan ibarət olduğu dürüst göstərilmişdir. Protestdə deyilir ki, K.-nın hərəkətlərində şübhəsiz ona tapşırılan vəzifəyə soyuq yanaşmaq əlamətləri vardır: o, çadırı lazımınca bağlamaq qayğısında olmamışdır, özünün istirahət günü olan iyulun 31-də çadırda olmadığını qabaqcadan keşikçi Z.-ya xəbər vermiş, kassanın əvvəlki gündən yığılmış pullarını saymadan çadırda qoymuşdur, gündüzlər və istirahət günlərində çadırın mühafizə edilməsi haqqında Moskva vilayət ticarət idarəsi müdiriyyəti qarşısında məsələ qoymamışdı. Bütün bu hallar K-nin hərəkətlərini 111-ci maddə üzrə (Azərbaycan SSR CM-nin 146-cı maddəsi) tövsif etməyə əsas verir.

Burada bir digər məsələ budur ki, xidmət vəzifəsinə soyuq yanaşılmasının müəyyən halları göstərilmədikdə belə hərəkətləri 146-cı maddə üzrə tövsif etmək əsassızdır. SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 1942-ci il 22 may tarixli qərarı ilə 146-cı maddə ilə hökm ləğv edilmişdir. Çünki "istintaq və məhkəmə orqanları K-nı vəzifəsinə soyuq yanaşmaqda təqsirləndirərək bu soyuqluğun nədən ibarət olduğunu qəti göstərməmişlər".

Nəticə

Azərbaycan cinayət qanunvericiliyinin keçdiyi inkişaf yolunda müəyyən fərqlərlə təsbit olunmasına baxmayaraq, səhlənkarlıq cinayəti bugün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Həm dövlətin, həm də ayrı-ayrı qurumların nüfuzu, vətəndaşların mənafelərinin qorunması baxımından bu cinayətin aşkar edilməsi və qarşısının alınması olduqca mühüm bir məsələdir. Bunun üçün isə vəzifə bölgüsü, peşəkarlıq səviyyəsi, kadr seçimi və yerləşdirilməsi, məmurların fəaliyyətinə daxili və şöbə uçotu və nəzarəti, məmurların rəsmi fəaliyyətlərinin dəqiq hüquqi tənzimlənməsi, vəzifəli şəxslər tərəfindən qəbul edilmiş qərarların əhəmiyyətini, əxlaqi və psixoloji deformasiyanın nədən ibarət olması və tənzimlənməsi mühüm məsələdir.

Ədəbiyyat

1. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan: with all additions and changes made before March 1, 2020
2. A.I. Rarog. Commentary to the Criminal Code of the Russian Federation. Moscow: Prospect, 2015.945 c.
3. Penal Code of the Republic of Azerbaijan Public Council. 1922
4. Penal Code of the Republic of Azerbaijan Public Council. 1927
5. Interpretation of the Criminal Code of the Azerbaijan SSR of 1948
6. Almanac Code of Criminal Law. 1920-2000. Baku. Huquq publishing house. 2014 p. 1184 s.
7. Soviet Justice, 1940, №5

Rəyçi: prof.İ.Ağayev

Göndərilib: 13.04.2021 Qəbul edilib: 14.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/272-275

Zeynəb Rafiq qızı Ağayeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
zeyneb1293@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN İDARƏETMƏ UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *maliyyə, təhsil müəssisələri, idarəetmə uçotu, daxili nəzarət sistemi, ölkənin inkişaf səviyyəsi*

Features of management accounting in educational institutions

Summary

One of the modern trends in the development of society and economic relations is the penetration of the market economy into a number of social spheres of human life. These areas of activity include market-based economic practices in society and education that is increasingly affected by financial change.

The key to the successful development and competitiveness of educational institutions is the further development of the cost management system as a crucial condition for ensuring financial stability and solvency. The article examines the issues of income and expenditure management and accounting in educational institutions.

Key words: *finance, educational institutions, management accounting, internal control system, level of development of the country*

Giriş

Hər hansı bir ölkənin inkişaf səviyyəsi, ilk növbədə, hazırda daha çox iqtisadi dəyər qazanan yüksək peşə təhsili daxil olmaqla təhsil sistemi ilə müəyyən edilir. Ali təhsil müəssisələrində idarəetmə uçotu və daxili nəzarət sisteminin əsas anlayışlarını və elementlərini nəzərdən keçirə bilərik.

Bir təsərrüfat subyektinin vəziyyəti haqqında ümumi idarəetmə məlumatları toplusunda aparıcı rol bütün mühasibat və nəzarət növlərinin həyata keçirilməsi prosesində formalaşan mühasibat və iqtisadi məlumatlara aiddir. Maliyyətlər barədə həlledici dərəcədə məlumat əldə etməyin tamlığı və vaxtında olması bütövlükdə mühasibat sisteminin təşkilindən asılıdır.

Bu baxımdan tədqiqat mövzusunun seçilməsini müəyyənləşdirən əsas məsələ, müasir iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılmış yeni təşkilati və metodoloji əsasda təhsil müəssisələrinin gəlir və xərclərinin uçotu, idarəetmə nəzarəti sisteminin formalaşması ilə bağlı elmi və praktiki problemlərlə bağlı olmasıdır.

Yeni iqtisadi şərtlər, ali peşə təhsili üçün büdcənin gəlir və xərclərinin planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsinə yanaşmalarda dəyişiklik edilməsini zəruri etdi ki, bu da ali təhsil müəssisələri tərəfindən maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması və istifadəsi mexanizmində, maliyyə axınlarının strukturunda, yeni sistemlərin meydana çıxmasında adekvat dəyişiklik tələb edir. Bir ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin idarə olunması mexanizmində mühüm yer mühasibat və fəaliyyətə nəzarətdir. Nəzarət bütövlükdə universitet rəhbərliyinə, departamentlərinə və xidmətlərinə, fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsini, qəbul edilmiş qərarların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini təsdiqləyən (və ya təkzib edən) nəzarət olunan proseslə əks əlaqə qurma imkanı verir. Mühasibat sistemində əsaslandırılmış və hərtərəfli tərəziyə qoyulmuş qərarları əvvəlcədən təyin edən məlumatlar gələcəkdə universitetin inkişafının hədəf vəzifələrinə uyğun olaraq formalaşdırılmalıdır. Bu cür məlumatların əhəmiyyəti, təhlili, planlaşdırma və proqnozlaşdırma məqsədləri üçün istifadəsi o qədər əhəmiyyətlidir ki, onlar ali təhsil müəssisələrində idarəetmə uçotunun yaranması üçün ilkin şərt olmuşdur (А.И.Орлов 2001: 656).

İdarəetmə mühasibatlığı ümumiyyətlə idarəetmə qərarları qəbul etmək və icra hakimiyyəti orqanının və (və ya) bütövlükdə bir büdcə təşkilatının və ya ayrıca bir proqram və ya istiqamətin verilməsi üçün zəruri olan dəyər və natura olaraq məlumatların toplanması, qeydiyyatı və təhlili sistemi kimi başa düşülür. Bu tərifdən belə çıxır ki, dövlət idarəetmə sektorundakı idarəetmə uçotu sisteminin əsas məqsədi iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün nizamlı məlumat hazırlamaqdır (Н.П. Кондраков 2013: 342).

İdarəetmə uçotu sisteminin tətbiqi və inkişafı üçün əsas mexanizm idarəetmə uçotu məlumat bazasıdır. Dövlət idarəetmə sektoru təşkilatlarında idarəetmə uçotu üçün məlumat bazasının yaradılması aşağıdakıları inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur:

1. idarəetmə uçotunun həyata keçirilməsinin əsas prinsiplərini tənzimləyən yerli qaydalar və sənədlər. Bu sənədlərə aşağıdakılar daxildir:

– idarəetmə uçotu üçün hesablar planı;
– idarəetmə uçotunun aparılması qaydası;
– sənəd dövriyyəsi uçotunun qrafiki;
– idarəetmə uçotu və hesabat formaları və s.;

2. federal və idarəli hədəf proqramları kontekstində və büdcə smetasında nəzərdə tutulmuş xərclərin proqramdan kənar hissəsinin həyata keçirilməsi sahələrində xərclərin uçotu (hesablanması və paylanması) qaydası;

3. büdcə və idarəetmə uçotunun inteqrasiyasını təmin edən metod və prosedurlar. Mərkəzi aparat, ərazi qurumları və tabe təşkilatlar daxilində büdcə və idarəetmə uçotu və hesabatlarının məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün etibarlı zəmin yaradan vahid bir informasiya sistemi olmalıdır.

Bu işlər, şübhəsiz ki, müəyyən bir elmi və praktiki maraq doğurur. Təhsil müəssisələrinin gəlir və xərclərinin uçotu praktikasının tədqiqi büdcə planlaşdırılması, gəlir və xərclərin uçotu, nəzarəti və təhlili məqsədilə, fikrimizcə, onları təsnifləşdirmək lazım olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verdi. Universitetdə aşağıdakı fəaliyyət növləri seçilir ki, bunun nəticəsində xərclər yaranır və gəlirlər formalaşır:

– təhsil fəaliyyəti;
– tədqiqat fəaliyyəti;
– təhsil və tədqiqat proseslərini təmin edən fəaliyyətlər.

Ali peşə təhsilinin təhsil fəaliyyəti, federal əyalət təhsil standartlarının tələblərinə uyğun olaraq konstitusiya zəmanətlərinin və təhsil sahəsində müəyyən edilmiş dövlət öhdəliklərinin həyata keçirilməsini təmin edən və müəyyən iqtisadi mənbələrin xərclərini əhatə edən bir xidmət növüdür. tələbənin təhsil ehtiyaclarını ödəmək. Təhsil xidmətlərinin istehlakçısı üçün peşəkar bilik, bacarıq və bacarıqların formalaşması, bu xidmətlərin həm özəl, həm də dövlət maliyyəsi ilə təmin edilməsinin əvəzli xüsusiyyətini nəzərdə tutur və bunun üçün müvafiq kompensasiya tələb olunur. Universitetin təhsil xidmətləri struktur bölmələri tərəfindən təmin edilir: institutlar, fakültələr, filiallar. Aşağıdakı təhsil formaları var: əyani, axşam, qiyabi.

Universitet müxtəlif təməl təhsil (mütəxəssis, bakalavr, magistr, aspirant) və əlavə proqramlar üzrə təhsil xidmətləri göstərir. Universitetin elmi fəaliyyəti daxili tədqiqat layihələrinin və üçüncü tərəf təşkilatlar tərəfindən sifariş edilən işlərin icrası, elmi və elmi-praktik konfransların keçirilməsi, müəllim heyətinin ixtisasının artırılması üçün təşkilati işlər, sərgi və seminarlarda iştirak ilə əlaqələndirilir., dissertasiya şuralarının işi, beynəlxalq fəaliyyətlər və s. təhsil və tədqiqat proseslərinin təmin edilməsi üzrə fəaliyyətlərə redaksiya və nəşriyyat fəaliyyəti, mətbəə xidmətləri, yataqxanada və oteldə yerləşmə xidmətləri, ticarət xidmətləri (ədəbiyyat satışı, dəftərxana ləvazimatı və s.), iaşə xidmətləri (bufetlər, yeməkxanalar və s.) daxildir (В.А.Маняева, И.А.Светкина, 2013: 3).

Bir ali təhsil müəssisəsinin idarəetmə uçotu sistemindəki gəliri dövlət (bələdiyyə) tapşırıqlarının icrası üçün subsidiyalar, təhsil, tədqiqat və inkişaf işləri və xidmətlərinin həyata keçirilməsindən, habelə digər fəaliyyətlərdən qurumun öz gəliri kimi başa düşülməlidir. Bütün mənbələrin ümumi bir məqsədi var - bir təhsil təşkilatının yaradıldığı hədəfə çatmaq, yəni öyrənmə prosesini təmin etmək.

İdarəetmə uçotu sistemində, fəaliyyət növlərinə görə konkret iş növlərindən hesablanmış və faktiki olaraq əldə edilmiş gəlirin miqdarı, habelə çəkilmiş xərclər barədə məlumat yaratmaq üçün gəlir mənbələrini və yerlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Universitetdə gəlir və xərclərin mənşəyi institut, dekanlıq, filial, şöbə, əlavə təhsil xidmətləri göstərmə mərkəzi, araşdırma və digər işlər və xidmətlər göstərən şöbə, yəni struktur bölmələr ola bilər.

Maliyyə uçotu mərkəzi onların meydana gəlməsinin əsas yeri ola bilər. Təhsil müəssisələrinin praktikasında göstərildiyi kimi, idarəetmə uçotunda müxtəlif təsnifat meyarlarına əsasən formalaşan gəlir və xərclərin lokalizasiyası onların maliyyə uçotunun əsas hesabları ilə sistematik şəkildə əlaqələndirilməsinə imkan verir. İdarəetmə uçotu sistemi bütün idarəetmə funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi üçün əsas olan müxtəlif məlumat axınlarının birləşməsini və bir-birinə bağlanmasını təmin edir: planlaşdırma və təşkil etmə, mühasibat və nəzarət, təhlil və tənzimləmə (В.А.Маняева, И.А.Светкина, 2013: 4).

Təhsil müəssisələrinin gəlir və xərcləri haqqında müasir iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılmış yeni bir təşkilati və metodoloji əsasda mühasibat məlumat sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı elmi və praktik bir problem ortaya çıxır. Bəzi tədqiqatçılar bu problemin həllini xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməkdə görürlər. Məsələn, ABŞ-da İdarəetmə və Büdcə Bürosu təhsil müəssisələrinə Maliyyənin Mühasibat Standartlarına riayət etmələrini tövsiyə edir. Məsələn, Ali Təhsil Qurumları üçün dairəvi A-21 Maliyyə Prinsipləri, təhsil müəssisələri ilə subsidiyalar, müqavilələr və digər müqavilələrlə əlaqəli xərclərin müəyyənləşdirilməsinə dair prinsipləri müəyyənləşdirmişdir. Rusiya Federasiyasında hal-hazırda idarəetmə uçotunun tənzimləyici bir tənzimləməsinin olmaması səbəbindən, fikrimizcə, təhsil müəssisələrinin mühasibat məlumat sisteminin yeni bir təşkilati və metodiki əsasda formalaşması bir rəhbərliyin yaradılmasında görülür universitetin mühasibat (maliyyə) mühasibatı ilə harmonik şəkildə əlaqələndiriləcək mühasibat alt sistemidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə uçotu, iqtisadi bir qurumun fəaliyyətini planlaşdırma, təhlil etmək, izləmək və tənzimləmək üçün müəyyən bir təşkilat daxilində maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarını toplamaq, müəyyənləşdirmək, ölçmək, toplamaq, hazırlamaq, şərh etmək və təqdim etmək üçün müstəqil bir sistemdir (В.А.Маняева 2011: 88-89). Bir universitetin gəlir və xərclərinin idarəetmə uçotu idarəetmə alt sistemidir və səmərəliliyi artıran idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün bir universitetin fəaliyyətini qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün məlumatları birləşdirən bir mühasibat və analitik sistem kimi müəyyən edilir. İdarəetmə uçotu məlumatların təhlilinə və ümumiləşdirilməsinə yönəldilmişdir (sadəcə məlumat toplamaq və mənbələr və iş əməliyyatları üçün mühasibat) əksinə, universiteti idarə etmək üçün lazım olan bütün mühasibat məlumatlarından istifadə etməklə həyata keçirilir.

İdarəetmə uçotu sisteminin tətbiqindən əldə olunan nəticələr bir ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinə təsirli təsir göstərəcəkdir, çünki düzgün qurulmuş idarəetmə uçotu universitetin fəaliyyətində prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi və gələcək fəaliyyətinin planlaşdırılması üçün lazımi məlumat verəcəkdir (В.А.Маняева, В.А.Пискунов, 2013: 16):

1. qanunvericiliyin, təhsil sahəsinin tənzimləyici və metodoloji bazasının, daxili yerli aktların tələblərinə riayət etmək;
2. sənədlərin və mühasibat reyestrlərinin hazırlanmasının düzgünlüyü və tamlığı, vahid metodoloji sxem və sənəd dövriyyəsi sisteminin istifadəsi;
3. mühasibat və hesabatdakı mümkün səhv və təhriflərin qarşısını almaq;
4. müəssisə rəhbərliyinin əmr və sərəncamlarının icrası üçün;
5. universitetin strukturunun bütün elementləri və maliyyə, maddi və informasiya axınlarının hərəkət istiqamətləri barədə məlumatların etibarlılığını təmin etmək, universitetin maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin təhlükəsizliyinə nəzarət;
6. xarici və daxili, maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərini maliyyələşdirmə strukturları, istehlakçılar və icraçıların motivasiyası ilə birləşdirməyə imkan verən məntiqi bir əlaqə yaratmaq.

=Xərc və gəlirlərin monitorinqinə əsasən, vəsaitlərin istifadəsinə nəzarət edilir, universitet büdcəsinin xərc və gəlir hissəsi əlaqələndirilir, universitetin təhsil, elmi iş və digər xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarət edilir. Bölmə rəhbərləri idarəetmə uçotunun aparılması üçün lazımi şərait yaradır, qurumun bütün struktur bölmələrinin və işçilərinin mühasibat üçün sənədlərin və digər məlumatların qeydiyyatı və təqdim edilməsi məsələlərində baş mühasibin tələblərini ciddi şəkildə yerinə yetirməsini təmin edir. Universitetin gəlir və xərclərinin idarəetmə uçotu sistemində aşağıdakı məlumat kitabçalarının yaradılması məsləhətdir (В.А. Маняева, В.А.Пискунов 2013: 17):

– universitetin maliyyə dəstəyi növlərinə dair məlumat kitabçası;
– fəaliyyət qruplarının qovluğu;
– xərc mərkəzlərinin kataloqu;
– gəlir mənbəyinin yerləri;
– təhsil formaları və növlərinə dair məlumat kitabçası;
– təhsil proqramlarının növlərinə dair məlumat kitabçası;
– ixtisaslaşma kitabçası;
– Bakalavr istiqamətində profillər kataloqu;
– magistraturanın təhsil proqramlarının məlumat kitabçası;
– tədqiqat fəaliyyəti növlərinə dair məlumat kitabçası;
– təhsil və tədqiqat proseslərini təmin etmək üçün fəaliyyət kitabçası;
– xərclər kitabçası;
– universitetin məsuliyyət mərkəzlərinin qovluğu.

Təhsil müəssisələri daxili istifadəçilər üçün idarəetmə hesabatlarının hazırlanması prosesində iqtisadi həyat faktları haqqında maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının toplanması, müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, qruplaşdırılması, ümumiləşdirilməsi və təqdim edilməsi sistemi olan İdarəetmə Mühasibat Siyasətini hazırlayır və təsdiqləyir.

İdarəetmə mühasibatlığının təşkili üçün, fikrimizcə, aşağıdakılar məsuliyyət daşıyırlar:

– mühasibat uçotunun təşkili, iqtisadi həyat faktlarının həyata keçirilməsində qanunvericiliyə uyğunluq, ilkin sənədlərin saxlanılmasının təşkili və konsolidasiya edilməsindən məsul olan universitet rektoru;

– mühasibat siyasətinin formalaşdırılması, iş axını cədvəli, vaxtında, tam və etibarlı daxili idarəetmə hesabatlarının hazırlanmasından məsul olan baş mühasib.

Universitetin gəlir və xərclərinin idarəetmə uçotu, tətbiqetmə ilə əlaqəli hesablamalarda nəğd pulun (və ya onların ekvivalentlərinin) alındığından və ya ödənildiyindən asılı olmayaraq, əməliyyatların nəticələri başa çatdıqdan sonra tanınan hesablama qaydasında aparılır. Fərdi təhsil proqramları üçün toplanan xərclər, bir təhsil

proqramı üçün xərclərin ümumi məbləğini bu təhsil proqramı tələbələrinin tam kontingentinə bölməklə müəyyən edilən bir tələbənin fərdi təhsil proqramları üçün təlim xərclərini hesablamağa imkan verir. Tədqiqat və inkişaf işlərinin və xidmətlərin dəyərini hesablayarkən, hesablama obyekti ayrı bir iş və ya xidmət ola bilər. Ayrı bir tədqiqat və inkişaf işlərinin və xidmətlərin dəyərini hesablamaq üçün xərclər smetada nəzərdə tutulmuş xərc növlərinə görə uçota alınır. Tədqiqat və inkişaf işləri və xidmətlərin xərclərində birbaşa xərclər mövcuddur. Təhsil və tədqiqat proseslərini təmin etmək üçün fərdi iş və xidmətlərin dəyərini hesablamaq üçün, smetada nəzərdə tutulmuş növlərə görə xərclərin uçotunu aparmaq məsləhətdir (В.А.Маняева, В.А.Пискунов 2013: 18).

Maliyyələşdirmə məqsədləri üçün bütün xərclər birbaşadır. İşlərin və xidmətlərin ümumi dəyəri onların dəyərini hesablamağa imkan verir. Gəlirlərin uçotu bölməsində, universitetin hansı fəaliyyətdən gəlir aldığını, məsələn, təhsil xidmətləri göstərməsindən, elmi işlərin və xidmətlərin icrasından, təhsil və tədqiqat proseslərini təmin edən fəaliyyətlərdən gəlir əldə etdiyini göstərmək lazımdır (xidmətlər və işlərin göstərilməsi). İdarəetmə uçotu, dövlət tapşırıqlarının icrası üçün hesablanmış və alınan büdcə dotasiyaları və təhsil proqramları ilə bölüşdürülməsi barədə məlumatları əks etdirməlidir. Həm də idarəetmə uçotu müəyyən bir müddət (ay, semestr, tədris ili) üçün ödənişli təhsil üçün hesablanmış və alınan gəlirlərin məbləğini əks etdirir.

Struktur bölmələrin işinin effektivliyini təhlil etmək üçün ana universitet və filiallar tərəfindən göstərilən təhsil xidmətləri üçün ayrıca məlumat vermək məsləhətdir. Tamamlanmış tədqiqat layihələri və xidmətləri üçün müqavilələr və maliyyələşdirmə növləri barədə məlumat hazırlanır. Ödənişli işlərə və xidmətlərə görə hesablanmış və alınan gəlirlər haqqında məlumat onları müəyyən bir müddət (ay, il) təmin edən struktur bölmələri tərəfindən formalaşdırılır. İdarəetmə Mühasibat Siyasətinin ayrıca bir hissəsi xərclər və gəlirlər haqqında rəhbərliyin hesabatına həsr edilmişdir. Bunun səbəbi idarəetmə qərarları qəbul etmək və xərcləri (xərcləri), gəliri növə, mənşə yerinə və məsuliyyət mərkəzlərinə görə təhlil etmək üçün daxili idarəetmə hesabatında olan məlumatlara ehtiyac var.

Nəticə

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq siyasətlə tənzimlənən universitetin idarəetmə uçotu, maliyyə və iqtisadi vəziyyətin və təhsil müəssisəsinin real vəziyyətinin təhlili və diaqnozu üçün idarəetmə məlumatlarının formalaşmasına imkan verir. Eyni zamanda, “idarəetmə sisteminin analitik komponentinin bu sistemin informasiya axını ilə əlaqəli ikili mövqeyə malik olduğu barədə razılığa gəlmək lazımdır. Bir tərəfdən, analitik məhsullar idarəetmə qərar qəbuledicilərinin ehtiyaclarına cavab vermək üçün çevik olmalıdır. Digər tərəfdən, bu cür düzəliş imkanları həm mühasibat hesabatlarında müvafiq məlumatların olması ilə, həm də digər məlumat kanallarının imkanları ilə təmin olunur. Digər informasiya kanallarına strateji xarakterli məlumatların xüsusi yer tutduğu idarəetmə uçotu tam daxil ola bilər, çünki nəzarət və təhlil bir tərəfdən mühasibat məlumatlarına xüsusi tələblər qoyur, digər tərəfdən onların icrası nəticəsində məlumat qəbulu üçün yaradılır.

References

1. Parasotska N.N. (2014). The specificity of management accounting in educational organizations. Accounting in budgetary and non-commercial organizations, pp.9-14.
2. Kondrakov N.P. (2013). Accounting (financial, managerial): textbook. 3rd ed. M .: Prospect, 2013. 342. p.
3. Glushchenko A.V., Egorova E.M. Methodological approach to the organization of management accounting in the university from the position of process management // Bulletin of the Volgograd State. “Economics. Ecology.3rd part, 2011. №2 (19). pp. 179-188.
4. Manyaeva V.A., Svetkina I.A., (2013). Management accounting of income and expenses of the higher educational institution. International Accounting, pp.2-9.
5. Manyaeva V.A. (2011). Formation of accounting and information support in the system of strategic control // Management accounting. №11. pp.85–92.
6. Manyaeva V.A., Piskunov V.A. (2013). Management accounting policy of income and expenses of the higher educational institution. International Accounting, pp.15-20.
7. Orlov A.I. (2011). Theory of adoption of solutions. M .: March, 656 p.

Rəyçi: dos. H.Hacıyev

Göndərilib: 13.04.2021 Qəbul edilib: 14.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/276-279

Seymur Firdovsi Huseynov
Baku State University
master
seymurhuseynov7@gmail.com

DEVELOPMENT OF CONSUMER PROTECTION IN THE EUROPEAN UNION

Summary

In modern times, the mass of use of non-cash payment and minimizing the shadow economy is the priority targets of the states. As a result, in recent years, states pay more attention to the protection of consumers. In turn, the European Union improves the legislation in the field of protection of consumers. It is useful to learn the dynamics of development of the European Union's legislation in this area and improving local legislation in the future. The article explores the development of the European Union's legislation and ECJ key cases in the field of protection of consumers' rights.

Key words: *consumer protection, European law, e-commerce, Tobacco case*

Introduction

While the European Community initially paid little attention to consumer protection, its position has changed considerably in recent decades. The evolution of consumer law can be broadly divided into three periods. (4, p.6) The first period lasted until the introduction of the Single European Act, and was mainly based upon the idea of the national welfare state and European market integration. Thus, consumer protection at the European level remained very limited until the 1970s. In the second phase, which extended up to the early 1990s, consumer rights were linked to the internal market and the European Community acquired a formal competence to legislate on consumer issues. The third phase, still underway, includes of two tendencies: full harmonization of consumer law by the EU on the one hand, and further recognition of consumer protection following the Charter of Fundamental Rights.

The Treaty of Rome

In 1957, the Treaty of Rome was signed, establishing the European Economic Community (EEC), which aimed mainly at economic integration. Consumer issues were mentioned only in a few Articles and purely in relation to other policies, namely, the agricultural and competition policies. (6, p.20) The improvement of the common market through fundamental freedoms, such as free movement of goods, people, and services, was the absolute priority. The drafters of the Treaty implicitly assumed that consumer protection would automatically result from the development of the internal market. Two main legislative and jurisprudential trends became apparent: positive integration of consumer policy through both soft law and hard law mechanisms, and negative integration driven by the European Court of Justice. (5, p.114)

A second feature of the European system is that its consumer law has developed in an indirect manner through negative integration by the ECJ. This process of deregulation of national provisions meant that the ECJ abolished actions by Member States that would impede cross-border trade in the market. (5, p.116) The prohibition of discriminatory behaviour, the four freedoms, and competition law provisions, were the instruments for this approach which served to eliminate national protective barriers and, at the same time, constituted a source of new individual rights.

The Single European Act

With the entry into force of the Single European Act (SEA) in 1987, the Community explicitly recognized consumer protection as an autonomous policy aim within the internal market. According to Article 100a SEA, the Commission must guarantee a high level of consumer protection. (2) In addition, the Single European Act introduced qualified majority voting for the adoption of Community actions proposed by the Commission in the European Council. This simplified the adoption of measures to approximate the legislation of the Member States and improve market functioning. However, the Single European Act did not provide a specific legal basis for secondary consumer legislation. As a result, numerous consumer directives were still adopted indirectly, under the general motivation of establishing and developing the internal market. The aim was to create a basic level of protective provisions, to enhance consumer confidence in cross-border trade thereby increasing market integration. (7, p.8) The ECJ played an important role in enhancing consumer information and choice in the integrated market through its case law.

The Treaty of Maastricht

With the entry into force of the Treaty of Maastricht in 1993, a stronger commitment beyond market goals became apparent in the EU, made manifest by the insertion in the Treaty of explicit consumer protection objectives and new citizenship rights. Article 3 (s) of the European Community (EC) Treaty stated that 'a contribution to the strengthening of consumer protection' should be part of the activities of the Community. (7, p.4) The Community could now officially intervene according to Article 129 (a) (1) (b) EC to improve consumer protection, independently from measures taken in connection with the internal market. Practice revealed, however, the relatively low signifi cance of the new legal basis for the development of consumer law. Only in rare cases have specific actions been based on Article 129 (a) (1) (b) EC, also there are many directives such as give the right to consumers. (3) The majority of directives continued instead to be adopted on the basis of the 'market integration' provision (Article 100(a) EC). However, these consumer measures had to be compatible with the Treaty, and the Member States were obliged to notify the Commission of them. Consumer policy was also influenced by Article 3 (b) (2) EC, which formally introduced the subsidiarity principle by stating that in areas of shared competence 'the Community shall take action, in accordance with the principle of subsidiarity, only if and in so far as the objectives of the proposed action cannot be sufficiently achieved by the Member States and can (…) be better achieved by the Community'. This principle aimed to clarify the division of competences and to control the increase in the Community's harmonization measures, because it gradually restrained the powers of the Member States. (11, p.2) In conclusion, the Treaty of Maastricht constituted an important milestone because it conferred a legal competence to the EU in consumer protection. However, in practice, this changed little in legislative terms, because the EU continued to adopt consumer directives under Article 100 (a) EC, which required a market-making objective.

The Treaty of Amsterdam and the Tobacco Advertising case

Since the mid-1990s, policy-makers have begun trying to pursue consumer protection as a distinct EU goal. Product scandals during this period, such as 'Bovine Spongiform Encephalopathy' (BSE), hormone-treated beef, and toys treated with phthalates, provided an opportunity for the EU to define a pro-consumer agenda. The Treaty of Amsterdam responded to such needs for stronger consumer protection, by enlarging the competence of the Union in consumer law. Article 153(1) EC stated that the Community 'shall ensure a high level of consumer protection' by contributing 'to protecting the health, safety and economic interests of consumers' and 'promoting their right to information, education and to organise themselves in order to safeguard their interests'. The right to information, education, and organization were new consumer rights, which did not exist in the Treaty of Maastricht. (8, p.384) However, according to some scholars, the practical impact of this provision has remained limited. Article 153 (3) EC provided two different legislative competences for the EU, which already existed in the Treaty of Maastricht. Thus, the Community could take either '(a) measures adopted pursuant to Article 95 in the context of the completion of the internal market', or '(b) measures which support supplement and monitor the policy pursued by the Member States'. The first type of measures allowed the EC to harmonize the laws of Member States to improve market functioning. This implied that directives should be adopted only if there was a need to harmonize the law in order to establish or improve the functioning of the internal market. In contrast, the second type of measures could be used by the Community for consumer protection initiatives independently of a market integration objective. Regarding these measures Member States kept the right of the Treaty of Maastricht to introduce 'more stringent' consumer protection rules (Article 153(5) EC). Indeed, under the Amsterdam Treaty, the EU had only limited powers to adopt measures, as Article 5 EC required that the Community act within the limits of the powers conferred upon it by this Treaty. In addition, the principle of subsidiarity established in the Treaty of Maastricht had not been altered. This meant that, regarding areas of shared competences, the EU was only allowed to take measures 'in so far as the objectives of the proposed action cannot be sufficiently achieved by the Member States and can (…) be better achieved by the Community'. (5, p.118)

Therefore, in the late 90s, Member States were becoming increasingly less tolerant towards the growing competence of the EU. This was for example reflected in the 'Tobacco Advertising' judgment, where Germany sought the annulment of Directive 98/43/EC which banned the advertising and sponsorship of tobacco products. (p.192) This directive had been adopted under Article 100(a) EC (later Article 95 EC) presented as a measure of harmonization to improve internal market functioning. However, Germany argued inter alia before the ECJ that the legal basis applied for this directive was incorrect, because this measure did not actually contribute to the improvement of the internal market, and its true objective was to protect public health. The ECJ annulled the directive, because of its invalid legal basis. According to the Court, Article 95

EC does not give a general power to the Community to regulate the internal market. This would also be incompatible with Article 5 EC that provides that 'the powers of the Community are limited to those specifically conferred on it'. However, the ECJ specified that the fact that harmonizing measures have a positive effect on health does not exclude Article 95 EC as a legal basis. In order to assess its validity, it is 'necessary to verify whether the directive actually contributes to eliminating obstacles to the free movement of goods and to the freedom to provide services, and to removing distortions of competition'. In the Court's view the ban on advertising imposed by the directive was too broad. While in principle, the prohibition on advertising of tobacco products for the written media might be based on Article 95, with the aim of improving the free movement of press products, numerous other prohibitions, for example regarding advertising on posters, parasols, and ashtrays did not help to facilitate trade in the product concerned. Therefore, the Court considered that an outright prohibition of advertising was disproportionate and the measure was not apt to eliminate appreciable distortion of competition. This case had an important impact on EU law-making on the basis of Article 95 EC. The Commission has become more aware of its limited competence and has dedicated more effort to carefully justify new actions by establishing a stronger link to market-functioning objectives. Accordingly, after the annulment of the Tobacco Advertising Directive 98/43, a more restrictive measure was adopted by the EU in 2003 and this time the Commission shaped the directive so as to expressly underline the market-integration aim that was previously missing. Although the more recent case law of the ECJ has revealed a rather permissive approach to new EU legislation, a number of former consumer directives based on Article 95 EC have become constitutionally vulnerable according to Weatherill, because of their weak links to the required market-building objectives. (10, p.497) This in turn has created uncertainty over the effective division of competences between the EU and Member States in developing consumer protection. All these issues, according to some scholars, would require an open debate on Treaty reform for a clearer competence in consumer law. In conclusion, since the Tobacco Advertising case, it has become more diffi cult to adopt harmonization measures for consumer protection based on Article 95 EC (now Article 114 TFEU), unless they contain an explicit market-integration objective. While adding yet another focus on market integration, this was not the last piece of an already complex mosaic. The Lisbon Treaty and, eventually, the Charter of Fundamental Rights, provide new elements to consumer law, which will be analyzed in the following section and chapters of this article.

The Lisbon Treaty

The Lisbon Treaty was signed in 2007 and entered into force on 1 December 2009 to reform the foundations of the European Union following the two waves of enlargement. (13) It replaced the draft Constitutional Treaty, which was rejected in 2005, and amended the Treaty on European Union (TEU) and the Treaty establishing the European Community, renaming the latter, Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU). The Lisbon Treaty introduced structural and institutional changes and strengthend the role of fundamental rights. While some Treaty provisions bring modest substantive innovation, others may influence consumer protection in new ways, in particular regarding regulatory participation, access to justice, and fundamental rights protection. A number of key aspects of the Lisbon Treaty which are relevant to consumer protection are described here, whereas broader changes will be considered in more detail in the following chapters. Since the Lisbon Treaty reforms, the division of competences between the European Union and Member States has become to a certain extent more transparent. The TFEU sets out three main categories of competences: exclusive, shared, and supporting competences. (1, article 2,6) Another set of Treaty provisions expressly mentioning consumer protection do not, at first sight, seem to bring major substantive innovations. Nonetheless a change in the placement of the consumer protection provision in the Treaty and its recognition in the binding Charter may entail a distinct qualitative improvement. (12, p.116) Article 12 TFEU, as under the pre-Lisbon provision (ex Article 153 (2) EC), states that 'Consumer protecttion requirements shall be taken into account in defining and implementing other Union policies and activities'. Such integration is already most evident in specific areas of competition policy, where consumer interests are applied as the ultimate standard to assess whether the practice of a dominant undertaking is legitimate under competition law. (6, p.20) For example, a dominant market position of a business may be accepted if the overall balance in terms of consumer interests is positive. A core provision of consumer protection comes under Title XV and its Article 169(1) TFEU and remained substantially unchanged, besides the renumbering. It states, like Article 153 EC previously, that the Community has the power to 'contribute to protecting the health, safety and economic interests of consumers, as well as to promoting their right to information, education and to organise themselves in order to safeguard their interests'. Article 169 (2) TFEU then specifies that these goals can be achieved either by '(a) measures adopted pursuant to Article 114

TFEU in the context of the completion of the internal market'; or '(b) measures which support, supplement and monitor the policy pursued by the Member States'. Here no modification in wording or strategy is apparent. Therefore, with the adoption of the Treaty of Lisbon, the Charter has now become legally binding for EU institutions and for most Member States applying EU law, acquiring an equal status with EU Treaties. At the same time, the Charter is not designed to extend the competence of the EU as circumscribed in the Treaties (Article 6 (1) TEU). Another significant innovation in terms of human rights is provided by Article 6 (2) TEU, which stipulates that the EU shall accede to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, without affecting the Union's competences established in the Treaties.

Conclusion

Thus, the optimal balance between consumer protection and market development could be reached via a mix of full and minimum harmonization. Consumer law in the EU should, in general, be based upon a minimum-harmonization approach and only be regulated exceptionally at a full-harmonization level, the reason being that a minimum-harmonization approach at the EU level is often more favourable for consumers, as it would fit the diverse protective requirements that consumers have in different Member States and allow a higher level protection at national level, if required. This approach would also be more suitable to maintain a multi-level system and adapt to the fact that there is not one unique harmonizer, but a process involving many actors with different objectives.

References

1. Treaty on the Functioning of the European Union, 25 March 1957.
2. Single European Act, 17 February 1986.
3. Directive 98/6/EC of The European Parliament and The Council on consumer protection in the indication of the prices of products offered to consumers, 16 February 1998.
4. Everson M., Legal Construction of the Consumer', Oxford-New York: Berg Publishers, 2006
5. P.Craig & G. de Búrca, EU Law: Text, Cases and Materials, Oxford: OUP, 3rd ed., 2003, p. 114
6. Peter Stone, EU Private International Law Harmonization of Laws, 2006, p.20
7. Stephen Weatherill, EU Consumer Law and Policy, Elgar European Law publishing, 2005, p.4
8. Stuyck , J., European Consumer Law after the Treaty of Amsterdam: Consumer Policy in or Beyond the Internal Market?', 37 Common Market Law Review., 2000, p.384
9. Maria Ioannidou, Consumer Involvement In Private Eu Competition Law Enforcement,Oxford University Press, 2015, p.192.
10. S.Weatherill, The Commission's Options for Developing EC Consumer Protection and Contract Law: Assessing the Constitutional Basis, 13 Eur.Bus.L.Rev., 2002, p. 497.
11. Anja Rösnera, Justus Haucapa, Ulrich Heimeshoff., Consumer protection in digital ages: Causal Evidence From the European Union, Düsseldorf Institute for Competition Economics (DICE), 2019, p.2
12. Giusella Finocchiaro, European law and consumer protection in the information age, Information & Communications Technology Law 12:2, 2003, p. 116
13. https://www.wikipedia.com/en/Treaty_of_Lisbon

Rəyçi: h.f.d. N.Fərziyeva

Göndərilib: 16.04.2021 Qəbul edilib: 17.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/280-284

Elxan Əlitahir oğlu Xammədov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
xammedove@gmail.com

FƏRDİ ƏMƏK MÜBAHİSƏLƏRİNİN MƏHKƏMƏDƏN KƏNAR HƏLLİ QAYDASI

Açar sözlər: *fərdi əmək mübahisəsinin məhkəmədən kənar həlli, fərdi əmək mübahisəsinin həllinə məhkəməyə qədər orqanda baxılması, təkbaşına tətil üsulu ilə fərdi əmək mübahisəsinin həlli, fədi əmək mübahisəsinin həlli, fərdi əmək mübahisəsini həll edən orqanlar*

Procedure for out-of-court resolution of individual labor disputes

Summary

The article analyzes the rules for out-of-court resolution of individual labor disputes. The main goal of the article is to further improve the legislation. In this article, solutions of individual labour disputes outside the court were investigated in the legislation of Azerbaijan, the importance of the Orga considering the solution of individual labour disputes before the court in terms of labour relations and the inefficiency of individual labour exchanges by one-on-one strike were tried to bring to the fore.

Key words: *out-of-court resolution of an individual labor dispute, consideration of an individual labor dispute in a pre-trial body, resolution of an individual labor dispute through individual leave, resolution of a collective labor dispute, bodies that resolve individual labor disputes*

Son dövrlərdə ölkəmizdə sənayenin inkişafı ilə əmək mübahisələrinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Əmək mübahisələrinin bu qədər artmasının əsas səbəbi qanunvericilik və qanunvericiliyin tətbiqindən irəli gələn problemlərdir. Bundan əlavə, qloballaşma və artan beynəlxalq rəqabət, işsizlik və əmək müqaviləsi bağlanmadan əmək fəaliyyətinə cəlb edilmə və s. kimi amillər fərdi əmək mübahisələrinin sayını artırdı.

Həmçinin ölkəmizdə iş yerlərində həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının, əmək kollektivlərinin yaradılması nisbəti çox aşağıdır. İşçinin hüquqlarını qoruyan bir təşkilatın yaradılmasının məcburi olmaması işçini işəgötürən qarşısında zəiflədir. Bu vəziyyət fərdi əmək mübahisələrinin sayını gündən-günə artırır. Fərdi əmək mübahisələrinin həll edilməsi və işçilərin öz hüquqlarını qısa müddətdə bərpa etməsi iş həyatının ən vacib problemlərindən biridir.

Sənayenin inkişafı ilə paralel olaraq artmaqda olan fərdi əmək mübahisələrinə görə məhkəmələrin iş yükü artmışdır. Həddindən artıq iş yükü səbəbindən işlər uzanır, mübahisələr qanunda göstərilən müddətlərdə həll olunmur və işçilər hüquqlarının bərpa edilməsi üçün uzun müddət gözləyirlər. Ədalət mühakiməsi sisteminin ən vacib problemlərindən biri fərdi əmək mübahisələrinin daha səmərəli, sürətli və təsirli həll edilməsidir.

AR Əmək qanunvericiliyi fərdi əmək mübahisələrinin alternativ (məhkəmədən kənar) həll yollarını müəyyən etmişdir. Belə ki, AR Konstistusiyasının 36-cı maddəsinin üçüncü hissəsinə əsasən, fərdi və kollektiv əmək mübahisələri qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada həll edilir. (1) AR Əmək Məcəlləsinin 292-ci maddəsində işçinin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsinin məhkəmədən kənar iki üsulunu müəyyən etmişdir.(1)

- Məhkəməyə qədər əmək mübahisələrini həll edən orqana müraciət etməklə;
- Təkbaşına tətil etməklə;

Qeyd edilən üsullardan hər hansı birini seçmək işçinin hüququdur. Birinci halda, işçi AR ƏM-nin 288-ci maddəsində göstərilən məsələlərlə bağlı pozulmuş hüquqlarının bərpası məqsədilə müəssisələrdə həmkarlar ittifaqı təşkilatının nəzdində fəaliyyət göstərən fərdi əmək mübahisəsinə məhkəməyə qədər baxan orqana müraciət edə bilər. AR ƏM-nin 294-cü maddəsinin 2-ci hissəsinin mənasına görə fərdi əmək mübahisəsinə məhkəməyə qədər baxan orqan kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu hallarda yaradılır. Həmçinin bu orqanların yaradılması və fəaliyyət qaydası kollektiv müqavilələrlə nizama salınır. Qüvvədə olan qanunvericiliyin tələbindən görünür ki, belə orqanın yaradılması məcburi xarakter daşımır. İşçi məhkəməyə qədər əmək mübahisələrini həll edən orqana hüququnun pozulduğunu aşkar etdiyi gündən, yəni işçiyə müvafiq əmrin, (sərəncamın, qərarın), əmək kitabçasının, haqq-hesab sənədlərinin (kitabçasının, vərəqəsinin, çekinin) verildiyi, həmçinin əmək müqaviləsinin bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş şərtlərinin işəgötürən tərəfindən müvafiq qaydada sənədləşdirilmədən bilə-bilə qəsdən pozulduğu gündən etibarən üç təqvim ayı ərzində müraciət edə bilər. Mövcud qanunvericilik sözügedən fərdi əmək mübahisəsinə məhkəməyə qədər baxan orqana edilən müraciətin formasını müəyyən etməmişdir.

Əməkşünas alim A.M.Qasımov haqlı olaraq göstərir ki, fərdi əmək mübahisəsinin həllinə məhkəməyə qədər baxan orqana işçinin pozulmuş hüququnun müdafiəsi ilə bağlı müraciəti hər bir halda yazılı olmaldır. (5)

AR ƏM-nin 294-cü maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən müvafiq müraciət əsasında məhkəməyə qədər əmək mübahisələrinin həllinə baxan orqanın çıxardığı qərar işçini və ya işəgötürəni qane etməzsə, həmin mübahisənin həlli üçün onlar məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Bu halda məhkəməyə müraciət etmək üçün müəyyən edilmiş iddia müddətinin axını məhkəməyə qədər əmək mübahisələrinə baxan orqanın müvafiq qərar qəbul etdiyi gündən başlanır. (2)

Qeyd edilən maddənin təhlili onu göstərir ki, işçinin işəgötürənlə fərdi əmək mübahisəsini məhkəməyə qədər əmək mübahisələrinə baxan orqan vasitəsilə tənzimləmək hüququnun prosessual hüquqi təminatında çatışmazlıq mövcuddur. Eyni zamanda fərdi əmək mübahisəsinin qeyd edilən həll üsulunun proseduru AR əmək qanunvericiliyində sərt tənziminin olmaması həm işçinin, həm də işəgötürənin mübahisəni danışıqlar yolu ilə həll etməyə cəhd etməmələrinə gətirib çıxarır. Prosessaul təminatlar dedikdə, işçilərin AR ƏM-nin 288-ci maddəsində sadalanan məsələlərlə bağlı pozulmuş hüquqlarının bərpasının və müdafiəsinin həyata keçirilmə mexanizmi anlaşılır. Bu mexanizmə işçinin özünün pozulmuş hüququnun bərpası və subyektiv hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə məhkəməyə qədər əmək mübahisəsinin həllinə baxan orqana yazılı ərizə ilə müraciətini, müraciətə baxılması müddəti, işin mahiyyəti üzrə qərar çıxarılması, qərarın qüvvəyə minməsi və məcburi icrası və s. aiddir.

Fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər orqanda baxılması ilə bağlı qüvvədə olan qanunvericiliyin mənfi cəhətlərindən danışarkən Z.İ.Cəfərov qeyd edir ki, qanunvericiliyimiz bu orqanın adı ilə bağlı məsələni açıq saxlayır, onun adını müəyyənləşdirməyi kollektiv müqavilə bağlanarkən müəssisənin həmkarlar ittifaqı təşkilatına təklif edir. Müəllifin fikrincə, adın qeyri-müəyyənliyi təcrübədə xüsusilə işçinin həmin orqanın qərarı ilə razılaşmadığı və məhkəməyə müraciət etdiyi hallarda çox böyük çətinliklər doğurur. Buna görə də varislik prinsipinə riayət edərək müəllif belə hesab edir ki, həmin məhkəməyə qədər orqanın əvvəlki adına qayıtmaq zəruridir. Keçmiş sovet dövrünün təcrübəsi göstərir ki, əmək mübahisələri komissiyaları (ƏMK) xeyli sayda fərdi əmək mübahisəsinə səmərəli şəkildə baxmışlar.

Z.İ.Cəfərovun fikri ilə həmrəy olduğumuzu ifadə edərək, 10 dekabr 1974-cü il tarixli Əmək Qanunları Məcəlləsinin "əmək mübahisələri" başlığı altında olan 15-ci fəslini nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edirik. Belə ki, qeyd edilən fəslin 22 iyul 1992-ci il tarixli 238 №-li qanunla təsdiqlənmiş yeni redaksiyasında fərdi əmək mübahisəsinin məhkəmədən kənar üç həlli üsulu qeyd edilmişdir. Belə ki, AR ƏQM-nin 221-ci maddəsinin mənasına görə məhkəmədən kənar əmək mübahisəsinə baxan orqanlar aşağıdakılardır:

- əmək mübahisələri komissiyaları;
- müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların (bölmələrin) həmkarlar ittifaqı komitələri;
- işçilərin bəzi kateqoriyalarının ayrı-ayrı məsələlərə dair əmək mübahisələrinə baxan yuxarı orqanlar. (7)

Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş məhkəməyə qədər fərdi əmək mübahisələrinin həlli orqanın əmək mübahisələri komissiyalarının "varisi" olmasını nəzərə alaraq, əmək mübahisələri komissiyaları (ƏMK) haqqında danışmağı vacib bilirik. AR ƏQM-nin 223-cü maddəsinə əsasən əmək mübahisələri komissiyası işçilərinin sayı azı 15 nəfər olan müəssisənin, idarənin, təşkilatın (bölmənin) əmək kollektivinin ümumi yığıncağında (konfransında) seçilir. Səslərin əksəriyyətini toplamış və lehinə ümumi yığıncaqda (konfransda) iştirak edənlərin yarıdan çoxunun səs verdiyi şəxslər komissiyanın tərkibinə seçilmiş hesab edilirlər. Komissiyanın seçilməsi qaydasını, üzvlərinin sayını, tərkibini və səlahiyyət müddətini müəssisənin, idarənin, təşkilatın əmək kollektivinin ümumi yığıncağı (konfransı) müəyyən edir. Əmək mübahisələri komissiyası öz tərkibindən sədr, sədrin müavinlərini və komissiyanın katibini seçir. Müəssisənin, idarənin, təşkilatın əmək kollektivinin ümumi yığıncağının (konfransının) qərarı ilə bölmələrdə əmək mübahisələri komissiyaları yaradıla bilər. Bu komissiyalar bölmələrin kollektivləri tərəfindən seçilir və müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların əmək mübahisələri komissiyalarının fəaliyyətində rəhbər tutulan əsaslarla fəaliyyət göstərirlər. Həmin maddədə müəyyən edilmişdir ki, bölmələrin əmək mübahisələri komissiyalarında əmək mübahisələrinə bu bölmələrin səlahiyyəti hüdudunda baxıla bilər. (7)

Həmin məcəllənin 224-cü maddəsində ƏMK-nin səlahiyyətli olması şərtləri, 225-ci maddəsində baxmalı olmadığı mübahisələrin dairəsi, 226-cı maddəsində komissiyanın qətnamə qəbul etməsi qaydası müəyyən edilmişdir.

Hazırda qüvvədə olan əmək qanunvericiliyində müəyyən edilmiş fərdi əmək mübahisəsinin həllinə məhkəməyə qədər baxan orqanla müqayisədə əmək mübahisələri komissiyalarının hüquqi mexanizmi daha üstündür. Hazırda ölkəmizdə müəssisələrdə nəinki sözügedən orqanın hüquqi mexanizmi, demək olar ki, məhkəməyə qədər fərdi əmək mübahisəsinə baxan orqan praktiki olaraq mövcud deyildir. Bunun başlıca səbəblərindən biri müəssisələrdə kollektiv müqavilələrin bağlanması, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının (əmək kollektivlərinin) yaradılmasının məcburi xarakter daşımamasıdır.

Mövcud qanunvericiliyi əsas götürərək belə söyləmək mümkündür ki, fərdi əmək mübahisələrinin həllinə baxan məhkəməyə qədər orqanın işlək mexanizmi yaradılsa, digər həll üsullarından bəzi üstün cəhətləri də mövcuddur.

Birinci müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, məhkəməyə qədər fərdi əmək mübahisəsinə baxan orqan müəssisədə yaradılır, bu orqanın tərkibi əmək kollektivinin üzlərindən formalaşdırıldığı üçün istehsalın, müəssisənin fəaliyyətinin və idarə edilməsinin spesifik xüsusiyyətlərinə kifayət qədər bələd olurlar. Təkibi formalaşdıran

kollektiv üzvlərinin əvvəlcədən işçini-ərizəçini tanımaları, onun yerinə yetirdiyi əmək fünksiyasının xüsusiyyətinə bələd olmaqları işçinin şəxsiyyətinə, işgüzar keyfiyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə müsbət təsir edir. T.V.İvankina bu mövqeydən çıxış edərək göstərir ki, əmək mübahisələri komissiyaları ən məqbul və çevik müdafiə üsuludur. Komissiya üzvləri təşkilatda əmək münasibətlərinin spesifikliyi haqqında yaxşı məlumatlı olurlar ki, bu da mübahisəyə baxılarkən işçilərin öz mövqeyinin əsaslandırılmasını xeyli asanlaşdırır. (7)

Z.Cəfərov fərdi əmək mübahisəsinə məhkəməyə qədər baxan orqanda həll edilməsi ilə bağlı qeyd edir ki, təkcə işçi deyil, həm də iş yoldaşları, bir qayda olaraq, mübahisə predmetinə bələd olurlar. Onlar hətta kollektivin kiçik olmasına rəğmən, bəzən işəgötürənə güclü mənəvi təsir göstərir, nəticədə işəgötürən ədalətli qərar qəbul etməyə çalışır. (7)

İkinci müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, işçinin müraciəti üzrə işə baxılarkən iş üçün əhəmiyyətli olan bütün sənədlər, sübutlar müəssisədə olur, həmin sübutları əldə etməsi məhkəməyə nisbətdə daha qısa zaman kəsiyində həyata keçirilir. Nəticədə mübahisənin sürətli həll edilməsinə nail olunur. A.M.Kurennoy əmək mübahisələri komissiyalarında əmək mübahisələrinin həllinin səmərəli olduğunu qeyd edərək göstərir ki, təşkilatda işin faktiki hallarını müəyyən etmək, sübutlar toplamaq daha asandır. (9)

İşçinin pozulmuş hüququnun bərpası ilə bağlı fərdi əmək mübahisəsinə məhkəməyə qədər baxan orqanda baxılması zamanı məhkəmə xərclərindən azad olması üçüncü müsbət haldır.

İşəgötürən daha çox mənfəət əldə etməkdə, işçi isə təhlükəsiz əmək şəraitində çalışmaqla daha yüksək əmək haqqı almaqda maraqlı olduğu üçün bu onlar arasında fərdi əmək mübahisəsi yaratmasına şərait yaradır. Fərdi əmək mübahisəsininin məhkəmədən kənar həlli üsullarının tarixi fəaliyyət təcrübəsinin təhlili o nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, fərdi əmək mübahisələrinin həllinə baxan məhkəməyə qədər orqanların tərkibinin bərabərlik prinsipi əsasında formalaşdırılması işçinin və işəgötürənin mənafelərinin eyni səviyyədə nəzərə alınmasına böyük təsir göstərmişdir. Fikrimizcə əmək münasibətlərinin tərəflərinin mənafelərinin tarazlığını təmin etmək məqsədilə fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın tərkibi bərabərlik prinsipi gözlənilməklə müəssiənin müdiriyyətinin nümayəndələrindən və əmək kollektivinin üzvlərindən formalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda bu orqanın səlahiyyətlərinin həcmi, fərdi əmək mübahisələrinə baxılması proseduru (iclasların keçirilmə qaydası), qərarların qəbulu qaydası və qəbul etdiyi qərarların hüquqi qüvvəsi müəyyən edilməlidir.

MDB dövlətlərinin Əmək Məcəllərinə baxdıqda görürük ki, əmək sahəsində ciddi dəyişiklərə baxmayaraq, onların demək olar ki, hamısı fərdi əmək mübahisələrinin həllinə baxan məhkəməyə qədərki orqanın əvvəlki adını saxlamış, onların səlahiyyət dairəsini və formalaşdırma qaydasını bir qədər dəyişdirmişdir.

Fərdi əmək münahisələrinin məhkəmədən kənar həlli üsullarından biri işçinin təkbaşına tətil etməsidir. Mövcud qanunvericilikdə tətil etmək konstitusion hüquq kimi müəyyən edilmişdir. İşçi pozulmuş hüququnun bərpa edilməsi üçün təkbaşına tətil etmək hüqqunu reallaşdırmaqla mübahisənin həllinə nail ola bilər.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının sənədlərində tətil hüququ nəzərdə tutulmasa da BMT-nin 1966-cı il tarixli “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktının 8-ci maddəsində onu imzalamış hər bir ölkənin qanunlarına uyğun şəkildə qanunvericilikdə tətil hüququnun təmin edilməsi vəzifəsi göstrərilir. Həmçinin tətil hüququ dünyanın əksər demokratik dövlətlərinin, eyni zamanda MDB ölkələrinin konstitusiyalarında nəzərdə tutulmuşdur. (10)

AR Konmsitusiyanın 36-cı maddəsinə əsasən hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətil etmək hüququ vardır. Əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətil etmək hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və digər silahlı birləşmələrdə xidmət edən hərbi qulluqçular və mülki şəxslər tətil edə bilməzlər. Həmin maddənin üçüncü hissəsinə əsasən fərdi və kollektiv əmək mübahisələri qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada həll edilir. (1)

Tətil hüququnun anlayışında beynəlxalq aktlarda, xarici ölkələrin qanunvericiliyində və əməkşünas alimlərin əsərlərində yalnız kollektiv əmək mübahsiələrinin həlli üsulu kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Belə ki, “Əmək və menecment münasibətləri haqqında” 1947-ci il tarixli ABŞ qanununda tətil dedikdə işəgötürənin aşağıdakı hərəkətlərinin birini törətməsi başa düşülür:

- işçilərin kollektiv müqavilə bağlamaq hüququna müdaxilə;
- həmkarlar ittifaqına təzyiq göstərmə, yaxud ona rəhbərliyi ələ keçirməyə cəhd etmə;
- həmkarlar ittifaqının fəlaiyyətində iştiraka görə işə qəbul və işdən çıxarma zamanı işçilər barəsində ayrı-seçkilik və s. (11)

RF Əmək Məcəlləsinin 398-ci maddəsinə əsasən tətil işçilərin kollektiv əmək mübahisələrinin həlli məqsədilə əmək vəzifələrinin (tam və ya qismən) icrasından müvəqqəti könüllü imtinasıdır. (4)

A.A.Solovyov hesab edir ki, “tətil” anlayışına işçilərin əmək vəzifələrinin tam və yaxud qismən icrasından hər hansı müvəqqəti imtinasını daxil etmək zəruridir. (8)

Qüvvədə olan AR ƏM-nin 3-cü maddəsinin 17-ci hissəsində tətilin legal anlayışı bu cür verilmişdir: Tətil - kollektiv və fərdi əmək mübahisəsini həll etmək məqsədi ilə işçilərin (işçinin) müvəqqəti olaraq öz əmək funksiyasının icrasından tam və ya qismən könüllü imtina etməsidir.

V.Z.Əliyeva AR ƏM-nin 3-cü maddəsinin yeddinci hissəsinə əsaslanaraq göstərir ki, tətili aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə etmək olar:

- işçilər öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməkdən imtina etməsilə istehsal prosesinin tam və ya qismən dayandırılması;
- əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən imtina edilməsi ilə əlaqdar işçilərin razılaşdırılmış hərəkətlərinin mövcudluğu. (6)

Fərdi əmək mübahisəsinin həlli məqsədi ilə işçinin təkbaşına tətil etmək hüququ və qaydası AR ƏM-nin 295-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin maddənin birinci hissəsinə əsasən pozulmuş hüququnun bərpa olunması üçün işəgötürənlə apardığı danışıqlar, yazılı müraciətinə verilən cavablar işçini qane etməzsə, fərdi əmək mübahisəsinin, habelə kollektiv tələblərə aid olan müvafiq məsələnin həlli məqsədi ilə o, məhkəməyə müraciət etmədən və əmək müqaviləsinə xitam vermədən əmək funksiyasının icrasını tam və ya qismən bir ay müddətinədək müvəqqəti dayandıraraq təkbaşına tətil edə bilər. (2)

Əməkşünas A.M.Qasımovun fikrincə, bu norma AR ƏM-də yeni olsa da, işçiyə heç də həmişə müvəffəqiyyət gətirmir. Çünki belə bir tətilin işçinin xeyrinə qurtaracağı ehtimalı olduqca azdır. Əvvəla, kollektiv tətildən fərqli olaraq fərdi tətil vasitəsi ilə işəgötürənə təzyiq göstərmək imkanları məhduddur və belə tətil istehsalın ahənginin pozulmasına gətirib çıxara bilməz. Digər tərəfdən işəgötürən məhkəmə vasitəsilə işçinin irəli sürdüyü tələblərin əsasız olduğunu sübut edəcəyi təqdirdə həmin içiyə qarşı müvafiq qaydada intizam tənbehi tədbiri tətbiq edə bilər. Beləliklə, mövcud qanunvericilikdə işçiyə təkbaşına tətil etmək hüququ verilsə də, tətil edən işçinin təminatları demək olar ki, yoxdur. Bu səbəbdən də işçilər pozulmuş hüququnun bərpası məqsədi ilə təkbaşına tətil etmək hüququndan demək olar ki istifadə etmirlər. Odur ki, işçinin təkbaşına tətil etməkdənsə, pozulmuş hüququnun bərpası məqsədilə məhkəməyə və müəssisədə həmkarlar ittifaqı təşkilatının nəzdində yaradılan fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqana yazılı müraciət etməsi daha məqsədəuyğundur. (5)

AR ƏM-nin 295-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən işçi özünün fərdi tələblərini müdafiə etmək üçün təkbaşına tətilinə əmək kollektivinin və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatının qoşulması çağırışı ilə çıxış etməməlidir. Əmək kollektivi və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatı işçinin tələblərinin əsaslı, qanuni və ədalətli olduğu qərarına gələrsə, müstəqil olaraq kollektiv tələblərini irəli sürə bilər. (2)

Qanunverici bu maddədə işçinin fərdi əmək mübahisələrinin həlli məqsədilə işəgötürən qarşında tələblər irəli sürərkən "kollektivin və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatının qoşulması çağırışı ilə çıxış etməmək məhdudiyyətini" müəyyən etmişdir. Həmçinin maddə əmək kollektivi və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatı işçinin tələblərinin əsaslı, qanuni və ədalətli olduğu təqdirdə müstəqil olaraq kollektiv tələblər irəli sürmək imkanını (hüququnu) da tanımışdır.

Qeyd edilən maddənin 3-cü hissəsinə əsasən işçinin təkbaşına tətil etmək hüququnun hər hansı üsul və vasitə ilə işəgötürən, işçinin iş yerinin rəhbəri və ya digər şəxslər tərəfindən məhdudlaşdırmasına, habelə belə tətilin keçirilməsinə mane olmasına yol verilmir. Qanunverici bu maddə ilə işəgötürənlər üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur.

İşçinin tələbləri ilə bağlı təkbaşına tətil edən zaman işçinin əsasız və qanunsuz hərəkətlərindən işəgötürənin məhkəmə müdafiə hüququ vardır. Belə ki, AR ƏM-nin 295-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən təkbaşına tətil edən işçinin hərəkətlərini əsassız və qanunsuz hesab edən işəgötürən məhkəməyə müraciət edə bilər. Bu zaman işçinin hərəkətlərinin əsassız və qanunsuz hesab edilməsi barədə müvafiq məhkəmə qərarını qəbul etməyibsə, həmin işçi ilə bağlanmış əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi qadağan edilmişdir (AR ƏM-nin 295-ci maddəsinin 5-ci hissəsi).

Qanunverici işçiyə tətil müddəti bitənədək aşağıdakı hüquqları tanıyır:

- işçi tətili dayandırıb işə başlaya bilər;
- əmək mübahisəsinin həlli üçün məhkəməyə müraciət edə bilər;
- mübahisənin həlli üçün tərəflərin müəyyən etdiyi vasitəçilik üsullarından istifadə edilə bilər.

Şərh olunduğu kimi, tətil zamanı işçi müvəqqəti olaraq, öz əmək funksiyasının icrasından tam və ya qismən könüllü imtina edir. Yəni əmək funksiyasını ya tam, ya da qismən yerinə yetirmir. AR ƏM-nin 295-ci maddəsin 7-ci hissəsində qeyd edilir ki, təkbaşına tətil edən işçinin tətil dövrü üçün əmək haqqının ödənilməsi bu Məcəllənin 283-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilə bilər. Həmin məcəllənin 283-cü maddəsinə əsasən işəgötürən tətildə iştirak edən işçilərin tətil dövrü üçün əmək haqqını tam və ya qismən ödəyə bilər. Əmək haqqının ödənilməsindən imtina mübahisə üçün əsas ola bilməz. Göründüyü kimi, tətil dövrü üçün əmək haqqının ödənilib-ödənilməməsi işəgötürənin hüququ kimi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda qanunuverici bu maddədə tətil dövrü üçün əmək haqqının ödənilməsindən imtina ilə bağlı məhkəməyə müraciət etmək imkanını tanımır. A.M.Qasımovun fikrincə, bu halda işçinin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün işi dayandırmamaq şərti ilə məhkəməyə müraciət etməsi daha yaxşı olardı. Fikrimizcə, fərdi əmək mübahisələrinin məhkəmədə həlli yolu kimi təkbaşına tətil üsulunun bizim ölkədə səmərəsi olduqca aşağıdır. Yeni Əmək Məcəlləsinin qəbulundan indiki dövrə qədər olan

müddətin təhlili onu deməyə əsas verir ki, demək olar ölkəmizdə fərdi əmək mübahisəsinin həlli üsulu kimi təkbaşına tətil üsulu seçilməmişdir (rəsmi və ya qeyri rəsmi statsikalarda rast gəlinməmişdir). AR Əmək Məcəlləsinin 295-ci maddəsi işləməyən, "ölü" norma kimi mövcudluğunu davam etdirir. Səbəbi ondan ibarətdir ki, qanunveriliyimizdə bu üsulla fərdi əmək mübahisəsinin həllinin səmərəli mexanizmi nəzərdə tutulmamışdır. (5)

Qeyd edilənlərdən belə bir təklif edirik ki, fərdi əmək mübahisələrinin həlli üsulu kimi təkbaşına tətil etmək üsulu əmək qanunvericiliyindən çıxarılsın. Eyni zamanada BƏT-ının konvensiya və tövsiyələrinə, beynəlxalq qanunvericilik təcrübəsini nəzərə alaraq, AR ƏM-nin 3-cü maddəsinin on yeddinci hissəsində nəzərdə tutulmuş "tətil" anlayışında "fərdi əmək mübahisələri" sözləri çıxarılsın.

Fərdi əmək mübahisələrinin məhkəmədən kənar həlli üsulu kimi tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi qaydada həll edilməsi də AR ƏM-nin 294-cü maddəsinin üçüncü hissəsində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, əmək müqaviləsində fərdi əmək mübahisələrinin bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş həlli qaydalarından fərqli olan, tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipini və bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş əmək, sosial və iqtisadi hüquqlarını pozmayan qaydalar nəzərdə tutula bilər. Fikrimizcə, bu normada nəzərdə tutulmuş üsul praktiki deyildir, işləməyən normadır. Məlum olduğu kimi, AR ƏM-nə 1-ci əlavə əmək müqaviləsinin (kontraktın) nümunəvi forması müəyyən edilmiş, burada standart şərtlər təsbit edilmişdir. İşçi işə qəbul zamanı gələcəkdə əmək mübahisəsi baş verəcəyini ehtimal etmədiyinə, neqativ halların baş verəcəyini düşünmədiyinə görə əmək müqaviləsində fərdi əmək mübahisəsinin həllinin fərqli qaydasını nəzərdə tutması mümkün eyildir.

Nəticə

Mövzunun təhlili göstərir ki, fərdi əmək mübahisələrinin məhkəmədən kənar həlli qaydası mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq təkmilləşdirilməlidir. Fikrimizcə əmək münasibətlərinin tərəflərinin mənafelərinin tarazlığını təmin etmək məqsədilə fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın tərkibi bərabərlik prinsipi gözlənilməklə müəssiənin müdriyyətinin nümayəndələrindən və əmək kollektivinin üzvlərindən formalaşdırılmalı, bu orqanın səlahiyyətlərinin həcmi, fərdi əmək mübahisələrinə baxılması proseduru (iclasların keçirilmə qaydası), qərarların qəbulu qaydası və qəbul etdiyi qərarların hüquqi qüvvəsi müəyyən edilməlidir. Bundan başqa BƏT-ının konvensiya və tövsiyyələrinə, beynəlxalq qanunvericilik təcrübəsini nəzərə alaraq,fərdi əmək mübahisələrinin həlli üsulu kimi təkbaşına tətil etmək üsulu əmək qanunvericiliyindən çıxarılmalı və AR ƏM-nin 3-cü maddəsinin on yeddinci hissəsində nəzərdə tutulmuş "tətil" anlayışında "fərdi əmək mübahisələri" sözləri çıxarılmalıdır.

References

1. The Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku: Law Publishing House, 2020
2. Labor Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: Law Publishing House, 2020
3. Code of Labor Laws of the Republic of Azerbaijan. / http://www.e-qanun.az/framework/7516
4. Labor Code of the Russian Federation. M .: Prospect, 2010, p.176.
5. Qasımov A.M. Labor law: Textbook. Baku; Adiloglu 2007, p. 507-508.
6. Aliyeva V.Z. Citizens' right to strike and their constitutional basis. 8th edition, Baku: Adiloglu, 2004, p.156.
7. Jafarov Z.I. "Legal regulation of labor disputes in the context of methods of protection of labor rights. Monograph. Baku: Law, 2010, pp. 371,372.
8. Soloviev AA Strike or sabotage? // Economy and Law, 1997, № 10, p.125-128.
9. Labor law of Russia: Textbook / Ed. A.M. Kurennoy. M., 2004, p. 437.
10. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Baku: Law, 2006, p.6.
11. Kiselev I.Y. Legal regulation of labor in the states of Central and Eastern Europe // Labor at the border, 1990, № 3, p. 122

Rəyçi: dos. İ.Ələsgərova

Göndərilib: 16.04.2021 Qəbul edilib: 17.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/285-289

İbrahim Behruz oğlu İbrahimov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
vomiharbi@inbox.ru

TRANSMİLLİ CİNAYƏT TÖRƏTMİŞ ŞƏXSLƏRİN AXTARIŞI VƏ MÜHAKİMƏSİNDƏ EKSTRADİSİYANIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *transmilli cinayətlər, qarşılıqlı hüquqi yardım, Cinayət Məcəlləsi, Cinayət-Prosessual Məcəllə, dövlət suverenliyi, hüquqi şəxslərin məsuliyyəti, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq cinayət hüququ, cinayət yusidiksiyası*

The role and importance of extradition in the search and judgment of transmitted criminals

Summary

One of the most important forms of cooperation used by states in the fight against transnational crime is the extradition of criminals. The extradition of offenders is the restoration of social justice in society, the acquisition of a deserved punishment, regardless of the whereabouts of the perpetrator, as well as the implementation of state functions aimed at the execution of the sentence imposed on him. On the other hand, the main purpose of extradition should not result in human rights violations, nor should it restrict people's right to life, liberty, and a fair trial. These criteria are enshrined in the 2000 UN Convention against Transnational Organized Crime.

Key words: *transnational crimes, mutual legal assistance, Criminal Code, Criminal Procedure Code, state sovereignty, responsibility of legal entities, international law, international criminal law, criminal jurisdiction*

Müasir qloballaşan dünyanın reallığı və təzahür forması kimi mövcud olan - transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq özünün dağıdıcı və miqyaslı təsiri ilə bütün dövlətlərin sabit durumuna real təhlükəyə çevrilməklə yanaşı, daim artan həcmi ilə dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafını və geniş sferada təhlükəsizliyini (hüquqi, siyasi, sosial və d.) hədəf seçərək onun pozulmasına səbəb olur. Aparılan elmi araşdırmalarda, o cümlədən qəbul edilmiş beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi aktlarda haqlı olaraq vurğulandığı kimi transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq uzun müddətə hesablanan və başlıca olaraq iqtisadiyyat sahəsində peşə növündə törədilən sistematik cinayətkar fəaliyyətdir və bu fəaliyyətin strategiya və taktikası yüksək mənfəət əldə edilməsi və ictimai həyatın müəyyən sahəsinə təsir göstərmək məqsədi ilə cinayətkar birlik və ya birliklər (cinayətkar qruplar, təşkilatlatlar) (8, s.54-65; 9, s.24-29; 11, p.124; 15, p.24-39) tərəfindən planlaşdırılır və həyata keçrilir. Onlar bəzən həm ölkə daxilində həm də beynəlxalq səviyyədə müəyyən struktura malik olurlar. Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq hər şeydən əvvəl qeyri-leqal malların və xidmətlərin dövriyyəsini əlaqələndirir və ona nəzarət edir. Belə malların və xidmətlərin dövriyyəsi bir tərəfdən qanunvericiliklə qadağan edilir, digər tərəfdən cəmiyyətin fiziki və mənəvi sağlamlığı üçün olduqca böyük təhlükə törədir.

Elə bu sahədə əsas beynəlxalq hüquq aktı olan 2000-ci il Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizəyə dair BMT Konvensiyasında da mütəşəkkil cinayətkar qrup dedikdə - birbaşa və ya dolayı maliyyə və digər maddi mənfəət almaq üçün bir və ya bir neçə ciddi cinayəti və ya bu Konvensiyaya uyğun olaraq cinayət kimi tanınmış cinayətləri törətmək məqsədi ilə müəyyən müddət ərzində mövcud olan və birgə hərəkət edən üç və ya daha çox şəxsin struktur şəklində təşkil edilmiş qrupu başa düşülür (6). Məhz bu reallıqlar nəzərə alınmaqla, bu Konvensiyası onu ratifikasiya edən dövlətlərin üzərinə belə təhlükəli cinayətlərlə səmərəli mübarizə aparmaq məqsədilə zəruri qanunvericilik və təşkilati xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi öhdəliyi qoymuşdur.

Transmilli cinayət törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılmasında ekstradisiyanın rolu və əhəmiyyətinin təhlilinə və araşdırılmasına keçməzdən öncə onunla birbaşa əlaqəyə malik olan bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Belə ki, müvafiq iştirakçı dövlət ekstradisiya prosedurundan istifadə etməzdən öncə 2000-ci il Konvensiyasının 15-ci maddəsinə müvafiq olaraq, 5-ci (mütəşəkkil cinayətkar qrupda iştirakçılığın kriminallaşdırılması), 6-cı (cinayətdən əldə edilən gəlirlərin yuyulmasının kriminallaşdırılması), 8-ci (korrupsiyanın kriminallaşdırılması), 23-cü (ədalət mühakiməsi əleyhinə cinayətlərin kriminallaşdırılması) maddələrinə uyğun olaraq cinayət kimi tanınmış əməllərə dair öz yurisdiksiyasının müəyyən edilməsi üçün tələb olunan aşağıdakı tədbirləri görməlidir: a) cinayət həmin iştirakçı dövlətin ərazisində törədilibsə; b) cinayət, cinayət törədilən zaman iştirakçı dövlətin bayrağı altında

üzən gəminin göyərtəsində və ya həmin iştirakçı dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq o zaman qeydiyyatda olduğu hava gəmisində törədildikdə (6).

İştirakçı dövlət eyni zamanda bu Konvensiyanın 4-cü maddəsinin şərtlərinə riayət etməklə öz yurisdiksiyasını bu cür hər hansı bir cinayət barəsində müəyyən edə bilər: a) cinayət həmin iştirakçı dövlətin vətəndaşına qarşı törədildikdə; b) cinayət həmin iştirakçı dövlətin vətəndaşı tərəfindən və ya həmin dövlətin ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən törədildikdə; və ya c) cinayət: i) bu Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq cinayət kimi tanınmış hər hansı cinayətlərdən biri olduqda və onun ərazisində ciddi cinayət törətmək məqsədi ilə onun hüdudlarından kənarda törədildikdə; ii) bu Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1 (b) (i) bəndinə uyğun olaraq cinayət kimi tanınmış hər hansı cinayətlərdən biri olduqda və həmin Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1 (a) (i) və ya (ii) və ya (b) (ii) bəndlərinə əsasən cinayət kimi tanınmış hər hansı cinayətlərdən birinin törədilməsi məqsədi ilə onun hüdudlarından kənarda törədildikdə (6).

15-ci maddənin 3-cü bəndində o da vurğulanır ki, bu Konvensiyanın 16-cı maddəsinin (cinayətkarların verilməsi) 10-cu bəndinin məqsədləri üçün hər bir iştirakçı dövlət, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxs onun ərazisində olduqda və o, bu cür şəxsin onun vətəndaşından biri olması səbəbinə görə həmin şəxsi vermədikdə, həmin Konvensiya ilə əhatə olunan cinayətlərə dair öz yurisdiksiyasını müəyyən etmək üçün lazımi tədbirlər görməlidir. Elə bu yerdə onu qeyd edək ki, AR Konstitusiyasında (53-cü mad. II b.) (1,s.18), AR 2001-ci il tarixli Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında Qanunda (3.1.1.-ci mad.) (4), AR Cinayət Məcəlləsində (13.1.-ci mad.) (2,s.37) barəsində sorğu edilən şəxsin AR vətəndaşı olması ekstradisiyadan imtinanın əsası hesab edilir.

Konvensiyanın 15-ci maddəsinin 4-cü bəndində nəzərdə tutulur ki, hər bir iştirakçı dövlət, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxs onun ərazisində olduqda və o, həmin şəxsi vermədikdə bu Konvensiya ilə əhatə olunan cinayətlərə dair öz yurisdiksiyasını müəyyən etmək üçün lazımi tədbirlər görməlidir. Əgər bu maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərinə əsasən öz yurisdiksiyasını həyata keçirən iştirakçı dövlət bir və ya bir neçə iştirakçı dövlətdən eyni əməl ilə əlaqədar istintaqın, cinayət təqibinin və ya məhkəmə baxışının həyata keçirilməsi haqqında bildiriş alırsa və ya digər qaydada məlumatlandırılırsa, onda həmin iştirakçı dövlətlərin səlahiyyətli orqanları öz fəaliyyətlərini əlaqələndirmək məqsədilə lazım gəldikdə bir-biri ilə məsləhətləşmələr apara bilərlər (6). Həmin maddənin 6-cı bəndində iştirakçı dövlətləri üçün bir dispozitiv imkan da nəzərdə tutulur: qeyd olunur ki, bu Konvensiya beynəlxalq ümumi hüququn normalarına xələl gətirmədən iştirakçı dövlətlərin öz daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən etdiyi hər hansı cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsini istisna etmir.

Transmilli cinayətlərlə mübarizə sahəsində qazanılmış beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, bu sahədə istifadə olunan ən mühüm hüquqi alətlərdən birini cinayətkarların veriiməsi (ekstradisiya) institutudur və onun tətbiqi hər bir konkret halda cinayət cəzalanmalı əməli törətmiş şəxsi cəzalandırmaq, habelə məsuliyyətin labüdlüyünü təmin etməyə kömək etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq və milli hüquq nəzəriyyəsində və konsepsiyasında təşəkkül tapmış müəyyənliyə görə, e*kstradisiya* beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə, beynəlxalq müqavilələrə və milli qanunvericilik aktlarına əsasən, cinayət törətməkdə ittiham edilən şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək və ya hökmün icra olunması üçün onların ərazisində yerləşdikləri dövlət tərəfindən ərazisində cinayət törədilmiş dövlətə və ya vətəndaşı olduğu dövlətə və ya cinayətdən zərər çəkmiş dövlətə verilməsini nəzərdə tutan hüquqi yardım aktıdır (7,s.113-119; 10, s.37; 12, p.24).

Ekstradisiya, eyni zamanda, cänayət törətmiş şəxsin başqa ölkəyə verilməsi zamanı prosessual təminatlara əməl etməklə şərtləşən cinayət-prosessual hüququn elementi kimi də nəzərdə tutulur. Bunun təsdiqi üçün hüquq ədəbiyyatında vurğulanır ki, ekstradisiya prosessual fəaliyyət olub cinayət-prosessual hüququn fəaliyyət sferasında yerləşir. Düzdür, prosessual normalar ekstradisiyanın tənzimlənməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir, xüsusən, təqsirli şəxsin həbsi, onun verilməsi haqqında qərardan şikayət və protest vermək və s. hallarda. Sadalanan hərəkətlər həqiqətən prosessual xarakter daşıyır və prosessual hüquq normaları ilə tənzim olunur Lakin bu hallar heç də onu təstiq etmək üçün kifayət qədər əsas vermir ki, ekstradisiya sırf cinayət-prosessual hüququn institutudur. Müstəqil hüquq institutu kimi ekstradisiyanı xarakterizə edən meyarlar ondan ibarətdir ki, o, - kompleks hüquqi fenomen kimi özündə həm beynəlxalq hüquq, xüsusən, beynəlxalq cinayət hüququ normalarını (maddi və prosessual normaları); həm də, milli hüquq normalarını (konstitusiya hüququ, cinayət hüququ, cinayət-prosessual hüquq normalarını, ekstradisiya haqqında qanunvericilik aktlarını) əks etdirən və dövlətlərarası xarakterli horizontal əməkdaşlıq alətidir. Bu prinsipial müddəa Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalının *Tihomir Blaskiç işi üzrə* qərarında da öz təsbitini tapıb. Tribunal qərarında qeyd etmişdi ki, cinayət işləri üzrə dövlətlərin əməkdaşlığı mahiyyəti üzrə horizontal qarşılıqlı münasibətlərə, dövlətlər və beynəlxalq cinayət tribunalları (məhkəmələri) arasında

əməkdaşlıq vertikal münasibətlərə əsaslanır. Sonradan qeyd olunan bu konsepsiya beynəlxalq cinayət hüququ üzrə tanınmış alim, professor Antonio Kasseze tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir (13,p.355-359). Cinayətkarların verilməsi institutunun horizontal xarakterli dövlətlərarası münasibətləri ehtiva etməsi 2000-ci il BMT Konvensiyasının 16-cı maddəsində də öz təsbitini tapıb.

Ekstradisiya ona görə horizontal əməkdaşlığın hüquqi aləti hesab edilir ki, bu hüququn müəyyən etdiyi öhdəliklər birbaşa olaraq suverenliyə və bərabər hüquqlara malik olan dövlətlərə ünvanlanıb (*par in parem imperium non habet*-bərabərin bərabər üzərində hökmranlığı yoxdur). Daha dəqiq desək, transmilli cinayətlərlə mübarizədə dövlətlərin müraciət etdiyi ekstradisiyanı xarakterizə edən mühüm şərtdən birini o təşkil edir ki, verilmənin həyata keçirilməsi ərazisində cinayətkar yerləşən dövlətin səlahiyyətinə daxildir və yalnız onun cinayətkarı maraqlı dövlətə vermək hüququ tanınır. Bu onunla əlaqədardır ki, dövlət milli yurisdiksiya hədlərində suverenliyi həyata keçirir və o, səlahiyyətli orqanlar qismində müvafiq qərarlar qəbul etməkdə disskresiyaya malikdir. Hüquq ədəbiyyatında vurğulandığı kimi ekstradisiya dövlətin suveren hüquqlarının həyata keçirilməsi çərçivəsində yerləşir və dövlət suverenliyi anlayışından kənarda qala bilməz (5,s.150-157; 16,p.34; 14, p.271-289).

2000-ci il BMT Konvensiyası da transmilli cinayətlərlə mübarizədə cinayətkarların verilməsi institutunun mühüm və əhəmiyyətli əməkdaşlıq forması olduğunu bəyan edir və bu sahədə iştirakçı dövlətləri bu sahədə təşəkklü tapmış beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn normalarını və prinsiplərini əldə rəhbər tutmaqla, bu əməkdaşlıq formasından səmərəli şəkildə istifadəyə təşviq edir. Azərbaycan Respublikası Konvensiyanın transmilli cinayətlərlə mübarizədə universal hüquqi rejimin müəyyənləşməsində rolunu nəzərə alaraq, 2003-cü ildə ona qoşularkən 16-cı maddənin 5-ci bəndinə uyğun olaraq bəyan etmişdir ki, o, bu Konvensiyadan digər iştirakçı dövlətlər ilə ekstradisiya üzrə əməkdaşlıq üçün hüquqi əsas kimi istifadə edəcəkdir.

Konvensiyanın 16-cı maddəsində nəzərdə tutulan hüquqi müəyyənliklər ilk növbədə həmin aktın 3-cü maddəsinin şərtlərinin nəzərə alınmasını iştirakçı dövlətlərdən tələb edir. Həmin maddənin 1-ci bəndində qeyd olunur ki, bu Konvensiya ilə əhatə olunan cinayətlərə və ya əgər mütəşəkkil cinayətkar qrupun və verilməsi tələb olunan şəxsin 3-cü maddənin 1 (a) və ya (b) bəndində göstərilən cinayətlə əlaqəsi varsa, həmin hallarda tətbiq edilir, bu şərtlə ki, verilmə ilə əlaqəsi olan əməl həm sorğu edən iştirakçı dövlətin, həm də sorğu alan iştirakçı dövlətin daxili qanunvericiliyinə əsasən cinayət qanunu ilə cəzalandırılan əməl olsun (*ikili kriminallıq şərti)*. Bu şərt AR CM-in 12-ci maddəsində öz təsbitini tapıb.

İkinci bənddə isə qeyd olunur ki, əgər verilmə haqqında sorğu bu maddə ilə əhatə olunmayan bəzi bir neçə fərdi ciddi cinayətə aiddirsə, onda sorğu alan iştirakçı dövlət bu maddəni həmin sonuncu cinayətlərə də tətbiq edə bilər. Bu müəyyənlikdən aydın olur ki, 2000-ci il Konvensiyası 16-cı maddənin tətbiq dairəsini 5, 6, 8 və 23-cü maddələrdə transmilli cinayət kimi tanınan əməllərlə məhdudlaşdırmır və onu digər beynəlxalq konvensiyalarda nəzərdə tutulan digər ciddi cinayətlərə şamil edir. Təbii ki, bu Konvensiyanın pozitiv tərəfi kimi qiymətləndirilməlidir. Ona görə ki, hal-hazırda beynəlxalq və dövlətdaxili aktlarla qadağan olunan və daha çox beynəlxalq xarakterli cinayətlər kimi tanınan əməllər (məsələn, insan alveri, qanunsuz silah alveri, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, terrorizmin müxtəlif təzahür formaları) həm də transmilli cinayətlərdir və bu əməllərin transmilli mütəşəkkil qruplar, təşkilatlar və bəzi hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi hətta cinayətkar şəbəkələr tərəfindən törədilməsi istisna edilmir.

16-cı maddənin təşviq olunmasına əsas verən üstünlüklərindən biri də, onun 3-cü bəndinin müəyyənliyi ilə bağlıdır. Orada qeyd olunur ki, bu maddənin tətbiq edildiyi hər bir cinayət cinayətkarın verilməsi ilə nəticələnən cinayət kimi iştirakçı dövlətlər arasında verilmə haqqında mövcud olan istənilən müqaviləyə daxil edə bilərlər. Bu isə onu ehtiva edir ki, transmilli cinayətlər kimi bu Konvensiyada və ona dair Protokollarda tanınan əməllərə görə ekstradisiyanın mümkünlüyü iştirakçı dövlətlər tərəfindən bağlanılan digər konvensiyaların da predmeti kimi çıxış etməsi imkanı istisna deyil.

16-cı maddənin 4-cü bəndində isə qeyd olunur ki, əgər verilməni müqavilənin mövcudluğu ilə şərtləndirən iştirakçı dövlət, onunla verilmə haqqında müqaviləsi olmayan digər iştirakçı dövlətdən verilmə haqqında sorğu alırsa, onda o, bu Konvensiyanı bu maddənin tətbiq edildiyi hər hansı bir cinayətlə əlaqədar verilmə üçün hüquqi əsas kimi götürə bilər. Bu zaman verilməni müqavilənin mövcudluğu ilə şərtləndirən iştirakçı dövlətlər: a) öz təsdiqnamələrini və ya bu Konvensiyanın qəbul edilməsi və ya təsdiq edilməsi və ya ona qoşulma haqqında sənədlərini depozitara verərkən bu Konvensiyadan verilmə məsələlərində onun digər iştirakçı dövlətləri ilə əməkdaşlıq üçün hüquqi əsas kimi istifadə edilib-edilməməsi barədə BMT Baş katibinə məlumat bildirməlidirlər; və b) əgər onlar bu Konvensiyadan verilmə məsələlərində əməkdaşlıq üçün hüquqi əsas kimi istifadə etmirlərsə, onda onlar bu maddənin tətbiq edilməsi məqsədi ilə həmin Konvensiyanın digər iştirakçı dövlətləri ilə verilmə haqqında müvafiq müqavilələr bağlamağa çalışırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ki AR bu Konvensiyadan verilmə məsələsində istifadə etməklə bağlı bəyanat vermiş və bu barədə məlumatı BMT Baş katibinə göndərmişdir.

Verilməni müqavilənin mövcudluğu ilə şərtləndirməyən iştirakçı dövlətlər öz aralarındakı münasibətlərdə bu maddənin tətbiq edildiyi cinayətləri verilmə ilə nəticələn cinayətlər kimi tanıyırlar (16-cı mad. 6-cı b). 16-cı maddənin 7-ci bəndinə əsasən, verilmə sorğu alan iştirakçı dövlətin daxili qanunvericiliyində nəzərdə tutulan müddəalara və ya verilmə haqqında tətbiq edilən müqavilələrə, o cümlədən verilməyə uyğun olaraq minimal cəza tələbləri ilə bağlı şərtlərə və sorğu alan iştirakçı dövlətin verilmədən imtina edə biləcəyi əsaslara uyğun olaraq həyata keçirilir. AR bu məsələlər Cinayət-Prosessual Məcəllənin 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504 və 505-ci maddələri ilə tənzimlənir (3,s.482-491).

Öz daxili qanunvericiliyinin və verilmə haqqında bağladığı müqavilələrin müddəalarına riayət etmək şərti ilə iştirakçı dövlətlər, işin hallarının bunu tələb etdiyinə və təxirəsalınmaz xarakter daşıdığına əmin olaraq və iştirakçı dövlətin sorğusuna əsasən öz ərazisində olan, barəsində sorğu edilən şəxsi həbs edə bilər və ya verilmə proseduru zamanı onun iştirakını təmin etmək üçün digər lazımi tədbirlər görə bilər (16-cı mad. 10-cu b.). Ərazisində, cinayətin törədilməsində şübhəli bilinən şəxsin olduğu iştirakçı dövlət bu maddənin tətbiq edildiyi cinayətlə bağlı bu cür şəxsi, onun vətəndaşlarından biri olduğuna görə təhvil verməzsə, onda həmin iştirakçı dövlət sorğu edən iştirakçı dövlətin xahişinə əsasən səbəbsiz ləngitmələrə yol vermədən, işi təqib məqsədi ilə öz səlahiyyətli orqanlarına verməyə borcludur. Bu orqanlar öz qərarlarını və işin icraatını həmin iştirakçı dövlətin daxili qanunvericiliyinə əsasən hər hansı bir digər ciddi xarakterli cinayətlərdə olduğu kimi burada da həmin qaydada qəbul etməli və həyata keçirməlidir. Maraqlı iştirakçı dövlətlər bu cür təqibin səmərəliliyini təmin etmək məqsədi ilə, xüsusən prosessual və sübut etmə etmə məsələlərində bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər.

16-cı maddənin 11-ci maddəsində iştirakçı dövlətin öz vətəndaşının verilməsi ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi şərtləri təsbit olunub. Həmin bəndə əsasən, iştirakçı dövlət onun öz daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq öz vətəndaşlarından birinin verilməsinə və ya digər qaydada ötürülməsinə icazə verdikdə, bu cür şərti verilmə və ya ötürülmə bu maddənin 10-cu bəndində müəyyən edilən öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün kifayətdir; yalnız bu şərtlə ki, həmin şəxsə məhkəmə araşdırması və ya icraatı zamanı təyin edilmiş cəzanı çəkmək üçün bu dövlətə qaytarılsın və həmin iştirakçı dövlət və bu şəxsin verilməsinə sorğu edən iştirakçı dövlət bu qayda ilə və onların müvafiq hesab etdiyi digər şərtlərlə razılaşsın. Hökmün icra edilməsi məqsədi ilə, əgər şəxsin sorğu alan iştirakçı dövlətin vətəndaşı olmasına görə onun verilməsinə rədd cavabı verilirsə, onda sorğu alan iştirakçı dövlət, əgər onun daxili qanunvericiliyi buna icazə verirsə və o, bu cür qanunvericiliyin tələblərinə cavab verirsə, sorğu edən iştirakçı dövlətin müraciətinə əsasən sorğu edən iştirakçı dövlətin daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq çıxarılmış hökmün icrasının təmin edilməsi və ya hökmün qalan hissəsinin icra edilməsi məsələsini müzakirə edə bilərlər. Bu maddənin tətbiq edildiyi hər hansı bir cinayətlə əlaqədar barəsində cinayət işi açılan hər bir şəxsə, icraatın bütün mərhələlərində ədalətli rəftar, o cümlədən ərazisində olduğu iştirakçı dövlətin daxili qanunvericiliyində nəzərdə tutulan bütün hüquq və təminatların həyata keçirilməsinə zəmanət verilir. 16-cı maddənin bu bəndində qeyd olunan tələb ekstradisiya institutunun insan hüquqları şərtləşməsinin vacib tərəfidir. Təsadüfi deyildir ki, ta qədim zamanlardan indinin özünə kimi cinayətkarların verilməsi şərtləri adət-hüquqi əsasa deyil, məhz yazılmış hüquq normalarına söykənmiş və inkişaf etmişdir. Buna səbəb isə odur ki, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən bir şəxsin və ya məhkumun bir dövlətin yurisdiksiyasından çıxarılaraq başqa bir dövlətin yurisdiksiyası altına verilməsindən gedir. Bu isə həmin şəxslərin prosessual təminatlarına əməl olunmasını zəruri edir.

Əgər sorğu alan iştirakçı dövlətin əhəmiyyətli dərəcədə əsası varsa ki, bu sorğunun məqsədi hər hansı şəxsi onun irqi, cinsi, dini, vətəndaşlıq, siyasi baxış və ya etnik mənsubiyyətindən asılı olaraq cəzalandırmaq və ya təqib etməkdir və ya bu sorğunun təmin edilməsi burada göstərilən səbəblərdən hər hansı birinə görə həmin şəxsin vəziyyətinə xələl gətirə bilər, bu Konvensiyanın heç bir müddəası verilməyə dair öhdəlikləri müəyyən edən müddəa kimi şərh edilməməlidir (14-cü b.). İştirakçı dövlətlər verilmə haqqında sorğunun icra edilməsinə, yalnız onunla bağlı cinayətin həm də vergi məsələləri ilə əlaqəsi olmasına görə rədd cavabı verə bilməzlər. Verilməyə rədd cavabı verilənə qədər sorğu alan iştirakçı dövlət sorğu edən iştirakçı dövlətlə, sonuncuya öz mülahizələrini və sorğuda əks olunan faktlarla əlaqədar məlumatı təqdim etmək üçün ona kifayət qədər imkan yaratmaq məqsədi ilə, lazım gəldikdə, məsləhətləşmələr aparır.

Beləliklə, transmilli cinayətlərlə mübarizə sahəsində dövlətlər tərəfindən istifadə olunan ən mühüm əməkdaşlıq formalarından birini də cinayətkarların verilməsi təşkil edir. Cinayətkarların verilməsi cəmiyyətdə sosial ədalətin bərpası, təqsirkar şəxsin harada olmasından asılı olmayaraq öz layiqli cəzasını alması, eləcə də ona təyin olunmuş məhkəmə hökmünün icra olunmasına yönəlmiş dövlət hakimiyyət funksiyalarının həyata keçirilməsidir. Digər tərəfdən isə, ekstradisiyanın əsas məqsədi insan hüquqlarının

müdafiəsinə yönəlmişdir, ekstradisiya heç bir halda insan hüquqlarının pozulması ilə nəticələnməməli, insanların yaşamaq, azadlıq, ədalətli məhkəmə araşdırılması hüquqlarını məhdudlaşdırmamalıdır. Məhz bu sadalanan meyarlar 2000-ci il Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə üzrə BMT Konvensiyasında da öz təsbitini tapıb.

References

1. The Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku: Law Publishing House. 2018
2. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: Law Publishing House. 2016
3. Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan. Baku. Law Publishing House. 2019
4. Law of the Republic of Azerbaijan on extradition of criminals: http://www.e-qanun.az/ frame work / 3550
5. Mammadov R.K. Outside the jurisdiction of criminal law // Journal of International Law. Baku, 2000, № 4-5, p. 150-157
6. UN Convention against Transnational Organized Crime, 2000: https: // ht-tps: // migration. gov.az/content/pdf/b6b9f093b2668222a6f6d5a0481ff5a1.pdf
7. Boychov A.I. Release of criminals. M .: SPb. Legal Center Press. 2004
8. Valeev D.M. International legal basis for the fight against transnational organized crime. Dissertation. Kazan 2016
9. Zhbankov V.A. Transnational organized drug crime and drug trafficking as it constitutes: modern state and basic trends / V.A. Zhbankov, A.V. Tabakov. M .: RIO Russian Customs Academy, 2017, 180 p.
10. Safarov N.A. Extradition in international criminal law: problems of theory and practice. M .: Walters Klover. 2005, 416 p.
11. Bir M. Critical Reflections on Transnational Organized Crime, Money Laundering, and Corruption. Toronto. University of Toronto Press. 2003
12. Bassiouni M. Cherif.International Extradition: United States Law and Practice.3 ed. N.Y.1996
13. Cassese A. International Criminal Law. Oxford. Oxford University Press. 2002
14. Cassese A, Gaeta P, Baig L, Fan M, Gosnell C and Whiting A. International Criminal Law. Oxford University Press. Oxford. 2008. 414
15. Madsen F. Transnational Organized Crime. Routledge. 2009
16. Vagias M. The Territorial Jurisdiction of the International Criminal Court Cambridge University Press. Cambridge. 2014.

Rəyçi: prof. M.Qəfərov

Göndərilib: 16.04.2021 Qəbul edilib: 17.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/290-292

Gülgəz Məhəmməd qızı Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
Gulgez.rzayeva@yandex.ru

NATİQ ƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA XATİRƏ LÖVHƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *heykəltaraşlıq, sənətkar, şair, yazıçı, memorial abidə, plastika*

Artistic features of memorial plaques in the works of Natig Aliyev
Summary

The literaryization of historical events and memories of personalities in world art, the choice of artistic interpretations of images are of particular relevance. The most common type of memorial plaques are a close synthesis of architectural monuments and sculptures and serve as an integral part of the history and material culture of society. Memorial plaques occupy a large place in the work of Natig Aliyev. In addition to the similarity of the portrait in each of his images, the spiritual and psychological fullness of the work comes to the fore.
Key words: *sculpture, artist, poet, writer, memorial, plastic*

Azərbaycanın xalq rəssamı, heykəltəraş, müəllim, professor; SSRİ Rəssamlar İttifaqının üzvü (1986-cı ildən), Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının fəxri üzvü (2008) olan Natiq Kamal oğlu Əliyev 10 avqust 1958-ci ildə Bakı şəhərində anadan olub. İncəsənətə olan böyük marağı nəticəsində Ə.Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbində 1974-cü ildən 1978-ci ilə kimi oxuduqdan sonra 1983-cü ildə V.İ.Muxina adına Leninqrad Ali Rəssamlıq Məktəbini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş və 1980-1983-cü illərdə oxuduğu dövrdə Lenin təqaüdü almışdır. P.A.Yakimoviç, V.L.Rybalko, A.G.Dema, L.P.Kalugina kimi sənətkarladan yaradıcılıq sirlərini mənimsəyib.

Yaradıcılığın ilk dövrlərində tədqiqatçıların marağını cəzb edən heykəltəraş haqqında yazılarda qeyd olunur ki, "Ümumiyyətlə gənc heykəltəraşın yaradıcılığında çoxfiqurlu əsərlərə meyl daha gücüdür. Bir əsər daxilində müxtəlif personajlar, müxtəlif xarakterlər ifadə etmək deməkdir. Ayrı-ayrı insan münasibətlərini təsvir etməklə müəllif demək istəyir ki, hərənin öz dünyası var." (4)

Natiq Əliyevin yaradıcılığında memorial lövhələr özünəməxsus yer tutur. Heykəltəraşın Memorial lövhələrində obrazın portret oxşarlığından əlavə əsərin mənəvi-psixoloji dolğunluğuna, o cümlədən obrazın dərin və duyğulandırıcı olmasına diqqət edirdi.

Natiq Əliyevin görkəmli dramaturq, nasir, publisist Məmməd Səid Ordubadiyə həsr etdiyi əsər heykəltəraşın maraqlı memorial lövhələrindən (1987) biridir. Qorelyef binanın tinində qoyulub. Buna görə də əsərə 2 tərəfdən baxmaq olur. Ordubadi çox gərgin və aqressiv təsvir olunub. Portret ideallaşdırılmayıb, qırışlarla təsvir edilib. Lakin Ordubadinin üzündəki bu qırışlar yaşlılığın gətirdiyi qırışlar deyil, düşüncəliliyin qırışlardır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banilərindən biri olan Abdulla Şaiqin memorial lövhəsi (1988) yaşadığı binanın küncündə yerləşdirilib. Xatirə lövhəsinə yalnız frontal baxdıqda bütövlükdə oxunur. Kompozisiya bir-birinin içindən keçən yarımdairəvi lövhələrdən ibarətdir. Bu yarımdairəvi lövhələr üzərində şairin portreti yerləşdirilib. Şair kitaba dirsəklənib, sol əlini gicgahına qoymuş sağ əlində isə kitabla təsvir olunub. Abdulla Şaiq yaşlı vaxtında və düşüncəli tərzdə təsvir olunub. Heykəltəraş şairin daxili obrazını açıb, onu tamaşaçıya çatdırmağa çalışıb.

Xurşidbanu Natəvan dövrünün böyük ictimai və dövlət xadimi idi. Lakin Natiq Əliyevin Yazıçılar Birliyinin kitabxanasında yer alan memorial lövhədə (1989) Natəvan şairə kimi təsvir edilmişdi. Bu memorial lövhə özünəməxsus estetik keyfiyyətləri ilə seçilir. Şairənin simasında heykəltəraş zəriflik, kübarlıq bərabər Azərbaycan xanımına xas olan bir sıra xüsusiyyətləri yaradıb.

Natiq Əliyevin əsərlərinin bədii xüsusiyyəti haqda olan elmi yazılarda tişə ustasının sənətkarlığı açıq şəkildə qeyd olunur. "Onun hər bir cizgisi – paltarının qırışlarından tutmuş kəlağayısınadək, əlindəki qələmdən zərif barmaqlarının vəziyyətinə qədər – hər şey onu yaradıcı bir obraz, nəcib insan, milli xüsusiyyətlərə malik bir qadın kimi canlandırmaq istəyindən qaynaqlanan insani-yaradıcı dəyərlərdir. Heykəltəraşın yaratdığı bu barelyefdə obrazı səciyyələndirən xüsusiyyətlər müəllif tərəfindən çox uğurla tapılan yaddaqalan plastik vasitələrlə ifadə olunub. həm də "Xan qızı" ayması daşıyan şairə şamdanın işığında dövrünə xas quş lələyi ilə şeir yazarkən təsvir olunub. Onun geyimi, əyləşdiyi stulun arxalığı, onun

baş örtüyü, ümumiyyətlə, kompozisiyanın quruluşu onun yüksək dəyərlərə malik olduğunu təstiqləyən atribut və detallardır.” (2, 44)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidinin təşəkkülü və inkişafında müstəsna xidmətləri olan Məmməd Arif Dadaşzadənin memorial lövhəsi Azərbaycan yazıçılar birliyinin adını daşıdığı kitabxanasında yerləşir. “Bu barelyefin ərsəyə gətirilməsi 1990-cı ilə - məkanda kommunist ideologiyasının süqutu dövrünə təsadüf etdiyindən bədii həll demək olar ki, sovet dövrünün çoxsaylı barelyeflərində mütərəqqiliyi və müasirliyi ilə seçilir.” (2, 45)

1990-2015-ci illər Natiq Əliyevin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü sayılır. 20-dən çox xatirə lövhəsinin müəllifi olan heykəltəraşın obrazlarına qəhrəmani nikbinlik xasdır.

Heykəltəraşın müəllifi olduğu Cəlil Məmmədquluzadənin memorial lövhəsi (1992) olduqca maraqlı kompozisiyaya malikdir. Ön planda Mirzə Cəlilin əyləşmiş portretini görürük. O, sol qolu ilə oturacağın kürsülüyünə dirsəklənib, sağ əlini çənəsinə qoyub və yatmış müsəlmanları oyatmağın yollarını axtarır. Mirzə Cəlil bütün ömrünü Molla Nəsrəddin jurnalı vasitəsiylə xalqı qəhər yuxusundan oyatmağa çalışırdı. Lövhədə Cəlilin sol tərəfində Molla Nəsrəddin jurnalında çap olunan “Ey mənim müsəlman qardaşlarım, sizi deyib gəlmişəm” məqaləsindən bir hissə yazılıb. Sağ tərəfdə isə Molla Nəsrəddin jurnalının üz qapağında istifadə olunan karikatura təsvir edilib.

Azərbaycanın hərbi xadimi, artilleriya general-leytenantı Hüseyn Rəsulbəyova (1993) həsr olunmuş xatirə lövhəsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Düzbucaqlı çəhrayı qranit lövhə üzərində general-leytenant Hüseyn Rəsulbəyovun mərmər portreti yerləşdirilib. Müəllif çatılmış qaşlar, iti baxışları ilə igid, qorxmaz hərbçi obrazını mükəmməl şəkildə icra edib. Hərbi geyimdə təsvir olunmuş generalın yaxasındakı sünbül və çiyinlərindəki hərbi poqonlar onun peşəsini vurğulayan atributlardır. Portretin alt hissəsində, qranitdə hərbçi haqda məlumat yerləşdirilib.

Dövlət xadimi Afiyəddin Cəlilovun memorial lövhəsi (1994) yaşadığı evin fasadına vurulub. Bürünc qorelyefdə Cəlilov olduqca sakit və nikbin şəkildə təsvir edilib. Nisbətən sola dönüb və əllərini bir-birinin üzərində qoyub. Onun üzündəki mülayim təbəssüm, əllərinin qoyuluşu, o cümlədən lövhədəki müsbət abu-hava əsərin qəhrəmanına qarşı böyük rəğbət durmağa şərait yaradır.

Görkəmli fizik Lətif İmanovun qorelyefi (1995) maraqlı kompozisiyaya malikdir. Parçalanmış qranitin içində fizik sol profildən təsvir olunub. Yanındakı molekul və atomlar İmanovun peşəsini ön plana çıxarır. Aşağıda isə başqa bir düzbucaqlı qranit lövhədə fizik haqqında qısa məlumat yazılıb.

Natiq Əliyevin görkəmli müğənni Şövkət Ələkbərovaya (1996, 2000) həsr etdiyi memorial lövhə mərmərdən hazırlanıb. Şövkət xanımın mərmər portreti çox mülayimdir. Sol əli ilə çənəsini tutub, başını isə sağ çiyninə tərəf çevirib. Qadının təbəssüm edən baxışları ifadəni dərinləşdirir. Lirizm və obrazlılıq bizə portreti səmimi şəkildə çatdırır. Hər xırda detallar peşəkarlıqla işlənilib. Sırğalar, saç düzümü, geyimin qırışları, paltardakı yaxa sancağı arxa fonun kələ-kötürlüyü ilə təzad yaradır.

Nasir, dramaturq İlyas Əfəndiyevin memorial lövhəsi (1997) çox sadə şəkildə həll edilib. Nahamar arxa fon bütün diqqəti ön plana yönəldir. Dramaturqun əlindəki kitabı möhkəm özünə sıxıb. Sağ aşağıda yazıçının imzası var.

Azərbaycanın ilk qadın xalq şairi Mirvarid Dilbazidin memorial lövhəsi (2004) diqqətə layiqdir. Çəhrayı qranit lövhədə şairənin bürünc barelyefi təsvir olunub. Kompozisiyanın tamamını Dilbazinin kəlağayısı təşkil edir. Başındakı kəlağayının boğaz hissəsini sol əli ilə tutur, sağ əli isə dizinin üstündədir. Heykəltəraş Dilbazini yaşlı vaxtlarında, müdrik bir ağbirçək kimi təsvir edib. Şairənin obrazında Azərbaycan qadınına xas olan ən ali keyfiyyətləri görmək mümkündür. Müəllif örpəyin qatlarını, üzərindəki naxışlarını, şairənin yaşlı əllərini incəliklə işləyib. Şairə düşünən, uzaqlara dalmış baxışları, kədərli gözlərlə təsvir olunub. Əsərin sol aşağı küncündə müəllif öz adını haşiyə içərisində yazıb.

Mühacir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əli Tudəyə həsr olunmuş memorial lövhə (2005) yaddaqalan kompozisiyalardan biridir. Üfüqi kompozisiyada şairin portreti həll edilib. Şairin oturmuş vəziyyətdə təsvir edilib. Əllərini qarşısındakı stolun üzərinə uzadıb, sol əli ilə vərəqin yuxarı küncündən tutub. Sağ qolu ilə oturacağın tutacağına dirsəklənib və əlini vərəqlərin üstünə qoyub. Köynəyinin açılmış düymələrindən, aşağı salınmış qalstukdan gərgin bir iş getdiyini anlamaq mümkündür. Şairin uzağa baxan açıq gözləri, bir-birinə sıxılmış detalları portretə dərin ifadəlilik qatıb.

Nərimanov prospekti 11 ünvanında yerləşən memorial lövhə olduqca maraqlı kompozisiyası ilə diqqət cəlb edir. Bu qorelyef Natiq Əliyevin Cabir Novruzun obrazına ilk müraciəti deyildi, heykəltəraş həm də şairin Fəxri xiyabanda yerləşən qəbirüstü monumental heykəlinin də müəllifidir. Bürüncdən hazırlanmış lövhədə memarlıq elementi olan kapitel və bu kapitelin üstündə şairin çələnglə əhatə olunmuş düşüncəli portreti verilib. Arxa fondakı vərəqlərdə onun yaradıcılıq mirasının ən gözəl nümunələrindən olan “Ey həyat, sən nə qəribəsən”, “Sağlığında qiymət verin”, “İnsanları tanımaq olmur” kimi şeirləri ilə Natiq Əliyev

qəhrəmanının yaradıcılığına diqqət yetirib. Portretin alt hissəsində yerləşən vərəqin üzərində şairin adı "Cabir Novruz" verilib. Sağ aşağı tərəfdə mürəkkəb qabı və lələk isə onun peşəsini vurğulayan digər detallardır.

Heykəltəraşın Cabir Novruza həsr etdiyi əsər haqqında aparılan elmi tədqiqatda bildirilir ki, "Şairin portretinin fonunda təsvir olunmuş kitablarının adından da göründüyü kimi o, insanları yüksək mənəviyyata səsləyən yaradıcılığa və yüksək bəşəri mənəvi dəyərlərin tərənnüm edən bədii irs sahibidir. Elə bu cür qiymətli irsin sahibi olması da onun xatirəsinə olan bədii - heykəltəraşlıq münasibətini şərtləndirmişdir. Cabir Novruzun belə bir zəngin fonda yerləşdirilmiş portreti kürsülərda gənclik hərarətiylə şeirlər deyən və bu hərarəti dinləyicilərinə sona kimi qətrə - qətrə çatdıran bir şairin zahiri görkəminin əksidir. Ümumilikdə isə görkəmli söz xiridarı olan şairin haqqında söz açdığımız xatirə lövhəsi Cabir Novruz şəxsiyyətinə və yaradıcılığına "obrazlı güzgü" tutan yaddaqalan sənət nümunəsidir." (2, 42)

Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Nəsrulla Nəsrullayevin memorial lövhəsi sadə kompozisiyaya malikdir. Natiq Əliyev qara qranit fonda Nəsrullayevin ağ mərmər sol tərəfdən profil portretini yerləşdirib. Olduqca zəhmli təsvir olunan Nəsrullayevin obrazında heykəltəraşın yaradıcılığına xas olan dolğun psixoloji tutumu görmək mümkündür.

Natiq Əliyevin yaradıcılığının maraqlı nümunələrindən biri olan Azərbaycan şairi və publisisti Zeynal Cabbarzadənin memorial lövhəsini (2007) qeyd etmək lazımdır. Qara qranit fonda buruşdurulmuş kağız vərəqlərin üzərində şairin portreti yerləşdirilib. Cabbarzadənin üzü sağ tərəfə aşağıya baxır. Sağ qolu sol əlinə dirsəklənib və əli ilə çənəsini tutur.

Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının memorial lövhəsi (2011) qara qranitin ekspressiv həlli ilə seçilir. Qranitin alt hissəsi cilalanıb və burada yazıçı haqda məlumat verilib. Yuxarı hissə isə cilalanmayıb və burada yazıçının portret barelyefi yerləşir. Sanki yazıçı canlanıb barelyefdən çıxmağa "can atır". Bu da heykəltəraşın istedadını bir daha əyani şəkildə sübut edir.

2012-ci ildə Natiq Əliyev Abdulla Şaiqin obrazına yenidən müraciət edir. Bu dəfəki memorial lövhə isə şairin mənzil muzeyinin fasadı üçün hazırlanmışdır. Birinci lövhədən həm kompozisiya, həm də material olaraq fərqlənirdi. Qara qranitin fonunda şairin bürünc portreti təsvir olunub. Mülayim, səmimi gülümsəməsi ilə müəllif tamaşaçıda əsərinin qəhrəmanına qarşı rəğbət yaradır.

References

1. Aliyev Z. Stages of development of Azerbaijan sculpture in the XX century. Baku. Science and Education. 2016. S. 190
2. Gasimov F. The work of People's Artist Natig Aliyev in the context of modern Azerbaijani sculpture. Philosophy of Art Criticism. Doc. Dissertation. Baku. 2014. S. 132
3. Gasabova I. Image of Justice of People's Artist Natig Aliyev.// "Palitra" gas. 2018, 20 November. S. 13
4. Nazarova E. Maybe we will meet again.// "Gobustan" art collection. 1987. №3 p.54-58

Rəyşi: sənət.f.d. G.Seyidəhmədli

Göndərilib: 15.04.2021 Qəbul edilib: 16.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/293-296

Ləman Fəxrəddin qızı Qasımzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistratı
miss.esgerova@mail.ru

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *yetkinlik yaşına çatmayan, cinayət, cəza, məsuliyyət*

Problems of criminal liability of minors

Summary

In the article: The inexperience, fear and incompetence of teenagers are among the reasons why group crime is more common among them. The reasons for juvenile delinquency, their responsibilities and prevention, which have become a topical and wide-ranging topic of discussion in modern times, are explained, as well as the activities of the Commission for the Protection of the Rights and Affairs of Minors.
Key words: *minor, crime, punishment, responsibility*

Giriş

İnsan, onun həyatı, səhhəti, hüquq və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə ali dəyərlər olduğu bəyan edilir, belə dəyərlərin qorunması dövlətin ən başlıca vəzifəsi kimi təsbit edilir. İnsan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransının materiallarında (1993-cü il, Vyana) qeyd edilir ki, insan hüquqlarının müdafiəsinə təminat verən hüquqi mexanizm yaradılmalıdır. Belə mexanizmin vacib həlqələrindən biri qüvvədə olan cinayət qanunlarıdır. Hüquqi dövlət quruculuğu yolu tutmuş müstəqil Azərbaycan Respublikası bu gün dünya birliyində müstəqil sözə malik dövlətlərin sırasında yer almışdır. Bütün sahələrdə olduğu kimi hüquq və qanunvericilik sahəsində də aparılan məqsədyönlü islahatlar insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında, ictimai təhlükəli əməllərin qarşısının alınmasında və bununla da insanlarda hüquqi düşüncənin, hüquq mədəniyyətinin artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlər gündən-günə artmaqdadır. Bu cinayətlərin qarşısının alınması üçün həmin cinayətlərin yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən hansı səbəbdən törədilməsi araşdırılmalı, onlara cəza təyin edilən zaman bu səbəblər nəzərə alınmalı, onların gələcəkdə yenidən cinayət törətməsinə səbəb olmamalı və onlar cinayət törətmənin hüquqazidd, təqsirli əməl olduğunun şüurlu surətdə dərk etmələrini üçün şərait yaradılmalıdır. “Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti problemləri” adı altında təqdim edilən məqalədə yetkinlik yaşına çatmayan hansı yaş həddində olan şəxslərdir,onların cinayət törətmə səbəbləri, onların cinayət məsuliyyəti, tətbiq olunan cəzalar öz əksini tapmışdır.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs-anlayışı

Ümumiyyətlə götürsək qanunvericilikdə yetkinlik yaşına çatmaq, qanunla müəyyən olunmuş fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaq nəzərdə tutulur. Hər bir hüquq sahəsinin spesifikliyini nəzərə alsaq bu müxtəlif yaş hədlərində göstərilir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində tam fəaliyyət qabiliyyəti kimi 18 yaş göstərilir, 14 yaşdan 18 yaşa qədər müddət məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılmaqla, 14 yaşına qədər şəxsin isə heç bir fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. Fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə isə şəxsin hüquqları əldə edib həyata keçirmək və üzərinə düşən vəzifələri icra etmək qabiliyyətidir. Əmək Məcəlləsində 15 yaşı tamam olmuş şəxs artıq əmək müqaviləsi bağlamaq hüququna malikdir. Cinayət Məcəlləsində artıq 16 yaşı tamam olmuş şəxsi cinayətin subyekti kimi tanıyır, bəzi kateqoriya cinayətlər də isə bu 14 yaş müəyyən edilir. Həmçinin “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.1-ci maddəsinə əsasən yetkinlik yaşına çatmayan on səkkiz yaşınadək olan şəxslərdir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət törətməsinə səbəb olan hallar

Baş vemiş cinayətlərin xeyli qismi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilir. Bu qrup cinayətlərin baş vermə hallarını, xüsusiyyətlərini araşdırarkən, həmin cinayətlərin məhz yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilməsini qanunvericilik daha üstün tutaraq bu növ cinayətləri ayırır və cəza məsələsində xüsusilə fərqli mövqedən yanaşır. Cinayət Məcəlləsində xüsusi bölmə kimi nəzərdə tutulan “Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti” əvvəllər qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində müstəil

bölmə kimi nəzərdə tutulmamışdır.Yetkin olmayan cinayətkarın hərəkətlərində onun ətarfı qavramaq, mövcud qaydalara əməl etmək , hisslərini cilovlamaq kimi niyyətindən daha çox onun emosiyaları, keçirdiyi hisslər qabarıq təzahür edir. Bir sözlə yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarın hərəkətlərini daha çox onun emosiyaları, ətrafda baş vermiş hadisələrin təsiri idarə edir. Yeniyetmə sosial, psixoloji və ümumilikdə həyati sferada hələ tam formalaşmamış, özünü. Qaşrısına qoyduğu məqsəd və prinsiplərinin dərk etməmiş bir şəxsdir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin cinayət törətməsinin səbəbləri öz spesifikliyi ilə seçilir. Buna müxtəlif amillər aid ola bilər. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin irsi məxsusluğu ilə bağlı olaraq, ona valideynləri tərəfindən miras keçmiş xasiyyətində önə çıxan hallar, belə ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin əxlaqında olan, xislətində gizlədilmiş mənfilikləri idarə etmək, ört-basdır etmək cilovlamaq bacarığı çox aşağı səviyyədədir. Digər amil kimi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin düşdüyü mühit, onun ətrafında olan şəxslər və cərəyan edən hadisələrin axmını göstərmək olar. Bu hal hələ yetkin yaş dönəminə qədəm qoymamış bir şəxs üçün əsas rolunu oynayır. Özünü belə dərketməyən yeniyetmə ideal bildiyi təsiri ilə, təkidi ilə bəzən törətdiyi əməlin ağğır nəticəyə səbəb olduğunu belə qavramır. Göründüyü kimi, onun düşdüyü mühit əsas ol oynayır. Əgər yeniyetmə yaxınlarında sevi və lazımi diqqət görmürsə, bu münasibəti özündən asılı olmadan başqalarında axtarmağa başlayırsa, təhsilindən kənar qalırsa özünə oxşar bir mühitdə cəmiyyətə təhlükə yaradacaq bir qrupun təsirinə düşməsi bpyük ehtimaldır. Belə qrupda ö özünü tapır, özünə oxşar şəxsləri görür və ehtiyacı olan münasibəti onlardan alır. Artıq həmin qrup daxilində baş vermiş qanunazidd əməllərin törədilməsindən geri qalmır, həmin qrupda olan şəxslərin yanında daha yaxşı yer tutmağa, onların hörmətini qazanmağa və əldə etdiyi isti münasibəti ititməməyə çalışır. Yeniyetmənin böyüdüyü ailədə olan çatışmazlıqlar, tərbiyəsində olan boşluqlar onu cəmiyyətdə aqressiv həmyaşıdlarının arasına salır, bu halda onu cinayətkar birliyə daxil olur. Yeniyetmənin spirtli içiki əqbul etməsi, narkotik vasitə istifadəsi onun cinayət törətməsi üçün münbit şərait yaradır. Həmçinin cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsiyyətini xarakterizə hallarına nəzər saldıqda görünür ki, onları bir çoxu pis ailədən, tək valideynli ailədən çıxdığı və ya ümumiyyətlə ailəsinin olmadığı, təhsil almadığı və ya təhsildən yayındığı, maraq və məşğuliyyətinin olmadığı müəyyən olunur.

Cəmiyyətin yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərini qəbul etməsinin səbəbləri ümumiləşdirilir: ailə dağılması, yoxsulluq, iqtisadi böhran, narkotik və alkoqol. Psixologiyada, bir gənci cinayət törətməyə vadar edən səbəblərin xaricində, ümumi vəziyyəti daha yaxşı müəyyənləşdirən yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığını təsir edən amillər araşdırılır. Bəzi amillər bunlardır:

- Ailənin inteqrasiya indeksi
- Məktəb indeksi
- Narkotik asılılığı indeksi
- İşsizlik nisbəti
- Səlahiyyətli orqanların səmərəsizliyi
- İdmana qarşı impulslar

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti

Cinayət qanunvericiliyində şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər beş növə ayrılmışdır:

- Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər;
- Şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər;
- Şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətlər;
- İnsan və vətəndaşların Konstitusiya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər;
- Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibətləri əleyhinə olan cinayətlər.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibətləri əleyhinə olan cinayətlər 2 yarımqrupa bölünür: a) yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri (maddə 170-171); b) ailə münasibətləri əleyhinə olan cinayətlər (maddə 172-176).

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayətə görə tətbiq edilən cəza növləri və tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər BMT Baş Məclisinin 1985-ci il 29 noyabr tarixdə qəbul etdiyi «Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsi-nin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar minimum standart qaydalar»a tamamilə uyğundur. Qeyd edilən beynəlxalq akta uyğun olaraq məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayanın cinayət işi üzrə qəbul etdiyi qərarın və seçdiyi təsir tədbirinin təkcə işin hallarına və hüquq pozuntusunun ağırlığına uyğunluğu prinsipinə deyil, həm də belə tədbirin yetkinlik yaşına çatmayanın vəziyyətinə və marağına uyğun olmasını da rəhbər tutur. Cinayət Məcəlləsinin 85-ci maddəsi cinayət törədən yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində tətbiq edilən cəza növlərində məhdudiyyət vardır. Cinayət törədən yetkinlik

yaşına çatmayanlar barəsində ancaq dörd növ cəzanın tətbiqinə yol verilir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ömürlük azadlıqdan məhrum etmə, əmlak müsadirəsi, azadlığın məhdudlaşdırılması, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, habelə cinayət törədən hərbi xidmətdə olan şəxslər barəsində tətbiqedilən cəzalar tətbiq edilmir. Yetkinlik yaşına çatmayanlara cərimə, ictimai işlər, islah işləri,azadlığın məhdudlaşdırılması və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzası tətbiq edilə bilər. Cərimə, yalnız müstəqil əmək haqqı və ya bu cəzanın icrasına yönəldilə bilən əmlakı olan yetkinlik yaşına çatmayana təyin edilir. Yetkinlik yaşına çatmayanlara cərimə altı yüz manatadək, ictimai işlər səksən saatdan üç yüz iyirmi saatadək müddətə, islah işləri iki aydan bir ilədək müddətə, azadlığın məhdudlaşdırılması iki aydan iki ilədək müddətə, azadlıqdan məhrum etmə on ildən çox olmayan müddətə təyin edilir. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş, lakin hökm çıxarılanadək on səkkiz yaşı tamam olmamış şəxslər ümumi və ya möhkəm rejimli tərbiyə müəssisələrində yerləşdirilirlər. Məsuliyyət və cəza məsələsinin həllində yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyəsi, onlara yaxın ətrafının,yaşıdlarının və yaşlı şəxslərin təsiri, həyat şəraiti, psixi inkişaf səviyyəsi nəzərə alınır. Psixi inkişaf səviyyəsinə emosional iradi xüsusiyyət, düşüncə tərzinin və idrak fəaliyyətinin vəziyyəti, təsəvvürlər və s. daxildir.Yetkinlik yaşına çatmayanın şəxsiyyəti, onun tərbiyəsi və həyat tərzi ilə əlaqədar məlumatlar tam toplanılmalıdır. Əgər tam toplanmamışdırsa və onları məhkəmə iclasında aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə, bu, işin əlavə ibtidai istintaqa qaytarılmasına əsas ola bilər. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət üzrə işə baxılarkən məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayanın məcburi tərbiyəvi təsir tədbirlərinin köməyi ilə islah olunacağının mümkünlüyü məsələsini araşdırmalıdır.

Eyni zamanda Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyada mövcuddur. Həmin komissiyanın məqsədi Komissiyanın əsas məqsədi yetkinlik yaşına çatmayanlara tərbiyəvi təsir göstərməkdən, onların hüquqlarını və qanuni mənafelərini qorumaqdan, davranışına nəzarət etməkdən, qanunazidd əməllərin qarşısını almaqdan, göstərilən məsələlərdə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirməkdən ibarətdir. Həmin komissiya yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, sağlamlığının qorunması, tərbiyəsi, təhsil alması, işləməsi və istirahəti, baxımsızlığının və kimsəsizliyinin profilaktikası sahəsində müvafiq proqramların işlənib hazırlanmasında iştirak edir, onların icrasına nəzarət edir, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq pozuntularının profilaktikasını həyata keçirən orqan və müəssisələrin fəaliyyətini əlaqələndirir.

Həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanlarla danışarkən, onlara hər hansı stiuasiyanı izah edərkən hər kəs diqqətli olmalıdır. Çünki onlar çox həssas olurlar və azyaşlılar ailədə hər hansı vasitə olmamalıdır . Onlara öz yaşlarına uyğun formada davranış tərzi göstərilməli, müsbət keyfiyyətlər aşılanmalıdır.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının təcrübəsində oğurluq edən, narkotik maddələr qəbul edən, boşanma məhkəmələrinin əsas predmetinə çevrilən azyaşlıların efirə çıxarılması, onların şəxsiyyətinin açıqlanması adi hal kimi qəbul edilir. Uşaqlardan bəhs edən xəbərlərdə etik çatışmazlıqlar ortaya çıxır. Mediamız zorlama, xəsarət yetirmə, oğurluq, narkotikdən istifadə, boşanma, intihar, öldürmə və başqa durumlarda zərərçəkmiş, təqsirli və ya başqa qismdə cəlb olunan azyaşlıları topluma necə təqdim etməkdə zaman-zaman axsadıqlarını büruzə verirlər. Adətən, məsələnin ciddiliyi nəzərə alınmadan, etik çərçivələr gözlənilmədən onların kimliyi, görüntüləri efirə verilir. Belə olan halda etik qaydaların çərçivəsində azyaşlılarla görüşən jurnalistlər aşağıdakılara diqqət eməlidir:

- travmatik xəbərlər xəbər mövzusudursa, azyaşlının çəkdiyi acıları artıra biləcək suallardan, şərhlərdən qaçmaq lazımdır;
- azyaşlılara onun yaşam tərzi olmayan, təsadüf üzündən və ya ilk dəfə üzləşdiyi şeylər haqqında suallar vermək, azyaşlını xəbərə mövzu edən olayı yenidən onun gözü önündə canlandırmasına səbəblər vermək yolverilməzdir;
- jurnalist istər azyaşlıya, istərsə də yetkinlik yaşına çatmışlara onlarla hansı səbəbdən görüşdüyünü, onlardan alacağı bilgiləri necə istifadə edəcəyini onların özlərinə bildirməlidir;
- hər hansı görüş, habelə video, foto çəkiliş üçün azyaşlının, eləcə də yetkinlik yaşına çatmış şəxsin icazəsi alınmalıdır;
- jurnalist azyaşlı ilə görüşərkən diqqətli olmalıdır ki, görüş iştirakçılarının sayına sərhəd qoyulmalı, azyaşlının özünü tam sərbəst hiss edəcəyi ortam yaradılmalı və belə bir ortamda olduğu azyaşlıya hiss etdirilməlidir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların arasında cinayət hallarının baş verməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq qurumların təhsil müəsisələrində, ailə məsləhətləşmələrində və hətta narkotik vasitə istifadə edənlərin müalicə olunğu müəssisələrdə tədbir görməsi vacibdir. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri çox vacib bir sosial problemdir. Gənclər bir ölkənin gələcəyini təmsil edirlər: kiçik yaşlarından cinayətə üz tutarlarsa, onları cəmiyyətə qovuşdurmaq çox çətindir.

References

1. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. "Law" publishing house. Baku-2020
2. Civil Code of the Republic of Azerbaijan. DIGESTA Publishing House. Baku 2020
3. Commentary to the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. Baku, “Law” publishing house 2016.
4. Samandarov F.Y. Criminal law. General part. Textbook for high schools. Revised reprint. DIGESTA Publishing House. Baku-2013
5. Hasanov E.H. Issues of prevention of crimes committed by minors. Baku, Maarif, 1991.
6. Crime and lawlessness. M., 1997
7. 7.Naumov A.V. Russian criminal law. General part. Lecture course. In Azerbaijani. Baku: “Law” Publishing House, 1998.
8. Criminal law of the Russian Federation. General part. M., 2001.
9. Regulations on the commissions on affairs and protection of the rights of minors

Rəyçi: prof.Ş.Səmədova

Göndərilib: 04.04.2021 Qəbul edilib: 05.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/297-300

Gunel Oktay Huseynova
Baku State University
master
gunellhuseyn@gmail.com

AVIATION SECURITY IN EUROPEAN UNION. EUROPEAN AVIATION SAFETY AGENCY

Summary

Faced with a massive increase in air traffic resulting from the successful implementation of the single aviation market, the European Union ensures that all European citizens can enjoy the high level of safety in the sky. The European Commission developed a set of basic civil aviation security standards with the Regulation (EC) No 2320/2002, establishing common rules in the field of civil aviation security which was adopted on 16th December 2002 by the European Parliament. In 2008, Regulation (EC) No 300/2008 repealed this Regulation and introduced a series of new measures aimed to improve, streamline and simplify existing procedures. In 2002, the Regulation (EC) No 1592/2002 was the founding document of a new entity, the European Aviation Safety Agency. Areas of activity were Certification and Maintenance of aircraft. On 18 March the new Regulation (EC) No 216/2008, repealing the original Basic Regulation was published and applicable from 08 April on. By virtue of Regulation (EC) No 216/2008, the EU extended the common aviation safety rules and the corresponding responsibilities of EASA to aircraft operations and aircrew licensing and training.

Key words: *aviation, security, European Aviation Safety Agency, Joint Aviation Authorities, Joint Aviation Requirements*

Introduction

One of the cornerstones of the European Union's functioning is the abolition of borders between all the Member States and the creation of a single internal market within them, guaranteeing the free movement of goods, persons, services and capital (Article 26 TFEU). (3) This principle also applies to the air transport market, which means that any airline registered in any of the Member States can fly anywhere in the EU. The existence of such regulations is very important for applying to common safety and security standards in the EU. This is particularly important in the context of air transport, as the overwhelming majority of air operations are carried out over several national borders. By applying common European standards for the protection of passengers, crews, freight and aircraft, and airport infrastructure, we can be sure that the same high standards will be introduced in all the Member States. This also helps to avoid passenger uncertainty and confusion, which can be generated by the need to comply with many different internal security regulations (e.g. airport security checks). To sum up, the application by the EU Member States of common security and safety standards improved the comfort and safety of air travel, shortened the pre-departure time, and, most importantly, lowered the cost of air travel.

Safety and security are two very different concepts. Aviation security is the set of measures and resources implemented to prevent malicious acts (terrorism) targeting aircraft, their passengers, and crew members. For example, X-ray and explosives trace-detection portal machines in airports contribute to security. Aviation safety relates to protection against all accidents, errors or unintentional defects in the design, construction, maintenance and operation of aircraft. (4)

Aviation security policy in EU. After the tragic attacks of 11 September 2001, The European Union understood the importance and the need to adopt a uniform system of Regulations for the prevention of unlawful acts in civil aviation. Before this date, in fact, each Member State was individually responsible for security legislation relating to air transport.

On 10 October 2001, a month after the tragic events of New York and Washington, the Commission, on the initiative of the European Parliament, proposed the adoption of a common Regulation in the field of security. This Proposal resulted in the adoption of Regulation (EC) No 2320/2002 of 16 December 2002, which was implemented at European Union airports from 19 January 2003. This Regulation, no longer in force today, is of fundamental importance since it made, for the first time, the control procedures on passengers and their baggage in airport access areas uniform under common aviation security rules. (2, p 59) In 2005 the Commission proposed a new Regulation to replace Regulation (EC) No 2320/2002, which aimed at strengthening while at the same time simplifying and harmonizing the procedures provided for in the original provision. This was also prompted by the fact that in the over 40 unannounced inspections carried

out in Member States' airports as from February 2004, serious shortcomings in security systems were discovered. Three years after this Proposal was presented, Regulation (EC) No 300/2008 was adopted. This Regulation introduced a series of new measures aimed to improve, streamline and simplify existing procedures. The new Annex to Regulation (EC) No 300/2008 is divided into 12 parts. The provisions are summarized below:

1. Aircraft Security. Regarding aircraft security Annex I to the Regulation provides that all aircraft, before departure, must be subjected to a security check or security search in order to ensure that no prohibited articles are present on board. Moreover, all aircraft will also have to be protected from any unauthorized interference. Further ad hoc measures may be implemented for aircraft in transit.

2. Airport Security. The Regulation provides for compliance with certain requirements in the planning and in the construction of new airports or the alteration of existing ones. The following must be provided at airports: (a) landside; (b) airside; (c) security-restricted areas; (d) critical parts of security-restricted areas. Access to security-restricted areas, critical parts, and airside must be controlled at all times so that no unauthorized persons may enter them. The Regulation also provides for the random screening of persons other than passengers, such as flight crew members, and providers of services, such as cleaning services and others having access to aircraft, and on items carried by them, before being cleared to enter security-restricted areas and critical parts thereof.

3. Air Carrier Mail and Air Carrier Materials. Air carrier mail and air carrier materials mean internal shipments of mail and materials such as, but not limited to: documents, supplies, maintenance spare parts, cleaning and catering supplies and other items to be delivered to the air carrier organization itself or to one of its subcontractor organizations, for limited use to the carrier's operations. These will also have to be subject to security controls and protected until loaded onto the aircraft.

4. Hold Baggage. The Regulation provides for the pre-emptive screening of each item of luggage before being loaded onto aircraft. As in provisions on screening cabin luggage, the Regulation provides for exceptions in this case, too. These include where the luggage remains on board the aircraft, or if it arrives from a Member State (unless according to the Commission or that Member State it cannot be considered as having been screened to the common basic standards), or it arrives from a third country where the security standards applied are recognized as equivalent to the common basic standards. Moreover, the Regulation emphasizes the duty to protect such baggage from unauthorized interference from the point at which it is screened or accepted into the care of the air carrier until the departure of the aircraft on which it is to be carried.

5. Airport Supplies. The obligation to be subject to security control is also required for all supplies intended to be sold in security-restricted areas of airports, including supplies for duty-free shops and restaurants.

6. In-flight Security Measures. Annex I to Regulation (EC) No 300/2008, without prejudice to the applicable aviation safety rules, prohibits unauthorized persons from entering the flight crew compartment during a flight and provides for the implementation of appropriate security measures against potentially disruptive passengers. Moreover, weapons (with the exception of those carried in the hold) cannot be carried on board an aircraft, unless authorization has been given by the states involved and the required security conditions have been fulfilled, in accordance with national laws. This last provision also applies to 'in-flight security officers'.

7. Staff Recruitment and Training. In addition, there are requirements to be complied with in the recruitment and training of staff responsible for implementing the above-mentioned security controls. The Regulation requires in addition to adequate selection and training that there should be, where appropriate, a certificate issued attesting to the level of training achieved and the kind of duties capable of being undertaken. The Regulation thus requires that training be conducted on an initial and recurrent basis by instructors with the necessary qualifications.

8. Demarcated Areas. The Regulation is very clear that, as regards placing or parking of aircraft within demarcated areas of airports, any aircraft to which common air security standards under Article 4(4) do not apply must be kept separate from aircraft to which the common basic standards apply in order to ensure that minimum security standards are not compromised.

9. Passengers and Cabin Baggage. This is one of the most sensitive aspects of rules on air transport security in view of the fact that instances of unlawful interference in the last years were made possible not least because there were gaps or even failings in control systems which allowed the introduction into security restricted areas and in particular airside, of forbidden and dangerous items.

10. In-flight Supplies. The latter will also be subject to all security controls necessary to avoid prohibited articles from being introduced in the supplies and provisions to be taken on board an aircraft.

11. Cargo and Mail. Cargo and mail are also to be subjected to a series of security controls prior to being loaded on an aircraft. An important provision is a prohibition on air carriers accepting cargo to transport unless they have applied such controls themselves, or unless their application 'has been confirmed and accounted for by a regulated agent, a known consignor or an account consignor'. Annex I to Regulation (EC) No 300/2008 thus provides for the possibility of alternative security controls for transfer cargo and mail provided they be detailed in a specific implementing act. There is no exemption from such controls unless transit cargo and mail remain on board the aircraft.

12. Security Equipment Annex I to Regulation (EC) No 300/2008 provides for adequate equipment to be used for security controls. The specifications of said equipment must comply with the defined criteria. (2, p 71)

The European Commission adopted Implementing Regulation (EU) 2015/1998 in November 2015. It establishes comprehensive procedures for implementing these security standards and repealed a previous regulation (Regulation (EU) No 185/2010) that had been revised more than 20 times.

European Aviation Safety Agency. European Union has a long tradition in rulemaking cooperation in aviation safety, with the first common standards developed around 1990 within the framework of the currently no longer existing Joint Aviation Authorities (JAA). At that time, the European aviation safety authorities collaborated in the development of the Joint Aviation Requirements (JAR) and related procedures, initially in the field of aircraft manufacturing and design, and later also in respect of flight operations, maintenance and crew licensing.

In 2002, the EU introduced the first set of new generation aviation safety rules based on Regulation (EC) No 1592/2002, which also created the EASA as the backbone of the European aviation safety system. The creation of this agency became necessary because of the significant problems that the JAAs encountered in carrying out their tasks. The immense restrictions under which the JAAs had to work, including because it lacked the power to have its Regulations immediately implemented and had no autonomous certifying power (which was still the preserve of the individual national authorities), demonstrated the need for new authority, at the Community level, endowed with wide regulating and certifying powers. (1)

In September 2000 the Commission proposed the institution of a 'Community Agency' which, having regard to the principle of subsidiarity, was to have all the necessary powers in the field of air safety whenever and wherever collective action was preferable to action at individual State level. This proposal resulted in the enactment of Regulation (EC) No 1592/2002 (currently Regulation (EC) No 216/2008) and in the establishment of the European Aviation Safety Agency. Established on the basis of the Regulation (EC) 1592/2002, EASA builds on the experiences and cooperation of the former group of European aviation regulators, known as the Joint Aviation Authorities, which ceased its activities in July 2009. It is a pan-European body, having a legal personality which, since 28 September 2003, functions as a one-stop-shop for the certification of airworthiness and safety for all aeronautical products. After a further transitional period of 42 months, it took over the functions and assignments of the Member States and the activities of the JAAs, that is to say, it replaced the National Aviation Authorities. As a result of this, from 28 June 2008, all JAR-OPS were substituted by the EU-OPS (with Regulations issued by EASA), and in 2009 the functions of the JAA agency were completely taken over by the European Aviation Safety Agency. (5)

This Regulation, the 'basic Regulation', was subsequently repealed and substituted by Regulation (EC) No 216/2008 which, in many important respects is immensely innovative.

Accordingly, the Union Agency EASA, based in Cologne, was given specific regulatory and executive duties in the matter of air safety. In particular, it gives professional advice to the European Union on the drawing-up of Regulations and on the conclusion of international agreements on air safety; on the other, it carries out operative tasks that were formerly the prerogative of the aeronautical authorities of the Member States, such as issuing type-certifications of aeronautical products and the emission of airworthiness certificates. The Agency's functions have then been further extended by the adoption of Regulation (EC) No 1108/2009, extending them to the field of aerodromes, air traffic management, and air navigation safety services. This regulation was implemented by the adoption of Commission Regulation (EU) No 139/2014 on 12 February 2014, and its provisions became applicable from 6 March 2014. Furthermore, to ensure the uniformity of the application of rules in force in the various Member States, Regulation (EC) No 736/2006 of 16 May 2006 established the working methods of the European Aviation Safety Agency for conducting standardization inspections of Member States' competent authorities according to the general rules under Article 16(1) and Article 45(1) of Regulation (EC) No 1592/2002. In this context, EASA has started a

standardization sample inspection program, carried out by means of a team of experts, with the aim of checking the level of conformity maintained by the Member States; this is both in the organization of State agencies, and aeronautical industries. These inspections are on a 2-year basis and concern the totality of activities regulated by the Agency. The results are then communicated to the Commission and, should there be any irregularities, the latter may decide to initiate infringement proceedings under EU law (Article 258 TFEU).

The Agency's executive director has the power to make decisions that are immediately applicable in the Member States. The 'Implementing rules' (IRs) are to be found in Community Regulations and consist of a number of provisions that establish the scope of the rules, their methods of implementation, the date of their entry into force, and the transition periods with the existing law. (2, p 17)

References

1. Olga Mironenko Enerstvedt, "Aviation Security, Privacy, Data Protection and Other Human Rights: Technologies and Legal Principles", Springer International Publishing AG 2017
2. Francesco Rossi Dal Pozzo, "EU Legal Framework for Safeguarding Air Passenger Rights", Springer International Publishing Switzerland 2015
3. Official Journal of the European Union, C 326, 26 October 2012, p. 59.
4. https://www.aeronewstv.com/en/lifestyle/in-your-opinion/3000-safety-and-security-whats-the-difference.html
5. https://www.skybrary.aero/index.php/European_Union_Aviation_Safety_Agency_(EASA)

Rəyçi: h.f.d. N.Fərziyeva

Göndərilib: 05.04.2021 Qəbul edilib: 06.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/301-304

Murad Etibar oğlu Sırafilov
Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyası
magistrant
srafilov.murad@mail.ru

TİCARƏTİN KOMMERSİYA PROSEDURLARININ SADƏLƏŞDİRMƏ VASİTƏSİ KİMİ BEYNƏLXALQ İNKOTERMS QAYDALARI 2000, 2010 VƏ 2020 FƏRQLƏRİ

Açar sözlər: *beynəlxalq ticarət, kommersiya proseduru, İnkoterms, termin, sadələşdirmə*

International Incoterms Rules as a means of simplifying commercial procedures of trade Differences between 2000, 2010 and 2020

Summary

In a globalized society, the economic integration of states and the expansion of foreign trade relations have led to increased attention and control over agreements in this area. Inappropriate drawing up of contracts will lead to long and costly cases between the parties in any dispute over the provisions. For this reason, in drafting these agreements, States must use standards that do not constitute a heavy responsibility for these parties and that the parties mutually agree on the risk of liability and loss by referring to what they want from these standard rules. These standards are known as incoterms. Also called International Commercial Terms. This study will provide an in-depth look at the differences between previous versions 2000 and 2010 of INCOTERMS 2020 and discuss the general meaning of these terms (International Commers Terms) used to refer to trade agreements with commercial entities.

Key words:*international trade, commercial procedure, Incoterms, term, simplification*

İncoterms-in məqsədi ticarət terminlərinin vahid standart təfsirini yaratmaq və beynəlxalq qaydalar toplusunu işləyib hazırlamaqdır. Təfsir barədə vahid standartın olması həmin terminlərin başqa ölkələr arasında fərqli təfsir fərqlərinin olmaması məqsədini güdməkdədir. Belə ki, ticarət subyektlərindən biri bu terminə istinad edərsə digər tərəfin ölkəsində bu terminin hansı cür təfsir edilməsi barədə məlumata sahib olmayacaqdır. Belə olduqda mübahisələr və anlaşılmazlıqlar əmələ gələr, trəəflər üçün vaxt və pul sərfiyyatına gətirib çıxaracaqdır. Nəticədə bu qəbildən olan mübahisələrin qarşısını almaq məqsədilə INCOTERMS (international commercial terms-beynəlxalq ticarət sövdələşməsi) ideyası ilk dəfə 1921-ci ildə Beynəlxalq Ticarət Palatası (BTP) tərəfindən irəli sürülmüşdür. BTP-nin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan İNCOTERMS-in ilk versiyası 1936-ci ildə dərc olunmuş və təxminən 20 il qüvvədə qalmışdır. 1963, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000 və 2010-cu illərdə sənədə bəzi əlavə və dəyişkiliklər edilmişdir. Sənədin ən son versiyası olan "İNCOTERM 2020" 1 yanvar 2020-ci il tarixindən etibarən qüvvəyə minmişdir. (4)

Məhsulların satışı və çatdırılması üzrə imzalanan xarici və yerli müqavilələr çərçivəsində tərəflərin müvafiq öhdəlikləri, o cümlədən xərc və risklərin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar qəbul olunmuş beynəlxalq standartlardan ibarətdir. Bu qaydalar məhsulun satıcıdan alıcıya çatdırılması zamanı qeyd olunan məsələlər üzrə tərəflər arasındakı münasibətləri tənzimləyir. BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Qanunu üzrə Komissiyası (UNCİTRAL) İNCOTERMS-in qaydalarını qlobal standart kimi tanımışdır. (2, 42)

İncoterms beynəlxalq saziş deyildir. Lakin ticarət zamanı bağlanılan kommersiya əqdlərində bu terminlərə istinad edildiyi təqdirdə istər gömrük orqanları, istər məhkəmə orqanları mütləq şəkildə İncoterms-i nəzərə almalıdır. İNCOTERMS qaydaları müqavilə demək deyil. Bu qaydalardan məhsulların satışı və təyinat məntəqəsində çatdırılması üzrə imzalanan müqavilələrdə istifadə olunur. Bu qaydalar hüquqi baxımdan ölkədaxili müvafiq qanunlardan üstün deyil və mülkiyyət hüququnun ötürülməsi, ödəniləcək məbləğ, valyuta və ya kredit şərtlərini tənzimləmir. Hətta bir neçə ölkənin daxili qanunverciliyi ilə İncoterms hüquqi qüvvəyə malik olmaqla mal alqı-satqısı zamanı mütləq şəkildə imperativ qaydalar olaraq nəzərə alınmalıdır. (5)

«Incoterms»də tərəflərin bir sıra öhdəlikləri, məsələn, satıcının malı birbaşa alıcıya yaxud daşınmaq üçün daşıyıcıya təhvil verməsi, təyinatı üzrə çatdırması şərtləri, bu zaman tərəflərin üzərinə düşən öhdəliklər və qəbul etdiyi risklər, müvafiq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin sübut edilməsi üsulları, malların ixracı və idxalı üzrə gömrük vergi və rüsumlarının, malların qablaşdırılması, sığorta və daşınma xərclərinin hansı tərəfin ödəməsi, lisenziyaların alınmasını hansı tərəfin təmin etməsi, satıcının malı alıcıya təhvil verdiyi

məqam, malların məhvi yaxud xarab olması riskinin satıcıdan alıcıya ötürüldüyü an, satıcının mal göndərişləri üzrə öhdəliklərini nə vaxt tam yerinə yetirdiyi əks olunmuşdur. (6)

«Incoterms»də malların qiyməti və dəyərinin ödənilməsi üsulu, mal üzərində mülkiyyət hüququnun keçməsi, müqavilənin pozulmasının nəticələri tənzimlənmir. Bu məsələlər adətən, alqı-satqı müqaviləsində yaxud bu cür müqaviləyə tətbiq olunan hüquqda əksini tapır. Həmçinin, nəzərə almalıdır ki, müqabil tərəfin ölkəsinin milli qanunları alqı-satqı müqaviləsinin hər hansı müddəasına, o cümlədən seçilmiş «Incoterms» termininə münasibətdə üstünlüyə malik ola bilər.

Alqı-satqı müqavilələrinin yerinə yetirilməsi üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olsa da, «Incoterms» bu müqavilələrlə bağlı bir sıra problemləri, məsələn, mülkiyyət və digər hüquqların ötürülməsini, müqavilə şərtlərinin pozulmasının nəticələrini, müxtəlif səbəblər əsasında və bəzi vəziyyətlərdə tərəflərin məsuliyyətdən azad olunmasını əhatə etmir. Bu məsələlər alqı-satqı müqaviləsinin digər şərtləri əsasında və tətbiq olunan qanunvericilikdə həllini tapmalıdır. (1, 5)

İnkoterms 2000

2000-cu ildən sonrakı düzəlişə görə İncotermslər 4 fərqli kateqoriyada (E, F, C, D) qruplaşdırıldı və 13 fərqli risk paylanmasında (EXW, FCA, FAS, FOB, CPT, CIP, CFR, CIF, DAF, DES, DEQ, DDU, DDP) təsnif edildi. E və F qruplarında satıcının öhdəlikləri minimaldır. İşin əksəriyyətini alıcı edir və riskin çox hissəsini alır. Satıcının C qrupuna keçdikcə öhdəlikləri daha da genişləndikcə alıcının üzərinə düşən risk azalır. D qrupuna keçdiyimiz zaman satıcının öhdəlikləri ən çox təşkil edir və maksimum risk alır. Satıcı üçün ən riskli çatdırılma növləri D qrupundadır. Bu 13 termin iki əsas kateqoriyaya bölünür: "bütün nəqliyyat növlərini əhatə edən" və "yalnız dəniz və daxili su nəqliyyatını əhatə edən"

FAS FOB CFR CIF DES DEQ ancaq dəniz və çay nəqliyyatı ilə daşımalarda istifadə edilən terminlərdir.

E qrupu - Bu qrupa yalnız EXW (Ex Works-Delivery on work) daxil edilmişdir. Bu çatdırılma metodu satıcının ən az məsuliyyət daşıdığı metoddur. Satıcı ümumiyyətlə malları öz iş yerlərində (emalatxanada, anbarda, fabrikdə və s.) çatdırmaq öhdəliyini alıcının sərəncamına verməklə yerinə yetirir. Alıcı, malların bu nöqtədən təyinat məntəqəsinə daşınması ilə bağlı bütün xərclər və risklərə görə məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə, bütün nəqliyyat, yükləmə, boşaltma və sığorta xərcləri çatdırılma tarixindən etibarən alıcıya məxsusdur. Bu çatdırılma üsulu, alıcının və ya onun təyin etdiyi daşıyıcının gömrük rəsmiləşdirmə prosedurlarını həyata keçirə biləcəyi hallarda istifadə edilməlidir.

F qrupu - Bu qrupun çatdırılma üsullarında satıcı malları alıcının müəyyən etdiyi daşıyıcıya çatdırmaq məcburiyyətindədir. Bu qrupda çatdırılma üsulları: FCA, FAS, FOB

C qrupu - Satıcı C qrupu çatdırılma növlərində nəqliyyat müqaviləsi bağlamaq məcburiyyətində olsa da, satıcı nə itki və ziyan riskini, nə də yükləndikdən sonra yarana biləcək əlavə xərcləri öz üzərinə götürür. Bu çatdırılma metodları qrupunda satıcı malların daşınması üçün müqavilə bağladığı daşıyıcıya çatdırılmasından məsuldur. Nəqliyyat xərcləri və əgər varsa sığorta xərcləri satıcı tərəfindən ödənilir.

D qrupu - D qrupu çatdırılma üsulları satıcı üçün ən məsuliyyətli çatdırılma metodudur. Satıcı malların təyinat ölkəsinə daşınması ilə bağlı bütün xərclərdən və risklərdən cavabdehdir. D qrupu çatdırılma formaları E qrupunun əks qütbünü təşkil edir. D qrupunda satıcı sərhəddə və ya idxal olunan ölkə daxilində razılaşdırılmış yerə gələn mallara görə məsuliyyət daşıyır.

Göstərdiyim bu qruplar 13 termini özündə təsnif etməklə İnkoterms 2000 olaraq formalaşmışdır. 2010-cu il yenilənməsinə qədər istifadə olunmaqda idi. 10 il sonra 2010-cu il dəyişikliyi ilə İnkoterms 2010 qüvvəyə minmiş və qruplar eyni olaraq qalsa da terminlər arası müəyyən fərqlər mövcud olmuşdur.

İncoterms 2010

Yeni redaksiyada qeyd etdiyim kimi 13 termin sayı ixtisar olunmuş 11 termin olaraq müəyyən edilmişdir. İki yeni termin əlavə olunub və 4 termin təcrübədə az istifadə olunduğu üçün ləğv edilmişdir. DAP (Delivered at Point) – "təyinat məntəqəsinə çatdırılma" və DAT (Delivered at Terminal) – "terminala çatdırılma" əlavə edilmişdir. DAF (Delivered at Frontier Arrival ... (named place) – "sərhəddə çatdırılma", DES (Delivered Ex Ship... (named port of destination) – "gəmidə çatdırılma", DEQ (Delivered Ex Quay... (named port of destination) – "körpüdə çatdırılma" DDU (Delivered Duty Unpaid... (named place of destination) – "rüsum ödənilmədən çatdırılma" terminləri ləğv olunmuşdur. (3, 158)

DAT termini DEQ terminini əvəz edir və bu halda, mallar alıcının sərəncamına nəqliyyat vasitəsindən boşaldılmadan verilir. DAP termini əvvəlki DAF, DES və DDU terminlərini əvəz edən ümumi qaydadır. Bu qaydaya əsasən mal alıcının sərəncamına nəqliyyat vasitəsindən boşaldılmaq üçün hazır vəziyyətdə verilir. Bu termindən istifadə olunduqda, təyinat yerinin dəqiq göstərilməsi çox vacibdir. DAT terminə əsasən mal razılaşdmlmış yerdə nəqliyyat vasitəsindən boşaldılmadan alıcının sərəncamına verilir (əvvəlki DEQ

terminində olduğu kimi). DAP termini isə, mal alıcının sərəncamına razılaşdırılmış yerdə, amma boşaldılmağa hazır vəziyyətdə (əvvəlki DAF, DES və DDU terminlərində olduğu kimi) verilir. Göstərilən yeni qaydalann tətbiqi nəticəsində «Incoterms 2000»də olan DES və DEQ termləri ləğv edilmişdir. (1, 6)

FOB (Free on Board... (named port of shipment) - Franko-göyərtə... (yüklənmə limanı göstərilmişdir); CFR (Cost and Freight. Main carriage paid... (named port of destination) - Dəyər və Fraxt. Əsas daşınma xərcləri ödənilmişdir... (göstərilmiş təyinat limanı) və CIF (Cost, Insurance and Freight... (named port of destination - Dəyar, Sığorta və Fraxt... (göstərilmiş təyinat limanı) mal göndərişi şərtlərində xərclər və risklər yeni qaydada müəyyənləşdirilir. «Incoterms-2000»də bu üç şərtdə risk malın gəmi göyərtəsinə çatdırıldıqdan sonra ötürülürdüsə, «Incoterms 2010» da risklərin bir tərəfdən digərinə keçməsi, mal bütövlüklə gəmi göyərtəsinə yükləndikdən sonra baş verir. (7)

Bütün bu fərqlər İncoterms 2010 formatıyla təsdiqlənib və 10 il müddətinə istifadəyə verilmişdir. Sonuncu dəyişiklik İncoterms 2020 1 yanvar 2020-ci ildən qüvvədədir. Müasir tələblərə cavab verən xüsusilə də elektron ticarəti tənzimləyən bu qaydalar əvvəlki redaksiyaların tətbiqi zamanı yaranan problemlərin həlli üçün yeni dəyişikliklər təklif etmişdir.

İncoterms 2020

FCA təslim növü ilə əlaqəli dəyişiklik:

- İncoterms 2000-ci il qaydalarına görə terminlər iki cür daşıma növlərində istifadə olunurdu. FCA yalnız quru daşımalarına aid edilirdi. İncoterms 2020-yə görə isə u və ya quru daşımları ilə bağlı olaraq 2 yerə ayrılmışdır.Yəni hər iki daşıma növündə istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Əgər su daşımalarında FCA istifadə olunarsa, malın daşınması ilə bağlı risklər satıcıdan alıcıya limanda təhvil verildikdən sonra keçir. Quru daşımalarında isə satıcının öz ölkəsindəki alıcı tərəfindən təyin edilmiş daşıyıcıya təhvil verdikdən risklər alıcıya keçir. Digər yandan konosamentlə bağlı məsələ daşıyıcının məsuliyyətində idi. Yəni əgər daşıyıcı konosamenti tərtib etməz idisə bu zaman daşıyıcıya görə məsuliyyəti artıq satıcı daşımırdı. Lakin yeni qaydalara görə satıcı mütləq şəkildə konosamenti tələb etməlidir. Alıcı isə daşıma riskini özü daşımaqla bərabər, konosamentin daşıyıcı tərəfindən satıcıya təslim edilməsini satıcı ilə müqaviləyə şərt olaraq əlavə edə bilərlər. Yəni alıcı özü də mütləq şəkildə konosamentlə bağlı nəzarəti həyata keçirməlidir. (8)

DAT təslim növü ilə əlaqəli dəyişiklik:

-DAT (Delivered at Terminal) sadecə terminalda təslim yox,limanda istənilən yerdə təslim olaraq dəyişdirilmişdir. DPU (Delivered at Place Unloaded) olaraq yenidən adlandırılmışdır. Yəni malın boşaldılacağı yer təslim yeri olaraq müəyyən edilmişdir. İncoterms 2010-a görə DAT (Delivered at Terminal) - Satıcının maksimum riski üzərinə götürdüyü çatdırılma növlərindən biridir. Satıcı öz ölkəsindəki vəzifələri yerinə yetirir, daşıyıcını seçir və alıcı ilə əvvəlcədən razılaşdırılmış malları (dok, anbar, konteyner həyəti, dəmir yolu, hava yükü və ya yol stansiyası kimi) sınaqdan keçirir. Malların alıcıya çatdırılması üçün tələb olunan göndərmə xərcləri satıcıya aiddir. Satıcı bu müddətdə yarana biləcək zərər və xərclərdən cavabdehdir. İncoterms 2020də isə DAT- DPU (Delivery at Place Unloaded) – "limanda müəyyən edilmiş yerə qədər daşıma" termini ilə əvəz edilmişdir. (9)

FCA, DAP, DPU, DDP təslim növü ilə əlaqəli dəyişiklik:

İncoterms 2020-ə qədər olan redaksiyalarda daşıyıcı olaraq 3-cü tərəf müəyyən edilirdi. Belə olduqda daşıyıcının təqsiri səbəbi ilə alıcı və ya satıcı əlavə zərərə uğrayırdı. İndi isə daşıyıcı alıcı və ya satıcının özü ola bilər və daşıma öz nəqliyyat vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Belə olduqda yaranan təqsir iki tərəfdən birinə görə olacaq və tərəflərin mübahisədə tərəf müqabili yalnız iki tərəf olacaqdır. Belə olduqda 3-cü tərəfə qarşı yaranacaq iddia icraatı mübahisənin uzanmasına və əlavə xərclərə səbəb olardısa, hal-hazırda belə problemlərin qarşısı alınmışdır. (10)

CIF ve CIP təslim növü ilə əlaqəli dəyişiklik:

Bildiyimiz kimi İnkoterms terminlərinin C qrupu tərəflərə sığorta barədə əlavə öhdəliklər verməsi ilə seçilirdi. Yəni tərəflər bu qrupun terminlərindən birinə istinad etməklə malın daşınması ilə bağlı digər xərclərlə müqabil sığorta olunma və xərcləri də öhdəlik olaraq müəyyən edə bilirlər. 2010-da bu təslim növlərində sığorta polisi (Sığorta polisi sığorta şirkəti tərəfindən sığortalıya verilən rəsmi müqavilə sənədidir) (11). Minimum girovla hazırlanırdı. İnkoterms 2020-də isə CIF üçün "Clauses (C) of the LMA/ IUA Institute Cargo Clauses" minimum sığorta haqqı müəyyən olundu. CIP üçün isə "Clauses (A) of the Institute Cargo Clauses" yəni tüm risklər daxil olmaqla sığorta haqqının da verilməsi şərti əlavə olundu. Qısası ilə iki təslim növü üçün sığortanın ağırlıq dərəcəsi fərqləndirildi. (12)

Nəticə

Ümumiyyətlə BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Komissiyası tərəfindən yaradılan bu standartlar arasındakı 2000, 2010 və 2020 fərqləri müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq ortaya çıxmışdır. Əlbəttə fərqlər olmasına baxmayaraq istənilən ticarət subyekti əvvəllər mövcud olmuş terminlərdən istifadə edə bilərlər. Həmçinin beynəlxalq ticarətdə istifadə edilən terminlər hər bir halda tətbiqi məcburi xarakter daşımır. Lakin yaxşı olardı ki, tətbiqi və istifadəsi məcburi xarakter daşımaqla dövlətlərin daxili qanunvericilikləri vasitəsilə tənzim olunardı. Belə olduqda mövcud olacaq problemlər dövlətlər tərəfindən hüquqi cəhətdən həllini tapacaqdır. Hər bir halda bu terminlərə istinad edilən müqavilələrdə termin tələbləri pozulduqda həmin mübahisələr arbitraj prosesləri tərəfindən həllini tapır və nəticəsi məcburi xarakter daşımaqdadır.

References

1. “Incoterms-2010”, Hajiyev Rauf Shaig oglu, Isgandarov Arzu Gulu oglu, translation, Baku 2015. 100 pages
2. Dugan, S., and I. Talmaciu. 2012. "Influence of the Brought Changes by INCOTERMS 2010 to International Trade." Ovidius University Annals, Economic Sciences Series 12 (1): 41-46.
3. Bergami, R. 2011. "Incoterms 2010: Comments on the New Revision of Delivery Terms." The Vindobona Journal of International Commercial Law and Arbitration 15 (1): 157-170.
4. https://inovakademi.com/incoterms-nedir/(last viewed 20 March 2021)
5. https://iccwbo.org/resources-for-business/incoterms-rules/incoterms-2020/ (last viewed March 25, 2021)
6. https://medium.com/@talhakrdyi/uluslararasi-ti%CC%87cari%CC%87-teri%CC%87mler-incoterms-4f2b3590dbd6 (last viewed 1 April 2021)
7. https://gungorkaya.com/tr/incoterms-2020-dis-ticarette-teslim-sekilleri/ (last viewed 1 April 2021)
8. https://www.ihracat.co/2019/12/icc-incoterms-2020-teslim-sekilleri.html (last viewed 2 April 2021)
9. https://www.tibagroup.com/blog/incoterms-2020 (last viewed April 10, 2021)
10. https://globelink-unimar.com/incoterms-2020-85 (last viewed April 10, 2021)
11. https://banco.az/en/news/sigorta-polisi-nedir (last viewed April 11, 2021)
12. http://www.erdem-erdem.av.tr/yayinlar/hukuk-postasi/milletlerarasi-ticari-terimler-yenilendi-incoterms-2020/ (last review 11 April 2021)

Rəyçi: h.f.d. R.Məmmədov

Göndərilib: 15.04.2021 Qəbul edilib: 16.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/305-309

Nazrin Natig Mammadova
Baku State University
Master
nazrin1298@gmail.com

THE SCOPE OF SURETY'S LIABILITY AND TYPES OF SURETYSHIP IN TERMS OF LIABILITY

Summary

Suretyship agreement is one of the ancient personal security devices known from Roman law. This agreement pursues the aim to protect property interests of the creditor. Nowadays, it is especially concluded between the parties in order to ensure the performance of the debt contracts. Taking into account the essence of suretyship contracts in practice, the legal consequences emerging from the default of the main debtor have to be enlightened. That is why, the scope and characteristics of the surety's liability in respect of joint and subsidiary suretyship are researched in this article. It illustrates the basis of the creditor's right to resort to the surety, the comparative analysis of legislative norms regulating the types of surety's liabilities with foreign legal systems.

Key words: *a basis of surety's liability, types of suretyship agreement, joint suretyship, subsidiary suretyship, default by the debtor, co-sureties*

Introduction

The basis and scope of surety's liability. The form and the extent of surety's liability are stated in the article 472 of the Civil Code of Azerbaijan Republic. According to this article, the surety and the debtor shall be jointly liable in front of the creditor, in case of non-performance or improper performance of the secured obligation by the principal debtor, if subsidiary liability of the surety isn't prescribed in this code or suretyship agreement. (1, art.472.1)

The execution of surety's duty to be held accountable is stipulated with the execution of principal debtor's duty to implement main obligation. In the light of this statement, we can deduce that the basis for the surety's liability emerges in two circumstances:

a) when the debtor doesn't perform the obligation secured by suretyship;

b) when the debtor performs this obligation improperly. (4, p.518)

With regard to suretyship securing the future obligation, the same requirement must be met in order to deem the surety liable. Pursuant to the decision "on interpretation of Articles 470.1, 470.2 and 471 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan", dated 4 September 2012 of the Plenum of the Constitutional Court of Azerbaijan Republic, the responsibility of the surety in respect of the suretyship contract ensuring obligation appearing in the future occurs not from the moment of the conclusion of suretyship agreement, it derives simultaneously with the establishment of the main obligation. On this hand, the creditor can recourse to the surety only in case of default by the debtor. (2)

The scope of the surety's liability is formed by the accessory feature of the agreement. Initially, the surety is accountable as long as the secured obligation exist. Secondly, the obligation the surety undertakes is co-extensive with the primary obligation, with special defences available to the surety. When an agreement between the obligee and the principal obligor reduces the latter's obligation, this will also impact the surety's liability and diminish it respectively. On the contrary to this, any modifications result in extension of the primary obligation without surety's consent after suretyship has been furnished will enable the surety to get released. (5, p.348-349)

According to the article 472.2 of the Civil Code of AR, the surety is liable to the same extent as the main debtor to the creditor. This leads to the understanding that upon suretyship agreement, the surety's obligation in front of the creditor is tantamount to the main obligor's debt on the primary (secured) obligation and coincides with it. Under these circumstances, besides the principal debt, the surety shall also be liable for: payment of interest, court expenses for the recovery of the debt and compensation for other damages to the creditor, as a result of the non-performance or improper performance of the obligation by the main debtor. The provision of the concrete sum secured by the surety in the contract is considered an essential term. It is commonly accepted that the scope of the surety's liability can't exceed the main obligation's extent. (4, p.518)

Types of suretyship concerning surety's liability. Generally, two types of suretyship are distinguished in terms of liability in the legal doctrine: ordinary (subsidiary) suretyship and joint (solidary) suretyship. If the

parties stipulate a subsidiary type of liability in the warranty agreement, the obligee has to initially bring a suit against the primary obligor and exhaust the remedies available in the legislation in order to raise a claim against the subsidiary surety, otherwise the latter can refuse to pay the secured debt. In most legal literatures, this type of suretyship is deemed an original surety agreement. (6, p.138)

On the other hand, in the joint suretyship, when payment date arrives and the main obligor defaults on performance, the obligee is entitled to bring a claim either to the debtor or to the surety. It is his discretionary decision. That is why, solidary suretyship is very onerous for the surety.

From the point of Azerbaijani legislation, aforementioned two types of suretyship are envisaged in the article 472.1 in terms of liability. This provision is not imperative and gives an opportunity to the surety to determine the shape of his liability. Nonetheless, if a subsidiary liability of the surety is not stipulated in the warranty agreement, he shall be held jointly liable with the debtor in front of the creditor. We can deduce from the article that in Azerbaijan, the main form of suretyship is a joint suretyship. Namely, the obligee can require the performance of obligation in full or in parts from both of them together or from one of them separately. (7, p.439)

We assume that the approach in this provision is controversial in relation with the feature of the surety contract. Although the surety agreement creates duties and rights for the parties from the moment of its conclusion, the realization of surety's liability is connected only to the condition of the breach of the primary obligation. So, only in case of violation of property interests of the creditor in accordance with the main contract, he should have an opportunity to bring a lawsuit by taking advantage of his right to resort to the surety who has undertaken an obligation for this risk. (8, p.2)

In case of stipulation of subsidiary liability of the surety in the warranty agreement, the requirements in the legislation must be met in order to sue the surety. Under the decision "on control of the judgment dated 22 April 2004 of the Chamber on cases regarding Economic disputes of the Supreme Court about complaint of "Baku Telephone Communications" Production Association", dated 19 November 2004, the Plenum of the Constitutional Court of Azerbaijan Republic determines a broad legal approach in relation with subsidiary suretyship. It is stated that a subsidiary liability is regulated by the article 453 of Civil Code. According to the article 453.1, the creditor has to resort to the primary debtor, before bringing a claim to a person, who has an additional liability to the liability of the main debtor. Only after implementing following requirements, the obligee can bring a claim to the surety who bears a subsidiary liability:

- if the main debtor refuses to fulfill the creditor's claim;
- if the creditor doesn't get response for the claim he brought within a reasonable time. (3)

In lots of continental legal systems, the ordinary (secondary liability) suretyship is deemed as a principal type of this agreement. In Roman law, it was constituted an offence for an obligee to pursue a surety, if a main obligor was capable of performing his obligation. The rule of the benefit of discussion which requires the obligee initially to try to make satisfaction on his claim against the obligor's property, until taking an action against the surety was included later into Roman law. (9, p.225)

Pursuant to Turkish legal system, both the ordinary and solidary types are envisaged in the Turkish Code of Obligations. The person is considered to stand as an ordinary surety, if no special expression is made when entering into surety agreement. The main feature of this type is that the creditor can't pursue the surety without recoursing to the debtor. The ordinary suretyship is stipulated in the article 585 of TCO. In accordance with it, the creditor is able to resort to the surety directly, only if the debtor is declared insolvent, or in the event of the issue of a definitive certificate of bankruptcy resulted from proceedings against the debtor, or because of impossibility or substantially complicated situation of suing him in Turkey. (10, art.585)

A joint suretyship is regulated by the article 586 of TCO. However, undertaking by the surety of the obligation of another with a solidary liability must meet certain formal requirements, taking into account the risks and hard circumstances the surety could face as a result of his promise. The difference between ordinary and joint suretyship is that the surety can't use the defences in case of joint suretyship. For formation of this kind of agreement the surety must note in the document expressly that he shall be jointly and severally liable with the main debtor or something else analogical to this statement, he has to do this in his own handwriting and finally, in case of transformation of simple surety to joint one, the spouse's consent must be granted in order to deem the contract valid. (11, p.45)

In German law, the secondary liability of surety is recognized as a primary type of liability. The article 771 of German Civil Code constitutes that the surety's liability is determined as a subsidiary liability, since the creditor must exhaust all remedies possible against the debtor before recoursing to the surety. Only in the circumstances stated in the article 773, the creditor can take an action to the surety directly: a) if the surety

furnishes security, accepting his joint liability with the main debtor unconditionally; b) if pursuit of the debtor becomes significantly hard because of a change of residence, or of place of abode; c) if the debtor is declared bankrupt; d) if proceedings against the main debtor will not result in satisfaction. (12, p.773)

Under US law, suretyship is considered a direct and original security, according to which a surety is immediately accountable upon default of the primary obligor, the creditor may want a direct performance from the surety. He is not obliged to satisfy his obligation against the primary obligor, until suing the surety, on the contrary, it is up to him to take an action against one of them. In the case of General Motors Acceptance Corp. v. Daniels (1985), it was stated that despite the fact that ultimately liability remains on the primary obligor than the surety, the creditor is entitled to recourse to both. So, comprehending the direct feature of suretyship in the US law, the surety and the debtor are jointly and severally liable for the execution of the contract. (13, p.348)

In addition to these types of liabilities, the situation of more than one person to stand a surety for the obligation is also envisaged in the legislation. Pursuant to the article 472.3 of the Civil Code of Azerbaijan Republic, when furnishing the security is realized by joint several sureties, they shall be jointly liable before the creditor, in case of nothing otherwise is stipulated in the suretyship contract. (1, art.472.3) So, this legal norm enables the sureties to indicate partly liability in the agreement. In the decision of the Plenum of Constitutional Court on interpretation of Articles 470.1, 470.2 and 471 of the Civil Code, dated 4 September 2012, undertaking by several sureties is construed by two ways:

- suretyship by several persons based on various warranty agreements;
- suretyship by several persons as the surety based on a sole contract (in this case, warranty is granted by co-sureties jointly).

In the first circumstance, the creditor can bring the certain claim to any surety. In that case, among the sureties no legal relations are established. In the second circumstance, if the subsidiary liability is not stated in the agreement, the sureties bear joint liability before the obligee. Thus, within a frame of one suretyship contract, it is possible to secure only the existing obligation or the obligation arising in the future by joint sureties. (2)

Moreover, in some continental legal systems the types of collateral surety and counter-surety are also stated in the legislation. A collateral surety stands surety to the creditor for execution of the debt secured by the principal surety. For this, the third person (surety's surety) concludes suretyship agreement with the creditor. The surety's surety is responsible in the same way as an ordinary surety is liable with the main debtor, this means that they have subsidiary liability. A counter-surety secures the right of recourse against the debtor for the principal surety who performs the obligation. (4, 517)

Suretyship (a jointly liable surety) and solidarity (joint principal debtors) in comparison. From the point of the article 472 of the Civil Code, as suretyship is generally accepted as a joint suretyship, the norms regulating the joint debtors are applied to these relations as well. In the article 2298 of French Civil Code, a similar approach is stated when the sureties are jointly liable. As a result, there is no distinction remains between the joint surety and the debtor from legal aspect in practice. According to the article 500 of the Civil Code of AR, in case the execution of the obligation by several persons, when each of them take a duty to attend in whole performance of the obligation and the creditor is entitled to require performance to be paid on one occasion, they shall be considered joint debtors. (1, art.500) In this circumstance, the creditor can resort to any of debtors for the performance in full or in parts. So, in the event of joint suretyship, it is assumed that depending on the creditor's choice, there is an opportunity to demand the execution of the debt from either the surety or the principal debtor or simultaneously both of them. However, we think that even the solidary suretyship doesn't turn the surety into joint debtor with the primary debtor. It is noteworthy to state that the surety's debt arises from the surety agreement and the parties of this contract are only the surety and the creditor. Upon the surety contract, the former doesn't fulfill the main debtor's debt, he performs his own obligation by satisfying the damage to the creditor's interest, as a result of breach of the obligation by the main debtor. Subsequently, performance of the obligation by the surety doesn't put an end to the debtor's obligation. The creditor's rights against the main debtor pass to the surety to the extent of performance by the latter. (8, p.4)

There is one interesting case in Louisiana legal history which is beneficial to comprehend the relation between suretyship and solidarity. In the case of Louisiana Bank and Trust Co. v. Boutte (1975), the parties signed a contract which was titled as "continuing guaranty" and they entered into this agreement "in solido" with each other and the main debtor. Despite the fact that both the creditor and the court were aware of the status of sureties as secondary obligors, the court held that releasing the main debtor (and of other co-sureties) did not discharge the mere remaining surety. The Court preferred the language of the document,

stipulated by the creditor for his advantage, to the original matter of the relationship among the parties. After this decision, the law developed in such a way that the courts commenced to fail to notice the substance of a surety contract approving of "magical word" of solidarity. That is why, this case was sharply criticized by commentators. The court decided in this way, since the article 3045 of the Civil Code of Louisina states that the principles of solidarity are applied to the joint surety's commitment. However, these norms do not demand that the accessory nature of the suretyship agreement must be neglected. The matter of the transaction defines its nature as principal or auxiliary. So, when the surety assumes joint liability, he doesn't waive the collateral feature of his engagement. The Boutte approach towards a "joint surety" was legislatively refused in the revisions (1987) to the above-mentioned code. According to the article 3037, a person is deemed a surety, if the primary reason of the agreement with the creditor is to secure the performance of the debt. After this amendment, the substance of the transaction surpasses the form, and the creditor can't conceal behind the language of the transaction, in case he knows of the true relationship among them. (14, p.593-594)

"Co-debtors" and "suretyship" are various legal institutions, it is impossible for one debt obligation to be both principal and secondary simultaneously and for one person to participate as a main debtor and a surety on the same contract. The essential differences between solidary debt and joint suretyship can be enumerated as following:

1) A joint surety agreement is an accessory contract, it depends on the primary valid obligation, if the main debtor is released, the surety will be as well, whereas in the second case, the debt is principal and independent, if one of the co-debtors is discharged of the debt, it doesn't mean the others will be too; (15, p. 24-25)

2) A surety, on the contrary to a co-debtor, may set up all the defences available to the primary debtor, except insolvency. A joint debtor may invoke defences which are common to all of the co-debtors, he isn't able to use defences personal to the other co-obligor;

3) A surety is not a party to the primary obligation, he concludes separate suretyship contract with a creditor. In respect of co-debtors, they, undoubtedly, should be a party to the agreement by which their obligation is established. (9, p.230-235)

Conclusion

Based on the above, we can say that in Azerbaijani legal system, the main kind of suretyship is joint suretyship, whereas in most countries' legal system, subsidiary suretyhip is envisaged as a primary type. It is one of the controversial provisions concerning warranty agreement in the civil legislation of Azerbaijan, since the opportunity to recourse to the surety directly, in case of non-performance by the debtor is not adequate to the accessory nature of surety contract. Considering the insufficient sense of legal liability, readiness to take risks by caring more about personal relations among the people, suretyship being subsidiary as a general rule, and determination of special formal requirement for solidary suretyship in the legislation would be important regarding protection of sureties' interests.

References

1. Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 1999. http://e-qanun.az/framework/46944
2. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated September 4, 2012 "On interpretation of Articles 470.1, 470.2 and 471 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan".
3. Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan "On verification of compliance of the decision of the Judicial Board on Economic Disputes of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan dated April 22, 2004 with the Constitution and laws of the Republic of Azerbaijan" in connection with the complaint of "Baku Telephone Communications" Production Association Decision of the year.
4. Allahverdiyev S.S., Civil Law Course of the Republic of Azerbaijan. Volume II. Special part. Baku: Digesta Publishing House, 2009, 735 p.
5. Kocsis I., Marcin O., Suretyship in German and Polish Law: A Comparative Analysis, Review of Central and East European Law 31 (2006), pp.332-359.
6. Kadir T.G., Kaan E., Surety contracts in Turkish law, 2015, pp.134-143.
7. Goyushov R.A., Civil law. Collection of lectures. General part. Baku: Law, 2013, 492 p.
8. Abbasova R.A., Subsidiary and joint guarantee. Comparative analysis of relevant legislative norms of the Republic of Azerbaijan and other countries of the continental legal system., 5 p.

9. Michelle Cumyn, Responsibility for another's debt: Suretyship, solidarity, and imperfect delegation., McGill Law Journal 55 (2), 2010, pp.211–255.
10. Turkish Code of Obligations No.6098, 2011.
11. Emrah A., Validity Conditions and Results of the Guarantee Agreement, 2019, 281 p.
12. German Civil Code, 2002.
13. Christoph H., Personal Guarantees and Sureties between Commercial Law and Consumers in the US, The American Journal of Comparative Law, Vol.62, 2014, pp. 333-360.
14. Michael H. Rubin, Ruminations on Suretyship, Vol.57, Louisiana Law Review, 1997, pp. 565-599.
15. Ozlem A., Mutual guarantee agreement in Turkish debt law, 2014, 411p.

Rəyçi: h.f.d. R.Abbasova

Göndərilib: 13.04.2021 Qəbul edilib: 14.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/310-313

Gunay Mustafa Mammadova
Baku State University
master
gunaymamedova343@gmail.com

DESIGN PROTECTION STANDARTS IN INTERNATIONAL TREATIES

Summary

Despite the local application of the law, the attacks on intellectual property rights regardless of borders have created the necessity to protect these rights at the international level. The fact that each country has its own legal system and judicial system makes holders vulnerable in terms of protection and enforcement of their rights. In the global market, a consumer-approved design owner must register in 200 different countries and file a lawsuit against the offender.

A number of international agreements have been adopted, taking into account the difficulties associated with the protection and enforcement of intellectual property rights. This article describes some important international treaties about legal protection of industrial design.

Key words: *industrial design, convention, international law, agreement, international protection*

Introduction

Intellectual Property laws are almost always national in nature. However, there are many conventions and treaties under which nations agree to provide minimum levels of IP protection and to protect IP created by nationals of other countries.

The World Intellectual Property Organization (WIPO) administers over 20 treaties and conventions on the registration, classification and protection of IP.

The international protection of industrial designs must be viewed not only as part of industrial property, but also as part of copyright law, since some national laws protect designs as works of applied art. This article describes the international protection of industrial designs within the framework of the Paris Convention for the Protection of Industrial Property (Paris Convention), The Hague Agreement Concerning the International Deposit of Industrial Designs (The Hague Agreement), the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (Berne Convention) and other treaties.

Thus, we will look through above mentioned international conventions which concerning about legal protection of industrial design.

The first international framework regulation that recognizes the industrial design as an intellectual property right and grants its owners a protection is the Paris Convention for the Protection of Industrial Property which was signed in France in 1883.

The Paris Convention applies to industrial property in the widest sense-including patents, trademarks, industrial designs, utility models, service marks, trade names, geographical indications and the repression of unfair competition. This international agreement was the first major step taken to help creators ensure that their intellectual works were protected in other countries (1, p.2).

The Paris Convention contains a number of specific provisions relating directly to industrial designs and other more general provisions which are also applicable to industrial designs. Currently, the Paris Convention has ninety-nine countries as members, including the United States.

Article 1 of the Paris Convention (Stockholm Act of 1967) stipulates that “The protection of industrial property has as its object patents, utility models, industrial designs, trademarks, service marks, trade names, indications of source or appellations of origin, and the repression of unfair competition.”

In Article 5 it is mentioned that, the Convention provides that “Industrial designs shall be protected in all the countries of the Union.” However, the Paris Convention, not clearly providing a definition of industrial designs, leaves it to each individual county of the Union to decide how to protect them under a domestic law. (2, p.2). Therefore, each country may meet its obligation to the Paris Convention not only through specific legislation requiring the deposit of industrial designs, but also by other means, such as providing protection under copyright or unfair competition laws. To satisfy the demands of article 5 quinquies, industrial designs must enjoy some form of protection.

Article 5B of the Paris Convention provides that the protection of industrial designs may not, under any circumstances, be subject to any measure of forfeiture as a sanction in cases of failure to work or where articles corresponding to those protected are imported. ‘Forfeiture’ in this provision includes equivalent

measures, such as cancellation, invalidation or revocation. This means that a member cannot provide for the revocation or cancellation of design protection where a design is not produced in, or is only imported into its territory (3).

Apart from that, the convention prohibits countries of the Union from imposing sanctions which forfeit protection of an industrial design under domestic law due to a failure to work or the importation of an article incorporating the said industrial design which should be otherwise protected. (2, p.2).

Although national laws may require that there be an indication on the goods that they are protected by the deposit of an industrial design, under the Paris Convention, the presence of such an indication or mention may not constitute a condition of the right to protection. If that were not the case, the holder of the right would be penalized too heavily in the event of an omission. Nevertheless, the member countries are free to stipulate in their national laws other consequences of the omission of such an indication or mention. For example, a country may decide that an omission would constitute an offense, or it may stipulate that in the event of an omission, no damages could be claimed for an infringement of the protected right. This could be the case even where recognition of the right to protection subsists (4, p.394).

The substantive provisions of the Convention fall into three main categories: national treatment, right of priority, common rules.

(1) Under the provisions on national treatment, the Convention provides that, as regards the protection of industrial property, each contracting State must grant the same protection to nationals of the other contracting States as it grants to its own nationals. Nationals of non-contracting States are also entitled to national treatment under the Convention if they are domiciled or have a real and effective industrial or commercial establishment in a contracting State.

(2) The Convention provides for the right of priority in the case of patents (and utility models where they exist), marks and industrial designs. This right means that, on the basis of a regular first application filed in one of the contracting States, the applicant may, within a certain period of time (12 months for patents and utility models; 6 months for industrial designs and marks), apply for protection in any of the other contracting States; these later applications will then be regarded as if they had been filed on the same day as the first application. In other words, these later applications will have priority (hence the expression “right of priority”) over applications which may have been filed during the said period of time by other persons for the same invention, utility model, mark or industrial design. Moreover, these later applications, being based on the first application, will not be affected by any event that may have taken place in the interval, such as any publication of the invention or sale of articles bearing the mark or incorporating the industrial design. One of the great practical advantages of this provision is that, when an applicant desires protection in several countries, he is not required to present all his applications at the same time but has six or 12 months at his disposal to decide in which countries he wishes protection and to organize with due care the steps he must take to secure protection.

(3) The Convention lays down a few common rules which all the contracting States must follow (5, p.24).

The next major international copyright treaty-Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works was concluded on September 9, 1886. It is the oldest of the international copyright treaties; it provides a high level of protection and gives authors the most comprehensive set of rights it is possible to give them (6, p.5).

Industrial design is not specifically regulated in the Berne Convention but might fall under the concept of “applied art” that is not further defined in the convention. According to Article 2 (7) of the Berne Convention it is in the discretion of the signatory states whether they want to protect industrial design as applied art, and if so, to set the conditions of protection (7, p.17).

Having noticed the great differences between distinct national systems as to the copyright protection of industrial design, it must be mentioned the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works of 1886 that provides for an automatic copyright protection for every kind of designs, include the works of applied art. But the Convention expressly leaves the states completely free to provide for that protection: it will be a matter for national legislators to determine the extent of the application of their laws to works of applied art and industrial design and models, as well as the conditions under which such works, designs and models must be protected.

In addition, as far as pure artistic designs are concerned, the Berne Convention establishes the national treatment clause (art. 5, par. 1) , in virtue of which the author enjoy, in the countries parties to the Union, the rights which their respective laws do or may afterwards grant to their nationals. It is evident that the national treatment clause is limited to the pure aesthetic design and not to the industrial designs; as to the latter the Berne Convention (art. 2, par. 7) establishes a reciprocity principle, in the light of which, the author, who is

established in a country where there is not copyright protection, cannot claim that protection in a country where that possibility is conceived. In fact, taking into account the great legislative differences between national systems, the application of the national treatment clause would be illogical: how would it be possible and conceivable that, for example, an English author of a registered industrial design can enjoy copyright protection in Guatemala and not in his own country and that the same inverted situation is not possible. Conversely, the reciprocity principle is more consistent with the system since it makes sure that the authors from a particular Contracting State can be granted in the other countries the same kind of protection which is granted to them in their own country, provided that the cumulative protection is admitted. (8, p.6)

TRIPS became effective in 1994 and is administered by the World Trade Organization (WTO). It imposes minimum standards for the protection of intellectual property in general. However, only two provisions of TRIPS directly refer to industrial design protection.

The TRIPS Agreement provides that (1) Members shall provide for the protection of independently created industrial designs that are new or original, and (2) Members may provide that such protection shall not extend to designs that are not new or original because they do not significantly differ from known designs or combinations of known design features (9, Article 25(1)).

Although TRIPS gives some guidance as to the requirements of protection (independently created, new or original), it does not provide a definition of industrial design or the subject matter constituting industrial design. TRIPS adopted both the Berne and the Paris Conventions but did not take a position as to their different classifications regarding the nature of design protection. It remains unclear, therefore, what type of protection should be applied to industrial design by the member states. The "independent creation" as well as the "originality" requirement seems to point to copyright protection; whereas the novelty requirement might refer to patent-like protection or a sui generis design regime (10, p. 42). Since TRIPS did not settle the dispute about the nature of protection and only guarantees a minimum standard, member states are still relatively free in drafting their national laws in such a way as to match their local objectives.

Further, the TRIPS Agreement provides that Members may provide limited exceptions to the protection of industrial designs, provided that such exceptions do not unreasonably conflict with the normal exploitation of protected industrial designs and do not unreasonably prejudice the legitimate interests of the owner of the protected design, taking account of the legitimate interests of third parties (Article 26 (2). In addition, the TRIPS Agreement provides that the duration of protection available for industrial designs shall amount to at least 10 years (Article 26 (3)).

Thus, the TRIPS Agreement can be seen as the first international treaty to include substantive provisions relating to the protection of industrial designs. (11, p.26).

The Hague Agreement is an international registration system which offers the possibility of obtaining protection for industrial designs in a number of States and/or intergovernmental organizations by means of a single international application filed with the International Bureau of the World Intellectual Property Organization (WIPO) (12, p.4).

The Hague Agreement's purpose is to simplify registration of industrial designs for several countries. Therefore, it provides an international deposit system that allows national design proprietors to obtain protection in all member states by filing one application and depositing one sample. The eligibility for and scope of protection, however, are subject to the national laws of the member states in which protection is sought. As a result, it can be concluded that the international legal framework does not give sufficient guidance as to the definition of design and the nature of protection (7, p.18).

The above agreements and treaties provide holders of design-related intellectual property with a coherent set of rules and regulations whereby they can expect to receive fair and unbiased treatment so long as they work within the established system of a member state.

Conclusion

According to a variety of studies, "design is increasingly being recognized as important for national competiveness" in the global economy. Certainly governments, particularly in Europe and Asia, as well as some corporations, are becoming considerably more aware of the effects of design on market performance. Although comparable data on national design industries are relatively hard to collect, thus making reliable comparisons between nations difficult, several studies have linked business success to the use of design.

With respect to design, however, there has always been a lack of international agreements that clearly determine its legal protection. One possible reason for this might be the ongoing debate about the nature of design. Different jurisdictions classify industrial design differently. The classification, however, is essential for determining which international treaty covers the subject matter of industrial design protection.

References

1. Seth M. Reiss: Commentary on the Paris convention for the protection of Industrial Property - Honolulu, Hawaii, United States, p. 11.
2. Mr. Riichi Ushiki: 2001 Patent Attorney, Legal protection of Industrial Designs, p. 44.
3. Industrial Designs And Layout-Designs Of Integrated Circuits,
https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/ta_docs_e/modules6_e.pdf
4. Pierre Maugué: The International Protection of Industrial Designs under the International Conventions, World International Property Organization (WIPO), p.394.
5. Summaries of Conventions, Treaties and Agreements Administered By WIPO: 2006, WIPO Publication No. 442(E), p.24.
6. Guide to the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (Paris Act, 1971), Published by the World Intellectual Property Organization Geneva: 1978, p.5.
7. Lena Schickl: The Journal of World Intellectual Property (2013) Vol. 16, no. 1–2, pp. 15–38, Protection of Industrial Design in the United States and in the EU.
8. Melini and Enrico Bonadio: Turin, Italy, September 4 – November 30, 2000, The protection of Industrial Designs, reviewed by Carlos, p.6.
9. The TRIPS Agreement, which came into effect on 1 January 1995, Article 25.
10. Suthersanen: 2010, Legal review on industrial design protection in Europe, p.42.
11. Introduction to TRIPS Agreement, Japan Patent Office Asia-Pacific Industrial Property Center, JIII, p.26.
12. The Hague Agreement Concerning the International Registration of Industrial Designs: Main Features and Advantages: 2017, p.18.

Rəyçi: h.f.d. K.Səlimov

Göndərilib: 13.04.2021 Qəbul edilib: 14.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/314-316

Nijat Marif Jafarov
Baku State University
master
nijat.jafarov@yahoo.com

THE IMPORTANCE OF THE PRINCIPLE OF CONFIDENTIALITY IN MEDIATION

Summary

In the modern world, mediation is becoming an increasingly popular alternative to formal adjudication. Around the world, large-scale mediation programs have emerged, which deal with a huge number of both civil and criminal cases.

As mediation becomes more widely used as an alternative method of dispute resolution, a new problem has emerged that threatens its continued viability-confidentiality. Confidentiality is a fundamental characterristic of the mediation process, a key feature that distinguishes mediation from litigation. The principle of confidentiality in mediation is a framework that enhances the security of the parties by giving them confidence that they are in a safe place where what is said and done during the process cannot be disclosed or used against them outside the process. This gives them the freedom to negotiate and increases the chances of successful mediation.

This article explains the importance and role of the principle of confidentiality in the mediation process.

Key words: *alternative dispute resolution, mediation, confidentiality*

Introduction

In our world, which has been globalized by rapidly growing technology and communications, our economic and social life has changed, and some changes have been tested in practice as an inevitable result of this development. The non-judicial (amicable) dispute resolution methods have been designed to ease the heavy burden of jurisdiction and enable people to access justice faster and more efficiently.

In general, dispute resolution methods may be categorized into two groups, as judicial and non-judicial. The judicial dispute resolution methods are adjudication and arbitration. The non-judicial dispute resolution methods include, for example, direct meetings (negotiations) and mediation methods.

Mediation may be described as "a flexible process conducted confidentially in which a neutral person actively assists the parties in working towards a negotiated agreement of a dispute or difference, with the parties in ultimate control of the decision to settle and the terms of resolution" (1). Thus, the process, in fact, aims to facilitate the continuation of negotiations between the parties to the dispute in order to achieve a mutually beneficial outcome. Mediation should, therefore, be viewed as a private law arrangement (2) which aims to enable the parties to resolve their dispute, rather than the dispute being solved by the mediation itself.

Mediation as well as other alternative methods for dispute resolution has made great progress in recent decades toward to play a significant role in relation to, and sometimes in lieu of, the traditional legal/judicial system. One by-product of the emergence of these methods has been the conflict between the new alternatives, the values they seek to promote, and the interests protected by the traditional justice system. One notable example of this conflict is the desire for confidentiality in mediation and the justice system's emphasis on consideration of all available evidence.

The need for confidentiality in mediation is important for a number of theoretical reasons, most pertinently related to party perceptions about not only who is protected during the mediation process, but also how such protection applies to disclosures and documents prepared in the process (5, p. 439). From the point of view of the parties, it is well established that in order for parties to disclose pertinent information to the mediator, including information which is "critically important… in order to resolve the conflict" (8) those parties must feel confident that the mediator is bound to maintain confidentiality in respect of such disclosures.

Indeed, the problem may go beyond being simply a matter of trust in the process or making it easier to operate, but it can also have implications in terms of the role of the mediator. Mediation does not create a legally binding obligation to comply with any decisions made during the process, but instead allows the parties to negotiate a mutually beneficial outcome through the mediator. It has been suggested that in cases where the mediator is not obligated to maintain confidentiality, but may disclose information obtained during the mediation to the courts in the future settlement of any dispute, then the fundamental role of the mediator changes from a neutral third party who aims simply seeks to facilitate a particular dispute between parties (4) to include aspects similar to the role of a judge during litigation. It is true the mere fact that a mediator may be compelled to disclose information in certain circumstances does not of itself lead to such a role reversal, after all there is nothing to

suggest that mere disclosure would prevent a mediator from being impartial during the mediation itself (11, p. 434). However, it is also true that the purpose of mediation is to facilitate the making of the decision by the parties, (10, p. 171) and therefore it is argued that if a mediator is not bound by confidentiality and can be required to disclose information to a court which will subsequently enforce a decision concerning those parties, the mediator is acting, not to facilitate a negotiation, but to facilitate the imposition of a legally binding decision on those parties. On this basis, it is assumed that action which may undermine self-determination, here, the lack of confidentiality, may therefore, from the parties' perspective, prevent the mediator from being a neutral third party, thus making mediation a less attractive choice.

It should be noted that there is no accepted definition of confidentiality as it pertains to mediation, however, we can use legal definition of Azerbaijan legislation for it. In Azerbaijan legislation, the principle of confidentiality is found on article 8 of the Mediation Law, which states: “Unless otherwise agreed by parties, mediation shall be held confidentially”.

Except where an additional condition agreed by the parties, as well as the approval and enforcement of the settlement agreement required, confidentiality of all the information (in addition, request of one of the parties to initiate mediation, approval to the mediation and alternative dispute resolution, suggestions or opinions of one of the parties or mediators on alternative dispute resolution, statements or confessions made by one of the parties during the mediation, documents prepared for the purposes of mediation etc.) shall be protected by the parties and other participants of mediation. The parties or other participants of mediation are not allowed to disclose or refer to any information known to them during the mediation process in court or arbitration (jury) or in any other instance (except where the party express written consent exists) and such persons may not act as witnesses related to such information.

The fact that mediation is described as being a confidential process may mean that parties will be likely to anticipate that confidentiality will be achieved in that process (7, p. 9). As such, it is suggested that any lack of confidentiality may not have a significant impact upon the parties' choice to use mediation, at least not initially. Rather, parties may believe that confidentiality will be ensured due to the process being described in theory as being confidential. This belief may be further bolstered by the drafting of a mediation contract between the parties and the mediator (6, p. 113). Problems with confidentiality or lack thereof may, thus, only come to light after the initial mediation has taken place, and thus its importance in practice as a factor in parties choosing the process may be overstated. Although confidentiality is often cited as important to parties when choosing to continue negotiations through mediation, it is suggested that this is because of a belief and theoretical arguments that mediation is inherently a confidential process, and therefore the choice to enter mediation assumes that such confidentiality will be achieved.

One is, therefore, might argue that confidentiality, rather than simply being important in terms of achieving successful mediation processes, is such an inherent part of mediation itself, that if confidentiality cannot be achieved, then mediation properly so-called cannot be exercised, at least not successfully. Indeed as Soo observes, where ‘issues are sensitive, involving senior management, disclosure of trade secrets or sensitive documents… confidentiality [is] a prime consideration’ (3, p. 210) and the increased need for such confidentiality may result in the failure of the particular mediation. One does not seek to contend that such assertions are incorrect; it is certainly true that where information is particularly sensitive there may be an increased need not only for confidentiality, but for trust that the mediator and other party will maintain such confidentiality, (9, p. 28) as part of the process itself. Rather, we would add that if the very need for a confidential process, rather than simply there being a lack of confidentiality in a particular instance, may be a contraindication for the use of mediation, this may undermine the ostensible benefits of mediation.

After all, we may note the following reasons to show the importance of the principle of confidentiality in mediation:

Effective mediation requires candor. A mediator, without the power of coercion, helps parties to reach an agreement by identifying issues, exploring possible bases for agreement, encouraging the parties to consider each other's interests, and identifying the root causes of the conflict. Mediators must be able to define their starting positions and interests which would be impossible if the parties were constantly looking over their shoulders. Mediation often reveals deep-seated feelings on sensitive issues. Compromise negotiations often require the admission of facts which disputants would never otherwise concede. Confidentiality ensures that parties will voluntarily enter the process and further enables them to participate effectively and successfully.

Fairness to the disputants requires confidentiality. The safeguards present in legal proceedings, qualified counsel and specific rules of evidence and procedure, for example, are absent in mediation. In mediation, unlike the traditional justice system, parties often make communications without the expectation that they will later be bound by them. Subsequent use of information generated at these proceedings could therefore be unfairly

prejudicial, particularly if one party is more sophisticated than the other. Mediation thus could be used as a discovery device against legally naive persons if the mediation communications were not inadmissible in subsequent judicial actions. This is particularly important where a mediation program is affiliated with an entity of the legal system, such as a prosecutor's office.

The mediator must remain neutral in fact and in perception. The potential of the mediator to be an adversary in a subsequent legal proceeding would curtail the disputants' freedom to confide during the mediation. Court testimony by a mediator, no matter how carefully presented, will inevitably be characterized so as to favor one side or the other. This would destroy a mediator's efficacy as an impartial broker.

Privacy is an incentive for many to choose mediation. Whether it be protection of trade secrets or simply a disinclination to "air one's dirty laundry" in the neighborhood, the option presented by the mediator to settle disputes quietly and informally is often a primary motivator for parties choosing this process.

Mediators, and mediation programs, need protection against distraction and harassment. Fledging community programs need all of their limited resources for the "business at hand." Frequent subpoenas can encumber staff time, and dissuade volunteers from participating as mediators. Proper evaluation of programs requires adequate record keeping. Many programs, uncertain as to whether records would be protected absent statutory protection, routinely destroy them as a confidentiality device.

Conclusion

To conclude, we should note that confidentiality is vitally important to mediation because it facilitates disclosure. People will not disclose personal needs, strategies, and information if they feel it might be used against them. In normal interpersonal relationships trust is built on past positive experiences. Conversely, in mediation, two people who know from past experience they should not trust each other are thrust together against their will and expected to give their most immediate enemy the tools needed to cause great emotional pain and financial damage. As a result, confidentiality facilitates mediation in the same way trust facilitates friendship. Confidentiality deprives the disputants of the ability to use the information they gain from the mediation to the detriment of the other party thus paving the way for meaningful interaction between the parties in a relatively non-threatening environment.

References

1. Centre for Effective Dispute Resolution, “Glossary of Terms” (nd) (np) available at http://www.cedr.com/about_us/library/glossary.php accessed 17/3/2016.
2. G.Blanke, “OECD Publishes Hearing Report on Arbitration and Competition” (2013) CGLR 6(1) R9-R14, R11
3. G.Soo, “Working Through Unworkable Mediation” (2000) Arbitration 66(3) 207-210.
4. H.Astor. “Mediator Neutrality: Making Sense of Theory and Practice” (2007) S&LS 16(2) 221-239, passim
5. K Kovach, ‘The Evolution of Mediation in the United States: Issues Ripe for Regulation May Shape the Future of Practice’ in N.Alexander, Global Trends in Mediation (Second Edition, Kluwer International Publishing 2006)
6. K.Mackie, D.Miles, W.Marsh and T.Allen, ADR Practice Guide: Commercial Dispute Resolution (Third Edition, Tottel Publishing 2007) 113
7. K.Scott, “Alternatives to Litigation: Part 1 – ADR and Mediation” (2014) ELBLB Apr 9-12, 9
8. K.S.Hobbs, “Mediation Confidentiality and Enforceable Settlements: Deal or No Deal?” (2007) (online version np) available at http://www.mediate.com/articles/hobbsk1.cfm accessed 24/3/2016
9. R. Burnley and G. Lascelles, “Mediator Confidentiality: Conduct and Communications” (2004) Arbitration 70(1) 28-36.
10. S. Shipman, “Compulsory Mediation: The Elephant in the Room” (2011) CJQ 30(2) 163-191, 171
11. S.D.Mau, “Arbitration to Mediation with Arbitration to the Same Parties in the Same International Commercial Dispute Before the Same Neutral: Innovative Evolution or Recipe for Disaster” (2015) Cons LJ 31(3) 429-436.

Rəyçi: h.f.d. R.Mirzəyev

Göndərilib: 14.04.2021 Qəbul edilib: 15.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/317-320

Nigar Yadulla Shahgaldiyeva
Baku State University
master
lawshva@mail.ru

SOURCE, POLICY AND HARMONIZATION OF TAX LAW IN EUROPEAN LAW

Summary

Tax policy is an integral part of the financial policy of the state. Taxes are one of the key elements of state regulation of the economy. Tax policy is a set of economic, financial and political measures taken by the state to form the country's tax system in order to meet the needs of various social groups and the state for financial resources, to ensure the development of the country's economy through redistribution of financial resources.
Key words: *Sources of tax law in European law, tax, tax policy*

Introduction

European tax law means the system of legal norms governing the relations arising in connection with the collection of taxes in the European Union - tax relations. In the sense of a system of legal norms, European tax law is one of the structural elements of European law. Thus, it is considered one of the independent branches of law belonging to a special part of European law. Because European tax law has its own separate subject of regulation. The tax relations arising in the European Union, which we have mentioned above, are the subject of its regulation. As it is known, economic integration is carried out within the European Union. The economic integration in question is a system and consists of several directions. For example, EU customs policy, EU trade policy, EU financial policy, etc. Tax policy is a special direction in the system of economic integration. The implementation of economic integration in this direction is provided by European tax law. With the help of European tax law, there is also cooperation between the national tax authorities of the member states. It should not be overlooked that some of the legal norms of European tax law are devoted to the regulation of cooperation between the national tax authorities of the member states. Effective functioning of the national tax authorities of the Member States is one of the main conditions for resolving the issues. One of the important elements of European tax policy is to help member states to ensure the effective functioning of national tax authorities.

European tax law, as we have noted, is a set of legal norms. These norms find their official expression either in the founding agreements or in the normative legal acts adopted by the EU institutions (these acts are devoted to the regulation of tax relations). European tax law is also formulated in the general principles of European law, which can be applied to tax relations. They are also defined in the decisions of the European Court of Justice. Some of these decisions were made on tax issues.

From the above we can conclude that the European tax law has the following types of sources:

- founding agreements;
- General principles of European law;
- normative legal acts of EU institutions;
- Decisions of the Court of the European Union.

Founding agreements are one of the main sources of European tax law. We are talking about two founding agreements:

- Treaty on the European Union;
- Agreement on the activities of the European Union.

These founding agreements provide for a number of articles that apply to the regulation of tax relations in the European Union. These articles define the legal principles governing tax relations. They are divided into two parts: (1, p.722)

- general legal principles
- special legal principles.

The general legal principles of tax relations are as follows:

- subsidiary principle;
- The principle of prohibition of discrimination on the basis of citizenship.

The subsidiary principle is enshrined in Article 5 of the Treaty on European Union was formulated. According to this principle, if the tax issue is not regulated at the level of the European Union, then the legal regulation of this issue is carried out by the member states at the national level. After all, the issue of taxation (tax policy) belongs to the joint jurisdiction of the European Union and the member states. It should not be forgotten

that issues related to joint powers (including tax issues) if not properly resolved by the Member States, it is regulated by the European Union. This is the essence of the subsidiary principle. (2. p 635)

Most taxes are in the national legislation of the Member States subject to regulation. Even the Lisbon Treaty (2007) failed to fundamentally change the approach to tax regulation. Member states have ceded part of their tax sovereignty to the European Union. Nevertheless, they continue to strive to exert maximum influence on the tax decision-making process. The principle of prohibition of discrimination on the basis of citizenship is formulated in Article 18 of the Treaty on the Functioning of the European Union. According to this principle, discrimination is not allowed and various legal regimes are not defined when taxing the income of local persons (residents) and foreign persons (non-residents) in another Member State of the European Union; otherwise, it is considered illegal. Special legal regulation of tax relations in the European Union. As for the principles, it should be noted that these principles are formulated in the relevant articles of the Treaty on the Activity of the European Union. (3. p 308) Article 30 of this agreement is based on the principle of prohibiting the establishment of any mandatory payment that replaces the customs duty. According to this principle, the customs duty will replace this or that mandatory payment is not allowed. The goods of a particular member state of the European Union and additional taxes are levied for services in the territory of another Member State (compared to local taxes). It is discriminatory to collect additional taxes compared to local taxes. Articles 110-112 of the Treaty on the Activities of the European Union are based on the principle of prohibition of such discrimination, which is one of the special principles of tax relations in the European Union. We are talking about the principle of prohibiting any member state from discriminating against goods and services in the territory of another member state by imposing additional taxes. Both specific principles are related to the general principle of non-discrimination and specify that principle. The special principles of tax regulation in the European Union stem from the general principle of non-discrimination. The importance of founding agreements as a source of European tax law is not limited to this, that is, to defining the principles of tax relations. The founding agreements also provide for legal provisions on the basis of which EU institutions adopt normative legal acts on tax matters; they are called secondary legal normative acts, which are recognized as another type of source of European law. (4. p 478) We must take into account that the legal provisions defined by the founding agreements serve as the basis (normative basis) for the adoption of the second legal normative acts on tax issues. Constituent agreements are at the top of the European tax law hierarchy of sources. This is due to their legal nature.

Relevant acts on tax issues adopted by the institutions of the European Union (the Council of the European Union, the European Parliament together with the Council of the European Union and the European Commission) may be adopted in the following three legal forms:

- regulations;
- directive;
- decision.

Regulations, directives and decisions are considered secondary legal acts. If these acts are adopted on tax issues, they serve as a source of European tax law. Regulations play a more important role as a source of European tax law. This normative act provides norms related to the regulation of tax relations caught. (5. p 368) Taxes are set with the help of these norms. It should also be noted that the regulations are mainly adopted by the Council of the European Union; for example, dated 29.02.1968 Regulation No. 26068 (EEC, Euratom, ECSC) applies to income tax levied on individuals working in the European Union.

The Customs Code of the European Union is considered to be the source of European tax law, which was approved in the form of regulations (291392EEC - 12.10.1992). A number of norms provided for in this Code determine the rules for the collection and calculation of customs duties. Customs duties, by their nature, are indirect taxes. The regulation is also adopted by the European Commission. For example, the European Commission's Regulation No. 271992EEC of 11.09.1992 regulates the transportation of excisable products in the territory of the European Union. The regulations establish the same (uniform) legal provisions for all member states. Therefore, it is the most effective legal form for the unification of national legislation. A regulation is also an act with direct force. Thus, it applies to all member states. (6. p 512)

Directives are also a source of European tax law. They are the majority of acts adopted on tax issues. Most acts related to tax issues are adopted in the form of directives. This is explained by the fact that one of the main functions of the directive is to harmonize the national legislation of the Member States, including tax legislation. We must take into account that within the framework of the tax policy pursued by the European Union, the most appropriate legal form due to its legal features is the directive is considered. The basis of the European Union's tax policy is the principle of harmonization. Adopted tax directives provide for principled provisions on the basis of which the tax legislation of the Member States is harmonized (converged). They are acts that provide the most effective mechanism for solving integration problems in the field of legal regulation of taxes.

Decisions are also among the acts that are the source of European tax law. As a source of European tax law, it is necessary to speak specifically about the decision of the Council of the European Union No. 70243 (ECSC, EEC, Euratom) dated 21.04.1970. This decision replaced the membership fee paid by member states with the concept of "own resources". Thus, "the European Union has created its own revenue system. (7. p 230) This system is the basis of the financial independence of the European Union and ensures it. The source of European law decided by the Court of the European Union is considered one of the species. Such decisions are also a source of European tax law. Some of the legal norms of European tax law are set out in the decisions of the European Court of Justice on tax matters. The European Court of Justice plays a very important role in the development of the rule-making process. There is no doubt that it also played an important role in the creation and definition of European tax law. The Court of the European Union formulates one or another legal concept in its decisions; such concepts are not enshrined in the founding agreements as a legal principle. However, they, ie the legal concepts formulated by the European Court of Justice, are not recognized and accepted as legal principles in law enforcement practice.

First of all, it follows the principle of the supremacy of European law formulated by the Court of the European Union. According to this principle, European law (EU law) has a superior legal force in relation to the national (domestic) rights of member states. If the national (domestic) law of a member state by the norm of European law If there is a conflict (contradiction) between the norms, the national court must apply the European law. The national judicial authorities must take appropriate measures to ensure that no national legal act contrary to European law is applied. The principle of the supremacy of European law is also used in tax disputes. So to tax disputes national tax law of a Member State under European law at the time of consideration (legislation) may arise. In this case, European law is applied to resolve tax disputes. In this way, the practice of considering and resolving tax disputes in the same way is formed. The European Court of Justice has also formulated the principle that European law has direct effect. According to this principle, European legal norms have direct legal force throughout the territory of the European Union and must be applied compulsorily. This principle also means that the law of Europe is the norm for all member states, as well as for Europe It is mandatory for the institutions of the Union, as well as for individuals (individuals and legal entities) under the jurisdiction of the member states.

In terms of being a source of European tax law, the European Union Judicial decisions of this kind are also important because they (ie, decisions) formulate principles in the form of prohibitions on the basis of the provisions of the memorandum of association. We are talking about the following two principles goes:

- The principle of prohibition of tariff and non-tariff restrictions on the internal borders of the European Union;
- The principle of prohibition of discrimination on the basis of citizenship.

These principles apply to tax relations. These relations arise in connection with the implementation of any activity within the European Union, the result of which (the activity carried out) is the object of taxation. The first principle is that within the internal borders of the European Union the collection of customs duties and other similar charges, as well as quantitative restrictions on the import of goods are not allowed. The second principle is the prohibition of discrimination on the basis of citizenship. According to this principle, discrimination is not allowed when taxing the income of national and foreign entities (persons from other member states). Thus, it is illegal to establish different legal regimes for resident (nationals) and non-residents (foreigners) who are taxpayers.

The tax policy in the countries of the European Union (EU) is as follows it is based on two main strategic priorities:

1) economic efficiency;
2) social equality and protection

The countries that joined the European Union can be divided into two major groups.(Germany, France, England, the Netherlands, Spain, Italy, Sweden, Denmark, Finland and other countries). The main priorities of the tax policy of this group of countries are to ensure the economic competitiveness of the country, as well as adherence to the principles of social equality in the country. Tax revenues in these countries most of it is used for social protection and development of human capital of the poor.

The main priority of the tax policy of the second group of countries (Eastern Europe and the Baltic States) is to increase the country's economic efficiency, and social protection issues are already addressed in accordance with the country's economic capabilities. Based on these priorities, tax policies differ between these two groups of countries within the EU. At the same time, VAT is a consumption-based tax, and thus the VAT burden has a greater impact on low-income people. In developed EU member states, and especially in the Scandinavian countries, the principles of social justice and protection are considered as key priorities in tax policy. Tax rates differ between both single taxes and indirect taxes between countries that have joined the EU before and those that

have just joined. In this regard, the tax burden is lower in new countries and there are more tax breaks. This is, as mentioned above, operating within the EU ountries economic efficiency and the level of solution of social protection issues. The general principles of tax policy in the European Union are that tax rate differentiation and tax breaks allow financial capital to change from one type of economic activity to another because it is mobile. This creates inequality in the country (as well as between the countries of the European Union) in terms of development of economic activities, one sector is developing faster than another. This does not play a positive role in economic terms. Therefore, in general, the tax policy of the European Union prioritizes the establishment of tax rates between countries on the basis of uniform rates, and is necessary for new entrants or candidates in this area requirements are taken to take steps.

Tax policy should be developed as an important component of the economic and social policy of the state and complements other components. The impact of the tax system on production, consumption and employment must be taken into account. In general, analyzing the tax systems of the EU and other countries, it can be concluded that a progressive tax system must meet the following 5 basic principles:

1. **Equality** - the tax system is equal for all taxpayers and should be fair, as a result of which the same taxes should be levied on taxpayers in the same circumstances and the same transactions should be taxed in the same way.
2. **Simplicity** - the tax system should be as simple as possible so that taxpayers can easily understand their obligations and pay taxes on time and in full, while reducing the administrative costs of tax authorities and difficulties in tax control.
3. **Sufficiency** - the tax system must provide the state budget with sufficient and predetermined sources of income
4. **Efficiency** - the tax system must be efficient and not prevent or reduce the growth of production of goods and services in the country's economy.
5. **Competitiveness** - national in terms of tax systems of other countries. The tax system must be competitive, because it must ensure long-term, sustainable and real economic development, the creation and growth of new jobs.

Conclusion

The tax system represents the taxes and obligatory payments set raised in the state, and also the principles, forms and methods of their establishment, change, cancellation, payment, collection, tax calculation and control. The tax system is always presented as a system of institutions and organizations that are engaged in the tax relations regulation. In such instance, which carry out tax control and tax administration, from time to time all taxpayers should address. At the same time, the tax system is presented as a tax mechanism that includes a set of tools and methods of organizational and legal measures aimed at the implementation of the current tax legislation. By means of the tax mechanism the stability and target orientation of the tax system functioning are provided, the tax policy is carried out.

References

1. European law. The rights of the European Union and the legal protection of human rights. Textbook / Branch ed. LM Entin, M., 2011
2. The right of the European Union. Textbook / Ed. S.Yu. Kashkina. M., 2012
3. Valiyev I.V. Legal basis of taxes and taxation. Textbook. Baku, 2013
4. About harmonization and integration of direct taxation, see e.g. Englund 1992, de Hosson 1990, Myrsky 1992, Viherkenttä 1995, Arvela 2000, Schön 2000, pp. 90-105, van Thiel 2003, pp. 4-19, Amparo & Herrera 2003, pp. 28-36, Hrehorovska 2006, pp. 158-166 and Déak 2008, pp. 478-491.
5. Popova L.V., Drozhzhina I.A., Maslov B.G. (2008) Tax systems of foreign countries. M .: 368 c. (Popova L.V., Drojjina I.A., Maslov B.Q. (2008)
6. Mammadov F.A., Musayev A.F., Sadigov M.M., Kalbiyev Y.A., Rzayev Z.H. Taxes and taxation. Textbook. Baku, 2010,
10. Messere K. “Tax policy in OECD countries. Choices and Conflicts ”, IBFD Publications, Amsterdam, 1993.

Rəyçi: h.f.d. G.Abbasov

Göndərilib: 14.04.2021 Qəbul edilib: 15.04.2021

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. Impakt faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 4 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. With Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 4 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/321-324

Səbuhi İlqar oğlu Salmanov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
Sabuhi.salmanov1@gmail.com

NEFT MƏDƏN AVADANLIQLARINDA TƏTBİQ OLUNAN FLANS BİRLƏŞMƏLƏRİNİN MÖHKƏMLİYİNİN VƏ KİPLİYİNİN TƏMİNİ

Açar sözlər: *flans birləşmələri, kiplik, metal kipləşdirici, elastiklik modulu, sızma dərəcəsi, sıxılma gərginliyi, orta təzyiq*

Ensuring the strength and sealing of flange connections used in oil mining equipments

Summary

The article discusses the tightness of flange connections used in oil field equipment, provides information about leakage of metallic gaskets. The research results is directed the development og metallic gaskets. Experimental explorations on the sealing of gaskets have been conducted. Based on the obtained analytical expression a graph of functional dependencies was constructed. Tests of metallic gaskets have performed on automatic equipment.

Key words: *flange connections, sealing, metallic gasket, elastic modulus, leakage rate, compressive stress, medium pressure*

Giriş

Məqalədə neft mədən avadanlıqlarında tətbiq olunan flans birləşmələrinin kipliyinin tətqiqinə baxılmışdır.

Flans birləşmələrində kipliyi təmin etmək üçün kipləşdiricilərdən istifadə olunur. Flans kipləşdiriciləri müxtəlif iş şəraitində, təzyiq və temperaturda 2 flansın səthi arasında statik bir kiplik yaratmaq üçün tətbiq olunur. Kipləşdirici flansların mikroskopik boşluqlarını və qeyri-bərabər səthlərini doldurur, maye və qaz itkisinin qaşısını almaq üçün kiplik yaradır.

Flansın kipləşdiricisinin sıradan çıxmasının əsas səbəbi korroziv mühit təsiri ilə hidroabraziv yeyilmədir. Flansın tətbiq ediləcəyi mühitdən asılı olaraq yeyilməyədavamlı kipləşdiricilərin seçilməsi üçün tətqiqat aparılmışdır. Kipləşdirici hazırlamaq üçün bir sıra materiallardan istifadə etmək olar. Kipliyi təmin edən materialların köməyi ilə avadanlığın uzun müddətli, etibarlı və problemsiz işləməsi üçün sistemin tam kipliyi həyata keçirilir. Kipləşdiricini seçərkən flans birləşməsinin işləyəcəyi mühiti, nominal təzyiqi, işləmə temperaturu, flansın kiplik səthinin uyğunluğunu nəzərə almaq lazımdır.

Flans və metal kipləşdiricinin səthləri arasındakı təmas hamar düz səthlə kobud fraktal səth arasındakı əlaqə kimi modelləşdirilə bilər (Şəkil 1) (2).

Şəkil 1.1.

Hamar düz səthlə kobud fraktal səth arasındakı əlaqə

Flansın kiplik səthlərinin və metal kipləşdiricinin təmas modeli yuxarıdakı şəkil əsasında qurulmuşdur. Kipləşdiricinin orta sıxılma gərginliyi ilə həqiqi kontakt sahə arasındakı əlaqə aşağıdakı kimi hesablanır (2):

$$S_G = \frac{4}{3} \overline{\pi} E \cdot g_1 D C^{1} {}_2 \cdot g_2(D)\psi^{(D-2)^{1} 2} \cdot A_r^{D} {}_2 \quad (1)$$

Burada, S_G - kipləşdiricinin orta sıxılma gərginliyi, Mpa; A_r - həqiqi kontakt sahə, mm^2; D-fraktal ölçü; C - ölçü əmsalı; ψ - ölçü aralığının genişlənmə əmsalı($\psi > 1$); E - elastiklik modulu, Mpa.

Elastiklik modulu aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\frac{1}{E} = \frac{1-\mu_f}{E_f} + \frac{1-\mu_g}{E_g} \qquad (2)$$

Burada, E_f -otaq temperaturunda flans materialının elastik moduludur, Mpa; E_g - otaq temperaturunda kipləşdiricinin materialının elastik moduludur, Mpa; μ_f və μ_g- isə uyğun olaraq flans və kipləşdiricinin materiallarının Puasson əmsalıdır.

Kipləşdiricinin materialının elastiklik həddinin (σ_y) elastiklik modulundan asılılıq düsturu

$$\sigma_y = E \cdot \varphi \qquad (3)$$

Burada, φ -materialın sabitlik xassəsidir. Elastiklik həddi kipləşdiricinin materialının bərkliyi ilə düz mütənasibdir:

$$\sigma_y = k_e \cdot H \qquad (4)$$

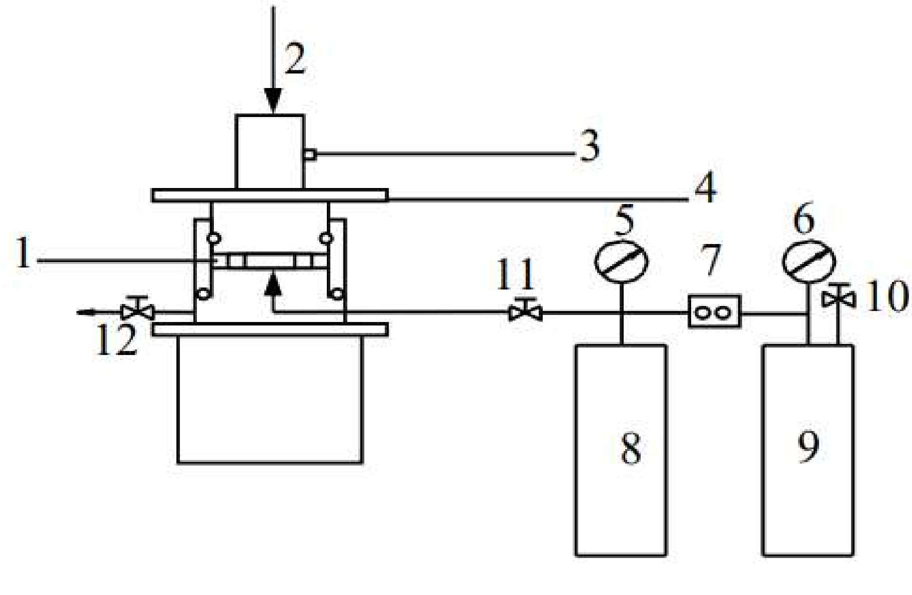
Burada, k_e - ölçü faktorudur.

Metal kipləşdiriciləri ilə təchiz olnmuş flans birləşmələri yüksək temperatur, təzyiq və korroziya mühiti şəraitində işləyən avadanlıqlarda geniş istifadə olunur. Bu flanslardan axan qaz əsasən sıxılmayan laminar axın kimi qəbul edilə bilər. Sıxılmayan viskoz maye laminar axın nəzəriyyəsinə görə, metal kipləşdiricilərin fraktal parametrlərə əsaslanan sızma modeli qurulmuşdur[3,4]. Kiplik səthinin bütün keçidlərinin maksimum həcmi sızma dərəcəsi

$$L_V = \frac{p_1 - p_2}{9\pi\eta b} \cdot \frac{D}{7-4D} \cdot \frac{2-D}{D}^{\frac{7-3D}{2}} \cdot \psi^{\frac{2-D \cdot 3D-5}{2}}$$
$$(g_1 \; D \; C)^{\frac{3}{2}} \cdot (A_a - A_r)^{\frac{7-3D}{2}}$$

Burada, p_1 və p_2 - uyğun olaraq qurğunun daxili və xarici təzyiqi, Mpa; η - dinamik özlülük, $kg \cdot (s \cdot m)^{-1}$; A_a - kipləşdiricinin geometrik sahəsidir.

Şəkil 2-də kipləşdiricinin kipliyini təmin etmək üçün tam avtomatik sınaq maşınında test edilmişdir. Maşın bir çərçivədən, iki sınaq flansından, yükləmə cihazından, qaz tədarük cihazından, sızma dərəcəsini ölçən cihazdan, nəzarət cihazından və məlumat toplama cihazından ibarətdir. Sınaq maşınına yoxlanılacaq kipləşdiricinin xaricində aşağı təzyiq (sızma aşkarlama kamerası) yaradan kamera quraşdırılıb və kipləşdiricinin sızma dərəcəsini ölçür. Kamera flanslar və silindirin arasına montajlanmış 2 rezin ara qatları ilə kipləşdirilir. Kameranın əlavə bir funksiyası kipləşdiricidən sızan qazı yığmaqdır. İdeal qazın hal tənliyinə görə, sızma dərəcəsi təzyiqin dəyişməsi və kameradakı qazın istiliyi və kameranın həcmi zamanla ölçülərək əldə edilə bilər. İdeal qazın hal tənliyinə əsasən sızma dərəcəsi təzyiqin dəyişməsini, kameradakı qazın temperaturunu və kameranın həcmini ölçməklə əldə edilə bilər. Sıxılan kipləşdiricinin gərginliyi, deformasiyası, orta təzyiqi və sızma aşkarlama kamerasında yığılan mayenin təzyiqi və istiliyi kimi bütün sınaq parametrləri yüksək həssas sensorlar ilə ölçülür. Sızma dərəcəsinin ölçmə aralığı 10^{-6} ilə 0.1 Pa $m^3 s^{-1}$ arasındadır.

Şəkil 1.2. Kipləşdiricinin sınaq edilmə avadanlığı.

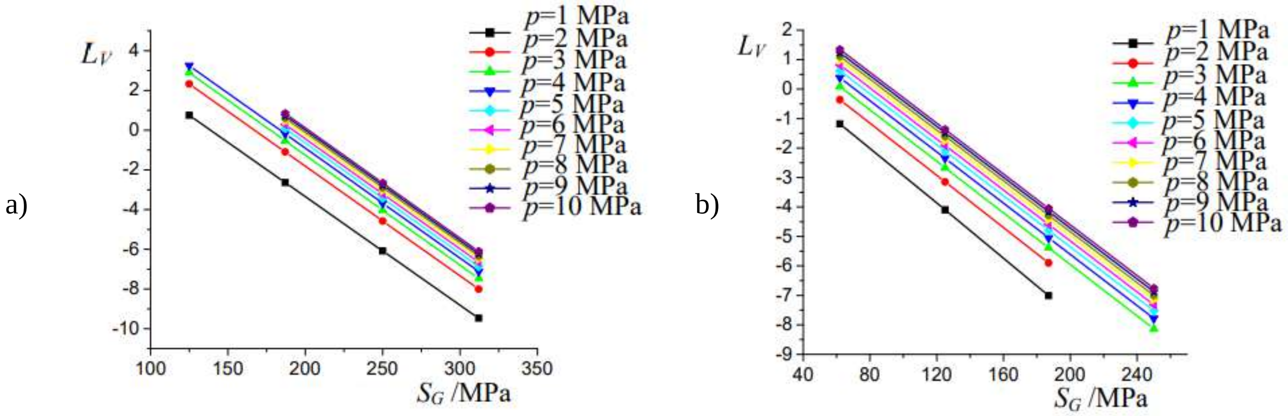
1-təzyiq sensoru; 2-silindir; 3-güc sensoru; 4-yerdəyişmə sensoru; 5,6-təzyiq göstəricisi; 7-qiymətləndirici; 8-tampon qab; 9-yüksək təzyiqli çən; 10,11,12-klapan.

Nümunələr poladdan hazırlanmış düz metal kipləşdiricilərdir. Xarici və daxili diametrləri müvafiq olaraq 0,06 m və 0,04 m, qalınlığı isə 0,003 m-dir. Nümunələrin kələkötürlük parametrləri cədvəl 1-də verilmişdir.

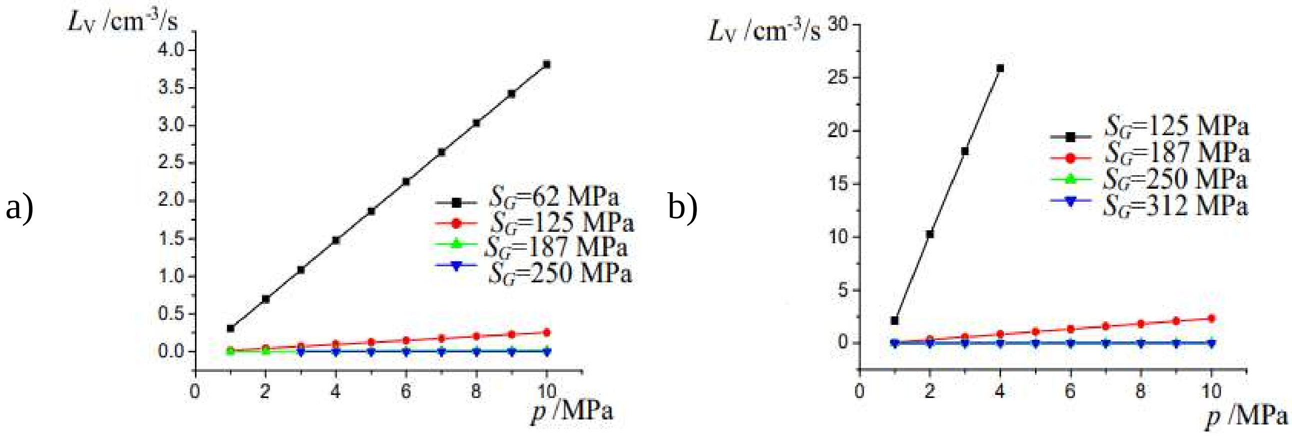
Cədvəl 1.

No	R_a μm	D	C
a	0.58	1.220	0.0078
b	0.40	1.459	0.0069

Şəkil 3-də nümunələr üçün fərqli orta təzyiq qiymətlərində sızma dərəcəsi və sıxılma gərginliyi arasındakı əlaqələr göstərilmişdir. Təcrübə naticələri göstərir ki, sızma dərəcəsi eyni orta təzyiq altında sıxılma gərginliyi ilə demək olar ki mütənasibdir, yəni sıxılma gərginliyi nə qədər böyükdürsə, sızma dərəcəsi də bir o qədər azdır.

əkil 1.3 (a,b). Sızma dərəcəsi ilə sıxılma gərginliyi arasında qrafiki asılılıq

Şəkil 1.4 (a,b). Sızma dərəcəsi ilə orta təzyiq arasında qrafiki asılılıq

Şəkil 4-də nümunələrin sıxılma gərginliyi altında sızma dərəcəsi ilə orta təzyiq arasındakı əlaqə göstərilmişdir. Eyni sıxılma gərginliyi altında sızma dərəcəsi və orta təzyiq xətti olaraq dəyişir, təzyiqin yuxarı qiymətlərində daha böyük sızma dərəcəsi müşayiət olunur. Lakin sıxılma gərginliyi kiçik olduğu halda orta təzyiq artdıqca sızma dərəcəsi də xeyli artır.

Nəticə

1. Qurğuda eksperimental sınaqlar aparılmış, nəticələr qeydə alınmış və müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.
2. Alınmış analitik ifadəyə əsasən funksional asılılıqların qrafiki qurulmuşdur.
3. Flansın və metal kipləşdiricinin kiplik səthlərinin təmas modeli qurulmuş və təmas sahəsi ilə sıxılma gərginliyi arasındakı əlaqə göstərilmişdir. Sıxılmayan özlü mayenin laminar axın nəzəriyyəsi və fraktal həndəsi nəzəriyyə əsasında metal kipləşdiricinin kiplik modeli istifadə edilmişdir.
4. Metal kipləşdiricilərin kiplik göstəricilərinə dair eksperimental araşdırmalar aparılmışdır. Sıxılma gərginliyinin, orta təzyiqin və səthin kələkötürlüyünün materialın kipliyinə təsirləri qiymətləndirilmişdir.
5. Sızma dərəcəsi, fraktal ölçü, sıxılma gərginliyi və miqyas əmsalı eksperimental məlumatlara uyğun olduğundan təklif edilən kiplik modeli məqbuldur.
6. Tədqiqat nəticələrinə əsasən, metal kipləşdiricinin kiplik əlaqələrini dizayn etmək və maksimum icazə verilən sızma nisbətini bir meyar olaraq qəbul edərək flanslar arasındakı əlaqələrin möhkəmliyini qiymətləndirmək mümkündür. Nəticələr yalnız metal kipləşdirici və flansın kiplik səthlərinin işlənməsi üçün faydalı deyil, həm də metal kipləşdiricilərin dizaynına və təhlükəsizlik qiymətləndirilməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. ASME-1995. ASME Boiler and pressure vessel code， Section VIII， Division 1, Unfired Pressure Vessels.
2. J.A. Greenwood, J.H. Tripp, The contact of two nominally flat rough surfaces, Proc. Inst. Mech. Engrs. 185, 625-633.
3. FENG X, LU F, SHEN G L. (2011) Contact Model of Sealing Surfaces for Flange and Metallic Gasket Based on Fractal Theory. Advanced Design Technology, 308~310: 1571~1576.
4. Müller H K, Nau B S. (1998) Fluid Sealing Technology. Marcel Dekker Inc, New York.
5. FENG X, GU B Q. (2007) Fractal characterization of sealing surface topography and leakage model of metallic gaskets. Key Engineering Materials, 353-358: 2977-2980.
6. Chivers R C. On the Relationships Between Gas Properties, Surface Roughness and Leakage Flow Regimes. In: Fluid Sealing. England. pp. D3-13~D3-24.

Rəyçi: prof. Ə.Əliyev

Göndərilib: 15.04.2021 Qəbul edilib: 16.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/325-327

Sayali Aziz Mammadova
Baku State University
Sayali.mammad@gmail.com

THE SIGNIFICANCE OF THE INTERNATIONAL TRIBUNAL FOR THE LAW OF THE SEA FOR THE SHIPPING INDUSTRY

Summary

The International Tribunal for the Law of the Sea ('the Tribunal' or ITLOS) has established itself as a judicial institution for the settlement of sea-related disputes. Created by the United Convention on the Law of the Sea, the International Tribunal for the Law of the Sea, along with the International Court of Justice, arbitration and special arbitration, is one of the four alternative "procedures" designated for the settlement of disputes regarding the interpretation or application of its provisions. The article seeks to analyse the novelties brought by the Tribunal in the field of International disputes settlement in general and the law of the sea dispute settlement in particular.

Key words: *International Tribunal for the law of the Sea, Maritime Disputes Settlement*

The International Tribunal for the Law of the Sea has jurisdiction over many different types of disputes, and it may address issues that fall within different regimes. The ITLOS may be called on to exercise different types of judicial functions. It may be asked to order the release of a detained vessel, which is a function often assigned to admiralty courts in national legal systems. At other times, the ITLOS, or one of its chambers, may serve as a quasi-legislature, as a public forum for the airing of interstate grievances, as a court of equity, or as a court charged with reviewing the legality of an international institution's actions. In each situation, the ITLOS must be sensitive to what it can contribute to the relationships among different entities. (2)

The risk of inconsistent jurisprudence is also low if the various courts and tribunals decide few cases. Many of the disputes that the ITLOS could hear are interstate disputes. States are often reluctant to pursue formal actions against other states for political reasons. Disincentives to interstate adjudication (e.g., concern that litigation may prove ineffective, or states' desire to retain control over sensitive disputes) suggest that the new ITLOS may decide few interstate cases. On the other hand, those international courts and tribunals that boast a significant volume of cases often allow individual access. Some private parties may appear before the ITLOS because states may elect to allow individuals to pursue Article 292 prompt release claims, and because individuals and corporations have access to the ITLOS's Sea-Bed Disputes Chamber in sea-bed mining disputes. If the ITLOS were to accept jurisdiction in matters provided for in agreements involving private parties that confer jurisdiction on the Tribunal, the Tribunal's caseload could expand significantly. (3)

In any event, the promotion of stable international legal norms is only one of several important judicial roles. International courts can also fulfill other functions important to the operation of international relationships. If the ITLOS is able to help states or individuals to settle their disputes, or is able to engage national courts in a dialogue about the integration of international standards on the release of vessels into national legal systems, or is able to work cooperatively with the Sea-Bed Authority to promote a stable legal environment for the deep sea-bed, its contributions to a range of ongoing relationships may be significant. The prospects for such contributions are real, and they likely outweigh the risk of inconsistent rulings among the ITLOS and other courts and tribunals. (4)

Some of the new features introduced by the Tribunal's jurisprudence:

-The Tribunal has had the opportunity to deal with a number of urgent proceedings (prompt release proceedings and provisional measures proceedings), i.e., cases which have to be completed within a period of approximately one month, from the day of the submission of the request to the date of the delivery of the decision. The swift handling of these cases has demonstrated that international proceedings do not necessarily have to be long and costly. (5)

- Provisional measures proceedings pending the constitution of an arbitral tribunal, which constitute part of the compulsory jurisdiction of the Tribunal under Article 290, paragraph 5, of the Convention, represent a new and distinct feature of ITLOS's jurisprudence. In a number of instances, states parties have had recourse to the Tribunal to obtain an interim decision in a situation of urgency, in order to preserve their rights (e.g., as flag state of a detained vessel) or to prevent serious damage to the marine environment, including fish stocks. Provisional measures prescribed by the Tribunal are binding and the parties are obliged to inform the Tribunal of action taken to comply with them. This certainly reinforces the usefulness of these proceedings and, furthermore, in some instances, measures of a procedural nature ordered by the Tribunal have contributed to the successful solution of a dispute. (1)

-Although the Convention only refers expressly to advisory proceedings before the Seabed Disputes Chamber of ITLOS, the Tribunal, in its advisory opinion of 2 April 2015, decided that it could also render advisory opinions pursuant to Article 21 of its Statute, which states that its jurisdiction comprises “all matters specifically provided for in any other agreement which confers jurisdiction on the Tribunal.” This therefore introduces a new tool available to states parties to the Convention. Whenever there is a dispute between them, they do not necessarily have to resort to contentious proceedings, but may prefer to submit a request for a non-binding advisory opinion on a particular legal question. They would then have the possibility of negotiating to find a solution on the basis of an authoritative legal opinion. It remains to be seen to what extent states will, in the future, make further use of the opportunity to seek advisory opinions from the Tribunal. (6)

Article 288 of UNCLOS is the basis of the jurisdiction of the Tribunal. Indeed this Article provides that the Tribunal has jurisdiction over any dispute concerning the interpretation or application of the Convention and any dispute concerning the interpretation or application of an international agreement related to the purposes of the Convention. However, such jurisdiction is not exclusively conferred to the Tribunal. Article 288 of the Convention has also assigned jurisdiction to all other international courts and tribunals under Article 287 Paragraph 1. There are the ICJ., the arbitral tribunal constituted in accordance with Annex VII of the Convention and, for disputes over certain matters relating to the Convention (fishing, protection and preservation of the marine environment, marine scientific research and navigation and ship pollution and dumping), the Special Arbitral Tribunal provided for by Annex VIII of the Convention. So, under Article 287 paragraph 1 of the Convention, this jurisdiction is concurrently recognized by all international judicial bodies likely to intervene in disputes concerning the law of the sea. (1)

Jurisdiction recognized by the Tribunal is binding and is not subject to the consent of the States Parties. It is on the basis of Article 286 of the Convention that the compulsory jurisdiction of the Tribunal will be exercised. Nevertheless, this Article allows the exercise of the compulsory jurisdiction only under the conditions prescribed in Articles 281, 282 and 283 of the Convention. (1)

Moreover, the jurisdiction of the International Tribunal for the Law of the Sea is not limited to the provisions of Article 288 of the Convention. Indeed, Article 21 of the Statute also empowers the Tribunal whenever the parties to an agreement expressly recognize its jurisdiction. Also, Article 20 Paragraph 2 of the same Statute provides that the Tribunal has jurisdiction in any case submitted pursuant to any other agreement conferring jurisdiction on the Tribunal which is accepted by all the parties to that case.

Throughout these different provisions, some differences are noticeable between the ITLOS and the ICJ. These differences or particularities that embody the novelties of this Tribunal can be addressed in respect of its jurisdiction ratione personae and its jurisdiction ratione materiae.

The jurisdiction ratione personae relates to the questions “who may become parties to a case before the Tribunal or who may have access to the Tribunal?”

These questions are addressed in Article 291 of the Convention. Article 291 of the Convention covers in general the dispute settlement procedures detailed in Part XV and declares them open to States Parties. Provisions resulting from Paragraph 1 of this Article relating to jurisdiction ratione personae are relatively different from that included in article 34 of the Statute of the ICJ which provides that *“only states may be parties in cases before the Court”*. Indeed, according to Article 1 of UNCLOS, the notion of “States Parties” refers not only to States which have consented to be bound by the Convention but also entities other than States, which have consented to be bound by the Convention and which are mentioned in article 305, paragraph 1(b), (c). (d). (e) and (t). These include, especially, international organizations to which member States have transferred competence over matters governed by the Convention like the European Community which is the only such organization that has become a party to the Convention (7)

Paragraph 2 of the same Article states that these disputes are also open to other entities "only as specifically provided for in the Convention". Thus, while the situation concerning States Parties is clear, one must look somewhere else regarding the other entities.

The jurisdiction ratione materiae relates to the subject matter of the dispute which could be brought before the Court or the Tribunal. According to Article 287 of UNCLOS, ITLOS is one of the four means offering “compulsory procedures entailing binding decision” for the settlement of disputes relating to the application or interpretation of the Convention.

When a coastal state detains a flag state's vessel and crew, the flag state or its designee may ask the ITLOS to order their prompt release under Article 292 of the Law of the Sea Convention. The Tribunal's rulings, on an issue that traditionally has been within the purview of national admiralty jurisdiction, implycate relationships among the ITLOS, individuals, states, and national courts. The first decision of the ITLOS, in the *M/V Saiga Case*, involved an application for release under Article 292.

As the first case appearing on the Tribunal's docket, the judgment in this case was deemed to be "controversial." There are many controversial aspects of this judgment, but this discussion shall only focus on those relating to the reasonableness of bonds.

In this case ITLOS relied primarily on its own wisdom for the determination of a bond since Guinea had imposed none, and Saint Vincent and the Grenadines had offered none either. Since no bond was sought by Guinea for the release of the *M/V "Saiga"*, the question of "discounting" the bond does not arise in this case. However, from the perspective of oceans governance, what needs to be noted in this case are some of the observations the Tribunal made with regard to the determination of the reasonableness of a bond.

ITLOS declared that the "criterion of reasonableness encompasses the amount, the nature and the form of the bond or financial security. The overall balance of the amount, form and nature of the bond or financial security must be reasonable." Sadly, this test proposed by the Tribunal did "not advance matters beyond adding the elements of the form and nature of the security" whereas "the crucial matter was its amount". (8)

ITLOS considered it reasonable to hold the amount of gasoil discharged from the holds of the *M/V "Saiga"* as part of the security for its release. Since gasoil happens to be a commodity of commercial value and any attempt to restore the extracted gasoil to the holds of the *M/V "Saiga"* would be difficult, the Tribunal's ruling to have this gasoil treated as a security by Guinea appears to be justified. The amount of gasoil discharged from the *M/V "Saiga"* was declared by the Applicant to be 4,941.322 metric tons and had a value of approximately $ US 1,000,000. However, the Tribunal also considered it reasonable to add to this an additional financial security of $ US 400,000 that Saint Vincent and the Grenadines would need to post with Guinea for the release of the *M/V "Saiga"*. It is noteworthy that the Tribunal in its judgment gave no indication as to the factors that it considered in ordering the bond.

For a vessel that had a market price of $ US 1,500,000 a bond totalling to $ US 1,400,000 seems to be quite justified. This appears justified because, in the subsequent cases that appeared on the Tribunal's docket, the Tribunal specified several factors that need to be taken into account in the determination of a bond. One such factor happens to be the value of the vessel and cargo.

However, in the same list of factors that the Tribunal laid down in the later "*Camouco" Case*, "gravity of the alleged offences" as well as the "penalties imposable under the laws of the detaining State" also featured prominently. Regrettably, in the *M/V* "*Saiga" Case*, these factors did not occur to ITLOS in the determination of the bond. Further, according to the author, this judgment of ITLOS was not sufficiently reasoned. (9)

Conclusion

ITLOS is competent to deal with disputes in which a State is alleged to have wrongly interfered with or otherwise restrained the operation of a vessel when it is in a port of the State or within the territorial sea or exclusive economic zone of the State. In its previous judgments, ITLOS has provided clarifications of some important areas of the law of the sea concerning the operation and regulation of shipping by flag States and other states. ITLOS plays a key role in the regime of the Law of the Sea Convention relating to the prompt release of ships and their crews that are arrested or detained in a foreign port. ITLOS also has the possibility to serve as a judicial organ for the settlement of disputes under other maritime agreements and contracts, if the parties to the agreements or contracts agree to confer jurisdiction on it. There are many advantages to be gained by States and shipping operators from using ITLOS as the body for the settlement of disputes under agreements. These advantages include savings in time and expenses.

References

1. United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982
2. John E. Noyes, The International Tribunal for the Law of the Sea, 1999
3. Oxman, Bernard "The International Tribunal for the Law of the Sea", Leiden, 2004
4. Anshuman Charkraborty, Dispute Settlement under the United Nations Convention on the Law of Sea and its role in oceans governance, 2006
5. Adede, A O The System for Settlement of Disputes under the United Nations Convention on the Law of the Sea: A Drafting History and a Commentary, 1987
6. Corcoran, Emily A Survey of Global and Regional Marine Environmental Assessments and Related Scientific Activities (United Nations Environment Programme – World Conservation Monitoring Centre, Cambridge), 2003
7. Hudson, Manley O International Tribunals: Past and Future, 1944
8. Abrahams, Darren "International Tribunal for the Law of the Sea – The Mox Plant Case (Ireland v United Kingdom), Request for Provisional Measures" (2002)
9. Mom Ravin, ITLOS and Dispute Settlement Mechanisms of the United Nations Convention on the Law of the Sea , Germany, March-December 2005

Rəyçi: h.f.d.G.Abbasov

Göndərilib: 14.04.2021 Qəbul edilib: 15.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/328-332

Rahman Arzu Jabbarov
Baku State University
master
Rehmancabbaeov98@gmail.com

INTERNATIONAL DOUBLE TAXATION: DSOUBLE TAXATION AGREEMENTS (DTA)

Summary

As a result, present taxation, avoidance of double taxation and Double Taxation Agreements (DTA) are important elements of international trade relations. All states are interested in harmonizing tax systems to expand trade and other ties with each other. Thus, importance of double taxation agreements (DTA), structure of these treaties nneds to be resarched and stuidied in that article.

Key words: *taxation, history of double taxation, avoidance of double taxation, double taxation agreements, mechanics of double tax avoidance*

Intorduction

Economic activities cross national borders, whereas the power to tax is bound to the nation state. One of the problems resulting from this incongruity is double taxation, which stems from an overlap of jurisdiction to tax between a residence state — the country where a taxpayer lives — and a source state — the country where the taxpayer's income was generated. If both countries exert to the full their power to tax, then the tax burden for international investments is much higher than for national investments. In order to prevent this, governments engage in efforts to avoid double taxation. The institutional form of international double tax avoidance, however, exhibits several remarkable features that are in need of explanation.

The most remarkable feature of international cooperation to avoid double taxation is the fact that double tax agreements (DTAs) are predominantly bilateral. This bilateralism contrasts with many other international regimes in the economic sphere. Most prominent among these is the GATT/WTO — a multilateral regime with a commitment to achieving progressive, coordinated trade liberalization in simultaneous negotiations. Unlike the GATT/WTO, for example, cooperation in double tax avoidance is organized bilaterally, and negotiations take place sequentially.

International double taxation is subjecting direct to the same tax and taxable materials for the same period of time, by the public authorities from different countries. The advent of double taxation is due to the manner in which criteria are applied to the taxation of income or wealth. Generally, the situations in which double taxation (economic or legal) appears, are determined by the fact that the Governments of various States apply to taxes on income made in the Territories concerned by subjects of taxation local and foreign, and on the other subject to taxes and the income from its own citizens abroad.

Since double taxation affects the efficiency and competitiveness of exports of foreign goods, the removal of international double taxation is a necessity in order to ensure an economic developments of relations at the international level. Why international elimination of double taxation is a concern of all States, and amid its legal abolition is the development of international tax conventions called Conventions for avoidance of double taxation.

In international practice, for the avoidance of double taxation were enshrined certain principles on which the conventions concluded lays down the methods of settlement and collection of taxes. Double taxation tax may constitute an obstacle to optimal allocation of capital investments and productive activities and precisely why it is believed that removing them is a fundamental economic policy side and the tax of Governments. In international practice, for the avoidance of double taxation have been devoted to certain principles, on the basis of which shall be determined by conventions concluded by settlement and methods of tax collection.

The development of foreign trade in value of the materials and international economic cooperation, among other measures required and to find appropriate means in order to avoid double taxation of operations with revenue made of outbound, which ensure their normal development and flourishing reciprocal partners in promoting and improving international cooperation in further.

External, international elimination of double taxation in order to represent a necessity to ensure an improvement of the economic relations at the international level. Why international elimination of double taxation is a concern of all States, and amid its legal abolition is the development of international tax conventions called Conventions for the avoidance of double taxation. Double taxation tax may constitute an obstacle to optimal allocation of capital investments and productive activities and precisely why it is believed that removing them is a fundamental economic policy side and the tax of Governments.

A significant role of a double tax agreement (DTA) between two or more countries is to remove the double taxation, which is an impediment to cross-border trade in goods and services, and the movement of capital and people between countries. Many countries have now entered into scores of comprehensive DTAs with other countries to assist in the avoidance of double taxation.

The second purpose of a DTA is the prevention of fiscal evasion, which can reduce a country's tax base where a taxpayer has economic connections with more than one country. In this general context, it is particularly important to know how DTAs come about and how they are used for the benefit of taxpayers, which embark upon transactions or economic events that have international tax ramifications, and for the benefit of tax administrations in different countries, which are charged with the responsibility of protecting their state's tax base.

1. The History of Double Tax Avoidance

The history of the double tax regime goes back to the beginning of the last century, when a few continental European states signed bilateral double tax treaties, mostly with their neighbors. The issue became more prominent in the 1920s when the League of Nations appointed economists to address the problem of double taxation, and convened several conferences of technical experts and government officials (League of Nations 1923, 1927). The objective during the "League years" was to draft a multilateral treaty. While governments persistently rejected this, they were nonetheless very supportive of developing a model convention (MC) that could be employed as a template for bilateral negotiations. They insisted on keeping the model convention non-binding, because that would allow the necessary flexibility to make nationally differing tax systems compatible to one another. The work of the League resulted in the model conventions of 1928, 1935, 1943 and 1946. (4)

In the 1950s and 1960s the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) has taken over the position of the League of Nations (and briefly the United Nations) as the main multilateral policy forum for discussions of international tax issues. Countries' positions remained unchanged. They expressed their opposition to a multilateral treaty, but were supportive of further developing and adapting the MC. The OECD published its first MC and commentary in 1963, followed by a revised version in 1977. In 1991, the OECD decided to publish the model convention in loose-leaf format, in order to be able to better adapt it to changes in the economic environment. Since then the MC has been updated continuously, with consolidated versions being published in 1992, 1994, 1995, 1997, 2000, and 2003.then the MC has been updated continuously, with consolidated versions being published in 1992, 1994, 1995, 1997, 2000, and 2003. (3)

The growth rate of bilateral treaties increased strongly after the OECD MC was concluded. In 1958, 263 treaties were in force, gradually increasing to 333 by 1963 and 600 as of 1978. After the conclusion of the 1977 MC — and with the further liberalization of capital markets and increasing tax ratios in industrialized countries, which made the problem of double taxation more prevalent — the number of treaties increased rapidly to 1582 in 1998. (5)

Even though countries are not obliged to use the MC in their bilateral negotiations, almost all of the more than 2000 tax treaties that are in force today follow it. Bilateral treaty making basically consists of the treaty partners agreeing on the MC and adapting some provisions to their needs.

Despite these successes in confronting the issue of double tax avoidance, the development was not without conflict. The most important conflict among governments is that between the residence and source principle of taxation. In general, developed countries are in favor of the residence principle, whereas developing countries prefer the source principle because it allocates a larger share of the transnational tax base to them. The conflict has accompanied the entire history of international tax cooperation. One embodiment of this conflict is the existence of different model conventions that accord different weights to both principles. Since the OECD MC accords greater weight to residence taxation, the United Nations (UN) developed a competitor model that leans toward source taxation. (6)

Over time, the arrangement of a non-binding multilateral model convention as template for bilateral treaty negotiations has become firmly institutionalized. The Commission on Fiscal Affairs (CFA) of the OECD — a body of government officials and tax experts, the same persons negotiating bilateral treaties for their countries — meets on a regular basis. The CFA is the global forum for countries to cooperate in matters of taxation, and non-OECD member countries also participate in these negotiations. In an ongoing process the CFA strives to modernize and adapt the MC. Often technical innovations that come up in bilateral treaties are integrated into the model; other innovations are developed within the CFA. In the process a common understanding of bilateral tax treaty making and interpretation is developed. These common understandings and remaining dissent are published in the commentary that accompanies the MC, which enjoys considerable authority with courts, lawyers and other tax practitioners. Unlike the OECD, the UN has not devoted many resources to international taxation and thus did not become a potent rival of the OECD as the main policy forum in international taxation. (1)

The jurisdiction to impose income tax is based either on the relationship of the income (tax object) to the taxing state (commonly known as the source or situs principle) or the relationship of the taxpayer (tax subject) to the taxing state based on residence or nationality. Under the source principle, a State's claim to tax income is based on the State's relationship to that income. For example, a State would invoke the source principle to tax income derived from the extraction of mineral deposits located within its territorial boundaries. Source taxation is generally justified on the ground that the State has contributed to the creation of the economic opportunities that allow the taxpayer to derive income generated within the territorial borders of the State. Of course, jurisdiction to tax is also about power, and a State generally has the power to tax income if the assets and activities that generated it are located within its borders. (3)

2. Methods of avoidance double taxation

In international practice, for the avoidance of double taxation have been devoted to certain principles, on the basis of which shall be determined by conventions concluded by settlement and methods of tax collection.

In 1963, and then in 1977, the Organization for economic cooperation and development has released models of the Convention reviewed and improved. Within the framework of that Convention contained some model solutions applicable in relations between the countries, solutions that are retrieved in the form you want concrete under conventions concluded between countries. (1)

Featured solutions take into account, inter alia, as the imposition profits achieved by economic operators should be carried out by the country in which they were made and these subjects have a fixed establishment, and proceeds in the form of coupons associated with bonds, promissory notes or other evidence of debt, in the form of fees for use of copyrights patents, trademarks, or trade secret formulas, processes or etc., as well as in the form of dividends to be taxed by both countries, in proportions agreed by them. (3)

Another measure imposed by international conventions proposes that the taxation of the income derived from the performance on your own professional free (architect, doctor, lawyer, accountant, engineer, professional artist, professional sports, etc) to be carried out either in the country of origin when their beneficiary has a fixed establishment for the free pursuit of the occupation, either in the country in which the beneficiary of the income when it has no registered residence in the foreign country. (3)

For the avoidance of double taxation conventions shall apply to taxes on income and wealth, levied on behalf of each of the Contracting States. Fall within the scope of the Convention all taxes on income and wealth, regardless of the system in which they are used: the imposing at source, surcharges, additional odds.

In the case of indirect taxes there is no question of double taxation of foreign citizens whereas international support, as buyers, same taxes included in the price of the goods purchased with the citizens of the country.

Of course, such a tax in question only if the residents of a country achieves revenue or have properties in other countries. Because, in the case of payment of taxes once, but two or more fiscal authorities juxtaposed in the same country (and parallel), double, triple or multiple taxation (exaggerated materially) is a reality (pressing), but this is not considered in the theory of public finance a triple double, or multiple legal enforcement, but one of an economic nature, which in fact is reflected in the increase in average fiscal pressure borne by the taxpayer in question in its own country. (5)

Administrative point of view, in the analysis of double taxation must keep in mind the difference between financial authorities and the overlying juxtaposed (parallel). Such double taxation occurs only where it is caused by juxtaposed authority.

In connection with the "multiplication" of taxation, we appreciate that in international practice may not be detained than double taxation, since the imposition of a particular topic should be judged against the criteria of taxation of incomes and estate, which country they use in relation to different country, viewed in isolation, the country with the country. (2)

The emergence of double taxation is due to the way in which the criteria are applied which underlie the imposition of income or wealth. International tax practice criteria which underlie the imposition of income or wealth are:-the criterion of residence (or the tax residence), according to which the imposition of income or property shall be carried out by the tax authority in the country to which it belongs, regardless of whether the resident's income wealth, or subject to taxation are obtained or is in the territory of that country or outside;

-the criterion of nationality, according to which a country impose its residents, carrying out of income or owns property in the country concerned, whether or not they live in their country; (5)

- revenue-origin criterion (territoriality), according to which the imposition of the tax authorities of the country in whose territory they were produced or revenue, regardless of their wealth or nationality of recipients of income. (5)

Double taxation can be avoided either by unilateral legislative action, either by the conclusion of bilateral or multilateral agreements between different countries. Avoidance of double taxation by unilateral legislative action is more difficult, because every country is interested in how to achieve higher tax revenue.

Within the framework of conventions concluded between parties to international tax avoidance of double taxation or of clarification regarding the way in which the concrete will be imposed with reference to precise definition scope of applicability of the Convention in regard to the subjects of taxation, but in all of the residence and citizenship; (10)

-the laying down of profit taxation of businesses and ways or/and limits the deduction of expenses arising from parent firms to management only to daughters, which operates in other countries; (10)

-tax rates that we can use the country of origin of income in the form of interest, royalties and dividends. (10)

Taking into account these elements, in the international tax practice has been accepted following 4 methods or technical procedures for the avoidance of double taxation:

1. total relief-according to this method, income derived by a resident in a foreign country and subject to taxation in that country shall be deducted from the taxable income of the bulk in the country of residence shall take into account all revenue earned by taxpayers. To this end, the relationship is used: (3)

2. Exemption involves a progressive taxation income separately in each of the signatory countries of the Convention. But, in the context of taxation revenues, a non-resident abroad shall be added to taxable income in the country of residence shall be the taxable income earning overall depending on the progressive rate is to be determined for a fixed amount and/or progressive. They shall be used, and then only for the calculation of the tax on the income in the country of residence. In essence these remedies are on the one hand, allowing the use of appropriate tax in that State, and on the other hand reducing the tax paid abroad from taxable income in that State. (3)

3. Crediting ordinary lies in that foreign country tax paid for income received in the territory by a resident of another country shall be deducted directly from the tax calculated total in the country of residence. This tax is calculated taking into account the overall taxable income obtained by the sum of the taxable income in both countries (according to the previous method). Tax paid abroad shall be deducted only up to the limit of the internal tax that would be due to an income equal to that achieved abroad. Therefore, if the calculated tax in the country of residence is less than that paid abroad, the taxpayer will incur a higher total tax corresponding to that which would be incurred if all the taxable income would have been obtained in his/her country of residence. (3)

4. Crediting removes integral a previous method, meaning that the tax paid abroad shall be deducted in full from the total calculated tax in the country of residence, regardless of its size. Of the two methods of relief, the more advantageous it is outright, and between the two methods of \"lending\" best value for the taxpayer's total exemption method. Advantages and disadvantages of taxpayers shall be without prejudice, but it depends on the statement included in the Convention concluded between the countries concerned-on the method or process that will be used for the avoidance of double taxation and international taxation. (3)

3. Double tax agreements

Double tax agreements, double tax treaties or, in short, DTAs represent a complex area in the field of international tax. Therefore this article does not purport to comprehensively cover the topic; it merely aims to provide a highlevel overview of DTAs, with a special focus on the concept of 'permanent establishment'. (2)

As the name suggests, a double tax agreement is an agreement or a contract regarding double taxation or, more correctly, the avoidance of double taxation. In the Malaysian context, a DTA is usually signed by a cabinet minister (or sometimes by the prime minister) representing his country. Thus, it is an agreement between two sovereign states (separate and distinct political entities). It has the status of a 'treaty' – hence, its alternative name of double tax treaty. (2)

A DTA is therefore a contract signed by two countries (referred to as the contracting states) to avoid or alleviate (minimise) territorial double taxation of the same income by the two countries. Any amendment or addition to such an agreement is known as 'a protocol'.

A typical DTA will contain 'articles' (ie chapters or parts) covering various areas. When a DTA is mooted, the two countries will start off with a model convention, which is a template containing the standard articles and clauses of a DTA. Each country will come to the negotiating table with its list of conditions or 'must-haves'. The treaty that is ultimately signed is therefore the culmination of rounds of negotiations, compromises and trade-offs. This is the reason why every treaty is unique and the particular treaty must be referred to whenever an issue arises pertaining to the two countries. The OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) model convention is one of three main ones; the other two are the UN (United Nations) and the US model conventions. (9)

4. The Mechanics of Double Tax Avoidance: Residence vs. Source

Double taxation results from an overlap of jurisdiction to tax between a residence state, where the recipient of income lives, and a source state, where the income was generated. If both exert their power to tax to the full extent, the total burden on transborder economic activities is prohibitively high. In order to obtain the benefits of liberalization, governments have a common interest in avoiding such double taxation. In principle, there would be two solutions to this problem. Countries could delegate the power to tax international income to an international authority (conjoint taxation) or they could agree on some rule to share the jurisdiction to tax between them. Leaving aside the European Union, the first option has never seriously been contemplated and is generally believed to be utopian. (5)

According to tax treaty rules, the residence country is obliged to provide relief from double taxation in cases of full or limited source taxation. This can either be done by allowing a credit for the tax paid at source on the tax due in the home country or by exempting the income taxed at source from home tax altogether (Article 23 of the OECD MC). Importantly, however, basically all countries already provide for relief of double taxation unilaterally. Their national tax codes contain provisions for either exempting foreign income from taxation, or granting a credit for taxes paid on such income in the source country. In those cases, double taxation is already effectively prevented. In a few cases, the national rules only foresee partial tax relief. (7)

5. Conclusion

In summary, international double tax avoidance takes place on three interrelated levels: the unilateral, bilateral and multilateral levels. For one, all countries relieve double taxation in their national tax laws, that is, on the unilateral level. In effect, they give up entirely or partially their right to tax foreign source income, in order to avoid interfering with other tax systems. Second, in bilateral negotiations, countries conclude double tax treaties which mainly deal with the cooperative avoidance of double taxation and the division of taxing rights. Third, international tax policy takes place on the multilateral level. Technical experts, national tax administrators, and scientific advisors cooperate in international organizations to develop model conventions, disseminate information on treaty practices, standardize the bilateral treaties, and monitor the treaty network. The resultant MCs are legally non-binding, but are quite influential in practice. Basically all existent double tax treaties are based on the MC.

References

1. L.Kaplow, “The Theory of Taxation and Public Economics”, Princeton University Press, 2008
2. Robert. L. Deutsch, R.Arkwright, D.Chiew- “Principles and Practice of Double Taxation Agreements: A Question and Answer Approach”, BNA International Inc. press, 2008.
3. M.Lang, “Introduction to the law of double taxation”, Linde Verlag GmbH (press), 2010
4. J.Sunita, “Double Taxation and League of Nations”, Cambridge University Press, 2018
5. M.E.Radu, “International Taxation”, 2012
6. UN Conference on Trade and Development, “Taxation”, New York and Geneva”, 2000
7. A.Trepelkov, H.Tonino and D.Halka, “Administration of double tax treaties for developing countries”,
8. https://www.oecd.org/about/
9. https://www.accaglobal.com/gb/en.404.html?/content/accaglobal/gb/en/student/Technical-articles-in-Student-Accountant.html
10. https://www.britannica.com/topic/double-taxation

Rəyçi: h.f.d. H.Qasımova

Göndərilib: 14.04.2021 Qəbul edilib: 15.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/333-336

Nurana Janlar Huseynova
Baku State University
master
nuranahsynva@gmail.com

THE IMPORTANCE OF CONTIGUOUS ZONE FOR THE COASTAL STATE

Summary

The United Nation Convention on the law of the sea recognizes that the coastal states have the right to establish contiguous zone in which the coastal state may exercise the limited control necessary to prevent or punish infringement of its customs, fiscal, immigration and sanitary laws and regulations that occurs within its territory or territorial sea. Under international law the maximum breadth of the contiguous zone is twenty-four nautical miles. Regulation of irregular migration, illegal traffic in drugs, environment, terrorism at sea or underwater cultural heritage increase the importance of the contiguous zone. Accordingly, the contiguous zone as a legal institution may be subject to future changes in the international maritime law. This article describes the importance of contiguous zone in the law of the sea.

Key words: *contiguous zone, coastal state, convention, control, punishment power, state's interest*

Introduction

State practice has shown in the past, even before the 1958 Geneva Convention, that raising a claim for a zone contiguous to the territorial sea was not unreasonable. It was based on the coastal State's need to exercise limited powers over the sea, mainly for the protection of its revenue and health interests. (1, p.260) The first state that set a precedent for extending its competence beyond the territorial sea was Great Britain, which enacted the so-called Hovering Acts, allowing capture and control of foreign vessels engaged in contraband. As far as the max. breadth of contiguous zone extent to 24 miles from the territorial sea baselines and insertion of a new provision on the protection of archaeological and historical objects according to the article 303 (2), new interest to the rights of coastal states in this area emerged.

The contiguous zone falls within exclusive economic zone, and thus of the high seas where the principle of freedom of navigation applies. Accordingly, the coastal State does not exercise sovereignty, but rather only has specialized competences in its contiguous zone.

According to international law, the applicable provision of the UNCLOS grants a coastal state the right to carry out the control necessary to punish violations of laws within the state's territory or territorial sea. (2, art. 33 (b)

Peculiarity of a contiguous zone is that it can be of only four types: customs, fiscal, sanitary, and immigration. Each type of contiguous zone is established in order to protect the specific interests of the coastal State. Depending upon the special-purpose designation of a zone, the legal regime thereof also is determined. For the purpose of the struggle against smuggling, customs zones are established. About 40 States have such zones. Fiscal zones established to prevent violations of financial laws of a State have been established in India, Syria, and a number of others. For the purpose of ensuring control over compliance with laws respecting entry and exit of foreigners into the country an immigration zone is used. This type of zone has been declared by Vietnam, India, Portugal, and other States. A sanitary zone, intended to prevent the spreading of infectious diseases, has been established in Argentina, Venezuela, Vietnam, Cuba, India, New Zealand, and other states. (3, p.35)

Furthermore, pursuant to UNCLOS Article 303 (2), "to control traffic in historical and archeological objects, the coastal state may presume that the removal of such objects from the contiguous zone without the state's consent would violate the laws mentioned in UNCLOS article 33, and the state may act accordingly." This development is very important as, on the one hand, a number of states, such as Greece and Italy, possess considerable archaeological wealth on the sea-bed which needs protection and, on the other, the breadth of the contiguous zone was extended up to 24 nautical miles. It is evident that coastal States, such as Greece, which have maintained their territorial sea breadth to 6 nautical miles, are particularly favored as, according to the new regime, they can extend their jurisdiction for purposes relating to the protection of the underwater cultural heritage up to 24 nautical miles.

In addition, because the contiguous zone is a part of the exclusive economic zone, the coastal State will also have all the rights and duties, without exception, that pertain to the exclusive economic zone. So, the coastal State can board, search, and ultimately bring to port vessels infringing upon its legislation in order to

submit them to justice. These powers of the coastal State can be exercised to protect both its contiguous zone and its terrestrial territory. However, the coastal State must act on the basis of a palpable threat to its public order and must have great doubts against the said vessel, such as suspect behavior, suspect information, or a beginning of a proof. This also includes the right of hot pursuit. However, the coastal State can exercise such powers only in respect to private vessels en route toward or from its coast. (4, p.40)

G.Fiztmaurice stressed that the power over the contiguous zone is "essentially supervisory and preventative". Nevertheless, Y.Tanaka describes a liberal view concerning jurisdiction over the contiguous zone and indicates that the coastal State may regulate the violation of its municipal law within the contiguous zone. (5, p.123)

Punishment powers in the Contiguous zone differ little from powers coastal States have in their territorial waters except that they are limited to four broad, poorly defined topic areas. The contiguous zone was designed as an area in which coastal States implement some enforcement powers extraterritorially, it means, some laws that exist within the territorial sea can be applied in an area beyond but contiguous to the territorial sea. A consequence of this character of the contiguous zone is that punishment powers can be exercised against ships departing the territorial sea in circumstances where they are believed to have contravened coastal State laws in the territorial sea but only preventative powers can be exercised against suspicious ships within the contiguous zone which have not entered the territorial sea but are heading towards it. Concerning extraterritorial exercise of punishment powers, these exist in situations other than those which are exercised in accordance with the long established doctrines of "hot pursuit" and "constructive presence". These are powers that lie at the heart of the contiguous zone and are most likely to provoke international controversy. (6, p.48-49)

With the rising concerns about the security of the coastal state, in the backdrop of mass influx of migrants, drug trafficking, smuggling, terrorism and issues concerning the health of the public, the protective jurisdiction of the Contiguous zone, however limited, cannot be undermined. If actions of foreign vessels contrary to customs, fiscal, immigration or sanitary laws of coastal state, and coastal state notices that another state or person is violating its rights, or fleeing after committing any crime, or hampering the law and order situations in the contiguous zone area of the coastal state, then littoral state implement penalty against the ship and crew. In the past, states have implemented a variety of measures against vessels halted in the contiguous zone or after hot pursuit from the contiguous zone. The first example is the UK " Hoverıng acts" which authorised enforcement actions by Great Britain against foreign smuggling ships " hovering" up to 24 nautical miles offshore.

The jurisdiction in the Contiguous zone is not only protective but is punitive in nature. Courts have recognized the capacity of states to prosecute and punish perpetrators in case of violation of laws within the Contiguous zone. And in the event of violation of these administrative rights the right to hot pursuit can be activated and this was accepted in several cases.

The Re Martinez Case (1959) from this point is one of the examples. According to the facts of this case, Under Article 2 of the Italian law of the sea (Maritime Code), from the baseline to 6 nautical miles area is Custom Zone and the next 6 nautical miles area is Vigilance Zone. Martinez involved himself in smuggling in the 9 kilometers area far from the baseline of Italy. The Italian authority attempted to arrest him and fired him but he then escaped in 54 nautical miles in the sea. But ultimately, he was captured by the Italian authority and his trial was commenced. Martinez argued that he has committed smuggling outside the territorial sea of Italy and he was arrested unlawfully. For this reason, Italy has no jurisdiction to try him. The prime issue in this case was, whether Italy has any jurisdiction to prosecute Martinez? The Appellate Court held that, the Italian Court has the jurisdiction to prosecute Martinez. The Court has the reasoning in this case that; the Vigilance Zone was made by Italy in order to maintain the security and good order in the coastal area and mainly to prevent smuggling in the coastal area. (7, p.31)

The question of admissible remedies is only significant for incoming vessels in regards to UNCLOS art 33(1)(a) and protective jurisdiction. Since punitive jurisdiction under art 33(1)(b) presupposes a prior violation of territorial laws, a coastal state may eventually exercise criminal jurisdiction over the outgoing vessel based on the territoriality principle when it has returned the vessel to its territory pursuant to art 33(1)(b). The legality of measures to be considered in cases of incoming vessels must revolve around the protective nature of its rights in the contiguous zone. (8, p.19)

In Kircaoglu and Sanaga, the Italian Court of Appeal convicted the defendants for attempted crimes and of aiding and abetting illegal immigration, a ruling the Court of Cassation then overturned. The Court based its decision to overturn on the assumption that states may not exercise any form of criminal jurisdiction in the contiguous zone. Criminal jurisdiction may follow from the territoriality principle, the active (or

according to some, also the passive) personality (or nationality) principle, the universality principle or the flag state principle. The captain and crew of a vessel involved in illegal activities may consequently be arrested and adjudicated by the coastal state if they are its nationals under the active personality principle, or, in cases of human trafficking, potentially under the universality principle. If the ship flies the coastal state's flag, it may instigate criminal penalties itself or consent to measures by the arresting state. However, if such a foundation of criminal jurisdiction is not applicable, the arrest and adjudication cannot be based on the territoriality principle if the activities have not taken place in the territorial sea of the coastal state but solely in its contiguous zone. The principle of territorial criminal jurisdiction is restricted to the territorial sea (subject to certain limitations, such as the right of innocent passage) and does not apply to the contiguous zone. (8, p.19-20)

On October 27, 1997, the M/V Saiga, an oil tanker serving as a bunkering vessel off the coast of West Africa, supplied gas oil to three fishing vessels licensed by Guinea to fish in its 200-mile EEZ. The refueling occurred within Guinea's EEZ about 22 miles off the island of Alcatraz. The next day Guinean patrol boats fired on, boarded, and arrested the Saiga off the coast of Sierra Leone, beyond the southern limit of Guinea's EEZ.Two person on board suffered gunshot wounds. The Saiga was brought to Conakry, where the ship and crew were detained, the cargo of gas oil was removed, and the master was prosecuted for customs violations. In its first full case on the merits, the International Tribunal for the Law of the Sea (The Tribunal) found that Guinea's actions violated the UN Convention on the Law of the Sea and awarded damages to Saint Vincent and the Grenadines (St. Vincent). (9)

St. Vincent's argument was that Guinea lacked jurisdiction to apply its custom laws. The Tribunal observed that the Convention expressly authorizes enforcement of customs laws of the coastal state beyond the territorial sea only in specific instances, namely, within the 24–mile max. Limit of the contiguous zone to prevent or punish infringement of those laws in its territory or territorial sea and with respect to artificial islands, installations and structures in the 200 mile EEZ. It concluded that the Convention does not otherwise authorize a coastal state to apply its customs laws in the EEZ. The Tribunal also rejected Guinea's argument that necessity or public interest justified the extension of its custom laws in this situation. Accordingly, the arrest and detention of the Saiga, the prosecution and conviction of its Master, the confiscation of the cargo and the seizure of the ship were contrary to the Convention. (10, p.145)

Contiguous zone not only protect the legitimate interests of the state but also it protects the interests of other states from overreaching constraints within the territorial waters. Despite the charges of 'irrelevance' of the Contiguous zone, it seems that state practice is following 'the pattern of the past.' And in light of the discussed facts it can concluded that the question concerning 'irrelevance' of the contiguous zone can no longer be entertained within the reality of its application and what really has to be envisioned is the prospective effect on future international relations with the number of states claiming the Contiguous Zone increasing gradually with the course of time. (11, p.5)

Conclusion

While there was certainly no unanimity on the question of the contiguous zone, in recent years the number of coastal States which have established a contiguous zone for the purpose of effectuating control over the said objects has significantly grown. Coastal states have implemented the legal regime of the contiguous zone in their waters, others have not established yet, and some states have problems in appreciating the exact rights and powers to exert in their established contiguous zone. In early 1999 there were 68 such States, including France, Spain, Portugal, Argentina, Mexico, Chile, Brazil, Canada, India, Sri Lanka, Pakistan, Iran, Australia, Japan, Mozambique, Egypt, Saudi Arabia, and others. (3, p.36) These powers will mainly be used to combat the illicit traffic in narcotic drugs, to prevent and combat the smuggling of migrants and to improve the protection of the underwater cultural heritage. With the number of states claiming the contiguous zone increasing gradually with the course of time will have the prospective effect on future international relations.

References

1. Aristotelis B. Alexopoulos: Some thoughts about the concept of the contiguous zone in the new law of the sea and its potential application to the Greek seas-in book Unresolved issues and new challenges to the law of the sea, Volume 54, The Netherlands, 2006.
2. United Nations Convention on the Law of the Sea (LOSC), 1982.
3. Kovalev A.A: Contemporary Issues of the Law of the Sea: Modern Russian Approaches, 2004.
4. Anne Bardin: Coastal State's Jurisdiction over Foreign Vessels, Vol.14, Pace Int'l L. Rev.27, 2002

5. Y.Tanaka. The International law of the sea, Cambridge, 2012.
6. Seokwoo Lee, Keyuan Zou: Sustainable Development and the Law of the Sea, Boston, Vol.2; 2014.
7. Arif Ahmed: International Law of the Sea: An Overlook and Case Study, Scientific research publishing.
8. http://www.scirp.org/journal/blr
9. Philipp Eschenhagen and Max Jürgens: Protective jurisdiction in the contiguous zone and the right of hot pursuit: Rethinking coastal states' jurisdictional rights, Melbourne Journal of International Law, Vol 19, 2018.
10. The M/V "SAİGA" (No.2) Saint Vincent and the Grenadines v. Guinea), Judgement (İTLOS Case No.2), International Tribunal for the Law of the Sea, July 1, 1999.
11. Bernard H. Oxman and Vincent Bantz: International decisions. The M/V "Saiga" (No. 2) (Saint Vincent and the Grenadines v. Guinea), Judgment (ITLOS Case No. 2), The American Journal of International Law Vol. 94, No. 1 (Jan., 2000),
12. Shalini Samaranayake: Is a 'Contiguous Zone' of Any Relevance to Coastal States? University of Peradeniya, Sri Lanka.
13. https://www.academia.edu/

Rəyçi: h.f.d. C.Hacıyev

Göndərilib: 13.04.2021 Qəbul edilib: 14.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/337-340

Aygun Gunduz Guliyeva
Baku State University
master
aygunqhg@gmail.com

FEATURES OF THE FİGHT AGAİNST TAX OFFENCES İN THE EUROPEAN UNİON

Summary

Every year, the European Union loses billions of euros of public money due to tax avoidance, tax evasion and tax fraud. As a consequent, Member States suffer significant losses of revenue, as well as a dent to the efficiency their tax systems. Moreover, some EU Member States - notably the Netherlands, Ireland, Belgium, Luxembourg, Malta and Cyprus - are using unfair practices to increase the artificial exchange of profits of multinational corporations. This unprecedented challenge deeply questions the ways and means of cooperation, not only for the Taxation and Customs Union, but also within the area of Freedom, Security and Justice, put forward by the Lisbon Treaty.

Key words: *EU, tax, tax avoidance, evasion, fraud, harmonisation, direct tax, indirect tax*

Introduction

In the European Union the main and significant goal and tendency in the tax policy is fighting against the tax avoidance.

The fighting fraud and tax evasion requires close cooperation between tax administrations of the community, in accordance with the common principles and rules, national measures not being sufficient since their effect does not go beyond national borders.

The Treaty of the European Union calls on the Commission and Member States to coordinate measures in order to protect the EU budget and to combat fraud and other illegal activities affecting it. Thus, Member States should be as rigorous in protecting the EU budget as in controlling expenditure and income of their national budgets.

On the subject of combating tax fraud and tax evasion the European Commission gives the following definitions:

Tax evasion generally comprises illegal arrangements where tax liability is hidden or ignored, i.e. the taxpayer pays less tax than he/she is supposed to pay under the law by hiding income or information from the tax authorities."

Tax fraud is a form of deliberate evasion of tax which is generally punishable under criminal law. The term includes situations in which deliberately false statements are submitted or fake documents are produced."

Tax avoidance is defined as acting within the law, sometimes at the edge of legality, to minimise or eliminate tax that would otherwise be legally owed. It often involves exploiting the strict letter of the law, loopholes and mismatches to obtain a tax advantage that was not originally intended by the legislation."

Tax policy in the European Union is divided into two categories: 1) the area of indirect taxation, which has been harmonized to a large extent; 2.) the area of direct taxation, which remains (almost) the sole responsibility of the Member States.

Member states of the EU retain sovereignty over direct taxation, but are nevertheless required to exercise it in accordance with EU law. In recent years, there have been a number of successful legal challenges to elements of national corporate income taxes at the European Court of Justice. This has prompted a variety of reforms—for example, changes to anti-avoidance rules designed to limit the ability of multinational firms to shift their taxable income between countries with different tax rates.

The EU has greater formal influence over indirect tax policy, including explicit limits on the ability of countries to alter their VAT rates. This reflects the fact that an open market in goods requires some kind of system for dealing with differential tax treatment of goods across country borders.

Within the European Union, corporate income taxes have not been harmonized. It has been recognized that corporate income tax can easily distort the functioning of the EU internal market by affecting for example investment or employment decisions. In this respect, the EU strives to implement a consolidated corporate tax base to address the underlying tax obstacles which exist for companies operating in more than one Member State. Yet, the creation of directives and regulations in the area of direct taxation is subject to a unanimous approval of all Member States. In this regards, I refer to Article 114, paragraph 2, and Article 115 of the Treaty on the

Functioning of the European Union. As a result of lack of consensus, harmonization through statutory instruments - 'positive harmonization' - in the area of direct taxation has been limited.

In light of the limited positive harmonization measures, the EU Court of Justice has over the past decades taken a leading role of developing the internal market from a direct tax perspective based on so-called 'negative integration', by prohibiting Member States' tax provisions.

Treaty basis, legislative procedure

In the 'Tax provisions' chapter of the TFEU (Articles 110 to 113), Article 113 on indirect taxes provides that a special legislative procedure applies: the Council, acting unanimously 'after consulting the European Parliament and the Economic and Social Committee adopt(s) provisions for the harmonisation of legislation concerning turnover taxes, excise duties and other forms of indirect taxation to the extent that such harmonisation necessary to ensure the establishment and the functioning of the internal market and to avoid distortion of competition.'

In the 'Approximation of laws' chapter of the TFEU (Articles 114 to 118), Article 115 TFEU for other taxes provides for the Council, acting unanimously in accordance with the same special legislative procedure to 'issue directives for the approximation of such laws, regulations or administrative provisions of the Member States as directly affect the establishment or functioning of the internal market'.

However, Article 116 TFEU provides for a mechanism to overcome distortions in conditions for competition in the internal market when consultation of the Member States does not result in an agreement eliminating the distortion in question. In this case, 'the European Parliament and the Council, acting in accordance with the ordinary legislative procedure, shall issue the necessary directives. Any other appropriate measures provided for in the Treaties may be adopted.'

However, Article 116 TFEU provides for a mechanism to overcome distortions in conditions for competition in the internal market when consultation of the Member States does not result in an agreement eliminating the distortion in question. In this case, 'the European Parliament and the Council, acting in accordance with the ordinary legislative procedure, shall issue the necessary directives. Any other appropriate measures provided for in the Treaties may be adopted.'

As regards the latter possibility, this has not been used yet, in spite of calls for use of this provision as the legal basis for tax proposals.[11] Tax policy is at a crossroads: it remains largely a national matter, but requires increasing cooperation and coordination at EU and international level to address specific issues and challenges, since there are limits to what national regulators can achieve on their own.

Secondary EU law

The taxation of transnational corporations and their aggressive tax planning strategies that affect the functioning of the internal market has come under scrutiny by the European Commission and European Parliament in recent years. The directives were adopted as a result of this fight against tax avoidance.

One of them is the 4th Anti-Money Laundering Directive that improves transparency to prevent tax avoidance, especially transparency of beneficial ownership. The Directive specifies requirements regarding beneficial ownership of companies and the collection, maintaining and provision of this information. Furthermore, the establishment of national registers of the beneficial ownership facilitates the cooperation and exchange of information between authorities from different Member States.

The general anti-avoidance rule for the area of corporate taxation, which was introduced by the Anti-Tax Avoidance Directive, the Parent-Subsidiary Directive, the Merger Directive, the Savings Directive and the Interest-Royalty Directive.

The Anti-Tax Avoidance Directive which determines rules against tax avoidance practices which have a negative influence for the functioning of the Single Market, such as taxpayers actions against the purpose of the law, taking advantage of disparities between national tax systems and hybrid mismatches. Moreover, it includes cross-border activities involving third countries to preclude reducing tax liability by taxpayers in the EU.

The Anti-Tax Avoidance Directive contains five legally-binding anti-abuse measures, which all Member States should apply against common forms of aggressive tax planning.

The Parent-Subsidiary Directive, adopted by the Council in 1990, regulates how profits distributed between corporations companies are dealt with under tax. The aim is to prevent double or multiple taxation of cross-border dividend payments.

The Merger Directive, also adopted by the Council in 1990, is intended to eliminate fiscal obstacles on corporations involved in cross-border restructuring in which companies domiciled in two or more member states are involved. The Directive essentially provides for general capital gains that result from cross-border restructurings are granted a deferment of immediate tax liability as long as the takeover company also actually

continues to hold the transferred asset. In 2005 there was an amendment of the Merger Directive that extended both the area of application as well as the range of restructuring processes it applied to with regard the forms of enterprise.

The 2003 Interest and Royalties Directive established that no withholding tax was due on cross-border payments of interest and royalties within corporations. This means that no withholding tax can be imposed on these interest and royalty payments within the paying company s state if the beneficial owner of these payments is a company or business premises in another member state. However, the Directive is only applied if it concerns companies or business premises that are subject to corporation tax within the EU and are domiciled in an EU member state. In November 2011 the Commission presented a revised proposal for a Directive. This extended the application area with regard to the legal forms, reduced the minimum shareholding for the classification as an associated company from 25% to 10% and established that the exemption from withholding tax essentially only had to apply if the payment of interest and loyalties was also actually subject to corporation tax in the receiving company s member state.

The Savings Directive came into force on 1 January 2005. It provides for automatic information exchange between all EU states on interest payments to investors resident in other member states.

It creates a minimum level of protection against corporate tax avoidance throughout the EU, while ensuring a fairer and more stable environment for businesses.

The anti-avoidance measures in the Anti-Tax Avoidance Directive other than the rule on hybrid mismatches, are:

-Controlled foreign company (CFC) rule: to deter profit shifting to a low/no tax country.

-Switchover rule: to prevent double non-taxation of certain income.

-Exit taxation: to prevent companies from avoiding tax when re-locating assets.

-Interest limitation: to discourage artificial debt arrangements designed to minimise taxes.

-General anti-abuse rule: to counteract aggressive tax planning when other rules don’t apply.

Role of the Court of Justice of the European Union

The EU treaty system does not contain an anti-avoidance rule, but the Court of Justice of the European Union (ECJ) uses the concept of abuse of law when interpreting the EU Treaties in multiple, substantive areas of law, including taxation.

Current EU mechanisms for protection against abusive practices have that case law as a common root. The Court has accepted that discriminatory anti-avoidance rules can be justified by overriding reasons in the general interest but only where such rule specifically relates to wholly artificial arrangements aimed at circumventing the application of the legislation of the member state concerned.

Member states are generally free to introduce anti-avoidance clauses without violating any of the fundamental freedoms if they treat cross-border and domestic situations equally. However, in many circumstances specific anti-avoidance rules are not necessary in a purely domestic situation, while there is a particular need for such rules in a cross-border setting. If member states introduce discriminatory anti-avoidance rules and restrict the fundamental freedoms, the question arises as to whether discriminatory anti-avoidance rules can be justified by overriding reasons related to the general interest.

In Avoir fiscal, the Court held in 1986 that the fight against tax avoidance cannot justify a discriminatory treatment by stating that the risk of tax avoidance cannot be relied upon in this context. Article 49 of TFEU does not permit any derogation from the fundamental principle of freedom of establishment on such a ground”.

Later on, the Court pointed out that the fight against tax avoidance constitutes an overriding requirement in the general interest capable of justifying a discriminatory treatment. In ICI v. Colmer, the Court was not required to elaborate on the exact meaning and scope of the justification because the domestic anti-avoidance rules were clearly disproportionate, but the Court had already made it clear that the scope of anti-avoidance rules must be limited to cover only wholly artificial arrangements: As regards the justification based on the risk of tax avoidance, suffice it to note that the legislation at issue in the main proceedings does not have the specific purpose of preventing wholly artificial arrangements, set up to circumvent UK tax legislation, from attracting tax benefits…”

In its Marks & Spencer judgment, the Court regarded the fight against tax avoidance in combination with other objectives as a justification for discriminatory provisions. All three objectives, taken together, were capable of justifying the different treatment of cross-border losses in comparison with domestic losses. With regard to the risk of tax avoidance, the Court stated that the possibility of transferring the losses incurred by a non-resident company to a resident company entails the risk that, within a group of companies, losses will be transferred to companies established in the member states which apply the highest rates of taxation and in which the tax value of

the losses is therefore the highest." In Oy AA, the Court further explained that member states may apply their anti-avoidance legislation to safeguard a balanced allocation of taxing rights. It held that the objectives of safeguarding the balanced allocation of the power to impose taxes between member states and the prevention of tax avoidance are linked. Conduct involving the creation of wholly artificial arrangements which do not reflect economic reality with a view to escaping the tax normally due on the profits generated by activities carried out on national territory is such as to undermine the right of the member states to exercise their tax jurisdiction in relation to those activities and jeopardise a balanced allocation between member states of the power to impose taxes."

Another example of legal integration relates to the influence of the prohibition in European case law of the abuse of law in connection with Value Added Tax (VAT), and as a justification for different treatment in relation to fundamental freedoms.

This evolution is well-known and will therefore be only briefly outlined here. After the recognition, in Halifax, of the prohibition of abuse of law in the common VAT system, even the Court of Cassation has reverted to a line of reasoning adopted in earlier case law, ruling that this prohibition is applicable also in relation to direct taxation, since Member States are required to "exercise this competence in the respect of fundamental principles and freedoms provided in the EC Treaty".

Even though such conclusions are not entirely justified, since the prohibition of the abuse of law is not a general principle of the EU legal order, but performs different functions in relation to the various fields to which it applies, as later acknowledged by the Corte di Cassazione, this reasoning forms part of the theory of legal integration.

Furthermore, there is no doubt that the evolution of the prohibition of the abuse of law within EU law has significantly influenced the interpretations handed down by the Corte di Cassazione, first by extending such prohibition to non-harmonised taxes and, later, by acknowledging the "existence of a general anti-avoidance principle; with the clarification that the source of this principle, with regard to non-harmonised taxes, such as direct taxes, is to be found not in EU case law, but rather in constitutional principles of the Italian tax legal order" (our translation). This statement is a clear example of the above-mentioned process of institutional juridical integration, originating in the dialogue between courts which are (formally) part of different legal orders. This dialogue entails, on the legislative level, the creation of an integrated legal order and, on the cultural level, the development of common legal thinking.

References

1. European Parliamentary Research Service Author: Cécile Remeur with Alina Dobreva Members' Research Service The fight against tax fraud June 2019
2. COUNCIL DIRECTIVE 2011/96/EU of 30 November 2011 on the Common System of Taxation Applicable in the Case of Parent Companies and Subsidiaries of Different Member States, Offical Journal of European Union, L 345, 29.12.2011
3. COUNCIL DIRECTIVE 2003/48/EC of 3 June 2003 on taxation of savings income in the form of interest payments, Official Journal of the European Union L 157/38, 26.6.2003
4. COUNCIL DIRECTIVE 2014/48/EU of 24 March 2014 amending Directive 2003/48/EC on taxation of savings income in the form of interest payments, Official Journal of the European Union L 111/50, 15.4.2014 in relation to supplies of certain services susceptible to fraud, Offical Journal of European Union L 72, 20.03.2010
5. Council Regulation (EU) No 904/2010 on administrative cooperation and combating fraud in the field of value added tax, 12.10.2010, Offical Journal of European Union L/268/1
6. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007,Offical Journal of European Union, 2007/C 306/01
7. Prof. DDr. Georg Kofler, LL.M. The EU's Anti-Tax Avoidance Package
8. International VAT Association, "Combating VAT fraud in the EU", March 2007
9. Lilian V. Faulhaber Sovereignty, "Integration and Tax Avoidance in the European Union: Striking the Proper Balance", 2010
10. International Fiscal Association, "Anti-avoidance measures of general nature and scope - GAAR and other rules", 2018
11. Oxfam policy paper, Tax battles 12 DECEMBER 2016
12. https://ec.europa.eu

Rəyçi: dos. M.Eyyubova

Göndərilib: 15.04.2021 Qəbul edilib 16.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/341-345

Rahman Arzu Jabbarov
Baku State University
master
Rehmancabbaeov98@gmail.com

THE ROLE OF COURT OF JUSTICE WITHIN THE EU TAXATION LAW

Key words: *EU taxaion, functions Court of justice of EU, role of CJEU in EU taxation, creative jurisprudence*

Introduction

The "European tax law" is a set of regulations issued by the EU institutions and designed to provide the control of tax matters over the tax legislations of the Member States. However, the existence of EU rules aimed to regulate the procedures for taxation in the European Member States is not enough to identify an area of an independent and autonomous law.

In fact, if the tendency to profile the EU law is developing in the recent times, in order to valorize the regulatory provisions of specific areas of the legal system (giving a meaning to the definition of "European private law" or "European administrative law" or even "European trial law"), it must be considered that the identification of an autonomous sector of law requires the logic of a "legal system"; it basically implies the existence of principles and juridical values and the dynamic relationships between the norms.

Therefore, the existence of a set of general rules by EU institutions cannot be considered sufficient to identify a "European tax law"; if these rules compose a mere aggregate without a functional meaning, the element of the systematic unity would be lacking and there should not be an autonomous order of law.

In any case, there are several elements which lead to identify an independent and autonomous sector of law in the set of EU norms regarding the taxation law.

On the other hand, it must be noted that the fiscal discipline drawn up by the EU sharply drifts away from the developmental lines of the modern tax law. In fact, the whole of the European fiscal regulations essentially meets the logic of the market integration on the basis of the principles of the trading free competetion regardless of the nationality or the residence.

Therefore, the tax system is free of its potential load of "obstruction" regarding the free movement of capitals, people, goods or services (the four freedoms of European tradition), in order to show up as a system of "neutral" rules compared to the market and the economic forces of a "free system".

There is a complete lack of the tradition of the European constitutional values which characterize the basic skills of the taxation phenomenon. Particularly, it can be observed as a lack of the "fiscal interest", intended as the general interest of the associates to the acquisition of tax resources in order to facilitate the social development, the institutional progress, the growth of the Welfare State and the essential equality of all the members of the civil community.

Likewise, there is no trace of a reference to the ability to pay, an inescapable principle of distribution of tax burdens among the associates in order to ensure the concrete pursuit of a logic of the national wealth redistribution, which is at the same time a measure of guarantee and a safeguard of the individual sphere from the public administration excesses operated for the tax burden.

1. Court of Justice of European Union (CJEU)

Court of Justice of the European Union (CJEU), also called European Court of Justice (ECJ), the judicial branch of the European Union (EU). Its basic mission is to ensure the observance and uniform application and interpretation of EU law within EU member states and institutions. Its headquarters are in Luxembourg. (1)

The CJEU originated in the individual courts of justice established in the 1950s for the European Coal and Steel Community (ECSC), the European Economic Community (EEC), and the European Atomic Energy Community (EAEC). The function of the courts was to ensure that those organizations observed the law in their interpretation and application of the treaties by which they were founded. In 1957, by the Treaty of Rome, a single unified CJEU was created to serve all three of the European Communities, later called the European Community (EC).

The Court of Justice issues rulings on the interpretation of EU law for national courts of EU member states and hears various actions involving member states and institutions, including actions brought by the European Commission or by a member state for failure of a member state to fulfill its obligations under EU

law; actions brought by a member state against the European Parliament or the European Commission, or by one EU institution against another, seeking annulment of a regulation, directive, or decision; and appeals on points of law of judgments of the General Court. The General Court hears actions involving member states, institutions, and natural or legal persons, including actions brought by natural or legal persons against EU institutions for failure to act in accordance with EU law or brought by them to seek annulment of a regulation, directive, or decision; actions brought by a member state against the European Commission; and various actions against EU institutions concerning specific issues, such as state aid, trade, intellectual property, or employment relations. (3)

The Court of Justice is made up of 27 judges, 1 from each member state, and 11 advocates general, all of whom are appointed to renewable six-year terms by consensus of the states. The court may sit as a full chamber, as a Grand Chamber of 15 judges, or as a smaller chamber of 3 or 5 judges. The General Court is made up of 2 judges from each member state, also appointed by consensus of the states. The court sits in chambers usually consisting of 3 or 5 judges and occasionally of 1 judge. It may also sit as a Grand Chamber of 15 judges for especially complex or important cases. (3)

1.1.Functions of CJEU

The Court of Justice of the European Union (CJEU) interprets EU law to make sure it is applied in the same way in all EU countries, and settles legal disputes between national governments and EU institutions. It can also, in certain circumstances, be used by individuals, companies or organisations to take action against an EU institution, if they feel it has somehow infringed their rights. (6)

The CJEU gives rulings on cases brought before it. The most common types of case are:

- **interpreting the law** (preliminary rulings) – national courts of EU countries are required to ensure EU law is properly applied, but courts in different countries might interpret it differently. If a national court is in doubt about the interpretation or validity of an EU law, it can ask the Court for clarification. The same mechanism can be used to determine whether a national law or practice is compatible with EU law. (7)
- **enforcing the law** (infringement proceedings) – this type of case is taken against a national government for failing to comply with EU law. Can be started by the European Commission or another EU country. If the country is found to be at fault, it must put things right at once, or risk a second case being brought, which may result in a fine. (7)
- **annulling EU legal acts** (actions for annulment) – if an EU act is believed to violate EU treaties or fundamental rights, the Court can be asked to annul it – by an EU government, the Council of the EU, the European Commission or (in some cases) the European Parliament. Private individuals can also ask the Court to annul an EU act that directly concerns them. (7)
- **ensuring the EU takes action** (actions for failure to act) – the Parliament, Council and Commission must make certain decisions under certain circumstances. If they don't, EU governments, other EU institutions or (under certain conditions) individuals or companies can complain to the Court. (7)
- **sanctioning EU institutions** (actions for damages) – any person or company who has had their interests harmed as a result of the action or inaction of the EU or its staff can take action against them through the Court. (7)

1.1. Judicial Power of European Union

The Court of Justice of the European Union (also referred for convenience as the “ECJ”) has the function of ensuring the uniform interpretation and application of EU law in all the Member States (“nomophylactic” function). The ECJ is called (according to art. 267 TFEU) to give preliminary rulings concerning the interpretation of EU law and thus to carry out a hermeneutics reconstruction of the rules and the principles laid down in the Treaty and in the normative acts of derivate EU law. Indeed, even if the national courts are required to implement the EU rules into national law, because the law is directly applicable in the Member States, they can propose questions concerning the interpretation of EU law or the compatibility of provisions of national law with the European legal order. (5)

The content of the decision of the Court of Justice concerns not only the reconstruction of the EU rule (and thus the interpretation in the strict sense), but also often the compatibility of the internal rules with the parameter offered by the EU regulation. The historical fact tends to be considered in the judgment of the Court of Justice as the demarcation element of the “thema decidendum”, especially in order to establish the applicability of the EU law (and therefore the jurisdiction of the Court of the Justice). (2)

The mechanism of the preliminary ruling—also referred to as “interpretive ruling of the European Union”—is presented as a faculty for various national courts and becomes an obligation only for the courts of last instance (for the decisions of which it is no longer possible to submit an appeal). (5)

The interpretative decisions given by the Court of Justice as a result of the preliminary ruling produce a binding effect for the national court which has required the intervention of the ECJ (and for the successive stages of the same trial). These decisions also are intended to expand their effects beyond the judgment to which they refer, as they relate to general issues; in this sense it can be argued that the interpretative judgments by ECJ may produce a binding effect on the national courts and the national public administrations.

As for the effectiveness of the temporal judgments of the Court of Justice, it applies the basic rule of the effectiveness ex tunc (“since then”), with recognition of the latitude of interpretation and validity of EU legislation from the original outset of the European regulation. Moreover, this criterion was often balanced with the requirements of legal certainty and of the protection of innocent third parties; so, particularly in economic and financial matters, the ECJ has recognized the effectiveness ex nunc (“since now”) of the interpretative judgments where interfering with the conduct of third parties acting in good faith who had relied on the scope of the national legislation prior to the judgment of the ECJ. (4)

2. The Role of the European Court of Justice in the System of Sources of the EU Taxation Law

2.1. CJEU`s decisions as Sources of the EU Taxation law

The European Court of Justice has been specifying the size and the boundaries of EU law through a constant reading and “recognition” of the various legislative acts of the EU institutions.

In the literature, it has often been pointed out that the Court of Justice has made a significant contribution to the definition of the legal system of the European Union, with inputs of a creative nature and with the aim to compensate for the lack of reference standards into the system of EU legislation. The “creative” function was identified in particular in the autonomous creation of norms for the integration of EU law, primary and secondary, and in any case in the continuing search for general principles that could define the axiological horizon of the applicable European law. (5)

In this perspective, it has been repeatedly observed that the jurisprudence of the ECJ has made a decisive contribution to the development of EU law, impacting also on the legislation of the European institutions through the indication of the general outlines emerging in the current regulations and the constant compareson with the fundamental purposes of the supranational integration. (4)

Therefore, it seems obvious the assignment of a role of primary importance to the jurisprudence of the Court of Justice in the definition of the system of the sources of the various sectors of EU law (and of course also of the EU tax law). With specific reference to the area of taxation, it should be noted that the ECJ has consistently been solicited over the years to intervene in its interpretation to settle doubtful matters, gaps and shortcomings of the EU law. (2)

In particular, based on the examination of the case, it has been identified some basic elements, which can be summarized as follows: (2)

• total number of judgments in taxation matters: 329
• decisions on general principles: 77
• decisions on VAT: 136
• decisions on direct taxes: 16
• decisions on indirect taxes and duties: 100

2.1. The Essentially Acknowledging Attitude of the Court of Justice About the VAT

The greatest number of decisions of the ECJ certainly refers to the value added tax, given the typically European nature of this form of taxation. However, it is significant that the Court of Justice in this area shows a trend characterized essentially by a mere reconnaissance of the existing rules, refusing to develop general principles to be utilized also for the discipline of other taxes.

Particularly, the attitude of recognition is expressed through the detailed description of the rules laid down in EU measures of the secondary legislation (especially in the Directives concerning VAT) and through the clarification by way of interpretation of the semantic latitude taken by those rules. (1)

It is true that the case law of ECJ has contributed significantly to single out the essential features of VAT on the basis of the rules set out in the various Directives: it was so recognized the legal nature of the tribute as a consumption tax; the qualifying elements of the VAT discipline have been identified in the general taxation of trading activities, in the proportionality of the rate, in the character of tax neutrality and in the

multi-step procedure for the taxation of the several operations; the tax assumption has been determined with regard to the objective elements and to the subjective elements.

Sometimes, the attitude to the reconnaissance of the existing regulation operated by the Court of Justice with regard to the VAT is going to reduce in order to permit some reconstructions of the legal framework characterized by an evident "creative" spirit. Thus, in relation to the issue of the possible duplication of taxation on the same basis, the Court of Justice has defined the principle of prohibition of double taxation, not finding a specific normative reference *(case 5.5.1982, C-15/81, Schul; case 25.2.1988, C-299/86, Drexl). (14)*

Even with reference to the issue of the right to a refund of any overpayment, the ECJ has developed an approach that, despite the absence of explicit rules in the Directives, is to rebuild through an interpretation judgement the scope of individual rights and to limit the unreasonable compressions made by the internal discipline *(case 6.7.1995, C-62/96, BP Soupergaz vs. Greece; case 2.12.1997, C-188/95, Fantask).(11)* It should also be mentioned the case of the abuse of law that was originally formulated specifically with reference to the discipline of VAT to contrast the negotiating artificial constructions made by taxpayers in order to gain an unfair tax savings *(case 21.2.2006, C-255/02, Halifax). (9)*

However, such a "creative" attitude still occupies a marginal space in the caselaw related to the VAT discipline, as the main issues brought to the attention of the Court of Justice find a solution through the work of reconstruction and the analytical case study of the EU rules in force.

In particular, the contribution of General Advocates are attributable not only to the major reconstructive theories formulated by the case law concerning the regulation of VAT and other harmonized taxes, but especially to the "creative" thesis developed by the European Court of Justice with regard to the regulatory principles relating to direct taxes.

2.1 The Creative Jurisprudence in Relation to the Direct Taxes

In contrast to what was seen for the VAT and indirect taxes, the Court of Justice has provided a decisively "creative" contribution to the reconstruction of the EU legislation applicable to the direct taxation.

At first, the ECJ has focused on the scope of the principle of tax non-discrimination in order to define precisely its scope: so, it is very significant that the first decision related to direct taxes expressly recognizes the prohibition of the direct discrimination against foreign citizens of a Member State by a national law *(case 28.1.1986, C-270/83, Avoir Fiscal) (10);* later, it was clarified also the prohibition of the indirect discrimination, which is implemented by hidden or disguised forms of fiscal discrimination against the foreigner citizens of a Member State *(case 8.5.1990, C-175/88 Biehl; case 13.7.1993, C-330/91 Commerzbank; case 27.6.1996, C-107/94, Asscher). (12,13)*

The effect of the discriminating national standard is judged by the Court of Justice not so much in terms of the actual outcome, but rather with regard to the mere potentiality of the damaging.

Thus, it emerges a further characterization of the principle of non discrimination: this is intended as a simple risk of producing an alteration of the competitive structure of the common market and, therefore, as a potential limitation with respect to the equal treatment of economic operators, and not as an objective result to be determined on the basis of the material experience. Obviously this connotation of the principle of non-discrimination in terms of potentiality, carried out in the case law of ECJ, is to expand significantly the scope of the European action in relation to the wording of the rule contained in the regulatory EU law.

It should however be noted that the reasoning of the Court of Justice, aimed at the verification of both the discrimination and the mere restriction, requires a judgment of comparability of the legal situations with respect to which exists a detrimental effect of the EU rules. Indeed, prior to establishing the unlawfulness of a national provision for the breach of the principle of tax non-discrimination or restriction of a European freedom, it must establish at first the similarity of the legal situations examined. So it was clearly stated, even in matters of taxation, "that discrimination can only consist of the application of different rules to comparable situations or of the application of the same rule to different situations" *(case 14.2.1995, C-279/93, Schumacker). (8)*

It should also be noted that in the case law it is not easy to identify a recurring and unique pattern of comparison, being rather proposed evaluation formulas of legally relevant features that change because of the single and specific case.

At this purpose, there can be identified two basic methods of the judgment on the comparison of the situations taken into consideration for the non-discrimination or for the mere restriction: sometimes it is taken a single and specific aspect of the legal relationship (so-called "limited comparison") or, otherwise, the comparison is established in relation to the overall economic and legal position of the subject (so-called "overall comparison").

Conclusion

In light of the analysis set out above some basic considerations may be drawn on the role played by the case law of the ECJ in the system of sources of European Union in the area of taxation.

In principle, it can be outlined a distinction between two groups of the decisions taken by the ECJ: the "creative" case law, mostly centered around the direct taxes; the "reproductive" jurisprudence, basically developed with the VAT and other indirect taxes.

The "creative" jurisprudence is characterized by the original contribution in the formulation of rules and principles with regard to the legal framework provided by the Treaty and by the derivate legislation, often compensating for the lack of reference standards and in any event by integrating the existing legislative order.

The importance of the role of the ECJ is basically referable to the contribution provided by the "creative" jurisprudence and in particular by the elaboration of general principles of taxation. Indeed, in a series of decisions concerning direct taxation, the Court of Justice has been able to devise rules and principles of general application aimed at ensuring the effective respect for the fundamental freedoms enshrined in the Treaty and to identify the limits and constraints related to the special interests of the nation-States that may object to a unconditional implementation of the aforementioned freedoms. The Court, thus, has been defining the fundamental dialectic of European tax law, identifying positive and negative elements of the developmental path of "tax liberalization" consistent with the aims of the European integration.

Also in this respect it is so evident a tendency of the EU bodies to reconstruct the phenomenon of taxation in an essentially "negative" dimension, as a possible distortion compared to a competitive structure of the common market and, therefore, as an obstacle to the process of trade and economic integration. It follows the inevitable tendency to develop rules and principles that restrict and deny, in fact, the power of taxation of the individual States rather than to seek for norms with a "positive" content about the architecture of the fiscal system.

References

1. J.Steiner and L.Woods, "European law" –Tenth edition, Oxford University press, 2009
2. F.Emmert, "European Union law" –Eleven International publishing, 2015
3. K.D.Borchardt, "ABC of EU law" –EU Comission, 2010
4. I.Solanke, "EU Law"- 2015
5. M.Klamert, "The principle of loyalty in EU law, -2013
6. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012M%2FTXT
7. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT
8. C-279/93, Schumacker, case 14.2.1995
9. C-255/02, Halifax, case 21.2.2006
10. C-270/83, Avoir Fiscal, case 28.1.1986
11. C-62/96, BP Soupergaz vs. Greece, case 6.7.1995
12. C-175/88 Biehl
13. C-107/94, Asscher
14. Case 25.2.1988, C-299/86, Drexl

Rəyçi: h.f.d. H.Qasımova

Göndərilib: 14.04.2021 Qəbul edilib: 15.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/346-349

Elvin İsmayıl oğlu Cəfərov
Bakı Avrasiya Universiteti
magistrant
elvin.cfrov.97@mail.ru

AZƏRBAYCANIN TURİZM POTENSİALI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *turizm, turizm potensialı, turizmin inkişaf istiqamətləri*

Tourism potential and development directions of Azerbaijan

Summary

Tourism accelerates the development of road and hotel infrastructure, has a strong impact on the protection of folk art and national cultures in the regions and villages.

Today, we can proudly say that our state is carrying out a number of important activities to accelerate the development of tourism, to bring the country's domestic tourism potential to the world market, as well as to attract foreign tourists to our beautiful corners. Purposeful state policy implemented in this direction in order to accelerate the development of tourism in our country, the steps taken cause a greater influx of tourists to Azerbaijan from around the world than in previous years.

Key words: *tourism, tourism potential, tourism development directions*

Giriş

Azərbaycanın təbii sərvətləri, rəngarəng iqlimi, zəngin tarixi-mədəni irsi turizmin inkişafına və ölkəyə daha çox turistin cəlb edilməsinə imkan yaradır. Turizm sahəsi həm regionların inkişafı, həm də ölkənin iqtisadi potensialının möhkəmlənməsi, Azərbaycanın imici, dünyaya inteqrasiyası üçün çox mühüm bir vasitədir.

Turizmlə bağlı ölkənin inkişaf strategiyası ümumilikdə iqtisadiyyatının gücləndirilməsinə böyük töhfə verir. Son illər turizm sahəsində, ilbəil ölkəyə gələn turistlərin sayında dinamika müşahidə edilir. 2019-cu ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana dünyanın 191 ölkəsindən 2.4 milyon xarici qonaq gəlib ki, bu da keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 9.6% çoxdur. Bu, göstərir ki, turizm sahəsində stabil və dinamik inkişaf var.

Təhlillər

Azərbaycanın turizm potensialı ilə tanınan və hər il yüzlərlə, minlərlə insanın istirahətə gəldiyi regionlarından biri Xaçmazdır. Uca dağları, Xəzər dənizi sahili boyunca uzanan geniş meşələri, zəngin təbiəti, özünəməxsus mətbəxi baxımından bu rayon turistlər üçün çox cəlbedicidir.

Rayon əhalisinin başlıca gəlir mənbəyi də əkinçilik və turizmdir. Nabran-Yalama-Xudat yolu boyu ilin hər fəsillərində təzə meyvə-tərəvəzə rast gəlmək mümkündür. Rayonda ev şəraitində hazırlanmış müalicəvi əhəmiyyətli meyvə şirələri və içkiləri məşhurdur. Alman səyyahı Adam Oleari 1636-1638-ci illərdə Azərbaycana səfərindən bəhs edən zaman Xaçmazda içdiyi müxtəlif meyvə şirələrini xüsusilə qeyd etmişdi (2., s.69).

Xaçmaz rayonunun coğrafi mövqeyi onu Azərbaycanın ən məşhur turizm məkanlarından birinə çevirib. Burada daha çox çimərlik turizmi inkişaf edib. Rayon mərkəzindən çox uzaq olmayan Nabranın adını eşidəndə adamın gözləri önünə birinci olaraq dəniz ilə çimərliklər gəlir. 1960-cı illərdən bəri müxtəlif dövlət müəssisələrinin həmkarlar ittifaqları burada işçiləri üçün istirahət evləri tikməyə başlamışdılar. Hal-hazırda isə Nabran kəndi gözəl təbiəti, qonaqpərvərliyi ilə bərabər, yüksək standartlara cavab verən turizm məkanları ilə tanınır.

Nabrandan 6 km aralıda Tel kəndi yerləşir. Bu kəndin ərazisi ov həvəskarları üçün əla tapıntıdır. Kənddən bir qədər kənarda palçıq vulkanı var. Sakinlərin dediyinə görə, vulkanın palçığı müxtəlif xəstəliklərinin dərmanıdır.

Xaçmaz rayonunun Mədəniyyət və turizm şöbəsinin müdiri Nazim Ağayevin dediyinə görə, rayon ərazisində eyni zamanda 1600-dək insanı qəbul etməyə imkan yaradan 40 turist yerləşdirmə obyekti, 1 üçulduzlu, 3 dördulduzlu hotel fəaliyyətdədir. 2019-cu ildə rayona 19 minədək turist gəlib. Onlar əsasən istirahət-əyləncə və müalicə turizminə üstünlük verənlərdir (4).

Qəbələ rayonu Azərbaycanın şimal-qərbində, Şəki-Zaqatala iqtisadi zonasında, Dağıstan və Gürcüstan ilə sərhəddə yerləşir. Rayon qoz, fındıq və şabalıd bağları ilə məşhurdur. Dağ yamaclarında, dəniz səviyyəsindən 1000 metrdən yüksəklikdə yerləşən tanınmış şabalıd meşələrindəki ağacların hər birinin orta

yaşı 500 ildən artıqdır. Bu ağaclardan bəziləri dövlət tərəfindən qorunan təbii abidələr siyahısına daxil edilib. Respublikanın ən uca zirvəsinə - Bazardüzü dağına (dəniz səviyyəsindən 4466 m yüksəklikdə) gedən alpinist marşrutlarından biri bu rayonun ərazisindən keçir.

Rayonun ərazisində çoxlu qədim tarix, mədəniyyət və memarlıq abidələri var. Əmirli kəndindəki Alban məbədi (IV əsr), Nic kəndindəki Hacı Qərib məscidi və Çotari alban kilsəsi, Həzrə kəndindəki Şeyx Bədrəddin və Şeyx Mənsur türbələri (XV əsr), Şəfili kəndindəki məqbərə (XVII əsr), Həmzəlli Şıxbaba piri (XVI əsr) və digər abidələr Qəbələ rayonunda mədəni turizmin inkişafı üçün mühüm zəmin yaradır (7., s.37).

Rayonda turistlərin yerləşdirilməsi üçün beynəlxalq standartlara cavab verən turizm infrastrukturu vardır. Son zamanlarda rayonda yeni turizm kompleksləri, ən yüksək standartlara cavab verən istirahət mərkəzləri inşa edilir. Bu isə həm əcnəbi, həm də yerli turistlərin Qəbələyə marağını daha da artırır. İstirahətini Qəbələdə keçirmək və rayonla daha yaxından tanış olmaq istəyən insanların sayı hər il artır. Turistlər Qəbələnin ekzotik təbiəti ilə təmasda olmaq, yerli mətbəxin ləziz nümunələrindən dadmaq, müxtəlif mədəniyyət nümunələri ilə tanış olmaq məqsədilə bu gözəl məkana gəlirlər.

Naftalan. Xam nefti ilə tanınır və bölgədəki sağlamlıq turizminin aparıcı aktyorlarından biridir. Müəssisəyə gələnlər yağla yuyulur və bəzi xəstəlikləri yaxşılaşdırırlar. Müəssisədə spa kimi digər üsullarla müalicə ala bilərsiniz (1., s.24).

Qobustan. İngiltərədəki Stonehenge-in Azərbaycandakı versiyası olduğunu deyə bilərik. Əldə edilən tapıntılar tarixə qədərki dövr haqqında çox ətraflı məlumat verir. Mağara və qayalara, məzar daşlarına və yaşayış yerlərindəki xarabalıqlara çəkilən rəsmlər arxeoloji suallara cavab verə bilər (1., s.28).

Masallı rayonu relyefinə və təbiətinə görə Azərbaycanın səfalı və füsunkar guşələrindən biridir. Rayonun bir tərəfi qədim Talış dağları və meşələri ilə, bir tərəfi Xəzər dənizi ilə əhatə olunub. Bütün bunlar bölgədə turizmin inkişafı üçün gözəl zəmin yaradır. Hələ yüz illər öncə ətraf bölgələrdən və uzaq diyarlardan gələn insanlar Masallıda yer altından çıxan qaynar sulardan müalicə məqsədilə istifadə ediblər.

Turizm üçün əlverişli təbii şəraitə malik rayonda beynəlxalq standartlara cavab verən istirahət mərkəzləri, turist yerləşdirmə obyektləri var. Masallı rayon Mədəniyyət və turizm şöbəsinin müdiri Lətifə Mövsümova rayon ərazisində 1400 yerləşdirmə yeri olan 26 turist obyektinin fəaliyyət göstərdiyini bildirdi.

2019-cu ildə rayona 10 minədək turist gəlib ki, onların da 4-5 faizini əcnəbilər təşkil edib.

Şirvan Milli Parkı. 2003-cü ildə rəsmi olaraq qorunan Şirvan Milli Parkı, Xəzər dənizinin yaxınlığında yerləşir. Bakının cənubunda 54.000 hektar ərazini əhatə edir. Milli parkda yarı səhra mənzərələrinə rast gəlmək olar. Ceyran, kirpi, qu quşu və flaminqo kimi heyvanları da yaxından görə bilərsiniz. Palçıq vulkanları parkda da yaygındır. Ən məşhuru Bandovan dağıdır. Avantüristlər üçün parkın şimal hissəsində düşərgə sahələri yaradılıb (3.,s.16).

Azərbaycanın turizm üçün əlverişli olan dilbər guşələrindən biri də İsmayıllı rayonudur. Böyük Qafqazın cənub ətəklərində yerləşən İsmayıllı ərazisində tariximizin qədim dövrlərinin izləri qalmaqdadır. Rayonda müxtəlif sənətkarlıq növləri yüksək inkişaf edib ki, bu da İsmayıllını turistlər üçün maraq obyektinə çevirib.

Rayonun dəniz səviyyəsindən 2500 metr yüksəklikdə yerləşən Lahıc kəndi sənətkarları ilə məşhurdur. XIX əsrin ortalarında Lahıcda 200-dək misgərlik emalatxanası fəaliyyət göstərib. Vaxtilə Lahıc ustalarının yüksək sənətkarlıqla düzəltdikləri odlu və soyuq silahlar əl-əl gəzib. XIX əsrin birinci yarısında Rusiyanın İjevsk silah zavodunda Lahıc ustalarının təcrübəsindən istifadə olunmuşdu. O dövrdə Lahıcda 100-dən artıq sənət növü - misgərlik, dabbaqlıq, çəkməçilik, papaqçılıq, sərraclıq, dəmirçilik, həkkaklıq, qalayçılıq, dulusçuluq, dərzilik və sair peşələr inkişaf tapmışdı (6., s.106).

1980-ci ildən muzey-qoruğa çevrilən Lahıcda həmin illərdən yadigar qalan məhəllə məscidləri, Girdiman qalası qorunan tarixi abidələr siyahısındadır. Saf havası, suları can dərmanı olan dağ kəndi Lahıcda turizm mərkəzinin yaradılması zəruridir (3., s.98). Hər il Lahıca 8 minədək qonaq gəlir ki, onların da 80-90%-i əcnəbilərdir. İrandan, Rusiyadan, Yaponiyadan, İtaliyadan və İspaniyadan respublikamıza təşrif buyuran qonaqar Lahıcda dincəlmək istəyirlər.

Şəki. Bakının qərbində yerləşən, Qafqazın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir və 2500 il əvvələ aid olduğu deyilir. Şəki İpək Yolu üzərində olduğundan əvvəllər ipək və tekstil məhsulları ilə məşhur idi. Bu ənənənin davamını bu gün görə bilərsiniz. Süslü tikmə, sənətkarlıq məhsulları turistlərin diqqətini çəkir. Şəki şəhərini təkcə tekstil deyil, həm də memarlıq tikililəri vacib edir. Səki Xan Sarayı, 18-ci əsrə aid qalalar, məscidlər və hamamlar görülməyə dəyər. (2).

Daşkəsən rayonu Kiçik Qafqazın şimal-şərqində yerləşdiyi və səthi şimala doğru alçalan dağlarla əhatə olunduğu üçün olduqca mənzərəli, qışda qismən azalan, yaz-yay, payız mövsümlərində aşıb-daşan dağ çayları ilə zəngindir.

Rayona xüsusi gözəllik verən yol boyunca uzanan qalın meşələrdə əsasən fıstıq, vələs, palıd, cökə, söyüd, göyrüş, qozqara (qaraağac), töləkə və görməşov ağacları bitir.

Rayonda müalicəvi bitkilər də geniş yayılıb. Onlardan kəklikotu, gülxətimi, qəfli, sarıçiçək, çobanyastığı, boymadərən, boyxoş, andız, qaraçiyələk, qaraçörək, yarpız, daşyarpızı, dəvədabanı, solmazçiçəyi, yasəmən, çəmən, yolotu (qırxbuğum), cincilim qantəpər, şehdərən, dağ bənövşəsi, bənövşə, nərgiz, lilpar, unnuca, gicitkən, qaymaqçiçəyi və s. müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Rayonun gur çeşməli, şəffaf, müalicəvi əhəmiyyətli bulaqları - Yumurtalı bulaq, Narzan bulağı, Turşsu bulağı, Qiblə bulağı, Qayğı bulağı, Böyrək bulağı, İdris bulağı, Seyid bulağı turistlərin ən çox ziyarət etdiyi məkandır (1., s.64).

Astara. İran sərhədinin tam qarşı tərəfindəki şəhərdir. Meşə və dağlarla əhatə olunmuş Astara Azərbaycanın ən gözəl bölgələrindən biridir. Öz kafesi, restoranı və muzeyi var. Muzey yaxınlıqdakı arxeoloji tapıntılara həsr edilmişdir. 2000-dən çox yaşı olduğu iddia edilən insan fiqurları, heyvan heykəlləri, medalyon və daş işi kimi qalıqları görə bilərsiniz. Astara sərhədləri daxilində köhnə məscidlər, bürclər, hamamlar, ziyarətgahlar, dağ kəndləri kimi yerlər də var.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsas marşrutlardan başqa Azərbaycan ərazisində əlavə marşrutlar da var ki, bunlardan da məlum səbəblərdən hələlik istənilən səviyyədə istifadə etmək mümkun deyil. Bu sırada Bakı-Naxçıvan marşrutunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan təbii bulaqları və gölləri ilə ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli imkanlara malikdir. Batabat gölü bu gün turistlərin ən çox diqqətini çəkən yerlərdəndir. Şahbuz şəhəri ərazisində, Naxçıvan şəhərindən 65 km məsafədə, dəniz səviyyəsindən 2445 m hündürlükdə olan bir yer həm də özünün şəfalı suyu ilə tanınır.

Təbiətin gözəl guşələrindən biri olan Batabat yaylağı gül-çiçəkli çəmənlikləri, təbii gölü, sadə və təmiz dağ havası, meşələri, Zorbulaq, Südlübulaq kimi bulaqları və «Narzan» tipli Batabat mineral suları ilə məşhurdur. Batabat yaylağının iqlimi ciyər, ürək, əsəb və s. xəstəliklərin müalicəsi üçün çox münasibdir. Ərazi dərman bitkiləri ilə zəngin olduğundan, həm də təmiz hava hesabına burada gələcəkdə turist bazası və fizioterapiya mərkəzinin yaranması üçün perspektiv var. Batabat yaylağında aparılan tədqiqatlar nəticəsində Mustye mədəniyyətinə, Tunc, İlk Dəmir dövrünə, orta əsrlərə aid abidələr, yaşayış məskənləri, qalalar, ibadətgahlar, qayaüstü rəsmlər, qoç, daş heykəlləri və s. aşkara çıxarılıb (4., s.97).

Daş kitabələr olan qədim Gəmiqaya rəsmləri Naxçıvanda turistləri cəlb edən başqa bir məkandır.

Naxçıvanın Duz dağı da müalicəvi məkan hesab olunur. Burada müasir tipli beşulduzlu hotel tikilib. Duz dağına MDB məkanından, hətta xarici ölkələrdən müalicə olunmaq üçün astma xəstələri gəlirlər.

Bakı .Azərbaycanın paytaxtı Bakı müasir görünüşü ilə sizi qarşılayacaq. Gecə rənglənən Alov Qüllələri şəhərə fərqli bir atmosfer qatır. Bir sənət bölgəsi olaraq Çağdaş İncəsənət Muzeyini nümunə göstərə bilərik. 900-dən çox əsəri ilə müasir mədəniyyətlə maraqlananlara xidmət göstərir. Teze Pazarı da müxtəlif qidaları tapa biləcəyiniz alış-veriş yerlərindən biridir.

İçərişəhər ."İçərişəhər" və "Qala" kimi də tanınan İçərişəhər UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilmişdir. Qorunan binalar arasında köhnə divarlı şəhərin bir hissəsi olan XII əsr Qız Qalası və XIII əsrdə tikilmiş Şirvanşahlar Sarayı yer alır İçərişəhərə yalnız memarlıq binaları üçün deyil, həm də ənənəvi Azərbaycan milli geyimlərini görmək üçün gələ bilərsiniz. Hədiyyə mağazalarında gözəl parçaları da görəcəksiniz.

Abşeron Milli Parkı .783 hektar ərazini əhatə edən Abşeron Milli Parkı vəhşi həyatı yaxından görmək üçün ən yaxşı yerdir. Ceyran, quş, çaqqal və porsuq kimi heyvanları yaxından görmək imkanınız var. Sentyabr ayından sonra gəlməyinizi tövsiyə edirik. (2., s.39).

Nəticə

Azərbaycan turizmin qədim tarixi ənənələri ilə zəngin olan bir ölkədir. Bu gün Azərbaycan dünya mədəniyyətinin ən gözəl incilərini, tarixi arxeoloji abidələri, arxitektura nümunələrini, müxtəlif dini dünyagörüşləri, milli adət-ənənələri və mədəniyyətləri özündə birləşdirən unikal bir turizm ölkəsidir. İstər təbiəti, istər abidələri, istər mədəni irsi, istər insanları, istərsə də müasir istirahət və əyləncə kompleksləri ilə ölkəmiz qabaqcıl turizm ölkələrindən heç nə ilə geri qalmır.

Dağ və qış turizm növləri Azərbaycanda perspektivli sahələrdəndir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının dağlıq ərazilərində turizmdən istifadə imkanları mövcuddur. Ölkə ərazisində dağ və qış turizminin inkişafı istiqamətində atılmış məqsədyönlü addımlar nəticəsində dağların yamacları turizm məkanı kimi inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, bu gün “Şahdağ” Turizm Mərkəzi QSC və “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksi kimi istirahət zonaları məşhur istirahət mərkəzlərinə çevrilib. Həmçinin ölkəmiz zəngin flora və faunası ilə böyük ekoturizm potensialına malikdir. Çünki 11 iqlim tipindən 9-unun müşahidə olunduğu Azərbaycan ərazisi 4100-dən çox müxtəlif bitki çeşidinin vətənidir.

References

1. Asanova I.M., Trofimova R.V., Semukhina E.V. Factors contributing to the development of domestic and foreign tourism in Russia Scientific-methodical electronic journal "Concept" (2015).
2. The flow of tourists to Azerbaijan "Voice" newspaper.
3. State program on tourism development in the Republic of Azerbaijan in 2014-2018
4. International tourism geography. CIS countries and the Baltic / comp. L.M.Gayduk-vich, S.A.Khomich, Ya.I. Anoshko. Minsk: Aversev, 2012.
5. Chen I.J. and Popovich, K. (2003) 'Understanding customer relationship management (CRM): people, process and technology', Business Process Management Journal, Vol. 9, no. 5, pp. 672-688.
6. Clark and others, (1994) The role of loyalty programs in behavioral and affective loyalty, December 2006 Journal of Consumer Marketing 23 (7): 387-396 DOI: 10.1108 / 07363760610712920, Project: Loyalty programs in retail. A efficacy study.

Rəyçi: prof.R.Həsənov

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 18.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/350-353

Умаров Фарход Талатович
Самаркандский государственный институт иностранных языков
магистрант
farxodumarov756@gmail.com

МЕТАФОРА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: *сущность метафоры, пословицы и поговорки, метафора цветообозначения, сходства, отличия, аналоги, перевод*

Последнее время происходит столкновение разных культур и интерес к изучению языка в связи с социально-экономическим развитием стран мира и миграции народов. При этом, цветообозначение, также представляет особый интерес при изучении лексического содержания пословиц и поговорок английского языка. Поэтому целесообразно изучать эту тему с точки зрения лингвистики, с помощью структурно-семантичного анализа фразеологизмов с метафорой цветообозначения.

Исследованием метафоры цветообозначения занимались многие учёные, в том числе и лингвисты многих стран (А.П.Василевич, В.В.Виноградов, А.В.Кунин, В.М.Фрумкина, Б.Берлин, П.Кей и другие), но есть и малоизученные стороны в разных языках мира.

Целью данной статьи является изучение пословиц и поговорок английского языка, имеющих метафору цветообозначения, их сходства, отличия, аналоги и переводы на русский язык.

Для достижения этой цели ставятся следующие задачи:

– изучение сущности метафоры, пословиц и поговорок, имеющих метафору цветообозначения в английском языке;

– определение их сходства, отличия, аналогов или переводов на русский язык.

По мнению И.Р.Гальперина, «Отношение предметно-логического значения и значения контекстуального, основанное на сходстве признаков двух понятий, называется метафорой» (2, с. 125).

Н.Ф.Пелевина отмечает, что «Метафора – это изображение предметов, явлений, ситуаций с помощью слов или словосочетаний, обычно указывающих на другие предметы, явления, ситуации. Основанием для переноса обозначения является внешнее или внутреннее сходство явлений. Действительное, обозначаемое метафоры, называют ее предметом (англ. tenor), языковое воплощение метафоры вместе с её значением называют образом метафоры (vehicle)» (6, с. 58).

Метафора цветообозначения встречается в пословицах и поговорках всех народов, и в том числе, в английском языке.

В.П.Аникин пишет, что «Пословица стала крылатой потому, что в ней есть нечто такое, что позволяет многим признать её своей. И именно этот емкий смысл пословиц делает их трудными для изучения» (1, с. 9).

А.В.Кунин отмечает, что «Пословица всегда является предложением. Она преследует дидактическую цель (поучать, предостерегать и т.п.). В отличие от фразеологических единиц других типов, пословицы часто бывают сложными предложениями. В контексте пословица может выступать в качестве самостоятельного предложения или части сложного предложения» (4, с. 176).

«В английской и американской лингвистической литературе также не проводится четкого разграничения между пословицей и поговоркой. Этим объясняется, почему английские словари пословиц включают также обороты явно не пословичного характера» (4, с. 177).

«К поговоркам относится тот тип устойчивых образований, который принято считать поговорками еще со времен В.И.Даля, т.е. в течение свыше ста лет. Расширенное же толкование этого термина в языкознании малоэффективно. Поговорки, также, как и пословицы, являются предложениями» (4, с. 177).

В.П.Аникин в книге «Русские пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор» дает «отличие поговорки от пословицы сам народ видит в том, что поговорка – это украшение речи – цветок, тогда как пословица – суждение полное, завершенное, зрелое – ягодка: Поговорка цветок, пословица ягодка. Это поэтическое сравнение говорит о том, что народ видел близость пословиц и поговорок» (1, с. 15).

Для пословицы и поговорки характерна устойчивость лексемного состава и неизменяемость порядка лексем, связанная с синтаксической обусловленностью и широким использованием выразительных средств.

Самым известным собирателем русских пословиц и поговорок можно считать В.И.Даля. В собрании Даля более 30 тысяч пословиц, он выделил для своих пословиц 179 тематических рубрик.

Известным собирателем английских пословиц был учёный - биолог Джон Рэй. Проблемам изучения английских пословиц и поговорок также посвящены работы английских и американских лингвистов.

Происхождение английских пословиц и поговорок с метафорой цветообозначения:

1.**Пословицы, пришедшие из жизни.** Они основаны на народной мудрости. Это пример устного народного творчества.

Например: True blue will never stain. - (Настоящий голубой цвет никогда не запятнаешь. Благородство всегда остается благородством). Придорожная пыль небо не коптит.

2.Пословицы, пришедшие из Библии и священного писания.

Например: The devil is not so black as he is painted. - Не так страшен чёрт, как его малюют

3.Заимствованные пословицы и поговорки.

Например, Speech is silver but silence is gold. - Слово – серебро, молчание – золото. Эта пословица заимствована из немецкого языка.

Значение пословицы и поговорки с метафорой цветообозначения может быть как полностью, так и частично переосмысленным. Есть и пословицы с двумя метафорическими компонентами:

например, Speech is silver but silence is gold - С*лово – серебро, молчание – золото*.

Наряду с пословицами с константной зависимостью компонентов существуют, имеющие варианты.

Например, лексические варианты: Every cloud has a silver lining - *Нет худа без добра;*

Как показывают эти примеры, в пословицах возможна замена различных знаменательных слов знаменательными же, относящимися к одной и той же части речи, а также в редких случаях знаменательных незнаменательными.

Лексико-грамматические варианты:

Например: It is a small flock that has not a black sheep (= There is a black sheep in every flock) - В *семье не без урода*.

По мнению А.В.Кунина, «приведенные группы исчерпывают все основные типы вариантов английских пословиц, причем лексические варианты являются наиболее распространенными» (4, с. 182).

Также, английские пословицы имеющие метафоры цветообозначения разнообразны по своему содержанию и охватывают все стороны жизни английского народа. Надо сказать, что тематика пословиц буквально безгранична. Изучая пословицы и поговорки с метафорой цветообозначения мы выбрали более 20 значимых и интересных, и разделили их по значению семи тем для анализа, перевода:

1.Человек и его нравственные качества

All are not merry that dance lightly. - (Не всяк весел, кто резво пляшет. Не всяк весел, кто поет). Больше те люди шутят, у которых сердце ноет.

Every bean has its black. – (Нет людей без недостатков; у всего есть оборотная сторона). И на солнце есть пятна.

Speech is silver but silence is gold. – Слово – серебро, молчание – золото.

2.Человек, его дом и семья

That's a horse of another colour. – (Это лошадь другой масти). Это совсем другое дело. Вот это уже из другой оперы.

Every dark cloud has a silver lining. – (Всякое темное облако серебром оторочено). Нет худа без добра.

Every white has its black, and every sweet its sour. – (У всякого белого есть свое черное, а у всякого сладкого – своя горечь). Нет сладкого без горького. Нет розы без шипов.

No man loves his fetters, be they made of gold. – (Больной и золотой кровати не рад). Оковы никто не любит, будь они хоть из золота. Золотая клетка соловью не потеха.

3.Труд и мастерство

Many hands make light work. – (Когда рук много, работа спорится). Берись дружно, не будет грузно. Дружно – не грузно, а врозь – хоть брось.

To come off with flying colours. - Покинуть (поле боя) победоносно, с честью развевающимися знаменами. (Т.е. Добиться решительной победы или успеха).

4.Пороки и отрицательные качества

The darkest hour is that before the dawn. – (Самое темное время суток – перед рассветом). Т.е. Самое плохое подчас оказывается прелюдией к улучшению.

The darkest place is under the candlestick. – (Самое темное место – под свечкой). Умен, умен, а у себя под носом не видит. За семь верст комара искали, а комар на носу.

The devil is not so black as he is painted. - Не так страшен чёрт, как его малюют.

The pot calls the kettle black. – (Горшок называет котелок черным (хотя сам не белее). Горшок над котлом смеется, а оба черны). Не смейся горох, не лучше бобов. Не смейся квас, не лучше нас. Чья бы корова мычала, а твоя бы молчала.

To make (to turn) the air blue. Ругаться на чем свет стоит.

Two blacks do not make a white. - Чужим грехом своего не искупишь. Отплата злом за зло добра не делает. Злом зла не поправишь.

You cannot wash charcoal white. – (Уголь добела не отмоешь. Черного кобеля не отмоешь добела). Дурака учить - в решете воду носить. Черную душу и мылом не отмоешь. Горбатого могила исправит.

5.Пословица о друзьях и дружбе

A hedge between keeps friendship green. – (Когда между друзьями изгородь, то и дружба дольше). Соблюдение границ в отношениях способствует продолжительной дружбе.

6.О богатстве, о деньгах

A heavy purse makes a light heart. – (От туго набитого кошелька на сердце легко). Есть чем звякнуть, так можно и крякнуть.

A light purse is a heavy curse. – (Легкий кошелек – тяжелое проклятие). Хуже всех бед, когда денег нет.

A light purse makes a heavy heart. – (Когда кошелек легок — на душе тяжело). Хлеба ни куска, так и в горле тоска

To angle with a silver hook. – (Смысл: действовать подкупом. Удить серебряным (золотым) крючком. Золотой молоток и железные ворота прокует). Деньги все двери открывают.

To be born with a silver spoon in one's mouth. – (Родиться с серебряной ложкой во рту). Родиться в рубашке (сорочке).

Таким образом, можно сказать, что в английских пословицах и поговорках с метафорой цветообозначения обобщен, сконцентрирован жизненный опыт народа, система ценностных ориентаций и предпочтений, важные свойства национального характера, менталитета. Они учат бережливости, трудолюбию, многие из них содержат положительную оценку.

Как видно из приведённых английских пословиц многие из них полностью совпадают с русскими. Это говорит о том, что английские пословицы и поговорки метафорой цветообозначения интернациональны. Отличие состоит в том, что в этих странах разные культурно-исторические и бытовые особенности.

Если сравнить перевод английских пословиц и поговорок с метафорой цветообозначения с русскими, мы увидим, что многие из них они совпадают по смыслу и по содержанию. Они такие же краткие по форме и благозвучные, как и русские пословицы.

При переводе английских пословиц и поговорок с метафорой цветообозначения надо, во-первых, учитывать особенности того или иного языка, во-вторых, переводить адекватно, т.е. сохраняя смысл и форму, что есть очень трудно, а иногда невозможно.

В ходе изучения, анализа и перевода мы выяснили, что большинство английских пословиц и поговорок с метафорой цветообозначения имеют русский эквивалент. Смысл не меняется. Таких русских эквивалентов можно подобрать не один, а несколько, где может быть изменено только одно или несколько слов.

Таким образом, при отборе русских соответствий английским пословицам и поговоркам с метафорой цветообозначения обязательным является совпадение одного из главного значений. Важно помнить, что они складывались в разных исторических условиях, и для выражения одной и той же мысли часто использовали разные образы, которые отражают различный социальный уклад и быт двух народов и часто не являются эквивалентами.

В ходе исследования изучая английские пословицы и поговорки с метафорой цветообозначения мы пришли к следующим выводам:

1. Английские пословицы и поговорки с метафорой цветообозначения, как и русские, многозначны. Через конкретные образы подразумеваются различные ситуации.

2. Они не сочинялись кем-то намеренно, а возникали естественным путем, в результате наблюдений за семейной, общественной жизнью, трудом и бытом нации, в целом из жизненного опыта

3. У наших народов одни и те же нравственные ценности. Восхваляются ум, честность, труд, мастерство; осуждаются лень, упрямство, глупость, тупость и другие отрицательные качества человека.

4. Народная мудрость ярко проявляется в пословицах и поговорках, поэтому изучение пословиц и поговорок с метафорой цветообозначения английского языка способствует не только знанию языка, но и лучшему пониманию образа жизни, мысли и характера народа.

5. Пословицы и поговорки разных народов выражают суждения, свойственные всем народам, но у каждого народа они выражаются по-своему, с учетом этнических особенностей, обычаев, и исторического прошлого. Общими для всех народов оказываются идеи добра, роль труда и знаний, уважение к хорошим человеческим качествам: честности, трудолюбию, скромности, осуждение злобы и жадности, глупости и лени.

6. Пословицы и поговорки английского языка с метафорой цветообозначения довольно-таки трудны для перевода на русский язык, поэтому главной задачей остаётся понять содержание пословиц и поговорок, прежде чем подобрать адекватный способ их перевода.

В заключение хотим сказать, в ходе изучение метафоры цветообозначения в английском языке важное место занимает душа английского народа, а также философия, отражающи их жизнь в сквозь английские пословицы и поговорки. Так как, пословицы и поговорки с метафорой цветообозначения украшают нашу речь, делают её яркой и эмоциональной, целесообразно их изучать в разных языках мира.

References

1. Anikin V.P. Russian proverbs, sayings, riddles and children's folklore. Moscow: Enlightenment Publishing House, 1957.- 240 p.
2. Halperin I.R. Essays on the stylistics of the English language. Moscow: Publishing House of Literature in Foreign Languages, 1958, 460 p.
3. Dal V.I. Proverbs of the Russian people. Collection in two volumes. Moscow: Fiction, 1989.
4. Kunin A.V. Course of phraseology of modern English: Textbook. for universities and foreign language faculties, 2nd updated edition, M, Higher education Dubna, Phoenix Publishing Center, 1996, 381 p.
5. Kunin A.V. English-Russian phraseological dictionary. Moscow: Russian Language Publishing House, 1984, 944 p.
6. Polevina N.F. Stylistic analysis of the artistic text. Textbook. L: Enlightenment, 1980, 272 p.
7. Kuzmin S.S., N.L. Shadrin N.L. Russian-English dictionary of proverbs and sayings. Moscow: Russian Language, 1989.
8. Stefanovich G.A. English in proverbs and sayings. Moscow: Enlightenment, 1987.
9. Stefanovich G.A., Shvydkaya L.I. English in proverbs and sayings. M: Enlightenment, 2008.
10. http://www.lexico.ru/list/english-proverb/

Göndərilib: 17.05.2021 Qəbul edilib: 18.05.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/354-357

Zivər Etibar qızı Aslanlı
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
zivaraslanli@gmail.com

İNTERNET ASILILIĞININ FORMA VƏ NÖVLƏRİ, MEYDANA GƏLMƏ SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: *internet, internet asılılığı, asılılıq, internet asılılığının səbəbləri, internet asılılığının formaları*

Forms and types of internet addiction, causes of occurrence

Summary

Although the rapid development of technology and the Internet has made our lives easier in many ways, it has brought with it a number of problems. One of them is internet addiction, which is a type of behavioral addiction. This type of addiction, especially among young people, has become so dangerous that it is now considered one of the most pressing problems in the world. Internet addiction is not included in the Diagnostic and Statistical Handbook of Mental Disorders, called DSM-IV, published by the American Psychiatric Association in 1994. It was assessed within the substance dependence. Internet-related behavioral disorders are called Internet addiction, pathological Internet use, and Internet addiction. Researchers consider this dependence to be a pulse-control disease. Problems with Internet use were first highlighted in 1999 by Goldberg as an Internet use disorder. Griffiths described this dependence as a subgroup of behavioral dependencies.

Key words: *internet, internet addiction, addiction, causes of internet addiction, forms of internet addiction*

Giriş

Texnologiya və internetin sürətli inkişafı həyatımızı bir çox mənada asanlaşdırsa da özü ilə bərabər bir sıra problemlər də gətirdi. Bunlardan biri də davranış asılılığının bir növü olan internet asılılığıdır. Xüsusilə gənclərin əziyyət çəkdiyi bu asılılıq növü o qədər təhlükəli vəziyyətə gəlib çıxıb ki, hazırda dünyanın ən aktual problemlərindən hesab olunur. 1994-cü ildə Amerika Psixiatriya Birliyi tərəfindən nəşr olunan DSM-IV adlandırılan Zehni Pozğunluqların Diaqnostik və Statistik Əl Kitabına internet asılılığı xəstəlik olaraq daxil edilməyib. O, maddə asılılığının daxilində qiymətləndirilib. İnternetlə əlaqəli davranış pozğunluqları internet asılılığı, internetin patoloji istifadəsi və internet alüdəçiliyi adlanır. Tədqiqatçılar bu asılılığı impuls-nəzarət xəstəliyi kimi qəbul edirlər. İnternet istifadəsi ilə əlaqəli problemlər ilk dəfə 1999-cu ildə Goldberq tərəfindən internet istifadəsi pozğunluğu adı altında vurğulandı. Griffiths isə bu asılılığı davranış asılılıqlarının alt qrupu olaraq dəyərləndirdi.

İnternet asılılığı dedikdə internetdən istifadə etmək istəyini dayandıra bilməmək, internet istifadəsi zamanı zaman anlayışını itirmək, real həyatdan uzaqlaşaraq özünə virtual bir dünya yaratmaq, internetdən uzaq olan zaman aqresiya və narahatlıq hiss etmək başa düşülür. Ağıllı telefonlar vasitəsilə internetdən asılılıq "nomofobiya", yəni telefonsuz qalma qorxusuna gətirib çıxarır. Onlar internetə girişi kompyuterlərlə müqayisədə daha rahat və əlçatan edir. İnsanlara harada olmasından asılı olmayaraq internetə çıxış imkanı yaradır. Bu da bir çox insanın yemək yeyərkən, tualetdən istifadə edərkən, hətta vanna qəbul edərkən belə internetdən ayrılmamalarına səbəb olur. Gənclərin internet asılılığına həmyaşıd münasibətləri, sosial, iqtisadi, mədəni və psixoloji amillər təsir göstərə bilir. İnternet asılılığının yaş bölgüsünə diqqətlə baxdıqda aydın görmək olur ki, 2000 və sonrakı illərdə doğulmuş şəxsləri əhatə edir.

İnternet asılılığında ilk internetdən istifadə yaşı, ilk mobil telefonun alındığı yaş, internetdə keçirilən vaxtın müddəti və tezliyi, internetdən istifadənin məqsədləri (təhsil, oyun, məlumat axtarışı, sosial şəbəkə istifadəsi, alış-veriş, film izləmək, musiqi dinləmək, ünsiyyət qurmaq və s.), internet istifadəsinin əhval-ruhiyyəyə təsiri risk faktorlarında vacib məqamlardandır. Ümumiyyətlə, psixoloqlar mobil telefon, kompyuter, hətta televizor da daxil olmaqla gündə 2 saatdan artıq ekran vaxtını tövsiyyə etmirlər. Bir çox insan interneti iş və təhsil həyatının normal bir hissəsi kimi istifadə etdiyindən internetdən artıq istifadəni kompyuter qarşısında keçirilən vaxtla aydınlaşdırmaq çətindir. Çünki bəzi insanların işi internet vasitəsi ilə aparılır, tələbələr təhsillərini xüsusilə pandemiya dövründə internet vasitəsi ilə alır. İnternet insanlara olmaq istədikləri insan olmaq imkanı təqdim etdiyindən insanla həqiqi sosial mühit arasında boşluq yaradır. Bunda çox vaxt valideynlər günahkar olurlar. Onlar erkən yaşlardan uşaqlarının nadinclik etməməsi üçün əllərinə planşet və ya mobil cihazlar verir, uşaqlarda vaxtlarını internetdə keçirmək vərdişi yaradırlar. Bu da gələcəkdə internet asılılığına münbit zəmin yaradır. Ümumiyyətlə, internetdən istifadəni 3 yerə bölmək olar :

- Sağlam formada internetdən istifadə;
- Riskli formada internetdən istifadə ;
- Patoloji internet istifadəsi, yəni internet asılılığı.

İnternetdən sağlam istifadə dedikdə təxminən gündə 2-3 saat internet istifadəsi başa düşülür. Sağlam istifadədə fərdlər internetin göstərdiyi bütün pozitiv xidmətlərdən yararlanır, ondan yalnız həyatını asanlaşdırmaq üçün istifadə edir. Riskli formada internetdən istifadə asılılığa gedən yoldur. Belə insanlar internetdən riskli zaman çərçivəsində istifadə edirlər və virtual dünyaya bağlıdırlar. Lakin hələ də öz üzərlərindəki nəzarətlərini tam itirməyiblər. Lazım gəldikdə internetdən istifadəni dayandırmağı bacarırlar. Patoloji internet istifadəsi isə artıq asılılıq halıdır. Alüdəçi şəxs özünə qarşı nəzarəti tamamilə itirir. Virtual dünyanı real həyatdan daha üstün tutmağa başlayır. İnternetə istifadədə iradəsizlik göstərir.

Xorvatiya, Finlandiya və Polşadakı 1078 gənc arasında keçirilən tədqiqata nəzər salaq. Onlardan 534 oğlan və 525 qız təsadüfi seçmə metodu vasitəsi ilə seçilib. Bu tədqiqatda yeniyetmələr anonim bir anket dolduraraq yaşı, cinsi, ölkəsi və internetdən istifadə səbəbi barədə suallara cavab verdi. Toplanan məlumatlar tədqiqatçılar tərəfindən analiz edildi. Nəticəyə əsasən respondentlərin 905 nəfəri, yəni 84 faizi internetdən əyləncə məqsədilə istifadə edir. Oğlanlara nisbətdə qızlar daha çox interneti müsbət sferada, yeni iş və ya dərs üçün istifadə edir. İş və dərs üçün internetdən ən çox Polşa gəncləri (296 nəfərdən 71-i), daha sonra Xorvatiya gənləri (486 nəfərdən 78-i), ən sonda isə Finlandiya gəncləri (296 nəfərdən 24-ü) istifadə edir. Bu araşdırmaya görə ən çox internet asılılığı riski 15-16 yaş arasında, ən az asılılıq riski isə 11-12 yaş aralığında olanlardadır. 17 yaşından yuxarı gənclər (237 nəfərdən 91-i) isə interneti daha çox dərs və iş üçün istifadə edirlər. Burdan o nəticəyə gəlirik ki, internet asılılığı ilə yaş qrupu arasında müsbət əlaqə mövcuddur. (2)

Səhiyyə İnstituna görə internet asılılığının ən böyük səbəbi beynin mükafatlandırıcı təbiətidir. Bəs beynin mükafat mərkəzi nədir ? Necə olur ki, ən sevdiyimiz yeməyi doyduqdan sonra belə yemək istəyirik ? Necə olur ki, internetdən istifadəni və ya digər asılılıqları dayandırmaq istəsək belə özümüzə nəzarət edə bilmirik ? Çünki beynimizin mükafat mexanizmi qeyri-iradi formada fəaliyyət göstərir. Asılılıqdan xilas olmaq üçün beynimizin bu mexanizminin necə işlədiyini anlamaq vacibdir. Bu mərkəz zövq və motivasiya sisteminin əsası hesab olunur. Beynimizdəki mükafat mərkəzi mozalimbik yolun bir hissəsidir. Ona dopamin yolu da deyilir. Dopamin dedikdə insan bədənində təbii yollarla meydana gələn və bədəndəki siqnalları beyinə ötürən maddə nəzərdə tutulur. O, hormon tənzimlənməsində mühim rol oynayır. Dopamin vasitəsi ilə ötürülən siqnallar insanların yaşamaq, yemək, çoxalmaq kimi fəaliyyətlərində zövq almasını təmin edir. Bu yol beynin yaddaş davranışlarını idarə edən bölgə ilə sıx bağlıdır ki, bu da sizə zövq verən fəaliyyətləri unutmamağınız və təkrarlamağınız üçün şərait yaradır. Normal zamanlarda beyin sabit səviyyədə dopamin istehsal edir və dopamin reseptorlarının sadecə bir qismi fəaliyyətdə olur. Asılılıq yaradan maddələr və davranışlar dopamin istehsalını artırır, lakin bu hal uzun müddət davam etdikdə neyronlar zədələnir və dopamin istehsalı azalmağa başlayır. Bu da alüdəçi şəxsləri nəinki yaxşı, hətta normal hiss etmək üçün belə asılı olduqları hərəkətləri artırmağa məcbur edir. Həyat üçün çox vacib olan bu proses həm də asılılıqların yaranmasının ən böyük səbəbkarıdır. İnsanların yanlış olduğunu bilə-bilə bir hərəkəti davamlı olaraq təkrarlamasının səbəbi bu zövq hissi qarşısındakı iradəsizlik və nəzarətsizlikdir. Xüsusilə depresiya, sosial problemlər, maddi çətinliklər və başqa neqativ hisslər zamanı müalicə olunmuş asılılıqlar belə təkrarlana bilir, çünki beyin özünü yaşamağa motivasiya etmək üçün çıxış yolunu bu cür tapır. Hər hansısa bir insan internetdən normal dərəcədə istifadə edə bilər, lakin sonradan narahatlıq, depressiya, məmnunsuzluq kimi xoşagəlməz hisslər onda asılılıq yaranmasına səbəb ola bilər.

Asılılıq bir beyin xəstəliyi kimi qəbul edilir, çünki maddələr və davranışlar beyinin quruluşunu və işini dəyişdirir. Məhz bu dəyişikliklərin uzunmüddətli olması asılılığa gətirib çıxaran əsas amildir. Beyinin mükafata olan ehtiyacı davranışlara, davranışlar da yenidən beyinə təsir göstərir. Araşdırmalar maddə asılılıqları kimi davranış asılılıqlarının da beynin mükafat mərkəzinə təsirini sübüt edib. Asılılıq yaradan davranışlar beyindəki dopamin ifrazı ilə birbaşa əlaqəlidir. (3)

Tədqiqatçılar virtual həyata bu dərəcədə asılılığın səbəbini real həyatın neqativ tərəflərində görürlər. Bu səbəbdən internet asılılığını anlamaq üçün asılılığın yaranmasına səbəb olan amilləri anlamaq vacibdir. Məsələn, real tanışları ilə problem yaşayan insanlar internetdən yeni insanlar tanımaq məqsədi ilə istifadə edirlər. Gündəlik fəaliyyəti maraqsız və cansıxıcı olan insanlar online oyunlar vasitəsi ilə həyatlarına maraq qatmağa çalışır. Fiziki görünüşünü bəyənməyən şəxslər başqa birinin görünüşündən istifadə edərək virtual həyatda mövcud ola bilir. Tənhalıqdan əziyyət çəkən və ya sosiallaşmağa vaxt tapmayan şəxslər üçün internet ən ideal ünsiyyət vasitəsidir. Real həyatda məhdud azadlığa sahib olan şəxslər internetdə tam azad ola bilirlər. Əgər tez-tez internetdən istifadə edirsinizsə, Youtubedə videolara baxmağı, sosial şəbəkələrdə paylaşım etməyi sevirsinizsə, ənənəvi alış-veriş yerinə online alış-verişə üstünlük verirsinizsə bu hələ internetdən asılı olduğunuz mənasına gəlmir. Sözsüz ki, internetin avantajlarından faydalanmaq müasir

cəmiyyətdə hər bir fərd üçün normal hesab olunur. İnternetdən asılı olma halı internetdən istifadədə nəzarəti itirmək və dayandırmaq istədi.kdə belə istifadənin qarşısını ala bilməməkdir.

Əslində internetin özü asılılıq yaratmır, lakin təklif etdiyi xidmətlər asılılıq yaradacaq qədər cazibədardır. Fikrimcə virtual qumar asılılığı və online alış-veriş asılılığı davranış asılılıqlarının digər növlərinin internet üzərindən həyata keçirilməsidir. Ümumilikdə internet asılılığını isə üç əsas növə bölmək olar:

1. Sosial şəbəkələrə qarşı yaranan asılılıq;
2. Online oyunlara qarşı yaranan asılılıq;
3. Məlumat və məzmun asılılığı

Sosial şəbəkələrdən bu gün ən populyar ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. İnsanlar gündəlik həyatlarında eyni mühitdə ola bilmədikləri insanlarla sosial media mühitində birlikdə ola bilirlər. Araşdırmalar göstərir ki, gənclərin internetdə ən çox istifadə etdiyi xidmətlərdən biri məhz sosial şəbəkələrdir. Onlar yalnız internet vasitəsi ilə işləyən tətbiqlər olduqlarından internetdən müstəqil var ola bilməzlər. Sosial şəbəkələr haqqında bir çox ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflər mövcuddur. Onları ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, sosial şəbəkələr insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələr yaradan, hər kəsə öz şəxsi profilini və ünsiyyət qurmaq istədiyi dostlarının siyahısını yaratmağa imkan verən, maraq göstərdiyin məzmunların qarşına çıxmasını dəstəkləyən alqoritmlər toplusudur. O, həm də başqalarının fəaliyyətini müşahidə etməyə və şərh bildirməyə şərait yaradır.

Online oyun asılılığı gənclərin internet asılılığının ən geniş yayılmış növlərindəndir. Bu gün hara baxsaq ətrafda başını mobil telefondan qaldıra bilməyən insanlarla rastlaşırıq. Texnologiyanın inkişafının həyatımızda dəyişdirdiyi şeylərdən biri də oyun oynamaq vərdişlərimizdir. Amerika Tibb Assosiasiyasının hesablamalarına görə gənclərin 90 faizi internetdə rəqəmsal oyun oynayır və onlardan 15 faizi bu oyunlara alüdədir. Bu gün dünyada oyun bazarının böyüklüyünün 110 milyard dollar olduğu təxmin edilir. Online oyun asılılığı dedikdə kompyuter, oyun konsunlları, mobil cihazlar kimi texnologiyalarla internet vasitəsilə oynanılan oyunlara həddindən artıq vaxt sərf etmək və oynamaq istəyini dayandıra bilməmək başa düşülür. Kompyuter oyunlarının ortaya çıxması 1950-ci illərdə kompyuterlərin ilkin istifadəsi ilə bağlıdır. Daha sonra oyun konsulları vasitəsi ilə populyarlaşan bu oyunlar internetin yaranması və sürətlə yayılması ilə geniş vüsət aldı. Bu asılılıq hər yaşdan insanlar arasında mövcud olsa da xüsusilə gənclərin bütün həyatını işğal etməyə başlayıb. Rəqəmsal oyunların gənclərə təklif etdiyi cazibədar mühit, yaradılan təxəyyül məhsulu əyləncəli dünya, real həyatda edə bilmədiyi hərəkətləri etmə və seçə bilmədiyi hər şeyi seçmə imkanı onlara oyunların möcüzəli dünyasına alüdə olmaqları üçün təkan verir. Əslində, sağlam həyata sahib olan gənclərin bu tip oyunları oynamasının müsbət məqamları mövcuddur. Çünki bu tip oyunlar onların emosional cəhətdən rahatlamalarını təmin edir və zehni bacarıqlarını inkişaf etdirir. Lakin sosial bacarıqları, iradəsi və psixologiyası zəif olan gənclərdə bu rəqəmsal dünyaya asılılıq yaranır, onu real dünyadan üstün tutma halları müşahidə olunur.

İnternet asılılığının növlərindən biri də məzmun asılılığıdır. Bu asılılığa məlumat asılılığı da demək olar. Belə şəxslər yeni məlumat əldə etməyə qarşı qarşısını ala bilmədikləri bir ehtiyac hiss edirlər. Bütün günlərini internetdə müxtəlif saytlarda gəzərək keçirir və həddindən artıq məlumat yüklənməsinə məruz qalırlar. Bu da beynin məhsuldarlığını itirməsinə səbəb olur. Əgər saatlarla Youtube-də videolar izləyirsinizsə, sosial şəbəkələrdə kim, harada, nə edib bilmək istəyirsinizsə, hər an gündəmdə nəyisə qaçirmaqdan qorxursunuzsa deməli, sizdə məzmun asılılığı ya var, ya da olma riski yüksəkdir. İnternet elə bir məcradır ki, daim məzmun istehsal edir və heç kim ondan kənarda qalmaq istəmir. Nəticədə biz də hər gün onlarla, bəlkə də yüzlərlə məzmun istehlak edirik. Bu istehlakı dayandırdığımız zaman telefonumuza gələn bildirişlər bizi yenidən internetə bağlanmağa vadar edir. Özümüzü həddindən artıq lazımlı, lazımsız hər cür məlumatla yükləməyimiz diqqətimizi doydurur, enerjimizi və vaxtımızı xərcləyir. Bu da real həyatda verimli fəaliyyət göstərməyimiz qarçısındakı ən böyük maneədir. Məzmun alüdəçiliyi internet asılılığının elə bir növüdür ki, alüdə olan insanlar həyat axarkən sadecə izləməklə kifayətlənirlər.

Gənclərdə internet asılılığının yaranmasında ailə münasibətləri və həmyaşıd münasibətləri mühim əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar sosial varlıqlar olduqları üçün ətraflarındakı insanlarla, xüsusilə də ailə və həmyaşıdları ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Həssas demoqrafik qrup hesab olunan gənclərin bu münasibətlərdən daha çox təsirləndiyini demək olar. Ailə münasibətləri onların sosial həyatlarını təmin etməkdə aparıcı rol oynayır. Valideynlərin övladlarına münasibəti onların cəmiyyətə uyğunlaşma qabiliyyətini müəyyənləşdirir. Ailədəki çatışmazlıq, gərginliyin olması, ailənin intizam metodları, boşanma hallarının baş verməsi, sosial və mənəvi dəstəyin olmaması, valideynlərin tərbiyə tərzi və davranış nümunələri, ailədaxili şiddətin varlığı, ailə fərdləri arsındakı soyuqluq və sevgisizlik hər növ asılılıq üçün ideal bir mühit yaradan faktordur. Ailə münasibətləri möhkəm olmaması gənclərin özünə inamına və həyata qarşı münasibətinə kəskin mənfi təsir göstərir.

Valideyn nəzarəti də asılılıq mövzusunda önəmli mövqedədir. Mənsub olduqları həssas demoqrafik qrup səbəbiylə gənclər valideyn nəzarəti olmadıqda deviant davranışlara meyilli ola bilirlər. Lakin bu nəzarət qayğı, sevgi və anlayışla əhatə olunmalıdır. Əks təqdirdə bu nəzarət effektivliyini itirər və münaqişələrə səbəb olaraq vəziyyəti daha da pisləşdirə bilər. Gənclik həyatın ən vacib dönüş nöqtələrindən biridir. İnternet belə gənclərə reallıqda bacarmadıqları ünsiyyət fəaliyyətini həyata keçirmək üçün geniş imkan və əlverişli zəmin yaradır. Onlara öz arzu etdikləri formada mövcud olmaq şansı verir. Özü haqda verdiyi məlumatın doğruluğunu qarşısındakının yoxlaya bilməməsi bu asılılıqda daha da təkanverici rol oynayır. Real həyatda düşüncələrini dilə gətirməkdən çəkinən, utancaq xarakterə sahib, özünə inamı aşağı olan və cəmiyyətin qınağından qorxan gənclər özlərini ifadə etmək üçün internetin möcüzəli, azad və rahat dünyasına üstünlük verirlər.

Nəticə

Qeyd edildiyi kimi sosial bacarıqları zəif formalaşmış gənclər virtual dünyaya və internet asılılığına daha çox meyilli olurlar. Belə gənclər dostlarını da öz xüsusiyyətlərinə bənzər keyfiyyətlərə görə seçdikləri üçün hətta dostluqları belə virtual dünyada qurmağa üstünlük verirlər. Digər internet alüdəçilərində özlərinə bir oxşarlıq və doğmalıq tapırlar. Bu oxşarlıq zərərli nəticələrə, həmin gənclərin virtual dünyaya daha çox bağlanmasına və özlərini real dünyadan tamamilə təcrid etməsinə səbəb olur.

Bütün bunları birləşdirsək deyə bilərik ki, gənclərin internet asılılığının əsas səbəbi ailə, həmyaşıd münasibətləri, sosial bacarıqsızlıq və başqa faktorlar nəticəsində real həyatdan soyumaq və buradakı problemlərindən qaçmaq məqsədi ilə virtual dünyaya sığınmaqdır. İnternetin möcüzəli dünyası gəncləri real həyatdan daha çox xoşbəxt edirsə internet asılılığının yaranması qaçınılmazdır.

References

1. Aliguluyev R.M., Mahmudov R.Sh., Problems of information dependence and ways to combat them, Express-information, Information Society series, Baku "Information Technologies" publishing house, 2009
2. Silvana Karacic, Journal of Public Health, Cesta domovincke zahvalnosti 1, Arbanija 21224
3. https://www.addictioncenter.com/addiction/how-addiction-affects-the-family/
4.https://books.google.az/books?hl=en&lr=&id=CD5FBAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=internet+addiction+facts&ots=SKFh0GMImx&sig=UxPhd7GsaYzG1tAAHPdtks
5. https://www.webology.org/abstract.php?id=277
6. https://www.ingentaconnect.com/content/ben/cpd/2014/00000020/00000025/art00006

Rəyçi : prof.M.İlyasov

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 18.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/358-361

Fidan Bağır qızı Əliyeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistratura
fidan.aliyeva9696@gmail.com

RİSK QRUPLARININ SOSİAL ADAPTASIYASININ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

Açar sözlər: *Risk qrupu, Transformasiya, sosial adaptasiya, sosial təbəqələşmə, demoqrafik göstəricilər*

Azerbaijan's experience of social adaptation of risk groups

Summary

Individuals at risk are determined by the theoretical, as well as the need for a socio-philosophical understanding of a person's position in the modern system of social relations, the analysis of social adaptation models and strategies, primarily by the objective needs of development. It is necessary to give priority to a person's problems, his physical and mental health, especially against the background of the constant socio-economic changes of recent decades. At the same time, it should be taken into account that the transformation processes carried out in our country, deep socio-economic transformations strengthen the social stratification of society, change the usual social structure, aggravate the existing situation and bring it to new forms. These negative components of the transformation period are particularly acute in relation to those at risk.

Key words: *Risk group, Transformation, social adaptation, social stratification, demographic indicators*

Giriş

Risk altındakı fərdlər nəzəri, eləcə də insanın müasir sosial münasibətlər sistemindəki mövqeyinin sosial-fəlsəfi bir şəkildə başa düşülməsi, sosial adaptasiya modellərinin və strategiyalarının təhlili, ilk növbədə inkişafın obyektiv ehtiyacları ilə müəyyən edilir. Xüsusilə son onilliklərdə davamlı sosial-iqtisadi dəyişikliklər fonunda bir insanın problemlərinə, fiziki və zehni sağlamlığına üstünlük vermək lazımdır.

Eyni zamanda, nəzərə alınmalıdır ki, ölkəmizdə aparılan transformasiya prosesləri, dərin sosial-iqtisadi transformasiyalar cəmiyyətin sosial təbəqələşməsini gücləndirir, adi ictimai quruluşu dəyişdirir, mövcud vəziyyəti ağırlaşdırır və yeni formalara gətirir. Transformasiya dövrünün bu mənfi komponentləri, risk altındakılara nisbətən xüsusilə kəskindir.

Ölkəmizdə çox sayda riskli insanın olması bu məsələyə daha həssas yanaşmağın lazım olduğunu göstərir. Əmək bazarındakı ən əlverişsiz qruplardan biri olan risk qrupuna daxil olan insanların məşğulluğu, həmrəylik və işsizliyin yüksək sosial xərcləri baxımından da vacibdir.

Hər kəsin edə biləcəyi şeylər olduğu vurğulanmalı və bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq bunları inkişaf etdirməyə çalışarkən, fiziki və ya zehni maneəli olsa da, risk altında olanlara uyğun təhsil verilməlidir.

Hər kəs özünə dəyər verdiyini hiss etmək istəyir. Buna görə özünü hər şeydən üstün hiss etməlidir. Volter pul qazanmağın vacibliyini vurğulayır: "İş bizi üç əsas şərdən xilas edir: məhrumiyyət, pis vərdişlər və yoxsulluq." Risk altına düşənlər, karyeralarını davam etdirdikləri və başqalarına ehtiyac duymadan insan ləyaqətinə və dəyərinə layiq bir həyat sürmələrini təmin edəcək bir işçi qüvvəsinə girdikləri üçün həyatları boyunca bir çox problemlə qarşılaşırlar.

Bu gün müxtəlif təşkilatların təsiri altındakı risk qrupuna girən insanlar və işçi qüvvəsi prosesində iştirakı kimi mövzular daha sıx müzakirələrə səbəb oldu və bu mövzuda bir çox layihə hazırlandı.

Risk altındakı insanların iş həyatında yerlərini tapmalarını, kütlələrdən təcrid olunmamasını və risk altında olanların özlərini cəmiyyətin bir hissəsi kimi görmələrini təmin edir.

Bununla birlikdə, bu insanlar iş həyatında məhdudiyyətlərini aşan müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu problemlərdən biri də "bir işə sahib olmaqdır". Burada əsas sual məhdud əmək kimi təqdim olunan əməyin işçiyə necə daxil olmasıdır.

Risk qrupundakı nüfuzlu bir fizik, əlil insanlar üçün uyğun texnoloji cihazların alınmasına və inkişafına mane olmadan öz sahəsində mükəmməl bir mütəxəssis ola biləcəyini düşünürdü.

Dünyada bir milyarda yaxın insan müxtəlif dərəcədə əlillikdən əziyyət çəkir. Bununla birlikdə, təxminən 200 milyon insan həyati funksiyalarını yerinə yetirməsinə mane olan əhəmiyyətli problemlərlə qarşılaşır.

Sağlamlıq problemləri daha geniş yayıldıqca əlillik önümüzdəki illərdə ciddi bir problemə çevriləcəkdir. Bu, diabet, ürək-damar xəstəlikləri və zehni sağlamlıq pozğunluqları kimi xroniki səhvlərin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə əlaqələndirilir.

Risk altındakılardan fərqli olaraq, dünyada həmişə pis sağlamlıq nəticələri, aşağı təhsil səviyyəsi, iqtisadi həyatda az iştirak və daha pis yaşayış şərtləri olmuşdur. Uzun müddətdir risk altında olanlar üçün risk faktoru olan sağlamlıq, təhsil, iş, nəqliyyat və məlumat və xidmətlərə giriş maneələri getdikcə az gəlirli cəmiyyətlərdə artır.

Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq və inkişaf perspektivlərini yaxşılaşdırmaq üçün, risk altında olanlara dəstəyi gücləndirmək və mənsub olduqları icmalara inteqrasiya yolundakı maneələri aradan qaldırmaq lazımdır. Bu, keyfiyyətli təhsil almaq, layiqli bir iş tapmaq və səslərini eşitdirmək imkanları olduqda mümkündür. (4)

Problemin həlli yollarını təhlil etməzdən əvvəl bir məhdudiyyətin nə olduğunu, necə meydana gəldiyini və hansı amillərin və hansı növlərin təsiri altında olduğunu araşdırmaq lazımdır.

Məhdudiyyət, ictimai həyatda bir maneə və ya çatışmazlıq və eyni zamanda bir insan vəziyyəti, insan vəziyyətinin bir hissəsidir. Hər hansı bir səbəbdən fiziki, zehni və ya zehni qüsuru olan insanlara ümumiyyətlə məhdud deyilir. Risk qruplarındakı insanlar hələ də müasir dövrdə cəmiyyətdən təcrid olunmuş kimi qəbul edilir.

Bu bölgünün əsas səbəblərindən biri də ətrafdakı insanların vəziyyəti lazımınca qiymətləndirməməsidir.

Lakin bu, zehni və ya fiziki qüsurlara görə deyil. Riskli insanların problemlərini daha da ortaya qoyan bir gerçəklik olaraq bir sıra amillər dayanır.

Ölkəmizdəki əlillərin sayına, illər ərzində ilk dəfə əlil sayılanların sayına, əlilliyin səbəblərinə, əlillərlə bağlı statistikaya baxaq. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2017-ci il üçün risk qruplarına daxil olan şəxslər barədə son hesabatları verildiyi üçün həmin ilin göstəriciləri əsasında bəzi müqayisələr aparılmışdır. (2)

Araşdırmalara görə, 2018-ci ilin sonundakı statistikaya görə, ölkəmizdə 620 minə yaxın əlil var. Həmin ilin oktyabr ayından etibarən ölkəmizdəki əlillər 1.309 milyon təqaüdçünün% 30'unu və aylıq sosial müavinət alanların% 60'ını təşkil edir. İlk dəfə əlillərin sayı iki qrupa bölündü: 18 yaşınadək və 18 yaşdan yuxarı. 2017-ci ildə ilk dəfə 18 yaşınadək əlil uşaq sayı 5.2 min oldu. (2)

Qeyd olunan ilkin əlillik göstəricilərinin kənd yerlərində daha çox olması diqqət çəkir. Bu nisbət 2017-ci ildə 3 qat daha çoxdur. 2017-ci ildə 18 yaşdan yuxarı əlillərin sayı 23,5 min olmuşdur. Onlardan 8,5 mini şəhər yerlərində, 15 mini kənd yerlərində qeydə alınıb. (2)

Əlillik dərəcəsinə görə 18 yaşdan yuxarı əlil sayının nisbəti I qrup-15,3%, II-70,4%, III-14,3% təşkil edir. 2013-cü ildə 18 yaşdan yuxarı əlil sayının çox olmasının səbəbi müraciət edənlərin əvvəlki ildə hesabat verməsi idi. (2)

Ümumiyyətlə, ölkədə qeydə alınan əlillik göstəricilərinin ən yüksək dövrü 2013-2014-cü illərdə qeydə alınıb. Həmin dövr üçün əlil uşaqların sayı olduqca çoxdur.

Bundan əlavə, ölkəmizdə əlillik səviyyəsinin artmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri də ölkəmizin müharibə vəziyyətində olmasıdır.

2018-ci ilin göstəricilərinə görə ölkəmizdə müharibədə 12 minə yaxın əlil var. Dövlət müharibə əlillərinin həyatını yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər görür.

Bu istiqamətdə müxtəlif prezident fərmanları, fərmanları və qanunları var. Aprel müharibəsi zamanı əlil olan gənclərimizin sayı az deyil.

Sağlamlıq imkanlarını artırmaq üçün onlara xüsusi reabilitasiya xidmətləri göstərilmişdir. 100-ə yaxın əsgərin sağlamlıq imkanları protezlər və müxtəlif vasitələrlə artırılmışdır. Yüksək texnoloji avadanlıqlara və xüsusi protezlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Ölkələrin fərqli ərazi və demoqrafik göstəricilərinə sahib olduqları üçün nəticələrini müqayisə etmək üçün cədvəldə 10.000 əhaliyə düşən əlil sayı daxil edilmişdir.

Nəticələrə görə ən yüksək göstəricilərə sahib ölkələr sırasıyla Rusiya, Ermənistan və Azərbaycan olub. MDB məkanında ən yüksək orta əlillik pensiyası Belarusiya, Rusiya və Azərbaycana məxsusdur. (7, s.23)

Qanunvericilikdə ölkəmizdə risk altında olan şəxslərin istisması ilə bağlı bütün hallar nəzərə alınsa da, bəzi problemlər hələ də nəzarət sistemində qalmaqdadır.

Məsələn, əlillər və sosial müdafiəyə ehtiyacı olanlar üçün iş yerlərinin kvota ilə təmin edilməsi qanunvericilikdə bir yer tutsa da, kvotaya uyğun gəlməməkdən əldə olunan gəlirin müəyyənləşdiriləırək reabilitasiyaya xərclənməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur. riskli şəxslərin. Eyni zamanda, kvota təkcə işçi sayına deyil, dövriyyəsi yüksək olan müəssisələrə də şamil edilməlidir.

İşəgötürənlərin riskli insanlara məşğulluq təmin etmək və bu baxımdan vergi güzəştləri təmin etmək üçün təşviq tədbirləri alması təqdirəlayiqdir. Bununla belə, bu cür qrupların xüsusi əmək bazarı üçün deyil, ümumi əmək bazarı üçün yetişdirilməsi, onların cəmiyyətdən "uzaqlaşdırılmasının" qarşısını alacaqdır.

Statistik məlumatların olmaması və bu sahədə dəqiq göstəricilərin olmaması bu sahədə aparılan tədqiqatlara və fəaliyyətlərə mənfi təsir göstərir. Bu da öz növbəsində mövzu ilə bağlı problemlərin qarşısını alır.

Risk altındakı insanların xüsusiyyətləri ilə əlaqədar problemlər var. Hər bir risk qrupu fərddən fərqli şəkildə təsirlənir.

Bu baxımdan tətbiq ediləcək məşğulluq strategiyaları bu kimi məsələləri nəzərə almalı və fərdi xarakter daşımalıdır. Eyni risk qruplarındakı şəxslər eyni xarakterə sahib kimi qəbul edilməməli və eyni nəticələri gözləməməlidirlər.

Eyni zamanda, həm işdən əvvəl, həm də iş həyatına uyğunlaşmaqda qarşılaşdıqları problemlər üçün komandada ixtisaslı kadrların olması vacibdir. Hal-hazırda belə bir kadr çatışmazlığı var.

Riskli insanların reabilitasiyası əsasən təhsil müəssisələrində həyata keçirildiyi üçün əsas şərt bu yerlərdəki infrastrukturun onlar üçün uyğun olmasıdır.

Fiziki və əqli qüsurlu insanların bacarıqları, edə biləcəkləri işlər və işləyərkən məhsuldar olub-olmayacaqları barədə məlumatlılığı artırmaq mümkündür.

Bu məqsədlə həm cəmiyyətin ailə üzvləri, həm də risk qrupuna daxil olan insanlar təhsil almalı və məlumatlandırılmalıdır.

Riskli insanlar sağlamlıq vəziyyətləri səbəbiylə iş saatları və şərtləri ilə ayaqlaşa bilməyəcəklər. İş yerlərinin yeri, iş qrafiki və sistemin rahatlığı təmin edilməlidir.

Bundan əlavə, işə gedə bilməyən şəxslər üçün evdə iş şəraitinin yaradıla biləcəyini də unutmaq olmaz.

Milli konstitusiyalarda və beynəlxalq bəyannamələrdə tənzimlənən ən əsas insan hüququ sağlam yaşamaq hüququdur.

Dünya Səhiyyə Təşkilatının Konstitusiyası sağlamlığı yalnız xəstəlik və ya əlilliyin olmaması deyil, həm də tam fiziki, zehni və sosial rifah vəziyyəti olaraq təyin edir. Bu tərifin çağdaş olaraq seçilməsini mümkün edən ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti, hüquq olaraq təyin edilməsidir. Müasir sağlamlıq anlayışı fərdi sosial mühiti ilə bir bütün olaraq qəbul edir və sağlamlığı təsir edən amillərə qarşı çoxölçülü bir perspektiv inkişaf etdirir. (1)

Sağlamlığın sosial ölçüsü barədə iki şəkildə düşünmək mümkündür. Birincisi, cəmiyyətin bütün üzvlərinə sağlam bir həyat hüququ, yəni "Hər kəs üçün sağlamlıq" ölçüsünü təqdim etməkdir. Bu anlayışa uyğun olaraq sağlamlıq səviyyəsini qoruyan və yaxşılaşdıran siyasət və tətbiqetmələrdə sağlam xəstələr arasında ayrı-seçkilik etmədən və xəstəliyin yalnız xəstə insanın problemi olmadığını başa düşmədən bütün cəmiyyətə müraciət etmək lazımdır. Sağlamlığa sosial cəhət verən ikinci ölçü, bir insanın və ya bir cəmiyyətin sağlamlıq səviyyəsini təyin edən amillərlə sosial-mədəni və iqtisadi mühitdən asılı olmayaraq həll edilməməsidir.

Bu nöqtədə müasir sağlamlıq anlayışının çox elmi xüsusiyyəti ortaya çıxır. Tibbdən kənara çıxaraq sağlamlığa baxmaq, insan sağlamlığını təyin edən amillərin yalnız bioloji və fiziki mühitin məhsulu deyil, həm də daha çox sosial həyat keyfiyyətindən asılı olduğunu qəbul etməyi tələb edir.

Sosial tibb anlayışının cəmiyyəti təsir edəcək dərəcədə əhəmiyyət qazanması 19 əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu dövrdə iqtisadi, sosial və siyasi sahədə baş verən dəyişikliklər, xüsusilə Sənaye İnqilabı ilə sürətlə artan sosial ədalət problemləri, buna reaksiya olaraq ortaya çıxan ictimai hərəkatlar və bu problemlərin ən gözə çarpan və dağıdıcı təsiri. insan sağlamlığı mövzusunda sosial tibb anlayışını gətirdi. Sosial tibb anlayışını irəli sürən və inkişaf etdirən bütün həkimlər və nəzəriyyəçilər sağlamlığın inkişafı və müharibənin yalnız fiziki sağlamlıq xidmətləri ilə təmin edilə bilməyəcəyini, eyni zamanda sağlamlığın sosial ölçüsü üçün araşdırmaların zəruriliyini irəli sürdülər.

Bu gün, müasir sağlamlıq anlayışı çərçivəsində, tibb elmləri ilə ictimai elmlər arasındakı kəskin ayrılma xətlərinin yoxa doğru sürətlənməsinin sürətləndiyi və tibb elmləri və sosial elmlərin kəsişdiyi yerlərdə daha çox araşdırma aparıldığı görülür. Sosial tibb anlayışı ilə risk qruplarına baxış və metod baxımından sosial siyasət yanaşması arasında bir əlaqə var.

Nəticə

Risk qruplarına daxil olan şəxslər ümumdünya elmi münasibətindən danışırıqsa, bu anda yalnız iki sosial-fəlsəfi paradiqma olduğu qənaətinə gələ bilərik: ataçılıq və mülki hüquq, eyni zamanda iki törəmə var: qarışıq və keçid. Üstəlik, qarışıqlıq müəyyən bir zaman intervalı kontekstində qeydə alınmış bir anlayışdırsa, keçid forması yalnız tarixi proses çərçivəsində müəyyən edilə bilər. Şübhə yoxdur ki, vətəndaş hüquqları

prinsipinə əsaslanan konsepsiya daha inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, həddindən artıq bir nöqtəyə gətirilən ataçılıq, bir insanın sivil, fərdi və sosial inkişafına kömək etmir. Bununla birlikdə, vətəndaş hüquqları konsepsiyasının bütün sosial qurumlar səviyyəsində sistemli sosial inkişafı nəzərdə tutduğu başa düşülməlidir. Yalnız qanun sivil şüurun mülkiyyətinə çevrildikdə mülki hüquq sistemindən danışa bilərik. Ölkəmiz risk qruplarına daxil olan şəxslərə dövlətin sosial təminatını təmin edən ataçılıq anlayışından, vətəndaş hüquqları aspektinə yönəlmiş yenilikçi bir konsepsiyaya sahib olması ilə xarakterizə olunur.

References

1. "Health, social protection and housing conditions in Azerbaijan" Statistical bulletin. State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2018, 270 p.
2. "Demographic indicators of Azerbaijan" Statistical collection. State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2018, 496 p.
3. "Regulations on the criteria for determining disability and limited health opportunities", Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan № 413, Baku.
4. "Labor market" Statistical bulletin. State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2018, 167 p.
5. Proceedings of the V Scientific-Practical Conference "Inclusive Education: Experience and Challenges". Baku, "East-West" Publishing House, 2011, 624 pages.
6. Abrahamson P., "Researching poverty and social exclusion in Europe", Journal of European Social Policy, Vol. 13, no. 3, 2003.
7. Aktan J.Jan. (2002). "Social Risks, Poverty and Social Risk Management", Poverty Alleviation Strategies, (ed.) Joshkun J.Aktan, Ankara: Hak-İsh Publishing

Rəyçi: dos. K.Allahverdiyev

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 18.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/362-365

Nargiz Bakhshali Zeynalli
Baku State University
master
zeynallinergiz679@gmail.com

SIGNIFICANCE OF UMBRELLA CLAUSES IN INTERNATIONAL INVESTMENT LAW

Summary

A large number of investment treaties contain provisions, often referred to as 'umbrella clauses', that require host states to respect non-treaty commitments and obligations made to foreign investment covered by the treaty. This article examines the general nature of umbrella clauses, their historical background, the various forms that they can take, and their application by arbitral tribunals. In view of the unsettled state of the jurisprudence on umbrella clauses, the article concludes with a suggested framework of analysis for applying umbrella clauses to specific investments, setting out a number of questions which persons applying umbrella clauses should seek to address.

Key words: *arbitration, umbrella clauses, international treaty obligations, foreign investment, bilateral investment treaties, contractual obligations*

Introduction

Many investment treaties contain clauses providing that "Each Contracting Party shall observe any other obligation it has assumed with regard to investments by nationals or companies of the other Contracting Party in its territory." Such clauses are most commonly designated as "umbrella clauses" because they create a separate obligation under the investment treaty, requiring the Contracting Parties to observe obligations the host State has assumed in its relations with nationals of the other Contracting Party. (1, p.4)

The clause goes by many names; whether "pacta sunt servanda clause", "sanctity of contract clause", "respect clause", "observation of undertaking clause", the effect that it is contended to have remains the same. By the establishment of the host State's international obligation to "observe any obligation it has assumed" or to "constantly guarantee the observance of the commitments it has entered into", a breach of contract may entail international liability. (2, p.221)

The first occurrence of the "umbrella clause" as a distinct investment protection clause can be traced to the 1956-59 Abs Draft International Convention for the Mutual Protection of Private Property Rights in Foreign Countries. From 1958 on, Dr. Herman Abs, then Chairman of Deutsche Bank, and Sir Hartley Shawcross, then a Director of the Shell-Petroleum Company, jointly developed a draft convention on the protection of foreign investments. Before, both had published drafts on the protection of foreign investment independently. The International Convention for the Mutual Protection of Private Property Rights in Foreign Countries by Abs included two articles that contain certain elements of a modern umbrella clause. According to the article IV (3), States should not act in a way that may generate "the limitation or cancellation of licenses within the meaning of article III (e). Article IV (4) read as follows:

"In so far as better treatment is promised to non-nationals than to nationals either under intergovernmental or other agreements, or by administrative decrees of one of the High Contracting Parties, including most-favored-nation clauses, such promises shall prevail.". (2, p. 225)

This approach was reformulated in the 1959 Abs-Shawcross Draft Convention on Foreign Investment (Article II):

"Each Party shall at all times ensure the observance of any undertakings which it may have given in relation to investments made by nationals of any other party".

The clause appeared right afterwards in the first BIT between Germany and Pakistan in 1959 (Article 7):

"Either Party shall observe any other obligation it may have entered into with regard to investments by nationals or companies of the other party".

The clause was also one of the core substantive rules of the 1967 OECD draft Convention on the Protection of Foreign Property (Article 2) which provided that:

"Each Party shall at all times ensure the observance of undertakings given by it in relation to property of nationals of any other Party". (3. p.4)

A comparative analysis of the umbrella clauses reveals some common features but also a certain disparity in language use which leads to the question of the scope and effect of each particular clause. Arbitral jurisprudence and doctrine demand each clause to be interpreted on its own terms; as such, the specific wording of an umbrella

clause is crucial to its scope and effect. More specifically, these questions relate to (i) whether the placement of the clause has any effect on the interpretation of umbrella clauses; (ii) what obligations or commitments are protected under umbrella clauses and (iii) which investors and/or investments can benefit from the protection of an umbrella clause.

As a general proposition, a common factor between umbrella clauses is the use of mandatory language. For example, Article 8(2) of the German Model BIT 1991(2) reads: "Each Contracting Party shall observe any obligation it has assumed with regard to investments in its territory by nationals or companies of the other Contracting Party".

A different formulation is found in Article 10 of the Australia -Poland BIT 1991 which is phrased in less forceful terms: "A Contracting Party shall, subject to its law, do all in its power to ensure that a written undertaking given by a competent authority to a national of the other Contracting Party with regard to an investment is respected".

A second feature common to the majority of BITs examined is that they relate to obligations undertaken by the State and do not refer to obligations between private individuals. The Czech Republic - Singapore BIT 1995 however, provides a noteworthy exception to this general proposition by providing that it is also incumbent on the State not to interfere with contracts relating to the investment entered into between private parties.

Article 15 reads: "(2) Each Contracting Party shall observe commitments, additional to those specified in this Agreement it has entered into with respect to investments of the investors of the other Contracting Party. Each Contracting Party shall not interfere with any commitments, additional to those specified in this Agreement, entered into by nationals or companies with the nationals or companies of the other Contracting Party as regards their investments" (emphasis added). (9, p. 318).

Not only the function of umbrella clauses and their impact on the substantive relations between foreign investors and host States have troubled arbitral tribunals. Another contentious point amongst supporters of a broad interpretation concerns the scope of umbrella clauses. In other words, which types of obligations can be brought under the umbrella clause? There appears to be a consensus that contractual obligations relating to investments would qualify. As early as 2006, the tribunal in LG&E Energy Corp. v. Argentine Republic pointed out that multiple tribunals—referring inter alia to the tribunal in SGS v. Philippines— "have concluded that the breach of a contractual obligation in a contract between the State and an investor gives rise to a claim under the umbrella clause." Also illustrative is the more recent ICSID case of Bosh International, Inc. v. Ukraine, where the tribunal followed the decision on jurisdiction in BIVAC B.V. v. Paraguay's as to include contractual obligations in the types covered by umbrella clauses. (4, p.158)

The Tribunal in SGS v. Pakistan, for example, was decisive in denying that the clause in question constituted an umbrella clause because this: would have amounted to incorporating by reference an unlimited number of State contracts, as well as other municipal law instruments setting out State commitments including unilateral commitments to an investor of the other Contracting Party. Any alleged violation of those contracts and other instruments would be treated as a breach of the BIT. (7, p.33)

Similarly, the Tribunal in El Paso v. Argentina considered that a broad interpretation of an umbrella clause would indeed cover "the violation of any legal obligation of a State, and not only of any contractual obligation with respect to investment". Other tribunals underscore the breadth of the type of "commitments" covered by umbrella clauses. The Tribunal in Enron v. Argentina, for example, considered that "under its ordinary meaning the phrase 'any obligation' refers to obligations regardless of their nature. Tribunals interpreting this expression have found it to cover both contractual obligations such as payment as well as obligations assumed through law or regulation. (8, p. 114)

Dr. F.A. Mann clearly distinguishes between general commitments (which do not apply to exclusively to the specific investment: e.g., obligations under the state's tort law) on the one hand and the particular treatments (which apply to the specific investment only: e.g., obligations under contracts or licenses) on the other hand and holds that only the latter are covered by the umbrella clause. This is consistent with the clause's wording. Thus, neither general commitments concerning specific investments are covered by this umbrella clause. (5, p.241)

Article 12 of the CISS Agreement provided that the agreement was to be "governed in all respects by … the laws of the Philippines" and that "all actions concerning disputes in connection with the obligations of either party to this Agreement shall be filed at the Regional Trial Courts of Makati or Manila." In contrast, BIT Article VIII provided the investor with a choice of "submitting any disputes with respect to investments between a Contracting Party and an investor of the other Contracting Party either to the national jurisdiction of the Contracting Party in whose territory the investment has been made or to international arbitration (under ICSID or UNCITRAL)."

In declining to exercise jurisdiction over the contractual disputes, a majority of the Tribunal rejected SGS's argument that the Switzerland-Pakistan BIT overrode the contract's forum selection clause. Applying "the maxim

generalia specialibus non derogant", the majority found that the CISS Agreement's forum selection clause should be given precedence over the BIT since the former applied more specifically to the dispute at hand. According to the majority, the forum selection clause applied only to disputes arising out of the CISS Agreement, whereas the BIT, while applicable to the CISS Agreement, "was not concluded with any specific investment or contract in view" and was also potentially applicable to multiple investment arrangements involving other parties.

The majority further stated that a BIT is intended by the State parties to support and complement, rather than displace, the specific negotiated investment arrangements between the investor and the host State. As such, the majority regarded it inconsistent with the BIT's purpose to construe it as overriding an exclusive forum selection clause in the underlying contract.

In his dissent, which he specifically limited to the Tribunal's decision to stay its proceedings, Antonio Crivellaro disagreed with the majority's assessment that the BIT provision overrode the contractual forum selection clause. Since the BIT was entered into only after the CISS Agreement was concluded, SGS could not possibly have waived its right to rely on the BIT's dispute resolution provisions when it agreed to refer contractual disputes to the courts of the Philippines under the CISS Agreement. Rather, "the BIT has created a completely new law and has conferred on SGS new or additional rights of forum selection … including, in particular the right to select the forum after the dispute has arisen." Additionally, given that a central, if not the most important, advantage afforded to investors under the BIT is their right to a choice of forums under the BIT's dispute resolution provisions, as between conflicting dispute resolution provisions, "the rule giving prevalence to the most favorable treatment (to its beneficiary) certainly applies." (6, p.159)

Conclusion

Historically, foreign investment capital flows from developed to developing countries. As a result, a significant proportion of BITs are between developed countries on the one hand and developing countries on the other. For the same reason, in many such arrangements, the investor is from a developed country and the host State is a developing country. Therefore, even though such a BIT imposes reciprocal obligations on both Contracting States, its effects are asymmetrical. The result is that developing countries seek to interpret restrictively any BIT provision that accords rights to the investor and imposes obligations on the host State, whereas developed countries will read the same provision expansively. The umbrella clause is just such a BIT provision. Thus, the disagreement over umbrella clauses in this scenario is in effect an extension of the enduring tension between developing and developed countries on foreign investment. More than just a historical exercise, this broader perspective of the umbrella clause anticipates a potentially divisive objection to the interpretation of umbrella clauses proposed here. Namely, by favoring the investor, the interpretation sides with the developed country against the developing country, which presumably has less bargaining power in negotiating a BIT. In other words, to enforce the umbrella clause is potentially to enforce an unconscionable contract involving a developing country under economic pressure to enter into a BIT with an umbrella clause. But this argument is misplaced. For one thing, it may equally be contended that the presence of an exclusive forum selection clause in an investment contract designating domestic courts reflects a similar disparity in bargaining power between the host State and the investor, and to enforce such a clause is to enforce an unconscionable contract that unfairly penalizes the investor. Indeed, as between the two, the enforcement of the umbrella clause, rather than the forum selection clause, inspires more confidence that a just result will follow since the former allows disputes to be resolved through international arbitration—a neutral forum in which both parties have an equal say in the appointment of the tribunal – whereas the latter requires disputes to be resolved by a domestic court whose own government is an interested party in the process.

References

1. Stephan W. Schill, Enabling Private Ordering: Function, Scope and Effect of Umbrella Clauses in International Investment Treaties, 2009, Minnesota Journal of International Law;
2. Jan Ole Voss, The Impact of Investment Treaties on Contracts Between Host States and Foreign Investors, 2010, Brill Publisher;
3. Katia Yannaca-Small, Interpretation of the Umbrella Clause in Investment Agreements, 2006, OECD Publishing;
4. Katherine Jonckheere, Practical Implications from an Expansive Interpretation of Umbrella Clauses in International Investment Law, 2015, South Carolina Journal of International Law and Business;
5. Mann, British Treaties for Promotion and Protections of Investment, 1981, British Year Book of International Law;

6. Jarrod Wong, Umbrella Clauses in Bilateral Investment Treaties: Of Breaches of Contract, Treaty Violations, and the Divide Between Developing and Developed Countries in Foreign Investment Disputes, 2006, McGeorge School Law Scholarly Articles;
7. Andrés Rigo Sureda, Investment Treaty Arbitration: Judging under Uncertainty, 2012, Cambridge University Press;
8. Andrea K. Bjorklund, Yearbook on International Investment Law and Policy, 2013-2014, 2015, Oxford University Press;
9. Katia Yannaca-Small, Arbitration under International Investment Agreements: A Guide to the Key Issues, 2010, Oxford University Press.

Rəyçi: h.f.d. R.Mirzəyev

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 18.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/366-369

Mələk Nazim qızı Rzayeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
rzaeva.m15@gmail.com

ÇAĞDAŞ DÖVLƏTLƏRARASI KONFESSİONAL FAKTORLU MÜNAQİŞƏLƏRİN NİZAMLANMA PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *sivilizasiya, din, konfessional amil, dövlətlərarası qarşıdurma, münaqişələrin nizamlanması*

The problems of resolving contemporary interstate confessional conflicts

Summary

The essence, role and significance of the religious factor in the conflicts that have arisen in the new world order have become one of the most pressing problems of humanity today. The problems associated with the settlement and resolution of conflicts related to the coexistence of different religions in our time, in each case due to the mixing of socio-political conflicts. Peaceful resolution of religious-political conflicts has become the most important activity to enhance security and stability in today's world. Thus, this article examines the problems of conflict resolution and ways to resolve them.

Key words: *civilization, religion, confessional factor, interstate confrontation, conflict resolution*

Giriş

Qloballaşan dünya nizamı şəraitində yaranan qarşıdurmalarda dini amilin mahiyyəti, rolu və əhəmiyyəti bu gün bəşəriyyətin ən aktual problemlərindən biridir. Bu aktuallığın əsas səbəblərindən biri kimi, siyasi-ictimati həyatı dərketmə din vasitəsilə olduğu vurğulanır. Çağdaş dövrdə siyasi qarşıdurmalarda din amili əhəmiyyətli rol oynamağa davam edir. Bütün dünyada professor Samuel Hantiqtona məxsus sivilizasiyyaların toqquşması nəzəriyyəsi ən önəmli müzakirə mövzusudur. Onun fikrincə, müasir dünyada artıq ixtilafların mənbəyi iqtisadiyyat və ya ideologiya deyil, əsas qarşıdurma mənbəyi mədəniyyət tərəfindən təyin olunacaqdır. Sivilizasiyaların toqquşması dünya siyasətində hakim amilə çevriləcəkdir. Qeyd olunur ki, sivilizasiyanın əsas müəyyənedici xüsusiyyəti dindir. (4) Din amili mədəni fərqləri kəskin şəkildə ortaya çıxaran ən güclü komponentdir. Dini amil cəmiyyətdəki konkret tarixi və ictimai-siyasi situasiyaya bağlı olaraq fərqli bir rol oynaya bilər. Sosial böhranlar dövründə din faktoru müxtəlif ictimai-siyasi qrupların öz maraqları üçün istifadə etdikləri ən təsirli qüvvələrdən birinə çevrilə bilir. Dini faktorlu qarşıdurmaların səbəbləri, tarixi, ərazi, siyasi, sosial, kulturoloji və digər xarakterik cəhətlərin ziddiyyətlər kompleksi kimi təqdim edilə bilər ki, bu da müəyyən şərtlər daxilində kütləvi zorakılıq tətbiq olunmaqla konfessional bir qarşıdurma şəklində təzahür edə bilər. Müxtəlif etnik qrupların və konfessiyaların birgəyaşayışı ilə bağlı qarşıdurmaların müasir dövrdə nizamlanması və həll yolları ilə əlaqəli problemlər ictimai-siyasi ziddiyyətlərin qarışıqlığı ilə şərtləndirilir. Bu səbəbləri təhlil edərkən və konfessional faktorlu konfliktlərlə bağlı əksəriyyətinin həll yollarını təklif edərkən, onların hansı səviyyədə meydana gəldiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan dini-siyasi faktorlu münaqişələrin nizamlanması və sülh yolu ilə həlli müasir dünyada təhlükəsizlik və sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün ən mühüm fəaliyyət sahəsi halına çevrilib.

Əsas nizamlanma problemləri və həll yolları

Dövlətlərarası səviyyədə baş verən konfessional xarakterli qarşıdurmaların həll yollarından bəhs edərkən, qeyd etmək mütləqdir ki, burada mütləq dəyərlərin toqquşması olduğundan, bu münaqişələr çox vaxt xroniki bir xarakter daşıyır və praktik olaraq həlli mümkün olmur. Bu tip konfliktlərdə tərəflərin məqsədlərinə çatmaqda tək yol güc deyil, lakin eyni zamanda zorakı yolla həll etmək cəhdləri bu problemin həlli üçün bəlkə də yeganə təsirli vasitədir. Dini amilin də rol oynadığı bu münaqişələrdə ideoloji məğzi kənarlaşdıraraq qarşıdurmanı maraqların toqquşması kontekstinə çevirməklə nizamlamanı təmin etmək mümkündür. Burada vacib ilkin şərt kimi davamlı inkişaf rejiminin bərpası və geosiyasi kontekstin münaqişədən uzaqlaşdırılması çıxış edir.

Davamlı inkişaf rejiminin bərpası, dövlət hakimiyyətinin münaqişə ərazisi sərhədlərində hüquqi bərpasını nəzərdə tutur ki, belə situasiyada, əsasən öz səlahiyyətləri çərçivəsində mülki hüquqi məsuliyyəti bərpa etmək iqtidarı ilə müyyən olunur. Belə halda qarşıdurma tərəflərinin konfessional mənsubiyyətindən asılı olmayaraq sosial-iqtisadi vəziyyəti müsbət dəyişikliyə doğru bir meyl irəliləməsini təmin etmək lazımdır. İkinci halda isə öz geoiqtisadi strategiyasını qoruyub saxlayarkən münaqişəyə digər xarici qüvvələrin diplomatik, hərbi, informasiya və başqa formalarda geosiyasi müdaxiləsindən razılaşdırılmış şəkildə imtina olunmasını nəzərdə tutur. Bu

yanaşmanın nəticəsində, ümumi vəziyyətin stabilləşməsi və bölgədəki təhlükəsizlik strukturunun gücləndirilməsi, o cümlədən konfessional tolerantlıq səviyyəsinin artmasını təmin etmək mümkündür.

Digər bir yanaşma da mövcuddur ki, münaqişə tərəfləri arasında milli və qlobal səviyyədə münasibətlərin təşkilində dini dünyagörüşü ilə dünyəviləşmə əlaqəsini balanslaşdırmaqla münaqişənin nizamlanmasını həyata keçirmək olar. Belə vəziyyətdə, sekulyar düzənin qəbul olunmuş dini institut və ənənələr üzərində diktəsindən imtina olunması məqsədəuyğundur. Ənənəvi və humanist-liberal dəyərlərin bir yerdə yaşamasına yönəlmiş mədəniyyətlərarası dialoqa çağırılan beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində qapalı olmamalıdır.

Konfessiyalar arasında normal əlaqələrin təmin olunması mühüm siyasi-sosial əhəmiyyətə malikdir. Dini qurumlar arasında faktiki və rəsmi bərabərliyi, eyni zamanda onların hüquq və qanunlar qarşısında bərabərliyi vacibdir. Heç bir din başqalarından üstün olmamalıdır. Vicdan azadlığı məsələlərində dövlət tərəfsiz olmalıdır. Dövlətlərin dinlərarası bərabərlik və tolerantlığı təmin etmək öhdəliyi ilə yanaşı, siyasətdə də bunu praktik olaraq həyata keçirmək üçün lazım olan işlər görülməlidir. Dinlərarası münasibətlərin inkişafının təmin edilməsində ən vacib insanların şüuru daxil olmaqla, cəmiyyətdə, məişətdə, gündəlik həyatda tolerant ənənələrin bərqərar olmasıdır. Dini tolerantlıq və dünyagörüşü və mənəvi plüralizm ruhunda ictimai şüurun formalaşması bazar iqtisadiyyatının yetkinləşməsindən, vətəndaş cəmiyyətinin, müasir hüquq dövlətinin yaradılmasından, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsindən asılıdır. Dinlərarası münasibətlər probleminin kardinal həlli üçün bütün insanları vahid ümummilli bir ideyada birləşdirmək mühümdür. Belə bir məsələ, konfessional fikirlərdən, bir sosial qrupun dəyərlərindən daha yüksəkdə durmalıdır. Ümumiyyətlə, bir dini prioritetə çevirməkdə israr etmək, milli birlik yaradan deyil, əksinə, dövlətçiliyin çökməsinə aparan yoldur. Müxtəlif konfessiyalara mənsub nümayəndələrin bir ölkənin, bir cəmiyyətin vətəndaşı kimi eyni dərəcədə rahat hiss edəcəkləri milli kimliyi inkişaf etdirmək və yetişdirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, konfessional faktorlu dövlətlərarası münaqişələr həll baxımından çox mürəkkəbdir. Bu tip münaqişələrin həllini kəskin şəkildə çətinləşdirən əsas nüanslar ondan ibarətdir ki, ilk növbədə, kökləri keçmişə və əsaslı-əsassız tarixi faktlara, müqəddəs mətnlərə dayanır; digər tərəfdən, burada aqressiv emosional şərait mövcuddur; üçüncüsü isə bu tipli münaqişələri çox vaxt həll etmək mümkün olmur, yəni münaqişəni aktiv fazadan çıxarmaq mümkündür, lakin tamamilə aradan qaldırmaq olmur. Təbii ki, belə vəziyyətdə, konfessionallıqla yanaşı münaqişəni yaradan, xüsusilə, silahlı zorakılığa səbəb olan, sabitliyi pozan və dağıdıcı nəticələr doğuran amilləri müəyyənləşdirmək, tərəfləri və onların resurslarını təhlil etmək, münaqişəni meydana gətirən səbəbləri təsirsiz hala gətirmək və qarşıdurmanı aradan qaldırmağa kömək edən tədbirləri axtarmaq, bir sözlə, əsas diqqəti konfliktoloji ekspertizaya yönəltmək lazımdır.

Konfessionallıq baxımdan ziddiyətlərin sülh yolu ilə həll edilməsinin mürəkkəb xarakteri ilə bağlı bir neçə əsas məqam qeyd olunmalıdır. Birincisi, dünyagörüş və dəyərlər sistemindəki müxtəliflik ünsiyyətdə çətinliklər yaradır. Fərqli dünyagörüşlü aktorlar üçün bir-birlərini anlamaq mürəkkəb hal alır. Bu da qarşıdurma ilə nəticələnir. Belə nümunə, İsrail-Fələstin münaqişəsindəki hər iki tərəfdəki dini və qeyri-dini qrupların fərqli mənalar yüklədiyi "torpaq" ifadəsidir. Nəticə olaraq, "torpaq" ifadəsini istifadə edərkən danışıqlar aparmaq anlaşılmazlığa səbəb olur, çünki fərqli qruplar bu termini eyni şəkildə başa düşmür. Bundan əlavə, dini inanclar olduqca emosional fondadır, bu da dini məsələlərdə toqquşmalarda münasibətləri daha da çətinləşdirir. Ümumiyyətlə, klassik münaqişələrdə bir çox hallarda kompromisə getmək mümkün olsa da, münaqişədə güclü inanclar mövcud olduqda bu mümkün olmaya bilər. Güclü və köklü inanclara malik aktorlar digər aktorları tərəf müqabili kimi qəbul etmək istəməyə bilər, yəni başqa inanclara mənsub aktorlara qarşı yüksək dərəcədə dözümsüzlük mövcuddur. İkinci bir məqam bölünməzlik problemini vurğulayır ki, bu da ümumiyyətlə tərəflər eyni müqəddəs mənbələrə can atdıqda tətbiq olunur. Bölünməzliyin bir cəhəti, məsələni bərabər dəyərli başqa bir şeyə dəyişdirməyin mümkünsüzlüyünə aiddir. Məsələn, Qüdsün oxşarını inşa etmək və ya Qüdsü tərk etmək məqsədilə maddi təzminat təklif etmək nə israillilər, nə də fələstinlilər üçün məqbul bir həll deyil, çünki Qüdsə verilən dəyər əvəzolunmazdır. (7, s.3) Bölünməzliyin digər tərəfi, münaqişə tərəflərinin bir məsələnin bölünəcəyi təqdirdə dəyərini itirəcəyi anlayışıdır. Buna hər hansı ərazinin bütövlüyünü müqəddəs hesab edilməsi aid etmək olar ki, bu səbəbdən həmin ərazinin bir hissəsini ya dünyəvi, ya da başqa bir dini hökmün altına salmaq, onu bütöv şəkildə dəyərdən salacaqdır. Bu səbəbdən bölünməzlik, ümumiyyətlə güzəştə getməyə və ya bölüşməyə əsaslanan klassik münaqişə həllinə problem yaradır. Üçüncü izahat isə zaman üfüqlərindəki fərqlərə yönəlmişdir. Buradakı arqument ondan ibarətdir ki, dini xadimlər və onların dünyəvi müxalifləri vaxtı fərqli qəbul edirlər, çünki birincilər daha uzun zaman üfüqdədir və buna görə də məqsədlərinə çatmaq üçün qısa müddətdə daha yüksək xərcləri çəkməyə hazır ola bilərlər.

Konfessional faktorlu münaqişələrin artması və belə münaqişələrin həllində yaranan xüsusi mürəkkəblik, əsas verir ki, bu tip münaqişələrinin yaranmasının qarşısının alınmasına daha çox diqqət yetirilsin. Burada iki əsas yanaşma mövcuddur. Bunlar müqəddəsliyi münaqişədən uzaqlaşdırmaq və ənənəvi münaqişələrin həlli vasitələrini dinə münasibətdə uyğunlaşdırmaq yollarıdır. İlk yanaşma, tərəflərin mübarizə apardığı məsələlərin

dini ölçüsünü kiçiltməyə çalışır. Bu prosesin məqsədi, nəticədə dini məsələləri münaqişədən çıxartmaq və ya digərlərinə nisbətən əhəmiyyətini azaltmağı hədəfləyən müxtəlif münaqişə məsələlərində aktorun prioritet sıralamasını dəyişdirməkdir. Alternativ olaraq, məqsəd tərəflərin dinin daha mülayim və kooperativ aspektlərinə diqqət yetirərək dini mesajı yenidən qurmaları ola bilər. Münaqişələr vasitəçinin fəaliyyət dairəsindən kənar olan struktur dinamikasında baş verən dəyişikliklər səbəbindən də mərkəzləşdirilməmiş hala gələ bilər. Münaqişənin tərəflərindən biri, xüsusilə şiddətli münaqişə davranışı ilə əlaqədar olaraq əsas tərəfdarlarının dəstəyini itirə bilər. Eynilə, bütün aktorların yenidən yerlərini dəyişdirməyə məcbur edən yeni bir qrup ortaya çıxa bilər ki, bu da daha mülayim və ya həddindən artıq ifrat qrupa çevrilməyə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, cəmiyyətdə bir dəyişiklik ola bilər ki, bu da cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasındakı dini uçurumun daralmasına gətirib çıxarır və nəticədə məsələnin dini ölçüsünü daha az aktuallaşdırır.

Dini dünyagörüşlərin dərin emosional təbiətini nəzərə alaraq insanlar və cəmiyyətlər inanclarından imtina etmək üçün qəbul edilən təzyiqlərə güclü reaksiya göstərməyə meyllidirlər. Nəticədə, dini təsiri kiçiltmək və ya dini baxışları müzakirə etmək cəhdləri qütbləşməyə və sərt mövqelərə səbəb ola bilər. İlkin yanaşmadan fərqli yanaşma xətti klassik münaqişələrin həlli mexanizmlərinin konfessional faktorlu münaqişələri həll etmək üçün uyğunlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bu yanaşma, dinin yalnız identifikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də öz-özlüyündə ziddiyyətli bir məsələ kimi bir qarşıdurmada əsas komponent ola biləcəyini qəbul edir. Nəticə etibarı ilə dini zəmin təhlil edilərkən və bu cür qarşıdurmalarla qarşılaşarkən nəzərə alınır.

Bu yanaşmaların əksəriyyəti münaqişənin həlli prosesinin mərkəzində dini inanclardakı fərqlərin müzakirəsindən kənarlaşmağı vurğulayır. Bunun əvəzinə, düşüncə və inancların şübhə altına alınmadığı və ya etiraz edilmədiyi bir təhlükəsiz məkan yaratmaqdır. Bu proses tərəflərin inanclarının praktik təsirlərini yenidən şərh etməyə imkan verəcək şəkildə qurulmuşdur. Əgər diqqət aktorların inanclarını müzakirə etməyə yönələrsə, hər iki tərəf onları müdafiə edəcək və bu münasibətlərin sərtləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu yanaşma, tərəflərin münaqişəyə birgə praktik həll yollarını tapmaq və həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu, fərqləri ziddiyyətli olmayan bir şəkildə idarə etməyə imkan verir, aktorlar arasındakı inamı artırır və hər qrupa inanclarına sadiq qalaraq praktik həll yolları üzərində mövqelərini yenidən qiymətləndirməyə imkan verir. Birgə praktik həll yollarına güclü diqqət qarşılıqlı anlaşma çətinlikləri nəzərə alınmaqla xüsusilə vacib olan tərəflər arasında bir əlaqə forması kimi qəbul edilir. Nizamlamada dəyər fərqlərini həll etmək məqsədindən uzaqlaşmaq qəribə görünsə də, bu yanaşmanın gücü ondadır ki, tərəflərin öz identikliyinə sadiq qalmalarına imkan verir. Bu baxımdan, bu yanaşma dinin özünəməxsus bir problem olmadığını, əksinə ziddiyyətlərin praktik səviyyədə həll olunmasından qaynaqlandığını xatırladır.

Bütün bunlarla yanaşı, əlbəttə ki, müasir dövrün əsas tələbi sivilizasiyalararası dialoqun rolunu konfessional faktorlu münaqişələrin qarşısının alınması, nizamlanması və həlli istiqamətində diqqətdən kənar saxlamaq mümkün deyil. Dini fərqliliklərin qarşıdurma mənbəyinə çevrildiyi məqamlarda, sülh və sabitliyi bərqərar etmək baxımından sivilizasiyalararası dialoqu genişləndirmək, qarşılıqlı əməkdaşlığa təşviq etmək zəruri hala çevrilir. XXI əsrin qloballaşma və inteqrasiya meyli dünyada ümumbəşəri universal dəyərlər əsasında birləşməyi məqsəduyğun edir. Bütün dünya mövcud planetar problemlərin və təhlükələrin aradan qaldırılması üçün birlik olub çalışmalıdır. Bir vaxtlar regional və milli məsələlər olaraq nəzərdən keçirilən iqtisadi, ekoloji, demoqrafik, ictimai-siyasi və s. bu kimi problemlər müasir dövrdə artıq qlobal xarakter daşıyır. Dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsi, informativ mübadilənin artması və elmi-texniki tərəqqi dünyada yeni reallıq yaratmışdır. Dünyada mövcud sivilizasiyalar arasında dialoqun vacibliyi və əhəmiyyəti aydınlaşdırılmalı, dövlətlərin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdiyi belə bir dövrdə daha da dərindən dərk olunmalı və sivilizasiyaların dialoqu istiqamətində dünyanın müxtəlif ölkələrində, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi müxtəlif qurumlar səviyyəsində fəaliyyət göstərilməlidir. (1)

Nəticə

Beləliklə, dövlətlərarası səviyyədə baş verən konfessional faktorlu münaqişələrin nizamlanması problemləri, həmçinin həlli istiqamətində üzləşdiyi çətinliklər araşdırıldı. İsrail-Fələstin, Hindistan-Pakistan kimi bu tip dini amilin çıxış etdiyi konfliktlərin müasir dövrdə həllini gecikdirən əsas məqamlar təhlil olundu və bir neçə yanaşma nəzərdən keçirildi. Belə ki, gəlinən nəticələr əsasən bu yöndə oldu ki, konfessional faktorlu dövlətlərarası münaqişələrin nizamlanması və həlli zamanı, bu münaqişələri dini kontekstdən kənarlaşdırmaq; din və dünyəvilik arasında balans yaratmaq; heç biri dini digərindən üstün tutmadan dövlətin tərəfsiz mövqeyini təmin edərək bütün konfessiyaların birgəyaşayışı üçün davamlı inkişaf strategiyasını qurmaq; ümumbəşəri universal dəyərlərdən istifadə edərək tərəflərin danışıqlara girməsi üçün vasitəçilik; sivilizasiyalararası dialoqu təmin etmək; klassik münaqişə həlli ənənəsindən istifadə; bu münaqişələr hələ yaranmadan qarşısı alınmasına diqqətin artırılması bura daxildir.

Ədəbiyyat

1. Aliyeva A. Dialogue of civilizations: as a basic requirement of modern times.
2. https://sesqazeti.az/news/analytics/379654.html
3. Loparev A.V. Conflictology. 2018.
4. https://studme.org/281329/psihologiya/spetsifika_uregulirovaniya_etnokonfessionalnyh_konfliktov
5. Tanner F. Conflict prevention and conflict resolution: limits of multilateral participation.
6. https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/57jqq2.htm
7. Gurevich P.S. Religious Studies: A Textbook for Undergraduates. Moscow - 2014.
8. https://studme.org/60129/religiovedenie/rol_religii_sovremennom_mire
9. Bashkir State University. Conflictology.
10. https://studfile.net/preview/7311904/page:3/
11. Rogochaya G.P. Religious Conflicts in the Modern World: Approaches to Research.
12. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/78171/1/978-5-88687-251-4_105.pdf
13. Baumann J., Finnbogason D. Rethinking mediation: resolving religious conflicts.
14. https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/PP6-1.pdf

Rəyçi: dos. Ç.Məmmədov

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 18.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/370-372

Elvin İsmayıl oğlu Cəfərov
Bakı Avrasiya Universiteti
magistrant
elvin.cfrov.97@mail.ru

TURİZMİN İNKİŞAF ETMİŞ ƏSAS ÖLKƏLƏRİ

Açar sözlər: *turizm, turizm potensialı, turizmin inkişaf istiqamətləri, ölkələr, şəhərlər*

Main countries of developed tourism

Summary

In recent years, tourism, which is of great importance as an area of world economic activity, serves the interests of people and society as a whole and has become a major source of income at both the micro and macroeconomic levels. This sector is one of the most important sources of income for the treasury of any state. In many countries, tourism accounts for one-fifth to one-half of GDP. Now tourism is one of the main factors creating additional jobs not only in the leading countries of the world, but also in Azerbaijan.
Key words: *tourism, tourism potential, tourism development directions, countries, cities*

Giriş

Bu gün dünya iqtisadiyyatının ən gəlirli və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri turizmdir. Təsadüfi deyil ki, tükənməyən gəlir mənbəyini itirməmək üçün dünya ölkələri bir-birilə rəqabətdədir və daha çox turist cəlb etməyə çalışırlar. Turizmin inkişafı yalnız bir sektoru deyil, bütövlükdə bütün sahələri əhatə edir. Bu, yeni iş yerlərinin yaradılması və daha çox sayda insanların işlə təmin olunması deməkdir.

Təhlillər

Ən çox turist gələn ölkələrə aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Fransa - ildə 83,7 milyon ziyarətçi .İnsanların əksəriyyəti yerli ləzzət və xüsusi atmosferi ilə diqqəti cəlb edir, bundan əlavə Fransa incə mətbəxi və şərabları ilə məşhurdur.Paris Eyfel qülləsi sayəsində dünyanın ən çox ziyarət edilən şəhərlərindən biridir. Parisdən əlavə insanlar Lyon, Strasburq və digər şəhərlərə səyahət edirlər. Fransa möhtəşəm xizək kurortları, alp dağları, çimərlikləri, mənzərəli fransız kəndləri, gözəl bağları və parkları və digərləri ilə məşhurdur. Deyəsən, bu sualın cavabını hamımız bilirik. Ölkələri səyahət üçün maraqlı adlandırdığımız "turist" sözü. Ancaq biz hər zaman bu "maraqlılığı" kiminsə ölkəyə marağının ola biləcəyini düşünmədən, amma kimsə cəlbedici bir şey görməyəcəyini düşünmədən qiymətləndiririk. Məsələn, istənilən Rusiya vətəndaşı dərhal Türkiyə və Misir turizm ölkələrinə zəng vuracaq. Rusların bura Qırmızı və Aralıq dənizlərinin çimərliklərinə gəldiklərini hamı bilir. Antalya və hər kəs bilir.Ancaq şəhər sakinlərindən soruşsan, hamı bu ölkəni turist kimi tanımaz. Bununla birlikdə, Vyanaya Avstriyanın özündə yaşadıqlarından daha çox insan baxmaq üçün gəlir.Və ya başqa bir parlaq nümunə - Hər il buraya Misirdən iki dəfə çox xarici turist gəlir. Çoxları görmək istəyir və. Rusiyadakı adi bir laymanı soruşsanız, hər kəs Çini turizm ölkəsi adlandırmaz. Həmyerlilərimiz bu ölkəni ucuz smartfonlar və nəhəng həddən artıq populyasiya ilə əlaqələndirirlər.

ABŞ - ildə 74,8 milyon ziyarətçi .ABŞ-ın nəhəng ölkəsi həm yeni başlayanları, həm də təcrübəli səyahətçiləri təəccübləndirə bilər. New York, Los Angeles və Las Vegas kimi şəhərlərdə turist axını il boyu dayanmır. Amerika Birləşmiş Ştatlarının təbii turistik yerlərindən: Grand Canyon, Yellowstone Milli Parkı, Alyaskanın gözəl mənzərəsi, Havay çimərlikləri və daha çox. ABŞ-ın 29 ştatında turizm xəzinəyə böyük pul gətirən əsas sənayedir. ABŞ-da ən çox turist axını Meksika, Kanada, İngiltərədən gəlir. Statistikaya görə, 2025-ci ilə qədər ABŞ 2,5 trilyon qazanacaq. ABŞ dolları turizmə.

İspaniya - ildə 65.0 milyon ziyarətçi .Turizm İspaniyanın əsas sənayesidir. Turizmin payı ölkənin ÜDM-nin 11%-ni təşkil edir. İnsanlar İspaniyaya Barselonaya və Madridə, Aralıq dənizinin kurortlarına, Karnavallar və Ensierroda iştirak etmək üçün (buğardan, inəkdən və ya buzovlardan qaçmaqdan ibarət olan İspaniyanın milli adət-ənənəsi) iştirak etmək üçün gedirlər. 15 milli park təbiət həvəskarlarını cəlb edir. İspaniya xizək kurortları ilə də məşhurdur. 13 İspaniya şəhəri UNESCO-nun Dünya İrsi Saytlarıdır və dünyanın hər yerindən turist cəlb edir (6.,s.12).

Çin - ildə 55,6 milyon ziyarətçi. Böyük Çin Divarı, Çinin Müqəddəs Dağları, Şaolin Manastırı, Huangoshu Şəlaləsi, Qadağan edilmiş Şəhər, Üç Darvazalı Elektrik Stansiyası və bir çox digər attraksionlar Çini dünyanın ən məşhur turizm yerlərindən birinə çevirir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının məlumatına görə, 2020-ci ilə qədər Çin iştirak nisbətinə görə dünya ölkələri arasında dünyada birinci yeri tutacaq.

İtaliya - ildə 48,6 milyon ziyarətçi .İtaliyaya səfər etmək bir çox insanın arzusudur. 50 UNESCO Dünya İrsi Saytları, saysız-hesabsız mədəni əsərlər, Roma İmperiyası və İntibah dövrü, Aralıq dənizi sahilləri və daha çox şey! İtaliya haqlı olaraq iştirak 5-ci yeri tutur.İtaliyada ən çox ziyarət edilən şəhərlər: Roma, Venesiya, Florensiya, Milan. İldə 48,6 milyon turist ölkənin kassasına böyük vəsait gətirir.

Türkiyə - ildə 39,8 milyon ziyarətçi .Türkiyə iştirak nisbətinə görə 6-cı yerdədir. Bu ölkə zəngin mədəni irsi və etnik müxtəlifliyi ilə tanınır. Türkiyənin çox sayda tarixi, mədəni və arxeoloji məkanı var və bununla yanaşı Aralıq dənizi və Egey dənizlərinin sahillərində cazibədar dəniz kurortları var. İstanbul, Türkiyənin ən çox ziyarət edilən şəhəridir. 2015-ci ildə Türkiyədəki turizm sənayesi terror qruplaşmalarının hərəkətləri ilə əlaqədar bir sıra qəzalar səbəbindən itki verdi. Türkiyə ümumi turist axınının üçdə birini itirdi (7.,s.33).

Almaniya - ildə 33.0 milyon ziyarətçi. Almaniya dünyanın ən təhlükəsiz turizm ölkələrindən biri hesab olunur. Almaniya həm öz vətəndaşları, həm də xaricilər üçün turizmi inkişaf etdirdi. Statistikaya görə, Almanların 30% -i ölkə daxilində dincəlməyə üstünlük verir.Almaniyada turizm sektorunda 2 milyon insan çalışır və ölkənin ÜDM-də turizmin payı 4,5% -dir. Almaniyanın mədəni turizm mərkəzləri Berlin, Münhen və Hamburqdur, eyni zamanda ölkənin ən çox ziyarət edilən şəhərləridir. Almaniyadakı təbii turistik yerlərdən ən məşhurları: Sakson İsveçrə Milli Parkı, Ön Pomeranian Lagoon Milli Parkı, Jasmund Milli Parkı. Bu parkları hər il milyonlarla turist ziyarət edir.

Böyük Britaniya - ildə 32,6 milyon ziyarətçi. Turizm biznesi hər il dövlət xəzinəsinə 17.2 milyard dollar gəlir gətirir.Britaniya turistlərinin əksəriyyəti ABŞ və Kanadadan İngiltərəyə gələn ikinci ən böyük turist qrupu olan avropalılardır. London Birləşmiş Krallıqda ən çox ziyarət edilən şəhərdir və Tower ən çox ziyarət edilən yerdir (4.,s.64).

Rusiya - ildə 29,8 milyon ziyarətçi .Son illərdə Rusiya dünyanın ən çox ziyarət edilən 10 ölkəsindən biridir, yalnız İngiltərədən bir qədər aşağı. Rusiyada YUNESKO-nun Dünya İrsi Saytları olan 26 obyekt var. Baykal gölü, Kamçatka vulkanları və geyerserləri, Qara dəniz sahilləri, Altayın qarlı dağları ziyarət etmək üçün minlərlə məşhur yerlərdən yalnız bir neçəsidir (240. Rusiya təkcə təbii yerlərlə deyil, həm də mədəni məkanlarla zəngindir. Əsas mədəniyyət mərkəzləri - Moskva, Sankt-Peterburq, Novosibirsk, Novqorod, Kazan və başqaları çoxsaylı kilsə, muzey, tarixi binalar, teatrlar, saraylar, müdafiə quruluşları və zəngin çoxəsrlik tarixi olan digər obyektləri ilə məşhurdurlar. Rusiyanın ziyarət edəcəyi bir ölkə kimi populyarlığı hər il artır. Rusiya Federasiyasında bir milyona yaxın insan turizm sektorunda çalışır.

Meksika - ildə 29,1 milyon ziyarətçi. Meksika dünyanın ən çox ziyarət edilən ölkələri sıralamasında 10-cu yerdədir. Amerika qitəsinin ölkələri sıralamasında Meksika, Kanadadan da qabaqda ABŞ-dan sonra ikinci yerə çıxdı! Meksikada bir il ərzində bütün Karib dənizindəki ziyarətçilərdən daha çox ziyarətçi var (ildə 22,8 milyon adam). Meksikada ən çox ziyarət edilən bölgə Yucatan yarımadasıdır. İnsanlar buraya möhtəşəm çimərliklər, Mayya hindularının qədim xarabalıqları, sulu tropik meşələr və səs-küylü gecə klubları üçün gəlirlər (1.,s.55).

2019-cu ildə ən çox turist gələn şəhərlər.

1. Bangkok, Tayland. Çox insanı təəccübləndirə bilər; lakin Taylandın paytaxtı Bangkok, ən çox ziyarət edilən şəhərlər siyahısında birinci sırada. Məbədləri, axşam bazarı, canlı gecə həyatı və mədəni yerləri ilə diqqəti cəlb edən 2019-cu ildə 22,78 milyon insan Bangkoku ziyarət etdi. Bangkoku araşdırmaq istəyirsinizsə, siyahıda 14-cü olan Phuket'i və marşrutunuzda 15-ci olan Pattayanı daxil etməyinizi məsləhət görürük. Bu vaxt, uçuşları birləşdirərək Bangkoka gedə biləcəyinizi və hətta bu marşrutun daha sərfəli ola biləcəyini unutmayaq. Uçuşların birləşdirilməsinə dair təəccübləndiyinizi məqaləmizdə tapa bilərsiniz (5., s.56).

2. Paris, Fransa. Romantikadan danışanda ağlımıza gələn şəhərlərdən biri olan Paris 19.1 milyon turistlə ikinci yerdədir. Eyfel Qülləsi və Luvr Muzeyi kimi ikonik tikililərin yerləşdiyi Parisin ölkəmizə yaxınlığını nəzərə alsaq, getməməyimiz üçün heç bir səbəb yoxdur.

3. London, Birləşmiş Krallıq. Düşünürük ki, İngiltərənin dünyanın ən çox turist cəlb edən ölkələr siyahısında olduğunu təxmin etdiniz. İngiltərədə ən çox ziyarət edilən şəhər, əlbəttə ki, ölkənin paytaxtı London və 2019-cu ildə 19,9 milyon turistin ziyarət etdiyi şəhərdir. Ümumiyyətlə buludlu bir səma ilə təsəvvür olunsa da, tarixlə əl-ələ verən London küçələri, məkanları və muzeyləri sayəsində tətilinizi isti bir duyğu ilə keçirə bilərsiniz.

4. Dubay, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri. Səhranın ortasında tikilmiş ən maraqlı şəhərlərdən biri. Dünyanın ən hündür quruluşu olan Burj Khalifa-ya ev sahibliyi edən Palm Jumeirah adlı əlamətdar süni adaları olan bir alış-veriş cənnəti olan Dubaydakı tema parkları da olduqca diqqətəlayiqdir; 2019-cu ildə Dubaya 15.93 milyon insan səfər edib.

5. Sinapur. Şəhər əyalətlərindən biri olmasına baxmayaraq, dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri sayılan Sinqapur, çox planlı şəkildə qurulmuş bir ölkədir. Botanika bağları, tema parkları və açıq hava muzeyinə bənzəyən məkanları ilə dünyanın ən çox ziyarət edilən ölkələrindən biri olan Sinqapur ailənizlə birlikdə gəzə biləcəyiniz bir yerdir. 2019-cu ildə Sinqapuru ziyarət edən turist sayı 14,67 milyon nəfərdir (5., s.37).

6. Kuala Lumpur, Malayziya. 2019-cu ildə 13,79 milyon turistin ziyarət etdiyi Malayziyanın paytaxtı Kuala Lumpurda həm müasir, həm də ənənəvi tətilin dadını çıxara bilərsiniz. 2004-cü ildə Burj Khalifa tikilənə qədər dünyanın ən yüksək quruluşu olan Petronas Twin Towers, əsrlər əvvəl inşa edilmiş və dünyanın ən böyük mağara məbədi olma xüsusiyyəti ilə diqqət çəkən Batu Mağaraları ... mükəmməl bir tətil edəcək. Səfərinizə Penang Adası kimi marşrutlar da əlavə edərək dəniz tətilini edə bilərsiniz (4.,s.12).

7. New York, Amerika Birləşmiş Ştatları .Rəngli küçələr, parlaq küçələr, hər tərzə xitab edə biləcək yerlər ... Heç kimə sirr deyil ki, Nyu-York bir çox insanın xəyal etdiyi bir yerdir. New Yorkda sizi müasir, təəccüblü və eyni dərəcədə unudulmaz bir tətil gözləyir. 2019-cu ildə yaşanan 13,6 milyon turist kimi.

8. İstanbul, Türkiyə. Tarix boyu fərqli mədəniyyətlərə ev sahibliyi edən, atılan hər addımla sizi tamamilə fərqli bir tarixi dövrlə bir araya gətirən bir şəhərdən bəhs edirik: İstanbul Türkiyənin ən cəlbedici turizm şəhərlərindən biri olmaq üçün əlbəttə ki təəccüblənmək lazımdır. 2019-cu ildə dünyanın ən çox ziyarət edilən şəhərləri arasında 8. sırada iştirak edən İstanbulu ziyarət edən turist sayı 13.4 milyondur. (2.,s.44).

9. Tokio, Yaponiya. Yaponiyanın paytaxtı Tokio həm inkişaf etmiş bir şəhər olduğu üçün həm də fərqli bir mədəniyyətə şahid olmaq imkanı verdiyi üçün seçilir. Bu vaxt yaz aylarında Yaponiyada möhtəşəm təbii mənzərələrlə görüşə biləcəyinizi də qeyd edək. Mart-aprel ayları "Sakura vaxtı" olaraq keçir və bu dövrdə albalı çiçəkləri çiçək açır və dinc bir tətilə kömək edir. 2019-cu ildə Tokioya gedən turist sayı 12.93 milyon nəfərdir (3.,s.51).

10 Antalya, Türkiyə .Türkiyə turizm baxımından çox zəngin bir ölkədir. Tarix, təbiət, qış turizmi, dəniz qumu-günəş. Ölkə fəslə uyğun olaraq tətil axtaran hər kəsə təklif edə bilər. Yay turizmində Antalya təkcə bizim üçün deyil, dünyanın bir çox insanı üçün ağla gələn variantlardan biridir. Əlbətdə ki, Antalyanın bir çox tarixi nöqtəsi və möhtəşəm çimərlikləri sayəsində sizi bir zaman səyahətinə çıxara biləcəyini qeyd etmək lazımdır. Antaliyanın sehrini yaşayan turist sayı 2019-cu ildə 12,41 milyon olub (2.,s.36).

Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, ölkələrin iqtisadi gücü onlarin turizmi ilə birbaşa əlaqədardır.

Turizmi nə qədər güclü olsa bir o qədər ölkənin həm maddi ,həm də mənəvi baxımından əlaqələri geniş olar.Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləmizdə dünyanın ən çox turist gedilən, ən inkişaf etmiş regionlarının adlarını, onların inkişaf etmiş sahələrini qeyd etmişik.Turistlərin gəlmə baxımından götürsək biz görə bilərk ki, bir il ərzində ən çox turist qəbul edən ölkələr, əsasən avropa ölkələri və daha çox dəniz kənarı ölkələrdir.

Qış turizmi ilə bağlı turistlərin səfər etdiyi ölkələr isə əsasən Şimali Avropa dövlətləridir. Bunlara Skandinaviya ölkələrini qeyd edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Ali, M.A.A. and Alshawi, S. (2004) A Cultural Approach to Study Customer Relationship Management (CRM) Systems, Brunel University Research Archive (BURA)
2. Almotairi M. (2009) ‘A framework for successful CRM implementation’, EMCIS 2009: Proceedings of European and Mediterranean Conference on Information Systems, Izmir, Turkey, pp.1–14.
3. Barnes J.G. (2001), Secrets of Customer Relationship Management: It's All About How You Make Them Feel, McGraw-Hill, New York.
4. Buttle (2004),Customer relationship management: concepts and tools, January 2006 Edition: reprinted, Publisher: Elsevier Verlag, Project: Customer relationship management CRM
5. Buhalis, Dimitiros and Licata, C. The future of e-Tourism intermediaries. Tourism Management, 23.3 (2002): 207-220. Guildford: University of Surrey.
6. BUHALIS D. (1998). Strategic Use of Information Technologies in the Tourism Industry. Tourism Management 19(3): 409-423.
7. Buhalis Dimitrios and O’Connor, Peter. Information Communication Technology Revolutionizing Tourism. Tourism Recreation Research, 30.3 (2005): 7-16, Guildford: University of Surrey.

Rəyçi: prof. R.Həsənli

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 18.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/373-375

Ulviyya Azizaga Garazade
Baku State University
master
ulviyye.qarazade@gmail.com

LEGAL ASPECTS OF THE IMPACT OF THE FINANCIAL CRISIS ON THE ACTIVITIES OF CREDIT ORGANIZATIONS

Summary

The current article examines the legal aspects of solving the problems caused by the financial crisis and the impact of the financial crisis on the activities of credit institutions. The study focuses on the theoretical and legal basis of the financial crisis, analyzes the negative impact of the crisis on the banking sector, draws conclusions and analyzes the current situation in the sector.

Key words: *financial crisis, credit organizations, legal aspects, impact, financial stability, risk*

Introduction

The importance of legal measures increases especially in the event of a possible financial crisis in the economy when the monetary tension of the various links of the financial system and the impact on the system increases.

The legal status of credit organizations, the procedure for the creation and termination of the activities of credit and financial institutions are determined by the formation of banking legislation that is taking place under the steady influence of the economic needs of society and various sectors of the economy. The state strives for stability in the credit and banking system to ensure the stability of the economy as a result of the financial crisis. Reforms in the financial and banking sector, organization of credit and financial relations and legal regulation of its activities, legal means to prevent financial crises in terms of improving financial control are based on determining the legal status of legal entities and legal regulation of their activities.

Credit organizations. The banking system is a vast concept and a group or network of institutions that provide financial services. Banking legislation as a branch of law is included in the unified financial system of Azerbaijan law and, in turn, is a system of legal regulation of credit institutions, taking into account the standards and regulations developed within the framework of international cooperation.

According to of the Law of the Republic of Azerbaijan on Banks states: The banking system of Azerbaijan consists of the Central Bank of Azerbaijan and credit organizations. The country has a two-stage developed banking system based on market principles (the first stage is the Central Bank of the Azerbaijan, the second — commercial and other non-Bank credit institutions). Credit organization is bank, a local branch of foreign bank or a non-bank credit institution. Bank is legal entity, that attracts deposits and other returnable funds from individuals and legal entities, issues loans on its behalf and from its own funds, as well as makes transfers and cash settlements in aggregate at a client's request. Non-bank credit institution is legal entity that has the status of a non-bank credit institution under the law. (1) According to the Law of the Republic of Azerbaijan on Non-banks, non-bank credit organization (hereinafter - NBCO) is a specialized credit organization that provides loans on the basis of a special agreement (license) and carries out other activities provided by this Law. (2) According to the Law of the Republic of Azerbaijan on credit unions, a credit union is a non-bank credit organization created by individuals and (or) legal entities that are small business entities for voluntary consolidation on the basis of common interests for mutual lending by accumulating free funds. (3)

In recent years, banks in many countries around the world have gone bankrupt, and global instability in financial institutions and money markets has led to widespread banking crises. World experience shows that the instability of the banking system can lead to serious economic shocks in the form of a drop in economic growth, an increase in unemployment, and acceleration of inflationary processes.

Financial crisis and its impact on credit organizations. Crisis defined as a short period of unexpected and notably unfavorable shift in the external environment that organizations face. (9, p 687) In the another article is defined as a high impact event that affects organizations' viability and implies the need to make decisions quickly (7, p 61) The cause of the crisis - is the emergence of crisis symptoms, which are reflected in events and incidents, their qualities and crisis factors. (5, p 10) The stages of the crisis can be defined as symptoms (is manifestation of the "disease" of the organization, as well as "disease" reveals the causes of the crisis), reasons (inflation, large credit expansion, deterioration of trade conditions, liberalization of financial markets) and factors (increasing financial problems, increasing large debt on loans).

The financial crisis can be understood as a crisis threat that needs to be predicted. The consequences of the crisis can be both reversible and irreversible in terms of quantity and quality, which leads to significant changes in the development of the organization, as well as new opportunities for long and short-term processes.

The financial crises as type of economic crisis should be distinguished from economic crises in the real sector, as their root causes and social consequences are different. However, the main difference between the financial sector and the real sector is that in the real sector transactions, both parties win - the producer, the consumer, the buyer and the seller.

The actual economic and financial crisis has conditioned the environment from 2008 to present. The main characteristics of the economic and financial crisis are: reduction in credit available, reduction and price conscious consumer spending, increase in unemployment, significant move towards establishing cost efficiencies within the corporations, reduction in shareholder strategic development processes and return on investments (8, p 281-296). We can conclude that events like the economic and financial crisis strongly affected performance of credit organizations as an uncontrolled input.

There are three main types of financial crises: currency crises (also called money crises), debt crises, and systemic banking crises. Sometimes a fourth is added to this list - the effect of "sudden stop".

•***Currency crisis*** - is defined as a stressful situation in the economy caused by a sharp increase in demand for foreign currency.

•***Debt crisis*** - is a situation when a country is unable (or unwilling) to repay its foreign or domestic debts.

•***Systemic banking crisis*** - is a stressful situation accompanied by processes such as “bank anxiety” (sudden customer flows to withdraw deposits from banks), systemically significant losses, insolvency and bank liquidations, as well as “rescue packages”. In many cases, this type of financial crisis is accompanied by the following measures:

•purchase of significant assets (at least 5% of GDP);
•application of significant guarantees;
•extensive liquidity support (deposits of non-residents and liabilities to them in the amount of 5% and more);
•significant bank nationalizations;
•freezing of deposits and bank strikes (temporary suspension of banks);
•bank restructuring costs (at least 3% of GDP). (6, p 431)

Although the consequences of each of these factors has had a serious impact on the monetary system as a whole, increasing the risk of crisis, weakening of economic dynamics, allowing economic downturns, resulting in different trends in the country's national economic development.

In order to detect a banking crisis, the risks that can cause a banking crisis must first be identified. There are three main risk factors that can lead to a banking crisis. These include:

- credit risk-this risk arises as a result of untimely or incomplete fulfillment of the borrower's obligations to the bank;
- market risk-this risk arises in connection with changes in market interest rates, exchange rates, the value of securities and commodities;
- liquidity risk-this risk arises as a result of failure to meet planned and unforeseen obligations in a timely and effective manner. (4)

While price and quantity flexibility in financial markets and the consequent acceleration of speculative expansionary trends at the international level, financial markets offer various financial instruments to protect the assets of companies and credit institutions from risks such as exchange rate fluctuations, but do not minimize risks. However, there is a systematic risk increase in doing so.

The nature of banking risks associated with the nature of banking activities is reflected in the payment turnover, which reflects both the production process and the turnover of public goods. In terms of risk in banking, it is very important that the subjects of economic relations adhere to the value ratio, supply and demand ratios. Banking risks are a more social process, and the consequences for banks are more severe when they take risks not only with their own funds, but also with borrowed funds. When a bank fails, not only the bank but also the bank's customers (individuals and legal entities who put money in the bank) lose. Therefore, banking crises can have more serious consequences than production crises. Thus, banking crises are a type of financial crisis that causes numerous financial losses to participants in a chain of monetary obligations.

Banks create a risk management system adequate to the type, volume, nature and environment of their operations, complexity and the risks they face. (4)

The risk management system consists of the following elements:

- risk management strategy and risk appetite declaration;
- organizational structure of risk management;

- risk management policy, including risk management protection lines;
- risk limits;
- risk management for new products and services;
- data review and risk reporting;
- emergency plan. (4)

A stable and efficiently functioning banking sector is a key factor in intensive economic growth, which is especially important for Azerbaijan in the light of its task to increase the competitiveness of the economy. For this reason, it may lose its balance by failing to demonstrate high resilience to a financial crisis that reflects risk management objectives and does not have the right risk management strategy, organizational structure, risk management policy and process.

The various consequences of the crisis depend not only on its nature, but also on the form of adequate steps in terms of professionalism, responsibility and motivation in the organization of the anti-crisis process. World experience shows that the anti-crisis process is controlled, including two blocks of procedures - anti-crisis management and anti-crisis regulation.

Anti-crisis management - is such management that is aimed at getting the organization out of the crisis situation that has arisen (i.e. management in a crisis), as well as at preventing the manifestations of a crisis situation. Anti-crisis regulation - the impact on the debtor at the macro level, containing measures of organizational, economic and regulatory impact of the state, aimed at protecting organizations from crisis situations, preventing bankruptcy or liquidation in case of ineffectiveness of its further functioning.

There are also regulations in the banking legislation of Azerbaijan as a result of financial crises in credit organizations. According to law of the Republic of Azerbaijan on Banks, an insolvent bank is a bank that has lost or is in danger of losing its solvency, on the basis of which one or more of the grounds specified in articles that resolution of a bank who has lost its solvence of this law have been established and resolution - is the implementation of measures provided for in article that measures of resolution of the insolvent bank of this law by the financial market supervisory authority in order to remove an insolvent bank, including a bank holding company, from the financial market without delay and at the lowest possible cost. Action plan related to the resolution is a document reflecting the method, conditions, term and economic justification of the resolution of the insolvent bank. (1)

Financial crises and financial regulations applied as a solution to these crises are among the most common crisis types and regulations we encounter in practice. We can clearly see this from the crises and regulations applied both in the world and in our country. When we look at the stages of the formation of financial crises, it is seen that the wrong pricing and the lack of regulation come to the fore.

Conclusion. We can conclude that the relationship between financial crises and financial regulation should be established correctly in order to reduce financial vulnerabilities and to prevent financial fluctuations, that is, the causes, consequences and effects of the financial crisis should be reviewed in detail and the most appropriate financial regulations should be applied, so that a similar crisis or similar external crises should not affect our country. New strategic direction and goals and their corresponding strategic initiatives should be rehearsed to ensure that the strategic initiatives will contribute positively to the sustainability of credit sector. Therefore, strategic development processes, as an organizational capability, can only be effective if enacting strategy feedback loop is supported by the rehearsing strategy feedback loop in any circumstance, especially during financial crisis.

Reference

1. “Law of the Republic of Azerbaijan on Banks”, № 590-IIQ, January 16, 2004
2. “Law of the Republic of Azerbaijan on Non-Bank Credit Institutions”, № 933-IIIQ, December 25, 2009
3. “Law of the Republic of Azerbaijan on Credit Unions”, № 876-IQ, May 2, 2000
4. “Rules on risk management in banks”, January 30, 2019
5. Anti-crisis management textbook, E.P. Zharkovskaya, BE Brodsky, IB Brodsky, Moscow, 2011.
6. K.Hennessey, D.Holtz-Eakin, B.Thomas, P.J. Wallison, “The financial crisis inquiry report: Final report of the National Commission on the Causes of the Financial and Economic Crisis in the United States”, 2004
7. Pearson C. and Clair J. “Reframing crisis management”, Academy of Management Review, 1998
8. Stiglitz J.E. “The current economic crisis and lessons for economic theory”, Eastern Economic Journal, 2009
9. Vaaler P.M. and McNamara G. “Crisis and competition in expert organizational decision making: credit-rating agencies and their response to turbulence in emerging economies”, Organization Design, 2004

Rəyçi: dos. E.Xələfov

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 18.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/376-378

Cahangir Fəxrəddin oğlu Şükürov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
Cahangirsukurov010@gmail.com

CİNAYƏTLƏRİN İSTİNTAQINDA İNFORMASİYA TEXNOLOGİALARININ TƏTBİQİ İMKANLARI

Açar sözlər: *Cinayətlərin istintaqı, informasiya texnologiyaları, krimnalistik qeydiyyat, kompyuter texnologiyası, məlumat-hüquq sistemləri*

Possibilities of application of information technologies in crime investigation

Summary

If we look at history, the creation of the first computer technologies does not coincide with such a long period. With the creation of computer technology, there has been a great leap in the world of technology. At the same time, the creation of video cameras, satellite systems, laptops, mobile phones has played an important role in the acquisition of various types of information and knowledge in our daily lives.

The use of modern information technologies in criminal proceedings, search operations, the exchange of international forensic records will organize the activities of law enforcement agencies in the fight against crime more efficiently and without wasting time.

Key words: *Crime investigation, information technology, forensic registration, computer technology, information and legal systems*

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının tətbiq edilmədiyi bir sahəni təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bəs informasiya texnologiyaları dedikdə nə başa düşülür? İnformasiya texnologiyaları sahəsində irəliləyiş qısa bir vaxtda gerçəkləşmişdir. Tarixə nəzər salsaq, ilk komputer texnologiyalarının yaradılması elə də uzaq bir dövrə təsadüf etmir (1. Səh 234). Komputer texnologiyalarının yaradılması ilə texnologiya dünyasında böyük bir sıçrayış meydana gəlmişdir. Bununla birlikdə video kameraların, peyk sistemlərinin, noutbukların, mobil telefonların yaradılması müasir dünyamızda informasiya texnologiyalarının bizim gündəlik həyatımızda müxtəlif çeşidli informasiyaların, biliklərin əldə edilməsində mühüm rol oynamışdır. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, informasiya sistemi-informasiya texnologiyaları və sənədlərinin təşkilati və texniki qaydada, o cümlədən hesablama texnikasından istifadə edilməklə, nizamlanmış məcmusudursa, informasiya ehtiyatları– informasiya sistemlərində (kitabxanalarda, arxivlərdə, fondlarda, məlumat banklarında və s.) olan sənədlər və sənəd massivləri, habelə ayrıca mövcud olan sənədlər və onların massivləridir.

İnformasiya texnologiyalarının əsas texniki vasitəsi kompüterlər hesab olunur. V.Y.Qolubovskinin qeyd etdiyi kimi, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin informasiya təminatının amillərindən biri avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərindən müxtəlif avtomatlaşdırılmış informasiyaların emalı sistemlərinin yaradılması və praktiki fəaliyyətə tətbiqi, əməliyyat aparatları (vasitələri, cihazları) üçün kompleks proqramların işlənib hazırlanması, icazəsiz girişdən müdafiənin təmin edilməsi ilə bağlı texniki amillərdir (5. Səh 128). İnformasiya sistemləri hüquq-mühafizə orqanlarına həvalə edilmiş vəzifələrin həlli üçün yaradılır ki, onlardan ən önəmlisi cinayətlərin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və açılması, habelə onları hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsidir.

B.O.Aleksandroviçin fikrincə, informasiya texnologiyalarının cinayət işlərinin araşdırılması prosesinə cəlb edilməsi, onların istintaq prosesində tətbiqi istintaq hərəkətlərinin və ümumiyyətlə istintaq prosesinin bəzi metodiki, taktiki, təşkilati aspektləri üzrə inkişaf etdirilməlidir. Belə ki, iqtisadi, kompyuter informasiyası kimi ayrı-ayrı növ cinayətlərin araşdırılması metodikası zamanla müəyyən dərəcədə köhnəlir, o cümlədən bu fəaliyyət sahələrində informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı səbəbindən bu cür "elektron" sübutların yeni növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. (6. səh. 163)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sistemlərin tətbiqi ilə əldə edilmiş əməliyyat-axtarış xarakterli məlumatlar istiqamətləndirici xarakter daşıyır və yalnız işin materiallarına əlavə edilməsinin müəyyən edilmiş prosessual qaydasına riayət olunmaqla əldə edildikdə sübut əhəmiyyətinə malik olur. Cinayətlərin istintaqında istifadə olunan informasiya texnologiyaları geniş bir sahəni əhatə edir. Günümüzdə istintaqda istifadə olunan informasiya texnologiyalarına misal olaraq avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarını, dinləmə

vasitələri, kriminalistik uçot məlumatlarının arxivləşdirilərək onlardan istifadə edilməsi və s. göstərmək olar. Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin tətbiqi daxili işlər orqanlarının əməliyyat heyətinə öz informasiya ehtiyatlarını yaratmağa, informasiya bankından ali səviyyəli sorğulara informasiya texnikasının vasitələri ilə məlumat göndərməyə və cavab almağa imkan verir və zərurət yarandıqda, vahid emal texnologiyasını avtomatlaşdırmağa və əməliyyat-axtarış uçotlarını istismara verməyə imkan yaradır.

"Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" qanunun 14-cü maddəsi əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı informasiya sistemlərindən, video və səsyazmadan, kino və fotoşəkillərdən, həmçinin vətəndaşların həyatı və sağlamlığına, ətraf mühitə zərər vurmayan digər texniki və başqa vasitələrdən istifadəyə imkan yaradır. Cinayət işlərinin araşdırılması prosesinin kompyuterləşdirilməsində məqsəd müstəntiqin maksimum qısa müddətdə yüksək keyfiyyətli kriminalistik məlumatlarla təmin olunması və araşdırma zamanı bu məlumatın operativ şəkildə artırılması imkanıdır. İstintaq hərəkətlərinin nəticələrinin hazırlanması, keçirilməsi, təhlili üçün nəzərdə tutulmuş proqram kompleksləri bu məqsədə xidmət edir. Cinayətlərin açılması və istintaqı prosesində kompüter texnologiyalarından istifadənin spesifikliyi onunla bağlıdır ki, onların tətbiqi cinayət işləri üzrə icraatın istənilən mərhələsində-informasiyanın əldə edilməsindən və onun qeydiyyata alınmasından tutmuş videokonfrans sistemlərindən istifadə olunmaqla, onun iştirakçıları müxtəlif coğrafi nöqtələrdə olmasından asılı olmayaraq, məhkəmə zalında iştirakçılar ilə bilavasitə audiovizual dialoq apara bilərlər.

Faktiki olaraq, hazırda dünya ölkələrində geniş istifadə edilən məlumat- hüquq sistemləri hüquq sahəsində inqilab yaratmış, qanunvericiliklə iş üsullarını köklü şəkildə dəyişdirmiş, onun təhlili imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Məlumat-hüquq sistemləri qanunvericilik aktlarının məlumat bazasını özündə birləşdirən kompüter proqramıdır. Bu proqram özündə hipermətin axtarışının mümkünlüyü olan hüquqi terminlər lüğəti, internet şəbəkəsi vasitəsilə məsafədən çıxışın mümkünlüyü, qanunvericilik dəyişikliklərinə nəzarət, qanun layihələrinin məlumat bazası, qanunvericiliyin şərhləri, məntiqi sxemlər və s.-i ehtiva edir.Hal-hazırda onlarca sorğu-hüquqi sistem yaradılıb, onlardan ən məşhurları "Qarant", "Məsləhətçiplus", "Məcəllə", "Etalon", "LexPro" və s.-dir (5. Səh 96). Hətta 2000-ci il martın 22-də Tbilisi şəhərində Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən tərəflərin milli informasiya ehtiyatlarından istifadə edərək, hüquqi informasiya mübadiləsi üçün xüsusi etalon məlumat bazasını təşkil etmələri haqqında müddəa öz əksini tapmışdır.

İbtidai araşdırmada cinayətkar, cinayətin törədilməsi zamanı istifadə edilmiş alət və vasitələr və s. haqqında kriminalistik qeydiyyat məlumatlarından geniş istifadə edilir. Kriminalistik fəaliyyətin informasiya təminatı qədim tarixə malikdir və öz başlanğıcını qədim dövrlərdən alır.

Tarixdə məşhur olan cinayətkarların ilk təlimlərindən biri Dəməşq yaxınlığında, Bakka yaxınlığında, Suriyada Holland arxeoloqların tapdıqları rüşvət alanların siyahısıdır (6. Səh 50). Əvvəllər dövlət müəssisəsi kimi istifadə edilən binanın xarabalıqlarında qazıntılar zamanı yüksək vəzifə tutan, rüşvət alan şəxslərin tam siyahısı aşkar edilmişdir. Alimlər hesab edirlər ki, sənəd təxminən 1400 il əvvəl tərtib edilmişdir .

Cinayət törətmiş şəxslərin qeydə alınması təcrübəsi bir çox əsrlər boyu mövcuddur. Qədim Misirdə bu məqsədlər üçün insanın ön dişini sındırırdılar, antik Yunanıstanda və Romada isə çiyinlərinə qızdırılmış dəmirlə damğa vururdular. Orta əsr Avropasında oğurluq etmiş şəxslərin qulaqları bir qayda olaraq kəsilirdi, quldurluğa görə məhkum olunmuş şəxslərin burunlarını, andını pozanları barmaq, bəzi hallarda əllərini, dələduzların qulaqlarını kəsirdilər (6. Səh 52).

XIX əsrin ortalarında Avropada cinayətkarların uçotu artıq qeydiyyat kartları və fotoşəkillər vasitəsilə aparılırdı. Fotoşəkil çəkdirmə polis məmurunun subyektiv təsəvvürlərinə əsaslanaraq həyata keçirilirdi, qeydiyyat kartında isə zahiri görünüşün bəzi elementləri, anket məlumatları və cinayətin törədilmə üsulu və s. qeydə alınırdı (6. Səh 56).

Kriminalistik qeydiyyat sahəsində kriminalistlərin gördüyü bu iş ölkədəki bütün cinayətlərin düzgün və dürüst uçotunun aparılmasından doğan statistik hesabatlar əsasında mümkün ola bilər. Bundan başqa, müasir elektron imkanlardan istifadə edilməklə aparılan vahid, sistemli və kompakt uçotun olması, asan informasiya sisteminin mövcudluğu cinayətkarlıqla mübarizə aparan orqanların işinin operativliyinin, keyfiyyətinin və sürətinin artması üşün əhəmiyyətlidir. Bu vahid uçot və informasiya mənbəyi həm də ölkə hüquq-mühafizə orqanlarının vahid bir sistem kimi əlaqəli və lazım olduqda mütəşəkkil işləməsi üçün xeyirlidir.

Kriminalistik uçot sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin önündə Rusiya Federasiyası gəlir. Hazırda Rusiyada AİS-in yaradılması üzrə birinci yerdə "Papilon sistemləri" müəssisəsi dayanır (5. Səh 79).

"Papilon Sistemi"nin əməkdaşları dünya praktikasında analoqu olmayan daktiloskopiya kompleksi yaradıblar - əl-barmaq izlərində olan papilyar xətlərinin uçotunu və tədqiqini avtomatlaşdırıblar. Uzaqdan giriş stansiyaları alınan məlumatları (daktilokart, barmaq izləri, obyektlərin foto görüntüləri, müxtəlif mətn

məlumatları) əldə edir, emal edir, qeydiyyata alır və dərhal bu məlumatları yoxlamaq və qeydiyyatdan keçirmək üçün mərkəzi AİS-ə ötürürlər (5. Səh 82).

Rusiya DİN-də robot polislərdən istifadə edilir. İnterpoliteks şirkəti sərgidə Perm şəhərində istehsal edilmiş "Promobot" robotunu nümayiş etdirmişdir. Sərgidə şirkətin nümayəndəsi Konstantin Pokladok deyib ki, sərgidə 200-dən çox robot satılıb. Rusiyada bu 1-ci və yeganə ixtiradir. Eyni zamanda o "Rəqəmli polis" konsepsiyası üzərində 2030-cu ilə qədər işləyəcəklərini qeyd etmişdir. İndiki halda "Promobot" robotları barmaq izini skanerdən çıxara və onu məlumat bazası ilə müqayisə edə bilirlər.

Kriminalistik qeydiyyat sahəsində belə bir vahid sistemin təşkili həm vətəndaşların şikayətlərinə, həm də müraciətlərinə baxılmasının asanlaşması və sürətlənməsinə təminat yaradır. Yəni müasir keyfiyyətdə ucotun təşkili həm hüquq-mühafizə orqanları, həm onların öz aralarındakı əlaqəni, həm də onların cəmiyyət və vətəndaşlarla münasibətindəki ASAN xidmət rolunu oynaya bilir (7). Məsələn, bəzi xarici ölkələrdə təhsil üçün bütün digər sənədlərlə birlikdə tələbənin həbsdə olub olmaması barədə arayış tələb edilir. Hətta 17 yaşında oğlan və qızlardan da. Bu arayışın əvvəl rayon polis idarəsindən, onun da əsasında DİN-dən alınma proseduru bəlkə də bir ay çəkirdi. Tələbə üçün heç bir sənəd bu qədər müddət aparmır. Sənədlərə apostil vurulması kimi ciddi iş, XİN və Ədliyyə Nazirliyində maksimum 5 gün çəkir. Halbuki, bütün hüquq-mühafizə orqanlarını əhatə edən müasir elektron informasiya sistemi olsaydı, rayon polisindəki əməkdaş kompüterin düyməsini basıb 5-10 dəqiqəyə bu arayışı verə bilərdi.

Yaşadığımız dövrdə belə yüksək səviyyəli müasir uçot və məlumat sistemini Azərbaycanda da tətbiq etməyin vaxtı çoxdan çatıb. Ölkədə günü-gündən beynəlxalq tədbirlər daha çox keçirilir, turist axını artır. Bu axına qoşulub ölkəyə girə biləcək beynəlxalq cinayətkarların aşkarlanıb zərərsizləşdirilməsi məsələsi ortaya çıxır. Bu da həmin məlumat sisteminin öhdəsindədir. Belə bir informasiya uçot sistemi Azərbaycan üçün heç də görünməmiş olmayacaq. Azərbaycan Respublikasında vergi orqanlarının işini müşahidə etsək, görərik ki, uçot və informasiya kifayət qədər güclü və sistemli təşkil edilib. Bir dəqiqənin içində əməkdaş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsin bütün fəaliyyətini, qüsurlarını, müsbət və mənfiliklərini üzə çıxarır. Cinayətkarlığa qarşı mübarizə kimi dövlətçilik və ictimai asayişin qorunması üçün ciddi və mühüm sahədə də bu keyfiyyət tətbiq edilməlidir (7).

Bu gün Azərbaycan Respublikasında informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, cinayət mühakimə icraatının AR CPM-in müddəalarına uyğun olaraq "Elektron məhkəmə" informasiya sistemi və videokonfrans əlaqə sistemlərindən istifadə etməklə həyata keçirilməsi mümkündür. Əvvəl də qeyd edildiyi kimi, müasir informasiya texnologiyalarından cinayət mühakimə icraatında, əməliyyat-axtarış fəaliyyətində, beynəlxalq kriminalistik uçot məlumatlarının mübadiləsi sahəsində istifadə edilməsi cinayətkarlığa qarşı mübarizədə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətini daha səmərəli və vaxt itkisinə yol vermədən təşkil edəcəkdir.

References

1. A.Aliyev, G.Rzayeva, A.Ibrahimova, B.Maharramov, Sh.Mammadrzali "Right to information". Textbook. Baku city. 2019.
2. Law of the Republic of Azerbaijan "On search operations". Baku city, October 28, 1999
3. "Law of the Republic of Azerbaijan on information, informatization and protection of information. Baku city, April 3, 1998.
4. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the Regulations on "Electronic court" information system. Baku city, June 1, 2020.
5. M.S.Vitalievich Modern possibilities of using human properties in identifying an identity in the disclosure and investigation of crimes. Dissertation for the degree of candidate of legal sciences. Moscow – 2011
6. B.O.Aleksandrovich. Information support for the disclosure and investigation of crimes. Dissertation for the degree of candidate of legal sciences. Moscow – 2007
7. https://reyting.az/layihe/4512-cinayet-melumatlari-elektron-qaydada-toplanacaq.html

Rəyçi: dos. İ.Abbasova

Göndərilib: 18.04.2021 Qəbul edilib: 19.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/379-382

Nargiz Bakhshali Zeynalli
Baku State University
master
zeynallinergiz679@gmail.com

MOST-FAVORED NATION TREATMENT CLAUSE IN INVESTMENT ARBITRATION

Summary

Bilateral and regional investment agreements have proliferated in the last decade and new ones are still being negotiated. Most-Favored-Nation (MFN) clauses link investment agreements by ensuring that the parties to one treaty provide treatment no less favorable than the treatment they provide under other treaties in areas covered by the clause. MFN clauses have thus become a significant instrument of economic liberalization in the investment area. Moreover, by giving the investors of all the parties benefiting from a country's MFN clause the right, in similar circumstances, to treatment no less favorable than a country's closest or most influential partners can negotiate on the matters the clause covers, MFN avoids economic distortions that would occur through more selective country-by-country liberalization. Such a treatment may result from the implementation of treaties, legislative or administrative acts of the country and also by mere practice. The present article provides a factual survey of jurisprudence and related literature on MFN treaty clauses in investment agreements with a view to contributing a better understanding of the MFN interfaces between such agreements.

Key words: *dispute resolution, foreign investment, ICSID, most-favored nation treatment, third party treaty, mandate of the arbitration tribunal, a selective import*

Introduction

Initially, the application of MFN in investment treaties did not raise much debate. Since 2000, however, with Maffezini v. Spain, an original interpretation of MFN led to a seismic shift in international investment law: the possibility for investors protected under a bilateral investment treaty (BIT) to import more favorable provisions from a third-party BIT made by their host state. This trend then accelerated and led to many criticisms, crystallized in one essential point: the latitude given to foreign investors to bring together elements from various treaties made by the host state and to custom tailor a treaty, ignoring the bilateral character of the commitments made by two states in the context of specific negotiations. (3, p.1)

The vast majority of BITs in force around the world today contain some form of MFN provision. Typically, such provisions require each contracting state to accord to investors of the other contracting state treatment that is no less favorable than that accorded to the investors of third states. In doing so, they link BITs by requiring state parties to one treaty to provide investors with treatment that is no less favorable than the treatment provided by them to other investors under other treaties. However, critically, the wording of individual MFN clauses varies widely from treaty to treaty, with the result that the scope and extent of the protection offered by the clauses can be very different under one treaty as compared with another. (4, p.131)

A stock taking of MFN clauses in investment treaties will not yield a uniform picture. In fact, the universe of MFN clauses in investment treaties is quite diverse. Some MFN clauses are narrow, others are more general. Moreover, the context of the clauses varies, as does the object and the purpose of the treaties which contain them. (5, p.3)

By way of example the Azerbaijan-Turkey BIT (2011) contains the following MFN provision:

1. Each Contracting Party shall admit in its territory investments on a basis no less favorable than that accorded in like circumstances to investments of investors of any third State, within the framework of its laws and regulations.

2. Each Contracting Party shall accord to these investments, once established, treatment no less favorable than that accorded in like circumstances to investments of its own investors or to investments of investors of any third State, whichever is the most favorable, as regards the management, maintenance, use, enjoyment, extension, or disposal of the investment. (2, article 3)

As summarized by Campbell McLachlan, general elements of MFN Clauses in investment treaties form a legal test which requires responding to the following questions:

• What acts of the State are capable of constituting "treatment"?

• What is the relevant class of persons or things – the comparators – whose treatment is to be compared with the class of persons protected under the MFN Clause?

• The level of treatment accorded: is it less or no less favorable? (6, para. 7.305.)

When interpreting an MFN clause, just as when interpreting any other treaty provision, the essential aim is to identify the intention of the contracting parties. The Vienna Convention on the Law of Treaties adopts, as the general rule of interpretation, a textual approach by way of Article 31. Article 31 of the Vienna Convention reads:

General rule of interpretation

(1) A treaty shall be interpreted in good faith in accordance with the ordinary meaning to be given to the terms of the treaty in their context and in the light of its object and purpose. (2) The context for the purpose of the interpretation of a treaty shall comprise, in addition to the text, including its preamble and annexes:

(a) any agreement relating to the treaty which was made between all the parties in connection with the conclusion of the treaty;

(b) any instrument which was made by one or more parties in connection with the conclusion of the treaty and accepted by the other parties as an instrument related to the treaty.

(3) There shall be taken into account, together with the context:

(a) any subsequent agreement between the parties regarding the interpretation of the treaty or the application of its provisions;

(b) any subsequent practice in the application of the treaty which establishes the agreement of the parties regarding its interpretation; (c) any relevant rules of international law applicable in the relations between the parties.

(4) A special meaning shall be given to a term if it is established that the parties so intended. (1, article 31)

Each of these four elements of Article 31 is expressed in mandatory terms and is designed to apply within a single and integrated exercise of treaty interpretation.

There are many variations on the MFN clause in investment treaties and chapters, but it is possible to classify them according to three main criteria. First, a distinction may be made on whether MFN is a stand-alone clause, attached to a national treatment clause or attached to another clause in the BIT.

Second, a distinction can be made on whether the MFN clause specifies or not the type of "treatment" covered. The majority of traditional BITs do not specify the scope of application of MFN—that is, the categories of measures covered.

Finally, one can make a distinction on whether or not the MFN clause incorporates a criterion of comparison between foreign investors. Thus, a growing number of BITs state that a comparison will be made between investors or investments located "in like circumstances or situations":

The term "circumstance" is used more frequently than "situation" in investment treaties, and the legal implications of the choice of the one rather than the other are yet to be determined.

Other treaties go further and provide guidelines for tribunals that must rule on whether like circumstances are present. This is the case of article 17.2 of the Investment Agreement for the COMESA Common Investment Area (CCIA):

For greater certainty, references to 'like circumstances' in paragraph 1 of this Article requires an overall examination on a case-by-case basis of all the circumstances of an investment including, inter alia:

(a) its effects on third persons and the local community;

(b) its effects on the local, regional or national environment, including the cumulative effects of all investments within a jurisdiction on the environment;

(c) the sector the investor is in;

(d) the aim of the measure concerned;

(e) the regulatory process generally applied in relation to the measure concerned; and

(f) other factors directly relating to the investment or investor in relation to the measure concerned; and the examination shall not be limited to or be biased towards any one factor. (3, p.5)

Many MFN clauses in investment treaties contain specific restrictions and exceptions, which exclude certain areas from their application. Such areas may include inter alia regional economic integration, matters of taxation, subsidies or government procurement and country exceptions. Depending on the way these exceptions are drafted, the fact that these limitations are specifically mentioned could be a factor in deciding whether certain other matters are within the scope of an MFN clause. Consider the following examples. The 1998 German Model BIT provides in its Article 3, points (3) and (4) that: "(3) Such treatment shall not relate to privileges which either Contracting State accords to investors of third States on account of its membership of, or association with, a customs or economic union, a common market or a free trade area. The treatment granted under this Article shall

not relate to advantages which either Contracting State accords to investors of third States by virtue of a double taxation agreement or other agreements regarding matters of taxation." (5, p.5)

More controversy, however, emerges regarding the use of an MFN Clause in order to import more favorable procedural and/or dispute resolution provisions from a third treaty. In this respect, arbitral tribunals have taken diametrically opposed positions.

In one series of decisions, arbitral tribunals have taken a liberal approach considering that, except if otherwise indicated in the BIT, there is nothing that would prevent an MFN Clause to be used in order to import a more favorable dispute resolution mechanism from a third treaty. This approach started to proliferate after the decision in Maffezini v. Spain case, where the arbitral tribunal held that "if a third-party treaty contains provisions for the settlement of disputes that are more favorable to the protection of the investor's rights and interests that those in the basic treaty, such provisions may be extended to the beneficiary of the most favored nation clause". (7, para. 56.) In the same vein, the tribunal in Austrian Lines v. Slovakia considered that there is "no conceptual reason why an MFN clause should be limited to substantive guarantees and rule out procedural protections, the latter being a means to enforce the former." (8, para. 124).

Nevertheless, other arbitral tribunals have rejected the argument that an MFN clause could extend to procedural and/or dispute resolution provisions. For example, while interpreting the Argentina-Italy BIT, the arbitral tribunal in the Impregilo v. Argentina case held that "Impregilo cannot rely upon the MFN clause in Article 3(1) of the Argentina-Italy BIT for the purpose of avoiding the obligation to resort to the local courts for 18 months. This clause cannot be used to circumvent the obligation to resort to the competent administrative or judicial bodies for 18 months." Likewise, the tribunal in Euram v. Slovakia held that even if that BIT contains a broadly worded MFN clause, that clause cannot substitute for the arbitration provision and make it possible for an investor successfully to bring arbitration proceedings against a State Party to the BIT, no matter what provisions for arbitration that State Party might have agreed to include in its other BITs. It concluded that the MFN provision in Article 3(1) of the BIT does not affect the scope of its jurisdiction under Article 8." Other tribunals have followed the same approach.

In particular, several arbitrators, such as Professor Brigitte Stern, claim to be "very strongly convinced that unless the BIT states otherwise MFN clauses should not apply to dispute settlement mechanisms and therefore disagree with the result arrived at in the Maffezini and al. cases". More particularly, she is of the opinion that the MFN Clause concerns only the rights that an investment of an investor is to enjoy under the BIT, be it substantive or jurisdictional, but it does not extend to the conditions that need to be met as per the BIT, such as the jurisdiction prerequisites in order to access such rights.

The second and third element required for an MFN Clause to be susceptible of application is the existence of a comparator third treaty which contains more favorable treatment provisions. As summarized by Campbell McLachlan, a double identity needs to exist between the two treaties: (6, para. 7.312.)

•Identity of subject matter between the rights protected by the clause and the rights compared;

•That the persons or things protected by the clause belong to the same category of persons or things to those which the comparison is made and are in the same relationship with the relevant State.

The double identity test relates to the so-called ejusdem generis rule. This rule is often seen to impose that an MFN Clause can be used to import from a third treaty only treatment that already exists in the basic treaty, but in less-favorable terms. For example, a treaty between States A and B contains a full protection and security provision that is restricted only to physical protection. If this treaty contains an MFN Clause, the latter can attract a more favorable full protection and security provision from a treaty concluded between States A and C that covers not only a physical, but also a legal protection. However, if the treaty between States A and B does not contain a full protection and security clause, the MFN Clause cannot serve as a gateway to import such provision from the treaty between States A and C. In the terms of the ILC's Commentary on the Draft Articles on MFN Clauses, there needs to be "a substantial identity between the subject-matter of the two sets of clauses concerned because States cannot be regarded as being bound beyond the obligations they have undertaken." (10, para. 11.)

This principle has been applied in investment arbitration case law. For example, the arbitral tribunal in the Doutremepuich v. Mauritius case ruled that the purpose of the ejusdem generis rule is to "prevent a State, via the application of the MFN clause, from seeing its obligations extended to matters it did not contemplate." The same position was taken by the arbitral tribunal in the Rawat v. Mauritius case.

Conclusion

In conclusion, the extension of the scope of MFN could turn out to be endless if states and tribunals do not set limits in a uniform and definitive manner. The limits imposed by the Maffezini award have already been rejected by some tribunals. It is possible to make recommendations of a general and specific nature for countries wishing to protect themselves in future from the undesired effects of MFN.

Above all, there is a need in all future treaties to adopt a consistent national position on the negotiation of investment treaties in general and the MFN clause in particular. This implies, as a minimum, determining whether the country wishes to continue to sign BITs and, if so, whether MFN should be included and in what form. It is important at this level to set the non-negotiable elements in MFN, be these the extension or not of the pre-establishment phase or the content of exceptions. In any case, it is prudent to not engage in new investment treaty negotiations or quickly finalize those that are under way at a time when discussions about a systemic reform of the universe of BITs and investment arbitration are ongoing.

For existing treaties with vague clauses, the options are renegotiation or joint interpretation by the signatory states. Failing these, the state concerned could proceed to a unilateral interpretation of the treaty or the termination of the agreement on its expiry date.

For future treaties, there are three options available. The first is, quite simply, not to include MFN.

The second option consists of: (1) limiting MFN to the post-establishment phase; and (2) limiting the scope of the clause during the post-establishment phase. These limitations could be of three orders, cumulatively: (i) Exclude all previous or subsequent investment treaties (or both) from the scope of MFN, be these substantive or procedural rules, starting with the words “for greater certainty” or a similar expression. (ii) Include the expression “like circumstances” as a comparator and give an indicative list of factors to be taken into account to analyze “like” character. (iii) Make exceptions for regional integration organizations and double taxation treaties, but also exclude specific measures and sectors that are sensitive for the state.

The third option, finally, concerns the scenario whereby the country wishes, nevertheless, the MFN clause to cover the pre-establishment phase. In this case, it would be necessary (1) to apply the above recommendations for the post-establishment phase; and (2) to provide, cumulatively: (i) Progressive liberalization for selected sectors through a (preferably) positive list (ii) Grandfathering of all existing non-conforming measures in the liberalized sectors (iii) A list of future non-conforming measures in liberalized sectors excluded from the scope of MFN (iv) Exclusion of all obligations from the pre-establishment phase from investor-state arbitration to limit the risks associated with the MFN clause. We should recall once again that no state is required to grant pre-establishment rights in their territory to foreign investors in an investment treaty. States can always liberalize sectors of their economies through domestic law.

References

1. The Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969, United Nations, Treaty Series;
2. Agreement between the government of the republic of Turkey and the government of the republic of Azerbaijan on the reciprocal protection and promotion of investments, 2011;
3. Suzy H. Nikièma, The Most-Favoured-Nation Clause in Investment Treaties, 2017, The International Institute for Sustainable Development;
4. Stephen Fietta, Most favored nation treatment and dispute resolution under bilateral investment treaties: a turning point?, 2005,
5. “Most-Favoured-Nation Treatment in International Investment Law”, OECD Working Papers on International Investment, 2004, OECD Publishing.
6. C. McLachlan, “International Investment Arbitration – Substantive Principles”, 2nd ed., Oxford University Press (2017);
7. Emilio Agustin Maffezini v. Kingdom of Spain, ICSID Case No. ARB/97/7, Decision of the Tribunal on Objections to Jurisdiction, 25 June 2000;
8. Austrian Airlines v. Slovak Republic, UNCITRAL, Award, 20 October 2009;
9. C.McLachlan, “International Investment Arbitration – Substantive Principles”, 2nd ed., Oxford University Press (2017),
10. ILC 1978 Draft Articles and Commentary, Commentary to Articles 9 and 10.

Rəyçi: h.f.d. R.Mirzəyev

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 18.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/383-386

Röya Hüseyn qızı Məmmədli
Bakı Mühəndislik Universiteti
magistrant
roya.mammadli@outlook.com

AZƏRBAYCANIN VERGİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İQTİSADİ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *vergi sistemi, iqtisadiyyat, ƏDV, büdcə, keçid iqtisadiyyatı*

The economic importance of the formation and regulation of the tax system of Azerbaijan

Summary

The transition of the economy of the Republic of Azerbaijan to market principles after gaining independence created the need for radical reforms in the tax system, as in other areas. That is why the national leader Heydar Aliyev set tasks for the tax authorities to improve the tax system, stimulate the development of entrepreneurship, and create a favorable investment climate in the country. The economic reforms founded by Heydar Aliyev and successfully continued today by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev have led to significant qualitative changes in the Azerbaijani economy. Attracting large investments in the country's economy, macroeconomic stability, creating a legal framework that promotes the business sector, and several other factors have created conditions for developing the tax system.
Key words: *налоговая система, экономика, НДС, бюджет, переходная экономика*

Giriş

Dövlət daxili və xarici siyasət yolu ilə ölkənin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinə - sosial və mədəni, müdafiə və ekoloji, maliyyə və texniki təsir göstərir. Bu siyahıda mərkəzi əlaqə maliyyə siyasətidir, çünki maliyyə mənbələri digərlərinin inkişafını təmin edir. Vergi siyasəti, maliyyə və pul siyasəti ilə birlikdə maliyyə siyasətinin ayrılmaz hissəsidir. Onun əsas məqsədi vergilərin mahiyyətindən və funksiyalarından irəli gəlir və dövlət tərəfindən milli ehtiyaclar üçün ümumi sosial məhsulun bir hissəsinin alınmasından, bu vəsaitlərin səfərbər edilməsindən və büdcə yolu ilə yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Beləliklə, vergilər məqsəd və funksiyalarını vahid büdcə prosesində həyata keçirir. Vergi siyasətinin əsasları büdcə qəbul edildiyi hər maliyyə (büdcə) ili üçün qoyulur; onun icrası müvafiq qanunvericilik və tənzimləyici aktların qəbulu ilə əlaqələndirilir. Vergi siyasətinin əsas subyekti dövlətdir. Vergi siyasətinin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinin metodoloji və ilkin şərti vergi münasibətləridir və onların əsasını dövlətin maliyyə mənbələrinin formalaşması ilə dövlət və sahibkarlıq subyektləri arasındakı münasibət təşkil edir (1, s. 2).

Maliyyə və vergi münasibətləri sistemindəki hər bir vergi müəyyən bir funksiyanı yerinə yetirir və spesifik bir xüsusiyyətə malikdir. Lakin ümumilikdə bunlar bir-biri ilə əlaqəlidir və vergi sistemini təmsil edirlər. Vergi sistemi, onun formalaşmasına və tənzimlənməsinə yanaşmalar hər zaman hər bir dövlətdə sosial-iqtisadi sahənin tənzimlənməsinin əsas yollarından biri olmuşdur. Fərqli dövrlərdə vergi tənzimləməsinin məqsəd və vəzifələri, nəticədə istiqaməti və nəticəsi dəyişməsinə baxmayaraq, vergi sisteminin funksiyaları və əhəmiyyəti dəyişməz qalır.

Vergi sisteminə xas olan imkanlardan və onun dövlət tənzimlənməsindən ən yaxşı şəkildə istifadə etmək üçün, iqtisadi fəaliyyətin dolayı tənzimləmə tapşırıqları ilə yanaşı, vergi tapşırıqlarının köməyi ilə həll yolunu rasional şəkildə birləşdirmək lazımdır. Bu baxımdan, bütün keçid dövrü ərzində Azərbaycanda maliyyə sahəsinə münasibətin özünəməxsus olduğu vurğulanmalıdır.

İslahatların əvvəlində bütün səylər inflyasiyanın yatırılmasına və milli valyutanın sabit məzənnəsinin qorunmasına yönəldildikdə, maliyyə sahəsi iqtisadi islahatlardan kənarda qaldı. Bildiyiniz kimi, Azərbaycan dövlətinin müstəqil iqtisadi sisteminin formalaşması 25 may 1991-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının müstəqil iqtisadi əsasları haqqında” qanun qəbul edildikdən sonra baş verdi. Qəbul edilmiş qanun ilk dəfə olaraq Azərbaycanın müstəqil maliyyə siyasətini həyata keçirməsini müəyyənləşdirdi.

Beləliklə, elə həmin ildən dövlət mövcud vergi sistemini yeni şəraitə uyğunlaşdırmağa, müasir iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminə uyğunlaşmağa başladı. Bu mərhələdə Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşmasına və tənzimlənməsinə yanaşmada bu fikir bir-biri ilə əlaqəli üç vəzifənin həllinə yönəldilməlidir (2, s. 12):

✓birincisi, iqtisadi böhranın və inflyasiyanın qarşısını almaq;

✓ikincisi, milli ənənələrə uyğun olaraq azad sahibkarlığın inkişafı üçün şəraitin yaradılması;

✓üçüncüsü, respublikaya xas olan bütün iqtisadi atributlarla birlikdə milli valyutanın möhkəmlənməsinə kömək etmək, yəni milli valyutanın digər valyutalara nisbətən sabit məzənnəsinin təmin edilməsi.

Təbii ki, bu problemlərin həlli, xüsusən bir sistemdən digər sistemə keçid kontekstində müəyyən vaxt tələb edir. Buna görə dövlət bu problemləri həll etmək üçün vergi sistemini aşağıdakılara yönəldilmiş şəkildə tənzimləməyə çalışır (8, s. 85):

- dövlət idarəçiliyi, sosial və iqtisadi problemlər və müdafiə məsələlərini maliyyələşdirmək üçün tələb olunan büdcə gəlirlərinin təmin edilməsi;
- istehsal sahəsində əhalinin ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş köklü dəyişikliklərin aparılması;
- iş fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün əlverişli mühitin yaradılması, istehsal fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olaraq istehsalçının artan iqtisadi marağının təmin edilməsi.

Qarşıya qoyulmuş vəzifələrə görə, müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması və tənzimlənməsi şərti olaraq üç mərhələyə bölünə bilər. 1991-1992-ci illəri əhatə edən birinci mərhələdə əsasən aşağıdakı qanunlar qəbul edildi (7, s. 123):

✓1991-ci ilin dekabrında – “Əlavə dəyər vergisi haqqında” və “Aksiz vergiləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları;

✓“Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi haqqında” qanun;

✓Fərdi gəlir vergisi haqqında Qanun;

✓1992-ci ilin iyul ayında - “Dövlət Vergi Xidməti haqqında” Qanun.

1992-ci ilin ortalarında respublikamızda müstəqil vergi xidməti orqanının formalaşması prosesi başladı. 1993-1996-cı illəri əhatə edən ikinci mərhələdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq bəzi yeni vergi növləri ilə bağlı qanunlar qəbul edildi və onların qanunvericilik bazası yaradıldı. Bu dövrdə aşağıdakılar qəbul edildi (6, s. 20):

✓1993-cü ilin fevralında – “Torpaq vergisi haqqında”,

✓1995-ci ilin martında – “əmlak vergisi haqqında” və “ticarət vergisi haqqında” qanunlar;

✓1996-cı ilin dekabrında – “Dövlət Yol Fonduna vergilər haqqında” Qanun, habelə bu qanunların tətbiqi üçün Əsasnamə və təlimatlar hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

1996-2000-ci illərin sonunu əhatə edən üçüncü mərhələdə, ölkə cəmiyyətində və iqtisadiyyatında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlaqədar əvvəllər qəbul edilmiş qanunların təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görülmüş, vergi qanunvericiliyinə bəzi əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Bu mərhələnin başa çatması 2001-ci il yanvarın 1-də qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 2000-ci ilin iyulunda qəbul edilməsi hesab edilə bilər. O dövrdə Azərbaycanda vergi sisteminin dövlət tənzimlənməsinin əsas çatışmazlıqları həm də rəhbərliyin çaşqınlığı və ümumiyyətlə vergi ödəyicilərinin vergi sistemini başa düşməyin çətinliyi və tələblərə uyğunluğu ilə bağlı idi. Bu hər iki səbəb vergi ödəyicilərinin öz vergi öhdəliklərini düzgün hesablamaq üçün vəsaitlərini xərcləməli olduqlarına gətirib çıxardı. Bu, kölgə iqtisadiyyatında qeydiyyata alınmayan əməliyyatların sayının artmasına (vergidən yayınma) və verginin azaldılmasının qanuni yollarının axtarılmasına səbəb oldu (1).

Fikrimizcə, Azərbaycanda tədqiq olunan dövrdə vergi rəhbərliyinin altı əsas tədbirin həyata keçirilməsini təmin etdiyi Miksel prinsipi həmişə uğurla yerinə yetirilməyib. Birincisi, hər hansı bir vergi strukturunu idarə etmək üçün vacib şərt olan vergi tutulan maddələrin siyahısının hazırlanmasıdır. İkincisi, fiziki şəxslərin vergi bazası qiymətləndirilməlidir ki, vergi dərəcələri müəyyən edilsin. Üçüncü addım vergilərin hesablanması və ya yığılmasıdır. Dördüncü addım könüllü uyğunluq sistemində vergi ödəyicilərinin vergi qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasıdır. Vergilərin idarə olunmasında beşinci addım şikayət və ya etirazın verilməsidir.

Nəhayət, son tədbir vergilərin icrasıdır (digər tədbirlər vergilərin düzgün ödənilməsini təmin etmədikdə tətbiq olunur). Azərbaycanda vergi sisteminin dövlət tənzimlənməsinə yeni, nəticəyə yönəlmiş yanaşmanın tətbiqi prosesinin ləngiməsi nəticəsində aşağıdakı vəzifələrin həlli qeyri-mümkün oldu (3):

- vergi siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi arasındakı sərhəd;
- mərkəzsizləşdirmə, ayrı-ayrı vahidlərin yaradılması;
- nəticə və ya bazar yönümlü bir quruluşun inkişafı;
- müstəqillik, məsuliyyət, hesabatlılıq prinsiplərinə əsaslanan yeni idarəetmə sistemlərinin yaradılması;
- idarəetmə üzərində nəzarəti gücləndirmək üçün strateji istiqamətdən maliyyə planlaşdırmasına qədər planlaşdırma metodlarını vurğulayan yeni idarəetmə təcrübələrinin tətbiqi;
- Planlaşdırma və nəzarət dövrlərindən istifadə edərək strateji idarəetməni həyata keçirmək, müqavilə və icra qaydalarını idarə etmək;
- bir tərəfdən vergi məmurları ilə digər tərəfdən əhali arasındakı münasibətlərdə köklü dəyişikliklər.

Bildiyimiz kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə vergi sistemi idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün dövlətin tədbiq etdiyi mükəmməl metodlardan biri də istehlakçı xidmətlərinin modernləşdirilməsidir. Bu baxımdan, Azərbaycanın vergi orqanlarının fəaliyyətinin bu halda yeni idarəetmə metodlarının yeni "müştəri yönümlü" və ya "istehlakçı yönümlü" anlayışlarla birləşməsinə əsaslanmadığı vurğulanmalıdır.

Vergi sistemi dövlət tərəfindən elə tənzimlənməlidir ki, bir tərəfdən, ümumiyyətlə bazara keçid prosesi, digər tərəfdən, eyni zamanda, davamlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin edilsin. Bunun üçün vergi sistemi büdcə kəsirinin azaldılması və sonrakı iqtisadi böyüməyə keçid ilə maliyyə sabitləşməsinə nail olmaq probleminin eyni zamanda tədricən həll edilməsi ilə tam hüquqlu bazar subyektlərinin formalaşmasına kömək etməlidir ki, bu da istehsal və sahibkarlığın stimullaşdırılmasını tələb edir. Vergi sistemi elə qurulmalıdır ki, həm sahibkarlar, həm də muzdlu işçilər qanuni istehsal həcmlərinin artırılmasında, leqallaşdırılmasında və əmək haqlarının artırılmasında maraqlı olsunlar. Vergi gəlirləri vergi dərəcələrinin artması və yeni vergilərin tətbiqi nəticəsində deyil, istehsal həcmlərinin və vətəndaşların gəlirlərinin artması, milli biznesin leqallaşdırılması hesabına artmalıdır.

Keçid iqtisadiyyatında vergi sisteminin tənzimlənməsi iki maksimumun birliyini təmin etməlidir: maksimum vergi yığımı və sahibkarlığın inkişafı üçün maksimum əlverişli şərtlər. Eyni zamanda, prinsip budur ki, vergi yükü nə qədər az olsa, vergilərdə mütləq artım da bir o qədər çox olar. Bu isə öz növbəsində, keçid dövründə son dərəcə vacib olan iqtisadi azadlıq rejimində baş verməlidir. Ancaq vergi gəlirləri vergi bazasında və vergi ödəyicilərinin sayında yalnız bir qanuni iqtisadiyyatda artması nəticəsində arta bilər.

Bazara keçid kontekstində dövlət tərəfindən vergi güzəştlərinin azaldılması vergi sistemini iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı iştirakçılarına münasibətdə daha neytral hala gətirməklə yanaşı, eyni zamanda vergi bazasını genişləndirəcəkdir. Əsasən, əhalinin ən həssas hissəsi üçün verilən sosial vergi güzəştlərini ləğv etmək və birbaşa büdcədən ünvanlı sosial müdafiə ilə əvəz etmək lazımdır (4, s. 33).

Keçid dövründə olan ölkələrdə vergi sisteminin dövlət tənzimlənməsinin digər əsas istiqaməti müəssisələrin vergi sistemindəki dəyişiklikdir. Bu dəyişikliklər belə ümumiləşdirilə bilər (5):

- müəssisələrin mənfəətini özbaşına idarə etmə praktikasının ləğvi;
- təşkilat mənfəət vergisi dərəcələrinin konsolidasiyası və əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması;
- xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə müştərək və xarici müəssisələrin müəyyən bir dövrü üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi.

Keçid iqtisadiyyatı ərəfəsində ola ölkələrdə dövlət tənzimləməsi nəticəsində vergi sisteminin əlverişli xüsusiyyətlərinin bazar ölkələrinə xas olan xüsusiyyətlərdən fərqlənməsinə inanmaq üçün çox az səbəb var. Lakin, praqmatik səbəblərdən vergi sisteminin islahatı, ehtimal ki, iki mərhələdə aparılmalıdır, çünki qısamüddətli məhdudiyyətlər (struktur düzəlişləri və məhdud inzibati potensial)bu prosesin ən effektiv, ədalətli və ən qısa müddətdə həyata keçirilməsinin qarşısını alır. Keçid dövründə ölkələrin təhrifedici iqtisadi təsirlərini azaltmaq və vergi gəlirlərinə güvənməyə davam etmək üçün mövcud vergi strukturlarının rasionallaşdırılmasına diqqət yetirməsi lazım ola bilər.

Qısa müddətdə keçid iqtisadiyyatında vergi sisteminin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakılara yönəldilməlidir (2):

- Sosial müdafiənin keyfiyyətcə yeni bir sisteminin yaradılması üçün büdcə gəlirlərinə əhəmiyyətli ehtiyacların ödənilməsi;
- Mövcud vergilərin daha dayanıqlı hala gətirilməsi yolu ilə mövcud vergi sisteminin uzunmüddətli hədəflərə uyğun yenidən qurulmasına başlanması;
- Güzəştləri artıran və bərabərliyi dərinləşdirən fondlardan istifadə edərək digər bazar əsaslı iqtisadi islahatları dəstəkləmək üçün vergi sistemindən istifadə.

Vergilər iqtisadi mənbələrin özəl sferadan ictimai sferaya ötürülməsi deməkdir. Bu köçürmənin məbləği vergi ödəyicisinin vergilərdən əvvəl sahib olduğu və ödədikdən sonra nəyə sahib olacağına bağlıdır. Nəticə etibarı ilə ödəmə qabiliyyəti vergi ödəyicisinin əlində olan iqtisadi qaynaqla müəyyən edilir. Bu mənbələri ölçmək üçün ən ümumi əsas gəlirdir. Ancaq gəlirin ölçülməsi olduqca çətindir, üstəlik, həmişə fərdin həqiqi sərvətini və ödəmə qabiliyyətini əks etdirmir.. Kapital resurslarının mövcudluğu, indi yoxsa gələcəkdə fərdin iqtisadi vəziyyətinə təsir göstərir. İdeal olaraq, ödəmə qabiliyyətinin ölçülməsi yalnız həqiqi gəliri deyil, potensial gəliri də nəzərə almalıdır. Buna baxmayaraq sonuncusu təəssüf ki, obyektiv qiymətləndirmə sahəsindən kənarda qalır.

Beləliklə, vergi sistemi bütövlükdə ölkədə iqtisadi inkişafı və sosial tərəqqini stimullaşdırmaq üçün dövlətin ən vacib alətidir və müəyyən dərəcədə bazara keçidi asanlaşdırmağa qadirdir ki, bu da birbaşa olaraq onun tənzimlənməsinin effektivliyindən asılıdır.

Nəticə

Vergi sisteminin formalaşması və tənzimlənməsində əsas məsələlərdən biri də ictimai malların və xidmətlərin maliyyələşdirilməsinə xərclərin insanlar arasında bölüşdürülməsidir. Bu xərcləri paylamaq üçün bütün vətəndaşları məmnun edəcək ideal bir yol yoxdur. Bununla birlikdə, bu məsələni optimal bir şəkildə həll edə biləcəyiniz müəyyən prinsiplər var. Bu vəziyyətdə verginin müəyyənləşdirilməsinin və qiymətləndirilməsinin əsasının nə olduğuna bağlı olaraq iki fərqli təməl yanaşma mümkündür: fərdin ödəmə qabiliyyəti və ya əldə etdiyi fayda.

Ödəmə qabiliyyəti prinsipi büdcəyə yığım və gəlirlərlə əlaqədardır və vergitutmanın paylayıcı xüsusiyyətinə yönəlmişdir. Faydalar prinsipi xərclərlə əlaqəli və hökumətin verdiyi fayda üçün ədalətli bir yol təyin edir. Ödəmə qabiliyyəti prinsipi vergilərin vergi ödəyicisinin ödəmə qabiliyyətindən asılı olaraq paylanmalı olduğunu vurğulayır.

References

1. Statistical indicators of Azerbaijan. Baku, 2018
2. F.A. Mammadov, A.F. Musayev, M.M. Sadigov, Y.A. Kalbiyev, Z.H. Rzayev. Taxes and taxation. Textbook. 2010.
3. I.Rzayev. Sustainable socio-economic development of the regions in the Republic of Azerbaijan: current situation and future prospects. Baku, 2010.
4. Sokolov A.A. "Theory of Taxes." Moscow, 2003
5. Valinurov T.R. Methodology for assessing the tax policy of the state: dis. Candidate of Economics sciences / T.R. Valinurov; Ivanovo State Chemical – Technical Univ. –Ivanovo, 2007
6. Meshcheryakova L.A. Assessment of the potential of the region in increasing tax revenues of the budget / Regional economy: theory and practice, 2008.
7. Sh.Sh.Badalov "Budget system" textbook, 2013.
8. Hollis Chenery, The Role of Industrialization in Development Programs. The Economics of Underdevelopment, Ed: A.N. Agarwala and S.P. Sing, Oxford University Press, New York

Rəyçi: dos. E.Süleymanov

Göndərilib: 18.04.2021 Qəbul edilib: 19.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/387-389

Gülnar Elmar qızı Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
gulnarhuseynova1997@mail.ru
Tapdıq Güləhməd oğlu Həsənov
Bakı Dövlət Universiteti
professor
tapdiqhasan@mail.ru

QUBA RAYONUNDA SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN STRUKTURU, ƏRAZİ TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAF DİNAMİKASI

Açar sözlər: *sənaye məhsulu, sənaye məhsulunun natura ifadəsi, sənaye strukturu, pərakəndə ticarət, əmtəə dövriyyəsi, idxal məhsulu*

The structure, territorial organization and development Dynamics of industries in Guba administrative region

Summary

The article analyzes the structure, territorial organization and development dynamics of industries in Guba administrative region. The analysis of the complex of natural conditions shows that the basis for the development of industries in the region is the efficient use of local raw materials. However, the underutilization of these opportunities has created certain problems in the complex development of industry in the region as a whole. Despite the rich local natural resources and other opportunities, the share of industrial products in total production very little. As a result of statistical analysis, it was determined that in 2010 the retail trade turnover in the administrative region was 194.1 million manat, but in 2019 it increased to 453.3 million manat. This increase was also reflected in the trade turnover per capita. It is clear from the analysis of statistical data of the relevant years that these indicators amounted to 1253.18 manat and 2625.07 manat. It has also helped increase the share of local products. It was determined that currently the share of local products in the retail trade turnover in the administrative region is 78%. The share of imported products in retail trade turnover is only 22%.
Key words*: industrial product, in-kind expression of industrial product, industrial structure, retail trade, trade turnover, imported product*

Giriş

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi vaxtdan keçən dövr ərzində ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial həyatında köklü dəyişikliklər baş vermiş, yeni təsərrüfat formaları yaradılmış, sənayenin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. 1993-cü ildən başlayaraq ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində planlı təsərrüfatçılıq formaları ləğv edilmiş, azad bazar prinsiplərinə əsaslanan və dinamik inkişaf etdirilən iqtisadiyyatın əsası qoyulmuşdur. Bu illər ərzində qəbul olunmuş dövlət proqramları və onların uğurlu icrası sayəsində sahibkarlıq fəaliyyəti genişləndirilmiş, yerli və xarici investorlar ölkəyə cəlb olunmuş, yeni və daha perspektivli hesab edilən sənaye zonaları yaradılmış, onların fəaliyyəti isə müasir texnologiyalara və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisələr isə öz növbəsində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və iqtisadi yükün artırılmasına xidmət etmişdir. Lakin görülən işlər respublika regionlarında mövcud olan problemlərin tam həllinə imkan verməmişdir. Bu məqsədlə daha perspektivli hesab edilən inzibati rayonlarda yaradılması nəzərdə tutulmuş sənaye zonalarının layihələndirilməsi işinin aparılması üçün zəmin yaranmışdır. Çünki bu inzibati rayonların sosial-iqtisadi potensialının daha da artırılmasına və onların inkişafının stimullaşdırılmasına köməklik göstərər, ərazidə mövcud olan problemlərin müasir dövrdə elmi cəhətdən kompleks tədqiqinə şərait yaradar. Respublikamızda belə regionlardan biri də Quba inzibati rayonudur.

Quba inzibati rayonunda sənaye sahələrinin inkişafı, onların sahə strukturunun təkmilləşməsi üçün əlverişli təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi baza vardır. Ərazidə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanan sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İctimai əmək bölgüsündə regionun sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri, yerli xammal bazasına əsaslanan yüngül və yeyinti sənayesi, tikinti materialları istehsalı üzrə ixtisaslaşır (5).

Bildiyiniz kimi, yüksək tarixi məna kəsb edən mühitin yaradılması məsələləri, yüksək bədii və mədəni-tarixi keyfiyyətə malik şəhər mühitinin, estetik cəhətdən dəyərli, faydalı təbii landşaftının qorunması məsələlərinin həlli

ilə bağlıdır. Layihələşdirmənin texniki-iqtisadi məsələləri onun reallaşdırılması ilə müəyyən edilir. Yəni, buraya obyektlərin layihələndirlməsi, tikintisi, istismarı və onların inkişafının idarə olunması daxildir. (4, s. 30).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 21 fevral tarixli 51 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Ərazilərin zonalaşdırılması, tikintisinin növü və miqyası ilə bağlı müfəssəl Qayda"ların 4.4-cü bəndində sənaye zonaları əsasən istehsalatın xüsusiyyətlərindən, istehsal prosesində ətraf mühitə və atmosferə zərərli tullantıları buraxmasından və digər amillərdən asılı olaraq küləkli yerlərin sayı və küləyin üstünlük təşkil etdiyi istiqaməti nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Sanitar-mühafizə zonaları müxtəlif olan sənaye müəssisələrinin (xüsusilə yeyinti və yüngül sənaye) eyni ərazidə yerləşdirilməsinə yol verilmir (2, s. 302). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sənaye zonalarının layihələndirilməsi zamanı ərazinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Sənaye zonalarının layihələndirilməsinin mühüm tərkib hissələrinə təbii-coğrafi şərait, iqtisadi, sosial, ekoloji və s. istiqamətlərdə ərazinin qiymətləndirilməsi və optimallaşdırılması aiddir. Bu istiqamətdə ərazinin təhlili bir başa olaraq iqtisadi coğrafiyaçıların əsas tədqiqat obyektidir. Çünki iqtisadi-coğrafi bilik və bacarıqlar olmadan sənaye zonalarının layihələndirilməsi işini düzgün və kompleks aparması qeyri-mümkündür (3).

Müstəqillik illərində inzibati rayonda sənayenin yeni sahələrinin yaranması onların strukturunda böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ümumi sənaye məhsullarının çox hissəsini verən yüngül və yeyinti sənaye məhsulları istehsalı inzibati rayon mərkəzlərində cəmləşdiyi halda, hazırda sənayenin ərazi təşkili və yerləşdirilməsi prinsiplərində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir.

Quba inzibati rayonunda sənayenin ən qabaqcıl, mütərəqqi və perspektivli sahələrini sürətlə inkişaf etdirmək və onların səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq hesabına regionun təsərrüfatında yaranmış mənfi halların aradan qaldırılmasına, sənaye istehsalının artırılmasına, əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin edilməsinə nail olmaq olar. Regionda sənaye istehsalının gələcək artımı üçün təbii-iqtisadi və infrastruktur imkanları çoxdur. Bu imkanlardan lazımi dərəcədə istifadə olunmaması nəticəsində regionda sənayenin kompleks inkişaf etdirilməsində müəyyən problemlər yaranmışdır. Zəngin yerli təbii ehtiyatlar və digər imkanlar olduğu halda burada sənaye məhsulları istehsalında payı cüzidir.

İstehsalın bu və ya digər ərazi daxilində məqsədəuyğun yerləşdirilməsi təbii sərvətlərdən və əmək ehtiyatlarının ixtisas-peşə səviyyəsindən asılı olaraq onlardan səmərəli istifadə edilməsi yolu ilə rayonlarda iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə inkişafını nəzərdə tutur. Regionda sənaye sahələri inkişafının əsasını yerli xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə təşkil edir. Həmçinin region yerli tələbatla əlaqədar olan bir sıra sənaye sahələrinin inkişafı üçün də əlverişli şəraitə malikdir.

2019-cu ilin statistikasına əsasən Quba inzibati rayonunda sənaye məhsullarının natura ifadəsində istehsalı elektrik enerjisi (383,8 mlyn. kVt-saat), çınqıl, qırma daş, xırda çay daşı və çaxmaq daşı (170,6 min ton), meyvə-tərəvəz konservləri (1690,7 ton), xalça və xalça məmulatları (0,05 min m^2) ilə təmsil olunur (1).

Qeyd edilməlidir ki, cüzi də olsa xalça və xalça məmulatlarının istehsalı istisna olmaqla digər sənaye sahələrində 2010-2019-cu illər ərzində artım tendensiyası nəzərə çarpmışdır. Lakin metal qapı və pəncərə blokları 2016-ci ildə 39 ədəd, konservləşdirilmiş pomidor (tomat) 2017-ci ildə 129,4 ton olmuşdur (cədvəl 1). Hazırda isə bu müəssisələrdə sənaye məhsulları istehsal edilmədiyi üçün onların statistikası aparılmır. Bu da regional sosial-iqtisadi inkişaf baxımından böyük problemlər deməkdir.

Cədvəl 1

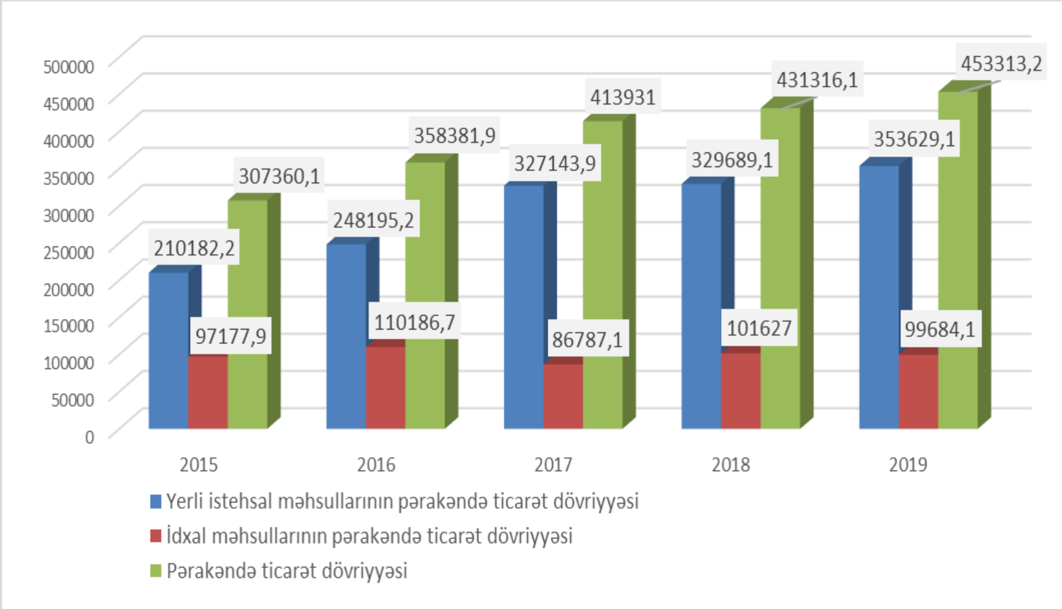
Quba inzibati rayonunda sənaye məhsullarının natura ifadəsində istehsalı

Göstəricilər	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Elektrik enerjisi,mlyn. kVt-saat	231,2	345,0	340,5	384,2	337,4	383,8
Çınqıl, qırma daş, xırda çay daşı və çaxmaq daşı, min ton	92,7	33,5	24,3	76,8	97,4	170,6
Meyvə-tərəvəz konservləri, ton	795,0	1200,0	1627,0	1895,2	1105,7	1690,7
Xalça və xalça məmulatları, min m^2	0,07	0,09	0,05	0,05	0,04	0,05
Metal qapı və pəncərə blokları, ədəd	-	-	32	-	-	-
Konservləşdirilmiş pomidor (tomat), ton	-	-	-	129,4	-	-

Mənbə: Azərbaycanın regionları, statistik məcmuə. Bakı: DSK, 2020, s. 434

Quba inzibati rayonunda sənaye məhsullarının natura ifadəsində istehsalına nəzər salsaq görürük ki, müvafiq illər üzrə artım olsa da bu ciddi xarakter daşımır. Lakin pərakəndə ticarət dövriyyəsində bu göstərici

özünü başqa tərəfdən sübut edir və pərakəndə ticar dövriyyəsi daim artmışdər. Belə ki, 2010-cu ildə inzibati rayonda pərakəndə ticar dövriyyəsi 194,1 mln manat olduğu halda, 2019-cu ildə artaraq 453,3 mln manata çatmışdır. Bu göstərici özünü əhalinin hər nəfərinə düşən əmtəə dövriyyəsində də göstərmişdir. Müvafiq illərin təhlilində göstəricilər 1253,18 manat və 2625,07 manat təşkil etmişdir (1). Bu həmçinin yerli istehsal məhsullarının xüsusi çəkisinin artmasına da köməklik göstərmişdir. Hazırda inzibati rayonda pərakəndə ticarət dövriyyəsində yerli istehsal məhsullarının xüsusi çəkisi 78%-dir. Deyə bilərik ki, bu olduqca böyük rəqəmdir. Pərakəndə ticarət dövriyyəsində idxal məhsulları isə cəmi 22% təşkil edir (diaqram 1.).

Mənbə: Azərbaycanın regionları, statistik məcmuə. Bakı: DSK, 2020, s. 430
Diaqram 1. Quba inzibati rayonunda yerli istehsal və ixrac məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat

Qeydə alınan bu göstəricilərə baxmayaraq, Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi 1,46%-dən 1,15%-ə düşmüşdür. Bunlardanbaşqa, Quba inzibati rayonunda şərabçılığın, mineral su doldurulması və alkoqolsuz içkilər istehsalının xeyli genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq şüşə qablar istehsalı da regionun sənaye quruluşunda əhəmiyyətli yer tutmalıdır.

Quba inzibati rayonunda sənaye sahələrinin strukturu, ərazi təşkili və inkişaf dinamikasını təhlil etdikdə biz aşağıdakı nəticəvə təkliflərə gəlmişik.

-Quba rinzibati ayonunda ilk öncə sənaye zonalarının layihələndirilməsinin təbii və iqtisadi-coğrafi inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən edilməlidir.

-Quba inzibati rayonunun təbii resurs potensialı öyrənilməklə sənaye zonalarının layihələndirilməsi imkanlarını tədqiq edilməlidir.

-Quba inzibati rayonunda müasir şəraitdə sənaye sahələrinin strukturu və ərazi təşkili müasir üsullarla öyrənilməlidir.

References

1. Regions of Azerbaijan, statistical collection. Baku: DSK, 2020, p. 434.
2. Town-planning and construction code of the Azerbaijan Republic (set of normative-legal acts). Baku: Law Broadcasting House, 2019, 420 p.
3. Hasanov T.G. Karimli Y.S. District and city planning. Baku: “Cooperation Publishing House”, 2014, 330 p.
4. Huseynov F.M., Agazade R.R., Mikayilova M.N. Urban planning theory. Baku: “Memar Publishing-Printing” LLC, 2008, 240 p.
5. Imrani Z.T. Guba-Khakhmaz economic region. Baku: Elm, 2007, 172 p.

Göndərilib: 19.04.2021 Qəbul edilib: 20.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/390-393

Zümrüd Hadı qızı Hüseynli
Bakı Mühəndislik Universiteti
magistrantı
Zumrud.huseynli98@gmail.com

AZƏRBAYCAN İQTİSADİ İNKİŞAFIN MALİYYƏLƏŞMƏSİNDƏ VERGİLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *iqtisadi inkişaf, vergi, maliyyə sistemi, dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi potensial*

The role of taxes in financing economic development. Potential opportunities in azerbaijani economy

Summary

At the moment, Azerbaijan has adopted the tax practice of stimulating business activity mainly from countries that are mainly focused on imports. However, all the provided benefits in tax legislation for innovation are of an episodic nature, since they do not cover the entire cycle of the innovation process, and enterprises, in principle, are neutral to innovative behavior.

Taxes can be an element of the mechanism that regulates demographic processes, youth policy, and other social phenomena. It is also possible to regulate consumption with the help of taxes. For example, such a tax as excise, along with ensuring the revenue side of the budget, and especially its high size, affects the demand and purchasing power of the population.

Key words: *economic development, taxation, financial system, government regulation, economic potential*

Giriş

Azərbaycanda vergi sisteminin dövlət tənzimlənməsi prosesi iqtisadiyyatın real sektorunda yerləşən müəssisələrin iqtisadi vəziyyəti ilə sıx əlaqəli olmalıdır. Məsələ burasındadır ki, gəlirlilik səviyyəsinin aşağı düşdüyü, iflas prosesinin də açıq və ya gizli şəkildə sürətləndiyi sənaye sahəsindəki müəssisələrin sayının artmasında müəyyən dərəcədə artım müşahidə olunur. Bu vəziyyətdə sahibkarlar və iş adamları üçün kapitalın kölgə iqtisadiyyatına keçməsinə imkan verməyəcək vergi şərtləri yaratması lazımdır, çünki bu cür kapitalın leqallaşdırılması prosesi olduqca çətindir. (7)

Son illərdə vergi orqanları bəzi sərt tədbirlər həyata keçirmələrinə baxmayaraq, vergi yığımının bütün problemlərini həll edə bilməmişlər. Bu gün Azərbaycanda nəzarət daha sadə, istifadəsi sahibkarlar və müəssisələr üçün rasional iş qurulması üçün gəlirin artırılmasına kömək edən bir vergi sisteminə ehtiyac var. Onu da vurğulamaq istərdim ki, müəyyən sahələrin inkişafı və ya dirçəlişi üçün şərait yaradan bəzi vergi sistemlərinin nəzərə alınması çox vacib olardı.

Hazırda Azərbaycanın iqtisadi inkişafı potensialının çox hissəsi Bakıda və qismən ətraf bölgələrin payına düşür. Bölgə iqtisadiyyatını canlandırmaq və xarici investorları cəlb etmək baxımından vergi sistemi daha həssasdır. Xarici investorlar və iş adamları ən çox gəlir gətirən sahələrə sərmayə qoyduqları üçün, əmanətlərinin lazımi təhlükəsizliyini təmin edərək sərmayələrini ən ucqar, geri qalan bölgələrə, xüsusən sərhədyanı bölgələrə qoymaları üçün belə şərait yaratmalıdırlar. Fikrimcə, xarici firma və müəssisələrin, o cümlədən Azərbaycandan olan iş adamlarının bölgələrdə fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün kifayət qədər əlverişli vergi şərtləri (vergi azadolmasına qədər) yaratmaq və eyni zamanda bəzilərinə şərait yaratmaq lazımdır.

Vergi sistemindən Azərbaycanın iqtisadi inkişafının amili kimi istifadə olunması xarici təcrübənin öyrənilməsini tələb edir. Bu baxımdan, ümumiyyətlə, iyirminci əsrin ikinci yarısında vurğulanmalıdır. Vergi sisteminin tənzimlənməsi yolu ilə investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının iki əsas mərhələsini müəyyənləşdirdi - bunlar 50-70 və 80-90-cı illərdir (6, s. 51).

Məhz 50-ci illərdə aparıcı ölkələr büdcənin maliyyələşdirilməsindən və konkret sənaye sahələrində və ayrı-ayrı müəssisələrdə istehsalın texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi proseslərini subsidiyalaşdırmaqdan özəl firma və şirkətləri bu xərcləri müstəqil şəkildə həyata keçirməyə təşviq edən vergi və kredit metodlarına keçməyə başladılar. 50-70-ci illər dövrü aktiv istifadə və vergi güzəştləri və imtiyazlarının həcmində artım dövrü oldu. 1980-ci illərin əvvəllərində məlum oldu ki, bir sıra səbəblərə görə bu vergi tətbiqetmə artıq investisiya siyasətinin təsirli bir tənzimləyicisi rolunu oynamağa qadir deyildi. Şirkətlər tez-tez investisiya layihələrinin icrasını istehsalın genişləndirilməsi və modernləşdirilməsinin strateji hədəfləri ilə deyil, əlavə vergi güzəştləri əldə etmək imkanı ilə əlaqələndirməyə başladılar. Şirkətlərin vergiyə cəlb edilməsi, iqtisadi cəhətdən deyil, vergi səbəbi ilə investisiyalarını və balanslaşdırmalarını stimullaşdırdı.

Bütün bunlar investisiyaların keyfiyyətinə və mənbələrin ayrılmasına mənfi təsir göstərmişdir. 1980-ci illərdəki vergi sistemindəki islahatlar sənaye investisiyaları üçün bir sıra güzəştlərin ləğvi ilə xarakterizə olunurdu. İnvestisiya vergisi güzəşti kəsildi və sonra ləğv edildi, vergi güzəştləri azaldıldı və şərtlər məhdudlaşdırıldı, bu da amortizasiya silinmələrinin məbləğini süni şəkildə artırmağa imkan verdi. Eyni zamanda, Qərb iqtisadçıları şirkətlərin tədqiqat və inkişaf etdirmə fəaliyyətləri üçün vergi güzəştləri probleminə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirdilər ki, bu da təkcə maliyyə dəstəyini deyil, yenilik prosesinin həddindən artıq nöqtələrini, fundamental tədqiqatları da təsir etdi (9). Habelə, bu proseslər öz növbəsində yeniliklərin birbaşa istehsalata tətbiqi və paylanmasına təsir göstərdi. Sənayeləşmiş ölkələr şirkətlər və universitetlər arasında əməkdaşlığı gücləndirmək üçün vergi güzəştlərindən istifadə etməyə başladılar. Gəlir vergisi səviyyəsindəki azalma kiçik innovasiya firmalarının kütləvi görünüşünə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Korporasiyaların elmi və texniki fəaliyyətinin yeni spesifik sahələri götürüldükdə bütöv bir fayda sistemi meydana çıxdı (5).

Xarici investisiya siyasəti hazırlayarkən keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrin vergi yurisdiksiyası və vergi təşviqləri məsələlərini də nəzərə almaları lazım olduğu vurğulanmalıdır. Bir şirkət xarici bir törəmə müəssisənin yaradılması və ya genişləndirilməsi yolu ilə xarici sərmayə qoyarsa, çox güman ki, müxtəlif ölkələrin vergi yurisdiksiyaları üst-üstə düşəcəkdir. Bu səbəbdən Azərbaycanın 33 ölkə ilə ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün bağladığı müqavilələr böyük əhəmiyyət kəsb edir və digər ölkələrlə müqavilələrin bağlanmasına hazırlanır. Bu müqavilələr birləşmiş xarakter daşıyır - rezident mənbəyidir.

Vergi dərəcələrini aşağı salmaqla investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması, əsasən "vergi tətilləri" şəklində olur və bu, ilkin dövrdə kapital qoyuluşlarına vergi güzəştlərini nəzərdə tutur. Vergi bazası amortizasiya metodları, öhdəliklər, kapital mənfəətinin idarə edilməsi, vergi kreditləri, inventar və gəlir qiymətləndirmə metodları və məzənnə itkiləri üzrə ehtiyatlardan istifadə etməklə hesablanır. Əksər sənayeləşmiş ölkələr və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr son iyirmi ildə sürətləndirilmiş amortizasiya, kapital qazancından azadolmalar və ya kapital qazancları və investisiya vergisi kreditləri kimi tədbirlərdən istifadə etdilər və bu da vergi bitərəfliyini gündəmə gətirdi (2. s, 12).

Bu təşviqlərdən bəziləri investisiyaların artırılmasına yönəldilmiş olsa da, bu investisiyalar istənilən iqtisadi böyüməyə səbəb olmur. Bunun səbəbi olduqca aydındır və son illərdə ciddi bir araşdırma predmetinə çevrilmişdir: bu cür təşviqlər, fərqli sənaye sahələri, aktivlər, maliyyələşdirmə üsulları və mülkiyyət formaları arasında kapitalın səmərəsiz bölgüsünə səbəb olan vergi fərqliliyi yaradır.

Xarici investisiyaların yerləşdiyi ölkə hansı fəaliyyətlərin vergiyə cəlb olunacağını müəyyənləşdirməlidir (başqa sözlə, bir müəssisənin vergi obyektinə çevrilməsi üçün minimum fəaliyyət həcmi nə qədər olmalıdır və ondan vergi ödəməsi tələb oluna bilər). Ümumiyyətlə belə hallarda "daimi müəssisə" meyarı tətbiq olunur, lakin tərifləri dəyişə bilər. Büdcə gəlirləri baxımından kapital idxal edən ölkələrdə xarici investorların vergi əhatə dairəsini maksimum dərəcədə artırmaq üçün açıq bir təşviq var. Bununla yanaşı, bu, kifayət qədər əhəmiyyətli ola biləcək "kiçik" fəaliyyətlərdən vergilərin qiymətləndirilməsi və toplanması xərclərini əhatə etmir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, yaxın gələcəkdə vergi güzəştləri ilə yanaşı xarici investisiyaların güzəştli vergiyə cəlb edilməsi məsləhətdir. Keçid vergi sisteminin əsas hədəflərindən birinə, yəni milli istehsalın stimullaşdırılmasına nail olmaq üçün tam hüquqlu bazar subyektlərinin formalaşmasına töhfə verməli və bununla da rəqabət mühiti yaratmalı və bu da milli iqtisadiyyatda xarici investorlar böyük dərəcədə iştirakını təmin edə bilərlər (1).

Xarici təcrübənin də sübut etdiyi kimi, xarici kapitalın cəlb edilməsində ən vacib amillərdən biri, əlverişli hüquqi mühitin, investorların maraqlarının ən təsirli şəkildə qorunması üçün şərait yaradan sabit bir qanunvericilik bazasının olmasıdır. İnvestisiya mühitinin çox vacib bir hissəsi vergi rejimidir. Xarici investisiyaları cəlb etmək üçün müxtəlif vergi güzəştlərindən istifadə etmək lazımdır. Kapital idxal edən ölkələr tərəfindən tətbiq olunan vergi güzəştlərinin növləri iki prinsipə görə bölünə bilər (2).

Birincisi, vergi dərəcələrinin azaldılması və ya vergi güzəştləri və ya vergi bazasından endirimlərə imkan şəklində təşviqlərdir. İkincisi, vergi sisteminə investisiya təşviqinin ümumi xarakter daşıdığına və yerli və xarici investorlara şamil oluna biləcəyinə və ya yalnız xarici investorlara yönəldilməsinə aid təşviqlərdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün iki elementə diqqət yetirmək lazımdır: xarici investorlar üçün minimal vergi güzəştləri ilə vergi sisteminin sadəliyi və vergi siyasətinin digər ölkələrlə - kapital idxalçıları və kapital ixracatçıları ilə əlaqələndirilməsi. Bu oriyentasiyanın səbəbləri aşağıdakılardır (3).

-Birincisi, xarici investorların cəlb edilməsi daha çox sabit bir makroiqtisadi mühit, şəffaf tənzimləmə sistemi və mənfəətin geri qaytarılması üçün məhdudiyyətlərin olmamasıdır.

-İkincisi, mənfəətin idxal-ixracının vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı problemlər çox mürəkkəbdir.

-Üçüncüsü, müəssisələrdə yatan ümumi vergi yükü (bildiyiniz kimi, iqtisadi artım vergi yükü ilə tərs mütənasibdir) yalnız ev sahibliyi edən ölkənin deyil, həm də baş idarənin yerləşdiyi ölkənin vergi qanunvericiliyindən asılıdır. şirkət yerləşir.

Çox güman ki, vergi siyasətinin düzgün koordinasiyası olmadan ya vergi güzəştləri əhəmiyyətini itirəcək, ya da kapital idxal edən ölkədəki vergi bazası azalacaq və ya hər ikisi eyni zamanda baş verəcəkdir.

Neft sektorunun vergilər probleminin həlli də bu gün respublikanın ən vacib vəzifələrindən biridir. Neft sektorunda yüksək vergi yükünün olmasına baxmayaraq, bu sahə davamlı inkişaf edir, lakin bununla belə, neft məhsullarının qiymətinin artmasına səbəb olur və həlledici təsir göstərir, təkcə ayrı-ayrı sektorların iqtisadiyyatın, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat sektorunun canlanmasının qarşısını alır. Bu səbəbdən, bu arqumentləri nəzərə alaraq, neft sektoruna vergi yükünü azaltmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, bu sektorda aksiz vergilərinin tənzimlənməsi lazımdır. Vergi dərəcəsinin səviyyəsini təyin edərkən neft bazarındakı vəziyyəti nəzərə alaraq neftin uzunmüddətli orta qiymətini götürmək və vergi təxirə salınması ilə fərqi məhdudlaşdırmaq lazımdır. Bu vaxtında görülməsə, maşınqayırma, yüngül, qida və yanacaq-energetika sektorunun məhsullarından istifadə edən və vergi yükünü avtomatik olaraq ötürən digər sahələrin inkişafını təmin etmək problemi yarana bilər.

Eyni dərəcədə vacib bir problem kölgə iqtisadiyyatının leqallaşdırılması problemidir. Azərbaycanın müstəqillik qazanması, bazar iqtisadiyyatına keçməsi, bütün bunlar kölgə iqtisadiyyatının ləğvinə səbəb olmadı. Kölgə iqtisadiyyatının leqallaşdırılmasına daha ciddi diqqət yetirmək lazımdır. Burada, ilk növbədə, kölgə iqtisadiyyatının "işgüzar dairələri" tərəfindən vergilərin ödənilməsinin hüquqi mexanizmləri və prosedurları üzərində düşünmək lazımdır. Hər halda, soydaşlarımızın qoyduqları "kölgə investisiyaları" respublika üçün xarici ölkələrin daha sərt şərtlərlə qoyduğu investisiyalardan daha sərfəli olacaqdır.

Hazırda vergi sisteminin tənzimlənməsində ən kəskin problem vergi yığımı və vergidən yayınmadır. Bir çox mütəxəssis, alim və hətta yüksək rütbəli məmurlar bunun əsas səbəbi olaraq yüksək vergi dərəcələrini göstərirlər. Əlbəttə, vergidən yayınma ilə yüksək vergi dərəcələri arasındakı birbaşa əlaqəni inkar etmək olmaz. Bununla yanaşı, eyni zamanda həqiqətdir ki, vergi yükünün "ağır və ya yüngül" olmasından asılı olmayaraq vergidən yayınma ehtimalı varsa, vergi ödəyicisi bu fürsətdən istifadə edəcəkdir (8). Başqa sözlə, vergi qanunvericiliyində ziddiyyətlər, qeyri-müəyyənliklər olduğu kimi vergi orqanlarının işinin təşkilində səhvlər olduğu müddətdə vergi yükünün artması və ya azalması bu məsələ üçün ciddi bir məna daşımayacaqdır.

Nəticə

İqtisadiyyatda davam edən struktur dəyişiklikləri nəticəsində investisiyalardan vergi tutma praktikasına yenidən baxılması zəruridir. Hər şeydən əvvəl, struktur yenidənqurma, milli iqtisadiyyatın maraqları baxımından bir sıra zərərli sahələrin bağlanmasını və bütün digər müəssisələrlə yanaşı, onlara birbaşa bərabər fayda verilməsini tələb edir və bu, daha da artıra bilər iqtisadiyyatdakı qeyri-mütənasibliklər və deformasiyalar. İkincisi, həm büdcə hesabına, həm də müəssisənin öz vəsaiti hesabına real investisiya imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. İqtisadiyyatımız bazar iqtisadiyyatı yoluna qədəm qoyduğundan, ölkə iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsinə yönəlmiş yanaşma vergi sisteminin tənzimlənməsində həlledici hesab olunur.

2006-2014-cü illər ərzində bütün maliyyə mənbələri nəzərə alınmaqla Azərbaycan iqtisadiyyatına 104,9 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur. bunlardan: 29.9 milyard dollar (28.5%) - xarici investisiyalardır. Bu müddət ərzində Azərbaycanda 1174 xarici investisiyalı müəssisə fəaliyyət göstərib və bütün vergilərin təxminən 20% -ni təşkil edir (4).

Həm də keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycanın keçid iqtisadiyyatını stimullaşdırmaq üçün inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrin formalaşması və tənzimlənməsi sahəsində qəbul etdiyi bəzi məqamlarla kifayətlənmək kifayət deyil. vergi sistemi. Kiçik və orta sahibkarlığı dəstəkləmək və inkişaf etdirmək mexanizminin əsas əlaqələrindən biri də yuxarıda qeyd olunduğu kimi vergi sistemidir. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vergi sistemində islahatların kiçik və orta sahibkarlığın gücləndirilməsinə və dəstəklənməsinə yönəlmiş məqsədyönlü bir proqrama ehtiyac duyulur (7).

Şübhəsiz ki, Vergi Məcəlləsi bir ölkənin ümumi iqtisadi artımından daha çox büdcə prosesi ilə əlaqəlidir. Buna görə vergi ödəyicilərinə vergi güzəştlərinin verilməsi probleminə, bununla yanaşı - respublikanın büdcəsinin formalaşması probleminə ciddi yanaşmaq lazımdır.

References

1. Musayev A., Kalbiyev Y.A. Tax service of the Republic of Azerbaijan: reforms and results. Baku, 2012.
2. Mammadov F., Musayev A., Sadikhov M., Y, Rzayev Z. Taxes and taxation. Baku, CBS, 2010.
3. Kalbiyev Y.A. Conceptual bases and practical aspects of tax policy. Baku, Science. 2012
4. Pashayev Z.Sh. Tax policy and evaluation of its effectiveness. Baku, University of Economics. 2018.
5. Zlobina L.A., Stazhkova M.M. Optimization of taxation of the economic entity. Moscow, 2013.
6. Panskov V.G. Taxes and the tax system. Moscow, 2016. p. 51
7. Petty W., Smith A., Richardo D., Keynes J., Friedman M. Classics of economic thought: Compositions. Moscow, EXMO-Press, 2010.
8. Rusakova I.G. Taxes in developed countries. M., Finance and Statistics, 2011.
9. Chernik D.G., Pochinok A.P., Morozov V.P. Basics of the tax system. Textbook for universities. M., Finance, UNITY, 2008

Rəyçi: dos. E.Süleymanov

Göndərilib: 19.04.2021 Qəbul edilib: 20.04.2021

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. Impakt faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 4 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. With Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 4 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/394-397

Həmidə Əhməd qızı Xanməmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
asnh440@gmail.com

ŞABRAN RAYONUNUN TƏBİİ ŞƏRAİT VƏ EHİYATLARININ TƏSƏRRÜFATIN İNKİŞAFI BAXIMINDAN İQTİSADİ – COĞRAFİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: *təbii şərait, resurs potensialı, yüksəklik qurşaqları, su ehtiyatları, faydalı qazıntılar, bitki örtüyü, torpaq örtüyü*

Economic and geographical characteristics of natural conditions and resources of Shabran region in terms of economic development

Summary

The article assesses the natural conditions and resources of Shabran region in terms of economic development and analyzes its economic and geographical characteristics. As a result of the analysis, it was determined that the region has a very high natural resource potential. In particular, its coastal strip creates favorable conditions for the development of the tourism complex, and mineral water fields create favorable conditions for the development of medical tourism. Although the total area is 108.8 thousand km^2, 52.2 thousand km^2 or more than 48% of the total area is agricultural land. Analysis of the complex of natural conditions shows that the region has a natural resource potential that can affect the development of a very high economic complex. In the near future, we have recommended the inclusion of this potential in the development cycle of the economy as a key strategic direction. Also, specialization of the agriculture in accordance with the natural potential of the altitude zones should be considered as a necessary condition.

Key words: *natural conditions, resource potential, elevation zones, water resources, minerals, vegetation, ground cover*

Giriş

Regionun təbii sərvətlərinin ətraflı öyrənilib istehsala cəlb olunması, istehsal sahələrinin genişləndirilməsi, onların kompleks etməsi ilə yanaşı təbiətin mühafizə olunması kimi mühüm vəzifələrin həllini də tələb edir. Bu baxımdan regionun təbii ehtiyatlarının hərtərəfli öyrənilməsinin mühüm iqtsiadi əhəmiyyəti vardır. Regionda təbii ehtiyatların mənimsənilməsi fiziki coğrafi baxımdan çətin relyef, iqlim və təbii fəlakət lərlə (uçqun, sel, dolu, sürüşmə və s.) bağlıdır. Şabran rayonunu təbii şəraiti və təbii ehiyatlarının rəngarəng olması iqtisadi inkişaf üçün əlverişli imkanlar yaratmaqla yanaşı həm də, kənd təsərrüfat,sənaye, nəqliyyat bir sözlə təsərrüfatın kompleks inkişafında əsas əsas amillərdən biri kimi iştirak edir.

Regionda təsərrüfat kompleks inkişafı üçün onun həm təbii şəraitinin həmdə təbii ehiyatlarının ictimai iqtisadiyyata cəlb edilməsi zəruriyyəti yaranır. Təsərrüfatın inkişafı üçün regionun təbii resurs potensialının ən vacib fakorlardan biridir. Regionun təbii resurs potensialı dedikdə burada təbii şərait və təbii ehiyatların mövcud cəm potensialı başa düşülür.

$\text{Resurs}_{\text{potensial}} = T_{\text{şərait elementləri}} + T_{\text{ehtiyatlar}}$

Təbii şəraitin təssərrüfat kompleksinə təsir elementləri aşağıdakılardır:

Sahəsi, iqlim, relyef, torpaq örtüyü, su ehtiyatları, heyvanlar aləmi və bitki örtüyü, faydalı qazıntı

Sahəsi - Rayonun ümumi ərazisi 108.8 min ha-dır. Ərazinin təqribən 20 %-ni meşəliklər təşkil edir. Ümumi istifadədə olan torpaq sahəsi 108,0 min ha, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar isə 52.2 min hektar təşkil edir. Statistik məlumatlara əsasən rayon 1 şəhər, 68 kənddən ibarətdir. (3)

Relyef - Relyef şəraiti burada regionda təsərrüfatın inkişafını müəyyən edən əsas amildir. Relyefin hündürlüyü və meyilliyi çox olan ərazilər isə təsərrüfatda istifadə edilməsinə ciddi təsir göstərir. Şabran rayonunun 55% dağlıq ərazinin, 45% isə dağətəyi maili düzənliklərin və ovalıqların payına düşür. Xəzər dənizindən qərbə doğru getdikcə ovalıqlar dağətəyi düzənliklərlə, sonra isə iri dağ sistemləri ilə əvəz olunur Şabran rayonunun relyefin təsərrüfat kompleksinə təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə tərəfimizdən Şabran rayonunun yerləşdiyi ərazinin qursaqlar üzrə bolgusu həyata keçirilmişdir. (6)

Ərazi aşağıdakı yüksəklik qurşağına bölünmüşdür:

1) Orta dağlıq qurşaq mütləq yüksəkliyi 600-800 m-dən 2000-2200 m-ə çatan ərazilər daxildir.

2) Aşağı dağlıq qurşaq 200 m-dən 600-800 m-ə qədər olan əraziləri əhatə edir.

3) Düzənliklər 28 m-dən başlayaraq 200 m-ə qədər olan sahəni əhatə edir

Xəzər dənizindən qərbə doğru getdikcə ovalıqlar dağətəyi düzənliklərlə, sonra isə iri dağ sistemləri ilə əvəz olunur. (60

Reylefden asılı olaraq təsərrüfatın inkişaf sahələrini xarakrekterizə edək**:**

Orta dağlıq qurşaq - Ərazidə heyvandarlıq, dəmyə əkinçiliyi və meyvəçiliyin inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Orta dağlıq ərazilərin kifayət qədər rütubət alması bu zonada dəmyə şəraitində əkinçiliyin aparılmasına imkan verir. (7)

Alçaqı dağlıq qurşaq - Əhalinin əsas məşğuliy yəti dəmyə əkinçiliyi, maldarlıq və bağçılıqdır. Düzənlik və dağətəyi sahələr təsərrüfat baxımın dan daha əlverişli mövqeyə malikdir. (7)

Düzənliklər - Düzənlik və dağətəyi sahələr təsərrüfat baxımın dan daha əlverişli mövqeyə malikdir. Düzənlik ərazilərdə qışın mülayim keçməsi payızlıq buğdadan, yayın isti keçməsi isə kənd təsərrüfatı bitkilərindən bir neçə dəfə məhsul götürmək imkanı yaradır. Bu ərazilərdə üzümçülük, maldarlıq, quşçuluq və s. sahələr relyef şəraitinin inkişafından asılı olaraq formalaşmışdır. (7)

Rayonun kəskin parçalanmış yüksək dağlıq relyefi əhalinin məskunlaşması və təsərrüfat sahə lərinin inkişafı üçün çox əlverişsizdir. Bu ərazilərdə şəhər və kəndlər salmaq, yollar çəkmək, təsərrüfat obyektləri tikmək mümkün deyil. Təsərrüfatın inkişafı relyefin təsir imkanları ilə əlaqədardır. Çünki meyillilik çoxaldıqca kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasında çətinlik törətdiyindən yuxarı zonalarda kənd təsrrüfatının əsasən heyvandarləq və bitkiçilik aşağı zonalarda isə heyvandarlıq bitkiçilik,üzümçülük və digər təsərrfat komplekslərinin hal – hazırki inkişafda əsas ixtisaslaşma istiaməti kimi qəbul edilməsi zəruridir.

İqlim - Şabran rayonunda düzənlik lərdən dağlara doğru ərazinin mütləq hündürlüyü kəskin dəyişdiyinə görə iqlim şəraitində də böyük fərqlər əmələ gəlir. Əsas iqlim yaradan amillər Günəş radiasiyası, hava küləklərinin sirkulyasiyası və səth örtüyü hesab olunur. Şabran rayonunda düzənlik lərdən dağlara doğru ərazinin mütləq hündürlüyü kəskin dəyişdiyinə görə iqlim şəraitində də böyük fərqlər əmələ gəlir. Burada iqlimin bir çox göstəriciləri əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinə, onun müxtəlif sahələrinin inkişafına kömək edir. (7)

Düzənlik ərazilərdə əsasən isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi, dağətəyi ərazilərdə mülayim isti (7).

Orta və yüksək dağlıq ərazilərdə - rütubətli soyuq və dağ tundra iqlimi yayılmışdır. Düzənlik ərazilərdə qışın mülayim keçməsi payızlıq buğdadan, yayın isti keçməsi isə kənd təsərrüfatı bitkilərindən bir neçə dəfə məhsul götürmək imkanı yaradır. (7)

Cədvəl 1

Şabran rayonun təsərrüfat kompleksinə təsir göstərən əsas iqlim göstəricilərinin xarakteristikası

Rayon	İl ərzində ümumi günəş radiasiyası kkal/sm^2	İl ərzində ümumi günəş parıltısının miqdarı, saat	İl ərzində ümumi atmosfer yağıntilarının miqdarı, mm	İl ərzində ümumi küləyin orta sürəti m/san	İl ərzində ümumi ən çox dolu olan günlər,	Orta illik temperatur	Şaxtasız günlərin sayı
Şabran	124 - 136	2000 -2200	400 - 600	2-dən az, 2-4	0,5 – 2 və az	8–10°	185–235 gün

Ən isti aylarda temperatur 20° - yə, mütləq maksimum isə 37-39° - yə çatır. Yay fəsli nisbətən sərindir, iyulun orta aylıq temperaturu 19-24° təşkil edir. Ən soyuq ayın (yanvar) orta aylıq temperaturu dağlıq ərazidə 2-3° şaxta, aranda isə təxminən 1° isti təşkil edir. Regionda mütləq minimum temperatur bəzən -20° - dək düşə bilir. Ərazi davamlı qar örtüyü ilə səciyyələnir: dağlıq ərazilərdə 50-80 gün, aranda isə 20 gündən artıqdır. (7)

Şimal şərq sahələrinə soyuq şimal kütlələrinin daxil olması nəticəsində havanın temperaturu aşağı düşür, güclü soyuqlar müşahidə edilir. Qışda belə hava şəraitinin yaranması çoxillik kənd təsərrüfatı bitkilərinə, xüsusilə burada geniş sahə tutan meyvə bağlarına, payızlıq dənli bitkilərə ciddi ziyan vurur. Yay aylarında isə tropik hava kütlələrinin əraziyə daxil olması nəticəsin də temperatur artır, havanın quruluğu yüksəlir.

Torpaq örtüyü - Yerli təbii - ekoloji şəraitdə səthin meyli, yamacların ekspozisiyası, hündürlük qurşaqlarında və üfiqi istiqamətlərdə olan parçalanma, iqlim və hidroenerji şəraitlə, xüsusən insanların təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri ilə əlaqədar olaraq regionun torpaqları çox mürəkkəb və rəngarəngdir.

Rayonun Xəzəryanı ovalıq hissəsi - Samur – Dəvəçi ovalığı yarımsəhra lanqşafta malikdir. Xəzəryanı ərazidə, dənizin sahilində qumluqlar, üstünlük təşkil edir. (7)

Rayonun şimal şərq hissəsində - Yerləşən düzənlik sahədə torpaq örtüyü zəif inkişaf etdiyindən əsasən boz, boz çəmən və şorakətvari torpaqlar yayılmışdır. (9)

Rayonun dağətəyi və alçaq dağlıq hissələrində - Bu ərazilərin çoxu antropogen təsir nəticəsində xeyli dəyişmişdir. Belə ki, şabalıdı, açıq şabalıdı torpaqlar üstünlük təşkil edir. (7)

Şabran rayonundan cənubda olan ərazilərdə boz və boz - çəmən torpaqları , cənub - şərq kənarında boz - qonur torpaqlar yayılmış dır. Bu torpaqlarda suvarma şəraitində bostan - tərəvəz məhsulları, üzüm, taxıl və meyvələr yetişdirilir. Alçaq dağlıq zonaları örtən torpaqlarda dəmyə şəraitində tərəvəz məhsulları və meyvə əkilir. (7)

Bitki örtüyü - Regionda torpaq qatı müxtəlif olduğu kimi, bitki örtüyü də tip və növlərə görə müxtəlifdir.

Samur – Dəvəçi ovalığının rayon ərazisindən keçən hissəsində - yovşanlı – şoran otlu yarımsəhra bitkiləri üstünlük təşkil edir. (2)

Rayonun dağətəyi və alçaq dağlıq hissələrində - kolluqlar, bozqır çəmən – çöl bitkiləri yayılıb. Bu ərazidə yabanı halda ağac-kol bitkilərindən uzunsaplaq palıd, gürcü palıdı (Gilgil-çayın orta axarının sahilində), qıvrımyarpaq palıd, tüklü palıd, qaratikan kolluqları, yabanı üzüm (qora), yabanı nar, böyürtkən, moruq, zirinc, ot bitkilərindən pişik quyruğu, şiyav (ipək otu) və s. bitkilər bitir. (2)

Rayonun orta dağlıq ərazisində (500-800 metr) - yağıntıların bir qədər artması ilə əlaqədar zəngin meşə florası üstünlük təşkil edir. Meşələrin sahəsi 21500 hektardır Ümumiyyətlə regionun 19-20 %-i meşələrlə örtülüdür. Şabran rayonunun meşələrində fısdıq, palıd və vələs ağacları daha geniş yayılmışdır. (2)

Şabran rayonunun ərazisi müalicəvi əhəmiyyətli bitki növləri ilə də zəngindir. Belə ki, dağ kserofit bitkiləri arasında xüsusi yer tutan kəklik otu dağ landşafı üçün xarakterlidir. Tempratur və rütubətin dəyişməsindən asılı olaraq rayonun müxtəlif ərazilərində əməköməci, əvəlik, bağayarpağı, səhləb, çobanyastığı, andız, biyan, boyaqotu, xanımotu, qızılçiçəyi, dəmirov otu, gicitkən, dağ keşnişi, yabanı sarımsaq, çay tikanı, üzərlik otu, quş armudu, itburnu, sumaq, qarağat və s. bu kimi müalicəvi əhəmiyyətli olan dərman bikiləri bitir. (2)

Su ehtiyatları - Su ehtiyatlarının (çaylar, buzlaqlar, yeraltı sular və kanallar) başlıca istehlakçıları suvarma əkinçiliyi, sənaye və kommunal - məişət təsərrüfatıdır. Su ehtiyatları regionda təsərrüfat sahələrinin inkişafı və yerləşdirilməsi üçün mühüm amillərdən sayılır. Ərazidəki çayların qida rejimində əsas yeri qar, yeraltı və qismən yağış suları təşkil edir. Qidalanma ehtiyatın dan asılı olaraq çayların axımı 0,5 1/san - dən 25 / san dək dəyişir və cüzi bir sahədə 30 l/san-ə çatır. Əsas çayları Vəlvələ, Gilgil, Dəvəçi, Şabran çaylandır. (7)

Vəlvələçay – Hövzənin orta eni 6,4 km, orta hündürlüyü 1495 m-dir. Vəlvələçayın orta meyilliyi 30,1 % 0, çay şəbəkəsinin sıxlığı 0.84 km/km-dir. Vəlvələçay yaz gursulu və payız daşqınlı rejimə malikdir. Vəlvələçayın su ehtiyatlarından suvarmada Samur Abşeron kanalının qidalanmasında istifadə edilir. Çayda gücü 230 kvt olan Vəlvələ su elektrik stansiyası fəaliyyət göstərmişdir. (4)

Şabrançay - Şabrançayin uzunluğu 53 km, hövzəsinin sahəsi 203 km–dir. Əsas qolları Zeyvəçay və Çiçiçaydır. Hövzəsində meşə 42 km^2 sahəni əhatə edir. Orta çoxillik su sərfi 0,36 m^3 / s - dir. Çayın orta meyilliyi 32,0 % o, çay şəbəkəsinin sıxlığı isə 0,57 km / km^2 - dir. Suyu hidrokarbonatlı - kalsiumludur və mineral laşma dərəcəsi 500 mq / 1 çox olur. Su ehtiyatları əsasən suvarmada istifadə edilir. (4)

Dəvəçiçay - Dəvəçiçayın uzunluğu 45 km, hövzəsinin sahəsi 239 km - dir. Çayın orta meyilliyi 34,6% 0, çay şəbəkəsinin sıxlığı 0,77 km / km^2 -dir. Dəvəçiçay daşqın rejimli çaydır, odur ki, əsas qida mənbəi yağış sularıdır. Qrunt suları qidalanmada 20% qədər, qar suları isə çox cüzidir, təqribən illik axım həcminin 5% qədərini təşkil edir. (2)

Gilgilçay - Gilgilçayın uzunluğu 72 km, hövzəsinin sahəsi 800 km-dir. Hövzəsinin orta eni 11,1 km, orta yüksəkliyi isə 972 m dir. Çay şəbəkəsinin sıxlığı 0,55 km / km2 dir. Əsas qida mən bəi yağış suları (75 %) və yeraltı sulardır (15 % -dən çox), qar sularının qidalanmada rolu cüzidir. Suyundan əsasən suvarmada istifadə edilir. (2)

Mineral su ehtiyatları - Şabran rayonunun ən mühüm sərvətlərindən biri hesab olunur. Regiondakı Qalaaltı, Xaltan, mineral və termal bulaqlar kurort - rekreasiya təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyəti böyükdür. (1)

Qalaaltı - Qalaaltı mineral suyu 1960 - cı ildən geniş miqyasda istifadə olunur. Qalaaltı - Azərbaycanın orijinal və son dərəcə cazibədar balneoloji kurortudur. O dəniz səviyyəsindən 1000 m hündürlükdə Böyük Qafqazın mənzərəli dağ ətəklərində yerləşir. Qalaaltı suyunun debiti 225 1/sut. olmaqla, ondan böyrək və revmatizm xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir. Bura kristal şəffaflığında olan havası ilə, xüsusi təbii gözəlliyə malik, Xəzər dənizinin sahilində cazibədar meşəli yamaclarda olan bir yerdir. Burada dağ havası, dəniz hava ilə birləşir və insanların özünü rahat hiss etdiyi aşağı rütubətli iqlim yaradır. (5)

"İsti su" - Dəhnə kəndindəki "İsti su" müalicə ocaqlarında da insanlar həmin mineral sularla müalicə olunurlar. Ancaq bu müalicə ocağı idarə olunma nöqteyi nəzərində dövlətin nəzdində olmadığı ictimai

iqtisadiyyata cəlb edilməmişdir. Gələcəkdə burada istirahət komplekslərinin yaradılması və mualicə kurort turizminin inkişafı üçüm istifadə edilmə imkanları prespektiv istiqamət kimi nəzərə alınmışdır. (5)

Faydalı qazıntı - Şabran rayonu zəngin faydalı qazıntı yataqları: neft, təbii qaz, çınqıl, qum, gil, mərmər və digər xammal ehtiyatliri ilə də zəngindir. Xüsusilə şəhər yaşayış məntəqələrinə yaxın olan və istifadə edilməsi iqtisadi cəhətdən səmərəli sayılan faydalı qazıntı yataqlarının istismarı sənaye müəs sisələrinin yaradılmasına imkan verir.

Neft - qaz ehtiyatları - Regiondakı neft - qaz ehtiyatları Böyük Qafqazın cənub - şərq qurtaracağında, Xəzərsahili ovalıqda və Xəzərin şelf zonasında çıxarılır. Ərazidə neft - qaz ehtiyatı III dövr çöküntülərində əmələ gəlmiş və 1930-cu illərdən aşkar edilməyə başlanmışdır. Ərazidə ilk neft yataqları Şurabad sahəsində, daha sonra isə Bəyimdağ - Tığçay sahəsində aşkar edilmişdir . Əsasən bu ehtiyatlar Şabran rayonu ərazisində (Keşçay, Siyəzən - Narda ran, Əmircan, Zoğlu - Zeyvə, Təngi, Saadan və s.) cəmlənmişdir. Ərazinin qərb hissəsinin mürəkkəb dağlıq rel yefi - sıldırımlı yamaclar, dərin dərələr, sürüşmələr və s. Zağlı - Zeyva, Əmirxanlı, Siyəzən-Təngi yataq larından istifadəni çətinləşdirir. Hal-hazırda bu yataqların tam mənimsənilməsi başa çatdırılmamışdır. Hələlik perspektivli proqnoz ehtoiyatların müəyyənləşdirilməs istiqamətində geoloji tədqiqat yaxın gələcəkdə Şabran rayonu ərazisində neft yataqlarının 1500 metrdən yüksəklik zonalar da yerləşən və dəniz sahili zolaqda yerləşən neft yataqlarının mənimsənilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. (7)

Tikinti materialları - ehtiyatı əsasən Qusar, Qudyal, Vəlvələ, Gilgil, Dəvəçi və Ata çaylarının yataqlarının gətirmə konuslarında (çınqıl, qum) cəm lənmişdir**.** Qonaqkənd - Gilgilçayın qum və çınqıl ehtiyatları 11,6 min m3 hesablanmışdır. Bununla yanaşı Qusar maili düzənliyində və Samur - Dəvəçi ovalığında tikinti sənayesi üçün mühüm xammallardan biri olan gil yataqları yerləşir. Şabran rayonu ərazisində yerləşən xammal ehtiyatlarından daha geniş və səmərəli istifadə edilməsi regionun iqtisadiyyatının inkişafına, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına kömək etmiş olar. (9)

Hal – hazırda yaşayış məntəqələrinin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dağlıq zonaların ərazi potensialından və ya dəniz sahili zonanın 0 – 500 metr hündürlüklərindən səmərəli istifadə olunmur. Çünki bura da sahil zolağında turizm kompleksinin inkişafı üçün iqlim şərait elementləri əlverişli şərait yaratdığına görə hələlik bu sahələr sadəcə olaraq ümumi istifadə də olan torpaq sahələri kimi xarakterizə olunur. Bu potensialın Şabran rayonunun təsərrüfatının inkişaf dövriyyəsinə daxil edilməsi zəruridir.

Nəticə

Apardığım təhlillər Şabran rayonunun təbii şəraiti və ehtiyatlarının təsərrüfatın inkişafı baximindan qiymətləndirilməsi və onun iqtisadi – coğrafi xarakteristikası istiqamətində aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan vermişdir.

❖ Yüksəklik qurşaqları üzrə su ehtiyatları, iqlim ehtiyatları, mineral xammal ehtiyatları təsərrüfatın inkişafına əlverişli şərait yaradan amillərdən biridir.

❖ Şabran rayonu Quba – Xaçmaz iqtisadi rayonu əhalisinə görə, sahəsinə görə xüsusi çəkisi olduğuna baxmayaraq ümumdaxili məhsulun perspektivdə artırılması üçün böyük imkanlar açır.

❖ Bütün bu sahələrin yüksəklik qurşaqları yüksəklik qurşaqlarə üzrə ixtisaslaşmasının həyata keçirilməsi zəruri nəitcələrdən biridir.

References

1. Guba - Khachmaz economic geographical region Passport-2015
2. az.wikipedia.org/
3. shabran-ih.gov.az
4. Hydrography of Azerbaijan
5. president.az
6. Hasanaliyeva L.H. Impact of population settlement on the North-Eastern slope of the Greater Caucasus on landscape transformation
7. Imrani Z.T. Guba-Khakhmaz economic region. Baku: Elm, 2007, 172 p.

Rəyçi: dos.M.Babayev

Göndərilib: 17.04.2021 Qəbul edilib: 22.04.2021

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. Impakt faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 4 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. With Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 4 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/398-400

Mövsüm Elçin oğlu Cahangirov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
movsum.cahangirov@gmail.com

GƏNCƏ VƏ GÖYGÖLDƏ TURİZMİN İNKİŞAFI ÜÇÜN TARİXİ VƏ MƏDƏNİ ŞƏRTLƏR

Açar sözlər: *Gəncə, Göygöl, turizm, inkişaf, turizmin inkişafı, tarixi turizm, tarixi-mədəni amillər, iqlim*

Historical and cultural conditions for the development of tourism in Ganja and Goygol

Summary

Tourism is one of the leading non-oil sectors in the field of tourism. Applied tourism is one of the fastest growing business sectors on a global scale. International tourism accounts for a significant portion of the world's gross domestic product, as well as a significant percentage of exports. A certain part of the world's able-bodied citizens are engaged in the tourism industry and related fields. These processes taking place in the world have affected the United States. If Azerbaijan's tourism is taken from the time of independence to the present day, it can be considered the future young, but the history of tourism traditions in our republic is quite old. Our great leader Heydar Aliyev, who has rendered invaluable services in all spheres in our country, has made great contributions to the development of tourism. It covers the years 1970-1980 as the development of tourism in Azerbaijan, the expansion of the geography of tourism and excursions. Were it not for the national leader Heydar Aliyev's special attention and care for tourism, we would not have such a developed tourism sector today.

Key words: *Ganja, Goygol, tourism, development, tourism development, historical tourism, historical and cultural factors, climate*

Giriş

Turizmin inkişafında sosial amillərin rolu digər amillər kimi çox əhəmiyyətlidir. Çünki, insanın sosial durumundan onun istirahətinin səmərəli təşkili do asılıdır.

Ümumiyyətlə, sosial vəziyyət dedikdə, əhalinin ümumi və ayrı-ayrı təbəqələrinin həyat fəaliyyətinin kompleks səciyyəsi nəzərdə tutulur. Sosial vəziyyətin yaranmasını şərtləndirən amillər cəmiyyətin struktur hissələrinin inkişafına təsir edən ictimai şəraitdə meydana gələn amillərdir. Əhalinin sosial vəziyyət göstəriciləri məhz bu amillərə, yəni ölkədə baş verən iqtisadi, siyasi, demoqrafik və ekoloji dəyişikliklərə mütənasib olaraq dəyişir. Sosial vəziyyətin təhlilindən əldə edilən nəticələr ölkənin idarəedilməsində, iqtisadi siyasətin formalaşmasında dəyərli elementlər hesab olunur. Bu nəticələri əldə etmək üçün sosial vəziyyət göstəricilərini şərtləndirən əsas amillər təhlil olunur. Bu amillər aşağıdakılardır:

- iqtisadi fəal əhali (işçi qüvvəsi);
- əhalinin yaşayış səviyyəsi;
- sosial müdafiə və sosial təminat;
- əhalinin miqrasiyası;
- təhsil göstəriciləri (əhalinin savadlılıq səviyyəsi, təhsil alanların sayı və s.).

Regionlardakı inkişafın təmin olunmasının əsas yollarından biri olan turizm sahəsi bu yöndə prioritet kimi qəbul olunmuş,müasir Azərbaycanda turizm qeyri neft sektorunda gəlir gətirən sahələrdən birinə çevrilmişdir. Son on ildə ölkəmizin iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və turizm sahələrində əldə etdiyi nailiyyətlər Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı Heydər Əliyevin və bu gün onun daxili və xarici siyasətini layiqincə davam etdirən Prezident İlham Əliyevin böyük zəhməti hesabına qazanılmışdır.

Gəncə-Göygöl marşrutunun turizmdəki rolunu öyrənmək üçün əvvəlcə iqtisadi rayon haqqında məlumat almalıyıq.İqtisadi rayon kimi bu bölgə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu adlanır.İqtisadi rayonun sahəsi 12,3 min km2 dir.Rayonda iqtisadi-coğrafi mövqe əlverişlidir.İqtisadi rayon şimaldan Gürcüstanla,qərbdən və cənub-qərbdən Ermənistanla həmsərhəddir.Mənfur düşmənlərimizlə qonşu olduğu üçün bu iqtisadi rayon öz coğrafi mövqelərinin verdiyi imkanlardan tam olaraq istifadə edə bilmir. İqtisadi rayonun əlverişli mövqedə yerləşməsinə şərait yaradan nüanslardan biridə Bakı-Qazax marşrutudur.

Fərrux Əhmədov Gəncə şəhərinin adının türk mənşəli olduğunu irəli sürür və "Qaynaqlar inamla Kürboyu vilayətlərdə türklərin hökmranlığından xəbər verirlərsə, təbii ki, bu tayfaların hakiminin – xanının (xaqanının, kaqanının) iqamətgahı, baş kəndi olmamış deyildi və bu iqamətgahın məhz Gəncə olmasını inkar etmək üçün heç bir əsas yoxdur. Hesab edirik ki, əski çağlarda şəhər Gəncə yox, Qançа (və ya Kançə) adlandırılmışdır. Bu sözün ilk komponenti "qan", "kan", "kaan", "xan" türk dillərində hakim, sərkərdə, başçı deməkdir. Sözün ikinci hissəsi

olan – ca (-cə, -ça, -çə) tarixi Azərbaycanın ərazisində çox geniş yılmaqla məkan, yer, yurd bildirir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, "Gəncə", "Qanca", "Kancə" sözləri "xan yeri", "xan məkanı","xan yurdu", "xanın, xaqanın oturduğu yer" anlamını verir. Maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəlinə kimi "Qanja" və "Xan yurt" adları yerli əhalinin dilində Gəncənin cənub hissəsindəki dağlıq yerlərdə saxlanmışdı" yazır.

İqtisadi rayonda əhali qeyri-bərabər məskunlaşmışdır.Əhalinin yarıdan çoxu kəndlərdə,böyük bir qismi isə ikinci böyük şəhər olan Gəncə şəhərində məskunlaşmışdır.Həmçinin inzibati rayonda Şəmkir,Daşkəsən kimi əhalisi çox olan rayonlar yerləşir.

Gəncə şəhərindən 25 km cənubda, dəniz sahilindən 1556 m yüksəklikdə Göygöl qoruğu yerləşir. Ətrafındakı meşələrlə birlikdə Göygöl öz xüsusi təbii gözəlliyi ilə turistlərə qapısı açıqdır. Gəncədən 48 km cənub-şərqdə yerləşən Naftalan kurort şəhəri müalicəvi nefti və otelləri ilə məşhurdur.Qazax rayonu isə tarixi- memarlıq abidələri ilə məşhurdur.

Gəncə-Qazax ərazisi bütövlüklə kurort-rekreasiya və meşə ehtiyatlarının zəngiliyi ilə fərqlənir.Təbii iqlim şəraiti, müalicəvi əhəmiyyətli mineral suları, nefti və mənzərəli dağ-meşə landşaftı burada mualicə-istirahət mərkəzlərinin yaradılmasına şərait yaratmışdır. Göygöl və Hacıkənd zonasında yerləşən istirahət məkəzləri,dəniz səviyyəsindən 1566 m yüksəklikdə yerləşən bu zonanı turizm mərkəzi kimi istifadə etməyə imkan yaradır.Müalicəvi naftalan nefti, füsunkar təbiəti ilə Göygöl-Hacıkənd istirahət zonası, Mingeçevir su anbarının ətraf əraziləri və Kür sahillərində səpələnmiş şəkildə yayılmış tuqay meşəlik sahələri Gəncə-Qazax rayonunu turistlər üçün cəlbedici etmişdir.

İnzibati rayon təbii rəngarəngliyi ilə seçilir. Müxtəlif landşaftli olması və gözəlliyinə görə bu rayonun Azərbaycandatayi bərabəri yoxdur.Relyef xüsusiyyətlərinə görə isə rayonun ərazisi 5 zonaya bölünür.

1.Maili
2.Düzənlik
3.Dağətəyi
4.Orta dağlıq(dəniz səviyyəsindən 1000-2000 metr yüksəklikdə)
5.Yüksək dağlıq(dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə)

Ərazisinin çox hissəsini Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq ətəkləri ilə Kür çayı arasında yerləşən Gəncə-Qazax maili düzənliyi və Ceyrançöl düzü əhatə edir. Gəncə-Qazax maili düzənliyi Kür çayına doğru meyllidir, səthi dalğavari və terraslıdır. Çay dərələr, qobi və yarğanlarla parçalanmışdır. Düzənliyin yüksəkliyi 200-400 metr arasındadır.Yarımsəhra və quru çöl landşaftına malikdir.

Gəncə-Qazax rayonunun cənub hissəsi dağlıqdır. Rayonun dağlıq hissəsi zəngin təbii landşaftlara, mənzərəli dağ meşələri və çəmənlərə, dağ çayları və göllərinə, mineral bulaqlara malikdir. Göygöl, Maralgöl və s. dağ gölləri fıstıq və şam ağacı meşələri ilə zəngindir.Yerli və əcnəbi turistlər arasında məşhur olan bu bölgə Kəpəzin ətəyində yerləşir. Şahdağ, Murovdağ, Murquz dağlarının şimal yamacları rayonun cənub sərlıəddi boyunca uzanır. Bu dağ silsilələri dağ dərələri ilə parçalanmışdır.

İqtisadi rayonun iqlim şəraiti zonalara müvafiq olaraq müxtəlifdir. Düzənliklərdə yayı isti quraq, qışı mülayim keçən yumşaq quru-çöl iqlimi hakimdir. Yanvar ayının orta temperaturu -3°C-dən +3°C-dək, iyulun orta temperaturu isə 20-27°C olur. Yüksək dağlıq ərazilərdə qışı quraq keçən soyuq iqlim hakimdir. Göygöl, Daşkəsən, Gədəbəydə landşaft tipinin böyük hissəsi dağ çəmənləridir. Burada yay temperaturu respublikanın Aran rayonları ilə müqayisədə 8-10°C aşağı olur. Ona görə bölgədə turizm-rekreasiya fəaliyyəti üçün komfort şərait mövcuddur. Yay kurort mövsümündə istirahət və gəzintini məhdudlaşdıran yeganə meteoroloji amil yağışlardır. Bölgədə illik yağıntıların miqdarı 400-600 mm, bəzi rayonlarda (məs., Göygöldə) 700 mm təşkil edir.

Gəncə-Qazax rayonunda hidroqrafiya şəbəkəsi sıxdır. Ən mühüm çayları Kür, Ağstafa, Tovuz, Şəmkir, Qoşqar, Gəncəçay, Zəyəmçay və başqalarıdır. Kür çayının mühüm təsərrüfat əhəmiyyəti ilə yanaşı balıqla zəngin olması bölgədə balıq ovunu sevənlər üçün də yararlıdır. Çaylar üzərində su anbarları salınmışdır. Bunlar Ağstafaçay (1969-cu il), Şəmkir (1982-ci il), Yenikənd (2000-ci il) su anbarlarıdır.

Turizm obyekti kimi göllərin əhəmiyyəti danılmazdır. Kəpəz dağının ətəyində yerləşən Göygöl və onun ətrafındakı meşəli dağlar əhatəsində zəlzələ uçqun nəticəsində yaranmış bir qrup göllər maraqlı təbii abidələr və turizm obyektləridir. Göygöl dəniz səviyyəsindən 1556 metr yüksəklikdə yerləşir. Maksimal dərinliyi 93 metrdir. Maralgöl dəniz səviyyəsindən 1899 metr yüksəklikdə yerləşir. Dərinliyi 61 metrdir. Şəmkir Göygölünün dərinliyi 66 metrdir. Çandargöl rayonun şimalında Gürcüstanla sərhəddə yerləşir, tektonik göldür. Dərinliyi cəmi 6 metrdir. Bu göllərin ətrafları təbiətinin füsunkarlığı ilə seçildiyindən əlverişli rekreasiya-istirahət yerləridir.

Bölgə mineral sular və bulaqlarla zəngindir. Mineral sular həm müalicəvi, həm də süfrə suları kimi işlədilir. Aşağı Daşkəsən, Yuxarı Daşkəsən, Narzan, Gədəbəy, Alaxançallı, Qabaqtəpə, Slavyanka məşhur sulardır. Müalicəvi əhəmiyyətli naftalan nefti bu ərazidə çıxarılır.

Bölgədə təbii şəraiti qorumaq üçün iriçaplı qoruq yaradılmışdır.1925 ci ildə Nərimanov adına yaradılmış qoruq harhazırda Göygöl qoruğu adlanır. Qoruğun təşkil olunmasında məqsəd həm də, Kiçik Qafqazın şimal-şərq

yamacının kurort-iqlim əhəmiyyətli dağ-meşə və dağ-çəmən biosenozlarını, dağ göllərini, flora və faunasını qorumaqdır.

1964-cü ildə yaradılan Şəmkir Dövlət Təbiət yasaqlığı Şəmkir və Göygöl rayonları ərazisində yaradılmışdır. Yasaqlıqda qırqovul, kəklik, turac, su, bataqlıq quşları mühafizə və bərpa olunur.

Ümumiyyətlə, bölgəyə daxil olan rayonların hər biri özünə məxsus təbii rekreasiya ehtiyatları ilə zəngindir. Məsələn, Qazax rayonunda turizmin inkişafı üçün əlverişli təbii şərait, geniş tuıizm-rekreasiya potensialı vardır. Rayon mərkəzindən 20 km qərbdə yerləşən Fərəhli kəndinin saf sulu bulaqları, müalicəvi mineral suyu, dağ-çəmən landşaftı olan geniş meşə massivi rekreasiya turizmi üçün əlverişli hesab olunur. Rayon mərkəzindən 17 km şimalda, Tuqay meşələrinin əhatəsində və Kür çayının sahilində yerləşən Aşağı Salahlı kəndi isə balıq və quş ovçuluğu üçün yararlıdır. Rayonun ərazisində olan təbii rekreasiya ehtiyatlarının mühafizəsi məqsədilə ekoturizmin inkişaf etdirilməsi də məqsədəuyğundur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rayonda turizm obyekti sayılan təbiət abidələrinə (Göyəzən dağı, Damcılı, Koroğlu mağaraları və s.) turlar və ekskursiyaların təşkili infrastrukturun yaxşılaşdırılmasını təmin edə bilər.

Kiçik Qafqazın şimal-şərqində yerləşən Daşkəsən rayonu, relyefinə görə səthi şimala doğru alçalan dağlarla əhatə olunmuşdur,təbiətinin gözəl olmasının səbəblərindən biri dağ çayları ilə zəngin olmasıdır. Rayona xüsusi gözəllik verən yol boyunca uzanan fıstıq, vələs, palıd, cökə, söyüd, göyrüş, qaraağac və s. ağacların üstünlük təşkil etdiyi sıx meşələrdir. Rayonda müalicəvi bitkilər də geniş yayılmışdır ki, bunlar müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Rayonun gur çeşməli, şəffaf, müalicəvi əhəmiyyətli bulaqları - Yumurtalı bulaq, Narzan bulağı, Turşsu bulağı. Qiblə bulağı, Qayğı bulağı, Böyrək bulağı, İdris bulağı, Seyid bulağı turistlərin ən çox ziyarət etdiyi məkanlardan bəziləridir.Təbii gözəlliyi, xoş mənzərəsi, zəngin bitki və heyvanat aləmi Daşkəsəni təkcə yerli turistlər üçün deyil, həm də xarici qonaqlar üçün maraqlı turizm mərkəzinə çevirmişdir.Xarici turistlərin özlərinə ziyarət yeri seçdiyi məkanlardan biridə Xoşbulaq yaylağıdır.Burada istirahət üçün kotteclər,ailəvi istirahət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Rayonun təmiz havası, alp çəmənlikləri ilə zəngin olan dağ otlaqları və bulaqlar həm turistləri, həm də yerli əhalini buraya cəlb edir. Qalakənd kəndinin yaxınlığında isə məxsusi balıq ovu təsərrüfatı yerləşir.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar,tədqiqatlarda göstərirki Gəncə-Göygöl marşrutunun ölkə turizminə qatqısı dəyər olaraq ölçülə bilməyəcək qədər böyükdür. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu azərbaycanın bəlkədə bir nömrəli turizm məskəni olacaq potensiala sahibdir. Bu bölgələr əcnəbi turistlər tərəfindən daha az istismar olunsada bura gələcək dövrdə daha çox əcnəbi turist qəbul edəcəyi şübhəsizdir. Bunun üçün müəyyən qurumlar lazımi işləri görür, lazım olan investisiya yatırılır. Həmçinin saysız hesabsız tarixi-mədəni abidələr bu bölgəyə turist cəlb olunmasına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov E.İ. Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və prespektivlər, yekun hesabat. Bakı: 2010.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Turizm və rekreasiya zonaları haqqında nümunəvi Əsasnamə”. Bakı: 20 iyun 2008
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərancamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Stratejik Yol Xəritəsi”. Bakı: 16 mart 2016.
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2009-2013-ci illər): Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı: 2009.
5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2004-2008-ci illər): Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı: 2007.
6. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2014-2018-ci illər): Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi.Bakı: 2014.
7. Həbibə Soltanova-Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı.Bakı-2015
8. http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2014/avqust/386649.htm

Rəyçi: prof. İ.Rüstəmov

Göndərilib: 31.03.2021 Qəbul edilib: 07.03.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/401-404

Günel Fazil qızı Bayramova
Master student of the Department
of European Law, BSU
gbayramova98@gmail.com

MONEY LAUNDERING PROCESS IN EUROPEAN UNION

Summary

It is no secret today that money laundering process continues in the world. We can find different cases about money laundering process in practice. To struggle with money laundering is the most important activity of European Union Member States. The specific crime of money-laundering is among the priority areas identified in the Action Plan and data has been collected by Eurostat from the Member States in several stages, followed each time by a careful analysis of the figures received and subsequent adjustment of the methodology. The contribution to this process of the Commission's Directorate-General for Home Affairs is gratefully acknowledged. The fight against money laundering is one of the European Commission's strategic priorities. Today the Commission also publishes a report which will support Member State authorities in better addressing money laundering risks in practice. Because of struggle money laundering, European Union legislation development is very important.

Key words: *economic crime, anti-money laundering, stage, process, directive*

Introduction

The problem of money laundering was highlighted in 1998 by the then-director of the International Monetary Fund (IMF), who estimated the amount of money being laundered to be between two and five per cent of global Gross Domestic Product (GDP) (Camdessus, 1998). Money laundering is the act of giving dirty money a legitimate appearance. According to the United Nations (UN) 2000 Convention (UNODC, 2004), money laundering is the process of converting or transferring the asset with knowledge of its being derived from a criminal source, with an aim to conceal that criminal source or aid the criminal involved in committing the crime. Money laundering is recognized as a great problem requiring great response and has consequently become a top priority of the financial service industry and the authorities in most developed countries. Money laundering is the process by which criminal proceeds are "cleaned" so that their illegal origins are hidden. It is usually associated with the types of organized crime that generate huge profits in cash, such as trafficking in drugs, weapons and human beings as well as fraud. Although it is not possible to measure money laundering in the same way as legitimate economic activity, the scale of the problem is considered to be enormous. The European Union adopted the first anti-money laundering Directive in 1990 in order to prevent the misuse of the financial system for the purpose of money laundering. This legislation has been constantly revised in order to mitigate risks relating to money laundering and terrorist financing. Money laundering is a very modern crime created by the late twentieth-century state to enlist the financial sector in its search of the proceeds of crime and prevention of career criminality, particularly transnational crime. This article presents examples that illustrate the variety of methods available and kind of persons involved, along with some classifications. It discusses the relationship of money laundering to corruption control and analyzes the effects of anti-money laundering controls. It provides a brief assessment of the consequences of the control system. A broad and intrusive set of controls has been erected to prevent money laundering. The system generates substantial crime or corruption control benefits which must be high on the agenda of the relevant policy-making community.

The array of institutions involved in anti–money laundering (AML)is impressive. The control regime in the United States has extended beyond banks,the original subjects, to a wide range of businesses such as car dealers, casinos, corner shop money transmission businesses, jewelers, pawnbrokers, and certain insurance companies. All these are now required to play an active role in crime control through, inter alia, reporting on those customers whom they suspect of obtaining funds from crime or of using funds (whether from crime or legitimate sources) for terrorist activities. Money laundering which is an international problem has some important implications on economy. It has some systemic effects on financial system and on monetary developments by generating market volatility and instability. Money laundering is generally defined as "the process which by which illegally obtained funds are given the appearance of having been legitimately obtained". Firstly, money laundering is the process and it is illegal process.

The OECD Convention does not deal extensively with money laundering, but it does touch on the issue in articles 7 and 8. The OECD Convention is anti-bribery convention. According the Article 7 of the

Convention Each Party which has made bribery of its own public official a predicate offence for the purpose of the application of its money laundering legislation shall do so on the same terms for the bribery of a foreign public official, without regard to the place where the bribery occurred.

We can give some examples for money laundering. In the Commission's own words, 'this option would give greater clarity and more consistency to the provisions, while placing the EU ahead of the international standard.(2,42) The Bank of New York scandal is an example of sophisticated money laundering and illustrates how money easily can be relocated between bank accounts and jurisdictions via shell companies in financial havens. We shall explain the stages of money laundering in this article. There are usually three stages of money laundering. But according some scientific work money laundering has two stages. In our opinion, there are three stages to the money laundering. Three stages are placement, layering and integration. We explain each of these stages next pharagraph. So it is obvious that each of Member States struggles to money laundering process. Today, the Fourth Anti-Money Laundering Directive enters into force. It strengthens the existing rules and will make the fight against money laundering and terrorism financing more effective. It also improves transparency to prevent tax avoidance. This entry into force comes as discussions with the European Parliament and the Council on extra measures further reinforcing the Directive is already at an advanced stage. European Union Commission plays the most important role to struggle of money laundering process. European Union Commission policy covers different spheres. One of them is to fight crime especially money laundering. In this Article, we look through the directive which is very necessary for to explain money laundering. Persistent noncompliance can lead to inclusion in one of the FATF's Public Statements on political and reputational damage.(2,18)

Anti-money laundering Directives and main issues

For prevention of money laundering in European Union, European Union Parliament and Council adopted some acts. One of them is Anti-money laundering Directive which constitutes the main legal instrument in the prevention of the use of the Union financial system for the purposes of money laundering and terrorist financing. In terms of the private sector dimension of risk assessment, the fourth AML Directive places Member States under the duty to ensure that obliged entities take appropriate steps to identify and assess the risks of money laundering and terrorist financing, taking into account risk factors including those relating to their customers, countries or geographic areas, products, services, transactions or delivery channels (1,Article 8). For example, based on Directive (EU) 2015/849, Article 9, the Commission is mandated to identify high-risk third countries having strategic deficiencies in their regime on anti-money laundering and counter terrorist financing. The aim is to protect the integrity of the EU financial system. According Anti-money laundering directive, the Commission is empowered to adopt delegated acts in accordance with Article 64 in order to identify high-risk third countries, taking into account strategic deficiencies in particular in the following areas:

a) the legal and institutional AML/CFT framework of the third country, in particular: (i) the criminalisation of money laundering and terrorist financing;

(ii) measures relating to customer due diligence;

(iii) requirements relating to record-keeping;

(iv) requirements to report suspicious transactions;

(v) the availability of accurate and timely information of the beneficial ownership of legal persons and arrangements to competent authorities;

b) the powers and procedures of the third country's competent authorities for the purposes of combating money laundering and terrorist financing including appropriately effective, proportionate and dissuasive sanctions, as well as the third country's practice in cooperation and exchange of information with Member States' competent authorities;

(c) the effectiveness of the third country's AML/CFT system in addressing money laundering or terrorist financing risks.';

So firstly this Article reflects money-laundering is a crime, secondly European Union Member States adopted some acts for prevention of money laundering. According this Directive Member States shall prohibit their credit institutions and financial institutions from keeping anonymous accounts, anonymous passbooks or anonymous safe-deposit boxes. Anti-money laundering directive was amended and these amendments introduced substantial improvement to better equip the Union to prevent the financial system from being used for money laundering and for funding terrorist activities. The 5th Anti-Money laundering directive has been adopted and entered into force on 9 July 2018. Member States will have to implement these new rules into their national legislation by 10 January 2020. These rules were upgraded as EU leaders

called for a collective European effort following the wave of terrorist attacks. The Commission urges Member States to stick to their commitment to introduce these tightened measures as early as possible. The revised Directive will further enhance the exchange of information and cooperation money laundering supervisors and financial super visor authorities including with the European Central Bank. The European Commission already has set up a joint working group to support such closer cooperation and exchange of information, given that risks of money laundering can also pose a risk to the financial stability of a bank. The main objective of this Directive is to improve the cooperation and exchange of information between anti-money laundering supervisors and with the European Central Bank. So the directive reaffirmed the important powers of the European Central Bank in preventing money laundering in European Union territory. According Article 44 of Directive, Member States shall, for the purposes of contributing to the preparation of risk assessment pursuant to Article 7, ensure that they are able to review the effectiveness of their systems to combat money laundering or terrorist financing by maintaining comprehensive statistics on matters relevant to the effectiveness of such systems. As with gambling activities, the fourth AML Directive is a step ahead of the FATF Recommendations that set the threshold at € 15,000. The rationale was once again found in that a number of Member States had taken a stricter approach towards the requirement for traders to conduct customer due diligence either by applying identifi cation requirements at a lower threshold or by imposing an outright ban on payments in cash above certain thresholds.(6,76)

So far, five Anti-money laundering Directives have been adopted by the European Union. The last (fifth) act was adopted on January 10, 2020. Fifth Anti-money laundering act introduces regulation for providers of crypto currency exchanges and wallets – which must now be registered with the competent authorities in their domestic locations. European Union will adopt sixth Anti-money laundering directive which came into effect for member states on 3 December 2020 and must be implemented by financial institutions by 3 June 2021. On 27 January 2021, Paolo Panico TEP, the Chair of STEP Europe, moderated a webinar hosted by Anti-Money Laundering Europe (AME) on the future of the European Union’s policy on preventing money laundering and terrorist financing.

Conclusion

Firstly, today the Commission plays the most important role to prevent crime in European Union. The Commission also publishes a report which will support Member State authorities in better addressing money laundering risks in practice. As required by the new directive, the Commission assessed the money laundering and terrorist financing risks of different sectors and financial products. The European Commission carries out risk assessments in order to identify and respond to risks affecting the EU internal market. It promotes the adoption of global solutions to respond to these threats at international level. The European Union adopted robust legislation to fight against money laundering and terrorist financing which contributes to those international efforts. The Commission ensures effective application of this legislation by reviewing transposition of EU acquis and working with networks of competent authorities. Both Commission and Council activities affect to struggle with money laundering process in European Union territory. The Council today adopted conclusions on strategic priorities on anti-money laundering and countering the financing of terrorism (AML). According European Union Council reports, the progress made in the implementation of the 2018 Council Action Plan and the efforts of the Member States to strengthen their anti-money laundering and countering the financing of terrorism frameworks following the recent instances of alleged money laundering involving EU banks. The reports submitted by the Commission in July 2019 on the implementtation of the EU anti-money laundering and countering the financing of terrorism framework. Secondly, the research also explains that about the detection methods of money laundering. So we notice that the final category has been further categorised into four broad groups – the detection of money laundering through 1) banking transactions, 2) real estate and trade, 3) innovative technologies and 4) shell companies. On reviewing the literature on money laundering and its related areas, it was further identified that the detection of money laundering through shell companies had received limited attention.

Because of detection of money laundering, to define role of actors and their relative importance is very important. The technological and regulatory changes have also motivated works that highlight the new technology-enabled methods of laundering funds. There also exists some research directed towards the methods used to detect money laundering.

Both European Union and other countries try to prevent money of laundering process in their area. Countries should criminalize money laundering on the basis of the Vienna Convention and the Palermo Convention. Countries should apply the crime of money laundering to all serious offences, with a view to including the widest range of predicate offences.

References

1. Article 8(1) of fourth AML Directive and Article 8(3) of fourth AML Directive.
2. Commission Impact Assessment accompanying the proposal for a Directive on the prevention of the use of the financial system for the purpose of money laundering including terrorist financing and the proposal for a Regulation on information accompanying transfers of funds, SWD(2013) 21 final, p. 27.
3. FATF recommendation Nev. 2015
4. Financial Act Task Force official website (http://www.fatf-gafi.org/)
5. Financial Transactions and Reports Analysis Centre of Canada (http://www.fintraccanafe.gc.ca)
6. For an overview of national practices see Commission, Final Study on the application of the Anti-Money Laundering Directive (conducted by Deloitte, December 2010), p. 74–78.
7. https://data.consilium.europa.eu
8. https://eucrim.eu/news/council-conclusions-aml/
9. https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/financial-supervision-and-risk-management/anti-money-laundering-and-counter-terrorist-financing_en
10. https://eur-lex.europa.eu/legal
11. https://www.anti-moneylaundering.org/

Rəyçi: h.f.d. C.Hacıyev

Göndərilib: 07.04.2021 Qəbul edilib: 15.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/405-407

Farida Ibrahim Hasanli
Baku State University
master
faridahasanli97@gmail.com

LEGAL ANALYSIS OF THE PRINCIPLE OF THE FREEDOM OF THE HIGH SEAS

Summary

The high sea is the part of the world's oceans that does not fall under the jurisdiction of any state and is open to the use of all states.As can be seen from the definition, the seabed and ocean floor are not included in the concept of open sea due to their special legal status.No state can subjugate any part of the high seas to its sovereignty.The high seas are free for both coastal states and landlocked states. The legal regime of the high seas includes the following freedoms: 1) freedom of navigation; 2) freedom of flight; 3) freedom of fishing; 4) freedom of laying submarine cables and pipelines; 5) freedom of scientific research; 6) Freedom to create artificial islands and facilities. These freedoms must be exercised taking into account the requirements of international law and the interests of other states.

Key words: *high seas, flag state, military ships,international acts,United Nations Convention on the Law of the Sea, navigation, overflight, fishing, cables and pipelines*

Introduction

Most of the world's oceans are under the sovereignty of any state is an area that is not. There are maritime spaces that differ in their legal regime; for example, exclusive economic zone, continental shelf, high seas, etc.

The high seas is the part of the world's oceans that does not fall under the jurisdiction of any state and is open to the use of all states. As can be seen from the definition, the seabed and ocean floor are included in the concept of high seas due to their special legal status. No state can subjugate any part of the high seas to its sovereignty. The high seas are free for both coastal states and landlocked states.(1, p.247)

The doctrine that the high seas in time of peace are open to all nations and may not be subjected to national sovereigntywas proposed by the Dutch jurist Hugo Grotius as early as 1609. It did not become an accepted principle of international law, however, until the 19th century. Freedom of the seas was ideologically connected with other 19th-century freedoms, particularly laissez-faire economic theory, and was vigorously pressed by the great maritime and commercial powers, especially Great Britain. Freedom of the high seas is now recognized to include freedom of navigation, fishing, the laying of submarine cables and pipelines, and overflight of aircraft.

By the second half of the 20th century, demands by some coastal states for increased security and customs zones, for exclusive offshore-fishing rights, for conservation of maritime resources, and for exploitation of resources, especially oil, found in continental shelves caused serious conflicts. The first United Nations Conference on the Law of the Sea, meeting at Geneva in 1958, sought to codify the law of the high seas but was unable to resolve many issues, notably the maximum permissible breadth of the territorial sea subject to national sovereignty. A second conference (Geneva, 1960) also failed to resolve this point; and a third conference began in Caracas in 1973, later convening in Geneva and New York City.

The high seas are open to all States, whether coastal or land-locked. Freedom of the high seas is exercised under the conditions laid down by this Convention and by other rules of international law. It comprises, inter alia, both for coastal and land-locked States:

(a) freedom of navigation;

(b) freedom of overflight;

(c) freedom to lay submarine cables and pipelines, subject to Part VI;

(d) freedom to construct artificial islands and other installations permitted under international law, subject to Part VI;

(e) freedom of fishing, subject to the conditions laid down in section 2;

(f) freedom of scientific research, subject to Parts VI and XIII.

These freedoms shall be exercised by all States with due regard for the interests of other States in their exercise of the freedom of the high seas, and also with due regard for the rights under this Convention with respect to activities in the Area. (2, art.87).

Freedom of navigation means that ships of any state, or rather ships under its flag, can sail freely on the high seas. On the high seas, a ship is subject to the exclusive jurisdiction of that state. The state exercises its jurisdiction and control over the ship and its crew in administrative, technical and social matters. Criminal or administrative

liability against the master of a ship or any other member of the crew may be imposed only by the relevant authorities of the State in which the ship sails. However, there are a number of exceptions to this principle. Thus, a naval or aircraft carrier of any State may detain and inspect a foreign vessel in the following cases (if there are sufficient grounds to suspect that such acts have been committed):

a) a foreign ship is engaged in piracy;
b) is engaged in the slave trade;
c) engages in drug trafficking;
d) damaged submarine telegraph cables and pipelines;
d) transmits unauthorized radio or television programs from the high seas;
e) violated the rules in the waters under the jurisdiction of the coastal state (persecution on "hot traces"), etc.

Although this freedom's existence is well established and its status is not generally put into question, recent practice indicates that there are numer-ous modern challenges which may result in limitations of that freedom de iure or de facto.(3, p.89)

Freedom of flight means that aircraft from all countries can fly over the high seas. States must ensure the safety of their aircraft flying over the high seas. These flights shall not impede shipping or the use of the sea for other purposes.

The LOSC simply states that the airspace above the high seas is open to aircrafts of all states for peaceful purposes. The principle that states cannot subject parts of the high seas to their sovereignty of course applies to the airspace above the high seas as well. In the case of overflight, this is not absolute, since all states have the right to seize a pirate aircraft or an aircraft taken by pirates and under their control. They can arrest the pirates and seize the property on board. This is a restriction on the freedom of overflight.(4, p.22)

The freedom to lay submarine cables and pipelines extends beyond the continental shelf to the seabed. States should not obstruct the free use of the high seas when laying cables and pipelines.

Every State shall adopt the laws and regulations necessary to provide that the breaking or injury by a ship flying its flag or by a person subject to its jurisdiction of a submarine cable beneath the high seas done wilfully or through culpable negligence, in such a manner as to be liable to interrupt or obstruct telegraphic or telephonic communications, and similarly the breaking or injury of a submarine pipeline or high-voltage power cable, shall be a punishable offence. This provision shall apply also to conduct calculated or likely to result in such breaking or injury. However, it shall not apply to any break or injury caused by persons who acted merely with the legitimate object of saving their lives or their ships, after having taken all necessary precautions to avoid such break or injury.(2, art.113)

Freedom to construct artificial islands and other installations is exercised both in the waters of the open sea and on its bottom (for the extraction of minerals). A generally accepted definition is that an artificial island is a construction surrounded by the sea, that is not an island or a ship. States are free to construct such objects, but this freedom is not without its limitations.

In 1970, the UN General Assembly Resolution expressed concerns on claims of territorial sovereignty over the seabed of the high seas. It was held: "The establishment of installations on the deep seabed and in its subsoil creates a marginal problem of territorial sovereignty over the respective area of the deep seabed and subsoil. The concept of such territorial acquisition is based upon the terra firma nature of the deep seabed and subsoil. The establishment of installations on that terra firma may enable States to exercise effective control over a certain part of the deep seabed and subsoil.

According to the present LOSC, under no circumstances can any State ever claim territorial sovereignty over the seabed of the high seas. Article 89 of the LOSC confirms that: "The high seas being open to all nations, no State may validly purport to subject any part of them to its sovereignty."

The freedom to construct artificial islands and other installations is made subject to that which is "permitted under international law".(5, p.110)

Freedom of fishing includes not only direct fishing activities, but also the exploitation of other living resources. However, this freedom must be exercised taking into account the international obligations of states and the interests of littoral states. First of all, the living resources of the sea must be preserved to a certain extent, and for this the states must cooperate.

Citizens of all States have the right to engage in offshore fishing, subject to: (a) their contractual obligations; (b) the rights, duties and interests of the coastal State referred to in Article 63, paragraph 2, and Articles 64-67; (c) the provisions of this Chapter.(2, art.116)

Article 116 explicitly establishes that the right of States to authorise their nationals to fish on the high seas is subject to specific limitations. This means that States simply do not have the right to authorise their nationals to fish on the high seas unless they fulfil the conditions.

Management of high seas fisheries is in many areas done through competent regional fisheries management organisations (RFMOs), who thereby play a key role in high seas fisheries and whose measures are relevant for all States, including non members.(6, p.1)

Freedom of scientific research belongs to all states, regardless of their geographical location, as well as to competent international organizations. Marine scientific research should be carried out exclusively for peaceful purposes and should not impede the use of the sea in other forms.

Until the 1950s, marine scientific research was not regulated under any international treaty. Customary law provided the main source of law in this field. An increase in scientific research in the oceans and technology development after World War II, together with their gradual application to resource exploration and exploitation and military purposes, prompted the international community to develop and codify the international legal framework in this regard.

Future development will always require the establishment of marine scientific research on the high seas. Article 5, paragraph 1, of the 1958 Geneva Convention on the Continental Shelf states that the study of the continental shelf and its natural resources shall not result in any interference with fundamental oceanographic and scientific research conducted for the purpose of public publication. The ‘fundamental’ qualification of scientific research shows that research is preferred on the continental shelf, which is a priority.

All States, irrespective of their geographical location, and competent international organizations have the right to conduct marine scientific research in the water column beyond the limits of the exclusive economic zone (art. 257). The reference to “all States, irrespective of their geographical location” ensures that not only coastal States, but also landlocked and other geographically disadvantaged States, have the right to conduct marine scientific research in the high seas. (7, p.16)

Conclusion

The main legislative act regulating the legal regime of the principle of freedom of the high seas is the United Nations Convention on the Law of the Sea. According to article 87 of UNCLOS: The high seas are open to all States, whether coastal or land-locked. Freedom of the high seas is exercised under the conditions laid down by this Convention and by other rules of international law. It comprises, inter alia, both for coastal and land-locked States: (a) freedom of navigation; (b) freedom of overflight; (c) freedom to lay submarine cables and pipelines, subject to Part VI; (d) freedom to construct artificial islands and other installations permitted under international law, subject to Part VI; (e) freedom of fishing, subject to the conditions laid down in section 2; (f) freedom of scientific research, subject to Parts VI and XIII. 2. These freedoms shall be exercised by all States with due regard for the interests of other States in their exercise of the freedom of the high seas, and also with due regard for the rights under this Convention with respect to activities in the Area. The high seas shall be reserved for peaceful purposes. No State may validly purport to subject any part of the high seas to its sovereignty. The exercise of these freedoms is guaranteed by international law. At the same time, these freedoms may be restricted by international law in order to protect the environment and protect the legitimate interests of states.

References

1. United Nations Convention on the Law of the Sea (UNLOS), 1982;
2. L.H.Hüseynov, Beynəlxalq Hüquq, Qanun Nəşriyyatı 2012;
3. Liber Amicorum Judge Hugo Caminos, Law of the Sea, From Grotius to the International Tribunal for the Law of the Sea: The Freedom of Navigation: Modern Challenges Seen from a Historical Perspective, 2015
4. Nikki Vercruyssen, Faculteit Rechtsgeleerdheid Universiteit Gent, Freedom Of The High Seas: Limitations, Problems And Evolutions,2012-13
5. Francesca Galea, Artificial Islands In The Law of the Sea, Faculty of Laws University of Malta May 2009
6. Stefán Ásmundsson, Freedom of Fishing on the High Seas, and the Relevance of Regional Fisheries Management Organisations (RFMOs)
7. Marine Scientific Research, A revised guide to the implementation of the relevant provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea, New York 2010.
8. https://www.itlos.org/en/main/latest-news/

Rəyçi: h.f.d. K.Səlimov

Göndərilib: 12.04.2021 Qəbul edilib: 16.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/408-411

Emin Teymur oğlu Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
eminmmdv98@gmail.com

İNFORMASİYA, İNFORMASİYA SİSTEMLƏRİ VƏ İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *informasiya hüququ, informasiya qanunvericiliyi, informasiya, informasiya sistemləri, informasiya təhlükəsizliyi*

INFORMATION, INFORMATION SYSTEMS AND LEGAL PROBLEMS OF INFORMATION SECURITY

Summary

According to the legal literature, information and information systems are objects of information-legal relations. Information is facts, opinions, information, news or other information created or obtained as a result of any activity, regardless of the date of its creation, form of presentation and classification. An information system is a regulated set of information technologies and documents. Information security means the protection of information and the infrastructure that serves it from unacceptable, harmful or accidental or intentional threats to the participants of the information relationship. In short, the protection and defense of the interests of the subjects of information relations is understood. This article examines information, information systems, current legal issues of information security.
Key words: *information law, information legislation, information, information systems, information security*

Giriş

İnformasiya və onun fəlsəfi, sosial, hüquqi mahiyyəti ilə bağlı bir çox elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu fenomenin genişaspektli xarakteri ilə əlaqədar olaraq, ədəbiyyatda ona müxtəlif nəzər-nöqtələrindən yanaşılır. Mənbələrdə “informasiya” anlayışının latın sözü olan “informatio” (lat. *informatio* - məlumatlandırmaq, formaya salmaq) sözündən yarandığı göstərilir. Fəlsəfi anlamda informasiya məlumatların (məlumat vermənin) köməyi ilə real dünyanın təsviri, əks olunan müxtəliflik, fərqlilik kimi nəzərdən keçirilərək dəyərləndirilir. Məlumat vermə isə informasiyanın nitq, mətn, şəkil, qrafik, cədvəl, elektron və s. formada təqdim olunması deməkdir. Burada əks etdirən obyekt əks olunan obyekt haqqında məlumatları özündə birləşdirir və belə əks olunmanın 4 növünün – elementar, bioloji, sosial, texniki-kibernetik informasiyanın meydana çıxmasına gətirib çıxarır. (1, s. 170)

Bəşəriyyət yarandığı gündən cəmiyyət dövrün tələblərindən irəli gələrək, dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, elm və texnika sahəsində əldə olunan nailiyyətlər nəticə etibarilə cəmiyyətin müxtəlif sferalarına öz təsirini göstərmiş və bu da informasiya inqilablarının baş verməsini şərtləndirmişdir. Ədəbiyyatın təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, bəşər tarixinə beş informasiya inqilabı məlumdur. Birinci informasiya inqilabı nitqin meydana gəlməsi, ikinci informasiya inqilabı yazının, üçüncü informasiya inqilabı XV əsrdə İohann Quttenberq (1399-1468) tərəfindən çap presinin, dördüncü informasiya inqilabı (XIX əsrin sonu) elektrik cərəyanının kəşfinin nəticəsi olaraq teleqraf, telefon və radionun, beşinci informasiya inqilabı (XX əsrin ortalarında) mikroprosessor texnologiyasının ixtirası və fərdi kompüterlərin meydana çıxması ilə əlaqələndirilir. 1969-cu ildə ARPANET-in (internetin əsası bu şəbəkə ilə qoyulmuşdur) işə salınması vahid şəbəkənin formalaşmasına gətirib çıxardı.

Sadalanan bu əməliyyatlar hər biri informasiya proseslərinin tərkibinə daxildir. Lakin informasiya anlayışını yalnız informasiya prosesi çərçivəsində məhdudlaşdırmaq onun texniki termin kimi qəbul olunmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də müəlliflərin yanaşmasını birmənalı şəkildə qəbul etmək düzgün hesab olunmur. “İnformasiya – yaranma tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq istənilən fəaliyyət nəticəsində yaradılan, yaxud əldə olunan faktlar, rəylər, bilgilər, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlardır”. (3)

İnformasiya hüququ informasiya sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən kompleks bir hüquq sahəsidir. Məhz həmin münasibətlər informasiya hüququnun predmetini təşkil edir. İnformasiya hüquq münasibətləri informasiya sahəsində yaranan və informasiya hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin məcmusudur. İnformasiya hüquq münasibətləri hüquq münasibətlərinin bir növü olduğu üçün

bir sıra ümumi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir: 1) bu münasibətlər hüquqi formaya malikdir, yəni hüquq normaları ilə tənzimlənir; 2) informasiya hüquq münasibətlərinin tərəfləri hüquq normaları ilə müəyyən edilmiş qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin daşıyıcıları kimi çıxış edirlər; 3) informasiya hüquq münasibətləri şüurlu-iradəvi mahiyyətə malikdir, yəni bu münasibətlər bir tərəfdən subyektin şüurlu-iradəvi fəaliyyətinin məhsulu olan hüquq normaları əsasında əmələ gəlir, digər tərəfdən isə iştirakçılar hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini öz iradəvi, şüurlu hərəkətləri vasitəsilə həyata keçirirlər. İnformasiya hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və xitam verilməsi subyektin iradəsinə uyğun şəkildə baş verir; 4) informasiya hüquq münasibətləri subyekt, obyekt və məzmundan ibarət olan müəyyən tərkibə malikdir; 5) informasiya hüquq münasibətlərinə dövlət tərəfindən təminat verilir və lazım gəldikdə onlar dövlətin məcburetmə vasitələri ilə qorunur.

"İnformasiya-hüquq münasibətləri informasiya sahəsində informasiya ilə əlaqədar olaraq yaranır, inkişaf edir və xitam olunur; informasiya sahəsində əsas insan hüquq və azadlıqlarının tanınması, təminatı və müdafiəsi üzrə dövlət siyasətini əlaqələndirir; informasiya hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi zamanı (informasiya və informasiya obyektlərinin spesifik və hüquqi əlamətlərini nəzərə almaqla) ictimai-hüquqi və mülki-hüquqi metodların tətbiqi xüsusiyyətlərini əks etdirir". (5, s. 98)

İnformasiya hüquq münasibətlərinin obyekti qismində geniş mənada informasiya sahəsi, dar mənada isə informasiya hüquq münasibətinin təbiətindən irəli gələrək, informasiya, informasiya ehtiyatları, informasiya sistemləri və s. obyektlər çıxış edir. İnformasiya sahəsi informasiyanın axtarışı, əldə olunması, saxlanması, istehsalı, emalı, ötürülməsi, yayılması, məhvi, utilizasiyası informasiya texnologiyalarının tətbiqi, informasiyanın mühafizəsinin təşkili, informasiya təhlükəsizliyi üzrə münasibətləri əhatə edir.

İnformasiyanın əks olunması informasiya ehtiyatlarını formalaşdırır ki, bu ehtiyatlar da informasiya hüquq münasibətlərinin obyektlərinə daxildir. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə görə, informasiya ehtiyatları – informasiya sistemlərində (kitabxanalarda, arxivlərdə, fondlarda, məlumat banklarında və s.) olan sənədlər və sənəd massivləri, habelə ayrıca mövcud olan sənədlər və onların massivləridir. İnformasiya ehtiyatları sırasında internet informasiya ehtiyatları xüsusi çəkiyə malikdir. İnternet informasiya ehtiyatı - internet şəbəkəsində yaradılan, informasiyanın yayılması üçün istifadə olunan, müraciət edilməsi üçün domen adına və sahibi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər işarələnməyə malik olan informasiya ehtiyatıdır. İnformasiya ehtiyatları informasiya sistemlərində toplandığı üçün bu sistemlər, onların yaradılmasında tətbiq olunan informasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələri də informasiya hüquq münasibətlərinin obyektləri qismində çıxış edir.

İnformasiya sistemi informasiyanın yaradılması, yığılması, işlənməsi, saxlanması, axtarışı, yayılması zamanı, hesablama və rabitə texnikasını tətbiq etməklə istifadə edilən üsul və vasitələr sistemləri ilə sənədlərin nizamlanmış məcmusudur. İnformasiya sistemi informativ və interaktiv hissələrdən ibarət olur. İnformativ hissə istifadə və müraciət üçün daim açıqdır, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məlumatlardan, informativ xidmətlərdən və interaktiv xidmətlər barədə məlumatlardan ibarətdir. İnteraktiv hissə isə fərdi məlumatların mühafizəsi, habelə elektron sistem vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatların və istifadə olunan elektron xidmətlərin dəqiq və ünvanlı həyata keçirilməsini hədəfləyir. İnformasiya sisteminin interaktiv hissəsi gücləndirilmiş xüsusi vasitələrlə ümumi giriş və ya ümumi əlyetərliyi məhdudlaşdıran müxtəlif autentifikasiya mexanizmləri ilə təchiz olunmalıdır.

Müasir informasiya sistemləri mürəkkəb texniki və texnoloji xarakter daşıyan struktur komponentlərindən təşkil olunmuşdur. İlk komponent olan informasiya sisteminin proqram-texniki vasitələri - müvafiq sistemdən istifadə üzrə xidmətlər göstərilməsini, müraciət edən və ya istifadəçilərin tələbləri üzrə informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsini, əgər informasiya sistemi elektron-interaktiv sistem üzrə fəaliyyət göstərirsə, portalın fəaliyyətinin etibarlılığını və təhlükəsizliyini təmin edir. İnformasiya sisteminin digər struktur komponenti informasiya sisteminin ehtiyat mərkəzidir ki, bu da sistemin fəaliyyətinin dayanıqlılığını və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə yaradılır. Ehtiyat mərkəzinə paralel olaraq, alternativ ehtiyat mərkəzi də yaradıla bilər və bu halda informasiya sisteminin proqram-texniki vasitələrinin nüsxəsi bu mərkəzdə saxlanılır. İnformasiya sisteminin fəaliyyətinin etibarlılığını və təhlükəsizliyini, operativ və keyfiyyətli xidmət göstərilməsini, o cümlədən elektron informasiya mübadiləsini təmin etmək üçün sistemin digər komponenti olan telekommunikasiya kanallarından istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may tarixli 2007-ci il 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası"na görə, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

İnformasiya təhlükəsizliyi dövlətin xüsusi marağında olan bir istiqamət olduğu üçün "Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 6.6-cı maddəsi Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində əsas milli maraqlarını müəyyənləşdirir ki, bura daxildir: məlumatların qanuni yolla əldə edilməsi, ötürülməsi, hazırlanması və yayılması kimi vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının təmin edilməsi; informasiya ehtiyatlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi; informasiya məkanının formalaşdırılması və onun qorunmasının təmin edilməsi; dünya rabitə və informasiya sisteminə daxil olma.

İnformasiya sahəsində əsas təhdidlər dedikdə, informasiya texnologiyaları sahəsində geriləmə və dünya informasiya məkanına daxil olmağa maneələrin mövcudluğu, informasiya azadlığı əleyhinə yönəlmiş qəsdlər, dövlət sirlərinin aşkarlanmasına yönəlmiş qəsdlər, digər ölkələr tərəfindən informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan həqiqətlərinin təhrif edilməsi, informasiya sisteminə və ehtiyatlarına qarşı qəsdlər başa düşülür. (4)

Qanunun 20-ci maddəsi Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülməli olan əsas tədbirlərin siyahısını müəyyənləşdirir. Bura daxildir: 1) Azərbaycan Respublikasında informasiyanın, həmçinin dövlət informasiya ehtiyatlarının müdafiəsi sahəsində milli sistemin yaradılması və möhkəmləndirilməsi; 2) dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə obyektiv və qabaqlayıcı məlumatların toplanılması; 3) informasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi; 4) dövlət sirlərinin qorunmasının hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; 5) kibercinayətlərə qarşı mübarizə; 6) informasiya təhlükəsizliyinin və azadlığının təmin olunması.

Analoji normalar Milli Strategiyalarda da öz əksini tapmışdır. 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiyada informasiya təhlükəsizliyinin təminatı dedikdə, informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması, elektron cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması, milli maraqları nəzərə almaqla vətəndaşların və bütün təşkilatların təhlükəsiz olaraq informasiya əldə etmək və ondan istifadə etmək hüquqlarının təmin olunması üçün şəraitin yaradılması, o cümlədən vətəndaşların informasiya təhlükəsizliyini təmin edən mühitin yaradılması başa düşülür.

2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya isə bu siyahını bir qədər də genişləndirir və dövrün tələblərindən irəli gələrək, yeni fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdə tutur. Məsələn, elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanın həyata keçirilməsi; kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq texniki və metodiki vasitələrin yaradılması, tövsiyələrin hazırlanması və metodiki dəstəyin göstərilməsi; uşaqların qanunazidd və təhlükəli kontentdən qorunması üçün "təhlükəsiz internet" mexanizminin işlənilməsi və tətbiqi; dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturu subyektlərinin kibertəhlükəsizlik üzrə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi; əhalinin, özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi və informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması və s.

Azərbaycanın müasir informasiya təminatı və təhlükəsizliyi siyasəti hüquqi, təşkilati-texniki və iqtisadi metodlarla təmin olunur. Hüquqi metodlar informasiya sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların, informasiya təminatı və təhlükəsizliyi ilə bağlı normativ metodiki sənədlərin işlənib hazırlanması və qəbulunu nəzərdə tutur. Təşkilati-texniki metodlara informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin normal fəaliyyətinə təhlükə yaradan texniki qurğuların, proqramların aşkarlanması və s. daxildir. İqtisadi metodlar isə informasiya təminatı və təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində iqtisadi tədbirlərin görülməsi və onların maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədardır. (2, s. 184)

Respublikamızda dövlət sirrinin qorunmasına dair hüquqi bazanın yaradılması və digər tədbirlərin icrası dövlətin təhlükəsizliyinə xələl gətirə biləcək hərəkətlərin qarşısını almaqla ölkə daxilində informasiya təhlükəsizliyini təmin etmiş olur. Burada "İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı xüsusi qeyd edilməlidir. Fərmana görə, Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Departamentinin bazasında Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik elektron təhlükələrin qarşısının alınması istiqamətində, o cümlədən istifadəçilərə qarşı istifadə oluna biləcək proqramlar, texniki vasitələr barədə təlimatların hazırlanmasını, onlara tövsiyələrin verilməsini, metodiki dəstəyin göstərilməsini təmin edir, ümumi internet trafikində qlobal kiberhücumların qarşısını almaq məqsədilə milli internet operatoru ilə birlikdə qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini həyata keçirir və s.

Nəticə

Belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, informasiya təhlükəsizliyi nəzəri anlayış olmaqdan daha çox, təcrübi istiqamətdə təhlil olunmalı, mübarizə tədbirləri yalnız beynəlxalq deyil, milli səviyyədə də aparılmalıdır. Hal-hazırda dövlətlər öz informasiya sistemlərinin məxfiliyini elektron vasitələrlə yetərincə

qorumağa nail olurlar və bu da siyasi, hərbi və iqtisadi sahədə törədilən kiberhücumların sayını azaltmışdır. Lakin psixoloji hücumların necə təhlükəli olması və daha ağır nəticələrə gətirib çıxarması dünya ictimaiyyətinin diqqətindən bir qədər kənarda qalmışdır. Hesab etmək olar ki, belə psixoloji hücumlar xalqların mənəviyyatının pozulması nəticəsində sonda bütün sahələrə (hərbi, siyasi, iqtisadi) öz mənfi təsirini göstərə bilər. Bu istiqamətdə respublikamızda aparılan işləri təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya Hüququ: Dərslik. Bakı, 2019, 447 s.
2. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2016, s. 184
3. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu http://www.e-qanun.az/framework/3525
4. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu http://www.e-qanun.az/framework/5455
5. Копылов В.А. Информационное право: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2005, с. 98

Rəyçi: h.f.d A.İbrahimova

Göndərilib: 18.04.2021 Qəbul edilib: .21.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/412-414

Aynur Sabir qızı Osmanova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
aynur.imanova@yandex.ru

ƏLƏKBƏR RZAQULİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK

Açar sözlər: *Linoqravüra, rəssam, iş, Köhnə Bakı, silsilə*

Tradition and modernity in the works of Alakbar Rzaguliyev

Summary

Alakbar Rzaguliyev, one of the famous representatives of Azerbaijan fine arts is a master who had enriched our national-cultural heritage. The artist′s numerous graphic works that have high artistic and aesthetic value and reflects the features of traditions of old national miniatures are its visual showing

It is possible to observe the emphasized qualities in the “Old Baku”, "Azerbaijani fishermen" linocuts series. According to his benefiting from national-moral sources creatively, it is possible to see the successful result of tradition and modernity in these compositions expressed with white-black lines.

Key words: *linocut, artist, work, Old Baku, series*

GİRİŞ

Ələkbər Rzaquliyev Azərbaycan rəssamlıq tarixində xüsusi çəkisi olan sənətkarlardan biridir. Əsərlərində milli ornamentlərə, milli ünsürlərə üstünlük verən rəssam əsərlərində də bunu ön plana çəkmişdir. O, gündəlik həyatdan götürülmüş süjetləri yüksək bədii zövqlə işləmiş, kompozisiyalarında arabaya saman yükləyən, kəli nallayan, lavaş bişirən, xalça toxuyan, bıçaq itiləyən, nar satan, kürü toplamaq üçün balıqların qarnını yaran balıqçı kimi personajların səmimi görüntüləri kağıza köçürmüşdür.

“Köhnə Bakı” silsiləsinə daxil olan linoqravüralarında şəhər mühitini, memarlıq tikililərini, xalqmızın məişətini, əsrlər boyu mövcud olan yaşayış tərzini, rəngarəng etnik tərkibini əks etdirmişdir.

Ələkbər Rzaquliyevin əsərlərində ənənə və müasirlik

Azərbaycanın məşhur qrafika ustalarından olan Ələkbər Rzaquliyevin yaradıcılığında ənənəyə qayıdışı və onların yeni biçimdə bədii ifadəsini görmək mümkündür. Rəssam qədim kökləri olan mədəniyyətimizi dərindən araşdıraraq mənimsədiyi üçün öz əsərlərində bunu əks etdirməkdən çəkinmirdi. Sənətkar Moskva Rəssamlıq məktəbinin yetirməsi olsa da milli folklorun, miniatür üslubunun ənənələrini yüksək qiymətləndirmiş və kompozisiyalarında bu ənənələrə müasir münasibətini açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Bu haqda Ələkbər Rzaquliyevin özü qeyd edirdi: “Mən nəyə əsaslanıram. Klassik Şərq miniatür sənəti, Əzim Əzimzadə, müasir qrafika. Əlbəttə, bütün bunları dünyaya baxışınla uyğunlaşdırır, zamanla tutuşdurursan. Əks halda yaradıcılıq ölüdür”. Əlbəttə ki, milli sujetlərə müraciət edən rəssamın bu əsərləri yaradarkən qədim üslubun ənənələrindən və qanunauyğunluqlarından istifadəsinin məntiqli seçim olduğu aydın görürük.

“Bilavasitə milli mənəvi qaynaqlardan yaradıcılıqla faydalanmasının nəticəsidir ki, onun ağ-qara cizgilərlə ifadə olunmuş bu kompozisiyalarında ənənə və müasirliyin uğurlu nəticəsini görmək mümkündür. Müraciət etdiyi motivlərin cəlbedici və təsirli bədii tutumunun əldə olunmasına səy göstərən Ələkbər Rzaquliyev bilavasitə miniatür üslubundan gəlmə bədii-estetik məziyyətləri yeni və daha müasir biçimdə təsfir etməklə, əsərlərin tarixi-etnoqrafik tutumunu gələcəyə ünvanlanmış bədii sənədə çevirməyə nail olmuşdur. Bu linoqravürlərdə müşahidə olunan kompozisiya yığcamlığı, siluet ifadəliliyi və cizgi oynaqlığı bədii təzadlar kontekstində şərh olunduğundan hər bir əsər təsirli baxılır. [4, səh.121]

Ələkbər Rzaquliyev yaşam boyu bir çox maneələrlə qarşılaşsa, bədii axtarışlarına fasilələr verməyə məcbur olsa da bu onun nəhayətsiz yaradıcılığına sədd çəkə bilməmişdi. Belə ki, repressiyalar dövründə sənətkar pantürkist ideyalarını yayması şübhəsindən 25 ilini həbsdə və sürgündə keçirmişdi. Buna görə də rəssam hər fürsətdə yaradıcılıqla məşğul olur, təxəyyülünün dərinliklərində saxladığı kompozisiyaları kağıza köçürməyə tələsirdi. Rəssamın oğlu bu haqda danışarkən qeyd edir ki, atam nə vaxt görsəm çəkirdi. Atamdan niyə bu qədər işlədiyini soruşanda deyirdi ki, itirdiyim illəri geri qaytarmaq istəyirəm.

Milli qrafika sənətimizin sütunlarından olan Ələkbər Rzaquliyev doğma yurduna olan həsrətini, sevgisini əsərlərində əks etdirirdi. O, sürgündən qayıtdıqdan sonra həmkarı Rasim Babayevin tövsiyyəsi ilə linoqravüra texnikasını dərindən öyrənərək çoxsaylı əsərlər və silsilələr (“Köhnə Bakı”, “Tələbəlik illəri”, “Azərbaycan balıqçılar”, “Azərbaycan pambıqçıları”) yaradır.

Vətəninə möhkəm tellərlə bağlı olan qrafika ustasının əsərlərinin sevimli qəhrəmanları milli obrazlar idi. O, gündəlik həyatdan götürülmüş süjetləri yüksək bədii zövqlə işləyirdi. Bu kompozisiyalarda arabaya saman yükləyən, kəli nallayan, lavaş bişirən, xalça toxuyan, bıçaq itiləyən, nar satan, kürü toplamaq üçün balıqların qarnını yaran balıqçı kimi personajların səmimi görüntüləri kağıza köçürülmüşdür. Məsələn, rəssamın 200-dən çox orijinal əsərdən ibarət qədim tarixə malik Bakının ruhunun hiss olunduğu "Köhnə Bakı" adlı silsiləsi bunun ən gözəl nümunələrini özündə birləşdirmişdir. Rəssam başqa mövzulara da müraciət etsə də, ömrünün sonuna qədər dəfələrlə, usanmadan bu silsiləyə əlavə rəsmlər çəkmişdir. Bunun əsas səbəbi Bakıda-İçərişəhərdə anadan olan (31 yanvar 1903-cü il) rəssamın uşaqlıqdan şahid olduğu simalar və hadisələr olmuşdur. Beləliklə, qrafika sənətimizin əvəzolunmaz sənət incilərinin toplandığı "Köhnə Bakı" silsiləsi meydana gəlir.

"Köhnə Bakı" silsiləsinə daxil olan linoqravüralar XX əsrin əvvəllərinin şəhər mühitini, memarlıq tikililərini, xalqmızın məişətini, əsrlər boyu mövcud olan yaşayış tərzini, rəngarəng etnik tərkibini əks etdirdiyindən qiymətli sənət nümunələridir. Bu əsərlərdə iki əsrin kəsişməsində olan Bakının regionda böyüyən siyasi və strateji əhəmiyyəti aydın hiss olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi Ələkbər Rzaquliyevin Azərbaycan mədəniyyəti yüksək bədii-estetik zövqlə təbliğ olunur. "Azərbaycan madonnası" əsəri (1972) belə nümunələrdəndir. Burada körpəsini əmizdirən azərbaycanlı xanımın milli motivlərlə zəngin geyimi, zinət əşyaları və onu əhatələyən mühit incəliklə təsvir olunmuşdur. Rəssam kompozisiyada personajın arxa planında divardan asılmış tikmə, rəflər, ornamentli güzgü, ön planında isə üzərində meyvələr olan inkrustasiya olunmuş kiçik masa, yerə salınmış xalça, çaydan və pürrəngi çay ilə ənənəvi azərbaycanlı evinin təsvirini görüntüyə gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Rəssamın dəfələrlə müraciət etdiyi "Azərbaycan madonnası"nın obrazı həmin ildə ikinci versiyasını da yaradır. Sənətkar digər lövhədən fərqli olaraq burada qədim Bakının memarlıq abidələrindən ibarət panoramanı da kompozisiyaya əlavə etmişdir.

"...Zəngin evin ənənəvi interyerini təsvir edən ornamental mühit insanı xanlıqlar dövrünə, ipək və zərxaraya bürünmüş yumşaq xalçaların üstündə əyləşərək qızıl saplarla özlərinə cehizlik tikən və igid oğlan haqqında xəyallara dalan xumar baxışlı gözəllərin aləminə aparır. Eyni zamanda körpəni əmizdirən madonna tamamilə laqyiddir və bu ornamental mühitin sadəcə bir hissəsi, şərq gözəlinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır". [3, səh. 157]

Ələkbər Rzaquliyevin gündəlik hamı tərəfindən görülən və adiləşən hadisələrə, obyektlərə gözəllik qaynağı olaraq fərqli rakursdan baxaraq bədii əsərə çevirməsi onun böyük usta olduğunun əyani göstəricisidir. Şəhərin "qaynayan" həyatını küll halında tamaşaçıya təqdim edən "Köhnə Bakı" silsiləsinin dəyərli edən amillərdən biri də silsiləyə daxil olan kompozisiyaların mövzu rəngarəngliyidir. Dolğunluğu ilə seçilən silsilənin maraqlı kompozisiyaları arasında sənətkarın uşaqlıq xatirələrinin olduğu mollaxanaya həsr olunduğu lövhələrdir. Bunlara "Mirzə Ələkbər Sabir məktəbdə" (1961) "Mollaxanada" (1961), "Mollaxana" (1961, 1962) kimi nümunələr misal göstərmək olar.

Qədim Bakının-İçərişəhərin özünəməxsus tipajlarının təsvirləri silsiləni zənginləşdirən dəyərli nümunələrdir. Ələkbər Rzaquliyev bu personajların spesifik xüsusiyyətlərini qabartmağa çalışırdı. Öz işlərlə məşğul olan insanlar, daxmalar, dar küçələr taşaşaçıda nostalji hissləri canlandırır, desək, yanılmarıq. Bu baxımdan, sənətkarın "Balıq satan" (1960), "Kömür satan" (1960), "Rəqqas" (1962), "Küçə bərbəri" (1962), "Ağ neft satan" (1962, 1967), "Xırdavatçı İçərişəhərdə" (1963), "Çoxarvadlı" (1963), "Nehrə çalxalayan" (1963), "Yumurta satan" (1963), "Palaz satan" (1960, 1963), "Fənərçi" (1964), "Ləzgi İçərişəhərdə" (1964), İsti sufle satan" (1965), "Südçü" (1965), "Çəkmə silən" (1966), "Başmaqçı" (1966), "Yalançı" (1970), "Şüşəçi" (1972), "Bıçaq itiləyən" (1972) və s. lövhələrinin adını sadalamaq olar. Bu əsərlərdə Ələkbər Rzaquliyev obrazın cəlbediciliyini və yaddaqalanlığını artırmaq üçün onların xarici görünüşünü bədii stilizə edərək dəyişir, perspektivanın məziyyətlərindən məharətlə istifadə edir. Əlbəttə ki, personajın arxa planında yaradılmış mühit obrazın mahiyyətinin açıqlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır (Məsələn, "Qəssab", 1972). Bununla yanaşı, bəzi əsərlərdə rəssam fonu ağ saxlamaqla da təsvir olunan qəhrəmanın təsirediciliyinə nail olur. "Dənizdən qayıdarkən" (1960), "Təzə çörək" (1970), "Gəzintidə (1972) və başqa lövhələr buna nümunə ola bilər.

Sənətkar çoxfiqurlu kompozisiyaların da ustalıqla öhdəsindən gəlir ("Ciyər kababı, 1965, "Pambıq yığımı", 1966; "Novruz bayramına hazırlıq", 1966; "Küçə kababxanası", 1967; "Çayxanada qəlyan məclisi", 1968; "Zorxana", 1971 və s.). Rəssamın "Quba xalçası" (1972) kompozisiyasında Qubanın "Pirəbədil" xalısını toxuyan qadınlar görüntüyə gətirilmişdir. Bu əsərdə də zəngin miniatür üslubunun bədii dilindən ustalıqla istifadə olunmuşdur. Xalçanın bütün ornamentlərini incəliklə və ustalıqla təsvir edən rəssam əl əməyi, göz nuru olan ənənəvi sənətimizə yüksək dəyər verir.

Məlumdur ki, akademik normalarla müəyyən olunan perspektiva qanunları miniatür üslubunda olan əsərlərdə tətbiq olunmur. Belə ki, qədim Şərq miniatürlərində məkan-fəza dərinlərinə deyil, müstəvi görüntüyə yer verilmişdir. Ələkbər Rzaquliyev də qədim üslubun bu xüsusiyyətindən bəhrələnərək lövhələrində bütün yaradıcılığı boyu bundan, o cümlədən mənzərələrində istifadə etmişdir. "Suraxanıda Atəşgah" (1960), "Qız qalası" (1966, 1967), "İçərişəhərdə küçə" (1970), "Qalada küçə" (1970, 1972), İçərişəhər (1972) kimi linoqravüralarda qədim miniatür üslubunun kompozisiya quruluşunun ənənələrini və qanunauyğunluqlarını aydın görmək olur. Hər sanimetri nəfəs alan, həyatla dolu olan kompozisiyalarda inqilabdan əvvəki qədim şəhərin bütün sirlərini qəlb hərarəti ilə sənətsevərlərə "danışır". Bu əsərlər sayəsində evləri ziyarət edir, İçərişəhərin dar, dolanbac və həyat qaynayan küçələrinin dolaşır, memarlıq abidələrini seyr edirik. Bu linoqravürlərdəki maraqlı cəhətlərdən biri də əvvəlki əsərlərdən tanıdığımız tipajlar küçələri doldurmasıdır.

Onu da qeyd edək ki, "Köhnə Bakı" silsiləsi haqlı olaraq böyük uğurlar əldə edir. Bu əvəzsiz əsərlər Bakıda və Moskvada baş tutan fərdi sərgidə, ABŞ-dan tutmuş Yaponiyaya qədər olan ölkələrdə keçirilən qrup sərgilərində sərgilənmiş və böyük rəğbət qazanmışdı.

Ələkbər Rzaquliyevin linoqravüra texnikasında icra olunmuş portretlərində də obrazın xarakterini ustalıqla əks etdirirdi. "Cəfər Cabbarlı" (1960, 1961, 1968), "Səməd Vurğunun portreti" (1962), "Avtoportret" (1962), "Kiçik qızın portreti" (1960), "Satirik-şair Sabirin portreti" (1960, 1966), "Daşkəsənli Əli kişi" (1966), "Yazıçı-satirik Cəlil Məmmədquluzadənin portreti" "Nəriman Nərimanovun portreti" (1968) və başqalrında obrazın xarakteri açılılaraq milli ruhda yaddaqalan oblarzlar yaradılmışdır. Ənənə və müasirliyin vəhdətdə təqdim olunması bu portretlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Rəssamın qədim ənənələrə, milli kimliyə dayaqlanaraq yaratdığı "Azərbaycan balıqçıları" silsiləsini Astaradakı müşahidələri əsasında ərsəyə gətirmişdir. Bu əsərlərin "Köhnə Bakı" silsiləsindən fərqi rəssam özü ilə eyni dövrdə yaşayan insanların obrazlarını və yeni dövrün ritmlərini əks etdirirdi. Rəssam yeni dövrü ritmikliyini kompozisiya quruluşunun dinamikliyi, hərəkətliliyi ilə tamaşaçılara ötürməyə çalışırdı. Ələkbər Rzaquliyev burada da miniatür üslubunun məziyyətlərindən istifadə edərək kompozisiyanı spiralvari ("Balığın duzlanması üçün çənlər", 1963; "Balıqçı qadınlar çəlləklərlə", 1963) və diaqonal ("Çəlləklərin qeydi", 1962; "Balıqçı qadınlar çəlləkləri yükləyərkən", 1964) quraraq məkan sərhəddini pozur. Buna görə də, tamaşaçılar lövhələri seyr edərkən sanki hadisələrin tam mərkəzinə düşür.

"Balıqçı qadınlar çəlləklərlə" (1963) əsərində kompozisiya rapport (ritm şəklində təkrarlanan ornament) şəklində qurulmuşdur. Burada sırayda iri çəlləklər daşıyan qadınlar seyrçiyə doğru irəliləyir və bu motiv az dəyişikliklərlə böyüyür. Beləliklə, dekorativ ritm meydana gəlir. Həmçinin, "Balığın duzlanması üçün çənlər" (1963) əsərində rapportdan istifadə edilmişdir. Rəssamın yuxarı rakursdan göstərdiyi bu kompozisiyaya isə dinamiklik hakimdir.

Geniş yaradıcılıq geniş diapazonuna malik olan Ələkbər Rzaquliyevin dəyərli ənənələrimizin yeni bədii texnikalardan və ifadə vasitələrindən istifadə edərək müasir dünyaduyumu ilə yaratdığı əsərlər qiymətli sənət inciləridir. Qənaətimizcə, sənətkarın əsərləri ənənə və müasirliyin harmonik şəkildə təzahürünü layiqincə təmsil etdiyindən Azərbaycan milli qrafika sənətdində özünəməxsus yerə sahibdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın məşhur qrafika ustalarından olan Ələkbər Rzaquliyevin yaradıcılığında ənənəyə qayıdışı və onların yeni biçimdə bədii ifadəsini görmək mümkündür. Milli qrafika sənətimizin sütunlarından olan Ələkbər Rzaquliyev doğma yurduna olan həsrətini, sevgisini əsərlərində əks etdirirdi. Ələkbər Rzaquliyevin gündəlik hamı tərəfindən görülən və adiləşən hadisələrə, obyektlərə gözəllik qaynağı olaraq fərqli rakursdan baxaraq bədii əsərə çevirməsi onun böyük usta olduğunun əyani göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev Z. The lover of Old Baku. Panorama newspaper. August 27, 1997, №163 (420)
2. Najafov M. "Old Baku". Baku, 1969.
3. Malikova Sh. "Alakbar Rzaguliyev". Khalq Bank, 2018
4. Khalilov A. Artistic features of the graphic series "Old Baku", pp. 121-125.

Rəyçi: dos. G.Nərimanova

Göndərilib: 07.04.2021 Qəbul edilib: .11.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/415-419

Nazrin Natig Mammadova
Baku State University
master
nazrin1298@gmail.com

LEGAL ANALYSIS OF VALIDITY OF A SURETYSHIP AGREEMENT

Summary

In order the contracts to be binding and engender legal consequences, firstly, they must be concluded in compliance with formal requirements set forth in the legislation. A suretyship agreement is also a contractual obligation. Taking into account its unilateral and gratuitous nature, the suretyship contract can result with onerous circumstances for the surety. That is why, validity conditions of the suretyship agreement pursue the aim to preserve legitimate interests and economic situation of the surety. The provision of them make the surety comprehend the seriousness of his engagement. This article illustrates the analysis of the essential terms of the suretyship agreement to be valid in comparison with foreign legal systems.
Key words: *suretyship agreement, a security device, conditions of validity, existence of a main obligation, written form, spouse's consent.*

Introduction

The suretyship is one of the types of personal security devices, according to which the surety undertakes to fulfill an obligation of the principal debtor, in case of non-performance. Pursuant to the requirements of the legislation, suretyship is considered a contractual obligation. As a result, the establishment and validity of this agreement demand the existence of all the conditions necessary for the emergence and validity of any contractual obligation.

In addition to the general validity conditions of the contracts, some special terms must be stipulated in order to deem the suretyship contract valid. The purpose of the validity requirements is to prevent the surety from undertaking the obligation without thinking properly. There are distinct factors required for the validity of the suretyship agreement in various legal systems.

I.The existence of a valid main obligation. In Azerbaijani legislation, the contract of suretyship is envisaged as a way of securing performance of the main obligation. The article 460.3 states that the invalidity of the primary obligation shall result in the invalidity of the obligation assuring thereof, unless otherwise is prescribed by this Code. [1, art. 460.3]

Under the decision "on interpretation of Articles 470.1, 470.2 and 471 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan", dated 4 September 2012, the Plenum of the Constitutional Court of Azerbaijan Republic notes that in such contract the determination or the possibility of determination of the main obligation has to be fixed. Accordingly, in the contract of suretyship must be specified under which main contract the suretyship is formed (with the indication of the parties, date and number of the contract) and the indication on limits of the main obligation (obligation of the debtor in front of the creditor). [2]

The establishment, sustainability and termination of the suretyship agreement depends on the main obligation. Because of the accessory nature of the warranty contract, in case of invalidity of the primary obligation, suretyship is also considered invalid. The scope of the suretyship is limited to the the main obligation. [5, p.5]

Article 492 of Swiss Code of Obligations also states analogical relation of the suretyship to the primary obligation. A contract of suretyship presupposes the existence of a valid primary obligation. [6, art.492]

The surety agreement shall be considered invalid, in case of emanation of the primary obligation from a void transaction due to illegality, immorality, informality or incapacity. In Coutts and Co. v. Browne-Lecky and Others (1946), two sureties had furnished security for the amount of an overdraft granted to the first defendant who was a minor. All the parties were aware that the debtor was an infant. In case of non-performance, the plaintiffs sued them for recovering money. J.Oliver held that pursuant to section 1 of the Infants Relief Act, the loan to the debtor was deemed "absolutely void". So, there was no liability of the minor. Subsequently, as there was no primary obligation enforceable, taking into account the accessory nature of suretyship, the sureties were not liable either, as the suretyship agreement was also invalid. [7, p.40]

On the contrary to this approach, a different attitude is stated in both Turkish and Swiss legislation. According to this, a person standing surety for fulfillment of an obligation arising from a transaction that is

not binding on the principal debtor, because of mistake or incapacity is held liable for such obligation, if he was aware of the factor violating the contract at the time of conclusion. [6, art.492]

Suretyship for future and conditional obligations. It is not compulsory to have the main obligation at the time of conclusion of suretyship. The legislature of civil law systems also envisages the possibility of concluding suretyship for the obligations appearing in the future. In the article 470.2 of Azerbaijani Civil Code it is stated that the warranty agreement can be also entered into for the assurance of an obligation appearing in future. [1, art.470.2]

With regards to the decision, dated 4 September 2012 of the Plenum of Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, the requirements for the warranty agreement for the future obligations are as following:

a)This agreement can be concluded by the parties, if they consent to all essential terms of the contract in the required form;

b) the provision "security of the obligation appearing in the future" has to be comprehended as becoming surety for a future obligation relating to the main debt which was concurred before;

c) the mutual rights and duties of the parties of the warranty agreement ensuring the obligation appearing in the future are formed not from the moment of conclusion of such contract, but from the moment of emergence of the main obligation which is subject to security by the surety. [2] Pursuant to it, the rights and duties of the parties of the suretyship agreement are delayed until the establishment moment of the obligation appearing in future. Subsequently, this allows us to deduce that the suretyship contract concluded for assurance of the future obligation has some similarities with the transaction concluded with suspensive condition.

According to the decision of 31 May 2018 of the Plenum of Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, the credit line agreement defines the general terms of the mutual obligation relationship in the future. So, warranty agreement may be concluded in order to secure the fulfillment of the obligations determined in the credit line transaction. The essential terms of the credit line agreement (amount of payment, date, interest rate, currency) must be unequivocal and clearly stated to conclude the suretyship. The surety's consent regarding the interest rate must be given in the concluded credit contracts, in case of non-indication of the interest rate in the credit line agreement. Since the circumstances enabling the possibility of determination of the amount of the surety's liability for a future obligation are deemed essential terms, they will be precisely stipulated in the credit line agreement. [3]

Under the decision, dated 4 September 2012 of the Plenum of Constitutional Court, it is noted that besides the current and future main obligations, security of the obligations emerging from the contracts signed under the suspensive or canceling condition with the suretyship agreement is also possible, and the latter one can be concluded with a certain condition. The example of suspensive conditions that make suretyship enforceable is conclusion of security contracts by the creditor with the debtor or the third parties (for instance, the mortgage contract). The termination or invalidity of other security contracts signed between the creditor and the debtor can be stipulated in the suretyship agreement as canceling condition. [2]

In other countries' legal system the possibility of standing surety for future and conditional obligations is also envisaged. As the nature of the suretyship relationship is a lasting obligation, the contract is considered valid, even if the principal debtor temporarily has no obligations to perform. German law requires the obligation appearing in the future to be determinable, whereas in Polish law the secured debt should be defined by a fixed sum in advance. [8, 341]

II. Form of the suretyship contract. Article 471 of the Civil Code stipulates imperative rule concerning the form of the contract. It states that the suretyship agreement must be made in writing. The violation of the written form shall result in the nullity of the agreement. [1, art.471]

In the decision of the Plenum of Constitutional Court "on interpretation of Articles 470.1, 470.2 and 471 of the Civil Code", the requirement of the written form has been substantiated. Pursuant to it, by means of the provision of concluding the warranty agreement in writing in the legislation, the unconscious undertaking of the obligation by the surety is prevented. The stipulation of the concrete amount of the obligation provided with suretyship in the written agreement is deemed a significant term and aims to protect legitimate interests of the surety. [2]

According to the decision of 14 July 2015 of the Plenum of Constitutional Court "on interpretation of some provisions of Article 460.1 of the Civil Code", a significant clause was determined for review of suretyship cases in court disputes. Under several circumstances "warranty letters" which were presented by the surety unilaterally were accepted as suretyship agreement until certain period of time. The Plenum of Constitutional Court noted that firstly, the nature of unilateral transactions, suretyship agreement, essential

terms and the form of the contract must be clarified in order to decide whether the warranty letters given by third party can take place as other way of security of performance of the obligation or not. After analysing the special characteristics of the suretyship agreement, Plenum of Constitutional Court defined that regarding the requirements of the articles 386, 470, 471 of the Civil Code, suretyship agreement can only be admissible as a way of security of fulfillment of the principal obligation, if it is made in the written form between parties. Actually, pursuing the aim to ensure stability of civil circulation concerning suretyship, it was fixed that the legal attitude of Constitutional Court would refer to the relations only appearing after this decision. [4]

According to the article 766 of German Civil Code, the declaration of suretyship must be made in writing, otherwise it shall be deemed invalid. This requirement is met when the surety signs a written document by hand. Furthermore, the hand-signed declaration of will has to be sent to the addressee in that form. That is why, the written form requirement will not be implemented duly, for example, when signed declaration is delivered only by telefax, on grounds that the creditor only receives a copy of this document, whereas the original one remains in the surety's possession. Pursuant to the second sentence of the same article, declaration of suretyship made in electronic form is not admissible and considered void. [8, p.337-339]

There was a controversy whether or not a blank suretyship document could meet the validity condition until nineties, but now The Federal Supreme Court helds the position that the authorization of other person to declare suretyship must also be evidenced by writing. When the surety presents signed blank form to the principal and the latter fills in the essential terms, then "completion authorization" does not meet the form requirement of the article 766, because suretyship agreement doesn't contain main conditions consented by the surety. Consequently, such a tacit power of attorney is deemed null. However, the surety is held liable, if the creditor can not be aware that the content of document has been written by other person than the surety. This rule is interpreted independently of whether or not the suretyship agreement coincides with the surety's will as a result. [5, p.58]

German Commercial Code contains an express exception to the written form requirement. A promise by the third party to stand surety does not have to be in writing, if it is given by a merchant in the ordinary course of his business and the legal act is a commercial transaction. The formal defect concerning the form of the contract is cured, in case the surety discharges the primary obligation. [9, p.28]

In Turkish legal system the written form requirement is also deemed a validity condition. According to the article 583 of Turkish Code of Obligations N6098, suretyship agreement is invalid, as long as the surety doesn't make a written declaration and indicate the date of the contract and the maximum amount he is liable for. The formal conditions of suretyship agreement shall also apply to the subsequent amendments that increase the total liability of the surety. [10, art.583]

By enforcement of this code, a new requirement "handwriting" which wasn't indicated in the former legislation was stated concerning the content of the document. Pursuant to this new term, the surety shall draft with his own handwriting a) maximum amount of the secured obligation, b) the date of suretyship and c) in case of joint suretyship, undertaking with any expression that enables to recognize him as a joint surety. By indicating these terms in handwriting, the determination of surety's liability by means of signing a white document which is filled in by another person has become impossible. [5, p.41]

In suretyship agreement the maximum sum of the secured debt can be fixed both in numbers and letters. The document should contain the sum in currency, nevertheless, no obstacle exists to indicate the amount in foreign currency. The amount of obligation surety is liable for consists not only of the main debt, but also collateral debts such as, interest and expenses. The fundamental reason to illustrate the date in the contract is applicability of the rule in the article 589, stipulating in the absence of the agreement to the contrary, the surety is only liable for the debts appearing after conclusion of such contract. The requirement for separate expression of joint suretyship in the document derives from its onerous nature which makes the surety and the debtor equal in front of the creditor's demands. [5, p.43-45]

In the article 493 of Swiss Code of Obligations exactly the same written form is stated for a valid contract, however, in comparison with the rules mentioned in Turkish legislation, various forms of writing are envisaged for sureties who are natural persons and legal entities respectively. Initially, when the surety is a private individual, his declaration should additionally be made in the form of a public deed. The official form requirement is only for natural persons and while the total amount is more than 2,000 francs. Secondly, if the amount of obligation does not exceed the amount of 2,000 francs, stating in the surety document the maximum sum of the secured debt and the existence of joint liability, if any, in his own handwriting is ample. Thirdly, surety contracts in favor of the Confederation or a canton for the execution of public law obligations merely require the simple written form and a provision of the amount of debt in the surety bond.

The mitigation of the form rules regarding suretyship for public services can be construed as a legal policy, as it results with making the process easier. Finally, there is no additional requirement for legal entities, the simple written declaration is sufficient for validity. [11, p.128]

In English legislation, the written form is not a formal requirement. It means that an oral contract of surety is not void, but merely affects enforceability, the extent it may be proved. In the section 4 of the Statute of Frauds 1677, it is stipulated that no action shall be brought to charge the defendant upon any special promise to answer for the debt, default, or miscarriage of another person ... unless the agreement or some memorandum or note thereof, shall be in writing and signed. [12, p.17]

This provision serves two purposes: First, evidentiary, we mentioned it above, second, cautionary, which enables to emphasize the significance of surety's act, to dissuade him from giving his commitment heedlessly, assuming that there is only a remote opportunity that the principal debtor will not perform his obligation.

The United States legal approach to this issue is also the same. Statute does not render oral promise to fulfill obligation of another null, however, constitutes to avoid enforcement of the promise by suit. Furthermore, surety can't recover the money back he paid willingly or coercively in relation with his oral promise. In an early Massachusetts case, Nelson v. Boynton (1841), surety contract concluded with "main purpose" rule wasn't deemed within the Statute. It stated that in case the leading object of the surety is to subserve his own purposes, regardless the effect is to perform the obligation of another, his promise is not within the statute, since he is obviously trying to promote his own interests and has obtained something more or less beneficial to him. [13, p.210]

Article 3038 of Louisiana Civil Code states that suretyship is made in writing and must be express. Not every written agreement concerning the debt of a third person is considered suretyship. In order to deem the agreement suretyship, it should expressly contain a promise to accommodate another. This statement is unanimously construed as an undertaking to stand surety can't be tacitly meant from a surety's conduct. Colloquially, if the contract can't be interpreted as "if he doesn't pay, I will," then it will not be sufficient to call the agreement suretyship. For example, in the case of *Ball Marketing Enterprise v. Rainbow Tomato Co*., there was an open account between Ball Marketing-creditor, and Rainbow Tomato-debtor. Ball Marketing sued Plant Industries, Inc., because of a letter to the former regarding Rainbow's debt. Ball alleged that Plant had undertaken obligation as a surety for Rainbow's debt, since the letter stated: "This will verify our understanding with you that Plant will take such steps are important to assure payment to you by Rainbow". The Court held that this language was not ample to make Plant a surety for Rainbow's obligation, the words "taking necessary steps" were not tantamount to an express promise. The letter didn't furnish the obligation by Plant to pay, in case of non-performance by Rainbow. It can be construed merely as a statement that Plant consented to encourage Rainbow to pay, but did not indicate his intention to ensure that the creditor will be paid. [14, p.571]

III. Spouse's consent. Although this term is not envisaged in our legislation, in several legal systems, this special restriction is prescribed concerning the capacity of a married person to furnish security.

In new Turkish Code of Obligations No.6098, the article 584 is dedicated to the novel term "spousal approval" which is taken into consideration as a validity condition. According to the decision of 26 December 2013 of Turkish Constitutional Court, the goal of the restriction which came in force by this article is firstly, the protection of the economic existence of family, as a result, the peace of this family. Subsequently, it is obvious that the interference of this provision by means of preventing extinction of wealth (possessions) of family by one of the spouses is not against the democratic society system, taking into account that it is directed to guarantee the future of marital unity in compliance with the 41st article of the Constitution. On the other hand, with this limitation, the aim of prevention from the conducts which can establish venture for the future of the family and avoidance of undesirable misunderstanding is pursued. It is undoubtedly, beneficial for the public order. [15, p.78]

Pursuant to the article 584 of above-mentioned code, a married person may enter into the suretyship contract only with the written consent of his spouse. The spousal approval shall be granted in advance or at the latest, simultaneously with conclusion of the contract. [10, art.584]

The spouse's consent is not required, when the subsequent amendments to the suretyship agreement do not increase the secured amount of obligation, transform ordinary suretyship into joint suretyship or significantly decrease the scope of the surety's security.

The simple written form of the consent is ample. As the spouse signs the suretyship document, it meets this requirement. The legislation doesn't make a difference between a husband and a wife. Both of them should get the other's assent in order to stand a surety. Any failure on receiving the consent of the other spouse will result in

nullity and in case of obtaining approval after the moment of the conclusion of the contract, it shall not make the contract binding. TCO states the presence of two circumstances when there is no need to ask for consent: 1) the court decision of split; 2) legal right to live separately. Also there is an exception to the spousal approval in relation with the performance of business and trade:

a) suretyship regarding business by the owner of enterprise registered at the trade registry;

b) suretyship regarding a company by the partner or manager of the commercial enterprise;

c) suretyship regarding professional activity by craftsmen and tradesmen registered at craft and related trades workers registry;

d) suretyship regarding the loans used by cooperatives of agricultural credit, agricultural sales and craftsmen and tradesmen credit with public institutions. [15, p.92-95]

In an English case Barclays Bank Plc. v. O'Brien (1994) was touched to this issue, it was interpreted that a high percentage of privately owned income is invested in the matrimonial home. Because of the equality of the sexes, most of matrimonial homes are in the joint names of both spouses. So, regarding the business enterprises of one of them, this home has become a principal source of security device. The execution of such security demands both spouses' consent. [16, p.3]

Conclusion

Summarizing all the above-mentioned conditions and approaches, we can say that it is significant for the suretyship contract to meet these requirements to be legally binding. Various validity conditions are stated in different legal systems, nevertheless the violation of one of them is sufficient to deem the surety agreement void. Because of the accessory feature of suretyship, a main obligation has to exist to determine the scope of the surety's liability, it must be evidenced by writing to make the contract enforceable. These terms serve a purpose to prevent a surety from taking risks unwisely in suretyship relations.

Literature

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 1999. http://e-qanun.az/framework/46944
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 470.1, 470.2 və 471-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair" 4 sentyabr 2012-ci il tarixli Qərarı.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 477.0.1-ci maddəsinin həmin Məcəllənin 470.2-ci maddəsi və "İpoteka haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.8 və 10.5-ci maddələri, eləcə də Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 269.11 və 307.4-cü maddələrinin "İpoteka haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 3.2 və 10.5-ci maddələri ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair" 31 may 2018-ci il tarixli Qərarı.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 460.1-ci maddəsinin bəzi müddəalarının şərh edilməsinə dair" 14 iyul 2015-ci il tarixli Qərarı.
5. Asuman S.İ., Alman hukuku kıyası ile kefalet sözleşmesinin geçerlilik şartları, 2015, 98 s.
6. Swiss Code of Obligations, 1911.
7. E.J.Cohn, "Validity of Guarantees of Debts of Minors" (1947), Modern Law Review, p.40-51.
8. Kocsis I., Marcin O., Suretyship in German and Polish Law: A Comparative Analysis, Review of Central and East European Law 31 (2006), p.332-359.
9. The suretyship in the law of the Member States of the European Communities, Approximation of legislation series No.14, 1971, 119 p.
10. Turkish Code of Obligations No.6098, 2011.
11. Ece Baş, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda kefalet sözleşmesinin geçerlilik şartlarına ilişkin bazı yenilikler, İÜHFM C. LXX, S.2, 2012, s.115-144.
12. Trevor C. Hartley, The law of suretyship and indemnity in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, No.28, 1974, 72 p.
13. Oral Suretyship Contracts and the Leading Object Rule in Pennsylvania, University of Pennsylvania Law Review and American Law Register, Vol. 88, No. 2 (1939), pp. 208-217.
14. Michael H. Rubin, Ruminations on Suretyship, Vol.57, Louisiana Law Review, 1997, pp.565-599.
15. E.Aktürk, Kefalet sözleşmesinin geçerlilik koşulları, İstanbul, 2019, 281 s.
16. D.A.Valianti, "Do all roads lead to unconscionability?: the failure of the O'Brien principle to deal with the vulnerable surety phenomenon",2006, 366 p.

Rəyçi: h.f.d. R.A.Abbasova

Göndərilib: 29.03.2021 Qəbul edilib: .02.04.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/420-422

Nijat Marif Jafarov
Baku State University
master
nijat.jafarov@yahoo.com

THE PRINCIPLE OF CONFIDENTIALITY IN MEDIATION AND "RIGHT TO PRIVACY"

Summary

Confidentiality is an innate principle of mediation, by which it is understood that all information generated during the process is protected and its disclosure cannot cause negative or damaging effects on the parties. This principle is present in mediation mainly to give security to the parties, who, knowing that what is dealt with in the process is protected by confidentiality, approach an arrangement with greater freedom and security that everything that is discussed.

Although mediation is advertised as protecting the privacy of the parties, the exploration of the underpinnings of confidentiality in the right to privacy is sorely neglected. If most parties prefer keeping everything said in mediation private, then mediation offers a rare opportunity to exercise the right to privacy. Parties may assert their right to privacy in mediation in relation to both the government, and, within limits, other citizens. This article will discuss the confidentiality principle of mediation as an application of the right to privacy.

Key words: *alternative dispute resolution, mediation, confidentiality, right to privacy*

Introduction

In order to establish confidentiality in mediation as an application [15; p. 234] of the right to privacy, [1; p. 464] we must revisit the battle to define and protect some areas of life as private. In western world, Justice Marshall's frequently cited opinion that there exists "a sphere of private autonomy which government is bound to respect," [8] refers to a long struggle in England and other parts of Europe to establish rights that a monarch or state could not deny or destroy. The quintessential statement of American democracy, the Declaration of Independence, declares that: "We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness."

The European colonists may have embraced ideas considered revolutionary in 1776, but they did not invent them. They were referencing hundreds of years of European class antagonism codified in the Magna Carta and Charta de Foresta. English history is rife with uprisings in protest against the monarchy's attempts to return to its pre-Magna Carta and Charter of The Forest powers. Those truths that were self-evident to the early colonists-then applicable only to white male property owners- are today often seen as dispensable for the sake of security and safety, luxuries we think we can no longer afford. It is a significant occasion indeed, when we are offered the opportunity to exercise such precious rights in mediation.

The existence of privacy rights in ADR processes, both in relation to the state and in relation to other parties (even members of a family), is the basis for "offering confidentiality" in mediation. Protection of a "sphere of private autonomy" is extolled as a reason to engage in mediation. Privacy is in place when agreeing to mediate. Various aspects of the right to privacy are present in mediation as they are in court, such as: protection from invasion by the government through search and seizure, the right not to incriminate oneself, the right to be free of invasion into one's personal affairs by other citizens, and the freedom to make decisions about intimate relationships, about children, and/or about our bodies. The rights of privacy that would be in place in a court room also apply in mediation and should receive the same protection. Unlike a courtroom, however, if mediators probe for information that goes beyond the bounds of relevancy, [4; p. 723] the parties themselves must determine what to disclose [4; p. 722]. How can parties in mediation determine what is and is not relevant? What is required to be disclosed by the parties prior to and during mediation? What may parties discuss outside the mediation? [11] These questions are confronted in mediation every day by separating couples, corporations and consumers, employers and employees, landlords and tenants, etc., often without benefit of legal counsel or an understanding of the legal parameters of the mediation process.

Having a right to privacy in mediation does not mean that maintaining confidentiality is always in the best interests of all the parties, or of society in general [14; p. 2221]. While corporations, in the hopes of

preventing public disclosure of damaging information, have a long history of preferring private negotiation to the public arena of the court, it does not necessarily follow that consumers or employees benefit from pre-dispute clauses that preempt their access to the courts [7; p. 600]. Alternative Dispute Resolution (ADR) processes that claim to provide court reform by "informalizing" justice [10; p. 6] blur the distinctions between what is public and what is private [9; p. 579-580]. Information that the public is entitled to know [1; p. 429] is exchanged behind closed doors. In such informal processes, parties are left to decide what is private and what must be disclosed, often without benefit of legal counsel.

Despite agreement that there are areas into which government may not tread, vast differences exist among scholars in defining which areas are public and which are private. Liberals subscribe to the view that sexuality, marriage, and family, are private while conservatives see the economy as private. In mediation, determining what is public and what is private references both the constitutional protections of privacy from government intrusion and the tort protection from intrusion by other people. Parties in some states have the option to decide whether to maintain or waive confidentiality in relation to the court. A signed agreement to mediate is used by most mediators, prior to mediation, to spell out the responsibilities and requirements of parties and mediators. These agreements are contracts which purpose it is to address the intention of all parties to negotiate in good faith, and to clarify confidentiality in relation to the court and other people. While the right to consult an attorney is generally assumed or specifically mentioned in agreements to mediate, parties can also stipulate other advisors with whom they may discuss what occurs during the mediation. Parties should be free to seek advice and counsel, not only from attorneys, but also from financial advisors, counselors, or members of their support network, whose guidance would help them gain necessary information and perspective to make better decisions. The tort aspect of privacy requires that parties name those from whom they wish to seek information, advice, and support. Once the parties have named their consultants in the agreement to mediate, discussing the mediation with anyone else becomes a breach of contract.

During divorce mediation, couples are attempting to reestablish separate lives as individuals. What is private and what is public (what is "public" becomes what must be shared with the other partner) particularly in joint custody arrangements, becomes a constitutional tightrope. Parents have a right to know where their child is and with whom, to know the child's health and safety are maintained. At the same time, separating couples again become individual entities with equal rights, including the right to keep personal information private. While the couple relationship ends upon divorce (or separation in unmarried couples), the parenting relationship usually continues. Children walk a constitutional tightrope as they shuttle between two environments ("homes"), attempting to figure out what they can and can not say to each parent, potentially withholding more and more information if the level of conflict between the parents remains high. The state also has a prominent role in divorce and custody issues under the doctrine of parens patriae. While some may think of the family as a sphere of private life and decision making, the state has long maintained its right to regulate behavior of family members and to override parents' decisions through social welfare agencies and the courts. Use of standards that cannot be quantified, such as the best interests of the child, give government agencies enormous power over families.

Defining Privacy. Western legal systems have wrestled with the right to privacy for over one hundred years. In 1890 the Harvard Law Review published The Right to Privacy [12] by Samuel D. Warren and Louis D. Brandeis, a milestone in the development of privacy law. Warren and Brandeis felt compelled to write their article in the context of enormous technological changes in photography and printing [6]. The article addressed the tort concept of privacy: what protections do we have from invasion into our private sphere by others? They asserted that the law had evolved from recognizing "corporeal property" to "incorporeal rights" from which "there opened the wide realm of intangible property, in the products and processes of the mind, as works of literature and art, goodwill, trade secrets, and trademarks." The authors cited Judge Cooley's phrase, "the right 'to be let alone'" as the basis for their argument. Warren and Brandeis saw the existing law of defamation as inadequate, as it pertained only to material injuries. Their claim was that the "individual is entitled to decide whether that which is his shall be given to the public." Ultimately, they went beyond the analogy to property, naming a principle of "inviolate personality." Warren and Brandeis' 1890 article continues to be a reference point for case law, legislation, and legal scholarship in attempting to define and clarify the nature of tort privacy [2; p. 962].

In the early twentieth century, Roscoe Pound took an approach similar to the Europeans: a breach of privacy was an insult to one's honor, a principle going back to Greek and Roman law. In Europe the principle applied only to persons of elevated status; the middle and working classes were not considered to have any honor to defend [5; p. 1165-66]. European privacy law has evolved to grant all persons the respect and

dignity that were once held only by the wealthy and well-born. Although in the U.S. the definition of privacy as "inviolate personality" adopted by Warren and Brandeis overshadowed the European definition of insult, Pound's perspective is entirely applicable to mediation. Many participants come into mediation because they feel their honor has been impugned. Mediation can offer an opportunity for parties to express recognition of a wrong committed and to make amends. Most mediators have witnessed the power of apology in resolving disputes.

American privacy law has gone in two directions, one dealing with protection from invasion by the state, [3] the other from invasion by other people. [13] Some scholars maintain that without the protection of privacy, all human relationships are vulnerable, arguing that protection from unwanted intrusion by others is "the very essence of freedom and dignity." [2; p. 974] Each of us has the right to choose our confidants and closest allies. We depend upon the character and promise of those people in whom we confide, to hold what we have said in confidence. Without such safeguards, we might be loath to share ourselves with anyone. Thus, a most basic human right is to be found in controlling information about ourselves, to decide with whom we share personal information. These principles are in many ways discordant with the confidentiality agreements parties are required to make in mediation, not with trusted confidants, but with their adversaries.

Conclusion

To conclude we have to note that the autonomy to make decisions about what information we share and with whom, is a critical element of self-determination in mediation. Thus, the right to privacy in mediation is exercised by parties if they understand the consequences of their choices and can weigh the risks [16] against the benefits of sharing information, as they endeavor to make informed decisions.

References

1. Arthur R. Miller, Confidentiality, Protective Orders, and Public Access in the Courts, 105 HARv. L. REv. 428, (1991)
2. Edward J. Bloustein, Privacy As An Aspect of Human Dignity: An Answer To Dean Prosser, 39 N.Y.U. L. REv. 962, 973 (1964)
3. Ellen Alderman & Caroline Kennedy, The Right To Privacy, XV-Xvi (1995)
4. George Pavlich, The Power of Community Mediation: Government and Formation of Self-Identity, 30 LAw & Soc'Y REV. 707, 711 (1996)
5. James Q. Whitman, The Two Western Cultures of Privacy: Dignity Versus Liberty, 113 YALE L.J. 1151, 1183 (2004)
6. Ken Gormley, One Hundred Years of Privacy, 1992 Wis. L. REv. 1335, 1419 (1992)
7. Maureen A. Weston, Confidentiality's Constitutionality: The Incursion on Judicial Powers to Regulate Party Conduct in Court-Connected Mediation, 8 HARV. NEGOT. L. REv. 29, 33 (2003)
8. Pruneyard Shopping Center v. Robins, 447 U.S. 74, 93 (1980) (Marshall, J., concurring)
9. Richard C. Reuben, Public Justice: Toward A State Action Theory of Alternative Dispute Resolution, 85 CAL. L. REV. 577, 580 (1997)
10. Richard L. Abel, Introduction to THE POLITICS OF INFORMAL JUSTICE, VOLUME 1: THE AMERICAN EXPERIENCE (Richard L. Abel. Ed., 1982)
11. Sam Jackson, What Is Confidential In Virginia Now?", Virginia Mediation Network Conference Packet 13 (October, 2002)
12. Samuel D. Warren & Louis D. Brandeis, The Right To Privacy, 4 HARv. L. REV. 193, 193 (1890).
13. Stanley J. Benn, Privacy, Freedom and Respect for Persons, in PRIVACY, 24 (J. Roland Pennock & John W. Chapman, eds.) (1971)
14. Thomas S. Leatherbury & Mark A. Cover, Keeping Public Mediation Public: Exploring the Conflict Between Confidential Mediation and Open Government, 46 SMU L. REv. (1993)
15. Tom Gerety, Redefining Privacy, 12 HARV. C.R.-C.L. L. REv. 233 n.3 (1977)
16. W. A. Parent, Privacy, Morality and the Law, 12 PHIL. & PUB. AFF. 269, 276 (1983)

Rəyçi: h.ü.f.d. R. Mirzəyev

Göndərilib: 18.04.2021 Qəbul edilib: 21.04.2021

İÇİNDƏKİLƏR

Çapa imzalanmışdır: 23.04.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 52
Sifariş: 365

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru